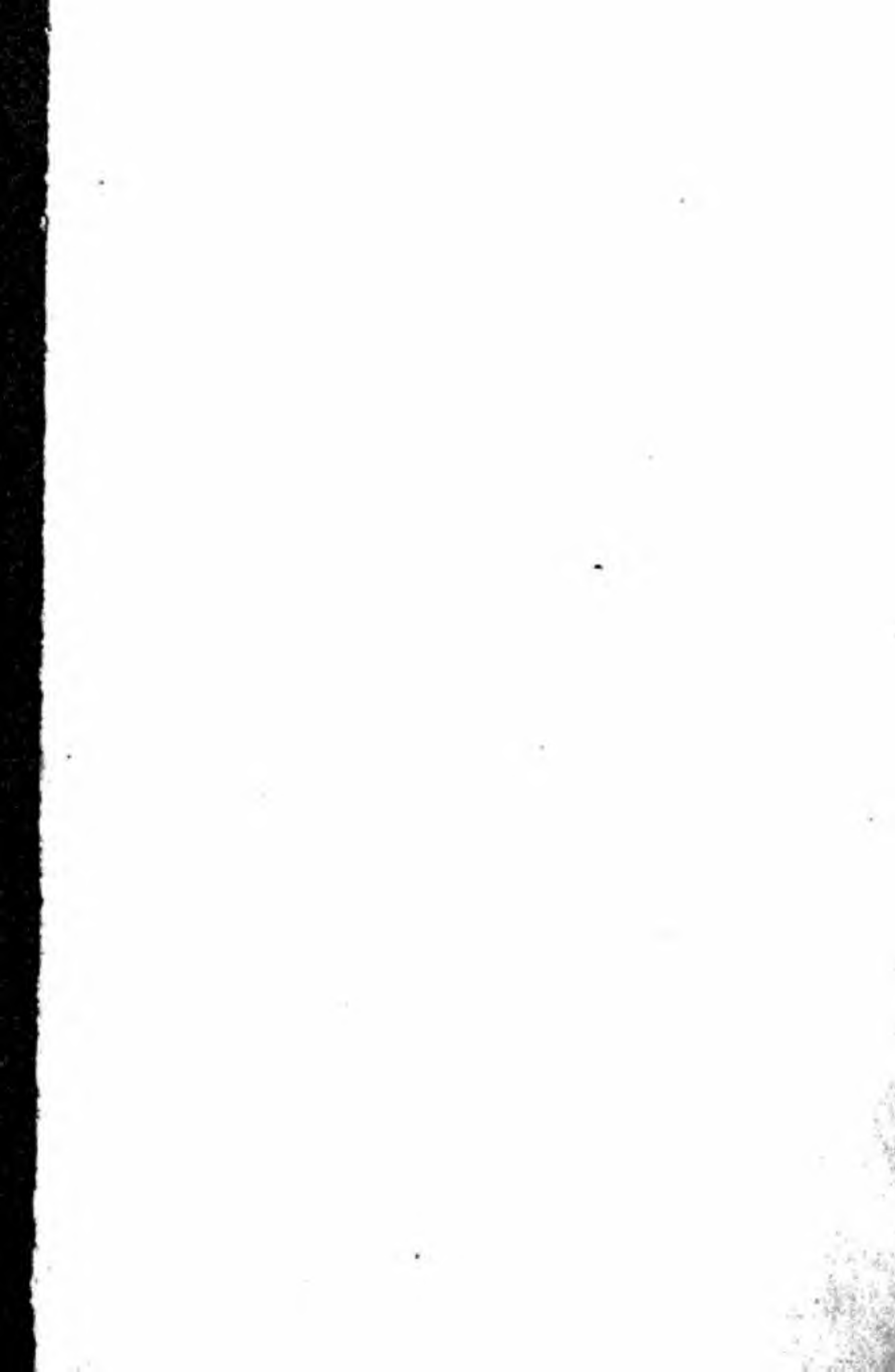

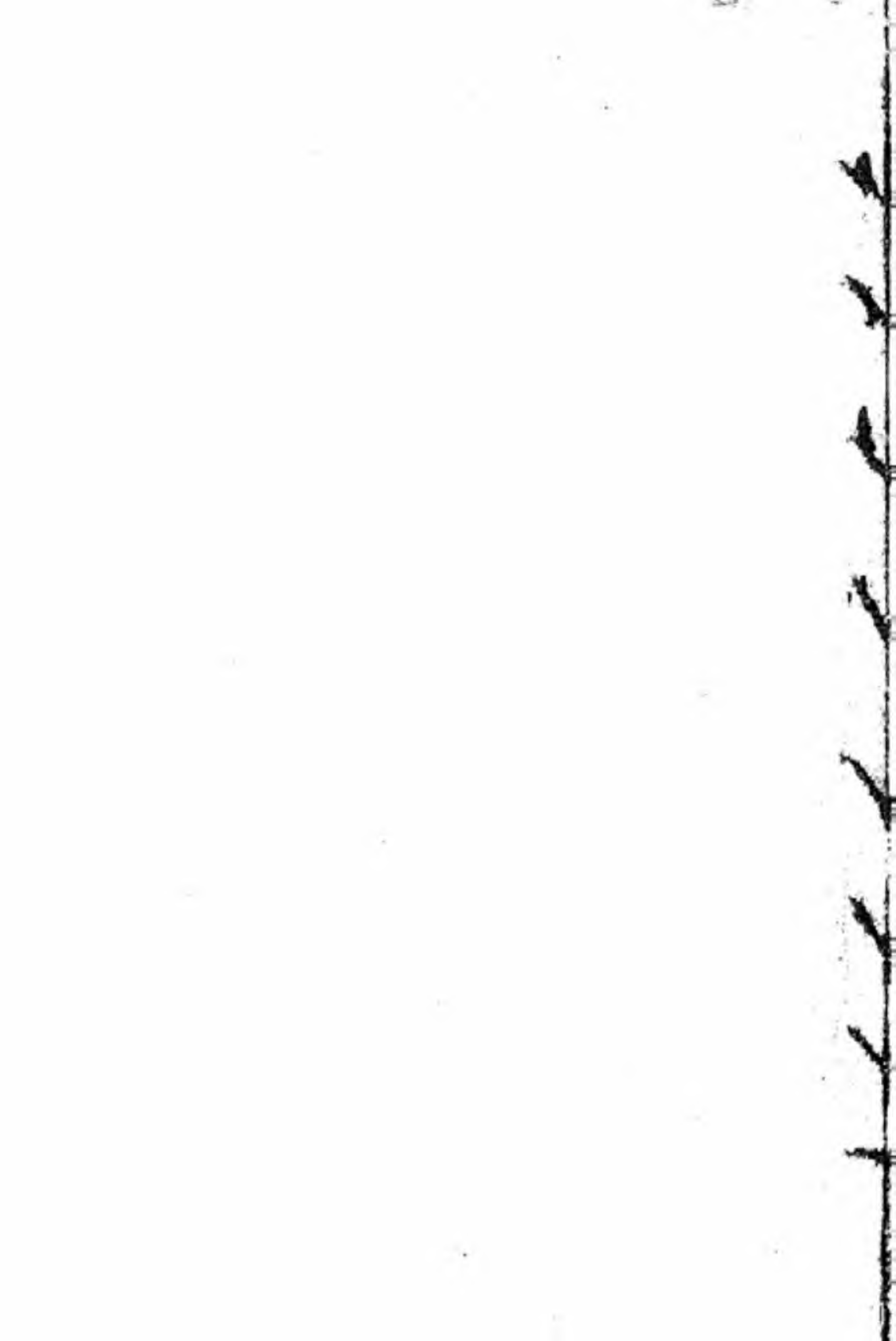
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तिडन्तपूकरणम् ।

Bhattoji Dikshita's
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol--V

(*Adadi to Lakarathanirnaya*).

With English Translation & Sanskrit Commentary

BY
Kumudranjan Ray, M.A., Ph. D(H), Bhishagacharyya.

Author of Laghu-Kaumudi, Evolution of Gita, Philosophy
of Ayurveda, Meghadutam etc. etc

Sa 4V
D.K./Ray

Published by—K. Ray,
7, Bhawani Datta Lane, Calcutta.

Rs. 8/8.

Acc. No. 451

Date. 13/10/53

Call अथ... Sa. 4.V. / Dik / Ray.

तिङन्तादादि-प्रकरणम् vol. V.

451.

अद १०११ भक्षणे— । द्वौ परस्मैपदिनौ— ।

२४२३ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् ॥२।४।७२।

दो— । लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

The विकरण or affix शप् elides after अदि etc. i. e शप् is not attached to the roots of the अदादि class. Thus—अद + तिप् = अत् (by 'खरि च' १२१) + ति = अत्ति. Similarly अत्तः । अद + भि = अद + भि = अदन्ति ।

मित— । 'अचवियार्थजित' (२।४।५८) इत्यतो लुगित्यनुवर्त्तते । तेन 'अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक्' इति पूर्णे सूत्रम् । अत आह—लुक् स्यादिति । अत एवादादयो लुग्विकरणाः । एवम् अद शप् तिप् इति स्थिते—शपो 'लुकि ढकारस्य खरि च' (१२१) इति चत्वेण तकारे कृते अत्ति इति । एवम्—अत्तः । अद + भि इति स्थिते—'भोऽन्तः' इति अन्यादेशे अद + भि इति जाते—अदन्ति ।

२४२४ । लिट्प्रन्यतरस्याम् ॥ २।४।४० ॥

दो— । अदो घस्लु वा स्याल्लिटि— । जघास । 'गम-

हन—' (२४६३) इत्युपधा-लोपः । तस्य चर्विधिं प्रति
 स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वम् । 'शासिवसि—' (२४१०)
 इति घत्वम् । जज्ञेत्तुः । जज्ञुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्य-
 मिट् । जघसिथ । आद् । आदतुः । 'इडत्थत्ति—' (२३८४)
 इति नित्यमिट्— । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ।

The root अद् ts. optionally replaced by the substitute घस् in क्तिट् । Thus—अद् + षल् = वस् + षल् = घस् घस् अ=घ घस् अ by 'इलादिः शेषः' = गघस् अ by 'अभ्यासे चर्त्वं' (2182) = जघस् अ by 'कुहोर्षुः' (2245) = जघास् अ by 'अत उपधायाः' (2282) = जघास । अद् + अतुस् = घस् घस् अतुस् = घघस् अतुस् = जघस् अतुस् = जघस् अतुस्. Now the penultimate अ of घस्, elides by 'गमहन—' (2363) for अतुस्, is क्ति by 'असंयोगाद् क्ति—' (2242). Thus जघस् + अतुस् = जघस् + अतुस् । This elision of the penultimate ceases to be स्थानिवद् towards the चर्त्वविधि owing to the prohibition of स्थानिवद्भाव by 'न पदान्तनिर्वनन.—' etc. (57). Hence by चर्त्वं (by सरि च (121)) we have जक्स् अतुस् = जक्ष् अतुस्, by 'शासिवसि—' (2410) = जचतुः । Similarly जचुः । This substitute घस्, has no application in तास्, (क्तुट्) । Hence it will always have षट्, in थल् । Thus जघसिथ :—(Note that it has been said that—'तास्यनित् थलि वैड्यम्—') Hence the root which is अनिट् and has the application in तासि is वैट्, in थल् but the root which though अनिट्, has no application in तासि cannot be वैट्, in थल् in accordance with the भारद्वाजनियम) । Thus जघसिथ with षट्, आद् (optional form of क्तिट्,)—अद् + षल् = अद् + अद् + अ = अ आद् अ = आद् ; similarly

अदतुः etc ; अद् gets नित्य इट् by the rule 'इडच्यर्त्ति—' (2384) ;
अत्स्यति because the root is अनिट् ।

नित्—। 'अदो जग्धि ल्यङि किति' (३०८०—२।४।३६) इत्यतो—
'अदः' इत्यनुवर्त्तते । 'लुङ्सनोर्षस्लृ' (२४२०) इत्यतो—'घस्लृ' इति च ।
तेनेदं पूर्णं सूत्रम्—'लिटि अदो घस्लृ अन्यतरस्याम्' इति । घस्लृपक्षे रूपमाह—
जघास इति । लृदितकरणमडर्धमिल्युक्तम् । घस्लृ इति स्थिते द्वित्वम्,—हलादिशेषः
जश्वम्, चुत्वम्, अङ्गस्योपधात्त्विय । अथ अतुसि विशेषमाह—'गमङ्गन—(२३६६)
इत्यादिना । अलि तु नैबम् । तत्र षलः पित्विनाकित्वात् । तस्य इति—उपधालोपस्य
इत्यर्थः । चर्धिधिं प्रति—'खरि च' इति सूत्रेण यः चर्धिधिः तं प्रति इत्यर्थः । स्थानिवद्-
भावनिषेधाद् इति—'न पदान्तद्विवचन—' (५१) इति सूत्रेणेति बोध्यम् । घस्य—लुप्तो-
पधस्य 'घकारमावस्य'—चत्वम् = 'कत्वम्' । तदेवं जघस् अतुस् इति स्थिते उपधालोपे
—जघस् अतुस् इति जाते—चत्वं जक् स् अतुस् इति सम्प्रदानाने—शांसिबसि
(२४१०) इति षत्वे च जचतुरिति । एवं जचुरित्यत्र । घसेसासा-
बभावादिति—। घसादेशस्य—लक्षणाद्यभावात्—तासी प्रयोगो नास्तीत्युक्तं प्राक् ।
तेन तस्य अनिट् कत्वेषु—तासी प्रयोगाभावात् नासी—अलि वेट् भवति ।
'यसासावसि अनिट् च' इति हि भाष्यम् । अतः भारद्वाजनियमविरहाद्—ह्यादि-
नियमेन नित्यमित्—जघसिथ इति । अदपक्षे रूपमाह—आद, इति—अद्
इति स्थिते द्वित्वहलादिशेषोपधात्त्वाद्द्वयादयः । एवम् आदतुः । 'इडच्यर्त्ति—'(२३८४)
इत्यनेन भारद्वाजनियमस्य बाधान्नित्यमित् । आदिथ—इति । अत्ता—इति
तासी—रूपम् । अत्स्यति = लृटि रूपम् । अदधातुरनिट् । अद् + स्यति—इति
स्थिते—खरि चेति चत्वं—दस्य तत्वम् ।

२४२५ । हुभ्रलन्तेभ्यश्च हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥

दी—। होभ्रलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्भि । अत्तात् ।
अदानि ।

धि replaces हि coming after the root ह् and those roots that end in भल्—hence अद् + हि = अद्धि । (Though by सन्धि also we could have the form अद्धि yet the rule is essential in cases like जुहुधि, शाधि etc). अद् + हि = अद् + धि = अद् + तात् (तुह्योस्तातङ्—) अत् + तात् (खरि च gives त्) = अत्तात् ।—Here it is important to note that in fact तातङ् replaces हि and therefore ought to have come before, if we here substitute तातङ् for हि, then this तातङ् by स्थानिवद्भाव will give धि by 'स्थानिवदादेश—' and by this present rule. Then how to form अत्तात् ? To solve this difficulty we have prescribed the above treatment. In this case हि is first changed into धि by हुभल्भ्यो—(2425) and then तातङ् is substituted. Thus धि being once substituted for हि (the स्थानी) will not again be substituted for 'तातङ् (the स्थानिवत् or आदेश)' owing to the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं यद् बाधितमेव' (for expl. See notes under rule—2409). Thus we get the form अत्तात् । अदानि—अद् + मिप् = अद् + आद् + नि = अद् + आनि = अदानि ।

मित— । हुभल्भ्यः + हिः + धिरितिच्छेदः । हुय भल्येति, हुभलः ; तेभ्यः । इन्दात्—पञ्चमीवहुवचनम् । भल् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम्—अङ्गविशेषणत्वात् । तदाह—भलन्तेभ्येति । अनेकाल्त्वात्—सर्वादेशः । तदेवं—अद्धि इति स्थिते अनेन—अद्धि = अद्धि इति भवति । तातङ्—तु (अत्तात्—इत्यत्र) विशेषव्यवस्थान्नीयते । तथाहि—प्रथमं हि विभाषी विधातव्यस्तत्तातङ्गादिष्टव्यः । अन्यथा प्राक् तातङ् यदि विधीयत तदा—स्थानिवद्भावेन तातङ्गे हिभावसत्त्वात्—तस्य (तातङ्गः) धिलंस्यात् । तथाच 'अत्तात्'— इति न लभ्येत । हिभिभावे प्राक् कृते तु तातङ्गः स्थानिवद्भावेन हिले सत्यपि—पुनस्तस्य धिलं न, सकृद्गतिन्यायात्

(सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे—इत्याद्युक्त'प्राक्—इयान इत्यादी) । अतः सिद्धनव-
पक्षे—अत्तात् इति । अदानि इति—'नेर्नि'रिति निः । 'आडुत्तमस्य पिषे'ति
आडागमः, ततः अदानि । (तत्त्वबोधिन्यां तु अत्तात् इत्यत्र मतान्तरमुपन्यस्तं । तत्तु
न समीचीनं प्रतिभातीति नदत्तमत्र) । अट्धातोर्लङ्भाह—

२४२६ । अट् सर्वेषाम् । ७३।१०० ॥

दी— । अट् परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अडागमः स्यात्
सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम । आदन् । आदः । आत्तम् ।
आत्त । आदम् । आह । आह्न । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

The augment अट् comes in before the अपृक्तसार्वधातुक i. e
तिप् or त् coming after the root अट्, according to all grammari-
ans. Thus—अट् + तिप् (लङ्) = अट् + त् = आट् + अट् + अट्त् = आट् + अट्
+ अत् = आ + अट् + अत् = आदत् । आट् + अट् + तस् = आट् + ताम् = आत्ताम्
—(by 'तस्यस्यनिपां—' and 'खरि, च') । आट् + अट् + भि = अट् + अन्ति = अट्
+ अन्त् by 'इतश्च' = आट् अन् by 'संयोगान्तस्य लोपः' = आदन् । अद्यात्—
विधिलिङ् and आशीलिङ् (Same form), अद्यास्ताम्—dual of 3rd per.
of आशीः (अट् + यास्ताम्) ; अद्यासुः (अट् + यासुम्).

मित— । 'अङ्गार्गगालवयो' (२४४६—७३।१००) इत्यट् । 'गुणोऽपृक्ते'
(२४४८—७३।१०१) इत्यतोऽपृक्त इति । 'तुरुस्तुशम्यमः सार्व धातुके' (२४४४—७३।१०५)
इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते—तदाह, अट् इत्यादि । अट् इति पञ्चम्यन्त'
तेन 'तस्यादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया 'परस्य' इति लभ्यते—तदाह अट् परस्येति ।
सुक्ते 'सर्वेषाम्' इति 'गार्गगालव'—निवृत्त्यर्थम् । वृत्तौ 'अपृक्तसार्वधातुकस्य' इत्यनेन
तिप् (त्)—सिपावेव (स्) विवक्षितौ—'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः—' इति सूत्रात्—
अडागमस्य टिद् भवति । तेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इति तकारसकारयोः

पूर्वमेव अडागमः । तदेवम्—अद् + तिप् इति स्थिते, 'आडजादीनाम्' इति आट्-
अदत् इति जातो आदत् इति भवति । एवम्—आदः । अन्यत्—स्पष्टम्—
मिपि—'तस्यस्यमिपा'मित्यादिना—अमादेशः । अद्यात् = विधिलिङाशीलिङोः समा-
नम् । अद्यात्ताम्—अद्यासुरिति केवलम् आशिषि ।

२४२७ । लुङ्सनोर्वल् ॥ २।४।३७ ॥

दो— । अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वादङ् ।
अघसत्— । हन्—१०१२ हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

घस्लृ (घस्) is the substitute of the root अद्, in लुङ् and
सन् । घस्लृ being लृदित् or लृ—eliding gets अङ् (by 'पुषादिद्युताद्यल्-
दितश्—'(२३४३), thus अघसत्—(अद् + तिप or त् = घस् + त् = अट् घस् चिल त्
= अघस् अङ्त्) । हन् means to kill and to go. प्रणिहन्ति (Here
नि changes in णि (cerebral ण) by 'नेर्गदनद etc' (2285)) ।

मित— । 'अदो जग्धि क्यं प्रति किति' (३०८०—२।४।६३) इत्यतो अद् इत्य-
नुवर्तते । लुङ्सनो'रिति इनात् सप्तमीद्विवचनम् । लृदित्वादिति—पुषादि
(२३४३—३।१।५५)—सूत्रेण अङ् इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । हन्धातुरप्यनिट् ।
अघ (सोपसर्गस्य—) नेर्षत्वं दर्शयितुमाह—प्रणिहन्ति इति ।

२४२८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो—
भ्रूलि किङ्ति ॥ ३।४।३७ ॥

दो— । 'अनुनासिक—' इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां
विशेषणम् । अनुनासिकान्तामिषां वनतेश्च लोपः स्याज्भ्रूलादी
किङ्ति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः ।
तनु चणु क्षिणु ऋणु लृणु घृणु वणु मणु तनोत्यादयः ।
ह्रतः । घ्नन्ति ।

The word 'अनुनासिक' in the rule is elliptical for 'अनुनासिकस्य'... and qualifies all the roots except वनति (वनु). The final of these roots (the अनुदात्तोपदेश like यन् रन् etc. and तन्, चण् etc. and वनु) elides when a किल्त् (क-eliding and ङ-eliding) affix beginning with a ऋल् letter follows. The roots यन्, रन्, नन्, गन्, ङन् and मन् are taught as अनुदात्त (among the अनुनासिकान्त roots); तन्, चण्, चिण्, ऋण्, ङण्, वन् and मन् are known as तनोल्यादि । Thus ङन् + तस् (तस् is ङित् by 'सर्वधातुकमपित्' = हतस = हतः । ङन् + अन्ति (though अन्ति (ऋ) also is ङित् yet the न् of ङन् does not disappear because अन्ति is not ऋलादि) = घन् अन्ति by 'हो हन्तेर्जिर्नृषु' (358) = घन् अन्ति by 'गमङ्गनजनखनघसा तीपः किल्त्त्यनङि' (2363) = घन्ति ।

मित— । अनुदात्तोपदेशाय वनतिश्च तनोल्यादयश्च—इति इन्दात् पश्मी-
 बहुवचनम् । अनुदात्तोपदेशाय—'अनुदात्ताद्यानुपदमेव संयहीष्यन्ते' इति प्रतिज्ञाय—
 'ऊदुदन्तै'रित्यादिभिः श्लोकेः संश्लोता ('आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यस्या-
 धस्तात्—दृष्टव्यम्) । वनतिर्भावादिकः तनोल्यादयस्तु अयं पठिष्यन्ते ।
 तेन अयं सूत्रस्य प्रतीयमानार्थः—'एतेषां धातूनाम् अनुनासिकस्य—लोपः स्यान् ऋलादी
 किल्त्ति प्रत्यये परे' । एवं व्याख्याने तु 'मन्-नन् नङ्-मिङ्मुच-मस्जप्रभृती
 नामनन्यानामपि नकारमकारादीनां लोपः प्रसज्येत । तथा च—मतः, नतः, नङ्,
 मीचैः, भयः इत्यादि न सिध्यन्त । अतो ज्ञायते—यदेषाम् अन्तस्त्वैव लोपः,
 नामन्त्यस्य इति । तदाह—'अनुनासिक—' इति लुप्तषष्ठीकं पदमिति । अनुनासिकस्य
 इति यावत् । ततः 'येन विधिस्तदन्तस्य—' इति अनुनासिकस्येतिपदस्य—
 विशेषणत्वात्—'तदन्तस्य' इति विश्रयते । अत आह—अनुनासिकान्तानामिति ।
 तत्रापि नेदं (अनुनासिकम् इति) वनतेर्विशेषणम् । 'वन्' धातोः सर्वदैव
 अनुनासिकान्तत्वात् । तदाह—'वनतीतरेषां विशेषणम्' इति, अनुनासिकान्तानामिषां

वनतीर्थेति । एषामिति—यमूरमादीनामनुदात्तोपदेशानाम्—तनु-चणु-चिखित्वादीनां
तनोल्यादीनाञ्च । अथानुनासिकान्तान्—अनुदात्तोपदेशान्—तनोल्यादींश्च दृश्यति
—यमीत्यादिना । यमूरमादयः षड्बिन्व अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता इति भावः ।
तनुचण्विति—तेऽष्टावेव अनुनासिकान्तास्तनोल्यादयः । तेषु विस्तारे इत्यारभ्य—
डुकृञ् करणे इत्यन्ताः यद्यपि दृश्य एव तनोल्यादयस्तथापि—करोतिरनु-
नासिकान्तत्वाभावात्—‘सन्’—धातोश्च ‘जनसनखना’मिति आत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्—
नैतद्वदयम्—अनुनासिकान्तमध्ये परिगणितम्— । ततः, घतः, घितः इत्या-
द्युदाहरणानि । अनुनासिकान्तमिति किम् । शक्तः । रुद्धः । भ्रूतीति किम् ?
गम्यते नम्यते । क्लिङ्तीति किम् । गन्ता । मन्ता । एवं—हन् तस् इति स्थिते
‘सार्वधातुकमिपित्’ इति तस्यः अपित्त्वेन ङित्त्वात्—नलोपः—हतः । घन्ति इत्यत्र
तुं ‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् ; गमहन (२२६३) इति उपधालोपश्च ततो हका-
रस्य कुत्वेन घकारे कृते—हन् अन्ति = घन् अन्ति = घन् अन्ति = घन्ति—इति भवति ।

२४२८ । वमोर्वा ॥ ८।४।२३ ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—हन्तेर्नस्य षो
वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहृष्टिम्—प्रहृष्टिम् । प्रहृष्टः—प्रहृष्टः ।
‘हो हन्तेः—’ (३५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः ।
जघ्नः ।

The न of हन् optionally turns to cerebral owing to a condi-
tion, lying in the उपसर्ग, when the affixes व and म follow. Thus
प्रहृष्टिम् (cerebral) प्रहृष्टिम् (dental). etc. In जघान etc we have
कुत्व (कवर्गत्व) i.e. घत्व in place of ह by the rule ‘हो हन्तेः—’ (358).
Thus हन् + वल् = हन् हन् अ = हहन् अ = ज (‘कुहोश्चुः’ (2245)) घन्
अ = जघान् (‘अत उपधायाः’ (२२४२)) अ = जघान । In हन् + अतुस्, अतुस् is
कित् by ‘असंयोगाङ्गित्, कित्’ (2242) । Hence by ‘गमहन—’ etc.

(2363), the penultimate अ of हन् elides giving जघ् ('होहन्तेः—')
 न् अतुस्=जघ्नतुः. Similarly—जघ्नः ।

मित—। 'उपसर्गादसमासिऽपि शोपदेशस्य—' (२२८७—८४४ १४) इत्यत—
 उपसर्गादिति अनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो षः समानपदे' (२३४—८४११) इति
 सूत्रात् 'नीच' इति—'हन्ते रत्पूर्वस्य' (३५९—८४१२२) इत्यतो हन्तेरिति चानुवर्तते ।
 अत आह उपसर्गाद्यादित्यादि—। सूत्रे वमोरिति सप्तमीद्विवचनम् । तदाह—
 वमयोः परयोरिति । शत्वविकल्पमेव दर्शयति—प्रहन्मि—प्रहन्मि इत्यादिना । एवं
 प्रहञ्जः—प्रहन्मः । शलि, हन् हन् अ=हहन् अ—जहान् अ (कुडोग्चुरित्य-
 भ्यासस्य चुत्वेन जकार—'अत उपधाया' इति—उपधाहृदिः) इति स्थित्ये—'होहन्ते-
 जिन्विन्नेष्विति' हस्य—कुत्वं (घ) स्मारयति । अभ्यासाच्चत्यपेक्षया (२४७०)
 अस्य ('होहन्तेः—') अन्तरङ्गतया न्यायत्वादिति भावः । जघान । जघ्नतुरित्यत्रापि
 पूर्ववत् चुत्वकुत्वे । किञ्च 'असंयोगाद्भिट् कित्—' (२२४२) इति अतुस
 अपित्त्वेन किच्चात्—'गमहनजनखनघसां लोपः किङ्त्वनङि' (२३६३ :)
 इत्युपधालोपः । एवं जघ्नुरित्यत्र ।

२४३० । अभ्यासाच्च ॥७३॥५५॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघ-
 निथ—जघन्य । हन्ता । 'ऋद्धनोः स्ये'—(२३६६) इति इट् ।
 हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

कुत्व ie. घ is directed in place of the ह् of हन् coming after
 the अभ्यास । Thus—जघनिघ—जघन्य (option of इट् by भारद्वाजनियम) ।
 Here there follows no affix, dropping च् or ण् (षिणत्) hence
 the rule ('अभ्यासाच्च) applies. जहन् इट्, घ—जहन् घ=जघन् इथ—
 जघन्य (by 'नद्यापदान्तस्य ऋलि' and 'अनुस्वारस्य यवि परसवर्णः । हन्ता (लुट्).
 The rest is easy.

मित—। 'हो हन्ते'रित्यनुवर्तते । चञोः कुधिष्यतीरित्यतः (२८६३—
 ७।३।५२) 'कु' इति च । तदाह—अभ्यासात् परस्येत्यादि । तदे' भारद्वाजनिघन्ताद्
 जहन् इट् घ—जहन् थ इति स्थिते अनेन कुत्वे अधनिघ—जघन्थ इति । उत्तरत—
 नद्यापदान्तस्येति नस्वानुस्वारः । ततः 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति
 घकारस्य सवर्णो नकारः । हन्ता—पूर्ववदिधनाभावात्—कुत्वादिकं न । लृटि—
 इट्प्राप्तिं दर्शयति—अहन्तीरिति । हतात्—तुष्टोस्तातडिति तातड् । घन्तु—
 घन्तिवत् प्रक्रिया ।

२४३१ । हन्तेर्जः ॥६।४।३६॥

दी—। ह्यो परे । आभीतया जस्यासिद्धत्वाद्देर्न लुक् ।
 जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
 अघ्नन् । अहनम् ।

The root 'हन्' is replaced by ज when 'हि' follows. Now though ज is अदन्त or अकारान्त yet the affix हि will not elide by the rule 'अतो हिः (2202—6.4.105) in as much as this ज is असिद्ध or invalid (as not having existed) owing to its having fallen under the आभीय rules—vide the rule—'असिद्धवदत्ताभात्' (2183—6.4.22) which extends up to 'भस्त्र' (6.4.129) the last ophorism of the section in अष्टाध्यायी । Nor is the place of application different for with reference to हि at one time is the जभाव of हन् enjoined and at another time is taught the elision of the same (हि) । Thus the sphere of application is same (समानाश्रय—हि) and hence हि does not elide here and we consequently get the form जहि । हनानि = हन् + आनि (by 'सेर्नि' and आडुत्तमस्य पिच्च) similarly हनाव and हनाम । (लङ्) अहन्—अट् + हन् + तिप् = अहन् त् by 'इत्तय'

अहन् by 'हल्ङ्याव्भ्यदीर्घान् सुतिस्त्रपृक्तं हल्' (232) or by 'इतच्' and 'संयोगान्तस्य लोपः?' अहनम्—अट् हन् मिप—अहन् अम् here the rule 'ङमो ङ्स्वादचि ङमुञ्जित्वम्' (134) does not apply for हन् is not a pada.

मित—। 'शा ही' (२४८०—६।४।१५) इत्यतो ही इत्यनुवर्तते । तदाह—
ही परे इति । हि प्रत्यये परे हन्तेः 'ज' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि 'ज'
इत्यस्य अदन्तत्वात् तत्परस्य हिः 'अतो हिः' (२२०२—६।४।१०५) इति लोपः स्यादि-
त्याशङ्क्य समाधत्ते—आभीयतयेति । असिद्धवदत्ताभाद्—(६।४।२२) इति सूत्राधिकार-
मध्यपतितत्वादस्य आ भीयत्वादित्यर्थः ! न चात्र समानाश्रयाभावो येन जस्यासिद्धत्वपरि-
हारः स्यात् । 'अतो हिः (६।४।१०५), हन्तेजः' (६।४।३६) इति द्वयोरपि 'हि' विभक्ति-
माश्रित्य प्रवर्तमानत्वादिति, जस्य असिद्धत्वाच्च अत्परत्वं हिर्नास्त्येव, अतो न लुक् ।
अहि । हनानि—'मिर्नि,' 'आङुत्तमस्य पिञ्चेति मिप आनिभावः । एवं हनाव ।
हनाम । (लङ्) अहन्—अट् हन् तिप् इति स्थिते—इतच् इति इलोपे 'हल्ङ्याव्भ्यो
दीर्घान् सुतिस्त्रपृक्तं हल्' (२५२) इति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति वा तलोपः ।
अहताम्—तसस्तामादेशः । अनुदात्तोपदेशेति—अनुनासिकलोपः । अहन्—गमहनेति
उपधालोपः—ही हन्तेरिति कुत्वम् । अहनम्—मिपोऽमादेशः । पदत्वाभावात्—
ङमो ङ्स्वादचि—इति ङमुञ्जादेशो न ।

२४३२ । आर्द्धधातुके ॥२।४।२५॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

This is an अधिकार-सूत्र ।

२४३३ । हनो वध लिङि ॥२।४।४२॥

२४३४ । वुङि च ॥२।४।४३॥

दी—। वधादेशोऽदन्तः । 'आर्द्धधातुके' (१३०७) इति
विषयसप्तमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः'

(२३०८) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । 'आर्द्धधातुके' किम् ।
विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः—' (३५८) इति णत्वम् । प्रहृष्यात् ।
अलोपस्य स्थानिचत्वात् अतो हलादेः इति न वृद्धिः—अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरिततः । द्विष १०१३ अप्रीतौ । द्वेष्टि—
द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्षति—द्वेक्षते । द्वेष्टु—द्विष्टात् । द्विड्ठि ।
द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् ।

The meaning of the two aphorisms is this :—The root हन् is replaced by the substitute वध (अकारान्त) in लिङ् and also in लुङ् ।

The substitute वध ends in अकार । The rule 'आर्द्धधातुके' (2397) is an instance of विषयसप्तमी i.e., आर्द्धधातुकविषये i.e., in the matter of or with reference to आर्द्धधातुक । Hence when any concern of आर्द्धधातुक is made or spoken of, the substitute वध will drop its final अ by 'अतो लोपः' (2308) in as much as it is taught to be अकारान्त in the sphere or jurisdiction of आर्द्धधातुक । The dritt is this :—वध is taught to be an अकारान्त आर्द्धधातुक in लिङ् and लुङ् । Thus by 'अतो लोपः' अ elides giving (वध् + यात् = वध्यात्), similarly वध्यास्ताम् (यास्ताम्) etc. Why say आर्द्धधातुके ? witness—हन्यात् in विधिलिङ् where हन् is not set aside by वध । In प्रहृष्यात्—we have णत्व by 'हन्तेः—' (359) । अवधीत्—अट् वध सिच्, तिप् । Note that though the substitute वध ceases to be अदन्त by 'अतो लोपः' and becomes अकारान्त and consequently, becomes एकाच् and not अनेकाच्—yet it will take the augment इट् (which is not sanctioned to एकाच् roots by 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) in as much as it (वध) was instructed to be अनेकाच् in the

आर्द्धधातुकीपदेश ie, as it was taught under the jurisdiction of आर्द्धधातुकः. Thus अवध इट् सिच् ईट् त् = अवध इस् ईत् = अवध् इ ० ईत् by (इट् ईटि—2269) = अवधीत्—। Now it may be rejoined that वध after the final अ of it has been dropped by अतो सौप will pave the way for 'अतो हलादेशोः' (2234)। But such rejoinder may be withheld by the fact that though वध has turned धकारान्त after अलोप yet by the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (60) this अलोप is स्थानिवत् and thus virtually we get वध अदन्त and not धकारान्त। Thus it is again अनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule 'अतो हलादिः—' does not come in.

Now we shall mention four स्वरितेत् or उभयपदी roots. द्विष् meaning want of pleasure (to envey or harm etc). द्विटि—द्विट् (the former is gunnated for तिप् is पित् cp.—'पित्सु शुभः'). Similarly द्वेष द्वेषु—etc. द्विटि—is डित्—hence no guna. द्विष् + स्यतिप् = द्वेष् + स्यति = द्वेक्षति by 'षडोः कः सि' and 'दृषकोः', 'आदेश-प्रत्यययोः' = द्वेक्षति। Similarly द्वेक्ष्यते। द्विष्त्—तातड् is डित्—hence no guna. द्विष्टि—द्विष् + हि = द्विष् धि by 'हुभलभ्योः' = द्विष्ठि by भलां जश् भशि = द्विष्टि by ट्ना ट्नुः।

मित—। हन्धातोरान्तेर्लिटि—लुङि च 'वध' इत्यादेशः स्यादिति सूत्रयोरर्थः। विशेषमाह—वधादेशोऽदन्त इति। नच सुखसुखार्थे तत्प्रयोजनम्। अदन्तोप-देशस्य—अवधीदित्यव—सप्रयोजनत्वादिति यथास्थानं वक्ष्यते। आर्द्धधातुक इति—विषयसप्तमीति। नतु परसप्तमीति भावः। तेन आर्द्धधातुके विषये—विवक्षितेऽधिष्ठते वित्यर्थः। तथाच—आर्द्धधातुके विषये तत्प्रवृत्तेः प्रागेव क्रियते वधादेशः। परसप्तम्यां तु तादृशावकाशाभावः। एवं कृते वधादेशे—तस्य (आर्द्धधातुकस्य) प्रवृत्तिरिति फलति—अयं विवेकः। 'आर्द्धधातुके' इत्यवयवं सूत्रद्वयं वर्तते।

‘आर्द्धधातुके’ (२४३२—२।४।३५) इत्येकम् । ‘आर्द्धधातुके—’ (२३०७—६।४।४६) इत्यन्यत् । तत्र पूर्वम् आर्द्धधातुकोपदेशार्थं गृह्यते । परन्तु आर्द्धधातुकविषयार्थम् इति । अतएव आर्द्धधातुकोपदेशकाले वधादेशस्य अदन्तत्वात्—‘अतो लोपः’ इति अलोपो भवत्येव । ततश्च वध्यात् इति लभ्यते । एवं वध्यास्ताम्—इत्यादिषु— । विध्यादाविति—आर्द्धधातुकत्वाभावाद् वधादेशो न । आदिपदेन. लट् लोट्टादिरपि-संग्रहः । उपसर्गवशाद्धन्तेर्णत्वमित्याह—प्रहण्यात्—इति । एतच्च ‘हन्तेः—’ (३५६) इत्यत्र स्पष्टम् । अवधोत् इति—अट् वध सिच् तिप् इति स्थिते—‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपे कृते यद्यपि वध्—इति एकान् भवति तथापि ‘एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यनेन इट्निषेधो न भवति आर्द्धधातुकोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । नच ‘अतो हलादेर्लघोरिति’ (२२८४) इति वृद्धिः शक्या । ‘अचः परधिन्—’ इत्यलोपस्यस्थानिवत्त्वेन वध्त्वाभावात् । एतदर्थमेव च वधादेशः अदन्तः कृत इति वीक्ष्यम् । प्रहण्यात्—इति एतच्च ‘हन्ते—’ (३५६) इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

अथ चत्वार इति । स्वरितेतः—उभयपदिन इत्यर्थः । अप्रीतौ—हिंसायामिति-भावः । इटि—इति—तिपः पित्त्वेन ‘पित्सु—’ इत्यतीर्गुणः । द्विष्टे इति—ङित्त्वेन गुणाभावः । इट्यति—इट्यते—पूर्वत्र गुणः पूर्ववत् । ‘षठोः कः सि’ इति—उभयत्र द्विषः षस्य कत्वम्— । ततः इण्कोः—आदेशप्रत्यययोरिति—स्यप्रत्यस्य षत्वम् । दिष्टात् इति—तातडः ङित्त्वात्—गुणाभावः । इड्ढि—द्विष् हि इति स्थिते हुभलभ्यो हिधिंरिति धिः । भलां जश्—इति षस्य जश्त्वेन डः । ष्टुना-ष्टुरिति षस्य ष्टुत्वेण डः । इषाणि इति गुणः । नीर्नि आहुत्तमस्येति आट् । इषे—गुणः । आट्येति वृद्धिः । इषावहे—स्पष्टम् । अहेट्—इति लङ् गुणः । इल्ल्यावभ्य—इति तिलोपः । ‘वावसाने’ इति चत्वेन षस्य टत्वम् ।

२४३५ । द्विषश्च ॥ ३।४।११२ ॥

दी— । लङो भिर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः—
अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात्—द्विषीत । द्विचोष्ट ।

अद्विचत् । दुह १०१४ प्रपूरणे— । प्रपूरणं पूरणाभावः ।
 धात्वर्थम्बाधते कञित् । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे ।
 धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् ।
 दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्—
 अधुक्षत । 'लुग्वा दुह—' (२३६५) इति लुक्पक्षे 'त-यास्-
 ध्वम्-वहिषु'—लड्वदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । लिह १०१६ आस्त्रादने । लेढिः । लीढः ।
 लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि ।
 लेहानि । अलेट् । अलिचत्—अलिचत । अलिचताम् ।
 अलीढ । अलिच्वावहि । अलिह्वहि । अलेक्ष्यत् । अलेक्षत ।
 चक्षिङ् १०१७ व्यक्तवयां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारो-
 ऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्ते
 इदितः' इति व्याख्यानात् । उकारस्तु—अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मने-
 पदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्निर्म्मोक्सन्धि—'
 इत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्द्धधातुके' (२४३२)
 इत्यधिकृत्य— ।

The substitute जुस् optionally replaces the affix भि of लड
 coming after the root द्विष् also. Thus द्विष्+भि=अट् द्विष्
 जुस्=अद्विष् उस्=अद्विषुः and the alternative form is अद्विषन् ।
 अद्वेषम्—the root is here gunnated because मिप् as पित् "तस्यस्य-
 मिपां तासंतामः" directs अन् in place of मिप् । द्विष्यात्—द्विषीत—
 (विधिलिङ्) । द्विष्यात् is the common form in both विधिलिङ् and
 आशीलिङ् which in आत्मनेपद gives द्विषीष्ट—(द्विष्+शीष्ट (शीयुट् सुट् =

सोयस् त = सोप्त = सोष्ट) = द्विक्, सोष्ट by' षटोः कः सि' = द्विक्, सोष्ट by पत्वविधि) । The root is not gunnated here because विधिलिङ् and आशीलिङ् are ङित् in परस्मैपद ('यासुट परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्' (२२०७) and कित् in आत्मनेपद ('लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००)). अदिचत्— लुङ् form in परस्मैपद—अद् द्विप् स्त्रि तिप् = अदिप् का by—'शल 'इगु- पधादनिटः क्तः (२३३६) = अदिप्सत् = अदिक्षत् as in 'द्विचीष्ट— ।' There being no सिच् the augment ईट् does not come in by 'अस्तिचिचोपज्ञे' and this root being अनिट् the rule 'आईधातुकस्य—' does not apply. दुह् means to fill in full. This meaning is intended by the speaker ; but in general use we find the quite opposite implication of the root. Hence Bhottoji says—प्रपूरण means want of पूरण or filling up—i.e means to make empty etc. Cf—'दुहोह नां स यज्ञाय—' (रघु १st.) 'मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा—' (रघु—५th) etc and defends his point by the saying 'घाल्बर्थं वाधते कश्चित्—Some उपसर्ग bars the (real) meaning of the root. कश्चित् = some उपसर्ग, e.g—'सन्देशं मे हर लघुगतिः' (मेघपूर्व—) and 'क्रोधं प्रभो संहर संहरति' (कुमार—३य) etc. दोग्धि—दुह् + तिप् = दौह् ति by 'पुगन्तलघुपधस्य च' (२६९) = दौह्ति by 'दादीर्घातोर्घः' (३२५) = दौघ्धि by 'भपस्तथोर्घोऽधः (२२८०) = दौघ्धि by भक्ता जग् भक्ति' (५२) । Similarly दुग्धः, where तस् being ङित् by 'सार्धधातुकमपित्' the root is not gunnated owing to the prohibition 'किङ्कति च' (२२१७) . धोचि—दुह् + सि = दौह्सि = दौघ्सि = धोघ्सि by 'एकाचो वशो भप् भपन्तस्य रध्वोः' (३२६) = धोक् सि by 'खरिच' (१२१) = धोक्धि = धोचि । दुग्धे—दुह्ति—दु घ् धे = दुग्धे the affix त् is ङित् hence no guna । घृजे—दुह्से as in धोचि— absence of guna, for से is ङित्. धुग्धे—दुह् + ध्वे = दुह् ध्वे by 'दादीर्घातोर्घः' (३२५) = धुग्धे by 'एकाचो वशो भप,—' (३२६) and

‘भलां जश् भशि’ (52) । दोग्धु like दोग्धि । दुग्धि—दुह् + हि = दुघ्—धि—)y ‘हुभल्—’ (2425) and ‘दादीर्घातोर्घः’ = दृग्धि by ‘भलांजश्—’ । In हि विभक्ति the root is not gunnated due to—‘सिर्ह्यपिञ्च’ and ‘क्ङितिच’ । दोहानि—दुह् + सिप् = दोह्पानि (‘मेनि’—‘आडुत्तमस्य पिञ्च’) । धुच्—दुह् + ख = दुघ्ख by ‘दादेः—’ = धुघ्ख by ‘एकाचः—’ = धुग्ख by ‘भलांजश्—’ = धुक्ख by ‘खरिच’ = धुक्ख (षत्व) = धुच् । धुग्ध्वम्—दुह् + ध्वम् by घत्व-भषभाव and जश्त्व ; दोहै—दुह् + ऐ (आट् + इ = आ + ए = ऐ by ‘आटश्च’ and ‘टित—’), आट् is पित् hence गुण । अधोक्—अट् + दुह् + तिप् = अदोहत् by गुण and by ‘इतश्च’ = अदोह् by ‘हल्ङ्राभ्योदीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’ (252) = अदोघ् by ‘दादीर्घातोर्घः’ = अघोघ् by ‘एकाचो वशोभष् ऋषन्तस्य सध्वोः’ = अघोग्—अघोक् by ‘वाऽवसाने’ (209). अदोहम्—अट् दुह् सिप् = अदोह् अम् । अदुग्ध—अट् दुह् त (त is ङित् hence no guna) = अदुघ्त् by ‘दादेः—’ = अदुघ्ध by ‘भषस्तयोर्घोऽधः’ = अदुग्ध by ‘भलां जश्—’ । अधुग्ध्वम्—अट् दुह् ध्वम् = अदुघ् ध्वम् = अधुघ् ध्वम् = अधुग्ध्वम् । अधुच्चत्—This is the लुङ् form in परस्मैपद । Thus अट् दुह् च्चि तिप् = अदुह् क्स त् । Here the अपृक्त (त्) being after क्स forbids the aug. ईट् which the rule ‘अस्तिचिचोऽपृक्त’ (2225) directs to (त्) coming after or present with चिच । Then अ दुघ् सत् = अधुग् सत् = अधुक्षत् = अधुच्चत् (See rules cited above). दुह् is provided for with क्स by the rule ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (2336) । Similar is the case with the लुङ् form अधुच्चत (आत्मनेपद singular); want of guna in both the cases is owing to the कित्त्व of the क्स.

लुग्वा दुह्—(2365) etc i.e. when the affix क्स disappears optionally by the rule—लुग्वा दुह् etc, then we have four forms corresponding to the four affixes त, घास, ध्वम् and वहि as

in लङ्—e.g. अदुग्ध, अदुग्धाः, अधुग्धम् and अदुग्धि respectively. दिह्
to increase. प्रविदिग्धि—णत्व by नेगं दगद् etc. (2385). Conjugated
like दुह् above. लिह् means to lick or taste, लिदि—लिह् तिप् = लिहति
by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189) = लिट् ति by "हो ङः" = लिट् धि by 'भ्रषस्यो-
र्धोऽधः' (2280) = लिट् ठि by 'दुना दुः' = लिट् ठि by 'ढो ढे लोपः' (2335) । लीट्
—लिह् तस् = लिट् धम् ('होङः' and भ्रषस्योः—) लिट् ङस् (दुना दुः) =
लि ० ङस् ('ढोढे लोपः') = लीट्—'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (874) । लिहन्ति—
लिह् + भि (अन्ति)—भि being क्तिन् no guna is made to the root,
लेचि—लिह् सिप्—लेहसि—लेट्सि—लेक्सि by 'षटोः कः सि' (295)—
लेक् सि (षत्व—by 'आदेश—') । लेचि—लीट्—लीट् । लेचि—लिङ्गः लिङ्गः—
(परस्ये) । लीट्—लिहते ('टित आत्मने—') लिट् धि want of guna for
त is क्तिन्—'होङः' and 'भ्रषः—' = लिट् ङे (दुना दुः) लि ० ङे ('ढो ढे लोपः')
= लीट्, 'दुलोपे पूर्वस्य—' (174), लिहति—लिहते । लिचि—लिट्, से
absence of guna owing to the क्तिन्त्व of से then ङत्वकत्वषत्व as
before (लेचि) । लिहाथे लीट् ङे (लिह् धे—लिट् ङे—लि ० ङे—लीट्)
लिहे—लिहहे लिहहे—(Here ends लट्) । लेदु—लिह् तिप्—लिह् तुप्—लेह् तु
—लेट् धु ('होङः' and 'भ्रषः—')—लीट् ङु (दुना दुः)—ले ० ङु—('ढो ढे लोपः')
—लीट् । लीटाम्—लिह् तस्—लिह् ताम्—लिट् धाम्—लिट् ङाम्—ली ० ङाम्—
लीटाम् । लिहन्तु, लीटि—लिहहि—लिहधि by 'हुभलभ्यो—हिधिः' लिट् ठि by
'होङः' and 'दुनादुः'—ली ० ठि by 'ढो ढे लोपः' and 'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' ।
(174) । लीटम् लिहानि—लिह् मिप्—लेह् आदनि—लेहानि । लिहाव । लिहाम् ।
अलेट्—अट् लिहूतिप् (लङ्)—अलेहत् = अलेह् ० by 'हल्ञ्वाभ्यो दीर्घात् सुतिस्व-
पृक्तं हल्' अलेट् = अलेट्—अलेह् by 'वाऽवसाने' । अलिचत्—अलिचत् these are
the लुङ् in परस्ये and आत्मने in connection with क्त्वं which replaces क्त्वि
by 'श्ल ङगुपधादनिटः क्तः' (2336) । Thus अट्, लिह्, क्त्वि तिप्—अलि-

इक्त् (क्त् is कित् hence no guna and as there is no सिच्, so त् is not prefixed with the augment ईट् and no इट् because लिङ् is अनिट्)—अलिङ् सत्—अलिक् सत् by 'षटोः—'—अलिक् पत्—अलिचत् । Similarly अलिचत । अलिचताम् (परस्मै)—अलिचताम्॥ (आत्मने) । अलिचन् (परस्मै)—अलिचन्त (आत्मने) । अलौट्—optional form in the आत्मनेपद in case of the elision of क्त by 'लुग् वा दुहृदिहलिङ्गुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (2365) अलिचावृद्धि (क्तपक्षे), अलिङ्गृद्धि (लुक्पक्षे) । अलित्यत्—(लृङ्—परस्मै)—अलित्यत (लृङ्—आत्मने) ।

चचिङ् to express clearly. It is used in the sense of 'seeing' also. The इकार of चचिङ् is अनुदात्त and is intended to attach the affix युच् to it (चच्), cp—'अनुदात्तेत्य इलादिः' (3129) e. g. 'विचक्षणः प्रवयन्' where विचक्षण is derived with युच् or अन । But though चचिङ् is इदित् or इकार—eliding i.e. drops its इकार, yet we cannot attach the augment नुम् to it by 'इदितो नुम् धातोः' (2262), for the rule 'इदितो नुम् धातोः' has been explained thus—'अन्ते इदितः' i.e. those roots which drop their final (अन्त्य) इकार are termed as इदितः, the word अन्ते being taken from the rule—'गोः पादान्ते' (3574—7.1.57) which invariably precedes the rule 'इदितो नुम् धातोः' (2262—7.1.58). Now, चचिङ् does not drop its final इकार, because it ends in ङ् hence the इकार though dropped is not final thus we cannot attach नुम् to it. Here one may rejoin thus—you (Bhattoji) have said that the इकार of चचिङ् is अनुदात्त, and this इकार elides ; therefore चचिङ् is अनुदात्तेत् or अनुदात्त—eliding, whence it is evident that the root is आत्मनेपदी by the rule 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (2157). Then

why did the सूत्रकार attach the letter ड् (which is nothing but an indicator of आत्मनेपद) to the root चधि (चच्) ? To answer this he (Bhattoji) says डकारस्तु etc.—The drift of his saying is this :—there are two sorts of आत्मनेपदs—one temporary or provisional (अनित्य) and the other persistent or नित्य । The आत्मने which is directed by pronouncing the term ‘अनुदात्तेत्’ i.e. the आत्मने—which results from the elision of any अनुदात्त letter in the root (as in चधिङ् where इ disappears) falls in the former class i.e. is अनित्य or may or may not be strictly adhered to e. g. ‘स्त्रायन्—’ where श्रद्ध is affixed to ‘स्त्रायी इङ्गी’ (to increase). But as it (स्त्रायी) drops its ई which is अनुदात्त, the proper form would have been ‘स्त्रायमानः’ with शानच् and not स्त्रायन् with श्रद्ध as we have it here. Thus it is obvious that ‘an आत्मनेपद which is the consequence of the elision of any अनुदात्त letter in the root is अनित्य’—(अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदनित्यम्—परिभाषा); And this is indicated by the final letter ड् in this root in as much as what ends in ड् must be taken as नित्य आत्मनेपद and not अनित्य । Thus the intention of the सूत्रकार in adding ड् to चधि is to show that the root is always आत्मनेपद । चष्टे—चधिङ् (चच्) + ते = चक्श्ते = च ० ष् ते by ‘स्त्रीः संयोगादीरन्ते च’ (380—8.2.29) = चष्टे by ‘दुना दुः’ (113); चधाति—चच् + धाति आताम्—‘टित आत्मनेपदानां ढेरे’ प्रचति by ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (2258) । Now the अधिकार सूत्र is आहंघातुके—(2432—2.4.35) which is followed by :—

मित— । ‘मेर्जुस्’ (१।४।१०८) इत्यनो‘मेर्जुस्’इत्यनुवर्षते । ‘लङ्’ शाकटाय-

नस्यैव' (२४६२—२४६१) इत्यतो 'लङः' इति च । तदाह—'लङो भङ्गुस्' इति । द्विषयेत्यतः पूर्वसूत्रे शाकटायनशब्दं विकल्पार्थम् । तच्चेहापि चकारेण अनुकथ्यते । तदाह—'वा' स्यादिति । तदेव दर्शयति—अद्विषुः (अट् द्विष् भि (जुस्)—अद्विषुस्) ; अद्विषन् (अट् द्विष् भि—'भोऽन्तः'—'संयोगान्त्वस्य लोपः') । अद्वेषम्—मिप्रत्ययस्य पित्वाद् धातोः 'पुगन्तलघूपधस्येति गुणः । तस्यस्यमिपामिति मिपोऽमादेशः । द्विष्यात् इति—उभयोर्लिङ्गोरैकवचने रूपम् । एकत्वं (विधिलिङि) लिङ्घ्यात् अन्यत्वं (आशीर्लिङि) कित्त्वात्—गुणाभावः । द्विवचनयोस्तु—द्विष्याताम्—द्विष्याताम् । द्विष्युः—द्विष्यासुरित्यस्ति विशेषः । एवमुत्तममध्यमपुरुषयोरिति श्रियम् । द्विषीत इति । तडि—विधिलिङ्घ्वेव रूपमेतत् । आशीर्लिङि तु द्विषीष्ट (द्विष् सीष्ट (सीयुट् सुट् = सीयुस्त् = सीस्त् = सीष्ट) द्विक् षीष्ट षट्ठोरिति षस्य कत्वम्—इष्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वम्) इत्यादि । लुङिपरस्मैपदे रूपमाह—अद्विचदिति । शल इगुपधादनिटः क्सः' (३३३६) इति स्त्रीः क्सः । क्सस्य—कित्त्वाद् द्विषो गुणाभावः । पूर्ववत् कत्वपत्वे । एवमात्मनेपदे अद्विचत इति । लुङो ङित्वेन टित्त्वाभावादेत्त्वाभावः । अन्यत्—परस्मैपदिस्यवत् । दुह प्रपूरणे । अथ प्रपूरणशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थं वाचयति—प्रपूरणं पूरणमाव इति । तथाविधव्याख्यानस्य बीजमाह—धात्वर्थम् वाधते कथिदिति । कथिदिति उपसर्गे लचयति—कथिदुपसर्गो धात्वर्थं वाधते । विपरीतार्थं नयति इति भावः । अतएव प्रोपसर्गस्याव न प्रकृतार्थः किन्तु अभावरूपोऽयं इति द्रष्टव्यम् । दोग्धि—इति । दुह तिप् इति स्थिते 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति (२१८५) गुणेन—दोह् ति इति जाते 'दादीर्धातोर्धः' (३२५) इति हस्य घत्वे दोघ् ति सम्पदानाने 'भ्रसस्ताधीर्धोऽधः' (२२८०) इति तस्य धः । एवं दोघ् धि इति स्थिते 'भ्रलां जश् भ्रमि' (५२) इति घस्य जश्त्वेन गः । ततो रूपम् । दुग्ध इति । दुह तस्—'सर्वधातुकमपित्' इति तसः अपित्वेन ङित्त्वाद् गुणाभावः । पूर्ववत्—घत्वधत्वजश्त्वानि । धीचि इति । दुह सिप् इति स्थिते 'पुगन्तेति गुणः । दादिरिति घः । एवं दोघ् सि इति जाते 'एकाचो वशो भष् भ्रपन्तस्य रध्वोः' (३२६) इति धीघ् सि इति भवति । तवः

‘खरिधे’ति (१२१) चर्त्वेन—वस्य क्त्वे सस्य घत्वं ततो रूपम् । दुग्धे इति । टित्
 आत्मनेपदानामिति एत्वम् (दुह् त—दुह् ते) । पूर्ववत्—गुणाभावघत्वजशत्वानि ।
 धुग्ध्वे—एकाच् इति दस्य धः । गुणाभावघत्वजशत्वानि प्राग्वत् । दोग्धु—तिप्
 पित्वाद् गुणादिकं दोग्धिवत् । ‘एरु’रिति उत्त्वम् । दुग्धि इति । दुह् हि इति स्थिते
 गुणाभावः प्राग्वत् । ‘हुक्लभो ह्रिधि’रिति ह्रिधि’रादेशः । घत्वजशत्वे । दोहानि—
 इति—मिर्निरिति मिपो निरादेशः । आडुत्तमस्य पिशेति आडागमः । पित्वाद् गुणश्च ।
 धुच्—दुह् स्व इति स्थिते दस्य भष्भावो धः । घत्वचर्त्वेपत्वानि । यदा ‘होठः’
 (३२४) इति ठः । ‘षढो’रिति कः । ततःषत्वम् इति । धुग्ध्वम्—दुह् ध्वम्
 प्राग्वत्प्रक्रिया । दोहै—दुह्+इट् (लोडुत्तमः) आडागमे आटयेति वृद्धिः ।
 पित्वाद् गुणः । अधोक् इति । अट् दुह् तिप् (लङ्) इति स्थिते इतयेति
 तिप् इकारलोपः । ए’ पित्वाद् गुणेन अदोह्त् इति जाते ‘हल्, आव्भो दीर्घात्
 सुतिस्यपुक्तं हल्’ इति त् लोपः । ततो दादौरिति हस्य घः । एकाचो वशीभषिति
 दस्य धः । ‘वाऽवसाने’ इति चर्त्वं विकल्पात्—अधोक्—अधोग् इति रूपद्वयम् ।
 ‘अदोहमिति—अट् दुह् मिप् इति गुणः । तस्यस्यमिर्पा तांतं तामः—इत्यमादेशः ।
 अथ लङि तङि रूपमाह—अदुग्ध इति । अट् दुह् त इति स्थिते हस्य घः ।
 तस्य घः (भ्रषस्तथोरिति) । घस्य गः । अधुग्ध्वम् इति । अट् दुह् ध्वम्—एकाचो
 वशी भष्—इति विशेषः । अन्यत् स्पष्टम् । अथ लुङि—परधीपदे रूपमाह—
 अधुचत् इति । शल इनुपधादिति क्त्सः । कित्वाद् गुणाभावः । घत्वघत्वचर्त्वेपत्वानि ।
 एवं तङि अधुचत् इत्यतः । लुग्वा दुह्दिहलिहगुहामिति सूत्रोत्तरणस्य फल-
 माह—लुकापचे इति । त, घास्, ध्वम्, वहि, इत्येतेषु—परिषु—लङि इव
 लुङ्यपि रूपचतुष्टयम् बोध्यम् इत्यर्थः । तथाच रूपाणि—अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्-
 ध्वम् । अट् लङि इति । दिह उपचये—इति । इत्वावित्यर्थः । प्रणिदेग्धि इति ।
 ‘निर्गदनद्—’ इति षत्वम् । धातोर्गुण-धादेशजशत्वधत्वानि दोग्धिदत् । लिह—इति ।
 लीदि इति । लिह तिप् इति स्थिते पुगन्तेति गुणः । ‘हो ठः’ (३२४) इति ठः ।
 ‘भ्रषस्तथोर्धाऽधः’ (२२८२) इति तस्य धः । एवम् लीट् धि इति जाते ‘दुगां द्युः’

(११३) इति 'लिट् द्वि' धस्य ङः । ततो 'ढी ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपे लीटि इति । लीठ इति—ङित्त्वादगुणाभावः । ढत्वढलोपी प्राग्वत् । ततः 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१७४) । लिङ्गन्ति—स्पष्टम् । लीचि इति—सिपः पित्त्वादगुणः । हस्य ङः । तस्य कः (षढोःकः—' इति) । पत्वमिति क्रमेण प्रक्रिया । लीडे इति । प्रत्ययस्य टरे । ङित्त्वाद गुणविरहः । 'ही ङः,' 'ढी ढे लोपः,' 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—' इति प्रक्रियाविधायकसूत्राणि । लिञे—टरेत्वम् । ङित्त्वम् अन्यत् लीचिवत् । लीटे इति—लिङ् ध्वे इति स्थिति—'ही ङः,' 'दुना दुः' 'ढी ढे लोपः' 'ढ्रलोपे—' इति प्राग्वत् । लीटु इति । लिङ् ति=लिङ् तु=लीट् धु=लीट् टु=लीटु । लीठाम् इति । लिङ्ताम् (तसस्तामादेशः) ढत्वधत्वष्टुत्व—ढलोपदीर्घाः । लिटि इति । लिङ् द्वि इति स्थिति—'हुभल्ल्भ्यो ह्विर्धि'रिति लिङ् धि इति जाते ढत्वष्टुत्व—ढलोपदीर्घाः प्राग्वत् । 'सिञ्चपिञ्च' इत्युक्तेन गुणः । दोहानि—'मिनि'—'पाडुत्तमस्य—' इति । अलीट् इति । अट् लिङ् त् (इतश्चेति तिप इलोपः)=अलीङ् त् इति स्थिति 'हल्द्राव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्' इति (२५२) तलोपे ढत्वं तस्य 'वाऽवसाने' इति चत्वं विकल्पात्—अलीङ्—अलीङ् इति रूपे । अलिचत्—अलिचत इति । लुङि—पदद्वये रूपद्वयम् । अलेः कः । गुणाभावः । हस्यङः । तस्य कः । पत्वम् । अलिचताम्—अलिचताम् इति । प्रक्रिया ऊञ्चा । अलीट् अलिङ्गि इति—'लुग्वा—' इति 'तवास्र्ध्वम्वह्निषु—' लङ्त्वत् इति प्रागुक्तम् । अलिङ् त इति स्थिति ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अलिचावहि—कसपचे रूपम् । 'अती दीर्घो यञि' इति दीर्घः । अलिङ्गि लुक्पचे रूपम् । अलित्यत्—अलित्यत इति—लुङि रूपम् । गुणढत्वकत्वपत्वादिकं प्राग्वत् ॥ अचिङ् इति । व्यक्ताया वाचीति । स्पष्टीकरणे इत्यर्थः । अर्थदर्शनेऽपीति । 'विश्रान्यन्वो भुवनाभिचचे, विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः' इत्यादी-स्तथात्वेन व्याख्यानादिति भावः । इकारोऽनुदात्तो युजर्थे इति । अचिङ् इत्यस्य—इकार अनुदात्तः, स (इकारः) च युजर्थः = युच्प्रत्ययाद्यः । युच्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् इकारानुवन्ध इत्यर्थः । अथोदाहृत्य दर्शयति 'विचक्षणः—' इति । अचिङ् इत्यस्य इकारोलुप्यते । स च अनुदात्तः । अतश्चिङ् अनुदात्तेत् (अनुदात्तलोपी)

भवति । अतएव 'अनुदात्तेतच्च इत्यादिः' इति युच् । ननु यदि चचिङ् इदित् भवति तर्हि 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् प्रसज्येत । तत्राह—नुम् तु नेति । तत्र हेतुमाह—'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानात् (अभियुक्तौगित्यर्थः) इति । 'गोः पादान्ते' (३५०४—७।१।५०) इत्यतः 'इदितो नुम् धातोः' (२२६२—७।१।५८) इत्यत्र 'अन्ते' इत्यनुवच्यं—'ये धातवः 'अन्ते इदितः' तदुत्तरं नुमागमः स्यान्नान्येभ्य' इत्यर्थः । 'चचिङ्' इति च अन्ते इदित् न भवति इकारस्य अन्तवर्तित्वाभावात् । अतो नुम् न । ननु इकारोऽनुदात्तार्थः । च लुप्यते । तर्हि अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमादाय 'चचिङ्' इत्यस्य आत्मनेपदित्वं स्यात्—किं पुनः ङकारानुवन्धकरणेन ? इति प्राप्ते आह—ङकारस्तु इति । अयमत्र भावः । नित्यानित्यभेदेन द्विविधमिहात्मनेपदम् । तत्र अनुदात्तेत्वलक्षणमनित्यम् । ङकारानुवन्धविशिष्टम् नित्यम् । चचिङ् इति च नित्यम् आत्मनेपदित्वेनैव प्रयुज्यते । तत्र ङकारानुवन्धकरणादेव शायते । अन्यथा—अनुदात्तस्य इकारस्य लोपात् पुनः ङकारानुवन्धकरणं व्यर्थं स्यादिति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति 'स्फायन्निति—' । स्फायन् इत्यत्र स्फायी ङङ्ङौ—इति धातुः । तस्य शतरि स्फायन् इति । स्फायतेरीकारस्य अनुदात्तस्य लोपे सत्यपि—तस्य तङ् न भवति । तथा सति शानजेव स्यात्—न शट् । अतः 'अनुदात्तेत्वप्रयुक्तम्—' इत्यादि सम्यगेव । चष्टे इति । चचिङ् त—चच् तै—चक्प्ते—चप्ते—चष्ते—'स्कोः संयोगादौः' (२८०) इति कलोपः । एत्वम् । चचाते इति सुगमम् । आङ्धातुके इत्यधिकृत्य इति—इत्यनुवर्तते इत्यर्थः । इदं (आङ्धातुके इति) सुवम्—(२४३२—२।४।३५) संख्यकं, न तु (२३०७—६।४।४६) इत्येत् संख्यकम् ।

२४३६ । चचिङः ख्याञ् ॥ २।४।५४ ॥

२४३७ । वा लिटि ॥ २।४।५५ ॥

दी— । अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकारण्डे 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । जित्वात् पदद्वयम् । चख्यौ—चख्ये । चक्शौ—चक्शे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा

५०२३) इति तु न । चर्त्वंस्यासिद्धत्वात् । चचर्त्वे । ख्याता—
कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते । कशास्यति—कशास्यते ।
अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्—ख्येयात् । कशायात्—कशेयात् ।

The root चचिङ् is replaced by ख्याञ् when any आहंघातुक
(affix) follows (2436). चचिङ् is optionally replaced by ख्याञ्
in लिट् (2437).

Here i.e under the rule 'चचिङ्: ख्याञ्' in भाष्य (of Patanjali)
this substitute (ख्याञ्) is seen to have 'ख्' at the outset i.e there
it is stated as ख्शाञ्, and not 'ख्याञ्' as we have it here. Then
by the saying 'यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'—The authority of the
three sages rests on him who comes later'—the rule now
figures as 'चचिङ्: ख्शाञ्' whence we come to learn that चचिङ्
is replaced by ख्शाञ् when any आहंघातुक follows. In असिद्धकाण्ड
i.e under the jurisdiction of 'पूर्वतासिद्धम्' (8-2-1) there runs
the vartika 'the श् (of ख्शाञ्) is optionally replaced by य
(when an आहंघातुक follows). ख्शाञ् is शित् or ज-eliding ; hence
(by 'खरितजितः कर्त्वं भिप्रवे क्रियाफले'—2158) it admits of two पद
e. g. the परस्मैपद and आत्मनेपद (in आहंघातुक). Thus in लिट्
we have चख्यी—चख्ये and चक्षी—चक्षे । The process is thus
—चचिङ् + णल् = ख्शाञ् णल् = ख्या णल् = ख्या श्री (by 'आत श्री णल्:—
2371) = ख्या ख्या श्री (हिल) = खा ख्या श्री (हलादिः शेषः) = खख्यौ
(इत्सः) = कख्यौ ('अभ्यासे चर्त्वं') = चख्यौ (by 'कुडोयुः'—2245) ;
Similarly चक्षी । In आत्मनेपद the rules are 'लिट्सम्भयोरिगिरच्'
(2241) and 'अतो गुणे' (191), and 'खरि च' (121) which makes

the ख् preceding श changed into क । Thus चख्ये and चक्शे are formed. Now in शत्वपक्ष i.e in the case of चक्शी and चक्शे when once क preceding श is formed by 'खरिच' (121—3. 4. 55.) then again this क cannot be changed into ख् by the dictum (Vartika) 'चयो द्वितीयाः शरि' 'चय letters i. e. the first (वर्णोय) letters are substituted by the second (वर्णोय) letters when शर, or श य and स follow, in as much as the चत्वं i.e., the rule 'खरिच' (8. 4. 55) falls within the असिद्धकाण्ड (पूर्ववासिद्धम्) and cannot therefore be applicable here in 'वा लिटि' (2. 4. 55). When चचिङ् is not substituted by ख्याञ् or ख्शाञ् then the form is चचट्टे (चच् + त = चच + ए = चचच् ए). Here there is no परस्मैपद form, for चचिङ् is ङित् and not ङित् like ख्शाञ् above. In लृट् ख्याता—कशाता the आत्मनेपद and the परस्मैपद are equal in form. In लृङ् the form is अचष्ट—अट् चच त = अचक्प् त = अचं ० ष्त by स्तोः संयोगादोः—(380) = अचष्ट by 'दुनाष्टुः' (113). In विधिलिङ्—चचीत् । In आशीलिङ्—ख्यायात्—ख्येधात् (परस्मै), ख्यासीष्ट (आत्मने), क्शयात्—क्शेयात् (परस्मै), क्शासीष्ट । The option of एत्वं (एत्वविकल्प) is by the rule 'वाऽन्वस्य—' (2378) ।

मित— । सूचद्वयार्थस्य—स्पष्टत्वाद् तावनुक्तः । 'चचिङ्ः ख्याञ् इत्यादेशः स्यादाधधातुके परे' इति पूर्वसूचार्थः । 'चचिङ्ः ख्याजादेशो वा स्याल्लिटि परे' इति परसूचार्थः । अत भाष्ये इति— । 'चचिङ्ः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये—इत्यर्थः । ख्शादिरयमादेश इति । नायं 'ख्याञ्' किन्तु 'ख्शाञ्' इति भावः । तेन यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ख्शाञ् सहीतव्यो न ख्याञ् । अथात्र शत्वविकल्पमाह—असिद्धकाण्डे इति । पूर्ववासिद्धम्—इति सूत्रात् परमित्यर्थः । 'शस्य यो वा' इति वार्तिकमिदम् । ङित्त्वात् पदद्वयमिति । स्वशाञ् इति ङिट् भवति । ततश्च

‘स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले’ (२१५८) इति परस्मैपदमात्मनेपदस्य इति । तदेव दर्शयति—चख्यी—चख्ये— । चक्षी—चक्षे इति । तत्र परस्मैपदपक्षे—चख्यी—चक्षी इति । ‘आत औ षलः’ (२३०१) इति षल औकारादेशः । द्वित्वङलादिशेषज्ञस्वचर्त्वाणि भ्वादिक्थितप्रक्रियावत् । चक्षी इत्यत्र अनेन चख्यी इति स्थिते स्वरि चेति चत्वेन शकारात्—पूर्वस्य स्वस्य—कः । ननु तस्य कस्य च पुनः ‘चयी द्वितीयाः शरि’ इति वार्त्तिकवचनात् खकारादेशः स्यात् इति चेत् । उच्यते । चत्वेन्यासिद्धत्वादिति— । ‘स्वरि चेति’ (१२१—८४।५५) सूत्रं हि असिद्धायां विपाद्यां पठितम् । तेन तद्विहितस्य चत्वेन—सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धत्वम् । ‘चच्चिङः ख्याब्’ ‘वा लिटि’ इत्यं तौ—च सपादसप्ताध्याय्यामिव वर्त्तते इति द्रष्टव्यम् । ख्शादेशाभावपक्षे तु चच्चिङः केवलात्मनेपदित्वात् चचचे—इत्येव । लुटि परस्मैपदात्मनेपदयोः समानत्वात्—ख्याता—क्शाता इति । लुटि ख्यासति—इत्यादि स्पष्टम् । लङि—अचष्ट इति—अट् चच् त—अचक्प् त—अ च०ष्त ‘ओ’रिति कलोपः प्लुम् । विधिलिङि—चचीत् । आशीर्लिङि तु ख्यायात्—ख्येयात् (वाऽम्भस्य संयोगोदेरिति एत्वविकल्पः) ‘तङि—ख्यासौ ष्टा एवं क्शायात्—क्शेयात्—क्शासीष्ट इति । स्वरि चेति शकारात् पूर्वस्य खस्य चत्वेन कः । अथ लुङि रूपं दर्शयितुमाह—

२४३८ । अस्यतिवक्तिखरातिभ्योऽङ् ॥३।१।५२॥

दी— । एभ्यश्चुरङ् (स्यात्) । अखात्—अखात् । अक्शासीत्—अक्शास्त । “वर्जने ख्शाञ् नेष्टः” (वार्त्तिक १५८२) । समचच्चिष्ट—इत्यादि ।

अथ पृथ्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्त्तं । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् । ईर्ष्वं । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट । ईङ् १०१८ सुती । ईष्टे ।

अङ् is ordered in place of (the affix) चिल् coming after these (roots, viz—अस् (दिवादि), वच्, and ख्या—the substitute of चचिङ्). Thus अख्यत्—अख्यत which result from the optional substitution of य in place of श्, by the dictum 'अस्य यो वा' (वाचिक), the परयो and आत्मने being accounted for by the अिल् if 'खशाञ्'। The process is thus :—अट् चचिङ् चिल् तिप् = अ खशाञ् अङ्त् = अ ख्या अ त् (यत्पच) = अ ख्य अ त् by आतो लोप इटि च (२३७२) = अख्यत् ; similarly अख्यत। Now in the शत्वपच (when श does not make room for य) the चिल्, of अट् चचिङ्—चिल् तिप् or अखशाञ् चिल् तिप्, is replaced by सिच् (and not by अङ्) giving अ खशा सिच् तिप् whence in accordance with the process in-सिच् (Here, ईट् and चत् only for the root is अनिट्) we get अक्शासीत् (in परयो) and अक्शास्त् (in आत्मने)। Recollect that त is not अपृक्त and thus you cannot prefix ईट् to it (त) by 'असिसिचोऽपृक्त' (२२२५)।

वर्जने etc—This is a Vartika and means—'खशाञ् is not planted in place of चचिङ् when the latter denotes to give up or throw off etc (in connection with any उपसर्ग)। Thus समचचिष्ट—(सम्—अट् चचिङ् सिच् त् = सम्—अ चच् इट् स् त (ख्या—is अनिट् and not चचिङ्) = समचचिष्ट by टुत्) etc.

अथ पृच्यन्ता etc i.e. we take up now the अनुदात्त (or the roots that drop thier अनुदात्त letters) up-to पृचो सम्पर्चने 'to bear connection with' 1030. ईर to go and to shake or tremble. This root is सेट्। ईर् + ते (आत्मने because it is अनुदात्तेत्) = ईर्ते other forms are ईराते ईरते ; ईर्षे ईराथे ईर्ष्वे ; ईर्षे ईर्वे ईर्महे । ईराथक्—आम् comes in by 'ईजादेश्च गुरुमतोऽनुष्ठाः' (२२३७) ; also the rules 'कथानुप्रयुज्यते

लिटि' and 'आम्प्रत्ययवत्—' are applicable here. ईरिता (लुट्, इट्, ता) ईरिष्यते (लुट्), ईरतां लोट् sing. 1st pers) ; ईष्व' (लोट्, स्व—षत्व) । ईष्वम् (लोट्, ष्वम्) ; ऐरिष्ट—this is the लुङ् 3rd per. sing.—(षाट्, ईर्, इट्, सिच् त—षा ईर् इस्त्—ऐरिष्यत् by वृद्धि ('षाट्'), and षत्व । In लुङ् the forms are ऐतं ऐराताम् ऐरत etc, and in लुङ् the other forms are ऐरिषाताम् ऐरिषत etc. ईङ् means to praise, to worship etc. Cp.—'नीमीय तेऽश्वपुषे etc. ब्रह्मसूक्ति in भागवत—10th chap. ; also 'प्रसादये तामहमोशमीयम्' गीता—11th chap. ईङ्—ईङ्+ते here ङ becomes ट by 'खरि च' (121) and त becomes ट by 'टुषा टुः' (113).

नित—। 'ध्लिः सिच् (३।१।४४) इत्यतश्चल्लिरित्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य-य्लिरिति । एभ्य इति अस्यतीत्यादिभ्यः । 'अस्यती'ति च दिवादि रूपम् । तेन देवादि-कोऽयमस्धातुर्नत्वादादिकः । तस्य च लुङि 'अस्यतेस्युक्' इति युगागमिन आस्यत् इति रूपम्—तथाच भट्टिः 'यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्यत्' (म. स.) । अस्य च (अस धातोः) पुषादिपाठात् तत्र वक्ष्यति । वक्षीति 'वृषो वचिः' (२४५२) इति 'वच परिभाषणे' इति धोभायोरिव यदृषणम् । अवोचत् इति रूपम् । ख्यातीति 'वचिङः ख्यात्' इत्यत्र स्पष्टम् । तस्य च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन 'ख्शाञ्,' इत्यस्य च 'यस्य यो वा' इति वार्त्तिकात् यत्वशत्रुपचद्वयभेदेन च रूपचतुष्टयमित्याह—अख्यत्—अख्यत । अक्शासीत्—अक्शास्त इति । तत्र प्रथमयुगले अङो ङित्वात् 'आतो लोप इटि चे'ति (२३०२) उभयत्रैव धातोरालोपः । अडागमादयस्तु प्राग्वत् । द्वितीययुगले तु अङभावः सिच् । अनिट्त्वादिङभावः । पूर्वत्र अपृक्तत्वादीडागमः । उत्तरत्र (आत्मनेपदपक्षे) तु तत्रत्यस्यापृक्तत्वं नेति स्मर्त्तव्यम् ।

वर्जने इति । वार्त्तिकमिदम् । '(उपसर्गयोगात्) वर्जनार्थकस्य वचिङः ख्शाञ्जादेशो नेति' तदर्थः । तदेव दर्शयति—समचचिष्ट इति । समुपसर्गा-च्चचिङोऽङ्गि सिचि इडागमे रूपम् । इण्कोरिति षत्वम् । टुनाटुरिति षत्वम् ।

अथ पृथान्ता इति । पृथी सम्पञ्चने (१०३०) इत्यन्ता इति शेषः । अनुदात्तेत

आत्मनेपदिन इत्यर्थः । ईर गतौ कम्पने चेति । चुरादौ ल्यम् 'ईर चेपे' (१८११) इति पठ्यते । तत एव प्रेरयति इत्यादि न ल्यमादिति द्रष्टव्यं धातूनामनेकार्थत्वात् । ईरते इति स्पष्टम् । ईराते ईरते । ईर्ये ईराय्ये ईर्ये इत्यादाङ्लव्याख्यायामुक्तम् । ईरा-
 चक्रे—इजादेशे ल्याम् । कृष्येति कृष्योऽनुप्रयोग आत्मत्ययवदितौत्मानेपदमनुप्रयोगस्य ।
 ईरिता (लुट्) । ईरिष्यते (लृट्) । ईरताम् (लोट्) ईराताम् ईरताम् ।
 ईर्ये ईरायाम् । ईर्यम् । ईरै ईरावहे ईरामहे । लङि तु ऐरं ऐराताम्
 ऐरत । ऐर्याः ऐरायाम् । ऐर्यम् । ऐरीत्यादि । लुङि रूपमाह—ऐरिष्ट इति
 आडजादीनामित्याट् । आटयति वृद्धिः । सिजिडागमश्च । एवमैरियाताम् ऐरि-
 षत । ऐरिष्ठाः इत्यादि । लृङि ऐरिष्यत । लिङि—एकत ईर्यति अन्यत ईर्यति ।
 ईड स्तुताविति— ... पुरुषं तमीडे (स्तौमि) इत्यादौ दर्शनात् । ईडे इति ।
 लस्य चत्वेण टः । तप्रत्ययस्तुष्टुत्वेण टः इति । अथास्य 'से' 'ध्वे' इति सार्व-
 धातुकप्रत्ययेऽपि परत इडागमः स्यादित्याह—

२४३८ । ईशः से ॥७२॥७७॥

२४४० । ईडजनोर्ध्वे च ॥७२॥७८॥

दी— । ईशोडजनां 'से' 'ध्वे'—शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट्
 स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे ।
 'एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्' (परि ३८) ईडिष्व । ईड्ढ्वम् ।
 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—' ऐड्ढ्वम् (? *) । ईश
 १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । आस १०२१ उपवेशने ।

(? *) 'ईड्ढ्वम्' इत्यस्य—विकृतिग्रहणेनन्यत्वाद्दुत्तरवैव पाठो व्याप्यः । तस्य
 विकृतिग्रहणेनित्यादिना समर्थात्त्वादन्वयाद्यमेकदेशेत्यादिपरिभाषान्तर्गत एव स्यादिति
 पाठप्रचक्षेपोऽव विभावनीयः । तच्चवीधिन्यां तु 'ईडिध्वम्' इति दृश्यते । तच्चिन्यम् ।
 तद्यात्वे विकृतिग्रहणेनेति वचनमपार्थमित्यपि द्रष्टव्यमित्यलम् ।

आस्ते । 'दयायासश्च' (२३२४) । आसाञ्चक्रे । आस्स्व ।
 आध्वम् । आसिष्ट । आङः शासु १०२२ इच्छायाम् ।
 आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमो-
 वाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने ।
 वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४
 गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कसते । 'अयमनिदित्'
 इत्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् (?) । कष्टे ।
 कशाते । कक्षे । कड्ठ्वे । निसि १०२५ चुम्बने । निंस्ते । दन्त्या-
 न्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति वभ्राम । निंससे ।
 णिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्चिता । शिजि
 १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । 'सम्प-
 र्चने' इत्येके । 'उभयत्रे'त्यन्ये । 'अवयवे' इत्यपरि । अव्यक्ते
 शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी १०२९
 वर्जने । दन्तगोष्ठ्यादिरिदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित्
 इत्यनेन । वृङ्क्ते । पृची १०३० सम्पर्चने । पृक्ते ।

षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
 सौता । सविता । 'भूसुवोः—(२२२४) इति गुणनिषेधः ।
 सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट—असोष्ट— । शीङ् १०३२
 स्वप्ने ।

The augment इट् comes in before the साव्यधातुक words or
 affixes like से and ष्वे of (i.e. coming after) the roots ईम्,
 ईङ्, and जन् । The breaking up of the योग or Sutra ('ईमीडजना

सिधयोः') is to express in a marvellous way (and not to serve some special purpose). For ध्वे is carried back to ईश् (former rule) and से is carried down to इड and जन (latter rule) ; so that से and ध्वे may serve as complements to both the rules. Thus the सूत्रकार could have made only one aphorism ; such as 'ईशीडजनां सिधयोः' in stead of 'ईशः से' and 'इडजनोध्वे च' । But the diction of the latter in point of beauty or felicity is superior to the former. Hence Bhattoji says वैचित्र्याद्यः । Cp.—also 'विचित्रा पाणिनेः कृतिः' । Thus with इट् we have इडिध्वे (ईड् इट् से—by षत्व) and इडिध्वे । Note that the augment इट् was restricted to the आङ् धातुक only by—'आङ् कस्त्रेड् वलादिः' but here we have it in the साङ् धातुक also.

एकदेशविकृतस्य etc. It is a परिभाषा । It means—'when a whole (thing) is deformed by one of its parts it is no other (than what it was before), just as a dog does not cease to be called as such when it is disfigured by one of its limbs, say, tail or leg or ear etc. (In our case in hand से is the original whole & स्त्र is its deformation where ए is replaced by व by—'स्त्रवाभ्यां वामौ' (२२५२) but yet it (स्त्र) will have the augment इट् prefixed to it in conformity with the above maxim or परिभाषा । Thus we have इडिध्वे (ईड् इट् स्त्र) । But on this ground you cannot argue that ध्वम् will also have the aug. इट् prefixed to it because it is also the deformed representation of ध्वे (just as स्त्र is of से)—For here the question is otherwise or just the reverse, ध्वम् is not the disfigured representation (एकदेशविकृत) of ध्वे as स्त्र is of से

on the contrary—ध्वम् is the original whole (प्रकृति) and ध्वे is its deformed or modified image. Hence by—

‘विकृतियद्दशेन—etc.’ ‘A changed or modified thing cannot pass for its original form.’ The drift is this :—If I say bring me a dog you may come with a good one or with a deformed one (because you know that it is also a dog no matter whether it is tailless or lame—This is एकदेशविकृत-न्याय) । But if I say bring me a deformed one of the species, you cannot bring me a good dog, for you are asked to bring a disfigured one and not one in good physique.—This establishes what is known as ‘विकृतियद्दशेन प्रकृतेरयद्दशम्’ i.e. Any (grammatical) operation laid down for the विकृत affix etc. cannot extend to its प्रकृति or real form or in other words प्रकृति does not replace its विकृति । Thus we have, without इट्, ईडिट्, वम् (ईड्, ध्वम्—ईड्, लोट्, ध्वम्) and ऐडिट्, वम् (लड्, ध्वम्) and not ईडिट्, वम् (as Tattwa-
bodhini has—which is evidently a copyist’s slip) and ऐडिट्, वम् ।

ईश् to rule supreme. ईष्टे—ईश् ते ‘व्रयभसज्—’ and ‘ष्टुनाष्टुः’ (११३) । ईशिये । ईशियध्वे । आस to take seat. आस् comes in लिट् by—दयायासश्च (२३२४) giving आसाश्चक्रे । आस्श्च (आस्+श्च) ; आध्वम्—आस्+ध्वम् here स् elides by ‘धि च’ (२२४८) । आसिष्ट (लुङ्—आट् आस् इट् सिच त—आ आस् इष्ट त) । The root शासु or शास् preceded by the उपसर्ग आड् (आ) means to wish or hope आशास्ते etc.—easy—It is generally preceded by आड् but not always thus ; नमोवाकं प्रशास्यते (उत्तरचरित) ‘we pronounce or utter the word of salu-
tation’ where प्रशास्यते which means कुर्वन्ते ‘we do or utter’ owing

to the multifarious meanings of roots, is seen to be preceded by the उपसर्ग प्र also. नमोवाकम् means the utterance of 'the word of obeisance.' The full verse is :—

इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचमस्तामात्मनः कलाम् ॥” उत्तरचरित ।

वस to wrap or cover. वध्व् as in आध्वम् above. ववसे लिट्, कसि to go or to instruct क'स्ति etc. by 'इदितो नुम् धातोः' । कंसते—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) । Some say that the root is not इदित् i.e. it is कस and not कसि । This also ends in श and other than इदित् i.e. कश्—whence we get कष्टे (by ष्टुत्व) कश्चे (कश्, से by व्रथ (२६४) = कश्, से—by 'षटोः कःपे=' कक्से—कक्पे ;—षत्व) । कडिट्, कश्ध्वे—कषध्वे—कडध्वे 'भक्षां जश्—'—कड्डे, 'ष्टुना—' । गिसि to kiss easy—'शीनः' । आभरथकारस्तु etc. वध्वाम—committed a mistake in taking it as निश् । उभयत्र i.e. both to colour (paint) or connect. पिङ्गो here the अनुस्वार the result of नुम् changes into ङ by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः and ज becomes ग by 'चोः कुः' (३७८) and then क् by 'स्वरि च' । वृजो—(वृज्) to throw off. दन्वोष्टादि i.e. the preceding letter of it is the दन्वोष्ठा व (चन्तःस्य व) and not ओष्ठा व or वर्गोष्ठा व । इदित्—i.e. its drops its final इ । This final इ is to prohibit the augment इट् in निष्ठा by the rule 'श्रीदितो निष्ठाशाम्' (३०३९—/ . २ . १४) . Thus वृक्तः । वृक्ते—वृजो + ते = वृजृते = वृग्ते by 'चोः कुः' (३७८) = वृक्ते by 'स्वरि च' (१२१) । वृचे—वृज् + से = वृप्से = वृक्पे । Some say that it is इदित् and conjugates with नुम् as वृक्ते etc. पृची to connect or bear relation to etc.

ङ् (सू) to be delivered of a child—सूते by 'धात्वादिः षः सः' । सुपुवे
in लिट्—हित्, हलादिशेष, ह्रस्व and उवङ् by 'अचित्र, धातुभुवां योरियडुवडी'
(२०१) । षत्व by 'इण्कोः' । सुपुविधे—here there is no इङ् विकल्प
by 'स्वरतिसूति—' (२२७६) nor the prohibition of इट् by 'श्राकः किति'
(२३८१) which bars the former ; but the इट् is नित्य (persistent)
here by the क्रादिनियम under 'कृत्सुभृत्—(२२६३) । हित् etc., as
before. सीता—सविता (लुट्) इङ् विकल्प by स्वरति सूति—etc. for the
क्रादिनियम is in लिट् only. सुवे (सू + ऐ (आट् इ वृद्धि by 'आटव'))
The rule 'भूस्वोक्तिङि' (२२२४) prohibits गुञ् enjoined by 'सार्वधातु-
काङ्—' (२१६८) and thus paves the way for उवङ् ('अचित्र—etc.)'
whence सूए = सुव्ऐ) । सविषोष्ठ—पाशैः । असविष्ट—असोष्ट—इड विकल्प by
स्वरतिसूति etc. for here तिप् being पित् bars admittance to 'श्राकः
किति' ; 'प्रासोष्ठ कौशल्या सुखेन रामम्—भट्टिः 1st. शीङ् (शी) to sleep,
to lie down etc.

मित— । 'इङ्त्वयत्तिव्ययतीनाम्' (७२।६६) इत्यत इङित्यनुवर्तते । 'रुदा-
दिभ्यः सार्वधातुके' (७२।७६) इत्यतः सार्वधातुके इति च । ईंशः इति, 'ईङ्-
जनोः' इति च षष्ठान्तम् । तदाह—ईंशीङ्जनमित्यादि । व्याख्यानतो विशेष-
प्रतिपत्तिरिति न्यायेन सूवाचरविभजनं, नाव सूवाचः । तथा सति 'ईंशुधातोः परस्व-
सेप्रत्ययस्य सार्वधातुकस्य इडागमः स्यात्' इति 'ईंङ्जनोश्च परतो ध्वे इत्यस्य च सार्व-
धातुकस्य—इडागमः स्यादिति चार्थः स्यात् । एवञ्च ईंशो ध्वेप्रत्ययस्य इण् न स्यात् ।
तदाह—योगविभागो वैचित्र्यार्थं इति । वैचित्र्यञ्च—ध्वे इत्यस्य—पूर्वतापकर्षः से
इत्यस्य च परतानुवृत्तिरित्येवं रूपम् । यद्यपि 'ईंशोङ्जनां ध्वे' (भाष्यम्) इत्येवं
सूचितेऽपि विवक्षितं गमेयं तथापि—योगविभागोऽव रमणीयतर इति पाणिनीराचा-
र्यस्याशयः । यथोक्तमुदाहरति—ईङिध्वे—ईङिध्वे इति । स्पष्टम् ।

एकदेशविक्रतेति—परिभाषेयम् (एकदेशविक्रतमनन्ववत्) अयमर्थः । यः

कश्चिच्छब्द एकदेशिन अङ्गमावेशे विकृतोऽन्यथाकृतः सोऽनन्योः भवति । अन्यो न भवति । अपितु यथापूर्वं विशायते । यथा युनि शून्यपुच्छेऽपि श्रुत्वाच्चतिस्तद्वत् । नहि शून्य-
पुच्छः आ अथो वा कपिवां भवति किन्तु यथापूर्वं आ एव । एवं यथा से—प्रत्ययस्य इड्
भवति तथा 'सवाभ्यां वामौ' (२२५२) इत्येकाररूपैकदेशविकृतस्य स्वप्रत्ययस्य स
(इट्) भवितुमर्हति अतएव ईडिष्व इति सिद्धम् । ननु तथा सति घ्वे इत्यस्य
एकदेशविकृती ध्वमित्यस्यापीडागमः स्यात् । तथाच ईड्ढुम्—ऐड्ढुम् इत्यादि
न सिध्यन्ते इताश्च—समाधत्ते—

विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति । यथा पुरुषमानयेत्युक्ते खञ्जो वा अन्वो वा
अविकलाङ्गो वा कश्चिदानीयते (एकदेशविकृतमनन्यवत्) । किन्तु यदि 'कश्चिद्
विकलाङ्ग आनीयतामित्युच्यते तर्हि—न कश्चिदविकलाङ्ग आनीयते किन्त्वन्वो वा खञ्जो
वा कश्चिद् विकलाङ्ग एव एवमिहापि । त आताम् भ यास् आघाम् घ्वम् इत्युपदेशानु-
सारात् ध्वम् इति प्रकृतिः । 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्येकारादेशात् आदेशस्य च
विकारत्वात् (भाष्यम्) घ्वे इति विकृतिरेव । तस्य (घ्वे इत्यस्य) चेड्विधीयते ।
अतः स (इट्) प्रकृते ध्वमो न भवति । ततश्च—सिद्धम् ईड्ढुम् ऐड्ढुमिति ।

ईश ऐश्वर्ये इति । ईष्टे—ईश् ते इति स्थिति—'ब्रह्मसृजमृजयजराजभाजच्छशां
षः' इति शस्य षः । टुनाटुरिति तस्य टः । ईशिषे । ईशिध्वे स्पष्टम् । आसीति ।
आध्वम्—धि चिति सलोपः । आसिष्ठ (लुङ्—आट्—सिच्, इट् षत्वटुत्वे) ।
आडशशास्त्रिति । प्रायिकं प्रायोवादः । न सार्वविकमित्यर्थः । तथाचोत्तरचरितम्—
'नमोवाकं प्रशास्यहे ।' अथ शास्त्रातोः प्रपूर्वत्वमपीति भावः । नमोवाक इति
नमः (इति) वचनम् । बचेर्घञि रूपम् 'चजोः कु'रितिकुत्वम् । प्रशास्यहे कुर्महे इत्यर्थः—
धातूनामनेकार्थत्वादिति—शेखरे स्पष्टम् । तेन नमस्कुर्महे इति स्पष्टार्थ इति ज्ञेयम् ।
वध्वे इति । धिचिति सलोपः । कसीति । शासनमनुज्ञा उपदेशो वा । इदित्वाद्भुम् ।
कंसते इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भस्व अदादेशः । कसो इति ।
अनिदित्वाद्भुमभावः । ताल्लभ्यान्त इति । कश् इतीत्यर्थः । कष्टे इति । ब्रह्मेत्या-
दिना प्राग्वत् । कचे इति । ब्रह्मादिना षत्वे, षटोः कः सीति कत्वे, 'आदेश—'

इति पले च रूपम् । कङ्ठे इति । षत्वष्ट्वे । निंसे इति । षो न इति षत्वम् ।
 नुमनुस्वारौ । वभाम इति = वभं चकारित्यर्थः । 'नुम्बिसञ्ज'नीयशर्लवायेऽपि' इति
 सूत्रे वृत्तौ तालव्यान्तत्वादर्शनात् दन्त्यान्त एवेति भावः । निङ्क्ते इति । पूर्वचक्रत्वम् ।
 नुम् । अनुस्वारः । जस्य षोः कुरिति कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । अनुस्वारस्य
 ययीति परसवर्णो ङः । निङ्क्च इति । षत्वं शेष' प्राग्वत् । निङ्क्षिता अत्र परसवर्णस्य
 जकारत्वात् अनुस्वारस्य जादेशः । जिजिपिजी—निजिबत् । उभयेति । 'वर्णे' 'सम्प
 ज'ने' चेत्यर्थः । वृञीति । वर्जनं परित्यागः । दन्त्योऽद्यादिरिति । वर्णोऽथो नेति यावत् ।
 ईदित् इति । अतएव 'श्रीदितो निष्टायाम्' (३०३६) इति वृक्त इत्यतेष् निषेधः ।
 वृक्ते इति । जस्य प्राग्वत् कुत्वचत्वे । वृच्ते इति । कुत्वचत्वंपत्वानि । वृङ्क्ते इति ।
 इदिद्ववादिनां मते रूपमिदम् । वृचौ इति । अयमपि ईदित् । वृक्ते इति । स्पष्टम् ।

पूङ् इति । प्राणिवर्गविमोचनं प्रसवः । सूते इति । धात्वादिः षः स इति सत्वम् ।
 सुवाते । सुवते इत्याद्यन्यत् । सुषुवे इति । द्वित्वहलादिशेषङ्खादेशाः । अचिञ्चुधा-
 त्विति उवङ्गादेशश्च । सुषुविधे इति । 'स्वरतिसृति—'इति इङ् विकल्प' वाधित्वा
 'श्रुतः किति' इतीष् निषेधे प्राप्ते क्त्वादिनियमात्रित्यमिद् । सोता—सविता इति ।
 स्वरतिसृतीत्यादिना इङ् विकल्पः । सुवे इति । अत्र सार्वधातुकाङ्घातुकघोरिति गुणे
 प्राप्ते—'भूसुवोक्तिङि' (२२४८) इति निषेधः । अचिञ्चुधात्विति उवङ् । सविषोऽ
 इति । आशीर्लिङि गुणे—इडागमे च रूपम् । असविट—असोऽट—इति । स्वर-
 तीति—इङ् विकल्पः । शीङ् (शी) इति । स्रग्नी निद्रा शयनं वा । अयं नेट् ।
 डिङ्त्वात् आत्मनेपदम् । अथात्र विशेषं दर्शयितुमाह—

२४४१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥७४॥२१॥

दी— । 'किङ्कति च' (२२१७) इत्यस्यापवादः । शीति ।

श्याते ।

The root शी is gunnated when any सार्वधातुक (affix) follows. This rule supersedes the rule 'किङ्कति च' (2217—

so far as सार्वधातुक is concerned.) In the case of आहधातुक, however, the root शी will have गुण (by—'सार्वधातुकाहधातुकयोः') । Thus शी + ते = शीते । शी + आति = शय् आति by 'एचोऽयवायावः' (61).

नित— । शीङ्धातोः सार्वधातुके परे गुणः स्यादिति सूत्रार्थः । किङ्कति चेत्यस्यापवाद इति । 'सार्वधातुकाहधातुकयोः' (२१६८) इति गुणे प्राप्त 'किङ्कति च' (२२१७) इति निषेधः प्राप्तः । तमपि बाधित्वा 'शीङः—' इत्यनेन पुनर्गुणविधानमिति भावः । अयं सार्वधातुकविषयः । आहधातुकविषये तु 'सार्वधातुकाहधातुकयोः' इत्यनेनैव गुण इति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । शयाति इति । 'एचोऽयवायावः' (६१) इति अयादेशः । अद्यास्मात् परस्य भस्य रुडागमः स्यादित्याह—

२४४२ । शीङो रुट् ॥७११६॥

दी । शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेष्वे । शये । शेवहे । शिष्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । युः १०३३ मिश्रणे अमिश्रणे च ।

The augment रुट् is prefixed to the substitute अत् of भ coming after the root शी । Thus शी + भ = शी + अत् = शे रुट्, अत् = शेर, अत् = शेरत् = शेरते by टित् आत्मनेपदानां टेरे । शेषे—शी + से गुण and अत् by 'इण्कोः—' 'भादेश—' (211—12) । शेष्वे here 'इणः षीघ्रं लुङ् लिटां षोऽङ्गात्' does not apply ; hence no सूधर्मादेशः । शये—शी + इट् (उत्तम पुरुष लट्) शी + ए (by टित् आत्मने) = शे ए = श प् ए । शिष्ये—शी + ए (लिट्) = शी + ए (लिट्स्तज्भयोरिशिरेच्) = शी—शी—ए = शि—शी—ए (ऊस्वः) = शिष्ये by 'इको यणचि' (47) ; शयिता—लट् इट् ता गुण । अशयिष्ट—

टुञ्ज् । Other forms are अशयिषाताम अशयिषत । अशयिषाः etc. In लृङ् the forms are अशयिष्यत etc.

अथ सौत्यन्ता etc.—Then (we take up) the परस्मैपदी roots up to टुङ् १०४३ सुतो । The roots ऊर्णु and स्तु are उभयपदी ; यु means both to mix and not to mix.

मित— । 'ओऽन्तः' (७।१।३) इत्यतो ऋ इत्यनुवृत्तते । 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इत्यतः अदिति च । 'शीङः' इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—शीङः परस्मैत्यादि । अदिति लक्ष्यानुरोधेन षट्पा विपरिणम्यते ; तदाह—भादेशस्य अत इति । शेरते— इति । ऋ इति स्थिते धातोर्गुणे प्रत्ययस्य अदादेशे टित इति एत्वे च जे अते इति जाते रुट् । रुडित्यस्य उकार उच्चारणार्थः । टकार इत् । र्माव' तिहति । 'पायन्ती टकित्ता'विति टित्तादाद्यवयवः । शेर र् अते = शेरते । शेष । इण्कोरादेशप्रत्यययोः (२११—१२) इति षत्वम् । शेष्वमिति । इणः परत्वेऽपि षीध्वमित्युक्तेष्वे इत्यस्य मूधर्वादेशो न । शये इति—एचोऽयवायावः (६१) इत्यादेशः । शिष्णे इति । ङस् इति अभ्यासस्य ङस्त्रादेशः । इको यणचि (४७) इति यण् । शयिता इति—लुट्, इट्, अयादेशः । अशयिष इति—लृङ् । प्राग्वत् ।

अथ सौत्यन्ता इति । टुञ् १०४३ सुतो इत्यन्ता इत्यर्थः । ऊर्णुसूभयपदीति । ऊर्णुष् टञ् च उभयपदीत्यर्थः । जिह्वात् । यिति—सेट् । अमिश्रणं पृथग् भावः । अथो-कारान्तानां वृद्धिं दर्शयितुमाह—

२४४३ । उतो वृद्धिलुकि हलि ॥७।३।८८॥

दी— । लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलादीं सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये 'पिच्च डिच्च, डिच्च पिच्च' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डिच्चेन पिच्चस्य वाघात् । युयात् । अयावौत् । रु १०३४ शब्दे ।

In the case or matter of लृक् (i.e. as for as the roots of the अदादि class are concerned) the short उ (of a root) gets वृद्धि when a हल् or consonant-leading पित् (प्—eliding) साव्यं धातुक follows except when the root is duplicated (i.e. when यङ् लृक् follows) thus यीति ; युतः (not पित् but डित्) ; युवन्ति (डित्—उवङ्) similarly यीषि, यीमि etc. युयाव (वृद्धि of the अङ्ग by—‘अचो विणति’—२५४) । यविता—लुट् इट् गुण । युयात्—विधिलिङ् is साव्यं धातुक—hence ‘अकृतं साव्यं—’ (२२—६४) does not apply.

इह भाष्ये etc —Here, that is in connection with यासुट् or विधिलिङ्, उ of the root य cannot have the वृद्धि substitute by ‘उतो वृद्धिः—’ ; for in भाष्य (under ‘इलः अः शानज्भी—’ २५५७—३।१।८३) we find the explanation ‘पिच डित्त्र डित्च पित्त्र’ i.e., that which is पित् (as तिप्) cannot be डित् and what is डित् cannot be पित् । And the first explanation पिच डित्त्र will not give rise to गुण (not being डित्) because पित् (as तिप्) is barred डित् by (यासुट्, which is specially enjoined, cp.—the rule ‘यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो डित्त्र’ (२२०६) । Thus because यासुट् is डित् and because डित् is not पित् so the rule ‘उतो वृद्धिः—’ does not apply in विधिलिङ्, and consequently we get युयात् and not यीयात् । [Some, however, hold a different view and explain that according to the परिभाषा ‘संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः’ (वृद्धि is a संज्ञा) युयात् will not have वृद्धि owing to the अनित्यत्व of the rule ‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) for had it, been so, पाणिनि would have said ‘उत यीत् etc.’ instead of उतो वृद्धिः—etc.] युयात् (आशीलिङ्) ; दीर्घं by ‘अकृतं साव्यं—’ (२२६८) । Here also you cannot expect वृद्धि for it is आहं धातुक and यासुट् is here कित् by ‘किदाशिधि’ (२२१६) । अयावीत् (लुङ्)—अट्, यु, इट्, सिच्, ईत् (तिप्)—

हृदि by 'सिचि हृदिः परस्मैपदेषु' (2297) and the elision सु (सिच्) by 'इट ईटि' (2266) । रु to make sound—rulp—or bark etc.

मित— । उतः (उकारस्य) + हृदिः + लुकि हलीतिच्छेदः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७३२-८७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'न अभ्यस्तस्य' इति संघातोऽप्यनुवर्तते । तदाह—पिति हलि सार्वधातुके इति नत्वभ्यस्त-स्येति च । सूत्रे लुकि इत्यस्य व्याख्यानं—लुग्विषये इति । लुग्बिकरये अदादावित्यर्थः । अन्यत 'पु ६४१ प्रसवैश्वर्यघोः' (भ्रादिः) भवति । एवं सुनोतीत्यादौ हृदिर्न । यीति इति । स्पष्टम् । एवं यीषि यीमीत्यादयः । उतः किम् । एति (इष् गताविति धातुः) । लुकीत्यस्य च सार्धकं दर्शितम् । हलि किम् । यवानि, यवाव इत्यादि । 'भाङु-त्तमस्य पिञ्चे'ति पित्त्वेऽपि हलादित्वाभावाद् हृदिर्न । न त्वभ्यस्तस्य किम् ? यीयोति (यु इत्यस्य यङ् लुकि रूपम्) । रोरोति (रु यङ् लुक्) । सार्वधातुके किम् ? यूयात्— (आशीर्लिङ्) । 'किदाशिषि' (२२१६) इति कित्त्वादाहधातुकत्वाच्च इत्त्वभावः । युतः—युवन्ति इत्यादीनां डिङ्च्चात् ('सार्वधातुकमपित्') न हृदिः । युवन्तीत्वव 'अचिन्न धातु—' (२७१) इत्युवङ् । युवाव षलो णित्त्वात्—'अचो ण्णिति' (२५४) इति हृदिः । यविता लुट् आहधातुकत्वाद्इत्त्वभावः । युयात् इति—विधिलिङ्गि-रूपम् । इह तिपः पित्त्वेऽपि यासुटो डिङ्च्चाद् उतो हृदिर्निरस्यति—इहेति । युयात्— इत्यत (विधिलिङ्गि वा) । स्त्रोक्तिं भाष्यकारवचनात् समर्थयते—भाष्ये पिञ्च डिङ्ग डिङ्ग पिञ्चेति व्याख्यानानादिति । एतच्च 'हलः अः शानञ्झी' (२५५०—३११-८७) इत्यव भाष्ये स्पष्टमिति नागेशः । एवं यासुटः डिङ्ग्नापित्त्वात्—इत्त्व-भावः । ननु तर्हि पूर्ववाक्येन 'पिञ्च डिङ्ग' इत्येतेन तिपः पित्त्वेन डिङ्गस्य वाघात् 'किङ्कति च' त्वस्याप्रहत्या गुणः स्यादित्याशङ्क्य आह—विशेषविहितेनेति । 'यासुट परस्मैपदेषु उदातो डिङ्ग' (२२०६) इति हि विशेषेण विधीयते यासुटः पित्त्वं मासुटिति । अतएव डिङ्गा पितो वाधः स्पष्ट एव । अतो नापि गुणः । कीचित्त पिञ्च डिङ्ग डिङ्ग पिञ्चेति भाष्यवचनमनाश्रित्य सुयात् युयादित्यादि व्याचक्षते । तेषामथमाशयः । 'उतो हृदि—'रिति हि संज्ञापूर्वकीविधिः (हृदिशब्दः संज्ञावचनं

‘इतिरादैजि’ति सूत्रान्) । तेन ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति परिभाषानुसारत एवात्र इतिर्न भविष्यति । अन्वयात् ‘उतो इति—’ रित्यनुक्ता ‘उत् औदित्येव ब्रूयादिति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । यूयात्—आशीर्लिङ् । आर्षधातुकत्वान्न इतिः । अथाबोदिति । सिचि इति—’रिति (२२८७) इतिः । ‘इट ईटि (२२६६) इति सलोपः । रु शब्दे इति । अथास्मात् परस्य सार्वधातुकस्य ईड्विकल्पार्थमाह—

२४४४ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥७॥३॥८५॥

दी— । एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ् ईड् वा स्यात् । ‘नाभ्यस्तस्य—’ (२५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शयति । रवीति—रौति । रुवोतः—रुतः । हलादेः किम् ? रुवन्ति । तिङ्ः किम् ? शाम्यति । सार्वधातुके किम् ? आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रूयात्—रुवोयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । ‘तु’ इति सौत्रो धातुर्गति-वृद्धिर्हिंसासु । ‘अयञ्च लुग्विकरण’ इति स्मरन्ति । तवीति—तौति । तुवीतः—तुतः । तोता । तोष्यति । णु १०३५ सुतौ । नौति । नविता । टुत्तु १०३६ शब्दे । चौति । चविता । च्णु १०३७ तेजने । च्णौति । च्णविता । षु १०२८ प्रसवणे । स्रौति । सुष्णाव । स्रविता । स्रूयात् । ऊर्णुञ् १०३८ आच्छादने ।

The augment ईट् comes optionally before the सार्वधातुक and हलादि (having consonant in the beginning) तिङ् (तिप्, तम्, सिप्, थस् etc.) affixes following upon these roots viz. तु, रु, सु, शमि and

अम् । We could have carried down the word 'सार्धधातुके' to this rule ('तुरुस्तु etc.') from its predecessor 'नाभ्यस्तस्याचि पित् सार्धधातुके' (२५०३—७३१४०), had there been no word as 'सार्धधातुके' mentioned in this posterior one. Hence (from the conduct of Panini's we infer that) the mentioning or taking up again of the term सार्धधातुके is to dispense with the carrying of the पित् occurring in the rule 'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३) । The result is that not only हलादि 'पित्' सार्धधातुकसु get the aug. ईट् but any हलादि तिङ् सार्धधातुक । Thus रवीति (पित्) etc. रवीति रीति—In the former case, the पित् सार्धधातुक, being preceded by the aug. ईट्, which is अजादि and not हलादि, does not get the effect of the rule 'उतो ङित्' (२४४३) and this results in the gunnation (having गुण) of the root 'रु' by 'सार्धधातुकाहधातुकयोः' (२१६८)—रु ईट् तिप् = रो ईति = रव् इति = रवीति । In the latter case, there being no अजादि prefix as ईट्, the root gets ङिति as usual by 'उतोङितिः—' रवीतः—रुतः—In the former case, because the affix तम् is ङित् so it is disallowed to have गुण nor can it have ङिति by 'उतोङितिः—' for it is not पित् (which brings ईट् cp.—'अपिदर्थम्) । But as the aug. ईट् is अजादि so the substitute उवङ् ('अचिन्धातु—' २७१) replaces the उ of रु giving रुव् (इतस्) whence we get रवीतः । In the latter case there being no अजादि प्रत्यय, उवङ् does not come in nor comes in the ङिति for तम् is not पित् and we get रुतः as the alternative form. Why say 'हलादिः' (in your ङितिः) ? Witness रुवन्ति—where the fact of अजादित्व of the subsequent affix चन्ति (ङिति—'ओङितः') bars the application of ईट् and nor

does it get इङ् for अन्ति is ङित् and not पित् । It is formed by उवङ् as above. Why have you ushered the term तिङ्: (into your expl.) † mark the form शान्यति—where शन् being followed by श्यन् (दिवादिभ्यः श्यन्) which is not तिङ् does not get इट् (the दीर्घादिभ्यः— is by 'शमामष्टानां दीर्घः—२५१८) । Why साध्यधातुके?— Because in the case of an आर्षधातुक, as आशीलिङ् there is no chance of इट्—as रुयात् (रु + यात्—'अकृत—' (२२८४) directs दीर्घ) but in विधिलिङ् etc. (also लोट् and लृङ्) there will be option of इट् as रुयात्—रुवीयात् (इट् उवङ्) also रीतु—रवीतु (लोट्), अरीत्—अरावीत् (लृङ्) । अरावीत्—(अट् रु इट् आर्षधातुकस्येट्—) सिच् इट् (अक्षिसिचोऽपृक्तौ) त् (तिप्) = अरी (सिचिइङ्गिः—२२८७) इस् इत् = अराव् इत्—elision of स् by इट् इटि)—Note that लृङ् being 'आर्ष—' does not have the इट् of 'तुरुसु—' similraly अरविष्यत्—(लृङ्) is wanting in इट् । The root 'तु' is taken up in the rule (सूत्र) and does not occur in the धातुपाठ of पाणिनि hence it is सौव । It means movement, enhancement and injury. The old grammarians remember i.e. take it as लुग्विकरण—or अदादिगणोय—। Thus तवीति—तौति etc.—the process of conjugation is similar to that of रु above. तौता । (ताष्यति) the root is अन्तिट् hence you cannot have तविता तविष्यति । In लुङ् and लृङ्—अतावीत्—अतोषात् । श्रु to praise easy. टुच्च् to make sound. टु is for अष्टु च cp.—'द्वितीऽष्टुच्'—अवष्टुः (spitting or sputum). च्च् to sharpen. श्रु to stream or flow. सौति by धात्वादिः षः सः, सुशाव—षत्व by इष्कोः—and आदिगप्रत्यययोः (२११—१२) इङ्गि for षित् as before. अविता—लुट् इत् । रुयात्—by 'अकृत—'(२२८८): कर्णुञ्ज to wrap up or cover. It is सेट् and उभयपदी—

मित—। तु रु स्तु श्मि अम् एषां समाहारः। ततः पञ्चम्या एकवचनम्।
उतो वृद्धिलुकि हलीत्यतो—(७३८६) हलीत्यनुवर्तते। 'भूसुवोस्तिङि' (७३८८)
इत्यतस्तिङि इति। 'ब्रुव ईङ्' (७३८९) इत्यत ईङिति। 'यङो वा' (७३९०)
इत्यतो वेति च। सूत्रस्य सार्वधातुक इति च षष्ट्या विपरिणम्यते व्याख्यानुरोधात्।
तदाह—एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्येत्यादि। नाभ्यस्तस्येति। इत्यतो—तस्मात्
सूत्रात्। अनुवृत्तिसम्भवे—सार्वधातुकपदस्यानुवर्तनशक्यत्वेऽपि। सार्वधातुकग्रहणमव
सूत्रे इत्यर्थः—अपिदर्शमिति। नाभ्यस्तस्येति सूत्रे—'नाभ्यस्तस्याचि पिति—'
(२५०७—७३८७) इति पित्तस्यानुवृत्तिनिषेधार्थमिति भावः। तत्फलञ्च अन्यत्रापि
(अपिद्विषयेऽपि) सार्वधातुके ईङ् विधिर्यथा स्यात्—। अत एव वृत्तौ—
'हलादेस्तिङि' इत्युक्तं न तु 'हलादेः पित' इति द्रष्टव्यम्। एवञ्च पितः अपितश्च
सार्वधातुकस्य ईङागमः स्यादिति संक्षेपः। तत्र पितो यथा रवीति—रौति।
अपितो यथा—रुवीतः रुत इति। रुवीतीत्यत्र—रु ईट्, तिप् इति स्थिते तिपो
हलादित्वाभावात् उतोवृद्धिरित्यस्याप्राप्त्या 'सार्वधातुकाङ्—' (२१६८) इति गुणः।
अवादेशः। रौतीत्यत्र ईङागमस्य वैकल्पिकत्वेन ईङभावात् तिप उतो वृद्धिरिति वृद्धिः।
रुवीतः इति। 'सार्वधातुकग्रहणमपिदर्शमि'त्युक्तेरोट्। अचिश्रुधात्विति उवङ्।
पक्षे रुतः—अच, परत्वाभावादुकारस्य उवङादेशो न। हलादेः किमिति। रुवन्ति—
अत्र ऊरादेशस्य अतीत्यस्य अजादित्वादीङागमो नेति भावः। पूर्ववदुवङ्। तिङः
किमिति। शाम्यति—अत्र यद्यपि तिङ्प्रत्ययः परतो विद्यते तथापि श्यना व्यवहित-
त्वात्तस्याव्यवहितपरत्वं नास्ति। अतो नेट्। 'शमामष्टानामि'त्युक्तेर्दीर्घः। सार्वधातु-
कस्य—ईङागमो मा भूदिति पृच्छति सार्वधातुके किमिति? रुयात्—'अकृत्—'
(२२६८) इति दीर्घः। विध्यादौ त्विति। आदिपदेन लङ्लोटौ याञ्चौ। एष्वपि
ईङ्विकल्प इत्यर्थः। रुयात्—रुवीयात्—इति। पूर्वत्र सार्वधातुकत्वादकृदिति न
प्रवर्तते। अतो न दीर्घः। उत्तरत्र (ईट् पक्षे) ईट् उवङ्। एवम्—अरवीत्—
अरौत्। रवीतु—रौतु इत्यादि। अरवीत्—अट् रु इट् सिच् ईट्, त् (तिप्) ।
सिचिवृद्धिरिति वृद्धिः। इट् ईटि—इति सलोपः। अरविषात्—लङ् इट्। त्विति।

सीवः—सूत्रैश्च निबद्धः । न तु धातुपाठे उपदिष्टः । सुग्विकरण इति । आदादिक
इति भावः । अरन्ति इडा इति योज्यम् । तवीति—तीतीत्यादि, रवीति—रीतीत्यादि-
वत् । तीता—तीष्यति अनिट् कत्वादिडभावः । टुच्चिति । ट्विकरणमद्युजर्धम् ।
ट्वितोऽद्युच् । अद्युः । णित्—धात्वादिः षः स इति सादेशः । प्रस्रवणं चरणं
प्रवाही वा । सुणाव इति । षोपदेशत्वात्—सुषुवे इत्यादिवत् इष्कोरित्यादिना घत्वम् ।
ऊर्णञिति । जित्वादुभयपदौ । सेट् । अथ उतोऽङ्घ्रि'रिति या ङङ्घ्रिर्विहिता—सा
ऊर्णोतिर्विकल्पे नेष्यते इत्याह—

२४४५ । ऊर्णोतिर्विभाषा ॥७।३।८०॥

दो— । वा ङङ्घ्रिः स्यादङ्घ्रादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति
ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णु-
वते । “ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम्” (वार्त्तिक १८०२) ।

The short उ of the root ऊर्णु optionally gets ङङ्घ्रि when a
ङ्घ्रादि (having a cons onant before) पित् सार्वधातुक follows.
Thus ऊर्णोति (ङङ्घ्रि)—ऊर्णोति (no ङङ्घ्रि—) but गुण by 'सार्वधातुकाङ्घ्रि-
—') ; ऊर्णुतः—no ङङ्घ्रि because तस् is not पित् and no गुण because
it is ङित् where गुण is forbidden by 'किङ्घ्रि च' । ऊर्णुवन्ति—ऊर्णु +
उवङ् + वन्ति । Prohibition of गुण and ङङ्घ्रि as in ऊर्णुतः । Similarly in
ऊर्णुते etc which also are अपित् and ङित् । ऊर्णुवाते (उवङ्) । ऊर्णुवते
(उवङ् and वते in place of वन्ते by 'आत्मनेपदेषु नतः' (२२५८) ।

'ऊर्णोतिराम् न—etc. This is a Vartika. It means that ऊर्णु
(though it is obviously इजादि and गुरुमान् yet) will not have
आम् (in ङित्)—for by another Vartika. 'ऊर्णोतिर्णुवद् भावो वाच्यः' ।
'It has to be said that ऊर्णु becomes as णु (एकाच्) (when an

आइधातुक follows)—under the rule 'चिथीं दीर्घात्' (३०१५), we have come to learn that ऊर्णु is treated as neither गुरुमान् nor अनेकाच् । Hence no आम् ।

मित— । 'उतो इङिः—' (७३।८६) इत्यतो इङिरिति इलीतिचानुवर्तते—
'नाभ्यस्तस्यच्च—पिति सार्वधातुके' (७३।८७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति च ।
विभाषेति वार्थकः । तदाह—न इङिरित्यादि । ऊर्णीति (इङिपक्षे)—ऊर्णीति
(इङ्याभावात्—'सार्वधातुकार्णु—'इति गुणः) । ऊर्णुतः—अपित्वात् इङिर्णुत्वाच्च—
'किङिति चेति निषेधान्न गुणः । अजादित्वाभावाच्च नोवङ् । ऊर्णुवन्ति—गुणवृद्धा
भावात् अजादित्वादुवङ् । ऊर्णुवाते उवङ् । ऊर्णुवते—उवङ् । 'आत्मनेपदीधुनतः'
(३२५८) इति अत् । टित इति एत्वं च ।

'ऊर्णीतिराम् ने'ति—वाञ्छिकमिदम् । 'ऊर्णीतेर्णुवद् भावो वाच्यः' इति चिथी
दीर्घात्—(३०१५) इत्यत्र वक्ष्यति । तस्य चायमर्थः—ऊर्णुधातुः 'ऊर्णु' इति
न यहीतव्यम् किन्तु षवत् । तेन चायम् नापि इजादिः ('ऊ' इत्यंशस्याभावात्) नापि
अनेकाच्—'णु' इत्यस्य एकात्त्वात् । अतो नापि 'इजादेरित्यादिना नापि काम्प्रत्यया-
दित्यादिना आम् प्राप्नोति । अथानन्तरकर्त्तव्यमाह—

२४४६ । न न्द्राः संयोगादयः ॥६।१।३॥

दी— । अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विनं भवन्ति ।
नुशब्दस्य हित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । "पूर्वत्रासिद्धोयम-
द्विर्वचने" (परि—१२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य'
(३६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

Of a संयोग (conjunction) the first letters such as न, द and
र—which follow an अच् (vowel) are not duplicated (in लिट्,
etc.). Here in ऊर्णु, णु is the conjunct or संयोग letter ('इली-

अन्तराः संयोगः) of which र् (र्, ष्, छ) follows upon ऊ which is an षच् । Now according to the rule 'अजादिर्द्वितीयस्य' (२१७६) 'रु' should have duplication but by the present one र् is dismissed. Hence Bhattoji says that रु only is duplicated in view of the invalidity (असिद्धत्व) of the षत् । The idea is this—the न in ऊर्णु (read in the धातुपाठ) was originally दन्त्य न and not मूर्द्धन्य ष । But the same (न) has turned cerebral (ष) in connection with the र् in ऊर्णु by the rule 'रषाभ्यां षो नः समानपदे' (२३५—८४१) । Now the rule 'रषाभ्यां etc' falls under the असिद्धकाण्ड by 'पूर्वतासिद्धम्' (८४१) । Therefore it (रषाभ्यां—) is invalid or is not to take effect when any operation is concerned with the foregoing chapters. द्वित्व or duplication is enunciated in the sixth chapter. Hence though षत् is effected by 'रषाभ्याम्—' yet on the ground of the invalidity of its progenitor (रषाभ्याम्—) it (ष) is treated as असिद्ध or non-existent. Thus the original न (dental) with its vowel (उ) gets reduplication. Nor can it be argued that—by the परिभाषा 'पूर्वतासिद्धीयमद्वित्वे or अद्विर्वचने' 'All the rules enumerated under the rule पूर्वतासिद्धम्' (८४१) are असिद्ध or invalid except where द्वित्व or द्विर्वचन or duplication is to take effect'—the above षत् is valid (in as much as it concerns द्वित्व) । Because the above परिभाषा is अनित्य (and therefore cannot be adhered to here). And to this i.e., our inference of अनित्यत्व the rule 'उभौ साम्यासस्य' (२६०६) bears testimony. For the rule अनितेः (२४७८—८४१६) directs षत् of नि in case an उपसर्ग having the condition (निमित्त) of षत् precedes, as प्राणिति

{ breathes). Now in चङ् to have the form प्राणित् Panini has made another sutra which make both the च cerebral. But as 'अनितेः' (२४७८) has effected the णत्व of नि we could have, without the help of the rule उभौ etc., got two cerebral चs by duplication. Therefore it is inferred that 'अनितेः' (८४१६) having fallen under the असिद्धकाण्ड, Panini has made the rule 'उभौ—' to inform us thereby that the परिभाषा 'पूर्ववासिद्धीयमदित्वे' (or अद्विवचने) is अनित्य or not persistent. ऊर्णुनाव—ऊर्णु + णत्व = ऊर्णु + नु + अ = ऊर्णुनौ अ (अचो णिति—२५४) = ऊर्णुनाव् अ । ऊर्णुनुवतुः—ऊर्णु + नु + अतुस् = ऊर्णुनुवत् अतुस् (अचिञ्—२०१) = ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवः—ऊर्णुनुवत् उस् = ऊर्णुनुव् उस् ।

मित— । निति निषेधार्थको नशब्दः । न्ना इति पृथक् पदम् । न् इ र एषां हन्तात् प्रथमावहुवचनम् । तच्च विशेष्यम् । संयोगादय इति च विशेषणम् । तदाह—संयोगादयो नदरा इति । संयोगानामादय इति विग्रहः । 'एकाचो हो प्रथमस्य' (६।१।१) इत्यतो हो इत्यस्ति । 'अजादीर्हितीयस्य' (६।१।२) इत्यतोऽजादेरिति च । 'अजादीरिति कर्मधारयात् पञ्चमी—(अच् चासौ आदिशेति)—तदाह । अचः परा इति । 'आदिभूतादचः परा इत्यर्थः' इति नागेशः । नुशब्दस्य द्वित्वमिति । धातूपदेशे ऊर्णु इत्यस्य नस्य दन्त्यत्वमेव । णत्वं तु 'रषाभ्यां णो नः समानपदे (८।४।१६) इत्यनुसारात् । तच्च (णत्वं) 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इत्यनुसारतः अत्र षष्ठाध्याय—कार्यावसरे असिद्धमेव । अतः (असिद्धत्वात्) द्वित्वाग्रथं कार्यं न लभते । अत आह णत्वस्यासिद्धत्वादिति । एवं नुशब्दस्यैव द्वित्वम् । ननु 'पूर्ववासिद्धीयमदित्वे' (अस्वार्थः अयं वक्ष्यते) इति परिभाषावलात् अत्र नुशब्दस्य द्वित्वं साधयाम इति चेदतीच्यते । 'पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने' इति परिभाषा हि अनित्या । कुत एतज्जायते इति चेत् । तवाह—'उभौ साभासस्य' (२६०६) इति सिद्धादिति । अभावः । 'अनितेः' (२४७८) इति हि उपसर्गस्याग्निमित्तादनितेर्नकारस्य णत्वं विदधाति

तत् प्र + अनि + णिच् + लुङ् चङ् + तिप् इति स्थिते अनेन (अनितेः इत्यनेन) 'नि' इत्यस्य षत्वे कृते 'चङि' (२३१५) इत्यनेन नि इत्यस्य कृतणत्वस्य द्वित्वे च प्राचिषत् इति सिद्धत्वेव । पुनः 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६)—'साभ्यासस्य अनितेरुभौ नकारौ षत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति'—इत्यर्थकसूत्रकरणं किमर्थम् । न चैतच्छि व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य शापकत्वेन सप्रयोजनत्वान् । एतच्चैतेन ज्ञाप्यते । पश्यति भगवान् पाणि-निर्यत् अनितेरित्यनेन असिद्धकारुस्थितेन कृतणत्वस्य षस्य असिद्धत्वमिति । अतस्तस्य असिद्धत्वाद् द्वित्वं भवितुं न इति । एतदेव च 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) इति सूत्रप्रत्ययने वीजम् । ततश्चैतज् ज्ञायते यत् 'पूर्ववासिद्धीयमक्षिर्वचने' इति परिभाषा अनित्या इति । पूर्ववासिद्धीयमक्षिर्वचने इत्यस्यायमर्थः । पूर्ववासिद्धमित्यधिकारे भवम् । गहादित्वाच्छः । 'पूर्ववासिद्धम्' (८२११) इति सूत्रात् परवर्त्ति स्र्वं सूत्रं द्वित्वकारु विहाय स्र्वं तान्वंतीत्यर्थः । एवञ्च द्वित्वप्रकरणे अनुपस्थानात् तस्य (शास्त्रस्य) सिद्धत्वमेव नासिद्धत्वमिति । अत्र नागेशः—'यत् पूर्ववासिद्धीयं शास्त्रम् तत्र द्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तच्च पूर्ववेत्यनेनान्वेति । एवञ्च द्वित्वे भिन्ने पूर्ववेदमसिद्ध-मित्यर्थः । द्वित्वस्य तु अन्यवासिद्धत्वं भवत्येव । अत्र द्वित्वशब्देन षाष्टम् (षष्ठाध्याय गतम्) आष्टमिक्षुञ्च (अष्टमाध्यायगतम्) अविशेषात् । लिङ्गादिति । अन्यथा अनिते—रित्यनेन कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राचिषदित्यादिः सिद्धावुभाविति सूत्रं व्यर्थं स्यादेवञ्च षत्व-विधानस्यानुपस्थानमिति भावः' इति । प्रकृते उदाहरणं दर्शयति—ऊर्णुनाव इति । अत्र रेफस्य (ऊर्णु इत्यस्य)—द्वित्वविधानं सूत्रप्रयोजनम् । ततः 'अजादे—' इति नुशब्दस्य द्वित्वे प्रथमखण्डस्य (अभ्यासस्य) नकारस्य 'रषाभ्याम्—' इति षत्वम् । द्वितीयखण्डस्य तु 'अट् कुप्राङ्' इति षत्वं प्रवर्त्तते । उभौ साभ्यासस्य इति लिङ्गात् । 'अची ञिणति' (२५४) इति वृद्धिः । 'एचोऽयवायाव' इत्यावादेशश्च । ऊर्णु-नुवतुः इति । उवङ् । शेषां प्राग्वत् । एवम् ऊर्णुनुवुरित्येव ।

२४४७ । विभाषोर्णोः ॥१॥२॥३॥

दो— । इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ—

कर्णुनविथ । कर्णुविता—कर्णविता । कर्णोतु—कर्णोतु ।
कर्णवानि । कर्णवै ।

An affix, having the aug. इट् in the beginning, becomes क्ङित् optionally provided it (the affix) comes after the root कर्णु । Thus कर्णुनविथ—(क्ङित् पञ्च—उवङ् इट्)—कर्णुनविथ—(there being no क्ङित्, the second नु gets guna इट्) । Similarly कर्णुविता (क्ङित्—लुट् ता) कर्णविता—(without क्ङित् गुण) । कर्णोतु—उर्णोतु like कर्णोति—कर्णोति under 'कर्णोतिविभाषा' (२४४५) । कर्णवानि (वानि—'आडुत्तमस्य पिञ्च—' though the affix वानि is पित् yet 'कर्णोतिः—' does not operate for वानि is अजादि and not हलादि) । Thus गुण comes in by 'साम्बन्धातुकार्दधातुकयोः' । Similarly कर्णवै । [Now in लङ् (और्णुत्) option of वृद्धि by—'कर्णोतिः—' and गुण by 'साम्बन्धातुकार्द—' being due, we look forward—]

मित—; 'गाङ् कुटादिभ्योऽङ्निङ्ङित्' (१।२।१) इत्यतो क्ङित्—इति । 'विज इट् (१।२।२) इत्यत इङ्ङिति चानुवर्तते । तदाह—इडादिप्रत्यय इति । 'कर्णोतिः परः इडादिप्रत्ययो वा ङिदिति सूवाच्यः । कर्णुनविथ—ङ्ङित् पञ्च इदम् । 'क्ङिति चेति निषेधात्' 'साम्बन्धातु—' इत्यस्यप्रवृत्तेर्गुणाभावः । 'अचिञ्—' (२७१) इत्युवङ् । कर्णुनविथ—ङ्ङिद्भावे इदम्, 'साम्बन्ध—' इति द्वितीयनुशब्दस्य गुणः । अवादेशः । एवम् कर्णुविता—कर्णविता (लुट् इट्) । कर्णोतु—कर्णोतु इति—'कर्णो तिर्विभाषा' (२४४५) इति वृद्धिविकल्पः । कर्णवानि इति । आट् पिच्छेऽपि आनीत्यस्य हलादित्वाभावात् वृद्धिः । गुणः । एवम् कर्णवै । अथ सङ्घि आडागमे आट्येति वृद्धौ और्णुत् इति स्थिते कर्णोतिर्विभाषा (२४४५) इति वृद्धि—विकल्पे 'साम्बन्ध—' (२१६८) इति गुणे च प्राप्तौ गुण एव स्यात् वृद्धिरित्याह— ।

२४४८ । गुणोऽप्युक्ते ॥७।३।८१॥

दो—। ऊर्णोति गुणः स्यादपृक्तो हलादौ पिति सार्व-
धातुके । वृद्धापवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः ।
इह वृद्धिर्न । 'डिच्च पित्' इति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णवि-
षीष्ट—ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवोत् । और्णुविष्टाम् ।

(The short उ of) ऊर्णु gets guna when an अपृक्त, हलादि पित् सार्वधातुक (as तिप् and सिप्) follows. This supersedes वृद्धि (directed by 'ऊर्णोतिविभाषा'—२४४५). Thus और्णुत् = और्णोत् । In the same manner और्णोः । In विधिलिङ्—ऊर्णुयात्, ऊर्णुयाः etc. Here there is no वृद्धि: on the authority of the statement 'डिच्च पित्' of भाष्य (see 'उतो वृद्धिः—' २४४३) । ऊर्णुयात्—आशीः (परस्मै), दीर्घं by 'अल्लत्—' (२२८४) । ऊर्णुविषीष्ट—ऊर्णुविषीष्ट—आशीः (आत्मने)—option of डिच्च or गुणाभाव, cp—'विभाषोर्णोः' (२४४७) । उवङ् comes in the latter case owing to डिच्च । और्णुवोत्—और्णुविष्टाम् etc. These are the optional परस्मै, लुङ् forms by the rule 'विभाषोर्णोः' in the डिच्चपक्ष with उवङ् । But in the डिच्चाभावपक्ष गुण only being due by 'सार्व—' (२१६५), we look forward :—

मित—। 'ऊर्णोतिविभाषा—' (२४४५—७३।६०) इत्यत ऊर्णोतिरिति । 'उतो वृद्धिर्नुकि हलि'—(२४४३—७३।६८) इत्यतो वृद्धीति । 'नाभ्यस्तस्यापि पिति सार्वधातुके'—(२५०३—७३।६७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति चानु-
वर्तते । तदेतत् सर्वं मनसि कृत्वा आह—ऊर्णोति गुणः स्यादित्यादि । वृद्धापवाद इति । 'ऊर्णोतिविभाषा' (२४४५) इत्यस्मात् प्राप्तस्य वृद्धिविकल्पस्य अपवाद इत्यर्थः । अतएव (वृद्धाभावात्) यथाप्राप्तम् ('सार्व—' २१६८) लुशब्दस्य गुण स्वेत्याह और्णोत् । और्णोः इति । तिप् सिपावेवाव अपृक्तो इति श्रियम् । परस्मैपदे एवम् । आत्मनेपदे तु और्णुत् और्णुवातामित्यादि बोध्यम् । अथ

विधिलिङि परस्मैपदे रूपमाह—ऊर्षुं यात्—ऊर्षुं या इति । अथ वृद्धिः कुतो नैत्यत आह—इहेति । ‘डिञ्च—पिञ्च’ति भाष्यादिति । एतच्च भाष्यवचनम् ‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) इति सूत्रव्याख्यानावसरे—स्पष्टीकृतमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति । आत्मनेपदे—ऊर्षुं वीत् ऊर्षुं वीथा इत्यादि उबडा रूपं श्रेयम् । ऊर्षुं यात् इति । आशीर्लिङि परस्मैपदे रूपमिदम् । ‘अकृत्—’ (२२.६८) इति दीर्घः । इडभावात्—ङित्त्वाभावः । अतएव विभाषोर्णोरित्यस्मात्प्रवृत्तिः । पिच्चाभावात्—सार्धधातुकत्वाभावाच्च ‘ऊर्षोति विभाषे’ति वृद्धभाबोऽपि । अथात्मनेपदे रूपमाह—ऊर्षुं विषीष्ट—ऊर्षुं विषीष्ट इति । इडादित्वात् ङित्त्वाभावे पूर्व्वं व गुण उत्तरत्वं तु ङित्सच्चादुबड् । लुङि परस्मैपदे उबड्गुणवृद्धिभेदात्—रूपतयम् । तत्र उवङि रूपमाह—शीर्षुं वीत् । शीर्षुं विष्टाम् इति । आडागमे वृद्धौ शीर्षुं इट् सिच् इट् त् = शीर्षुं इत् इति स्थिते ‘विभाषोर्णोः’ (२४४६) इति ङित्पक्षे गुण (वृद्धौ) रडावादुबड् । इदानीम् ङित्त्वाभावपक्षे गुणवृद्धिभेदेन रूपद्वयं दर्शयितुं तदुपयोगिशास्त्रमवतारयति—

२४४६ । ऊर्षोतिर्विभाषा ॥७२॥६॥

दी— । इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । शीर्षावोत् । शीर्षाविष्टाम् । शीर्षाविषुः । शीर्षावोत् । दुः १०४० अभिगमने । द्योति । द्योता । षु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । (परस्मैपदिनो गताः) ॥ षूञ् १०४३ सुतो । स्तौति—स्तवोति । सुतः—सुवोतः । सुते—सुवोते । ‘सुसुधूञ्भ्यः—’ (२३८५) इतीट् । अस्तावीत् । ‘प्राक्सितात्—’ (२२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । ‘सिवादीनां वा—’ (२३५६)—पर्यष्टौत्—पर्यस्तौत् । ब्रूञ् १०४४ व्यक्तायां वाचि ।

(The short उ of) ऊर्णु gets ह्रि optional when the affix सिच् having the aug. इट् in the beginning follows in Parasmaipada. ह्रि being optional in the alternative case, we have गुण । Thus in the ह्रिपद—और्णावीत् etc. (आट् ऊर्णु इट् सिच् ईट्त् whence respectively by 'आट्त्,' the present rule, and इट् ईटि—we have—और्णा ईत्—और्णां ईत्) । Similarly और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc. In the गुणपद—और्णवीत् (as before with गुण in the place of ह्रि) । Similarly और्णविष्टाम्—और्णविषुः etc. [From these cases it is quite evident, as in the case of श्चि in भ्वादि under 'अयतेरः' (२४२१), that ऊर्णु has three different लुङ् forms according as it is followed by उवङ्, ह्रि and गुण ; Thus :—

with उवङ् :—और्णुवीत्, और्णुविष्टाम्, और्णुविषुः etc.,

with ह्रि :—और्णावीत्, और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc.,

and with गुण :—और्णवीत्, और्णविष्टाम्, और्णविषुः etc.

By the bye, it should also be remembered in this connection, that there are three rules dealt with here, which apparently harp on the same tune but are markedly different when their import is taken into consideration. It is therefore important to bear in mind the source whence each of them springs. We enumerate them below along with their sources with the serial number both of Si. Kau. and अष्टाध्यायी:—

नाभ्यस्तस्यापि पिति साव्यं धातुके (२६०६—७।३।८७)	} 'ऊर्णोतिविभाषा'
उतो ह्रिलुकिह्रि (२४४३—७।३।८८)	
गाङ् कुटादिभ्योऽञ् चिन् डित् (२४६१—१।२।११)	} 'विभाषोर्णोः'
विञ् इट्— (२५२६—१।२।२२)	

सिचि इङिः परस्मैपदेषु (२२६७—७।२।२) } 'ऊर्णोतिर्विभाषा'
 नेटि (२२६८—७।२।४) } (२४४६—७।२।६)

यु to go towards or to keep sexual intercourse, द्यौति—by 'उतो
 इङिः—' (2443)। यु means प्रसव (permission) and ऐश्वर्य (power)
 सीति etc. असौषीत् by सिचि इङिः—(2297) and षत्व by 'आदिशप्रत्ययर्थाः—'
 (212) and सत्व by 'धात्वादिः'। द्युञ् to praise (Here end the परस्मैपदी
 roots). The root is उभयपदी and अनिट्—सौति—सवीति। स्तुताः—स्तुवीतः
 [See the rule 'तुरुस्तुगन्धमः—' (2444)]: सत्व by 'धात्वादिः' षः सः
 and ष becoming स, ट becomes त। In लुङ्, इट् comes in by
 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (2385). Hence the form is अस्तावीत् (अट् सौ
 ईत्)। The स of स्तु turns cerebral (ष) in connection with a
 condition lying in an उपसर्ग as अभ्यष्टीत्—(अभिसु + लुङ् त्) by the rule
 'प्राक् सितात्—' (2276). And the स of स्तु optionally becomes
 ष when परि, नि and वि precede as—पर्यष्टीत् (with षत्व परि स्तु + लुङ्
 त्)—पर्यंसौत् (without षत्व)। In सोट् सौतु—सवीतु etc. (परस्मै),
 and स्तुताम्—स्तुवीताम् etc. (आत्मने) by 'तुरुस्तु'। In लुङ्—
 असौत्—असवीत् etc. (परस्मै) and अस्तुत—अस्तुवीत etc. (आत्मने)
 In विधिल्लिङ् स्तुयात्—स्तुवीयात् etc. (परस्मै) and स्तुवीत etc.
 (आत्मने)। In आशीलिङ्—स्तुयात् etc. (परस्मै) and स्तोषीष्ट—
 etc. (आत्मने)। In लिट्—तुष्टाव. तुष्टीथ (want of इट् by
 'लुङ्भट्—' २२६३) तुष्टुव etc. (परस्मै), and तुष्टुवे etc. (आत्मने)। In
 लुङ् परस्मै is shown above and in आत्मने the forms are असौष्ट—असौ-
 षाताम् etc. व्रुञ् to speak clearly. The root is उभयपदी and अनिट्।
 नित—। 'सिचि इङिः परस्मैपदेषु' (७।२।२) इति सूत्रम्। नेटि (7.2.4)
 इत्यत इटीति चानुवर्तते। तदाह—इडादौ सिचिीत्यादि। पक्षे गुण इति। इडाभाव

पक्षे 'सार्वधातुकार्ण' (२१६०) इति गुण इत्यर्थः । अथ ह्रस्वपक्षे आह—और्णा-
वीत् इति । आत्मनेपदी आट्शेषेति ह्रस्वी च और्णुं इट् सिच् ईट् त—और्णुवीत्
(इट् ईटीति सलोपः) इति स्थिते अनेन ह्रस्वी और्णो ईत् इति । तत आवादेशे
रूपम् । अथ गुणपक्षे आह—और्णवीत् इति । सिचि ह्रस्ववर्जं सर्वं समानम् ।
तदेवं ऊर्णुधातोरुल्लिङ्ग उवङ् ह्रस्वगुणभेदेन रूपवयम् वेदितव्यम् (त्रिधातोरिव) :—

उवङ्—और्णुवीत् (और्णुवङ् ईत्) और्णुविष्टाम् इत्यादि

ह्रस्वः—और्णावीत्, और्णाविष्टाम् इत्यादि

गुणः—और्णवीत्, और्णविष्टाम् इत्यादि । क्तिञ्—

'ऊर्णोति विभाषा' (२४४५—७३।६०), 'विभाषोर्णोः' (२४४७—१।२।३) ऊर्णोतिविभाषा
(२४४६—७।२।६) इति वाच्यतः प्रतीयमान-समानार्थकानामपि मूलतः प्रविभित्रार्थानां
भेदो न विद्यतव्यः । पु इति—घोपदेशत्वात् धात्वादिरिति सभावः । सौति इति ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानमनुकूलीभावः सञ्ज्ञातिप्रदानमिति यावत् । ष्टुङ् सुता-
विति । अत्र पश्चैपदिनो गताः । अयमपि घोपदेशः । अित्वाद्बुभयपदी । अनिट् ।
सौति—सवीति इत्यादि । 'तुरुस्तुशम्यनः—' (२४४४) इति ईडागमः । अथानिट्—
त्वाङ्ङि इडभावे इङ्विधानार्थमाह—स्तुसुधूङ्भ्य (२३८५) इति । अट्सौ इट् सिच्
ईट् त् इति स्थिते इट् ईटीति सलोपः । आत्मनेपदे तु—असौष्ट—(ह्रस्वाभावात् गुणः)
इत्यादि श्रेयम् । उपसर्गस्यात्रिमित्तात् सौतेः षत्वमाह अभ्यष्टीत् इति । प्राक्सितादित्या-
दिना (२२७६) अभिपूर्वात् सौतेर्लङ्गि परस्मैपदौ रूपम् । परिनिविद्योगात्तु
षत्वविकल्प इति दर्शयति—पर्यष्टीत्—पर्यस्तौदिति । एवं न्यष्टीत्—न्यस्तौत् ।
व्यष्टीत्—व्यस्तौदित्यपि श्रेयम् । सौते लोटि लङ्वद्रूपम् । लङ्गि असौत्—असवीत् ।
असुत्—असुवीत् इत्यादि । विधिलिङ्गि स्त यात्—स्तुवीयात् । स्तुवीत् इत्यादि ।
लिटि तुष्टाव—तुष्टुवे, (यलि ऋादिनियमात्) तुष्टोव । लुटि स्तोष्यति—स्तोष्यते
इत्यादि । लुङ्गि दर्शितम् । लुङ्गि—अस्तोष्यत्—षत् । आशीलिङ्गि—स्तोषीष्ट इत्यादि ।
ब्रूञ्—अनिडुभयपदी—

२४५० । व्रुवः पञ्चानामादित आहो व्रुवः ॥३।४।८४॥

दी— । व्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः
पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह ।
आहतुः । आहुः ।

(The five लिट् affixes) णल्, अतुस्, उस्, यल्, and अद्युस् replace
optionally the five लट् affixes तिप्, तस्, भि, सिप्, and घस् in परस्मैपद of
the root व्रु, and then व्रु itself is replaced by आह । The short अ in
आह is for facility in pronunciation. Thus व्रु + तिप् = आह् + णले
(अ) = आह । Similarly आहतुः and आहुः ।

मित— । व्रुव इति । अव आयो 'व्रुवः,' पञ्चम्यन्तः द्वितीयस्य षष्ठान्त इति
त्रेयम् । 'परस्मैपदानां णलतुसुघलघुस्' (३।४।८३) इत्यन्वयवहितं पूर्वसूत्रम् ।
विदो लटो वित्तो लटो वित्तनुवर्त्तते । तदाह—व्रुवो लटः परस्मैपदानामिति । णलादयः
पचेति । एतदुक्तं भवति—तिप्स्थाने णल् (अ), तस् स्थाने अतुस् इत्यादि । अद्यु-
सन्तोऽयमादेशक्रमः । व्रुवः स्थाने 'आह' इति अ स्यात् । अकार उच्चारणार्थ इति ।
'आहस्थः' (२४५१) इति सूत्रादधिगम्यते । 'आह' इत्यादेशः । एवञ्च व्रु लट्
तिप् इति स्थिते आह् णल् (अ) इति भवति । तत—आह इति । एवमाहतुराहुरिति ।

२४५१ । आहस्थः ॥८।२।३५॥

दी— । भलि परे । चर्त्त्वम् । आत्य । आह्युः ।

The final i. e. the 'ह' of आह is replaced by ह् when a भल्
letter follows. Thus व्रु + सिप् = आह् + यल् = आह् + यल् = आत् ह् by
चर्त्त्वम्, cp—'सुरि च' (१२१) । आह्युः—आह् + अद्युस् ।

मित— । आहः + घ इति षष्ठेदः । तव आह इति 'आह' इत्यस्य षष्ठान्तम् ।
'अलोऽन्यस्य' इति इमावस्य स्थाने अकारादेशः । तेन 'आह' इत्यस्य हस्थाने घः

स्यात् भ्रूलि परे इति सूत्रार्थः । भ्रूलीति च 'भ्रूलो भ्रूलि' (८२।२६) इत्यतोऽनुवर्त्तते ।
 चलमिति । आह इति स्थिते अनिह ह्रस्व धत्वे आथ य इति जाते खरि चेंति (१२१)
 पूर्वं यकारस्य चत्वेन तकारादेश इत्यर्थः । एवम् आत्य इति भवति । आहादेशस्य
 अकारान्तत्वे तु अलोऽन्वपरिभाषया हकारादकारस्यैव आदेशः स्यात् । तथा सति आह्य
 थल् इति स्थिते 'होठः' इति हकारस्य ढत्वे चत्वे च आटत्य स्वादित्यानिष्टमापदेशत इति
 ध्येयम् । प्रक्रियालाघवात् 'आहस्तः' इत्येव सुवचमित्याहुरिति तत्त्वबोधिनी (३८४
 पृष्ठे) । नागेशस्तु महाप्राणादेशप्रकरणात् 'आहस्त' इति नोक्तमित्याह । आह्युरिति ।
 स्पष्टम् । अथ णलाद्यभावपक्षे आह—

२४५२ । ब्रुव ईट् ॥७।३।८३॥

दी— । ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । 'आत्य'
 इत्यत्र स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयं भ्रूलीति षत्वविधानान्न भवति ।
 ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूत । आर्षधातुकाधिकारि—

The augment ईट् is prefixed to a हलादि (consonant—leading)
 पित् (affix) following the root ब्रु । Now the affix थल् also is
 पित् and हलादि and the substitute आह by स्थानिवद् भाव is no other
 than ब्रु so that the aug. ईट् becomes (by this rule) due to थल् ।
 To avoid this Bhottoji says आत्य etc. Granted that आह is ब्रु
 itself by स्थानिवत्त्व and also that थल् is हलादि पित् but observe that
 आह replaces ब्रु when a भ्रूल् follows (cp—'भ्रूलि परे' under the
 preceding rule 'आहस्यः') and not when ह्रस्व follows. Thus
 though 'थ' of थल् is included both in भ्रूल and ह्रस्व yet it will not
 have ईट् which is recommended here by pronouncing the words
 हलादि etc. and not भ्रूलादि etc. ब्रवीति ब्रु ईट् ति—ब्रु ईति ('सर्व —'

२१६८) — ब्रुव् इति । ब्रूतः—no ईट् for तम् is ङित् and not पित् ; hence (because ङित्) no गुण also, ब्रुवन्ति being ङित् does not get गुण but being अजादि, अन्ति necessitates उवङ् by 'अचिश्नु—(२०१) । ब्रूते easy. In the jurisdiction or matter of आर्षधातुक we look on—

मित— । ब्रुव इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—ब्रुवः परस्य इति । 'नाभ्यस्त-
स्याचि पिति सार्वधातुके' (२६०६—७३१८०) इत्यतः पितोति, 'उतो इङित्कुकि
(२४४३—७३१८६) इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह—हलादिः पित इति ।
अत्र 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतः 'सार्वधातुके' इत्यप्यनुवर्तते इति बोद्धव्यम् । तेन 'उवक्थ'
इत्यवार्षधातुकलादीड नेति नागेशः । 'गुणोऽपृक्त' (२४४८—७३१८१) इत्यस्माद्
अपृक्ते इति तु नानुवर्तते । तथा सति 'ब्रवीति' इत्यस्वासिद्ध्यापत्तेरिति दिक् । ननु
'स्थानिवदादेशः—' (४६—१११५६) इत्यनुसारात् स्थानिवद्भावेन आहादेशोऽपि
ब्रवीत्यर्थे विहितं कार्यं लभते (गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति यथा) । ततः (आह
इत्यस्मात्) परः थल् प्रत्ययश्च हलादिर्भवति । अतस्यलोऽपोडागमः स्वादित्यागङ्क्व—
निराकरोति—'आत्व' इत्यवेति । 'आहस्यः' (२४४१) इति पूर्वस्य
व्याख्यायाम् 'भ्रूलि परे' इत्युक्तं न तु 'हलि' परे इति । अत्र तु हलादेरित्युच्यते न तु
भ्रूलादेरिति । अतो, नेट् । (थल् इत्यस्य—'थ' इत्यक्षरं हलीति भ्रूलीति चोभयतै-
वास्ति । अतो, विधानवलात्—(हलादेरित्युक्तेः) तदत्र न भविष्यतीति निर्गलितार्थः) ।
ब्रवीति इति । 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः अवादेशः । ब्रूतः इति । ङित्त्वाद्
गुणाभावः । अपित्वादीडागमविरहः—ब्रुवन्ति इति । अपित्वादीडभाव । ङित्त्वाद्
गुणाभावः । अनोरजादित्वादुवङ् । ब्रूते इति । ब्रुवः पञ्चानामित्यत्र परस्मै पदानामित्यनु-
वृत्तेरव आहादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते (उवङ्) इत्यादि । अवार्षधातुके एव परतो-
ब्रुवोवचिरादेशः स्वादित्याह अवार्षधातुकाधिकारे इति—

२४५३ । ब्रुवो वचिः ॥२१४१५३॥

दी— । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ—उवक्थ ।

ऊचे । वक्ता । व्रीतु—वृतात् । 'डिञ्च पित्त' इत्यपिष्वादीणन् ।
व्रवाणि । व्रवै । व्रूयात् । 'अस्यतिवक्ति—' (२४३८) इत्यड् ।

वचि i.e. वच् is put in the place of व्रू when any आर्द्धधातुक (affix) follows. Thus व्रू + लिट्, षल् = वच्, षल्—वच्, वाच्, 'अ' ('अत उपधाया' (२२४२)—व वाच्—उवाच् by सम्प्रसारण cp—'लियभ्यास-स्योभयेषाम्' (२४०४) । व्रू + अतुस्—वच्, अतुस्—उच्, अतुस् by 'असंयोगा—लिट् कित्' (२२४२) whence अपित् लिट् affixes like अतुस्, उस् etc are कित्—and then by 'वचिस्वपि यजादीनां किति' (२४०६) व is sampra-saranated. Then by the परिभाषा—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' (cp. ईजतुः under वचिस्वपि etc (२२०६) we by duplication get उच्, उच् अतुस्—उ उचतुस्—ऊचतुः by सवर्णदीर्घ । Similarly ऊचुः and ऊचे etc. Here the rule 'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२१०) does not apply for no असवर्ण vowel follows upon the अभ्यास । (Mark the distinction of the process of derivation in उवाच् and ऊचतुः etc. In the former case the root is first duplicated and then the अभ्यास gets सम्प्र, whereas in the latter cases the roots first get सम्प्र, and then duplication and सवर्ण दीर्घ) । उवचिश्च—ऊवक्श्च—option of इट्, (because वच् is अनिट्) according to the भारद्वाजनियम under 'चतुो भारद्वाजस्य' (२२६६) । Observe also that according to Nagesha the term 'सावंधातुके' must be carried down from 'नाभ्यसस्वाचि—' (२६०६) along with the term पिति there into the rule 'व्रूव इट्' (२४५२) ; otherwise वच् षल् would give उक्कौष and not उवक्श्च which is intended ; for वच् by स्थानिवद् भाव gets the operations due to व्रू and the affix षल् is a हलादि पित् (for षल् is the substitute of सिप which is पित्) आर्द्धधातुक, and thus has every chance of having

the aug. ईट् prefixed to it (वल्). And this suggestion or rather explanation is more logical and to the place than what is brought forward by Bhattoji (see his हृत्ति under व्रुव ईट्—2452) । वक्ता and not वक्षिता because अनिट् । व्रवीतु—व्रूतात् the former gets ईट् by 'व्र व ईट्' and गुण by 'सर्व—' (2168) but the latter gets neither of the two (ईट् and गुण) owing to the लिच्च् of तातड् cp—the statemet of भाष्य—'लिच्च् पित्र' under 'उतो हृत्तिः—(2443) । व्रवाणि—व्रु + वानि is पित् but not हलादि hence no ईट् but व्रु gets गुण owing to its पिच्च् । Similarly व्रवै । व्रूयात्—विधिलिङ् । उच्यात्—व्रु + यात् (आशीः)—वच्, यात् (किदाशिषि)—उच्, यात् by 'वचि स्वपि—' (2409) Now by 'असतिवक्ति—' (2438) चङ् being due to वच्, we look forward :—

मित । व्र वी वचिरिति । व्रुवो वचिरित्यादेशः स्वादाह'धातुके इति सुवाचं । उवाचेति— । व्रुवो वचिरादेशे द्वित्वात्परम् 'ल्लिद्यभ्यासस्योभायेषाम्' (२४०८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य 'अत उपधाया' (२२८२) इति हृद्विच्य । ऊचतुरिति वच्चादेशे—वच् अतुस् इति स्थिते लिटि घातोरनभ्यासस्येति द्वित्वं बाधित्वा 'वचिस्वपि-यजादौनां किति' (२४०९) इति प्राक् सम्प्रसारणे उच् अतुस् इति जाते द्वित्वम् उच् उच् अतुम् इति । न च सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति न्यायात् कुतो द्वित्वम् इति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविघ्नानात् सिद्धमिति न्यायान्तरेण तस्य बाधासामर्थ्यात् । एवञ्च उ उच् अतुस् इति स्थिते असवर्णपरत्वाभाधात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२९०) इत्यस्याप्रवृत्ते ह्रस्वभावेन (हेतुना) 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति 'सवर्णदीर्घात् ऊचतुरिति । एवम् ऊचुः । इत्यादि । उवचिथ—उवक्थेति । भारद्वाज नियमाद् इड् विकल्पः । उवक्थेत्यत्र व्र वईडितीडागमो तत्र 'नाभ्यान्तस्वाधि—' (२६०६) इत्यतः 'सार्धधातुके' इत्यस्यानुवृत्त'रिति नागेशमतं प्रागुपन्यस्तम् (व्रुवईडित्यतैव) । व्रवीतु—व्रूतात् इति । पूर्वत्र हलादिच्चात् पिच्चादीट्, गुणश्च ।

उत्तरत्र तु तातडो ङित्तेनापित्त्वादीङ्गुणौनिति दशंयति—'ङित्त्वा पित्रे'ति । एतच्च 'उतो ङित्तिः—' (२४४३) इत्यत्र व्याख्यातम् । ब्रह्मणि 'आनि' इत्यस्याजादित्वा-
दीङ् न । पित्त्वाद् गुणः । रषाभ्यामिति षत्वम् । एवं ब्रवे इति । किञ्चादाह धातुकोप-
देशस्य वचः 'वचिस्त्वपी'—ति सम्प्रसारणम् । अथ लुङि वचिश्च लिरङ्स्यादित्याह—

२४५४ । वच उम् ॥७।४।२०॥

दी— । अङि परे । अवोचत्—अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण्
१०४५ गतौ । एति । इतः ।

The root वच् gets the aug. उम् (उ) when अङ् follows. उम् is
मित् । Hence by मिदचोऽन्यात् परः (३७) it (उ) is but after च of वच्,
Thus अट्, वचच्, अङ्त्—अवोच्, अत् by आद् गुणः (६९) अवोचत् । Simi-
larly अवोचत (आत्मने) । Want of गुण and ङित्ति owing to ङित्त्व of अङ्,
the substitute of चित् ।

अथ शास्यन्ताः etc—i. e. Now we take up the परस्मै roots upto
शासु १०७५ अनुशिष्टी under 'सिपि धातोर्ङ्वा' (२४८५) . Of them इङ् is
आत्मने— । इण् to ग० = एति, गुण by 'सर्व—' (२१६८) ; इतः—no guna
because तस् is ङित् ।

मित । वच उमिति । वचधातोरुनागमःस्यादङि परे । 'सुहृशोऽङि गुणः'
(७।४।१६) इत्यतः 'अङि' इत्यनुवृत्तेः । 'मिदचोऽन्यात् परः' (३७) इति
परिभाषया अकारात् परमुकारो बोध्यः । आद्गुणः । अवोचत् (परस्मै) अवोचत
(आत्मने) इति स्पष्टम् । अङो ङित्त्वाद् गुणहती न सः ।

अथ शास्यन्ता इत्यादि । शासु १०७५ अनुशिष्टी (सिपिधातो—२४४५) इत्यन्ता
इत्यर्थः । तत्र इङ् इत्यात्मनेपदी ङित्त्वात् । इन्निति । एति—'सर्व—' इति गुणः ।

इतः ङित्त्वात् गुणः । अघास्त्र अजादीप्रत्यये (इपन्ति) इत्यत ङित्त्वाद् गुणाभावेन इयङ्पवादीयण् स्वादित्याह—

२४५५ । इणो यण् ॥६।४।८१॥

दी— । अजादौ प्रत्यये परे । इयङ्ङोऽपवादः । यन्ति ।
इयाय ।

The root इण् makes room for यण् when an affix having अच् or vowel at the outset follows.

This overrules इयङ्, enjoined by 'अचिश्नु—' (271-6.4 77). But गुण (सार्व—2168) and ङिति (अचो ङिति—254) will supersede इयङ् from the fact of their (गुण and ङिति) being subsequent to इयङ्—thus अयनम् (इ + लुट्—अनट्) and आयकः (इ + णल्—अक) । Now in the case in hand इ + अन्ति=च् अन्ति = यन्ति by अतो गुणे (191). इयाय—इ + णल् by व्यपदेशिवद्भाव—इ इ णल्—इ ऐ अ = इ—आय—इयङ्, आय—इय् आय—इयाय—cp 'अभ्यासस्यासवर्णे' (2290).

मित— । इणो यन्निति । 'अचिश्नु—(6/4/77) इत्यनुवर्तते । 'आसप्त-माध्याय—परिसमाप्त-रक्षाधिकार' इति भाष्यवचनात् अङ्गमिति च । तेन अङ्गाचित-प्रत्यय विशेषणत्वेण 'अचि' इत्यस्य तदादिविधिसदाह । अजादीप्रत्यय इति । इयङ्ङोऽपवाद इति । 'इण—' इत्यस्य—अचीत्यपेक्षाया परत्वादितिभावः । गुणङ्ङो तु अस्यापि (इयङ्ङः) बाधिके । अयनम् । आयकः । अन्ति इति—इण् अन्ति इति स्थिते अनेन यण् । सर्वादेशः । इयाय इति । व्यपदेशिवद्भावेन इ इत्यस्य ङित्त्वम् । अङ्गस्य अचो ङिति इति ङित्त्वादादेशश्च । अभ्यासस्यसवर्णे (2290) इतीयङ् । एकाचो इ प्रथमस्य इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावो व्याख्यातः । अतुसि विशेषमाह—

२४५६ । दीर्घं इणः किति ॥७।४।६८॥

दी— । इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः ।
ईयुः । इययिथ—इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि ।
ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

The reduplicate (अभ्यास) of the root इष् becomes long when कित् लिट् follows. By 'असंयोगाल्लिट्कित्' (2242) अतुम्, उस् etc. are कित् । Hence इष् + अतुस् = इ इ अतुस् (here यष् due by इणो is barred by this rule) = ई इयङ् अतुम् दीर्घ = ई इय् अतुस् = ईयतुः । Similarly ईयुः । इययिथ—इयेथ—by the option of इट् according to भारद्वाजनियम, यल् is पित् लिट्, hence 'दीर्घं इणः—' does not apply, thus in the former इ इ इट् य—इ ए इय by 'सार्व—' (2168)—इ अय इय—इयङ् अयिथ by 'अचिश्नु—' (271)—इय् अयिथ—इययिथ and in the latter इ इ य—इ एथ—इयङ् एथ—इय् एथ—इयेथ । ऐत्—लङ्—आट्, इत्—आइत्—इहि by 'आटय' (269) । Similarly ऐताम् and आयन् । Note that आट् comes in because having fallen under the आभोय (असिद्धवदत्ताभात्) the subsequent rule 'इणो यष्' (2455—6.4.81) is invalid. इयात्—विधिलिङ्, ईयात्—आशीलिङ्, दीर्घ by 'अहत्—' (2298).

मित— । दीर्घं इष् इति । इष् इति षष्ठान्तम । कित्यनुवृत्तिलम्बस्य लिटि इत्यस्यभेदकम् 'अव लोपोऽभ्यासश्च' (२६२०—७।४।५८) इत्यत अभ्यासस्येति वर्तते । 'व्यथो लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटीति च । तदाह—इणोऽभ्यासस्येत्यादि । "किति इति किम् । इयाय । न च परत्वावद्दीर्घेऽपि अभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावेन पुनः प्रसङ्ग विज्ञाने चैवडिरुपसिद्धिरितिवाच्यम् । अभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावाभावेन परत्वप्रवृत्तौ इयङुत्तरं दीर्घं अनिष्ठापत्तेरिति नागेशः । तच्चवोधिनीकारास्तु "किति किम् इयथे । अत्र वदन्ति । इह दीर्घं

कृतेऽपि—‘अभ्यासस्यावर्णे’ । (२२६०) इतीयङा रूपसिद्धेः कित्तीति व्यर्थम् ।
 न च दीर्घस्य इयङि (पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्)—दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
 ईयत्तुः ईयुरित्यव—‘वाणांदाङ्गं वलीयः’ इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् ।
 किञ्च लिटीत्यनुवर्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्थाभावादि”ति । अतः सतद्व्योनांगेशमतमेव
 साधीयः प्रतिभाति. लाचवादिनि सुधीभिर्विभावनीयम् । ईयत्तरिति । इइ अतुम्
 इति स्थिते पूर्वस्य (अभ्यासस्य) अनेन दीर्घः । अतुसः कित्त्वादुत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य)
 अचिग्नुधात्विति इयङादेशः । एवम् ई इय् अतुन् इति भवति । ततो रूपम् ;
 एवमेव ईयुरिति । ऐत् इति । आट् इ (लङ्) त्—आटश्चि इति वृत्तिः । आयन्निति ।
 इ (लङ्) अन् इति स्थिते— । ‘इनो यच्’ (६।४।८२) इति परत्वात् प्राप्तम् ।
 तस्य तु ‘असिद्धवदवाभात्’ (६।४।२२) इत्याभीयतया असिद्धत्वात् आडजादीना-
 मित्याडिव स्यात् । हजिरायादेशौ । इयात्—विधिलिङ् । कित्त्वाद्गुणवृद्धोरभावः ।
 ईयात्—आशीलिङ्—‘अल्लत्—’ (२२६८) इति दीर्घः ।

२४५७ । एतेर्लिङि ॥७।४।२४॥

दी— । उपसर्गात् परस्य इणोऽणो ङस्वः स्यादाद्धधातुके
 किति लिङि । निरियात् । ‘उभयत आश्रये नान्तादिवत्—’
 अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । ‘समीयात्’ इति
 प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

The अच् (इ) of the root इच् coming after an उपसर्ग becomes ङस्व when the आद्धधातुक कित् लिङ् i.e. आशीलिङ् follows. The word आद्धधातुके in the वृत्ति seems to be an interpolation or a slip on the part of the writer in as much as the expr. ‘किति लिङि’ is enough to convey the presence of आशीलिङ् । The instance is निर् इयात् where the अच् or इ (अच् is the प्रत्याहार

constituting the first three letters अ इ उ) of the root इष् is made इस् and not दीर्घ by 'अकृतसंबन्धातुकयोः—(2298) । 'उभयत आत्रये नान्तादिवत्' this is a varttika as is evident from the character of its being written in भाष्य—under 'अन्तादिवच्च' (75—6-1-85)—though it is not recognised here (with the asterisk *) as such in both Manorama and Tattwabodhini. It means that the rule 'अन्तादिवच्च' (75—6.1.85) will not apply where an operation such as—the एकादेश or the single substitute—rests on both the preceding (पूर्व) and the succeeding (पर) words.' This varttika has been put forth here to show that the अष् or इ of the आशीलिङ्क form of इष् will not become इस् by the present rule 'एते लिङि' when it follows upon the उपसर्गस अभि, अति, परि etc. The drift is this—By 'वार्त्तादाह' बलीयः' (परि—) ईयात्—may be made इयात् by this rule, but then by एकादेश under 'अकः सवर्णे—' will figure as अमीयात् in connection with अभि । If you say, let by 'अन्तादिवच्च' (75), this एकादेश rest on the परशब्द ईयात् (thus अम् ईयात्); but then अम् is not an उपसर्ग । Then (if you argue), let the एकादेश इ rest on अभी (thus अभी—यात्) but then यात् is not the formation of the root इ । Thus it is brought home that the rule 'अन्तादिवच्च' will not apply where the एकादेश rests on both the पूर्व and the पर words. Nor can you argue again—let अम् be taken as अभि by the परिभाषा 'एकदेशविकृतसमन्यवत्' what is disfigured by one part is the same (as before)'. This you cannot say for this परिभाषा is अनित्य—and is not to be adhered to everywhere (See श. शिखर and also भाष्य—and Kaiyata under—

अन्तादिवत् 6.1.85 and उपसर्गाद्ध्रस्वः—' 7.4.23). Why say 'अणः' in the वृत्ति?—Witness समीयात् । Here आ + इयात् = एयात् then सम् एयात् = समीयात् where ए is not अण् and therefore there is no ऋसादेश । But समीयात्—(as is seen elsewhere) is not derived from the root इष् to go in आशीलिङ् with the prefix सम् added to it ; on the other hand it is taken as the आशीलिङ् form of the root इ to go obtained from the conjunction of the root कटी (कटि + इ)—(आदि)—read along with इट, किट, कटी (313) under 'अन्तवच—' (2299). Thus सम् + इयात्—where the इ is lengthened by the rule—'अकृतसर्व—' (2298).

मित— । एतेरिति । 'केऽणः' (७।४।१३) इत्यतः अण इति, "उपसर्गा—
इ स्त्र कृते" इत्यत (७।४।२३) उपसर्गाद्ध्रस्व इति, 'अथङ्घि किङ्कति' इत्यतः किति इति चानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—उपसर्गात् परस्येत्यादि । 'किति लिङि' इत्यनेनैव आर्द्धधातुकलाभे (आशीलिङ्कः कित्त्वादाहर्द्धधातुकत्वाच्च) पुनराहर्द्धधातुक-
यङ्गं चित्त्यप्रयोजनमित्याहुः । यद्वा प्रक्षिप्तमितदिति मन्तव्यम् । निरियात् इति स्पष्टम् । ननु 'अभीयात्' इत्यत्रापि अथ्युपसर्गात् परत एतेरनेन ऋस्वी दुर्वार—
इति चेत् । सत्यम् । किन्तु ऋस्वी कृतेऽपि एकादेशाद् दीर्घो भवत्येव । ततः कृतेऽपि ऋस्वी न कश्चिद् विशेषः । न चान्तादिवत् (७५)—सुतमाश्रित्य इष्टसिद्धिः स्यादित्यपि वाच्यम् । पूर्वपरोभयशब्दाश्रयविधौ तस्याप्रवृत्तेरिति वार्तिकसुपन्यसति—
उभयत आश्रये नान्तादिवदिति । पूर्वपरशब्दयोरुभयमप्याश्रित्य अवलम्ब्य यत्र विधिः प्रवर्तते तत्र 'अन्तादिवत्—सुवेण न कश्चिदर्थ इति तदर्थः । तदुक्तमन्तादिवत् सुवे (५।१।८५) एवंविधस्थले भाष्ये—'अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद् भवति आहोस्वित् परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् * । किं वक्तव्यमितत् । नहि । 'कथमनुच्यमान' गंस्यते । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तदयत्र । लौकिके इयोरुभयवलयोरिकः प्रियो भवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यद्वा

तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिषु च कार्ये भवतः तव यद्यसौ अविरोधार्थं भवति उभयोर्न करोति । किं पूनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्याभावात् । नास्ति यौगपद्येन सम्भव इति । अत्र कैयटः—‘उभयत इति । यथा एतेलिङीति ऋस्त्वमुपसर्गात् परस्य विधीयमानम् अभीघात् परीयादित्वादी न भवति । तथाहि अन्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्ययबहुव्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव (एकादेशस्येत्यर्थः) परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यान्तबद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्याविरोधादिति भावः इति । ‘उपसर्गाद्भ्रस्वः—’ (७।४।२३) इत्यत्रापि भाष्यकैयटयोरिदं विशदम् । ननु तर्हि एकादेशं परस्यादिवत् कृत्वा अभ् ईयात् इति स्थिति ‘अभ्’ इत्यस्य एकादेशविकृतन्वायेन उपसर्गत्वमादाय—ईयादित्यस्य ऋस्त्व विधास्याम इति चेत् । न । ‘एकादेशविकृतमनन्ववदित्यस्य लक्ष्यानुसारेणैव प्रवृत्तिर्नत्वियं सार्वत्रिकीति—श्रीखरे स्पष्टम् इत्यास्तां तावत् । अणः किमिति ? तथाहि समीयादित्यत्र एकारस्य [सम्—एयात् (आ + ईयात्)] अण्त्वाभावात् ऋस्त्व इति भावः । ननु च समीयादित्यपि कचिद् दृश्यते । तत्र कागातरिति चित्ताह—समीयादिति त्विति । भौवादिकस्य (भ्वादि + ठञ् + इठी १व) भ्वादी पठितस्य । तथाहि अन्तचणोति (२२६६) इति सूत्राधस्तात् इट् किटकटी (३१८—१९—२०) गती इत्यत्र कटी + इ इति इकारोऽपि धत्वान्तरं प्रद्विध्यते इति केचिदित्युक्तम् । तस्य इधातोराशिषि ‘अकृत् सार्वधातुकयोः’ (२२६८) इति दीर्घे यथोक्तरूपसिद्धिर्भवत्येवेति सर्वं सुख्यम् । एवमेव श्रीखरकारा अपि चेति संक्षेपः । अथ लुङि इण्धातोर्गा इत्ययमादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । इणो गा लुङि ॥२।४।४५॥

दी— । ‘गातिस्था—’ (२२२३) इति षिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

The substitute गा takes the place of इष् in जुङ् । Thus इष् + सिच् + त् — अट् गा ० त्, सिच् elides by 'गातिस्था—' (२२२३) for it has been said under 'गाति—' that 'गापाविहृ इषादेशपिवती गृह्यते' ! Similarly अगाताम् अगुः by 'आतः' (२२२७), इङ् to study. It is always preceded by अधि । Thus अधि—इते—अधीते त is ङित् by 'सर्वधातुकमपित्' hence no गुण । अधीयाते—अधि इ आते—अधि इयङ् आते by 'अचिञ्—' (२७१)—अधीय् आते । Similarly अधीयते by इयङ् and 'आत्मनेपदेषुनतः' (२२५८) । इङ् is replaced by गाङ् in ङिट् by—

मित— । इणो नेति । इणो गादेशः स्याद्गुञ्जीति सूत्रार्थः । तत्र अट् गा सिच् त् इति स्थिते सिञ्जलोपाद्यमाह—'गाति' (२२२३) इति एतच्च तत्रैवोक्तं यत्— 'गापाविहृषादेशपिवती गृह्यते' इति । अगुरिति । 'आतः' (२२२७) इति ङेजुम् । इङिति । ङित्त्वादात्मनेपदी । अनिट् । अध्ययन इति । अधिरिति नियमपूर्वकपाठद्योतनार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । अतएव 'गुरोरधीते,' 'परातिसम्भानमधीयते येः' (शकु-), 'सोऽऽष्ट वेदान्' (भट्टिः) इत्यादि संगच्छते । अधीयाते इति । अधि इ आते इति स्थिते अचिञ्नुधात्वित्तीयङ् । ततः सवर्णदीर्घः । एवम् अधीयते । 'आत्मनेपदेषुनतः' (२२५८) इति अदादेशः । अथास्य लिटि गाङादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । गाङ् लिटि ॥२।४।४८॥

दी— । इङो गाङ् स्याङ्गिति लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगी । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्व' धातुरुपसर्गेण—इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात् पूर्व' सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'शोरध्ययने वृत्तम्' (३०३६) इति निर्द्देशान्न भवति ।

अधैप्रत । परत्वादियङ् । तत आट् वृद्धिः । अधैप्रयाताम् ।
अधैप्रयत । अधैप्रयि । अधैप्रवहि । अधैप्रमहि । अधीयीत ।
अधायीयाताम् । अधोयीध्वम् । अधोयीयः । अधेप्रषीष्ट ।

The root इङ् is replaced by गा in लिट् when the लकार i. e. लिट् has already taken effect (this is the view of the varttikakara) or when the application of the same (लिट्) rests in the mind only (This is the opinion of the Bhashyakara). अधिजगे—अधि—इ + लिट् एण् = अधि—गा + ए—then apply हित्, क्ख, चुत् and जश्त् as before similarly elsewhere. The drift is that the rule (द्विवचनेऽधि) will not apply here for it would give अधीगे and therefore इ has first of all to be replaced by गा । अध्ययै—अधि—इ + लोट् इ = अधि—इ + ऐ (by आट्) = अधि—अय् ऐ by गुण and अयादेश, then अध्ययै । This is according to the opinion 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' । But according to the view 'पूर्वे धातुरपसर्गेण—etc (दर्शन=opinion) सर्वर्ष—दीर्घ' is first of all legitimate due to its अन्तरङ्गत्व । This (अन्तरङ्गत्व), however, will not take effect on the score of the प्रापक or लिङ् in 'शेरध्ययने—' where अध्ययन (अधि—इ + ल्युट्—अनट्) has no सर्वर्षदीर्घ but it has been effected by गुण, अयादेश and यण् as in अधायै we have done. अध्यैत—अधि—आ इ + लङ् त = अधि—ऐत by the text 'अधीयीत—विधिलिङ् इङ् + ईत and सर्वर्षदीर्घ । अध्यैषीष्ट—आशीलिङ् ।

मित— । गाङिति । 'इङ्थ' (२।४।४८) इत्यतः इङ् इत्यनुवर्तते । लावस्थायाम् इति । अथमत्रायः—लावस्थायाम् अथात् लिङ्लक्षणे लकारे प्रयुक्ते सति इङो गाङिति वार्तिककल्पितम् । लकारे (लिटिल्यर्थः) विवक्षिते एव इङो

गाङ्गिति भाष्यम् । एवञ्च उभयत्रापि मते द्विवचनेऽचीति निषेधो न प्रवर्तते । पूर्व्व द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् । उत्तरत्र तु अनैमित्तिकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कृते गाङ्गादेशे द्वित्वङ्गस्त्रचुत्वादय इति बोध्यम् । अध्ययै इति—लोडुत्तमैक वचने रूपम् । पुनरादेशयोरिति । 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'तिमतेनेदम् । मतान्तर माह—पूर्वमिति । दर्शने इति=मते इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति सवर्णदीर्घस्येत्यर्थः । अध्रवनेइति द्वि पानिचिना साधितम् तच्च (अध्ययनम्—अधि—इ + ल्य ट्) प्राग्वत्धातोर्गुणेऽयादेशे यणि च सिद्धम् । अत उभयमपि साधिति भावः । नागेशस्तु पूर्वमेव भाष्यसम्मतमित्याह्वयलम् । अध्यतेति । लङि षाटि षड्वा रूपम् । अन्यत् स्पष्टं मूलि ।

२४६० । विभाषा लुङ्लृङोः ॥२।४।५०॥

दी— । इङो गाङ् वा स्यात् ।

The root गाङ् is optionally substituted for इङ् in लुङ् and लृङ् ।

मित— । विभाषेति—'इङ्' (२।४।४८) इत्यत 'इङ्' इत्यस्ति । 'गाङ् लिटि' (२।४।४९) इत्यतो गाङ् इति च । तदाह—इङो गाङ् वेति । 'लुङ् लृङो'रिति सप्तम्यन्तम् । तेन 'इङो गाङ् वा स्याङ् लृङि लृङि' चेत्यर्थः ।

२४६१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञिणनिङत् ॥१।२।१॥

दी— । गाङ्गादेशात् कुटादिभ्यश्च परे अञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

Such affixes as drop neither अ nor ण् are designated or treated as ङित् (ङ्—dropping) when they follow the sub-

stitute गाङ् and the roots of the कृटादि class. Thus, सिच् coming after अधि—in च गा स्तु is ङित्, then we look forward :—

मित—। गाङिति—। गाङ्कृटादिभ्यः + अङ्णित् + ङित् इति षष्ठेः ।
तत्र 'अङ्णित्' इति । ङ् च ष् च ङ्णौ ।' तौ इती यस्य स ङ्णित् । न तथा—
अङ्णित् । सूत्रे गाङिति । 'गाङ् लिटी'ति, गाङ्देशः । न तु 'इणो गा लुङि'
(२४५०) इत्यस्य—नापि 'गाङ् गतावित्यस्येति दर्शयति । गाङ्देशात् इति ।
गाङ् च कृटादयश्च इति इनात् पञ्चम्यन्तम् । एतेन अधि इङ् सिच् त इत्यव
विभाषा लुङ्लुङोरिति गाङ्पक्षे—अधि अगा स्तु इति स्थिते सिच्प्रत्ययस्य च
गाङ्देशात् परत्वात् ङित् संश्रयामाह—

२४६२ । घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥६॥४॥६६॥

दी—। एषामात ईत् स्यात् किङ्त्वार्द्धधातुके । अध्यगौष्ट—
अध्यैष्ट । अध्यगौष्यत—अधैष्यत । इक् १०४३ स्मरणे । अय-
मप्यधिपूर्वः । 'अधीगर्थदयेशाम्—' (६१६) इति लिङ्गात् ।
अन्यथा हि 'इगर्थ' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्'
(वार्त्तिक १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्द्धधातुका-
धिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यणु न । तथाच भट्टिः—
'समीतयो राघवयोरधीयन्' इति । वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजन-
कान्त्यसनखादनेषु—प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपनम् । वेति ।
वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम्
अवियन् । अडागमे सति अनेकाचत्वाद् यणु इति केचित् ।
अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रस्निध्यते । एति । ईतः ।

इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या १०४८ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।

The आ of the roots दा, धा (called डु), मा, स्वा, गा, पा, हा and पो (सो or सा) becomes ई when a इलादि (having a consonant in the beginning) गित्, कित् or डित् affix follows. By the previous rule सिच् after गा is डित् । Thus अधि अ गा सिच् त = अधि अगीस्त्—अधि-अगीष्त् by 'इणकोः' and 'आदेश—' (२११।२२)—अध्यगीष्ट by 'टुष्ठा टुः' (११३) । Here सिच् does not elide by 'गतिस्त्राप्तुवाभूयःसिचः परस्यैपदेषु' (२२२३) for गाङ् is आत्मनेपदी । Now गाङ् being optional in लुङ् by 'विभाषा लुङ् लुङोः' (२४६०), another form is अध्यष्ट—अधि इ सिच् त—अधि—आट् इ सिच् त by 'आडजादीनाम्—अधि ऐस् by आटय' (२६८)—अधि ऐष्ट as above—अध्यगीथत—अध्यैथत (लुङ्—विभाषा लुङ् लुङोः); इक् to remember. This also is preceded by अधि from the fact of Panini's own practice in the rule 'अधी-गर्धदयेशां कर्मीणि (६१६)'. Had it not been preceded by अधि he could have said इगर्धदयेशां etc.—इण्वदिक etc. This is a varttika meaning 'It has to be said that the operations meant for इण् to go such as 'इणो यण' (२४५५), 'दीर्घ इणः किति' and इणो गा लुङि etc. are also equally due to the root 'इक् to remember' । Thus अध्यति—अधीतः अधिवन्ति etc. also अध्यगात्—अध्यगाताम्—अध्यगुः as before under 'इणो मा—' (२४५८) [Note carefully the difference between गा (इणो गा—) and गाङ् ('गाङ् लिटि' २४५८) । The latter gets ई in place of its आ but the former does not] .

केचित्तु etc. Some assert that the similar operations are ascribed to इक् only when any आर्षधातुक affix follows the same

(इक्)—This assertion is due to the statement 'इण्वदिकः' of the varttikakara under 'इणो गा लुङि' (२४५८) where the affixes of लुङ् only are concerned. Hence according to them इक् will not be replaced by यण् directed by 'इणो यण्' (२४५५) which refers to सार्वधातुक प्रत्ययस only. Thus in place of अधि यन्ति above they will have अधि—इयन्ति = अधीयन्ति with इयङ् ; similarly in places of अधियन्तु etc. they will read अधीयन्तु etc. As for example—'ससीतयो राघवयोरधीयन्', remembering the two Raghavas (Rama and Lakshman) along 'with Sita' of Bhatti III—where अधीयन् (अधि इ शब्द ईमा एव) is formed with इयङ् and not यण् (which gives अधियन्) । वी means 'movement', 'pervasion', 'conception', 'wish', 'casting', and 'eating.' वेति—by सार्व—' (२१६८) विद्यन्ति—वी + इयङ् + यन्ति । वीङि—no gunnation for ङि is अपित्—by 'सिध'पिच्च (२२०६), अवेत् (लङ्) । अविद्यन्—इयङ् । [N. B.—Nagesha says that this root (वी) will be conjugated in (the form) moods लट्, लिट्, लङ् and विधिलिङ् only and will not be followed by any सार्वधातुक except घञ् and अप्—as Bhashya has under—'अजीव्य'-घञपोः' २२५२]. *

• अडागमे सति etc—Some conjugate अव्य न् (अट्, वी अन्) in place of अविद्यन् in लङ्, on the ground that after the augment अट् (अ) has been prefixed to the root वी, it (वी) becomes अनेकाच् (polysyllabic—as अवी) and thus paves the way for यण् enjoined by 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (२३२) । Bhattoji prefers इयङ् (अधिन्नु—२११) to यण् because if अट् operates first on वी then there will be no अनेकाच्, for अट् is असिद्ध, as the rule 'लुङ्-लङ्-

लुङ्चुडुदात्तः' (2206—6.4.71) falls under—'असिद्ध वदवाभावात्' (6.4 22). Hence it ought to have इयङ् and not यण्—this is elaborately dealt with by Nagesha under this rule. Here i. e. in वी, ईकार is another root taken jointly with वी (वी + ई). Hence we have also एति ईतः इयन्ति (इयङ् and not यण् for the root is long and not short as इण् (इ)) etc. ईयात्—विधि and आशीः । The diff. is in dual etc. ईयाताम् (विधि) and ईयास्ताम् (आशीः) etc. ऐषौत्—लुङ्, सिति वृद्धि—'and अलोप by 'इट—इठि' (२२६६) । या to go for प्रापण here means movement. प्रणियान्ति by 'नेर्गदनद घुमास्यतिहन्ति याति—' (२२८५) । In लुङ्, या has जुम् in place of ङि by :—

मित— । घुमास्येति— । घु ('दाधाघृदाप्') मा स्या गा पा जहातिः (हा) सा एषाम् समाहारइन्दात् षष्ठी— । सेति षोऽन्तकर्मणीत्यस्य—कृतात्वस्य निद्देशः । अत्र हाको ग्रहणं किन्तु, न हाङ् एव व्याख्यानात् । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकृतं वर्तते । 'आतो लोप ईटि च' (६।४।६४) इत्यत 'आत' इति । 'इद्यतिः' (६।४।६५) इत्यत 'ई' इति । 'अनुदात्तोपदेशवनोतितनोत्यादीनामनुनाकिकलोपः किङ्कति' (६ ४।३७) इत्यतः 'किङ्कति' इति चानुवर्तते । तदाह—एषाम् आत ईत् स्यादित्यादि । हलीति कितौत्यस्य विशेषणं तदाह—हलादौ कितौति । अध्यगीष्ट—अघौष्ट (लुङ्) इति अध्यगीष्यत—अघौष्यत (लुङ्) इति च विभाषा लुङ्लुङो- (२४६०) इति गाङादेशविकल्पः । अध्यगीष्ट इत्यत्र—अधि इ च्लि त इति स्थिते—प्राग् गाङोदेशस्ततोऽङागम इति—अधि अ गासिच् त—अधि अगा स् त इति जाते 'गातिस्थाषुपाभूयः—' इति सिचो लुङ् न । परस्मैपदित्वाभावात् । एवञ्च गाङ्-कुटादिभ्य—इत्यादिना सिच डिच्त्वे—अनेन आकारस्य—ईदादेशे—अधि अगीष् ट इति भवति इण्कोरिति षत्वम् । ष्टुणा ष्टुरिति ष्टुत्वञ्च । तत इको यणिति यणादेशः । अघौष्ट इत्यत्र—(गाङ्भावपक्षे इदम्) अधि इ सिच् त इति स्थिते आङजादीनामित्या-ङागमे आटश्चेति वृद्धौ अधि ऐ स् सं इति जाते पूर्ववत् षत्वष्टत्वयणादेशाः । एवम्

कार्यं प्रत्याभीयतया असिद्धत्वम् । तथा सति अनेकाचत्वमपि निवर्तते । अनेकाचत्वा—
भावाच्च कुतो यण् । अत इयङ् एव प्राप्नोतीति शब्देन्दुशेखरे विस्तरेणोपपादितमिति
दिक् । अव्यन्निति—तेषां मते इत्यर्थः । अत्र वी इत्यत्रेत्यर्थः । वी ई इतिच्छेद
इति भावः । एतच्च भाष्ये स्थितम् । एतीति । गुणः । ईत इति । डिच्चादगुणाभावः ।
इयन्ति इति । इयङ् । ईयात् इति । विधौ आशिषि च समानम् । अन्यत्र तु
इयाताम् (विधि) ईयास्ताम् (आशीः—) इत्यादि । ऐषीत् इति । आट् । सिचि
वृद्धिरिति वृद्धिः । येति—प्रापणमिह गतिरिति । णिजर्थस्यावश्यकाभावात् । प्रणि-
यातीति—‘नेगदन्त—’ (२२८५) इति णत्वम् । अथास्मात् परस्य—लङि भेजुस् वा
स्यादित्याह—

२४६३ । लङः शाकटायनस्यैव ॥३।४।१११॥

दी— । आदन्तात् परस्य लङो भेजुस् वा स्यात् । अयुः—
अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । वा
१०५० गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
णा १०५२ शौचे । आ १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायाम्
गतौ । षा १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् ।
अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । ‘हावपि
दाने’ इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति—प्रनिदाति ।
दायास्ताम् । अदासीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्व-
धातुकमात्रविषयः ।

“सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे” (वर्तिक १५८१) इति वार्तिकं
तद्भाष्यञ्चेहलिङ्गम् । ‘सस्थानो जिह्वामूलीयः’ । स नेति
ख्याजादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । ‘सम्पूर्वस्य ख्यातिः

प्रयोगो न' इति न्यासकारः । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मकः । 'तनी ममुस्तत्र न कौटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'निर्गदनद—' (२२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति—प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । 'बहुवचनपरः' इत्यनेन । 'भक्तिपरः' इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने ।

[N. B.—The rule lit. means—According to Shakatayana alone जुस् is put in place of क्ति coming after an आकारान्त root. Hence according to others (including Panini himself) अन् is the substitute for क्ति । Thus the acceptance of the term शकटायन indicate option and एव is to serve some special purpose elsewhere—'खिट् च' (लिङादेशस्तडाङ्गक्रधातुसंज्ञ एव स्यात्) लिङाशिषि]

जुस् takes the place of क्ति optionally when the latter follows an आकारान्त root. Thus अयुः—अयान् ; अयात्—विधि and आशी । यायाताम्—विधि, यायास्ताम्—आशी । अयासीत्—कुङ्, अट्यासक् इट्सिचट् त् by 'यमरमनमातां सकृच्च' (२३००) । वा means movement and indication. भा—to glitter or look bright. आ (सा) to purify आति—असात्—सस्त्री—असासीत्—आस्यति etc. आ to cook. द्रा—to move in a contemptuous manner. आ—to eat—पशौ । पा to protect. पायास्ताम्—and not पेयास्ताम् etc. for in 'एलिङि (2374) and in 'गतिस्त्राद्युपा—' (2223), the root पा to drink (पिवादेश) is

take) and not पा to protect ; hence we have neither एत् nor the elision of सिच् । Similarly अपासीत्—where सिच् does not elide for the same reason. ला to take. Chandra holds that both रा and ला mean to give. दाप् to cut off. Note that by 'दाधा च् दाप' this दाप् is not वृसंज्ञक hence प्रणिदाति—प्रनिदाति by 'शेषे विभाषाऽकखादा-वषान्त उपदेशे' and not प्रणिदाति only by नेर्गदनद etc. (३२४) । दयास्ताम् etc like पायास्ताम् etc. ख्या to explain. This root is used in सार्वधातुक (लट् लोट् लृङ् विधिलिङ्) only and this we infer from the Varttika—

The drift is this :—It has been established by the Varttika and the Bhashya under—चच्चिङ् ख्याञ् that ख्याञ् is ख्शादि i.e. to be treated as beginning with खश् and not ख्य so that in the uses like 'नमः ख्यात्रे' there will be no change of स्थानत्व or जिह्वामूलीयत्व in as much as the rule 'शर्दरे विसर्जनीय—' will take effect due to the असिद्धत्व of 'य' in ख्या by the वार्तिक 'असिद्धेशस्य यवचनं विभाषा' But this explanation does not hold good if ख्यात्रे is derived as (ख्या प्रकथने) + शट् + ४धी १४) for य replaces श् and not vice versa. Thus य is not असिद्ध and therefore 'कुप्रीः—' applies and directs जिह्वामूलीयत्व । But the authority of Bhasya and Varttika rules supreme here and leads us to infer that 'ख्या प्रकथने' should be used in सार्वधातुक (लट्, लोट्, लृङ् and विधिलिङ्) only ; for this single case of शट्, indicates, by generalisation, the validity of our inference.

Cp—'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (१५९१) and the भाष्य—under it. 'ख्शादिर्वा' (वार्तिक) । अथवा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानों क्शादिर्भवति । चर्त्वेन

अथ ख्यादिः कथम् । 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' (वार्तिक) । असिद्धे शस्य विभाषा यत्त्वं क्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 'प्रयोजनं सौप्रख्ये तुञ्बिधि (वार्तिक) । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो तुञ्बिधिनेभवति । सौप्रख्यीय इति वृद्धाच्छ इति की भवति । ❀ ❀ ❀ 'संख्यानत्व' नमः ख्यात्रे (वार्तिक) नमः ख्यात्रे इति संख्यानत्व' न भवति । (भाष्य)—under 'चच्चिजः ख्याञ् (2-4-54) P—210. The meaning of the Varttika is—Had ख्याञ् not been ख्शादि then in uses like नमः ख्यात्रे (ख्याट् + षर्च् १०) there would arise संख्यानत्व i.e., जिह्वामूलत्व' as a result of combination by 'कुप्रीः कपी च' (142) and not, विसृजनीय by 'गर्परे विसृजनीयः' (250).

The Nyasakara opines that ख्या. preceded by सन्, is not used in सार्वधातुक as well. Thus forms like संख्याति etc. are wrong and संख्या etc. are derived from the substitute ख्याञ् of चच्चि and not from ख्या प्रकथने (cp Nagesha). प्रा to fill. मा to measure. Intransitive, cp Magha under—'तनो मसुः etc. The line in full in—
तनो मसुस्तत्र न कौटभविषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः—The joy arising from the arrival of the hermit (Narada) was not measured in the person of the foe of Kaitabha (Krishna) i.e. he was overwhelmed with joy. मसुः—मा + लिट् उस् । But the root (मा) is trans. when it affords a different sense due to any उपसर्ग e.g. 'उदरं परिमाति सुष्टिना' etc. cp. नैषध । In full the line is उदरं परिमाति सुष्टिणा कुतुकी कोऽपि दमस्सुः किमु'—Is some inquisitive person measuring the belly of the sister of Dama with the breadth of his palm—i.e. Damayanti is slenderbellied.. This मा is not to be confused with 'माङ् in the rule 'निर्गदनद्—(2285). Thus it gives परिमाति etc by शेषे विभाषा—
वच् to express clearly—वक्ति etc. This root does not take चन्ति

after it. Hence वचन्ति is wrong. Some say that it is not used in the plural number so that वचन्ति, वक्थ, वचन्तु, etc are wrong. Others hold that it is not used in dual (वा—भि ?) so that वक्तः, वक्थः वच्वः etc (Or—वचन्तु &c), are erroneous. [Here the reading is द्विपरः or भिपरः] । Hence it is fair to use it in singular only. वग्धि—वच्+हि=वच्धि by हुभ्रलभ्यो—(2428) = वक्धि by 'चोः कुः' (378) वग्धि by भ्रलां जश् ; वच्चात्—विधि । उच्चात्—आशी—'किदाशिधि—'वचि-स्वपि—gives सम्प्र. अवोचत्—'वच उम' सवर्णदीर्घः । विद to know.

मित— । लङ् इति । 'भेर्जुस्' (३।४।१०८) इति 'आतः' (३।४।१०) इति चानुवर्तते । तदाह—आदन्तात् परस्येति । शाकटायनग्रहणं विकल्पार्थम् । तदाह—जस् वेति । एवकारस्तु भिन्नक्रमः । 'लिट् च' (३।४।११५), 'लिङ् आशिधि' (३।४।११६) इत्यादावस्यान्वयः । तथाच व्याख्यानम् (लिट् चेत्यत्र) 'लिङादेशस्तिङ् आर्द्ध-धातुकसंज्ञ एव स्यान्नतु सार्वधातुकसंज्ञः' (२१७२) इति—तदेवं अथा अन् इति स्थिते जुस्विकल्पात् अयुः अयान्—इति । यायात्—इति । विधिराशीश्च (लिङ्) । यायाताम् (विधिः) । यायास्ताम् (आशीः) । अयासीत् । 'यमरमनमातां सक् च' इति सगागमः सिच इट् च् । वेति । वाति । अवात् । अवासीत् इत्यादि । एवं भाष्णाश्रेत्यादयोऽपि । स्नाति इत्यादि धात्वादेरिति सत्त्वम् । पायास्तामिति । 'गातिस्थाघुपाभूयः—' इति सिज्लुक् 'एर्लिङि' इति एत्वं च न । तत्र तत्र पिवतेरेव ग्रहणादिति विभावनीयम् । हावपीति—रा च श चेत्य भावपीत्यर्थः । प्रणिदातीत्यादि । घुसंज्ञात्वाभावाद् 'नेर्गद—' (२२४५) इति न । किन्तु 'शेषे विभाषेति' णत्वविकल्पः । दायास्ताम् । अदासीदिति । 'दाधा घृदाप्' इति दापेर्घुसंज्ञात्वविरहात् 'गातिस्थेति एर्लिङीति' च न प्रवर्तते । तेन एत्वसिजलोपी न । अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । आर्द्धधातुकविषये ख्याघातोः प्रयोगो नास्तीति भावः । तदेव प्रमाणयति—सस्थानत्वमिति । वार्त्तिकमिदम् । तत्र तद्व्याख्यानपरं भाष्यमपि ज्ञापकमित्याह—तदभाष्यश्च लिङ्गमिति । तथाच भाष्यम्—'चचिङ् ख्याञ् ॥२।४ ५४ ॥ किमये कशादिराहोस्वित् ख्यादिः ।

‘चचिडः कशाब्ख्याञी’ (वार्त्तिक) । चचिडः कशाब्, ख्याब्, इति कशादिः ख्यादिय । खशादिर्वा (वार्त्तिक) इत्यादि’ । ‘अवशिष्टम् आङ्ग्लव्याख्यायामुद्धृतम् । अथ वार्त्तिकार्थं स्वयमेव व्याकरोति । सस्यानो जिह्वामूलीय इत्यादिना । ख्यावे इति शतन्तस्य ख्यादृशब्दस्य चतुर्थ्ये कवचनम् । ‘नमः सस्ति—’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘नमः ख्यावे’ इति कस्यचित् प्रयोगो वार्त्तिककारेण उदाहरणव्यपदेशेन उद्धृतम् । अन्य-दुद्धृते भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अत्रायमभिप्रायः—‘चचिडः ख्याब्’ इति सूत्रस्य वार्त्तिकेण तदभाष्येण च ख्याञादेशः खशादिरिति प्रतिपादितम् । ततश्च ‘असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा’ इति वार्त्तिकात् ‘नमः ख्यावे’ इत्यत्र शकारस्थानिकस्य यकारस्य—असिद्धत्वात् ‘शर्परे विमर्जनीयः’ (१५०) इत्यस्य प्रवृत्तिर्जिह्वामूलीयत्वं (सस्यानत्वम्) न भवति । किन्तु ‘ख्या प्रकथने’ इत्यस्य ख्याधातोरिवोत्तरं शतप्रत्ययं विधाय—‘ख्यादृ’ इति गृह्यमाणे यकारस्य—शकारस्थानिकत्वाभावेन असिद्धत्वाभावात् ‘शर्परे विमर्जनीयः’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्नास्ति च खल्वयत्त्वेऽपि शर्परत्वाभावात् । ततश्च ‘कुशोः कपीच’ (१४२) इत्यस्य प्रवृत्त्या जिह्वामूलीयत्वं दुर्वारमेव । एवमन्यत्रापि शापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । एवञ्च तद्धि भाष्यवार्त्तिकप्रामाण्याज् विज्ञायते ख्याधतोः सार्वधातुकभावविषयत्वं नाधधातुकविषयत्वम् इत्यङ्गी ! सूत्रे चिकावत्त्वं तत्रभवतो दौचित्यस्य वैयाकरणवर्ष्यस्य ।

अथाव न्यासकार—संवादमाह । सम्पूर्वस्य ख्यातेरिति । सार्वधातुकविषयेऽपि सम्पूर्वस्यास्य—प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । तेन संख्याति इत्यादि न प्रयोक्तव्यम् । संख्या इत्यादि तु चचिडः ख्याञादेशस्यैवेति व्याख्यानमेवात्र शरणाभिति श्रेखरकाराः । नेति अकर्मकत्वमुदाहरति । तनी मसुरिति । तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुद इत्युत्तरार्द्धम् । तपोधनस्य (नारदस्य) अभ्यागमात्—आगमनात् सम्भवतीति तादृश्यः मुदः हर्षाः कौटभ-दिषः कृषस्य तनी—देहे न मसुः परिमिता नाभूवन् । हर्षातिरिक्तो बभूवेति भावः । मसुरिति—लिट् उस् । अकर्मकत्वमपि—दर्शयति । ‘उपसर्गवशेनेति । अत्र परिमातीति परिवहणार्थकम् । नैषधीयज्ञोकोऽयम् । ‘कुतुकी कोऽपि दमस्वपुः किमु’ इत्युत्तरार्द्धम् । कुतुकी कीतुष्ठी कोऽपि दमस्वसुदंभयन्त्याः उदरं मुष्टिणा

न तु सुष्टिद्वयेन परिमाति परिगृह्णाति किम् अन्यथा कथमेतावत् चीणत्वमस्या उदरस्येति आकृतिप्रशंसा कशोदरीणां प्रकृतिसुभगत्वात् । वक्ति इति । एतेन स्वमते द्विवचनपरोऽप्यस्तीति दर्शितम् । अभियुक्तसंवादेमाह—अन्तिपर इति । लङ् बहुवचने एव प्रयोगाभाव इत्यर्थः । बहुवचनपर इति न प्रयुज्यते इत्यध्याहार्यम् । एवम् 'द्विपर' इत्यत्र । [अवमूले 'द्विपर' इति युक्तः पाठः, 'भ्रिपर' इति तु न सुष्ठु] तेन सर्व्ववाथे—कवचने प्रयोगोऽस्तीति निर्व्विवादम् । वग्धि इति । 'हुभलभ्यो—' इति हेर्घिः । चोः कुरिति (३७८) इति—कुत्वम् । भलां जश्—' इति जश्त्वम् । उच्यादिति । किदाशि इति किच्चाद् वचिखपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अचोचटिति । अस्यतिवक्ति-ख्याति इत्यङ् । वच उम् इत्युम् । सवर्णदीर्घः । विद् ज्ञाने इति ।

२४६४ । विदो लटो वा ॥ ३।४।८३॥

दो ।—वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः, विदुः । वेत्य । विदथुः । विदं । वेद । विद्व । विद्व । पक्षे वेत्ति । वित्त इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविद'—(२३४१) इत्याम्पक्षे 'विद' इत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपध-गुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ।

The (nine) परस्मैपद affixes of लट् (तिप् to मस्) coming after विद् are optionally replaced by णल्, etc (the nine लिट् affixes णल्, अतुस् up to म) thus विद् + णल् = वेद् + अ = वेद—gunnated by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१४६) । Note that the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (२१७७) does not apply here though णल् follows for the root is followed by लट् and not लिट् । Similarly in other cases. विदतुः it is ङित्—hence no गुणः । विवेद—लिट्—विविद + अ—विवेद अ by 'पुगन्त—' । With आम् by 'उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' (२३४१) we have

विदाश्कार and not वेदाश्कार for विद् ends in अकार in 'उषविद्—and thus इ of विद् ceases to be उपधा ('अलोऽन्त्यात् पूर्व—') in the case of आम् (आम्पच) । And this अकारान्तत्व of विद् is a case of निपातन । (Also Bhashya has—' निपातनादगुणत्वम्'—Nagesha). This निपातन is in connection with आम् alone and not with any other affix. वेदिता—विद् इट्ता (लुट्) ।

मित । विद् इति पञ्चमी । लुट् इति—षष्ठी । परस्मैपदानां ललतुस्— (२१८२—३।४।८२) इति सर्वमनुवर्तते । तदाह—वेत्तेल्लुटः परस्मैपदानामित्यादि । वेद इति । लिट् आदेशत्वाभावात् 'लिटि धातो—(२१७७) इति न प्रवर्तते । पुगन्तल्लुट्पधस्य चेति (२१८८) गुणः । विदतुरिति ङित्त्वाद् गुणाभावः । एवमन्यत्र । पचि इति लट्तीत्यर्थः । वेत्तीत्यादि स्पष्टम् । विवेद लिट् । सुगमा प्रक्रिया । उषविद्—' (२३४१) इति । आम्पचे—आम्प्रत्यये सति 'विद्' इति 'उषविद्—' इति सूते इत्यर्थः । अकारान्तनिपातनात्—निपातनमाश्रित्य—अकारान्तग्रहणात् च न लघुपधगुणः (२१८८) इकारस्मैपधात्वाभावादितिभावः । एतच्च 'आम्सन्निधोगिन' इति शेषः । तदुक्तं भाष्ये—'निपातनादगुणत्वमिति' इति शिखरे स्थितम् । एवञ्च 'अतो लोप' (२३०८) इत्यङ्गोपोत्तरं स्यान्निबद्धभावेन अकारान्तत्वम् आश्रित्य—लघुपधगुणो नेति च्छदयम् । वेदित्वा—लुट् । स्पष्टम् ।

२४६५ ।- विदाङ्ङुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥३।१।४१॥

दी—। वेत्तेल्लोऽयाम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनु-
प्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् ।

आम् after विद् in लोट्, want of गुण (of विद्), लुक् or disap-
pearance of लोट् and the अनुप्रयोग or after-use of ङ् ending
in लोट् i.e. the affixing of the words करोतु कुरुताम् etc. to विद्—

all these are optionally enjoined in an irregular way. Here (in the rule) there is no intention of specifying the person or number. And this is inferred from the (force of the) word इति in the rule. The idea is—'विदांकुर्वन्तु' is the 3 per. pl. Hence by this it is not to be understood that the लोट् form कुर्वन्तु alone affords the alt. form विदांकुर्वन्तु । But all the remaining लोट् forms in other persons and numbers such as करोतु, कुरु, करवाणि—etc will have the alt. forms विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरु, विदाङ्करवाणि etc. against them. This is the force of the word इति which implies 'in like manner.'

मित—। विदांकुर्वन्त्विति । एतच्च सामान्येन निर्दिष्टम् न तु 'वेत्तु' इत्यस्यैव पाञ्चिकः 'विदांकुर्वन्तु' इति निपातनाद इति भवति इत्येवमर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । तेन एवम्प्रकारे स्थली इति लभ्यते । ततश्च पुरुषान्तरे च भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । तदेवाह—वेत्तेरित्यादिना । 'कास्प्रत्ययादाम्—' (३।१।३५) इत्यत आमित्यनुवर्तते । 'कृद्यानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यव्ययवहितपूर्वसूत्रात् 'अनुप्रयुज्यते' इति चेति श्रेयम् । गुणाभाव इति । 'वेत्तेर्लोटि' इत्येतेन सम्बन्धः । लोटो लुगिति वेत्तेरिति सम्बन्धते । लोडन्तस्येति । लोट्प्रत्ययान्तकृधातोः करोतु—कुर्वित्यादेः पद्यात्संयोगश्च वा विकल्पेन निपात्यते अनिघमापेक्षं विधीयते इत्यर्थः । गुणाभाव इत्यादी सर्वत्र 'निपात्यते' इत्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । ननु सूत्रे 'विदांकुर्वन्तु' इति प्रथमपुरुषवचनान्तं दृश्यते । तत् कुतो 'लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च' इति सामान्येन निर्दिष्टमित्याशङ्क्याह—पुरुष-वचन इति । तयोः (पुरुषवचनयोः) लोट्प्रयोगत्वेन नान्तरीयकतया उच्चाय्यमाणत्वात् । अस्मिन्नेव पुरुषे अस्मिन्नेव वचने नान्येति एव-स्विधा सूत्रकारस्य न विवक्षितं भावः । तेनान्यत्र पुरुषे वचने च भवत्येवेति भावः । कुत इत्यत आह—इति शब्दात्—ल्यब्लोपेऽत्र पञ्चमी । प्रकारवाचकमिति शब्द-मात्रिन्य विधानात् । यद्वा—इताविधा पञ्चमी । तत्रापि च एवार्थः । एवञ्चातीयकं

देकस्यैव प्रत्येत्यमित्यर्थः । अन्ते तु इति शब्दादत कर्तृत्वपरस्यैपदे विवक्षिते ।
एतेऽप्यविवक्षिते नान्तरीयकत्वादिवैल्यपरि । क्रीड् तु उच्चारणसामर्थ्याद् विवक्षिते एवे-
त्यादि शब्दंशुशेखरे व्याख्यातम् । घेत्तेरामिति । ज्ञानार्थकस्यैव विदधातीरामप्रत्यय
इति श्रियम् । इदानीमनुप्रयुज्यमानस्य करोतु कुर्वति—इत्यादि रूपं विवक्षुस्तदुपयोगि
शास्त्रमवतारयति—

२४६६ । तनादिकृञ्भ्य उः ॥३।१।७८ ।

दी— । तनादिः कृञ्श्च उपत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः ।
तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं 'गण-कार्यस्यानित्यत्वे' लिङ्गम् ।
तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तमि'त्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

The affix उ is enjoined after तनादि roots and the root कृञ् (कृ-).
This (उ) supersedes शप् (कर्त्तरि शप्) । In the rule 'तनादिकृञ्भ्य उ'
the pronunciation of the term 'तनादि' being sufficient enough to
include कृञ् as well (which also is तनादि), the utterance of the
root 'कृञ्' serves as an indication that the operations with refe-
rence to classes of roots (गण) are not obligatory (अनित्य). Hence
forms like 'न विश्वसेत् etc.' are correct. Here श्च् being अदादि, the
form should have been श्चस्यात्—and not श्चसेत् which is formed
by taking श्च् as भ्रादि and adding शप्, etc, thereto. [But
Nagesha asserts that as Bhashya rejects कृञ् of तनादिकृञ्भ्यः so
no such indication is proper to be suggested, and takes न विश्वसेत्
etc. as an archaism.] Now in the case in hand विदाम्—कृ+उ-
तिप् = विदाम् + कर्त्तु = विदाम्—करोतु by 'सार्धे—' (2168).

मित— । तनादिकृञ्भ्य उरिति । तनादिरिति कृञ्श्चेति च पञ्चम्यन्तम् ।
शपोऽपवाद इति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः एतेन सार्धधातुकविषये एव

उप्रत्ययस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । तनादित्वादेव सिद्धे इति—तनादिगणे कृष्-
धातुरपि परिगणितः । तेन तस्यायङ्योऽपि दोषो न स्यात् । तथापि यद् विशिष्य
वृत्त्याति तज् ज्ञापयत्याचार्यः परिभाषामिमां 'गणकार्यमनित्यमि'ति । अथानित्यत्व-
ज्ञापने किं फलमत आह—तेनेति । न विश्वसेदित्यव असितेरादादिकत्वेऽपि 'अदि
प्रवृत्तिभ्यः शप्' इति शब्दलुकोऽप्रवृत्तिरितिभावः । 'शप् लुकि हि सति 'विश्वस्यात्—'
इति स्यात् । किञ्च विश्वस्तम् इत्यव इद् प्राप्तः सोऽपि न । [शिखरकारास्तु भार्य—
कृष्णवृत्त्याव—(तनादिस्त्वे) प्रत्याख्यानादवार्थे (गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापने)
तात्पर्यमयुक्तं न विश्वसेदित्याद्यार्थमेव । ज्ञापितेऽपि तशारिताद्याभावाच्चोत्पन्ने
इत्याहुः । एतत्तु गणकार्यमनित्यम् इत्यतः परिभाषावृत्तौ स्त्रोक्तिविरोधाच्चिन्त्यम् इति
सुधीभिर्विभावनीयमित्यलम्] । विदाङ्करोतु इति । विदाम्—कृ उ तु इति स्विते
'सार्व—' इति धातोर्गुणः । रपरत्वम् । तुपः पित्वाच्च उप्रत्ययस्य गुणः ।

२४६७ । अत उत् सार्वधातुके ॥६।४।११०॥

दो— । उप्रत्ययान्तस्य कृष्णोऽकारस्य उत् स्यात्
सार्वधातुके किङ्ति । उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः—
विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । 'उतश्च—' (२३३४) इति
हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्क-
रवाणि । अवेत् । अविताम् । 'सिजभ्यस्त—' (२२२६)
इति भेर्जुस् । अविदुः ।

उत् is the substitute for the अ of कृ, after उ has been affixed
to it, when a सार्वधातुक कित् or ङित् follows. This उत् being
तपर i.e. having त् after it will not have guna. Thus विदाङ्कुरुतात्—
विदाम्—कृ + उ + तातङ् = विदाम्—कृ + तात = विदाम्—क् उत् कृ + तात =
विदाङ्कुरुतात् (उ by अनुस्वारस्य यधि परसवर्णः) । Similarly विदाङ्कुरुताम्

in तस् । Observe that उत् which is substituted in place of अ of क् अर् उ (this उ is by तनादिकृञ्भ्य उ) changes क into कुत् and thus gives opportunity to 'पुगन्तलघूपधस्यच' (2189) to come in. Hence Bhattoji says तपरसामर्थ्यात् etc. Then in विदाम्—कृ + उ (तनादिकृञ्भ्य उ) + हि = विदाम् कृ = हि elides by 'उतयप्रत्ययादसंयोगपूर्व्वात्' (2334). But if हि disappears, there is no सार्वधातुक following विदाङ्कुरु then how can you apply 'अत उत्—' (this rule) ? To answer this he says—Indeed there is no सार्वधातुक at the elision of हि । But this हि is असिद्ध for the rule उतय प्रत्ययात्—'(6. 4. 106) falls under 'असिद्धवदवाभात्' (6. 4. 22) and hence it is आभीय and also it is the आश्रय or the sphere of application viz. कृ is the same (समान) in both the cases (i.e. हि and उ) : Thus we have विदाङ्कुरु । [Note—that 'उतय प्रत्ययात्—' is a नित्यविधि hence it bars the subsequent rule 'अत उत्—' by परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—'(परि) । Thus the necessity of the above explanation]. विदाङ्करवाचि—Here 'अत उत्—' does not apply for आनिप् is पित् by 'आङुत्तमस्य पित्' and not क्ङित् । But the उप्रत्यय directed by 'तनादिकृञ्—' is gunnated on account of this पित् of आनिप् । Hence विदाङ्करो आनि—विदात्करर् आनि etc. Similarly—करवाव,—करवाम ; अवेत् (लङ्)—गुण, अविशाम् etc.

मित— । अत उदिति । अत इति षष्ठी । 'उतय प्रत्ययादसंयोगपूर्व्वात्' (२३३४—६।४।१०६) इत्यत 'उतय प्रत्ययात्' (उप्रत्ययान्तस्य) इत्यनुवर्तते । 'नित्यं करोतिः' (२५४८—६।४।१०८) इत्यतः करोतिः कृञः इति । 'गमहमजनखनघर्षा लोप किङ्त्वनडि' (२३६२—६।४।१२८) इत्यतः किङ्त्ति इति च । तदाङ्—उप्रत्ययान्तस्य कृञ इत्यादि । नन्वेवं विदाङ्कृत् तातङ् इत्यस्य—विदाङ् करतात् इति स्थिते अनेन

विदाङ् कृतरु तात् इति जाते 'कृत्' इत्यस्य—लघूपधत्वात् 'पुगन्तेति' गुणः स्यादित्याशङ्क्य
 आह । तपर—सामर्थ्यात् गुण इति । एतच्च स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्र
 'आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिवां गुणहृदिप्रतिषेधः' इति वार्तिकप्रत्याख्यानवसरेभाष्ये
 'कुर्वित्यत्र स्थानिवदभावादङ्गसंज्ञा स्वाग्रथं च लघूपधत्वम् । तत्र लघूपधगुणः
 प्राप्नोतीत्युपक्रम्य 'नैष दोषः । करोती तपरनिद्देशात् सिद्धमि'ति समाहितमित्यनुसन्धेयं
 तत्रैवेति दिक् । एवञ्च 'कृत्' इत्यस्य तलोपे विदाङ्कृतात् इति सिद्धम् । उपत्ययस्य
 (द्वितीयस्य उकारस्य) तु तातङो ङित्त्वाद गुणाभाव इति श्रेयम् । विदाङ् इत्यत्र
 उकारस्य 'सोऽनुस्वारः' 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्राभ्यामिति बोध्यम् । एवं
 विदाङ्कृतात् (तसस्तामादेशः) । ननु 'विदाङ्कुरु' इत्यत्र कुर्वित्यंशः कथं
 सिद्धः । तथाहि 'तनादिङ्गजभ्य उ'रित्यनेन विदाङ्कुरु—इति स्थिते 'परनित्यान्तरङ्गा-
 पवादानाम्—' इति न्यायात् परमपि 'अत उन् सार्वसातुके' (६।४।११०) इति
 सूत्रम् 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्यात्' (६।४।१०६) इत्येतेन वार्ध्यत । तस्य नित्यत्वात् ।
 ततश्च हिलोपे कृते 'विदाङ्कुरु' इति स्थिते सार्वधातुकस्य हिरभावात् 'अत उदिति
 कथं प्रयुज्येत । तथाहि—'आभीयत्वेन' भाधिकार (असिद्धत्वदवाभात्—६।४।१२
 इत्यन्मध्ये) पतितत्वेन 'लुकः' हिलोपस्य—असिद्धत्वादुक्तम् 'कुरु' इत्यस्य ककारादकारस्य
 उकारादेश इति भावः । विदाङ्करवाणोति । आडागमस्य पिच्चादत उदित्यस्वाप्रवर्ण-
 प्रत्ययस्य गुणः पिच्चादिवेति ध्येयम् । अवेदित्यादि । स्पष्टम् । अथ मध्यामि सिपि
 विशेषमाह—

२४६८ । दश्च ॥८।२।७५ ॥

दो— । धातोदान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्यादुवा ।
 अवेः—अवेत् । अस् १०६५ भुवि । अस्ति ।

The final (i. e. द) of the दकारान्त पद of a root is optionally
 replaced by रु or र् when the affix सिप् follows. Thus अवेः—अवेत् ।
 च विद् सिप् = अवेदस्—अवेर्'स् = अवेरः स् elides by 'इल्ल्याव्भ्यो दीर्घात्

सुतिस्वपृक्तं हल्' (252). Similarly without रुत्व in the alt. case. The root अस् is used in the sense of सू i. e. to be.

मित—। दथेति । 'सिपि धातोरुवा' (८२।७४) इत्यव्यवहितं पूर्वसूचम् । 'पदस्य' (८२।१६) इत्यधिकृतं वर्तते । 'भ्रूणां जशीऽन्ते' (८२।३६) इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्तते । यद्वा तदन्तविधिरिति श्रेयम् । दान्तस्य पदस्येति । अर्थात् अलोऽन्त्यस्य इति दकारस्येत्यर्थः । सिपि किम् ? तिपि अवेत् इत्येव । 'दान्तस्य धातोरुवा' इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्भेदप्रयोजनेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । वेत्सीत्यवाति-प्रसङ्गात् । चर्त्त्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात्—इति तच्च बोधिनौ । अवेः—अवेदिति । पूर्ववदस्य रुः । उत्तरव तदभावात् 'हल्ङ्वावभ्यो दीर्घादितितुभयतैव अपृक्तस्य सः लोपः । खरिचेल्युत्तरव चर्त्त्वम् । अस् भुवीति । भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । अथास्तेः किङ्त्ति परे विज्ञेयमाह—

२४६८ । असोरलोपः ॥६।४।१११ ।

दी—। अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके किङ्त्ति । स्तः । सन्ति । 'तासस्योः—' (२१८१) इति संलोपः । असि । स्यः । स्य । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (२४३२) इत्यधिकृत्य—

The अ of अ i. e. अम् (रुधादिभ्यः अम्) and of असि i. e. अस् elides when a सार्वधातुक कित् or ङित् (affix) follows. Thus अस् + तस् (ङित्) = स्तः । Similarly सन्ति स्वः स्मः etc. अस् + सिप् here the 1st स् disappears by 'तासस्योः—' (2111). Now under the sphere of 'आर्द्धधातुके' (2432—2. 4. 35) follows the rule—

मित—। असोरिति । अति 'रुधादिभ्यः अम्' इति अनो यद्वयम् । अ अस् असौ (इन्वः) । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । अदिति ह्रस्वाकारस्य यादृकम् । तच्च सुप्तषष्ठीर्कं तदाह—अस्य अस्तौ च अकारस्येति । 'अत उत्-सार्वधातुके' (६।४।११०)

इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । केचित्त 'अत्' इत्यप्यनुवर्त्त 'असीर्लोपः' इत्येव सूत्रितव्यमित्यासुः । नागेशस्तु 'अत् (दीर्घितस्वइत्तौ) सार्वधातुके इति निष्फलम् । आर्द्धधातुके तस्य (अस्तेः) भूभावात् । ईहामासेत्यादौ 'अत् आदि'रिति दीर्घे—परस्य लोपेऽपि चत्यभावात् । अस्य सार्वधातुके एव सत्त्वाच्च' इत्याह । 'गमहन—' (६।४।८८) इत्यतः किङ्तीत्यनुवर्त्तते । तदाह—किङ्तीति । सप्तत्यादि स्पष्टम्— । आर्द्धधातुकविषये अस्तेर्भूभावः स्यादित्याह—

२४७० । अस्तेर्भूः ॥२।४।५२॥

दी— । वभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

अस्ति or अन् is replaced by भू when any आर्द्धधातुक affix follows.

वभूव etc easy.

नित— । अस्तेरिति । अस्तेर्भूभावः सांदार्द्धधातुके परे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

अथास्य ङी परे विशेषमाह—

२४७१ । घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च ॥६।४।११८॥

दी— । घृसोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धी परेऽभ्यासलोपश्च ।

आभीयत्वेन एत्त्वस्यासिद्धत्वाद्देर्धिः । 'असोः—' (२४३८)

इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परिण तातङ्गा

वाधात् । 'सकृद्गती—' (परि. ४१) इति न्यायात् । स्तात् ।

स्तम् । स्त । अनानि । असाव । असाम । 'अस्तिसिचः—'

(२२२५) इतीट् । आसीत् । 'असो—' (२४६८) रल्लोपस्या-

भीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् ।

अभूत् । सिचोऽस्तेश्च—विद्यमानत्वेन विशेषणादोण् ।

The final of घृ (दा and धा) and अस् is substituted by एत् (ए)

and the reduplicate (अभ्यास) of the former elides when हि follows. Thus अस्+हि=अ एहि. Now this rule being आभीय or having fallen under असिद्धवदवामात् (6. 5. 22), this एत्व is असिद्ध or invalid (i. e. अस् is to be taken as अस् itself (ending in a cons. and not अस (ending in a vowel). Thus the rule 'हुक्-लुभ्यो ह्रिधि' comes and we get—अ ए धि. Then by अस्सोः—(2469) अ elides and we finally have एधि। In the case of तातड् स् of अस् will not make room for ए because it is barred by तातड् which comes later (तुल्योस्तातड् आशिथ्यन्तरस्वाम्—(3197—7. 1. 35). Now will appear एत्व again after it has been barred by तातड्, for एत्व+तातड् operate simultaneously (युगपत्) on अस् and by 'विप्रतिषेधे प' काव्यम्' (175—1. 4. 2) तातड् (तुल्योः—7. 1. 35) overthrows एत्व (घ सोरित्—6. 4. 119)—which once being overthrown will not be allowed to rise again on the authority of the परिभाषा—'सहद्वगती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद् वाधितमेव'—of two rules applying simultaneously (in a certain case) that which is (once) superseded by the other will remain as such (superseded or vanquished) i. e. will no more operate'. स्तात्—अस्+हि=अस् ए तातड्=अस् ० तातड्=अस्तात्=स्तात् अन्सोरलोपः। स्तम्—अस्+तस्=अस् तम् by तस्यध—(२१८८)=स् तम् by अलोप। Similarly स्त। असानि etc. here there is absence of अलोप because आट् is पित्। आसीत्—अस्+लड् तिप्—आट् असत्—आस् ईट् (अस्ति—2225) त्=अस् ईत्। Now in अस्+लड् तस् where तस् being कित् the rule अस्सोः—(2469) operates first giving ० स् तस्। If so then 'आडजादीनाम्' (6. 4. 72.)

will not apply for there is no अच् । To solve this difficulty Bhattoji says 'असौः—' अज्ञोपस्य etc. The meaning is— both अज्ञोप and आट् are directed with reference to अ of अस् । Thus अ is common place of application (समानाश्रय), (and also both 'असौः—' and 'आडजादीनाम्' are आभीय rules) । Hence अज्ञोप is treated as असिद्ध or invalid (non-existent) when the aug. आट् is intended to apply. Thus अस् तस् = आट् ० स् ताम् = आ अस् ताम् = आस्ताम् । Similarly आसन् etc. स्यात्—विधिर्लिङ्—अज्ञोप । भूयात् = आशौ—' see 'अस्तेर्भूः' । अभूत्—Here there is want of the aug. ईट् (अस्ति— २२२५), for both सिच् and अस् are present (अस् is present by स्थानिवद्भाव) ।

मित— । घृशोरिति । वृथ अस् चेति इन्द्रः । तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । घृशोः एत् ही अभ्यासलोपः कितिच्छेदः । घोरिति दारुपधाङ्पाणाम् । एत्वने-कारत्वम् ; अलोऽन्यस्त्रिति अन्यदकारसकारयोः स्थाने एकारादेशः । तेनायमर्थः । ही परे घोरस्तेय अन्याचरस्य एत्त्वं स्यादघोस्तु अभ्यासलोपोऽपीति । तद्वैवम् अस् हि इति स्थिते सकारस्यैत्त्वं—अ ए हि इति जाते एकारस्य भङ्गत्वाभावाद् 'हुम्भल्भ्य इति ईर्धित्वं न भवति । तत् समाधत्ते आभीयत्वनेति । 'हुम्भल्भ्यः—' (2425— 6. 4. 101) 'घृशोरित्—' (6. 4. 119) इति द्वयमपि असिद्धवत्सुत्राधिकारि स्थितम् । तेनाभीयत्वम् । द्वयमपि अस्धातोः सकारमाश्रित्य प्रवर्तते । ततः समानाश्रयत्वं स्फुटमेव । अत एत्वस्यासिद्धत्वम् हेय विरादेशः सिधति । ननु तर्हि धित्वं प्राग्विधीयताम् विप्रतिषेधे इति न्यायादिति चेत्, न । तथा सति हित्वाभावा-द्वैत्त्वस्याप्यप्रवृत्तेः । अवधि इति सम्पद्यमाने श्नसोरित्यज्ञोपे—एधि इति भवति । तुष्टोस्तातडिति तातङ् पक्षे—आह । तातङ् पक्षे एत्वं नेति । तत्र ईतुमाह—परिण-तातडा बाधादिति । 'तुष्टो'रिति सप्तमाध्यायप्रथमपादगतम् (७।१।३५) । अतः परत्वम् । ततश्च एत्वस्य बाधः । ननु बाधितोऽपि पुनः प्रसङ्गवान् भवेदित्याशङ्क्य निरा-

करोति सकृद्गताविति । परिभाषेयम् । 'सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति । सकृत् युगपत् गतौ प्राप्ती सत्याभितिशेषः । भावे ङी । यत् शास्त्रं बाधितं पर्युदसं भवेत् तत् बाधितमेव पर्युदसमेव चिरादेति यावत् । [एतद्बाधनेन न सर्वाधिकं किन्तु लत्यानुसारादिति ज्ञेयम् । तथाचैवंविधस्थले व्याख्यानमेव शक्यमन्यथा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषाया वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ज्ञेयम्] । तदेवम् अस् हि इति स्थिते एत्वाभावात् अस् तात् इति जाते असोरित्यङ्गोपे—सात् इति भवति ; सत् इति । अङ्गोपः । तसस्तमादेशः । एवं स इत्यव अस्य तादेशः । अन्यत् समानम् । असानि इति—आटः पित्तेन किङ्त्वाभावादेङ्गोपाभावः । एवम् असाव । असानिति । अथ लङ् तिपि ईडागममाह—अस्तिचित्त इपि । ननु अस् लङ् तस् इति स्थिते असोरित्यङ्गोपात् स् ताम् इति जाते अजभावात् आडजादीनामित्याडागमः कथमित्यत आह । आभीयत्वेनासिद्धत्वादिति । आडागमशास्त्रस्वापि (६।४।७२) असिद्धवत्सुत्राधिकारस्थितत्वात् पूर्ववत् समाधाने सति आस्ताम् इति भवति । एवमासन्निति । स्यात्—विधि । भूयात्—आशीः । अभूत् इति । विद्यमानत्वेन विशेषणत्वादिति । एतच्च 'अस्थिसिचो—' सूत्रव्याख्यायां स्पष्टमित्यलम् । अद्योपसर्गवशादस्तेः षत्वमाह—

२४७२ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ॥८।३।८७॥

दी— । उपसर्गेणः प्रादुसञ्च परस्यास्तेः सस्य सः स्याद् यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । 'यचपरः' किम् ? अभिस्तः । मृज् ष् १०६६ शुद्धौ ।

Of अस्ति i' e. अस् the स् coming after the इण् (इ and उ) letter of an उपसर्ग and (the indeclinable) प्रादुस्, changes into ष when a यकार and an अच् follow. Thus निष्यात्—निषन्ति (instance of उपसर्गेणः) and प्रादुःष्यात्—प्रादुः षन्ति (inst. of प्रादुस्) । Here (in निष्यात् प्रादुःष्यात्) the यकार is of यासुद् and in निषन्ति and प्रादुःषन्ति,

the अच् is of अस्ति । [Note that उपसर्गेणः and प्रादुसः qualify the स only of अस् and not अस् itself. Hence in प्रादुरासीत् प्रादुरस्ति etc. there is no षत्व] । Why say 'यच् परः' ? Witness—अभिस्तः where तस् is not अजादि । सृजूष् ('सृज्) to purify. [Tattwavodhini reads सृज् and that is preferable for the root is not पित् on the ground that it has need of the rule 'षिट्मिदादिभ्योऽङ्' for the word सृजा is read under मिदादि class]

मित— । उपसर्गं प्रादुर्भ्यामिति । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् अस्तिः सच्परः इति ष्टेदः । उपसर्गश्च प्रादुश्च इति इत्यात्—पञ्चम्यन्तम् । 'इण्कोः' (८।३।५०) इति वर्तते । तस्य प्रयोजनवशादिण्मातम् उपसर्गेण सम्बन्धते । न तु कौरित्यपि असम्भवात् । किञ्च यद्यपि 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इत्यस्य समस्तपदत्वेन इण् इत्यस्य उभयोरपि विशेष्यत्वं स्फुटं तथापि उत्तरत्र फलाभावात् पूर्व्वेवास्य अन्वय—इत्याह उपसर्गेणः प्रादुसश्चेति । उभयमपि पञ्चम्यन्तम् । तच्च अस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः । तथा सति 'प्रादुरासीत् प्रादुभवन्ति' इत्यादावपि षत्वं स्यादिति द्रष्टव्यम् । यच्च परे इति । य च अच् च यची । ती परी यच्चात् इति विग्रहः । एतदस्तेर्विशेषणम् । तदाह—यकारि यच्चि च परे इति । यकारपरत्वेन निष्ठात् प्रादुःष्यादिति । अच्चि तु—निधन्ति—प्रादुःषन्ति इति । अत अजिति अकारभावस्य यादृकमित्यपि ज्ञेयम् । यच्परः किमिति ? अभिस्त इत्यत्र अभ्युपसर्गस्य इणः परत्वेऽपि अस्तेः सकारस्य यकारपरत्व-सकारपरत्वं वा नास्ति । अतो न षत्वम् । सृजूष्* इति । ऊकारषकारावितौ । सृज्मात्रं तिष्ठति । तत्र ऊदित्वम्—'स्वरतिसृत्तिसृयतिधूञ्दितोर्वि'तीङ् विकल्पः सिध्यति । पित्करणन्तु निष्फलमित्याहुः । अथास्य इच्छार्थमाह—

* तत्त्वबोधिन्यां सृज् युञ्जी इति पठ्यते । उक्तञ्च तत्रैव अयं न पित् । मिदादि पाठसामर्थ्यात् इति । मिदादिगणे सृजाशब्दस्य पाठसत्त्वात् षिट्मिदादिभ्यो अङित्वास्यात् आवश्यकामावात् सृज्—धातोरन्ते षकारो नानुबन्ध इत्यर्थः । ऊदित्व-मिङ्विकल्पार्थमिति ज्ञेयम् ।

२४७३ । मृजेवृद्धिः ॥७।२।११४॥

दी— । मृजरिको वृद्धिः स्यात्तातुप्रत्यये परे ।
 'किङ्त्त्यजादौ वेध्यते' (वार्तिक ५०५७) । 'ब्रश्च—' (२८४)
 इति षः । मार्षि । मृष्टः । मृजन्ति—माजन्ति । ममार्ज ।
 ममार्जतुः—ममृजतुः । ममार्जिथ—ममार्ष्ट । मार्षिता—मार्षी ।
 मृड्ढि । अमार्ष्ट । अमार्जम् । अमार्जित्—अमार्चित् ।
 रुदिर १०६५ अश्रुविमोचने ।

The इक् i. e. the ऋ of मृज् gets the वृद्धि substitute when any धातुप्रत्यय * (तिप् तस्, etc.) follows. But by the varttika 'किङ्त्त्यजादौ वेध्यते' this वृद्धि is optional when an अजादि (having a vowel preceding) किङ्त् affix follows. Thus मृज् + तिप् = मार्षिति by 'उरण रपरः' = मार्षेति by 'ब्रश्चयसजसृजमृज—' (204) = मार्षि by 'टुष्ठा टुः' (113). मृष्टः—मृज् + तस् = मृष्ट—मृष्ट, तस् is ङित् hence no गुण nor वृद्धि and as it is not अजादि hence the varttika does not apply. मृजन्ति—मार्जन्ति, अन्ति is अजादि ङित् hence the option. ममार्ज (लिट) वृद्धिः । ममार्जतुः—ममृजतुः—अतुस् is अजादि कित् । ममार्जिथ—ममार्ष्ट—option of इट् owing to the ऊदित्त्व of मृज् । In the इडंभावपञ्च षत्व of ज by 'ब्रश्चयसृज—' । So मार्षिता—मार्षी (लृट्ता) । मृड्ढि—मृज् + ङि = मृड् ङि by 'हुक्त्वाभ्यो ङेधिः' = मृष्ट ङि by 'ब्रश्च—' = मृड् ङि by 'भलां जश्—' = मृड्ढि by 'टुष्ठा—,' by 'सिंहपिञ्च' ङि is अपित् hence no गुण and Vridhhi of the इक् of मृज् । अमार्ष्ट—अट् मृज (लङ्) तिप्—अमार्जित् अमार्षि—त् elides by 'हुक्त्वाभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' (252) = अमार्ड्—

७ For the introduction of this धातुप्रत्यय: see मित—below.

अमाट् by 'वावसाने' । अमार्जम् (लङ्) मिप् (अम्) । अमार्जित्—
अमार्जित् (लुङ् तिप्)—option of इट् for सृज् is ऊदित् and 'स्वरतिमृति—'
applies. In the वृद्धि and in the इङ्भावपक्ष—पक्ष of ज । सिच् elides in
the former by इट् ईटि । And in the latter the ष turns into क by
षटोः कः सि and the सृ of सिच् becomes cerebral by 'टुना—' (113) ।
रुदिर् (रुद्) to weep. It is इरित् । Hence the rule 'इरितो वा' (2164)
will apply in लुङ् (च्ल) ।

मित— । सृजिर्हृदिरिति । 'इको गुणहृदी' इत्यत इक इति षष्ठान्तमुपतिष्ठते,
यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषामिति न्यायात् । तदाह—सृजरिको वृद्धिरिति । धातुप्रत्यये
परे इति । यद्यपि 'धातुप्रत्यये—' इति नाम सूत्रेऽस्ति, नापि कुतोऽप्यनुवर्ततेऽनुक्तत्वात्
तथापि 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषावलादिदम् ।
तथाच सृजियङ्णात्तत्प्रत्यय आचिष्यति । एतच्चेतत्सूत्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । तथाच
तदचनम्—'सृजिर्हृदिविधी क्तिप्रतिषेधः * । सृजिर्हृदिविधी कान्तस्य—प्रतिषेधो
वक्तव्यः । कंसपरिसृङ्भ्यां कंसपरिसृङ्भिः(१) । धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यय—
विज्ञानात् सिद्धम् * । अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् सिद्धमिति ।
तेन धातुप्रत्यय एव परतो वृद्धिर्नाम्यतेति निष्कर्षः । 'किङ्त्यजादौ वेधते' इति । वार्तिक-
मिदम् । अजादौ किङ्ति परे सृजरिको वा वृद्धिरिति तदर्थः । एतदपि—'इहान्ये—
वैशाकरणा सृजरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिसृजन्ति—परिमार्जन्ति... ।
तदिहापि साध्यम्' इति 'इको गुणहृदी' इति परिभाषासूत्रस्य भाष्यमनुसृत्येति श्रेयम् ।
एवं प्रकृते सृज् तिप् इति स्थिते अनेन वृद्धौ 'अथमजसृज्मृज—' (२६४) इति लस्य
षः । ततः टुना टुरिति (११३) तस्य टः । सृष्ट इत्यत्र तसः क्त्वात् किङ्ति इति

(१) कंसपरिसृङ्भ्याम् इति । कंसेति धातुपाठम् । तत्परिमाष्टि इति क्तिप् ।
कंसपरिसृङ् (धातुपाठमार्जकः) । ततो भ्याम् । भ्यामि परतो सृ इति माट् इति न
भवति । भ्यामो विभक्तित्वेन धातुप्रत्ययत्वाभावादिति—कैयटप्रदीपे स्पष्टम् ।

निषेधान् न वृद्धिर्नापि गुणः । अजादित्वाभावाद् वृद्धिविकल्पविरहः—सृजन्ति—मार्जन्ति
इति वार्त्तिकानुसारादिदम् । एवं ममार्जतुः—मसृजतुः (अतुस्) । मार्जिता—मार्ता
(लुक्ता—ऊदित्वादिङ्विकल्पः) । मार्जिष्यति—मार्त्यति (लृट्) । अमार्जीत्—
अमार्जीत् (लुङ्—ऊदित्वादिङ्विकल्पः । पूर्वव इट् ईटीति सिञ् लोपः । उत्तरत तु
ब्रथेति अस्य षः । तस्य 'षदोः कः—' इति कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य
षः) । ममार्ज—णलि वृद्धिः । ममार्जिथ—ममार्जिथः पूर्ववदिङ्विकल्पः । उभयत्रैव वृद्धिः ।
षत्वटुत्वे । सृङ्तीति । सृज् हि इति स्थिते हुभान्भ्यो ह्रिर्धिरिति धिः । सृज्धि ।
ब्रथेति षः । सृष् धि । 'भ्रुवां जश्—' इति डः । सृङ् धि । टुना टुरिति सृङ्ठि ।
तातडि—सृष्टात् । अमार्ट् इति—लङि अमृजत् इति स्थिते वृद्धौ अमार्जत् इति
जाते 'ह्रस्वावभ्यो दीर्घात् सृत्तिस्यपृक्त' ह्रस्व' (२५२) इति तलोपः । ततः षत्वजश्
त्वचत्वाणि ॥ रुदिर इति । सेट् । इरित्करणम् 'इरितो वि'ति एल्लिर विकल्पार्थम् ।

२४७४ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७२॥७६ ॥

दी— । रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जञ्—एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । ह्रौ परत्वादिति
'धित्व' न । रुदिहि ।

The aug. इट् is prefixed to the वलादि (having वल् letters in
the beginning) सार्वधातुक coming after the roots रुद्, स्वप्, श्वस्,
अन् and जञ् । Thus रोदिति etc. In रुद् इट् हि by the सकृदगतिन्याय
इट् bars the धित्व of हि ; hence रुदिहि—हि is अपित् ; then no गुण ।

मित— । रुदादिभ्य इति । आदिरहणादगणं पठित्वादगंयति—रुद्, स्वप्,
इत्यर्धद । वलादिरिति । 'सार्वधातुकस्येट्—(७२॥७६) इत्यतोऽनुष्ठेभिरिति भावः ।
ह्रौ परत्वादिति । सकृदगती विप्रतिषेधे—इति नाद्यादिति बोधाम् । रुदिहि ।
ह्रैरपित्त्वादगुणाभावः । अथ लङि तिपि ईडागमविकल्पं सूत्रद्वयेन दर्शयति—

२४७५ । रुदञ्च पञ्चभ्यः ॥७३।८८॥

दौ— । हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ।

The aug. ईट् is enjoined to the अपृक्त सार्वधातुक, which is पित् as well as हलादि, following the five रुदादि roots.

मित— । रुदर्थेति । 'नाभ्यस्यस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः पितीति सार्वधातुके इति चानुवर्धते । उतो रुदित्त्वं किऽहलीत्यतः हलीति । 'गुणोऽपृक्त' इत्यतोऽपृक्त इति 'त्र य ईट्' इत्यत ईडिति च । तदाह—हलादेः पित इत्यादि । रुद स्वप् इत्यादिभ्यः पञ्चभ्य परतो हलादेः पित इत्याद्यर्थः । मतान्तरे—ईट् प्रदेशे अट् सादित्वाह—

२४७६ । अङ्गार्गागालवयोः ॥७३।८९॥

दौ— । अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्याम-डोड्भ्याम् अन्तरङ्गत्वाद् यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्—अरोदीत् । जिस्वप् १०६८ शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वपथ ।

According to Gargya and Galava the aug. अट् (and not ईट्) is enjoined to the हलादि पित् अपृक्त सार्वधातुक following the above mentioned five roots रुद. स्वप् etc. Thus अरोदीत् (with ईट्—अरुद ईटत्) and अरोदत् (with अट्—अरुद अट्त्) । The aug. अट् is barred in both cases by the subsequent injunctions ईट् and अट्, cp—'विप्रतिषेधे—' । अरुदन्—अन् is not वलादि hence no अट् । प्रकृति etc.—यासुट् being अन्तरङ्ग (intimate and internal) in compari-

sion with अट् ('अङ्गाय—') and इट् ('इदय—') which are attached to the special or particular affixes (तिप्) of a root, will supersede ; these and both (अट् and इट्) being once barred will not have further application, cp.—the परिभाषा 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' । The idea is—'अङ्गाय—'(7.3.99) and इदय (7.3.98) both being subsequent (पर) to यासुट् परस्मै—(3. 4. 103) should have precedence over the latter but as यासुट् is more closely related to the affixes तिप् etc. than each of the augments अट् and इट् for the former is concerned with all the परस्मै terminations तिप्, etc. in general (सामान्यापेक्ष) whereas each of the latter relates to a particular affix तिप् only (विशेषापेक्ष). Moreover यासुट् is अल्पापेक्ष only (परस्मै) and the आगमस. are बहुपेक्ष (परस्मै, पित्, इलादि, अपृक्तसाम्बन्धातुक). Hence यासुट् is अन्तरङ्ग and अट् and इट् are वहिरङ्ग ।

N. B.—Nagesha suggests that as this sort of अन्तरङ्गत्व and वहिरङ्गत्व are not found in the भाष्य so it is proper to take यासुट् as नित्य and the अट् and इट् as अनित्य so that after यासुट् has been added giving यासुट् तिप्=यात्, the latter two will cease to apply as यात् is not अपृक्त ।

अरुदत्—चारीदीत्—both are लृङ् singular. The former is with अङ् by 'इरितो वा' (2269) and the latter with सिच्, इट् etc. लिष्वप्—(स्वप्) लि for क्तप्रत्यय in the active voice by 'जितः क्तः' (3088). It is षोपदेश and अनिट् । स्वपिति स्वप् इट् तिप् । सुधाप—सम्प्र, by 'लिष्व-भ्यासस्वीभयेषाम्' (2408) and षत्व by इण्कोः and आदेश—(211-12). सुधुपतुः—the सम्प्र. of the root is by 'वचिष्वपि—'(2409) as अतुस् is क्तिन्, द्वित्व ; सुधुपिष—सुधुप्य—option of इट् by भारद्वाज नियम ।

मित— । अङिति । गार्गीस्य गालवस्य च वैधाकरणयोर्मते रुदादिभ्यः
 पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापञ्चस्य अडागमः स्वादिति सूत्रार्थः । अतएव
 अरोदीत् (ईट्)—अरोदत् (अट्) । स्पट् सर्वम् । प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्यय-
 विशेषापेक्षाभ्याम् इति अडोङ्भ्याम्—इत्यस्य विशेषणम् । अडोङ्भ्याम् इति 'पञ्चमी
 विभक्ते' (६२८) इति भेदे पञ्चमी । अयं स्पटार्थः—अडोटावुभावपि सार्वधातुक-
 हलाद्यपृक्तपित् (तिप्) इति प्रत्ययविशेषमपेक्ष्य प्रवर्त्तते । तेनैतौ बह्वपेक्षौ । यासुट्
 तु परस्मैपदप्रत्ययमावापेक्षं प्रवर्त्तते । तेनायमल्पापेक्षः । अतोऽयमन्तरङ्गो विधिः ।
 पूर्वन्तु बहिरङ्गः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परि—) इति । यद्यपि परत्वात्
 'अङ् गार्गी—' (७३।८८) 'रुदश्च—' (७३।८८) इत्यङ्गीटौ प्राप्नुतस्तथापि 'यासुट्—'
 (७।४:१०३) इत्यस्यान्तरङ्गत्वाद् यासुडेव भवति न तु अङ्गीटौ इति । नागेशस्यो न
 मन्यते, तथाच तदुच्यते—“...वस्तुत इदं बहिरङ्गत्वं (अङ्गीटयोरित्यर्थः) भाष्ये क्वापि
 नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितम् । तस्मान्नित्यत्वाद्वा यासुटि कृते अपृक्तत्वा-
 भावेन अङ्गीटोः प्राप्ताभावेन तयोरनित्यत्वादित्यनेन (इति वयमित्यर्थः) ” । अयमर्थः—
 एवंविधस्थले भाष्यकृता बहिरङ्गपरिभाषा नाश्रिता । तस्मान्नित्यानित्यपञ्चाश्रयणमेव
 श्रेयः । यासुट् चकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यः । अङ्गीटावनित्यौ । एवञ्च यासुटि कृते
 अकृते यात्—इति जाते—तिपीऽपृक्तत्वाभावात्तौ न प्राप्नुत इति श्रेयम् । अरुदत्—
 अरोदीत्—इति इरितो वेति (२२६८) पूर्वत्र अङ् । अन्यत्र सिचि श्रेयः । निष्वप्
 इति । अित्करणं कर्त्तरि क्तार्थम्—'जौतः क्तः' (३०८८) इति । षोपदेशोऽङिति
 च । स्वपिति इति 'रुदादिभ्यः = ' इतीट् । सुष्वाप इति । लिटाभ्यासस्योभयेषा-
 मिति (२४०८) अभ्याससम्प्रसारणम् । पूर्वरूपः । 'इणक्तीः' आदेश—'
 (२११-१२) इति षत्वम् । सुषुपतुरिति—बचिस्वपि यजादीनां किति' (२४०८)
 इति सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । पूर्व्वत् षत्वम् । सुषुपिथ—सुष्वप्—भारद्वाज-
 नियमादिङ्—विकल्पः । अथ सु, वि इत्याद्युपसर्गविशेषवशात्—स्वपेः षत्वं
 स्वादित्याह—

२४७७ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृतिसमाः ॥दा३।८८॥

दी— । एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्व' धातुरुप-
सर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात् सम्प्रसारणे षत्वे च कृते
द्वित्वम् । 'पूर्वचासिद्धीयमद्विवचने' परि १२३) । सुषुषुपतुः ।
सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासि-
द्धत्वात् ततः पूर्व' हलादिः शेषः । (२१७८) । नित्यत्वाच्च ।
ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्याप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्—
अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस
१०६८ प्राणने श्वसिति । श्वसिता । अश्वसोत्—अश्वसत् ।
श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'हृम्यन्तक्षण—'(२२८८) इति न
वृद्धिः । अन १०७० च । (प्राणन इत्यर्थः) अनिति । आन ।
अनिता । आनीत्—आनत् ।

The स of सुपि, सृति and सम, coming after the उपसर्गसु, वि,
निर्, and दुर् becomes ष ; सुपि is the root स्वप् with सम्प्र. and इप्रत्यय ।
सृतिः (delivery)—सृ + क्तिन् । समः—सन् + षच् । Thus सुषुप्तिः, सुषूतिः and
सुषमः विषमः etc. As the sutrakara takes सुप्, and not स्वप्, so the
forms like दुःस्वप्नो 'सुस्वप्नो भवेत्' etc. are correct. Now there are two
परिभाषाः—'पूर्व' धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' and 'पूर्व' धातुः साधनेन
युज्यते तत उपसर्गेण' । If the latter is here resorted to, then सु
स्वप् + षतुस् will give सुसुषुपतुः without षत्व of the अभ्यास 'सु' (सुप्)
though it follows the उपसर्ग सु । Thus the rule 'सुविनिर्दुर्भ्यः—'
fails. Nor can it be argued that the अभ्यास 'सु' will have षत्व by
the परिभाषा 'एकदेशविकृतमनन्ववत्'—that which is deformed by one

part (as सु is devoid of प् in the अभ्यास here) remains the same (as before) ; for this परिभाषा will not apply here as the अभ्यास सु has no meaning, cp.—the परिभाषा—‘अर्धवद् ग्रहणे नानर्धकस्य । It is therefore that Bhattoji says ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गेण—युज्यते, etc.—The root is first joined with the उपसर्गे । Thus स्वप्, अतुस्=सुप्, अतुस् by ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (2409) for अतुस् is कित् लिट् । Then with the उपसर्गे सु added to it, we have, सुसुप्, अतुस्=सुषुप्, अतुस् (षत्व)=षुषुप्, अतुस् (duplication after सम्प्र. and षत्व) । Though the rule सुविनिर्दुभ्यः—(8. 3. 88) is read under the triad (विपादौ) yet षत्व will not be invalid with reference to the previous chapter namely in the sixth only when duplication is to take effect, cp.—the परिभाषा—‘पूर्वत्वासिद्धीयमद्विवचने । ‘Invalid if with reference to the rules in the previous chapter (पूर्वत्व) will not be regarded as such so far as the द्विवचन or द्वित्व is concerned,’ cp.—also the Bhashya ‘षुपिभूतो द्विरुच्यते’ (स्वप्) will be doubled after it has become षुप् (with सम्प्र and षत्व) । Thus सुषुप्, षुप्, अतुस्=सुषुषुपतुः by हलादिशेष । Similarity सुषुषुपुः ।

N. B.—Nagesha holds that as Bhasya is in favour of the परिभाषा—‘पूर्व’ धातुः साधनेन etc.’ and not ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गेण etc.’ so it is wise to expound as ‘सुपिसन्वन्धिसस्य षत्वम्’ and not ‘सुपेःसस्य षत्वम्’ । In this explanation there is no need of having recourse to सम्प्र and षत्व first and then to द्वित्व ; but द्वित्व etc. may come first so that the अभ्यास ‘सु’ will have षत्व by attraction (सन्वत्त्व) । Also see मित—below.

पिति तु etc. षत्व is पित् because it is substitute of तित् । Thus in

स्वप् + णल् the root will be first duplicated (for णल् not being कित्—'वचिस्वपि—' does not apply and hence no सम्प्र at the outset) and then the अभ्यास will have सम्प्र by 'लिव्यभ्यासस्त्रोभयेषाम्' (2403). Now the form being (with सु) सुप् स्वप् अ, the अभ्यास सु will not become cerebral by सुविनिर्दुर्भ्यः—(8. 3. 88) which is here असिद्ध because द्वित्व is already effected and the परि—पूर्वधा—सिद्धीयम्—' does not apply. And षत्व being असिद्ध, 'हलादिः शेषः' which is a नित्यविधि applies first giving सुसुखाब् अ । The अभ्यास सु not bringing out the sense of सुप् (सुपिरुपत्वाभावात्) does not become यु । Thus we get सुसुष्वाप (the षत्व of स्वप् is by इण्कोः and आदेश—' 211—12). अस्वपीत् (रुदश्च पञ्चभ्यः)—अस्वपत् ('अल्गाग्ये—) स्वप्यात्—विधिलिङ्, सुप्यात्—आशीः (कित्) सम्प्र by 'वचिस्वपि—' सुपुष्यात्—षत्व by सुविनिर्दुर्भ्यः—। अस्वाप्सीत्—लुङ्—सिचि वृद्धिः । श्वस् to breathe or draw breath. श्वसिति etc. easy. अन् also means to draw breath सेट् । अन + लिट् by 'अत आदेः (2248) ; आनीत्—आनत्—ईट् and अट् ।

मित— । सुविनिर्दुर्भ्य इति । सुपिसृत्तिसमा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—सुप्यादेरिति । तत्र सुपीति स्वप् इत्यस्य कृतसम्प्रसारणस्य इत्यन्तस्य यद्वचम् । तेन स्वपधातोः सम्प्रसारणाभावभूतस्य न भवति । सुस्वपिति । सुस्वपुः । सृत्तिरिति सृधातोस्तिन्नन्तम् ! सम इति पचाद्यजन्तम् । सुषुप्तिः । सुपूतिः । सुपमा परमा शोभित्यमरः । विषम इत्यादुदाहरणम् । 'सङ्घेः साङ्घः ष' इत्यतः स इत्यनुवर्त्तते । तदाह—सङ्घेति । सूर्ध्व इति चाधिकृतम् । तदाह—षः स्यादिति । शास्त्रेऽधिन् परिभाषाद्वयं विद्यते—'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन' इत्येकः पद्यः । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण'—इति च पद्यान्तरम् । तत्र यदि परः समाश्रीयते—तर्हि—सु इत्युपसर्गयोगेन सुस्वप् अतुस् इति स्थिते परत्वाद् 'वचिस्वपि—' (६।१।८) इति सम्प्रसारणे,—लिटिधातोरिति (६।१।१५) द्वित्वे, हलादि शेषे च कृते

सु सु सुप् अतुस् इति जाते अभ्यासस्थस्य सु इत्यस्य कथं षत्वम्?—सात्पदाद्यो (२१२३) रिति निषेधात् । नापि—सुविनिर्दुभ्यः इत्यादिना षत्वम् । सु इत्यस्य सुपिरूपत्वाभावात् । न च एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषया भवतीति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति सुइत्यस्यानर्थकत्वात् । तस्मादस्मिन् पक्षे षत्वं दुरुपपादमेव इति मत्वा आह—पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति । एवं च सु स्वप् अतुस् इति स्थिते स्वयमेव प्रक्रियां दर्शयति—किति लिटोत्यादिना । 'असंयोगाल्लिट् कित्' (२२५२) इति अतुसः कित्त्वम् । परत्वादिति 'लिटि धातोरभ्यासस्य' (६।१।८) इति द्वित्वविधायकशास्त्रापेक्षया 'वचिस्वपि यजादीनां किति (६।१।१४) इति सम्प्रसारणशास्त्रस्य परत्वादित्यर्थः । ततश्च सु सुप् अतुस् इति स्थिते सुविनिरिति षत्वेनः सुषुप् अतुस् इति जाते द्वित्वम् ; ननु सुविनिर्दुभ्य—इत्यस्य विपादीगतत्वेन षत्वस्यासिद्धत्वात् कथं द्वित्वम्? तत्राह । 'पूर्ववासिद्धोयमद्विर्वचने । द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्ववासिद्धशास्त्रम् प्रवर्त्तते, कृते तु द्वित्वे तन्नेति' तदर्थः । अतएव 'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति भाष्यम् । एवञ्च—द्वित्वाद्द्वलादिशेषे इण्कोरादेशप्रत्यययोरित्युत्तरखण्डस्य षत्वे च सुषुपुपुत्तरिति । एवं सुषुपुत्तरिति । पिति त्विति । णलक्षिवादेशत्वेन पित्त्वात् वचिस्वपौत्यस्याप्रवृत्तेः सम्प्रसारणाभावात् पूर्व द्वित्वम् । ततोऽभ्यासस्य 'लित्यभ्यासस्य—' इति सम्प्रसारणम् । ए' च सु सुप् स्वाप् णल् इति भवति । षत्वस्यासिद्धत्वादिति—कृते हि द्वित्वे पूर्ववासिद्धीयमिति न्यायो न प्रवर्त्तते । अतः सुविनिर्दुभ्यः—इति षत्वमसिद्धम् । अतएव ततः 'षत्वात्' पूर्व 'प्राक्' हलादिः शेषः (२१७९) इति प्रवर्त्तते इति वाक्यशेषः । नित्यत्वाच्चेति ! अभ्युच्चयोऽयम् । षत्वस्यासिद्धत्वाद्द्वलादिशेषस्य नित्यत्वाच्च (कृताकृतप्रसङ्गित्वेन—कृतेऽपि षत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि) इत्यर्थः । एवम् सु सुष्वाप् अ इति जाते अभ्यासस्य 'सु इत्यस्य सुपिरूपत्वाभावात् न षत्वम् । एकदेशविकृतमनन्यवदि'ति हि न प्रवर्त्तते 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति न्यायादितुक्तम् । 'इण्कोरादेश—' (२११-१२) इत्युत्तरखण्डस्य षत्वे सुसुष्वाप इति । [द्रष्टव्यम्—सुषुपुत्तरित्यत्र पूर्व धातुरूपसर्गेणेति यदुक्तं तन्नागेशो नानुमन्यते । तथाच तद्व्यत्यः—'यदि तु' सुपिसम्बन्धिसस्येति सूत्रार्थः, अभ्यासस्थोऽपि सुपिसम्बन्धी भवतीति तदीय (सुपिसम्बन्धीय)—द्वितीय-प्रयोग-

सम्बन्धित्वादितुच्यते तदा षत्वात् पूर्व्वं द्वित्वेऽपि न दोषः । इदमेव युक्तम्, पूर्व्व-
धातुः साधनेनेति सिद्धान्तात् । अतएव भाष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः ।
अन्यथा अभ्यासस्य आनर्थक्यात्तत्सम्बन्धिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिति
सूत्रे । भाष्यप्रदीपे तु मतान्तरेण 'पुपिभूतो द्विरुच्यते' इति क्वचित् पठन्ति । पूर्व्ववा-
सिद्धीयमद्विर्वचने इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः' इत्युपन्यस्तम् ।]
अस्त्रपीत्—अस्त्रपत् इति । पूर्व्वत् इट् अन्यत् अट् । स्वप्यात् विधिलिङ् । सुप्यात्
—आशिषः कित्वात् 'वच्चिस्त्रपि' इति सम्प्रसारणम् । सुपुप्यात्—सुविनिर्दुभ्ये इति
षत्वम् । अस्त्रापीत्—सिचि इङिः । अस प्राणन इति । सेट् । स्त्रपितत् । अन चेति ।
अथमपि प्राणने इत्यर्थः । आन इति । अत आदेरिति दीर्घः । आनीत्—आनत्
इति । आङ्गादीनामित्याट् । अङ्गीटी ।

२४७८ । अनितेः ॥८॥१८॥

दी— । उपसर्गास्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् ।
प्राणिति । जच् १०७१ भच्चहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

ण is the substitute of the न of अनिति coming after a condi-
tion (of णत्व) lying in the उपसर्गे । Thus प्राणिति । जच् to eat
and to laugh. सेट् । जक्षिति by 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४) ।

नित— । अनितेरिति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यत उपसर्गादिति
वर्तते । 'रषाभ्याम्—'इत्यतो 'नी णः' इति च । तदाह—उपसर्गस्थादित्यादि । प्राणिति
इति । व्यवधाने तु न स्यात् । पर्यनिति इत्यादि शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । जच्
सेट् ।

२४७९ । अदभ्यस्तात् ॥७॥१८॥

दी— । अस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति ।
'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इति भिर्जुस् । अजक्षुः । अय-
मन्तस्थादिरितुप्रज्जलदत्तो वभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ १०१२ निद्राक्षये । जागृत्ति । जागृतः । जाग्रति ।
'उषविट्—' (२३४१) इत्याम् वा । जागराञ्चकार—
जजागार ।

The ऋ (of the affix ऋ) coming after an अभ्यस्त root (जचित्यादयः षट्, 428) is replaced by अत् । Thus ऋ becomes अति and not अन्ति । This supersedes the rule 'भोऽन्तः' (2169). In लङ्, ऋ is replaced by जुम् by 'सिञ्जभ्यस्त—' (2336). Ujjaladatta is wrong in taking it (जञ्) as अन्तस्थादि i. e. reading as यञ्— for जञ् । Five roots of the रुदादि class end here.

जागृ to keep awake. जागृत्ति—गुण and रपरत्व । जागृतः (ङिट्ठवत्) । जाग्रति—ङिट्ठवत् and यञ् (४७) after अदादेशः) । In सिट्, षाम् comes optionally by 'उषविट्—' (2341). Thus जागराञ्चकार (जागृ-षाम् गुण रपर) जजागार (वृद्धि) ।

मित— । अदिति ; 'भोऽन्तः' इत्यतो ऋ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—ऋस्वेति । अभ्यस्तात् परस्य ऋस्वेति श्रेयम् । अन्तापवाद इति । स्पष्टम् । जञ्चतीति । 'जचित्यादयः षट्,' (४२८) इत्यभ्यस्तारुंजा । अयमिति जञ् इत्यर्थः । अन्तस्थादि-रिति य कारादिरित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

जागृ इति । निद्राक्षयो जागरणम् । सेडयम् । जाग्रति—अदादेशः । 'इको-यषचि' (४७) । अन्यत् सुगमम् ।

२४८० । जाग्रोऽविचिस्सलङ्कित्सु ॥७॥३॥८५॥

दी - । जागृत्तैर्गुणः स्याद् विचिस्सलङ्कित्भ्योऽन्यस्मिन्-
वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः ।
अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुम् ।

The root जागृ is gunnated or gets गुण in the case of वृद्धि (वृद्धिविषये) excepting that occurring in the cases of वि, चिच् and षल् and (also gets गुण) in the matter of the prevention of गुण (प्रतिषेधविषये) excepting that i.e. prevention of गुण in the matter of ङित् । The plain meaning is this—जागृ will have no guna when the affixes वि, चिच् and षल् follow and also when any ङ—eliding affix follows. Thus जागृविः, अजागारि (चिच्) and अजागार (षल्) also जागृतः, जागृत्यः (ङित्) । But in other cases it (जागृ) will have the substitute e. g. अजागरतुः (with गुण because अतुस् is ङित् and not ङित्) । N. B.—Note that without this rule the form would have been अजागृतुः (without गुण) by 'ङित्ङिति च' (22417). Similarly अजागरुः (with गुण) and not अजागुः (without it) ; अजागः—अजागृ ङङ् तिप्—अजागर्त् by 'इतश्च' and 'सार्व—' —अजागर्त् लोप by 'ङल्ङ्याब्भ्याः—' (252)—अजागः by 'खरवसानयोर्धिसङ्गीयः' (76). अजागृताम्—ङित्, hence no गुण । Now अजागृ + भि —अजागृ जुस् by 'सिजभ्यसाविदिभ्यश्च' (2226) then by—

मित— । जाय इति । जायः + अविचिच् षल् ङित्सु इति छेदः । तत्र जाय इति षष्ठान्तम् । मिद्दिर्गुणः इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तते । तदाह—जागर्तेर्गुणः स्यादिति । वि, चिच्, षल्, ङित् एषां इत्नात् नञ्समासान्तानां पथमीवहुवचनम् । नञ् चान् पय्युदासविधरेवात्रयीयते । तदाह—विचिष्णल्ङिदभ्योऽन्वङित्प्रिति । चिष्णल्पय्युदासात्—वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये इति । किञ्च ङित्-पय्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽपि । तदाह—प्रतिषेधविषये इति । गुणप्रतिषेधविषये चेत्यर्थः । अथमत्र निष्कर्षः—विचिष्णलित्येतद् वृद्धिविषये विहाय ङित्स्वरूपगुणप्रतिषेधविषयं च वर्जयित्वा अन्यत्र वृद्धिविषये गुणप्रतिषेधविषये च जागर्तेर्गुणः स्याद् विचिष्णलित्येतेषु तु गुणो न । तद् यथा । वि—

जागृविः । विप्रत्ययस्य वकारादित्त्वमादाय इकारस्य उच्चारणाद्यत्वं परिगृह्य केषाञ्चि-
न्मते कृष्णावपि न—जजागृतवान् । षिण्—अजागारि । षल्—जजागार । ङित्—
जागृतः । प्रकृतमुदाहरति—जजागरतुरिति । अत्र अतुसः कित्त्विऽपि किङ्ति
चेति न प्रवर्त्तते इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा यणि जजागृतुरिति स्यात् । लङ्मुदाहरति
अजाग इति । इतरेतीकारलोपे हल्ङ्गादिना अपृक्तलोपे च खुरवसानयोरिति रेफस्य
विसर्जनीयः । अजागृतताम्—इति । ङित्वाच्च गुणः । अथ अजागृ भि इति
स्थिते 'सिजभास्त—' (२२२६) इति जुसि—अजागृ जुम् इति भवति तदाह—
अभास्तत्वादिति ।

२४८१ । जुसि च ॥७॥३॥८३॥

दौ— । अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
अजागरुः । अजादौ किम् ? जागृत्युः । आशिषि तु जागर्यात् ।
जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि—अजागरीत् । 'जागृ इस्'
इत्यत्र यण् प्राप्तः । तं सार्वधातुकगुणो वाधते । तं सिचि
वृद्धिः । तां जागृत्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्राप्ता, नेटीति (२२६८) निषिद्धा । ततः 'अतो हलादेः—'
(२२८४) इति वाधित्वा, 'अतो लृान्तस्य' (२३३०) इति वृद्धिः
प्राप्ता, 'ह्रम्यन्तक्षण—' (२२८८) इति निषिद्धते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥’ इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गती । दरिद्राति ।

An अङ्ग (verbal basis), ending in इक् (इङ्ङल्), takes गुण when
the affix जुम्, beginning with a vowel follows. Thus अजागरुः

(अजागृ उस्—च. ending)—अजागर् उस्) । Why say अजादि—? Notice—जागृयुः—जाग्या जुस्—here जुस् is intervened by या which is हलादि hence no guna. But in अशीलिङ् जागृ is gunnated by 'जायः—' (2480) because here यासुट् is कित् (किदाशिषि) and we have जागृयात् etc. In लुङ् अजागरीत् etc. The process is thus :— when the from (in लुङ् sing.) at first, with इट् and सिच् is = जागृ इस्, then we have यण् by इको यणचि (147) which is barred by सार्वधातुकगुण ('सार्व—' 2184) which again is superseded by वृद्धि ('सिचि वृद्धिः—' 2297) and this वृद्धि also is put aside by गुण (जायोऽविचिखल्ङित्सु—2489). Thus गुण being established and the form now being जागर् इस्, the हलन्तवृद्धि by 'बदत्रजहलन्तस्त्राचः' (2267) comes in (as जागर् is हलन्त), but it is superseded by the prohibition 'नेटि' (2268). Then comes the optional rule 'अतो हलादिलघोः' (2284) to act upon जागर् इस्, but this 'अतः—' etc. is set aside by the special rule 'अतो लृान्तस्त्र' (2330) which enjoins वृद्धि । And finally this अतो लृान्तस्त्र—too is prohibited from taking effect by the rule 'हृम्यन्तश्चण असजागृयिश्चरिदिताम्' (299)—which contains the very root जागृ in conformity with the परिभाषा—'लघणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव । Thus here are nine injunctions in all, to take effect on जागृ in सिच् ; and of these the injunction of गुण by 'जायोऽवि—' (2480.) only takes effect and all the rest are dismissed. Hence the remark of the Grammarians here :— 'There are nine rules whereof यण् comes first, acting (in turn) upon अजागरीत् (अजागृ इस् ईत्—अजागर् इस्, इत्—अजागर् ईत्) ; namely यण् (इको—), गुण ('सार्व—') वृद्धि (सिचिवृद्धि—), गुण ('जायोऽविचिण्—'), वृद्धि (बदत्रज—), प्रतिषेध (नेटि'), विकल्पन ('अतो-

हलादि—'), again वृद्धि (अतील्लान्तस्य) and निषेध ('ह्रस्यन्त—') । And of all these 'जायोऽवि—' only is taken up to act upon the form. हरिद्रा—to fall in distress, to be badly off etc. It is सेट् ।

मित— । जुसि चेति । अङ्गस्यैवधिकृतं वर्तते । 'निर्देगुणः' इत्यन्तो गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषोपतिष्ठते । इको विशेषणत्वेन तदन्त-विधिसदाह—इगन्ताङ्गस्येति । 'क्सस्याचि' इत्युतोऽर्थात् अनुवर्तते । तदादिविधिः । तदाह—अजादावित्यादि । अजागृ उस् (जुस्) इति स्थिते 'साव्यधातुकमपित्' इति भेदपित्त्वेन क्त्वात् तदादेशस्य जुसोऽपि तदभावात् 'जायोऽविचिञ्चल्ङितसु' इत्यत्र क्तितः पर्युदासात् गुणे अप्राप्तौ इदं सूत्रम् । एवमनेन गुणे सति अजागर् उस् अजागरुः । जागृत्युरिति—जागृ या (यासुट्) जुस् । अत्र या इत्यनेन हलादि प्रत्ययेन, व्यवधानाद् गुणो न । जागर्यात् इति । किदाशिषीति यासुटोऽत्र किच्चाद् 'जायोऽवि—' इति गुणः । अथ लुङि अजागरीत् इत्यस्य साधने नवानां सूत्राणां प्राप्तिरस्ति । तत्र केषां बाधः कस्य च नियमेन प्राप्तिः सम्भावनेति दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति । इटि सिचि च सतीत्यर्थः । यण्—इको यणचि (४७) । साव्यधातुकगुणः—साव्य (२४६८) । वृद्धिः—'सिचि वृद्धिः—' (२२८७), जागर्त्तुगुणः—'जायोऽवि—' (२४८०) एतस्यैव नियमेन प्राप्तिः सम्भावना । अन्यगुणादीनां सूत्राणि आंगत्वाख्या-धाम् उक्तानि । एवञ्च अट्जागर् इस् इति स्थितेरकारान्तत्वेन हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीत्याह । तत्र कृते इति । गुणोक्तते हलन्तलक्षणा—बदत्रञ्जहलन्तस्याचः (२२६७) नेटोति षष्ठम्) 'अतीहलादि'रिति विकल्पं बाधित्वेत्यस्य कर्तृपदम् अती ल्लान्तस्येति । रकारान्तलक्षणमादायै वास्य—प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । ह्रस्यन्तेति । 'लक्षणप्रतिपादोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति अस्य प्रावक्तव्यम् । अवाभियुक्तोक्तिं प्रमाणा-यति—तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । गुणो वृद्धिरिति । अर्थः सुगमः पूर्वो-क्तानामेवात्र संयज्ञात् । यणपूर्वा इति । यण्—(विधिः) पूर्वा येषामिति विग्रहः । तेन यणविधिरपि तेषामिकतम इति नव प्राप्तयः ॥ हरिद्रंति । दुर्गेति-दांरिद्राम् । आकारान्तः सेट्चायं धातुः ।

२४८२ । इहरिद्रस्य ॥६।४।११४॥

दो— । दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किङ्ति सार्व-
धातुके । दरिद्रितः ।

The final (आ) of दरिद्रा is replaced by इ when a वलादि किङ् त् सार्वधातुक as तस्, घस्, घ etc follows. Thus दरिद्रा तस् दरिद्रइ तस्—दरिद्रितः । Similarly दरिद्रिघः etc.

नित— । इदिति । दरिद्रस्येति सीवो इस्त्रः । 'गमहन—' इत्यतः किङ्-
तीत्यनुवर्तते । ई इल्यधोरित्यतं हलीति । 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्व-
धातुके इति च । तदाह—इलादावित्यादि । इकारः स्यादिति—अलोन्यस्येति
आकारस्य इकारादेशः । 'आभ्यस्तयोरान्' इति पूर्ववर्तिसूत्रापवादः । दरिद्रितः
इति । सार्वधातुकमपित् इति तसः ङिच्चम् । एवं घस्, घ इत्यादिषु । अस्य
भौ विशेषमाह—

२४८३ । आभ्यस्तयोरान् ॥६।४।११२॥

दो— । अनयोरान् लोपः स्यात् किङ्ति सार्वधातुके ।
दरिद्रितः । अनेकाच्चत्वादाम् । दरिद्राश्चकार । 'आत औ
णलः' (२३७१) इत्यत्र 'ओ' इत्येव सिद्धे औकारविधानं
दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अतएव ज्ञापकादाम् नित्येके ।
ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि 'ददरिद्रा' इति
तन्निर्मूलमेव ।

वार्त्तिकानि—'दरिद्रातेरार्षधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः,'
'लुङि वा,' 'सनि णलि ल्युटि च न' (त्रीणि) ।

दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः ।
दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रौत् । इट् सकौ—अदरिद्रा-
सौत् । चकासृ १०७४ दीर्घौ । भस्य अत् । चकामति ।
चकासाञ्चकार । 'धि च' (२२४१) इति सलोपः ; सिच
एवेत्येके । चकाधि । चकाधि इत्येव भाष्यम् ।

The आ of the affix आ and of an अभ्यस्त root (such as दरिद्रा)
elides when a कित् or डित् सार्वधातुक follows. क्ति is डित् by 'सार्वधातु-
कमपित्'. hence दरिद्रा + क्ति = दरिद्रा + अति (अदभस्तात्) = दरिद्र्, अति =
दरिद्रति । दरिद्रा being अनेकाच्, will have आम् by the Varttika
'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्' under 'कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (2306).
दरिद्राञ्चकार—दरिद्राम्भूव etc. आत औ णलः etc.—this is the
opinion of Kaiyata under 'वस्त्रकजाद् घसाम्' (3096—7.2.17)
The meaning is Pannini's ordaining of आत औ णलः in lieu of
'आत औ णलः i.e. the expression of 'औ' in place of औ' is in order
to make the hearing of औकार clear in दरिद्रा after the आकार
of the same has been dropped by the Varttika—दरिद्रातेराईधातुके
विवक्षिते आलोपो वाच्यः' । From this indication दरिद्रा will not have
आम् after it ; for if आम् is attached there will be no णल् । इत्येके
i. e. Kaiyata and others. यत्तु etc.—Because ददरिद्रा is against
Paninian arrangement and also opposed to भाष्य and Kaiyata.
निर्भूलमेव—totally groundless.—दरिद्राते etc. These are the three
Vartikas :—

'In the matter of (lit when there is an intention of dealing
with) आईधातुक the root दरिद्रा drops its आ, as—दरिद्रिष्यति ; आ

is dropped optionally in लुङ् e. g, अदरिद्रीत्—अदरिद्रासीत् ; but it is not dropped altogether in सन् (दिदरिद्रासति) णुल् (दरिद्रायकः) and लुट् (दरिद्राणः) । भाष्य however says दिदरिद्रिषति also.—

Cf— 'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥'

—भाष्य under 'इदरिद्रस्य' ।

दरिद्रिता—लुट्—आलोप इट्ता । अदरिद्रात्—लुङ्, अदरिद्रिताम् by इदरिद्रस्य । अदरिद्रः ङुस् by सिजभ्रस्रविदिभाष्य (2286), दरिद्रियात् विधिलिङ् by 'इदरिद्रस्य । दरिद्रात्—आशी—आलोप by the Varttika—दरिद्रोतेराद्धातुके विवक्षिते etc. अदरिद्रौत्—लुङ् optional form by the Varttika 'लुङि वा' । अदरिद्रासीत् लुङ् without आलोप । चकास् (चकास्) to shine सेट् । भस्व अत् i.e. by अदभासात् । चकासाचकार—आम् owing to अनेकाच्त्व of चकास् । Now चकास् + हि = चकास् धि by इभ्रस्रभ्रो रुधिः । Some (including कात्यायन) say that the rule 'धि च' will not apply here for this स् is not of सिच, but of the root itself. Hence चकास् धि = चकाद् धि by भ्रलां जश् भ्रशि । But Bhashya says that any सकार will be dropped by the rule 'धि च' । Hence we will have चकाधि and this has to be adhered to by 'यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्' । Bhattoji, therefore, says चकाधि इत्येव भाष्यम् ।'

मित— । आभ्यस्तयोरिति । 'गमङ्गनजनखनघसां लोपः किङ्त्वनङि' इत्यतो 'लोपः किङ्त्ति' इत्यनुवर्तते । 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति च । तदाह—अनयोरातो लोपः स्यादित्यादि । अति—'क्रादिभ्यः आ' इत्यस्य यङ्णम् । तत्पक्षे क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति इत्यादि । प्रकृते तु दरिद्रति इति । किङ्त्ति किम् ? क्रीणाति दधाति । अनेकाच्त्वादिति—एतच्च 'कास्-प्रत्ययादाममन्ते लिटी' इत्यत्र 'कास्यनेकाज् यङ्णं कर्तव्यमिति' वार्तिकस्वरखादिति बोध्यम् । कौयटादीनां मते तु आम् नेत्याह 'अत आ णल्' इत्येव । तथाचास्मिन्

सूत्रे औकारस्थले 'ओकार' एव विधातव्यः प्रथमत्यागे मानाभावात्— । तेन 'ओ' इत्येव सिद्धे सति यदौकारग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यद् दरिद्रातेरालोपे ('दरिद्रातेराहंघातुके इति वक्ष्यमाणवार्तिकेणेत्यर्थः) कृतेऽपि औकार ग्रहणं यथा स्यादिति । अन्यथाहि आलोपोत्तरं ददरिद्र इत्येव स्यात् । अथ किमेतस्य ज्ञापने फलमित्याह । अतएव ज्ञापकादामानेतेऽके इति । इति कैयटादय इत्यर्थः । आमि सति षलोऽभावादिति भावः । अथमत्रकैयटयन्त्रः—'दरिद्रातेरनित्य आमित्यात् औ षल इति औकारे विधातव्ये औकारविधानेन ज्ञापितम् । औकारस्य प्रशिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवम् भवति । औकारस्य तु विशिष्टावर्णत्वादौकारादविहत-तरत्वाच्च गौरवमित्यौकार एव विधीयः । तत्र ह्रिरेषीति ह्रौ कृतायाम् यथाबित्यादि सिध्यति (यथा + औ = यथौ) । ददरिद्राविति तु आकारलोपेन सिध्यति । तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्यादामौ ज्ञापयतीति । तन्निर्मूलमेवेति—भाष्यकैयट-विरोधादिति भावः । अथेदानीं वार्तिक—तयमुपन्यस्यति—

'दरिद्रातेराहंघातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' । अतएव ददरिद्रावित्यादि सिध्यति । 'लुङि वेति' । भाष्ये तु 'अद्यतन्यां वे'ति दृश्यते । उदाहृतश्च तत्रैव । अदरिद्रासोत् (इट् सकौ—'यमरमनमातां सक् च')—अदरिद्रात् इति । तेनार्थ-कथनपरतया सोढव्यमित्याहुः । लुङि आलोपो वेति वार्तिकार्थः । 'सनि षु लि च्छ्रुटि च न' । आलोप इति सम्यह्यते । तेन दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः (षुल्) । दरिद्राणः (लुगट्) इति । भाष्ये तु इदरिद्रस्येत्यव—

'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।'

दिदरिद्रासतीतेऽके दिदरिद्रिषतीति च ।

इति सकि आलोपविकल्प एव दृश्यते ।

'दरिद्रातेराहंघातुके विवक्षिते—' इति वार्तिके 'विवक्षिते' ग्रहणस्य अर्थ भावः । दरिद्राति इति दरिद्रः (दरिद्रा + अच्) । अत्र अच् प्रत्ययात् प्राक् आलोपो यथा स्यात् इति । आहंघातुके परे इति परसप्तम्याश्रयणे तु आलोपप्रवृत्तौ 'स्याद्ग्राह्यात्—' इति

णप्रत्यय एव स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति दरिद्राय इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते इतुक्ते तु पूर्वमालोपेन श्लाघाधादेरप्रवृत्त्या अच् प्रत्यय एव भवेदिति भाषा स्पष्टमिति दिक् । दरिद्रिता—लुट् । आलोप इडागमः । अदरिद्रादित्यादि लङ् । अदरिद्रुः—सिजभ्यस्ति क्तेजुंस् । दरिद्रियात्—विधिलिङ् इदरिद्रुस्येतीकारः । दरिद्र्यात्—आशीः—आर्धधातुके विवक्षिते—' इति वार्त्तिका—दालोपः । अदरिद्रादित्याद्युक्तम् । 'चकास् (चकास्) सेट् । अनेकाच् । भस्व अदिति । अदभ्रस्तादित्ये ननेत्यर्थः । चकास् हि इति स्थिते रूपद्वयमित्याह—धि चेति । वार्त्तिकमति धि चेति सूत्रं सिज्बिषयकं तेन चकासीः सलोपो न भवति । ततो ह्रिधित्वे सकारस्य जग् भावे कृते चकाद् धि इति भवति । भाष्यकारैस्तु 'धि चेति समातस्य लोपः' इत्युक्त्वा चकाधि इतीव न्याय्यमित्युक्तम्—तेन भाष्यप्रामाण्यात् चकाधीत्येव सम्यगित्यलम् ।

२४८४— । तिप्यनस्तेः ॥८२॥७३ ॥

दी— । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । स—सञ्जुषोरित्यस्यापवादः । अचकात्—अचकाद् । अचकासुः ।

The सकार at the end of a पद is dropped when followed by तिप् but not, if this सकार is of अस् । This overrules 'ससञ्जुषोः रुः' । Thus अचकात् etc. easy.

मित— । तिपि इति । तिपि अनस्ते रितिच्छेदः । अनस्ते रिति प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—न तु अस्ते रिति । पदस्येत्यधिकृतम् । 'भक्षा जशोऽन्ते' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । ससञ्जुषो इत्यतः स इति च । तदाह—पदान्तस्येत्यादि । ससञ्जुषोरिति स्पष्टम् । अचकादिति—अचकास् तिप् इति स्थिते तिपः इ—लोपे हल्-आवभ्यो दीर्घादिति अपृक्तलोपे च अचकास् इति भवति । अनेन सस्य दत्वे अचकाद् इति भवति । ततो 'वावसाने' इति चर्त्तजश्ले इति श्रियस् । अचकासुः—क्तेजुंसि पूर्ववत् ।

२४८५ । सिपि धातोरुं वा ॥८।२।७४ ।

दी— । पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद् वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः—अचकात् । शासु १४७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

The स of a root at the end of a पद becomes रु optionally. Then by 'खरवसानयोः—' it (र) becomes विसर्ग । In the alternative case it will be द due to जश्त्व । Thus अचकाः etc. शास् to instruct सिट् ।

मित— । सिपीति पूर्ववदनुवृत्तिः । पक्षे इति । वसुञ्चंसित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचका इत्यादि । पूर्ववदपृक्तलोपात् रूपम् ।

२४८६ । शास इदङ्हलोः ॥६।४।३४॥

दी— । शास उपधाया इत् स्यादङि हलादी किङ्ति च । 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शासु—शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

The penultimate (चा) of शास turns into इ when the affix अङ् and हलादि किङ्ति follow. Thus अशास् अङ् तिप् (लुङि अङ् by— 'सत्तिशासि—' 2382)—अशिष् अत्—अशिषत्, षत्व by 'शासिवसि—' (2410). In हलादि किङ्ति—शास्+तस् (तस् is ङित् by सार्वधातुकमपित्)= शिष् त=शिष्टः by षत्व (शासि—') and टुत्व by 'टुना—' (113), शासति—अदभ्यस्तात् gives अति in place of ङि , and अति is अजादि ङित् hence no इदादेशः । शशासतुः—अतुस् is अजादि ङित् । शिष्टात्—तातङ् is हलादि ङित् । शिष्टाम्—ताम् in place of तस् which is हलादि ङित् । शासतु— ।

मित—। शास + —इत् + अङ्हलोरिति ऋदः। 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्कति' इत्यत 'उपधायाः किङ्कति' इत्यनुवर्तते। तदाह—शास उपधाया इत्यादि। ए' तसः डित्त्वेन शास्, तस् इति स्थिते 'शासिव सी'ति षत्वे टुत्वेच शिष्ट इति ; अङ्कि तु 'अशिषत्—' इत्यनुपदं स्वयमेव वत्यति। शासतीति। अदभासा- दत्यत्। शशासतुरिति। अजादित्वादिच्चाभावः। शिष्ठात्—तातडो हलादि— ङित्त्वात्—इदुपदेशः। शिष्टाम्—तसस्तामादेशः। शासत्विति पूर्ववत्। अथ हौ विशेषमाह :—

२४८७। शा हौ ॥६।४।३५॥

दी—। शास्तेः शादेशः सग्राहो परे। तसग्राभीयत्वेन असिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशात्—अशाः। शिष्यात्। 'सर्त्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ्। अशिषत्। अशासिष्यत्।

शाम् makes room for the substitute शा when the affix ङि follows. This शादेश being आभीय i.e having fallen under as the असिद्धवत् सूत्र (6.4.22), (and there being समानाश्रयत्व), is असिद्ध or non—existent and hence ङि becomes धि by 'हुभलभ्यो ङिर्धिः' ; अशात्—like अचकात्—under तिष्यनेकः (2484). अशिष्टाम्—by शास इदङ्—(2486). अशासुः—ञुम् of ङि। अशात्—अशाः like अचकात्—अचकाः। शिष्यात्—विधि—by 'यासुडुदात्तो ङिञ्' and इत्'. 'सर्त्ति' etc'explained.

मित—। शा हाविति। श्रेति सुप्रथमाकम्। पूर्वसूत्रान् शास इत्यनु- वर्तते ; तदाह—शास्तेरित्यादि। तस्येति शादेशस्य। आभीयत्वेन भाधिकार- पतितत्वेनासिद्धवत्सूत्रान्तःपातित्वेनेत्यर्थः। असिद्धत्वादिति। समानाश्रयत्वेनेति भावः। अत्र आश्रयः शाम् इति। 'शा हौ' (६।४।३५) 'हुभलभ्यो ङिर्धिः' (६।४।१०१) इति तदाश्रितविधिद्वयमिति ङिर्धिभावे वीजम्। एतच्च असिद्धवत्

सूते स्पष्टम् । अशादिति अचकादितिबत् । अशिटाम्—इदादेशः । अशासुः—
भेजुम् । अशात्—अशाः । सिपि धातोः—' (२४८५) इति रुत्वविकल्पः । शिष्यात्—
यासुटो हलादिङित्वात् शास इदिति इदादेशः । सत्ति—इति स्पष्टम् । अशिषत्
इति । शास इदिति इदादेशः । शासिवसिषसीति पत्वम् : (२४१०) ।
अशासिष्यत्—लृङ् ।

दी— । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः
पञ्च धातवः छान्दसाः । दीधीते । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यण । दीध्याते ।

दीधी to shine and grieve. Five roots beginning with this
are Vedic (in use). दीधीते etc.

मित— । दीधीङिति । ङित्त्वात्तङ् । देवनं शोकः । एतदादय इति । दीधी—
धातुमुपक्रम्येत्यर्थः । इदं साधवमतम् । यस्मिन्ति—न लियङित्यर्थः । दीधी, वेवी,
षस, षस्ति, वश इति दीध्यादयः पञ्च धातवः । तेषु पुनरुत्तरास्त्रयः परस्मैपदिन
इतुपरिष्ठात् स्पष्टीभविष्यति ।

२४८८ । योवर्णयोर्दीधोवेव्योः ॥७॥४॥५॥३॥

दी— । एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद् यकारे इवर्णे च
परि । इति लोपं वाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम्—दीध्वे ।
'दीधीवेवीटाम् (२१८०) इति गुणनिषेधः—दीध्याञ्चक्रे ।
दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी
गतीत्यनेन तुलेरर्थे वर्त्तते इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । षस १०७८ षस्ति १०७९ स्वप्ने ।
स्वस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । ससु । सधि ।

‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (१२) इति सलोपरुयासिद्धत्वात् ‘अतो हेः’ (२२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः—असत् । सस्यात् । असासीत्—अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि क्तते ‘संस्तु तस्’ इति स्थिते ‘स्कोः—’ (३८०) इति सलोपे, ‘भरि भरि सवर्णे’ (७८) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य ‘स्कोः—’ (३८०) इति लोपाभावात्—संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति—इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु—उष्ठात् । उष्ठाम् । उष्ट्ठि । अवट् । औष्ठाम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । ‘चर्करीतं च’ (गण-सूत्र) । यङ्लुगन्तमदादौ वोध्यम् । ह्रुङ् १०८२ अपनयने । ह्रुते । जुह्रुवे । ह्रवीत । ह्रोषीष्ट । अह्रोष्ट— ।

इति तिङन्तादादिप्रकरणम् ।

The final (ई) of the roots दीधी and वेवी is dropped when any घकार or the letter इ follows. But this rule (although it is subsequent पर—7.4.53) is superseded by ‘टित् आत्मनेपदानां टेरे’ (3.4.79) which is निबन्ध, by the परिभाषा—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ Thus दीधी + इट् (1st. per. sing.) = दीधी ए by ‘टित्—’ Now ‘घीवर्णयोः—’ will not appear, for there is no घवर्ण following, hence we have दीध्ये by ‘इको घणचि’ (47). When आम् comes owing to अनेकात्त्व of दीधी, there will be no guna by ‘सार्धधातु—’ (2168) due to the prohibition ‘दीधीवेधीटाम्’ (2190). दीधिता—

लुट्—दीधी + इट् (आगम) + ता = दीधिता—इ लोप by 'दीवर्गयोः—' = दीधिता. Similarly दीधिष्यते. वीवी means the same thing as the root वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्ताग्रनखादनेयुं । It is conjugated like दीधी.

Now we take up the three परस्मै—roots. षस and षसि mean to sleep. ससि by घालादिः षः सः—सस्तः etc easy. सेसतुः—एत् and अभासलीप by 'अत एकहल्—' (2260). सधि (and not सद्धि—see चकाद्धि), by 'हुक्त्वाभ्यो—' and 'धि च'. And this सलोप by 'धिच' (8.2.25) being असिद्ध, धि which is nothing but ङि by स्थानिवद्भावः does not elide by 'अतो हेः' (2202). असत्—अट् ससत् (लङ्) = असत् ० by 'हल्ङ्यावभ्यो—' (252) = असत् by 'तिष्यनस्तेः' (2484). असः—असत् like अचकाः—अचकात् । असासीत्—अससीत् by 'अतो हलादिः—' (2284). सन्ति etc these are the conjugations of षसि. By नुम् and सत्त्व the root becomes सन्त् after the second स् has been dropped by 'स्त्रोः—' (380). Now सन्त् + ति = सन्ति or सन्तित by 'भरौ भरि—' (71). In सन्तः he himself shows process. After नुम् has been attached owing to इदित्त्व (of षसि), the form figures as संसत् । अनुस्वार by 'नथापदान्तस्य—') which by 'स्त्रोः—' and 'भरौ भरि—' gives with तलोपविकल्प, सन्तः and सन्तुः । बहूनां सन्वाये etc—Some hold that where many (at least more than two) consonant conjoin then two consonants do not constitute the designation of conjunction (संयोगसंज्ञा). In this case स् will not elide by 'स्त्रोः—' (380) and thus the forms will be as संसि—संसत् etc. वश् to wish. सेट् । वष्टि—वश् + ति = वष्टि by 'व्रथभस्ज—' = वषट् by घुना घुः । उष्टः—सम्प्र. by 'यद्विज्यावधिव्यधिवष्टि—' । उश्नन्ति—no अदादेश for वश् is not अभासत् । वधि—वश् सिप्—वध सि by 'व्रथ—' = वक्

सि by 'बटोः कः सि' = वक् सि by इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः (२२१—१२) = वत्ति ;
 उवाच—सम्प्र. of the अभास by 'लिट्भासस्योभवेणाम्' (२४०८) । ऊशतुः—
 वश् + अतुस् = उश् by 'ग्रहिन्यावयि—' = उश्, उश्, अतुस् = उ ऊशतुस् =
 ऊशतुः । उष्टात्—तातङ् is कित् hence सम्प्र. उष्टाम्—तस् is replaced
 by ताम् । उड् टि—वश् + हि = उश् हि by 'सिद्धं पिच = उष्धि—उड् टि—
 by 'भलां जश्—' । अवट्—अट्, वश्, लङ् तिप्—अवश्त्—अवश्, ० 'हलव्यावभ्यो—'
 अवष्—अवट्—अवड् by 'वाऽवसाने' । औष्टाम्—श्, तस्—उश्, ताम्—
 आट्, उष्, ताम्—आ उष्, ताम्—औष्टाम् by 'आटश्' and सवर्णदीर्घ ।
 Similarly औशन् । उश्याताम्—विधिलिङ् वश् + याताम् (कित्)—उश्याताम्—
 आशीः । चर्करीतश्—चर्करीत is a word technically known as यङ्—
 लुगन्त । This is a गणसूत्र and means that यङ् लुगन्त forms are to
 be conjugated in the manner of the अदादि roots only, for the
 गणसूत्र is read in the अदादि class. Hence it is to be understood
 that श्यन्, श् etc should not be attached to यङ् लुगन्त roots. And here
 also शप् will be dropped (after being added) by the rule 'अदि—
 प्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३). [N. B.—Though the root वश् is entirely
 Vedic in Panini's arrangement, yet it is found in the secular
 language also. Cp.—वहि भागुरिरज्जोपम्, जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः (कुमार),
 'उशन्ति ये निवासम्' (शाकुन्तले), निरमन्तुशिक्षया (भागवत) etc.] ङङ्
 (ह्णु) to retract, to be away from view etc. आत्मनिपदी । It is
 not Vedic. ह्णुते etc. as before.

Here ends the अदादि—Chapter.

मित— । यीवर्णयोरिति । यीवर्णयोः + दीधीवेव्योरितिच्छेदः । यिय इवर्ण-
 योति इन्दः । तयोः । यकारादिकार उच्चारणार्थस्तदाह—यकारे इवर्णं च परे-

इति । 'तासस्योर्लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यस्येति अन्यस्यैव लोपः । तदाह—एतयो (दीधीवेवीधात्वौ)—रन्त्यस्य लोप इति । इति लोपं बाधित्वेति । यौवर्णेत्येतत्सुवविहितमित्यर्थः । नित्यत्वाद्देरित्वमिति—यद्यपि यौवर्णेति सूत्रम् (7. 4. 53) इति आत्मनेपदानामित्यपेक्षया (3. 4. 79) परं तथापि टित इत्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परनित्यान्तरङ्गिति परिभाषया प्राबल्यं पूर्वसूत्रस्य च बाधः । एवञ्च दीधी इट् (उत्तमैकवचनम्) इति दीधी + ए इति जाते इवर्ण-परकत्वाभावात्तान्यलोपः । किन्तु इको यणचोति दीधे इत्येव । ननु दीधी आम् इति स्थिते 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः स्यात्तदाह—दीधीवेवीटामिति । दीधिता—तासि इकारलोपे इडागमः । एवं दीधिष्यते । वेवीङ् इति । वी गतिव्याप्ति प्रजनकान्यसनखादनेपिति भ्वादी दुष्टव्यम् । पञ्चानां छान्दासानां दीधीवेव्यौ इति वी गतौ इदानीं 'षसपन्तिवश' इति तयः परस्यैपदिन आरभ्यन्ते । तदाह—यथ तय इति । 'धात्वादिः षः स' इति उभयव सत्वम् । ससन्ति इति—अभ्यस्तत्वाभावात् 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशः । ससत्तुरिति—अत एकहल्मध्ये—इति एत्वाभ्यासलोपी । सधीति—धिधेति सलोपः । हुक्लभ्यो—इति ह्रिधिः । ननु सलोपात्—परमकारान्तत्वात् धेय स्यान्निवदभावेन हिलात् अतो हेरिति हिलोपः स्यादित्यत्राह—सलोपस्यासिद्धत्वादिति । धि चिति हि पूर्ववासिद्धमित्यसिद्धकाण्डे पठितमिति ज्ञेयम् । असत् इति । असस्त् इति हल्ङ्गादिना अपृक्तलोपे 'तिप्यनसो'रिति सस्य तः । असः—असत् इति । सिपि धातो—रिति रुः । पच्चे—सस्य जङ्त्वे चर्त्तविकल्पः । असासीत्—अससीत् इति । अतो हलादिः—(२१७४) इति दीर्घविकल्पः । इति षसधातो रूपाणि ।

अथ षसिधातो रूपाणि प्रदर्शयन्नाह । ससीति । ससीरित्त्वान्नुम् । तदेवं षसि + तिप् इति स्थिते धातोरिति सत्वे हुमि च सन्सृति (मिच्चादन्यादेषः परः) इति जाते नथेति अनुस्वारे संसृति इति भवति । ततः 'सोः—' (३८०) इति सलोपे 'भरो भरि सवर्णे' (७१) इति तकारस्य लोपविकल्पे च सन्ति सन्ति इति रूपवयम् । सन्त इति तसि स्वयमेव दर्शयति—इदित्वादित्यादिना । स्पष्टम् ।

संस्तान्ति इति । अभ्यस्तत्वाभावाद् भेरन्तादेशः । अत मतान्तरमप्यन्ति । तर्हिवाह ।
 बहुनां समवाये इति । यत्र बहुनां इति अधिकानामिति यावत् व्याञ्जनानां समवायः
 संयोगः, तत्र हयोर्ब्रह्मणयोः संयोगसंज्ञा नेति तदर्थः । अतएव स्कोरिति सूत्रेण
 सलोपविरहः संयोगादित्वाभावादिति भावः । अतएव संस्ति इत्यादीनि रूपाणि ।
 इतिप्रके इति । एके इत्यनेन अरुचिः स्पष्टा । तद्वीजन्तु 'हलोऽनन्तराः संयोगः'
 इति सूत्रभाष्यविरोधः । तत्रत्य भाष्यादप्ययनप्रामाणिकः । अन्यथा मस्ज्—धातोः
 सलोपाभावे मय इत्याद्यसिद्धेरित्युक्तम् । स्पष्टार्थं दं 'हलोऽनन्तरा—' इत्यत्र भाष्य
 शब्देन्दुशेखरे च । उष्ट इति । वश् तस् इति स्थिते यद्विजिगति सम्प्रसारणम् ।
 व्रथेति षत्वम् । वलि इति—वश् सिप् इति स्थिते व्रथेति षः । 'षढोः कः सि'
 इति षस्य कः । सिपः षत्वम् ('इणकोरादेश—') इति । जशतुरिति—सम्प्र-
 सारणे कृते द्वित्वादि । उष्टात्—तातडो ङित्वात् सम्प्र. । उज्ठि इति । वश् ङि
 इति स्थिते ही च सम्प्र. षत्व-जश्चादि । अवट् इति । अवश् तिप् (लङ्)—
 अवप् त् इल्ल्यादिना अपृक्तलोपः । वाऽवसाने इति चर्त्तविकल्पः—अवट्—
 अवडिति । औष्टाम्—इति । वैवश् लङ् तस् इति स्थिते यद्विजिगति प्राक्
 सम्प्रसारणम् । ततोऽजादित्वादाद् । आटथेति ङङ्गी रूपसिद्धिः । लावस्थायामीवाडिति
 मते तु भाव्यजादेरपि तेनाङ्विधानात् दोष इति नागेशो द्रष्टव्यः । अन्यदप्यव-
 मित्युक्तम् । चर्करीतमिति—गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तम् ।
 एतच्च प्राचां संज्ञा । तेनेतेन 'अदादौ यङ्लुगन्ता अपि 'प्रकृतयोऽन्तर्भूता—' इति
 प्रकथ्यते । तदाह—यङ्लुगन्तमित्यादि । अतएव यङ्लुगन्तात् परं शबेव न तु
 श्यप्रादयः । किञ्च तस्य च शपो लुगपि 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति भवति । वश्-
 धातोन्शान्दसत्वेऽपि भाषायामप्यसौ प्रयुज्यते । तथाहि—वष्टि भागुरिरङ्गोपम्,
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः (कुमार), निरमन्तुशिक्षया (भागवतम्) इत्यादि ।
 अतश्चान्दसत्वं प्राथिकम् । ह्रुते इति ङित्वात्तङ् । अन्यत् पूर्ववदिति शम् ।

अथ

तिङन्तञुहोत्यादि-प्रकरणम्

दौ—। हु १०८३ दानादनयोः। आदाने चेत्येके।
प्रीणनेऽपोति भाष्यम्। दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैधे
आधारे हविषश्चेति स्वभावात्प्रभ्यते। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः।

The root हु means to proffer and to partake of. Some say that it means to accept, also. भाष्य, however under 'द्वितीया च होहृन्दसि' takes it to mean to satisfy as well. This sort of offer is not what is meant by charity in general but, it means an offering (in a restricted or rather sacrificial sense). Thus this offering is made provided the repository or object of the same satisfies the sastric injunctions (वैधे) and provided the हविः (or the thing offered) also satisfies the same condition. This (sort of signification of हु) is obtained in a natural way i. e, from usage (लौकिक प्रयोग)। [We should not, therefore, say ब्राह्मणाय जुहोति for ब्राह्मणाय ददाति or कूपे लोष्टं जुहोति for कूपे लोष्टं प्रक्षिपति। Also it deserves notice that the root though meaning दान takes both the accusative and the locative also. Cp.—जटाधरः सन् जुहुधीहपावकम् (भारवि—1st) also अग्नी जुहोति etc.] Four roots including this are परस्मैपदी (and we are now dwelling on them).

मित—। अथ जुहोत्यादयः शु विकरणाः । हु इति । दानं प्रक्षेपः ।
 आदानं भक्षणम् । भाष्यमिति—‘तृतीया च होक्कन्दसि’ इत्यवेत्यर्थः । प्रक्षेप इति ।
 ननु किं यत्र कुत्रचित् प्रक्षेपो दानशब्दनाशोच्यते ? नेत्याह । स चेति । वैधे
 विधिवोधिते आधारि अग्रादी प्रक्षेप इत्युच्यते । हविषः ‘वैधस्य प्रक्षेप’ इत्यत्रपूज्यम् ।
 कृत एवञ् ज्ञायते । तत्राह स्वभावादिति—अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः ।
 तेन ‘विप्राय गां ददाति’ ‘अन्नमत्ति’ इत्यादीनां स्थले जुहोतीत्यपि स्यादिति न
 चमित्यमिति भावः । इतश्चत्वार इति । हुधातुमारभ्यत्यर्थः ।

२४८८ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥२।४।७५॥

दी—। शपः श्लुः स्यात् ।

श्लु is ordered in place of शप् coming after हु etc.

मित—। जुहोत्यादिभ्य इति । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इत्यनुवर्तते । तदाह—
 शप इति । तदेवं हु + शप् + तिप् इति स्थिते, अनेन हु + श्लु + तिप् इति जाते—
 आह—

२४८९ । श्लौ ॥६।१।१०॥

दी—। धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । ‘अदभ्यस्तात्’
 (२४७८) इत्यत् । ‘हुश्लुवोः—’ (२३८७) इति यण् ।
 जुह्वति ।

A root is doubled when श्लु follows. Thus हु + श्लु + ति = हु हु ति
 (श्लु disappears after the duplication) = जुहोति by ‘हुहोयुः’ (२२४५)
 and ‘सार्ध—’ (११७८). जुहुतः no गुण for तस् is क्ति । यण् and not
 चवङ्—जुह्वति ।

मित—। श्लुविति । ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ (६।१।१) इति ‘लिटि धातोरन-
 भ्यासस्य’ इति च वर्तते । तदाह—धातोर्द्वे स्त इति । श्लुविति शेषः । जुहोतीति

अभ्यासकार्यमभ्यासहोयत्वं च (कुहोद्युः—२२४५) । जुहुतः—ङित्वाद् गुणाभावः
 किङ्तीति निषेधात् । जुहति इति । स्पष्टं मूले । यञिति, न तु उवङ् इत्यर्थः ।
 श्लुरिति द्वित्वं विधयान्तरधत्ते ।

२४८१ । भीङ्गीभृहुवां श्लुवच्च ॥३।१।३८॥

दी— । एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्नाविव कार्यं च ।
 जुह्वाञ्चकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु—जुहु-
 तात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद् गुणः । जुह्वानि ।
 परत्वाज् 'जुसि चे'ति (२४८१) गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् ।
 ह्यात् । अहीषीत् । जिभी १०८४ भये । विभेति ।

[N. B.—Take भीङ्गीभृहुवाम् as भीङ्गीभृहुभ्यः (प्रसौ बहुव).]

आम् comes optionally after the roots भी, ङी, स and हु, and in
 the case of आम्, the roots undergo the operation enjoined in the
 matter of अ् । Thus हु + आम् = हु हु आम्—जुहो आम्—जुह्व् आम्
 then add चकार । न by कुहोद्युः (२२४५) and गुण by सार्व्व—' (२१६८).
 And the alternative form is जुहाव with षल् where the root gets
 षलि by 'अचो ञ्छिति' (२५४). In अतस् and उत्स्, जुहुवतुः and जुहुवुः
 with the addition of उवङ् । In थल्, by option of इट्, जुहुविथ—जुहोव-
 हेर्धिः i.e by 'हुभल्भ्यो—' (२४२५). आटि परत्वात् i.e the गुण—enjoined
 by the rule 'सार्व्व—' (२१६८—७.३.८४) being subsequent to the यण्
 enjoined by the rule 'हुञ्चुवोः—' (२३८७—६.४.८७), the root हु gets
 गुण when followed by आट् ; thus—जुह्वानि (हु हु आट् निप्—जुहु आनि
 by 'मेनिः'—जुहोआनि etc). In लङ्—अजुहोत् (तिप्), अजुहुताम् (तस्)

but in भि the form is अजु ह्रुः with गुण by 'जुसि च' (2481—7.3.87) which is subsequent to the rule 'हुञ्चु वीः—' जुहुयात्—विधिलिङ्, ह्रयात् आशीः—दीर्घ by 'अकृतसार्व—' (2298). [In this connection note that absence of शप् denotes the absence of झु also which thus appears in सर्वधातुक only]. अहीषीत्—अट् हु (लुङ्) सिच् ईट् त् (तिप्)—इङि. by 'सिचि इङिः—'. जिभी (भी) the result of जित्करण is evident in 'जीतः ऋः' (3088). विभेति—भी भौ तिप् by 'श्रौ' (2490). विभेति by 'इस्रः' and 'सार्व—' अभ्यासकार्यम् ।

मित—। भौति । भौ, जौ, भ्र, हु इत्येषां इन्धात् षष्ठीकहुवचनम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एतेभ्य इति । 'ह्रनाम' इति दीर्घे वक्तव्ये—कथमुवङ्गा 'हुवाम्' इत्युक्तमित्यत्र गौरवो नागेशः । अन्येऽप्येवमेव । बहुलं शास्त्रप्रवृत्तिरिति तु तत्त्वम् । 'कास्प्रत्यया दाम्—' (३।१।३५) इत्यत्र 'शाम् 'लिटि' इत्यनुवर्तते । 'उषविद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम' (३।१।३८) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—लिटि आम् वा स्यादिति । श्लुवदिति 'तत्र तस्यैव'ति सप्तम्यन्तादवतिस्तदाह—आविवकार्यश्चेति । तत्र आम्पचे—दित्वे, 'सार्व—' (२।१।६८) इति गुणे, अभ्यासस्य चुत्वे च जुह-वाञ्चकार इति । षलि तु यथापूर्वं इङिः—जुहाव । तातङी लित्वाद् जुहता-दित्यत्र गुणाभावः । इङि रिति—'हुभक्तभ्यो—' इत्यनेनेत्यर्थः । आटीति—जुहु-आनि इति स्थिते आटः पित्त्वेन 'सार्व—' (७।३।८४) इति गुणविधायकशास्त्रस्य 'हुञ्चु वीः—' (६।४।८०) इति यण्विधायकशास्त्रापेक्षया परत्वाद् गुणे जुह्वानि इति भावः । लङि तिप्यादौ अजुहोत् इत्यादीनां स्पष्टत्वात् भौ प्रक्रियामाह—परत्वा-दिति । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति केजुंसि—जुसि चेति (७।३।८०) शास्त्रस्य हुञ्चु वीरित्य-पेक्षया परत्वादवापि गुण एव । अजुहो उस् इति प्रक्रियाप्रकारः । जुहुयात्—विधिलिङ्; ह्रयात्—आशीलिङ् आर्षधातुकत्वात् झुवत्कार्यं न । 'अकृत—' (२२७८) इति दीर्घः । अहीषीत्—लुङि—सिचि इङिरिति इङिः । 'शेषान्यहीषीत् सुतसम्पदे च (भट्टिः)' । जिभीति । जित्करणं—'जीतः ऋः' (३०८८) इत्यत्र स्पष्टम् ।

विभिति इति । नपः श्रुः, हिलमभ्यासकार्यं धातुर्गुणश्च । अथ सार्वधातुकङिति सर्व्वव दीर्घे प्राप्ते विकल्पार्थमाह—

२४८२ । भियोऽन्यतरस्याम् ॥६॥४॥११५॥

दी— । इकारः स्याद्वलादी किङ्ति सार्वधातुके ।
विभितः—विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार । विभाय ।
भेता । ङो १०७५ लज्जायाम् । जिङ्गेति । जिङ्गीतः । जिङ्गियति ।
जिङ्गयाञ्चकार—जिङ्गाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः ।

The इस् इकार replaces the दीर्घे इकार of भी when a इलादि किङ्त् सार्वधातुक follows. Thus विभितः—विभीतः । In भि—विभी+ भि = विभी अति by 'अदभ्यस्तात्' (2479) = विभ्यति by यण् । विभयाञ्चकार etc by 'भीङ्गी—' (2491). ङो to feel shame. जिङ्गियति—ङो ङी भि— जिङ्गी अति—जिङ्गियङ् अति by 'अचि श्रु धातुभुवां—' (272). जिङ्गाय— etc as before. पृ means to protect and to fill up.

मित— । भिय इति । 'इद्दिद्रस्—' (2482—६॥४॥११४) इत्यत 'इत्' (इकारः) इत्यनुवर्त्तते । 'गमहनजनखनघसाम्—' इत्यतः 'किङ्ति' इति, 'इ इत्यघोः' इत्यतो हलीति, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति च वर्त्तते । तदाह—इकारः स्याद्वलादादिव्यादि । विभित-इत्यादि स्पष्टम् । विभ्यति इति । अदभ्यस्तादित्यन् । यण् । विभयाञ्चकारेति—'भीङ्गी—' (2490) इत्याम्-वा । एवं जिङ्गयाञ्चकारेत्यन् । जिङ्गियति इति—अचि श्रु धात्विति इयङ् । भिङ्गीऽयं ङी धातुर्भौवादिकात्—ङोषीङ् इत्यस्मादिति द्रष्टव्यम् । पृ इति । सिट् ।

२४८३ । अतिपिपत्योश्च ॥७॥४॥७७॥

दी— । अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ।

When ङ् follows then इकार forms the final of the अभास of the roots ऋ and ए । Thus ए+ङ् लु निप्—पृ ए तिप्—पिप् तिप्—

मित— । अर्ति इति । 'अत्र लोपोऽभ्यासश्च—' इत्यतोऽभासश्चेति । 'भृजामित्' इत्यत इदिति (इकारः), 'निजां वयाणा'मित्यतः श्लौ—इति चानुवर्तते । तदाह—
अभ्यासस्येत्यादि । एवञ्च ए+ङ् लु तिप् इति स्थिते द्वित्वे अनेन—पिप्—तिप् इति जाते—

२४८४ । उदोष्ठपूर्वस्य ॥७।१।१०२॥

दो— । अङ्गावयवौष्ठपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं वाधेते । पिपत्ति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । 'हलि चे'ति (३५४) दीर्घः । पिपूर्त्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छृत्तृताम्' (२३८३) इति गुणे प्राप्त—

उत् i.e उ is the final substitute of an अङ्ग (verbal base) ending in long ऋ which is preceded by a ओष्ठा letter (as ए) passing for the part and parcel of the same verbal base (अङ्ग) । The plain meaning is—उत् replaces the long ऋ but this ऋकार must have a labial (ओष्ठावर्ण) for its constant stem and not such as is obtained from the result of combination. Thus पिप् तस् gives पि पुर तस् by 'उरण् रपरः'—whence we get पि पूर्त्तः by हलि च ; but in सम्+ञ्+क्त—सम् ईर्णः=समीर्णं and not समूणः for though न is labial yet it is not a part of ऋ—here, but added to ऋ due to सन्धि । However गुण (सार्ध—७।३।४८) and वृद्धि (सिचि वृद्धि—७।२।१) etc. being later than this rule bar the same. Thus in तिप् by गुण

we get विपत्तिं not विपूर्तिं । विपुरति—by उत् + अदादेश of भि । पपार—लिट् । In कित् लिट् i.e in अतुम् etc. गुण being due by 'सृष्टव्यताम्—' (२३७३) we look ahead :—

मित — । उदिति । उत् + ओटपूर्वस्येतिच्छेदः । 'ऋत इजातोः' (७।१।३००) इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यासवमपरिसमाप्तेरधिकारः । तथावर्तते । एकम् (अङ्गम्) अवयवषष्ठान्तम् ओटस्य विशेषणम् । तदादिविधिः तदाह—अङ्गावयवोष्ठ—पूर्वो य ऋदिति । अन्यत् तु अनुवृत्तिप्राप्तेन ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—तदन्तस्याङ्गस्येति । एवञ्च तिप्यपि उत्त्वे प्राप्ते आह—गुणवृद्धीति । 'सर्व्व—' (७।३।८४) इति गुणस्य उत्त्वापेक्षया परत्वादितत्सुवबाध इत्यर्थः । तथाच गुणेन विपूर्तिप् इत्यस्य विपत्तिं इत्येव । सिचि वृद्धिरिति (७.२।१) वृद्धिर्वातदपेक्षया-परिति द्रष्टव्यम् । अथ विपृतम् इति स्थिते तसः डित्त्वेन अगुणित्वादाह—उत्त्वे इत्यादि । उरण्—इति रपरत्वम् । विपुरति इति । मकारादेशेन 'अति'—भावे जाते हल्परत्वाभावाद्दुतः स्यानेजातस्योच्चस्य दीर्घा न । अङ्गावयवस्येति किम् ? समीपः । समपूर्वात् क्रमादिगतादुधातोः निष्ठायां रूपम् । ऋत इदितोच्चं रपरत्वं हलिचेति दीर्घादेशः । किन्तु मकारस्य ओष्ठत्वेऽपि अङ्गावयवत्वाभावात् उत्त्वं न भवति इति सुष्टु व्याख्यातमङ्गावयवस्येति । पपार इति लिट् । अत 'अचो लिषति, (7.3.115) इति वृद्धेः परत्वादुत्त्वंनेति ज्ञेयम् । श्लौरभावाद् 'अत्ति—' इति नेत्वम् । अथातुमि चान्यत्र च किति लिटि—गुणविकल्पं वक्ष्यन् आह किति लिटीत्यादि—

२४८५ । शृट्प्रां ङ्खो वा ॥७।४।१२॥

दी— । एषां किति लिटि ङ्खो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता—परीता । अपिपः । अपिपूर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । 'ङ्खान्तोऽयम्' इति केचित् । विपत्तिं । विपृतः । विप्रति । विपृयात् । आशिषि—प्रियात् ।

अपार्शीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतमि'त्यादौ
छान्दसत्वं शरणम् । डुभृञ् १०८७ धारणपोषणयोः ।

ङ्स्व (ङकार) is the optional substitute for these roots—शृ दृ
and पृ in कित्—लिट् । Thus when there is no ङ्स्व, गुण comes in
(by—ऋच्छ्रुताताम्) । Hence पप्रतुः etc. with यण् (पृ + अतुस् = पृष्ट अतुस्—
पर् प्रतुम् etc. by उरत् (२२४४) उरण्—and इको यणचि ४७) । Similarly
प्रमुः, and पपरतुः with गुण, अण् and रपरत्न etc. परिता—परीता by 'वृतो वा'
(२३६१) । अपिपः—पृ (लङ्) तिप्—अपृ पृत् by श्रौ and इतय—अपि
पृत् by 'अतिपिपश्चोय'—अपिपर् त् by 'सार्धं—' (२१६८)—अपिपर् ०—
तलोप by 'हल्ङ्वाभ्यो—' (२५२)—अपिपः by 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' ।
अपिपृताम् (लङ्त्तम्) उख by 'उदोष्टा—' and दीर्घ by 'हलि च' (२५४) ।
अपिपरः by भेजुस् and जुसि च (२४७०) and the rest is as before.
पिपृष्यात्—पृ + यात् (विधिलिङ्)—पृ पृ यात् (श्रौ)—पिपृ यात् (अति—'
पिपुर् यात् (उदोष्टा—' and 'उरण्—')—पिपृष्यात्—(हलि च) । पृष्यात्—
आशीः—no श्रु and no duplication. अपारीत्—'सिचि इङिः—'
(२२६७) । Some hold that the root ends in ङ्स्व ङ (ष) । पिपृतः—
here २४७४—does not apply. अपार्शीत् this षृ is अनिट्, hence no
elision of सिच् । But this ङ्स्व पाठ (षृ) being not admitted by
पाणिनि we are to take the forms like पिपृतम् in 'तं रोदसी पिपृतम्'
etc as vedic and not classical. डुभृञ् (भृ) उभयपदी and अनिट्—to
hold and maintain.

मित— । श्रुदृमासिति । इन्हात् षष्ठान्तम् । 'दयतेदिङि लिटि' (७।४।६)
इत्यतो लिटौत्यनुवर्तते । किति इति तु नानुवर्तिलभ्यम् पूर्वसूत्रेषु कापि तस्यादर्श-
नात् । परन्तु न्यायसिद्धमेतत् । तथाहि 'ऋच्छ्रुताताम्' (७।४।११) इति गुण—

विधायकं पूर्वस्वम् । गुणय अकिति एव विधीयते किङ्तिष्ठेति निषेधात् । अतः परसूत्रे यत् 'शुद्धप्रामि'ति—ऋसो विधीयते स (ऋस्वः) किति एव भवितुं युज्यते । अत उक्तं किति लिटि इति । एवं ऋस्वपक्षे—पृ अतुस्—पृ पृ अतुम्—पर्, पृ अतुस् उरत् (२२४५)—पप्रतुस् ('हलादिः—,' 'इको यणचि')—एवं पप्रुरित्वत् । दीर्घपक्षे—पपृ अतुस् इति स्थिते उद्दोष्टपूर्वस्वेति उत् । रपरत्वम् । पपरतुः । एवं पपरुरित्वत् । परिता—परोता = वृतो वेति दीर्घविकल्पः । अपिप इति । पृ लुङ् तिप् इति स्थिते श्लौ द्वित्वे, अडागने, अलिपिपत्योरिति अभ्यासस्य इत्त्वे, उत्तर खण्डस्य—(अपि पृत्—अपिपपुरत्) गुणे रपरत्वे, हल्ङ्वादिना—अपृकलोपे च अपिपर्—इति जाते, खरवसानयोरिति विसर्जनीयः । अपिपूर्तामिति । उत्त्वं । रपरत्वम् । हलि वेति दीर्घः । अपिपरुः—सिजभ्यस्तेति मेर्जुम् । जुसि चेति गुणः । अन्यत् पूर्ववत् । पिपूर्यात्—विधिलिङि रूपम् इत्त्वोत्त्वदीर्घाः प्राग्वत् । पूर्यात्—आशीर्लिङ् । अपारीत्—लुङ् । सिद्वात् सिचिह्रद्वौ अपार् इ स् ई त् इति स्थिते 'इट ईटि' (२२६८) इति सलोपः । केचिदित्यस्वरसद्योतनाद्यम् । पाणिनि—मते दीर्घपाठस्वैवौचित्यादिति ज्ञेयम् । पिपृतः इति । दीर्घाभावाद्दोष्टरिति न प्रवर्तते इति भावः । एवमन्यत्र । अपारीदिति । दीर्घस्व—सेटत्वविधानाद् ऋस्वस्य अनिट्कत्वम् । अतश्च इटः परत्वाभावात्सिज् लोपो नेति निष्कर्षः । कान्दसत्वं शब्दमिति । दीर्घविधानामावादिदि हृदयम् । डुभृञ् इति । डित्करणं 'डितः क्ति' इत्यर्थम् । भृविमम् । अनिङ्यं धातुः । अित्वाद्भयपदी— । श्लावित्त्वं स्यादित्याह—

२४८६ । भृजामित् ॥७।४।७६॥

दी— । 'भृज्' 'माङ्,' 'ओहाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवङ्गावाद् द्वित्वेत्त्वे । विभरामास । वभार । वभर्थ । वभृव । विभृहि । विभराणि । अविभः । अविभृताम् । अविभरुः ।

विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रषीष्ट । अभर्षीत् । अभृत । माङ् ।
१०८८ माने शब्दे च ।

इत् (इकार) is the (final) substitute of the अभ्यास of the three roots भ्र. मा and हा (to go) when श्लु follows. Thus भ्र श्लु ति—भ्र भरति—, =विभ्रति by गुण । विभ्रतः no guna because तस् is ङित् । विभ्रति—भ्रि is replaced by अति, cp—‘अदभ्रान्नात्’ (२४७६) । Then घणादेश । विभ्रध्वे and not विभ्रट्टे, because ‘इणः षीध्वं—’ (२२४७) does not apply here. श्लुवद्भावात् etc i.e. by ‘भीष्नीभ्र—’ (२४६१) we have द्वित्व in आम् and इत्त्व comes by ‘अति—’ (२४६३) । वभार—भ्रभ्र णल्—भर्भार, अ—भभार—वभार by द्वित्व, उरत् (२२४४), इङि, इलादिशेष and अभ्यासी चर्च । वभर्च—in चल्, there is want of इट् by ‘भ्रतो भारद्वाजस्य’ (२२६६) and in वभ्रव by ‘कृमृभ्रव—’ (२२६३) । विभ्रहि—no guna because हि is अपित् । विभ्रराणि just like जुह्वानि, cp—(२४६१) । अविभ्रः etc like अपिपः etc in (२४६५) । अभर्षीत्—सिच्, does not elide for भ्र is अनिट् । मा—to measure and to sound. आत्मनेपदी and अनिट् ।

नित— । ‘भ्रजामिति । ‘निजां वयाणां गुणः श्लौ’ (२५०२—७४।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तेन भ्रजामिति बहुवचनेन भ्रजादीनां वयाणामिवेति लभ्यते । तदाह—भ्रजमाङ् ओहाङ्—एषामिति । अत्र ‘लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यासस्येति । इदिति तपरत्वात्तपरसत्कालस्येति इस्वकारमावस्य ग्रहणम् । विभ्रति इति । श्लौ द्वित्वे—तिपः पित्त्वाद् गुणस्य । माङ्—निमीते । ओहाङ्—जिहीते । वयाणां किम्—जहाति । श्लौ किम्—वभार । विभ्रति—भ्रेरदादेशे—यण् । आत्मनेपदी दर्शयति—विभ्रध्वे इति । इणः परत्वेऽपि षीध्वमित्यादिरभावाद सूध्व्यादेशो नेति भावः । श्लुवद्भावाद द्वित्वे इति । ‘भीष्नी-

—' (२४६१) इत्यनेन 'पत्तिं—' (२४६३) इत्यनेन चेति भावः । विभरामासेति । विभराम्बभूव इत्याद्यपि ज्ञेयम् । कर्मणि तु—विभराम्बभूवे इत्यादि । तथाच नैष-
धीयश्लोकः—'तपर्तुपूतांबपि मीदसां भरा विभावरीभिर्विभराम्बभूविरै' । पक्षे—वभार
'वलिवयं चारुवभारवाला' इति कुमारे । वभयं इति—भारद्वाजनियमाद्रीडिति भावः ।
वभूव इति । 'कृत्भृ—' (२३६३) इति क्रादिनियमादिडभावः । विभृच्छि हिर-
पित्त्वात् गुणः । लडसिपि गुणे रपरत्वे हलद्यादिनापृक्तलोपे विसर्जनीये च रूपम् ।
अविभृताम्—इति तसुः डित्त्वात् गुणः । अविभृः । सिजभ्यस्तेति जुस् । जुसि चेति
गुणः । अभाषीत् इति । अनिट्त्वेन इटः परत्वाभावात्—सिज्लोपाभावः । दीर्घः ।
अभृत—इति तड्पक्षे । 'लिङ्सिचावात्मनेपदीषु'—(२३००) इति कित्त्वात् गुणः ।
'कृसादङ्गात्' इति सिचो लोपः । नाङ्—ङित्त्वादात्मनेपदी—' अनिट् । अथास्य
अधुत्वादाकारस्य ईत्वं स्यादित्याह—

२४६७ । ई हल्यधोः ॥ ६।४।११३॥

दी— । आभ्यस्तयोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके किङ्ति
हलि न तु घुसञ्जकस्य । मिसीते । 'आभ्यस्तयोः—' (२४६३)
इत्याल्लोपः । मिमाते । मिमते । प्रथमास्त ॥ ओहाङ् १०८६
गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ।
ओहाक् १०६० त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

ईत् (ईकार) is the substitute for the आ of आ and of अभ्यस्त
roots but not of घुसञ्जक roots (दा and धा) when a किङ्त् इल् (त
तस् थम् etc) follows. Thus म् + ते—मा मा ते (श्लु)—मि माते
(मृजामित्)—मिसीते । 'आभ्यस्तयोः—' etc obvious. मिमते by अदभ्यस्तात्
(2479). प्रथमास्त—लुङ् sing. third per. of मा with प्र and
चि । चत् by 'नेर्गदनदपतपदघुमा—' (2285). ओहाङ्—ओ is for

णत्व in निष्ठा, cp—'ओदितश्च' (3019) and ङ् indicates आत्मनेपद ; जिहीते—ज by 'कुहीयु' and इ by 'भ्रजामित्' and ई by this rule. जिहाते etc like मिमाते etc. ओहाक् is परस्मैपदी । जहाति ; both are अनिट् ।

मित— । ई इति लुप्तप्रथमाकम् । 'आभ्यस्तयोरितः' इति सर्व्यमनुवर्तते । 'गमहन—' इत्यतः किङ्ति इति । 'अत उत्—' इत्यतः सार्वधातुके इति च तदाह—आभ्यस्तयोरित्यादि । अघोरिति प्रसव्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु वृसंज्ञकस्थिति । तेन दत्तः धत्तः इत्यादौ ईत्त्वं न । किङ्ति किम्—लुनाति (क्रादिः) । मिमीते इति । भ्रजामिति अभ्यासस्य इत्वम् । आभ्यस्तयोरिति स्पष्टम् । प्रण्यमास्त इति । प्र—णि—ना+; लुङ् त । 'नेर्गदनद्—' (२२८५) इति णत्वम् । ओहाङ् ओहाक् इत्यादौ—ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् । तथाच सूत्रम्—'ओदितश्च' (३०१९) । हीनः, भुञ्ज इत्यादुदाहरणम् । जिहीते इत्यादि प्राग्वत् । कुहीयुरिति (२२४५) इत्यभ्यासस्य चुत्वम् । जहे इति । प्रथमैकवचने लिटि । ओहागिति । सुगमम् । अथ जहाते भ्रजामित्यवापरिगणितत्वात् तस्यापि इन्तुप्राप्ते च विशेष व्यवस्थामाह—

२४८८ । जहातिश्च ॥६॥४॥११६॥

दो— । इत् स्याद्वा हलादौ किङ्ति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् । जहितः—जहीतः । जहति । जही । जहितात् ।

इत् or इकार—is the optional substitute for the आ of हा (to give up) when a हलादि किङ्त् सार्वधातुक follows, इकार being optional in the alternative case ईत् or ईकार comes in by 'ईहल्यखोः' (2497). Thus जहितः etc. जहति—अदादेश । आहोप by श्नाभ्यस्तयोः—(2433). जही—लिट्+पात औ णत्वः । जहितात्—तात्तङ् । In हि there are three forms—

मित—। जहातीयति । 'इह्रिह्रस्व—' (६।४।१६४) इत्यत इदिति ।
 'गमहन—' (६।४।१६८) इत्यतः किङ्कति इति । 'अत उत्—' (६।४।११०)
 इत्यतः सार्वधातुके इति । 'ई ह्रल्यघोः' (६।४।११३) इत्यतो ह्रलि इति चानुवर्तते ।
 तदाह—इत् स्याद्वेति । वेति 'भियोऽन्यतरस्याम्' (६।४।११५) इत्यतोऽनुवर्तते ।
 पचे ईत्त्वमिति । ई ह्रल्यघोरित्यनेनेत्यर्थः । जहति इति । 'श्राभास्तयोः—'
 (२४८३) इत्यालोपः । अटभास्तादिति (२४७८) इत्यत् । जहाविति जिटि
 'आत औ—' इति औकारादेशः । अभ्यासकार्यम् । जहितादितित्वात् । ही
 रूपत्रयमित्याह—

२४८८ । आ च ही ॥६।४।११॥

दो—। जहातेर्ही परे आ स्यात् चादिदीती । जहाहि—
 जहिहि—जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

आ and also इ and ई are the final substitutes for the आ of
 हा to leave, when हि follows. Thus जहाहि, जहिहि (by 'जहातिय')
 and जहीहि (by ई ह्रल्यघोः) । अजहात्—लङ् तिप्, is not किङ्त् hence
 no इत्त्व । अजहुः—अजहा+जुस् by 'सिजभास्त—' (२२२६)—अजह् उस्—
 आलोप by 'श्राभास्तयोः—' (२४८३)—अजहुः no इत्त्व or ईत्त्व for उस्,
 though किङ्त् is not ह्रलादि । अजहाः—सिप्, is not किङ्त् hence no
 इत्त्व or ईत्त्व ।

मित—। आ वेति । 'जहातिय' इत्यतो जहातेरित्यनुवर्तते । तदाह—
 जहातेरिति । अथ सूत्रस्य चकारस्य शापकत्वमाह—चादिदीती इति । चात् +
 इत् + ईत् इतिच्छेदः । तद् इदिति जहातियेत्यस्यात् ईदिति तु 'ई ह्रल्यघोः' (२४८७)
 इत्यत इति यथायथं ज्ञेयम् । जहाहि—इत्याटि स्पष्टम् । अजहात्—तिप्ः कित्-
 त्वाभावादित्त्वत्त्वे न । तसि—अजहिताम् । अजहुरिति । 'श्राभास्तयोः—' (२४८३)

रित्वालोपे भीजुसिरूपम् । उभः किञ्चिदपि—इलादित्वाभावात् इत्त्वे च्च न । अजहाः-
सिपि— । विधिलिङ्गिनिशेषमाह—

२५०० । लोपो यि । ६।४।११८॥

दी— । जहातिरालोपः स्यात् यादौ सार्वधातुके ।
जह्यात् । 'एलिङ्' (२३७४) हेयात् । अहासीत् । डुदाञ्
१०८१ दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ ।
'घृसोः—' (२४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपी । देहि । अददात् ।
अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् ।
अदुः । अदित । डुधाञ् १०८२ धारणपोषणयोः दानेऽपीत्येके ।
प्रणिदधाति !

The आ of the root हा to abandon, disappears when a सार्व-
धातुक, having a य at the outset, follows, हा + यात्—हाहा यात्—
जह् यात्—जह्यात् । in आशी.—हेयात् by 'एः—(२३७४) । अहासीत्—लुङ्—
—by 'घमरमनमाताम्—' (२३७७) । डुदाञ्—to give. By ड्—
दतिमम् । By ङ्—उभयपदी ; प्रणिददाति—णत्व by 'नेर्गदनद—' (२२८५) ।
दत्तः—दा + तस्—दादा तस्—ददा तस् by 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)—दत्
तस् by 'खरि च' (१२१)—दत्तः । ददति by 'अदभ्यस्तात्—' । दत्ते—as in
दत्तः । ददौ—by 'आत औ—' । In देहि we have एत्त्व and अभ्यासलोप by
'घृसोः—' (२४७१) । अददुः by आलोप and जुष् । दद्यात्—विधिलिङ्गः ।
देयात्—आशीः—by 'एलिङ्' । अदात्—अदात् etc. लुङ्—elision of सिच्
by 'गातिस्थापुपाभूयः सिचः—' । In लुङ्, the आत्मने form is—अदित—अटा
सिच् त—अदि सिच् त by 'स्याधोरिञ्' (२३८६)—अदि ० त by 'ह्रस्वादङ्गात्'
(२३६७)—अदित and this इ is not gunnated owing to the किञ्च
of सिच् by 'स्याधो—' mentioned above. डुधाञ् etc. easy.

मित— । लोप इति । अहातेयत्ततो अहातेरिति । आभ्यस्तयोरात् (६।४।१२२) इत्यत आत् इति चानुवर्तते । 'अत उत्—' इत्यतः सार्वधातुके इति च । यि इत्यस्य 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तित्त्वस्य विशेषणत्वेन तदादिविधिसदाह—अहातेरात् लोप इति । अहासीत् इति लुङि—यमरमनमातां सक् चिति (२३७७) सक् इडागमय । डुदाञ्—जित् उभयपदी— । डित्त्वेन—दत्तिमम् इति । प्रणिददाति इति—'नेर्गद—' (२२८५) इति गत्वम् । दत्त इति ददा तस् इति स्थिते ई ह्रस्वोऽरित्यव 'अघो'-रिति निषेधात् ईच्चाप्राप्तेः 'आभ्यस्तयो—' (२४८३) इत्यालोपः । दद तस्, ततो खरि चिति (१२१) चत्वेन रूपम् । एवं दृत्ते इत्यादि । ददति—अदभ्यस्तादित्यत् । एवं दधति । अन्यत्—स्पष्टम् । अददुः—आलोपः । केर्जुस् । ददादित्यादि—अहादित्यादिवत् । अदात् इति 'गातिस्थाघुपाभ्यः शिचः परस्मैपदेषु' इति सिज्लोपः । सिज्लोपाच्च 'अस्तिशिचोऽपृक्तो' इति न प्रवर्तते । अनिट्कत्वाच्चेत् । अदुरिति तुषि । अन्यत् प्राग्वत् । अदित इति—तङ् पक्षे लुङि । तदेव अदा सिच् त इति स्थिते स्थाघोरिञ्चेति इत्त्वे सिचः कित्त्वे च गुणाभावेन अदि स् त इति जाते ह्रस्वादहादिति सलोपः—अदि त । डुधाञ् इति डुदाञ् वत् ।

२५०१ । दधस्तथोश्च ॥ ८।२।३८ ॥

दी— । द्विरुक्तस्य भषन्तस्य धाधातोर्वशो भष् स्यात् तथयोः परयोः सध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवी । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्राप्तिङीये न स्थानिवत्'—धत्तः । दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । दधः । धत्ते । धत्से । धडे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । निजिर् १०८३ शौचपोषणयोः ।

भष् is the substitute for the वष् of the root धा—after it has been duplicated and yet has भष् letter at the end—when त

and थ as also स् and ध्व follow. The plain meaning is this :— the term, 'दधः' in the sūtra is the genitive (षष्ठी) of the form दधा which is the result of duplication of धा; of दधा—द is वश् (व गडदग्) which therefore is replaced by ध or भष् (भवेधष्), दधा becomes भषन्त वा दध् when आलोप is effected by 'त्राभ्यन्तरोरातः' (2483). Thus with तस्—added we have दध् तस् = ध ध् तस्—। Now a difficulty arises—by 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०), this elision of (आलोप) is स्यानिवत् because the operation is made on the preceding letter द (of दध्)। And what does स्यानिवत् mean here ? It mean that the आ, in spite of its elision, is inevitably occupying its position. If so then दध् is as good as दधा (in substance). Thus (दध्) ceases to be भषन्त । And consequently the rule fails. So to solve this difficulty Madhava and Vamaṇa assert that on the authority of the Panini's expression, 'दधः—', आलोप here should not be considered as स्यानिवत् । But Bhattoji is opposed to this opinion on the ground that Panini has purposely so expressed to indicate the existence of the परिभाषा— "पूर्ववासिद्धीये न स्यानिवत्" i.e. the स्यानिवद्भाव will not take effect with reference to operations laid down under 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१)। Hence Bhattoji's is the more scientific or accurate method of explanation.

मित—। दध इति । दधः + तथोः + च इतिच्छेदः । दध इति कृतद्वित्वाभ्यास—
कार्यस्य धाधातोर्यं हणम् । तथोरिति तकार—घकारयोः प्रत्ययाद्योर्यं हणम् । चकारिण—
'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः' (३२६—८२।३०) इत्यतः सध्वोरित्यस्य समुच्चयः ।
किञ्चित्स्याद् भषन्तस्य वशो भष्—इति चानुवर्त्तते । तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादि ।

तदेवं धा + तस् इति स्थिते द्वित्वे, अभ्यासस्य ङस्ते जश्त्वे च दधा तस् इति भवति । ततश्च दध् इत्यस्य भङ्गन्तत्वेन पूर्वाक्षरस्य दकारस्य वशत्वेन भङ्भावो धकारो विधीयते । तदेतद् धकारविधानं व्यर्थम् । 'अचः परधिन् पूर्वविधी' (५०) इत्यनेन हि आङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वम्—लुप्तस्यापि आकारस्य भूतपूर्वगत्या अवस्थितिरस्तीति स्थानिवत्त्वार्थः । यतः दकारस्य धकारविधानरूपः पूर्वविधिरत्र कर्त्तव्य एव । एवं तर्हि आकारस्य तत्त्वतः (स्थानिवत्त्वेन) सत्वात् भङ्गन्तत्वं (धकारान्तम्) कथमिति अनिष्पत्तौ प्राप्तायाम् प्रथमं वामनमाधवयोः समाधानप्रकारं दर्शयति—वचनसामर्थ्यादिति । यद्यपि सूत्रपर्यालोचनया ययोक्तं कार्यं न सिध्यति तथापि 'धत्त' इत्यादिसिध्यर्थे 'दधः इति यस्मात्—आचार्येण पाणिनिना उक्तमतस्तदवचनमेवात्र प्रमाणमिति कृत्वा अत्र आङ्गोपो न स्थानिवदिति निगमनीयमिति तयोर्भावः । तदेतेन मतेनापरितुष्यन् स्वमतं व्यनक्ति—वस्तुतस्त्विति । पूर्ववासिद्धीये इति पूर्ववासिद्ध + भवार्थे क्तः । पूर्ववासिद्धम् (पा२।२। इत्यसिद्धकान्ते यो यो विधिरारब्धस्तत्र तत्र स्थानिवद्भावो नादृक्त्व इति परिभाषार्थः । अतः परिभाषावलादेव सिद्धं वचनसामर्थ्याद्ययणरूपः क्लेशो न कर्त्तव्य इति दीक्षितस्याशयः । तदेवं भङ्भावेन धध्त्स् इति स्थिते द्वितीयधकारस्य 'खरि च्' इति (१२१) चत्वेन तः । ततो ङपम् । दधति—अत् । धत्यः—पूर्ववद् भङ्भावचत्वादि । सध्वीः इत्यस्योदाहरणे—धत्से । धर् इति । दध्वः । दधः । प्राग्वदाङ्गोपः । धते—चत्वंम् । धेहि—एत्वाभ्यासलोपी । अधित—लुङि तङ्पद्ये—स्याधोरिति आकारस्य इदादेशः सिचः क्त्वेन गुणाभावः । ङसादङ्गादिति सिचो लोपः । परस्मै—पद्ये तु—अधात् इत्यादि ।

अथ वय इति । निजिर्, विजिर्, विष्ल इत्येते इत्यर्थः । स्वरितेन इति, उभयपदिन इत्यर्थः । निजिर्—इरित्, शोपदेशः, अनिदित्, अनिट् च ।

२५०२ । निजां त्रयाणां गुणः श्लो ॥७॥४॥७५ ॥

दौ । णिजिर्, विजिर्, विष्लृ एषामभ्यासस्य गुणः

स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनित्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेच्यति ।
नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

The reduplicate (अभ्यास) of the roots णिञ्, विञ् and विष् gets गुण when झ is affixed. निञ् + तिप्—निनिञ् ति (झ)—नेनेञ् ति (पुगन्तलघूपधस्य च—२१८६)—नेनेक् ति by चोः कुः (३७८) । नेनिजति by अदादेश । नेच्यति—निञ् स्यति नेञ् स्यति etc. नेनिग्धि—ङि is अपित् hence no guna. ङि becomes धि by 'हुक्लभ्यो—(२४२५) । Now to have the 'लघूपधगुण' in आनिप् etc. is forwarded the rule :—

नित— । निजामिति । 'अव लोपः—' इत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते, अत आह—
एषामभ्यासस्येति । नेनेक्ति इति । यो नः—इति नलम । श्लाविति द्वित्वम् । अनेन
अभ्यासगुणः । 'पुगन्त—' (२१८६) इत्यनेन च धातूपधगुणः, चोः कुरिति (३७८)
इति जस्य कः । नेनित्ते इत्यादि तद्धर्षे इति त्रयम् । नेनिजति—अदादेशः ।
ङित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः । नेक्ता—नेच्यति—लघूपधगुणः कुलं च । नेनिग्धि
इति । अनेनाभ्यासगुणः । हेरपित्त्वाद् लघूपधगुणो न । 'हुक्लभ्यो—' इति
हेर्धिरादेशः । अथानिप् इत्यादौ पकारसत्त्वेऽपि लघूपधगुणो न स्यादित्याह—

२५०३ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७।३।८७ ॥

दी— । लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् ।
अनेनित्ताम् । अनेनिजः । नेनिज्यात् । अनिजत्—अनेचीत् ।
अनित्त । विजिर् १०६४ पृथग्भावे । वेवेक्ति—वेवित्ते ।
विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (२५३६) इति ङित्तुम् न, 'ओविजी'
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'निजिविजो' रुधादावपि । विष् लृ
१०६५ व्याप्तौ । वेवेष्टि—वेविष्टे । लृदित्वादङ् । अविषत् ।

तडि क्तः । अजादौ—'क्तस्याचि' (२३३७) इत्यस्योपः । अवि-
चत ? (*) । अविचाताम् । अविचन्त ।

The इक् of the short penultimate of an अभ्यस्त root is not
gunnated when an अजादि पित् सार्वधातुक follows. Thus—निनिज्,
आनिप्—नेनिज् आनि—नेनिजानि—but the अभ्यास gets गुण by the
former rule 'निजा वयाणाम्—' (२५०२) । अनेनेक्—निज्—लङ् तिप्—
अट् नेनेज् त् by अडागम्, अभ्यासगुण and लघूपधगुण—अनेनेज् ० by
'हल्ङादि—' (२५२)—अनेनेक् by 'वाऽवसाने' (२०६) । In तस
अनेनिकाम्—no guna, तस् being ङित् ; similarly in ङि, अनेनिजुः with
जुस and without गुण । नेनिज्यात्—(विविलिङ्)—यामुट्—ङित् ।
निज्यात्—आशीः—श्लुभाव is in सार्वधातुक only ; hence no duplication.
In लुङ्—अनिजत्—अनेचीत् । अनिजत् is formed with अङ् in place of
चि क्त by 'इरितो वा' (२२६२) and अङ् being ङित् the penultimate
is not gunnated whereas अनेचीत् is formed with 'सिचि वृद्धिः—'
(२२६७) and its ज is changed into क by 'चोः कुः' (२७८) and as
the root is अनिट् so सिच् does not elide but is changed into च by
'इष्कोः and आदेश—' (२११—१२) । In आत्मने—the form is अनिक्त—
अनिज सिच् त—अनिज् त, by 'भ्रलो भ्रलि' (२२८१) सिच् is dropped ; then
कुल of ज by 'चोः कुः' । विजिर् to make or remain apart. विवेक्ति etc.
like निजिर । This जुहोत्यादि विज will have गुण—in connection with
the aug. इट् in यल् (thus विवेजिच) because the prohibition of
गुण by the rule 'विज इट्' (२५३६) refers to विज् read as 'ओविजी'

* अविचत इति 'अजादौ' इत्यस्मात् प्राक् पठनीयमिति मितभाषिण्यां तडं हतुरनु-
सन्धेयः ।

(भप्रचलनयोः)—१२६० under तुदादि । निज् and विज् are also read in रुधादिगण । विप्लु—विष्—लुदित् easy: लुदिच्चादङ् i.e by the rule 'पुषादिट्टातादद्यादितः परस्मीपदेषु': (२३४३) । अविचत् etc. see under 'श्ल इगुपधात्—' (२३३६) ।

मित— । नाभ्यस्तस्येति । 'मिद्दिर्गुणः' (७३।८२) इत्यतो गुण इति । 'पुगन्त-लघूपधस्य च' (७३।८६) इत्यतो 'लघूपधस्य' इति चानुवर्तते । अतः शेषपूरणेन व्याचष्टे—लघूपधगुणो न स्यादिति । पुगन्त इति तु नानुवर्तते । अभ्यस्तस्य तदसम्भवादिति भावः । अयं सम्मिलितार्थः—'अभ्यस्तस्य धातोर्लघूपधस्याङ्गस्य इको गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके' इति । नेनिजानि इति । निजां त्रयाणामिति अभ्यासस्य गुणः । अनेनेक् इति । लङि—अनिनिज् त् इति स्थिते अभ्यासगुणः, लघूपधगुणः, तकारस्य हल्स्वादिलोपः, जस्य कुत्वं चेति । अनेनिजान्—इति । तसस्तामादेशो गुणाभावश्च । अनेनिजुः—भेर्जुसि गुणाभावे रूपम् । नेनिज्यात्—विधिलिङि यासुट् । ङित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः । निज्यात्—आशिषि—किच्चाद् गुणाभावः । श्लुवच्चाभावाद् द्वित्वाभावः । अनिजत्—अनेचीत् इति । उभे लुङि प्रथमैकवचने रूपे । प्रथमं 'इरितो वा' (२२६८) इत्यङि । अपरन्तु सिचि वृत्तौ, जस्य कुत्वे, सिचः षत्वे च सिध्यति । विजिर्, निजिर्, वत् । विविजिद्य इति । थलि 'विज इट्' (२५३६) इति गुणनिषेधे प्राप्ते आङ्—अवेति । ओविजी इति १२६० संख्यकम् । तच्च तुदादौ पठितम् । विप्लु—इति । स्पष्टम् । लुदित्वा दङ् इति । पुषादि (२३४३) सूत्रेणेत्यर्थः । आत्मनेपदपक्षे क्त इत्याङ्—तङि क्त इति । 'श्ल इगुपधादनिटः—' (२३३६) इत्यनेनेति भावः । अजादाविति—एतत्तु 'अविचत्' इत्यस्माद्दृष्टं पठितुं युक्तम् । अथ अजादिप्रत्यय परकत्वाभावादिति श्रेयम् । अतएव वृत्तौ प्रश्नसूचकचिह्नं प्रदत्तमिति दिक् ।

दो— । अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनञ्छान्दसाश्च । घृ १०८६ चरणदीप्तयोः । जिघर्षीग्निं हविषा घृतेन । 'भृजामित'

(२४८६) । 'बहुलं कृन्दसि' (३५८८) इतीश्वम् ।
 ह्र १०८७ प्रसह्यकरणे । अयं सुवोऽभिजिहत्ति होमान् ।
 ऋ १०८८ सृ १०८९ गतौ । 'बहुलं कृन्दसि' (३५८८) इत्येव
 सिद्धे 'अर्त्तिपिपर्त्तौश्च' (२४८३) इतीश्वविधानादयं भाषाया-
 मपि । 'अभ्यासस्यासवर्ण' (२२८०) इतोयङ् । इयर्त्ति ।
 इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । 'इडतरर्त्ति—' (२३८४) इति
 नित्यमिट् । आरिथ । अर्त्ता । अरिथति । इयराणि । ऐयः ।
 ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्त्ति ।
 मस ११०० भर्त्सनदीस्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि—'
 (३५५०) इतुप्रधालोपः । 'भ्रलो भ्रलि' (२२८१) इति
 सलोपः । बब्धः । वप्सति । कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर
 ११०२ त्वरणे । तुतोर्त्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । धिष ११०६ शब्दे ।
 दिधेष्टि । दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति । दधन्तः ।
 दधनति । जन ११०५ जनने । जजन्ति ।

Now, up to the end of the जुहोत्यादि class, are dealt with the roots that are परस्मैपदौ as also Vedic. हृ to drip and to shine. Thus जिवर्न्धि etc. हृ+मिप्—हृ हृमि (by श्लु)—घर्त् मि—जघर्न्धि—जिघर्न्धि—the अभ्यास gets इत्त्व directed by 'भ्रजामित्' although हृ is not included in the भ्रजादि list, by the rule 'बहुल—' (३५८८) । हृ to perform by force, like हृ । ऋ, सृ to go. इत्त्व enjoined for भ्रज्, माङ् and ओहाङ् by 'भ्रजामित्' might have been transferred to ऋ also by the rule (बहुलं कृन्दसि—३५८८) and there was no need of taking ऋ with पू in the rule 'अर्त्तिपिपर्त्तौश्च'

(२४६३) । This indicates that the root कृ is used in classical sanskrit (भाषा) as well. Thus कृ + तिप्—कृ कृ ति (by श्लु)—इर् अर् ति ('अर्ति—' gives इर् and 'सार्ध—' (२१६८) gives अर्—रपरत्व is by उरण्—इ अर्ति (by 'हलादिः—')—इयङ् अर्ति (by 'अभ्यासस्य—')—इय् अर्ति—इयर्ति । इयृतः—here तस् being कृत् the second कृ is not gunnated thus इय् कृतः । इयृति—here इयृ + अति (अदभ्यस्तात्) gives occasion to यण् (इको यणचि) । आर—लिट् ; the अभ्यास becomes अर्—by 'उरण्' (२२४५) and the next (कृ) becomes आर् by 'कृच्छ्याताम्' (२२८३) then उपधावृद्धि and finally by हलादिः—and 'अकः सवर्णे—' = आर । इयराणि—कृ + आनि (लोट्)—कृ कृ आनि—इर् अर् आनि by 'अर्ति—' and 'आडुत्तमस्य पिच्च'—इ अराणि ('हलादिः—') इयङ् अराणि—'अधि श्लु—' (२०१)—इयराणि । ऐयः—कृ लृत् तिप्—कृ कृत by श्लौ—इर् अत्—इर् अर् ० by 'हलादि—,' 'अधि श्लु—' and 'हलङ्गाव्—' आट् इयर by आडजादीनाम्—ऐयः by वृद्धि—(आटय—२६६) । ऐयरुः—by अदभ्यास्तात् and के जुस् । इयृयात् विधिलिङ्—इयङ् and गुणाभाव of the next कृ owing to कृत्त्व of यासुट् । अय्यात्—आशीः—कृ + यात्, here गुण is effected in spite of the कृत्त्व of यासुट् by the rule 'गुणोऽतिसंयोगादोः' (२३८०—अ४।२६) । आरत् (लुङ्)—कृ + च्लि + तिप्—कृ + अङ् त् by 'सर्तिशास्त्रातिभ्यश्' (२३८२) अर् अत् by 'कृद्दयोऽङिगुणः' (२४०६)—आट् अरत्—'आडजादीनाम्'—आरत् । असर्ति—सृ + लट् तिप् । वभस्ति by द्वित्व etc. वव्यः—भम् + तस्—भस् भस् तस् (श्लौ)—वभस् तस् ('हलादिः—' and 'अभ्यासे चञ्च')—वभस् तस् by 'वसिभसोः—' (३५५०) च of भ is dropped. वभ् तस् by भलो भलि (२२८१)—वभ् घस् by 'भूपस्तर्षोऽघः' (२२८०)—वभ् घस् by 'भलां जस्—' (५२)—वव्यः । वसस् ति—वभस् अति—'वसिभसोः—' ३५५० and अदभ्यस्तात्) = वभ्सति—वसति by 'खरि च' (१२१) । कि to know.

चिकेति by द्वित् etc. and 'कुहोषु' (२२४५)। तुर to look sharp, to hurry etc. तुतोर्त्ति—तुर् तुर् ति—तुतोर्त्ति। तितृर्त्तः—दीर्घ by 'हलि च' (३५४)। दिघेष्टि etc. धन to acquire or have paddy। धन् धन्ति—दधान्। जन to give birth to. Easy.

मित—। अथ आगणानादिति—जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। क्वान्दसाद्येति—एते क्वान्दस्यैव प्रयुज्यन्ते न भाषायामित्यर्थः। ननु तर्हि वैदिकप्रकरणे एवोच्यन्तामिति चेत्। न। जुहोत्याद्यन्तर्भूतत्वेन तस्यैवोक्तेः समीचीनत्वादिति शक्यम्। घृ इति। प्रयोगमाह—जिघर्षि इत्यादि। अथ जिघर्षिसाधनप्रकारमाह—भृशामित् इति। यद्यपि घृधातोर्भृशत्वाभावादित्त्वं न प्राप्नोति तथापि क्वान्दसत्वात्तदपि द्रष्टव्यमित्याह—'बहुलं क्वान्दसी'ति। तदेवं द्वित्, हलादिशेषे, अभ्यासस्येत्त्वे धातोर्गुंशे च रूपं सिद्धम्। प्रसज्यकरणे इति। प्रसज्य तु हठार्थकमित्यमरः। अतएवावि-सृज्यकरणे इत्यर्थः। प्रयोगमाह—अयमिति। अभिजिहृत्ति इति। अभिपूर्वात् हर्त्ते इपम्। ऋ सृ इति। ऋधातोर्क्वान्दसत्वेऽपि भाषायामपि प्रयोगोऽस्तीत्याह—बहुलं क्वान्दसीत्येव सिद्धे इति। तथाच 'अत्ति—' इत्यत्र अर्त्तेरयहणेऽपि इत्त्वं स्यादेव 'बहुलं क्वान्दसी'त्युक्तत्वात्। अतः पिपर्त्तिसाहचर्याहधातोरपि भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति गम्यते इति भावः। नागेशस्तु 'नायं सार्वत्रिक' इति भाष्यस्वरसादित्याह। इयर्त्ति इति। ऋ तिप् इति स्थिते त्रीं द्वित् अभ्यासस्येत्त्वे धातोर्गुंशे च इर् अर् ति इति भवति। ततो हलादिशेषे—'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२६०) इतीयङादेशे च—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति इति। तसि गुणाभावादियङादेशाच्च—इयृतः। भौ तु अदादेशे अभ्यासस्येयङि ङित्त्वाद् यणाभावे च इयृ अति इति स्थिते यणादेशः। चार इति + लिटि ऋ + णल् इति स्थिते द्वित् 'अतो जिघर्षति' (२५४) इत्यपेक्षया 'अच्छत्युताम्' (२३८३) इति गुणविधायकशास्त्रस्य परत्वाद् इदंरमाप्ते गुणः। हलि चेति (३५४) उपधादीर्घः। अभ्यासस्य तु 'उरत्' (२२४४) इति अक्षम् 'उरण्—'इति रपरत्वं च। एवम् अर् चार् च इति जाते हलादिशेषः संवर्णदीर्घश्चेति भावः। एवमारतुरित्यत्र। चारिष इति। भारद्वाजनियमात् इच्छित्त्येते प्राप्ते आह—इच्छित्त्ये—इत्यादि। इयराषि

इति । द्वित्वे स्वगुणहलादिशेषेयडादेशणत्वाणि । ऐय इति लङि प्रथमैकवचने रूपम् ।
 ऋ तिप् इति स्थित्वे द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे धातोर्गुणे हलादिशेषे हल्ङ्यादिलोपे च इ अर्
 इति । इयङ् । इय् अर् । आडादादीतामित्याट् । आ इयर् । आटर्थेति ऋत्विः ।
 ऐयः—ऐयर् लावस्थायामिव अट् इति मतेऽपि न दोष इति शेषरे स्पष्टम् । ऐयृताम्
 इति—तसः ङित्ताद् गुणाभावः । ऐयरुः इति—मेर्जुम् । लुसि चेति गुणः । इयृयात्—
 विधिलिङि रूपम् । यासुटो ङित्ताद्गुणः । श्लुवदभावाद्ङित्वादि पूर्व्ववत् । अय्यात्
 इति—आशिधि रूपम् । अत्र यासुटः कित्तुऽपि (ऋ+यात् इति स्थिते) 'गुणोऽर्त्ति-
 सयोगाद्योः' (२३८०) इति गुणः । अय्यात् न च 'अकृतसार्व्व—' इति दीर्घः स्यादिति
 वाच्यम् । तस्य 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२३६७) इत्यनेन बाधात् । ननु तर्हि 'रिङ्'
 एवास्तु इति चेत् । न । तस्य हि 'गुणोऽर्त्ति—' इत्यनेन बाधः स्पष्टः । अतो गुण एवात्र
 स्यादिति बोध्यम् । आरत् इति—लुङि प्रथमैकवचनम् । ऋ+ञि+तिप् इति
 स्थिते 'सर्त्तिशास्पर्त्तिभ्यश्च' (२६७८) इति च्लेरङ् । ऋ अङ् त् । तत 'ऋहशो
 ङङि गुणः' इति गुणे आडागमे च आट अर् अत् इति जाते रूपसिद्धिः । ससर्त्ति
 इति—सृधातो रूपम् । भसिति । बन्व इति । भस् तस् इति स्थित्वे द्वित्वहलादिशेष-
 जश्लेषु कृतेषुवभस् तस् इति । ततो घसिभसीरिति भस् इत्यस्य उपधास्यस्य अकारस्य
 लोपे वभ्स् तस् इति । भ्रलोभ्रलीति सलोपः । वभ् तस् । भ्रपस्यार्थोर्धोऽधः । वभ् धस्
 'भ्रलां जश् भ्रशि' (५२) । वभ् धस्—बन्वः इति । वसति इति । वभस् भि इति
 स्थित्वे पूर्व्ववदङ्गोपे भ्ररदादेशे च वभ् स् अति इति । ततो वभ् सति । ततो वसति,
 स्वरि चेति चर्त्तेन भस्य पः । कौत्ति—प्राग्बद् द्वित्वादि । कुहोश्चुरिति अभ्यासस्य चुत्वम् ।
 तुर् इति । तुतोत्ति इति । द्वित्वादि । धातोर्लघूपधत्वाद् गुणश्च । दिधेष्टि इति ।
 धन धान् इति । धान्वाञ्जने इत्यर्थः । दधन्ति इत्यादि सुगमम् ।

२५०४ । जनसनखनां सज्भ्रलोः ॥६॥४॥४२ ॥

दो— । एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्भ्रलादौ सनि भ्रलादौ
 किङ्ति च । जजातः । जजति । जजसि । जजान ।

जजायात्—जजन्यात् । जायात्—जन्यात् । गा ११०६ सुतो ।
देवाज् जिगाति सुम्रयुः । जिगौतः । जिगति ।

इति तिङन्तज, होत्यादिप्रकरणम् ।

आकार is made the final substitute of these roots जन, सन् and खन् when a भलादि (having a भल् letter in the beginning) सन् or a भलादि किङ्त् (कित्, ङित्) affix follows. तस् is ङित्—thus जजातः (हित् etc. as before) where न makes room for आ । In सन् जिजासति, सिषासति etc. जञति—जजन् + भि—जज्न् अति by 'यभहनजनखन-घसां लोपः किङ्त्वनङ्' (२३६३) because, though अति is ङित् yet it is not हलादि ; hence no आकारादेश—जज्ज् अति by 'स्तीः यना युः' (१११)—जञति । जजंसि—अनुखार by 'नद्यापदान्तस्य भक्ति' (१२३) । जजान लिट् । जजायात्—जजन्यात् by 'ये विभाषा' (२३१८) in विधिलिङ् । जायात्—जन्यात्—आशीः । गा to Praise. देवान् etc. i. e. 'one desirous of wealth praises the gods.' जिगाति by हित्, इत्, चुत् etc. as before.

Here ends the जुहोत्यादि chapter.

मित— । जनसनखनामिति । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१) इत्यत 'आत्' इत्यनुवर्त्तते । जनसनखनामिति च षष्ठ्या निर्दिष्टम् । तेन अलोऽन्तर—परिभाषा लोपतिष्ठते । तदाह—एषामाकारोऽन्तादेशः स्यादिति । सन्भूलोरिति इन्धात् सप्तमीद्विषचनम् । सनि भक्ति इत्यर्थः । तत्र सनीति विशेष्यम् । भक्तिति च विशेषणम् । किञ्च 'अनुदाचोपदेश—' (६।४।३७) इत्यतः किङ्त् इति च प्रत्ययान्तरं विशेष्यमनुवर्त्तते । ततो भक्तिति विशेषणमावर्त्तते । अतस्तदुभयत्रासञ्च तदादिविधिमात्रित्य—व्याचष्टे—भलादौ सनि भलादौ किङ्त् इति चेति । भाष्यं तु 'अथ किमर्थं समुच्चयः सनि च भलादौ चेति । आहोस्वित् सन्विशेषणं भलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सनि अभलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति..... ।

अध सन्विशेषणं भक्त्यहणम् । जातः जातवानित्यवापि प्राप्नोति ।.....यद्य ' नार्थो
 भक्त्यहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसन्ख्यनामनुनासिकस्याकारो भवति
 भक्ति किङ्ति । ततः सनि च । सनि च जनसन्ख्यनामनुनासिकस्याकारो भवति
 भक्तीत्येव । तस्मान्नार्थो भक्त्यहणेन ।' इत्येवं भक्त्यहणं प्रत्याख्याय व्याख्यातमिति-
 दिक् । जजातः इति । तयो भक्तादिङिच्चादाकारः । जञ्ति इति—अदभ्यस्तादिति
 जजन् अति इति स्थिते 'अति' इत्यस्य भक्तादित्वाभावात् आकारादेशो न किन्तु
 'गमहनजन—' इत्युपधास्य एव । तथाच जजन् अति इति जात नकारस्य
 स्त्रीः युना चुरिति (१११) युच्त्वेन ज् । ततो रूपम् । जजंसि इति । नयापदान्तस्य
 भक्तीति अनुस्वारः । जजायात्—जजन्त्यात्—इति विधिलिङि 'ये विभाषा' इति
 आत्वविकल्पः । एवमाशिषि जायात्—जन्त्यादिति । गा इति । देवान् जिगाति (स्तौति)
 सुखयुः (धनेच्छः)—इति मन्वार्थः । तव जिगाति इत्यत्रप्राग्वद् द्वित्वेत्तादि ।
 जिगीतः इति—('ई हल्यधी'रिति ईत्त्वम्) । अन्यत्र शाभ्यस्तथोरित्याहोपि केरदादेशे च
 रूपमिति बोध्यम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तनुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तदिवादि-प्रकरणम्

दी— । दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिसुति-
मोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । भृषन्ताः परस्मैपदिनः ।

दिव् means to play, to desire to win, to play at dice etc,
(with a pledge), to shine, to praise, to enjoy, to take pride, to
sleep, to desire and to move. It is सेट् but being उदित् it is
optionally सेट् in ज्ञा by the rule 'उदितो वा' (३३२८) and always
अनिट् in निष्ठा by the rule 'यस्य विभाषा' । We take up roots (beginn-
ing with दिव्) upto भृष् (११३१) which are all परस्मैपदी ।

मित— । अथ श्यन्विकरणदिवादयः साध्यन्ते । दिवु इति । उदित्करणं
निष्ठायामनिडर्थं ज्ञायामिडविकल्पार्थं च । ज्ञायाम्—दीवित्वा, दूत्वा । निष्ठायाम्—
दूतम् । क्रीडायामकर्मकः—दीव्यन्ति भाषवकाः । विजिगीषायान्तु—शुभं
दीव्यन्ति—विजिगीषन्ते इत्यर्थः । भृषन्ता इति । जृष् भृष् (११३१) वयोहानौ
इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५०५ । दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ७।१।६८ ॥

दी— । शपोऽपवादः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः ।
दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् ।
दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । पिवु ११०८
तन्तुसन्ताने । परिषिषेव । न्यषेवीत्—न्यसेवीत् । स्त्रिवु ११०९

गतिशोषणयोः । ष्टिवु १११० निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । षुषु ११११ अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरे । सुष्णोस । षुसु १११२ निरसने । स्रस्यति । सस्रास । कसु १११३ ह्वरणदोस्रोः । ह्वरणं कोटिलम् । चक्रास । वुष १११४ दाहे । वुव्योष । वुष १११५ च (दाहे इत्येव) । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननत्त ।

श्वन् is attached after the roots of the दिवादि class. This supersedes शप् । [N. B.—note 'कर्त्तरि शप्' is the rule in general for all roots and श्वन्, श, श्न्म्, लुक, श्लु etc are special ones]. दीव्यति—here the root is not gunnated for श्वन् is not पित् but डिद्बत् or डित् by 'सार्धधातुकमपित्' । दिद्ब—लिट्—गुण by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८६) । Similarly देविता, देविष्यति । अदीव्यत्—लङ् । दीव्येत्—दिव+श्वन् विधिलिङ् यात्—दीव्य + यात् = दीव्य इय्त् by 'अतो येयः' (२२१२)—दीव्येत् य-लोप by 'लोपो व्योर्वलि' (८७५) । दीव्यात्—आशोः । दिव यात्—दीव्यात् by 'इलि च' (३५४) । अदीव्येत् लुङ् । षिवु (सिव्) । It is षोपदेश । सीव्यति etc. परिषीव्यति, षत्व by 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवु—' (२२७५) । परिषीव्य—first षत्व is by 'परिनि—' above and the second by 'इण्कोः, आदेश—' (२११, २१२) for the restriction under (स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य) (२२७७) does not apply here. अदीव्येत् etc.—षत्वविकल्प by 'सिवादीनां वाङ्मवायसि' (२३५६) षुसु षुम्—स्रस्यति etc. सुष्णोस षत्व by इण्कोः—etc. वुष च i. e वुष also means to burn. नृती (नृत्) इदित् for the prohibition of इट् in निष्ठा, clo—'शौदितो निष्ठायाम्' (३०३६) । It means to move limbs hence 'to dance.' नृत्यति etc. Easy.

मित— । दिवादिभ्यः श्वन्निति । स्पष्टम् । दीव्यति इति । 'सार्धधातुकम-

पिदि'ति श्यनो डिद्वस्त्रात्र गुणः । दिदेव इति—'पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः । दीव्ये न् इति । विधिलिङि श्यनि दीव्य + यात् इति स्वित्—'अतो येय' इति 'या' इत्यस्य इय आदेशः । आट्गुणः । लोपो व्योर्बलि, (८७५) इति यलोपः । दीव्यात्—आशिषि श्यनोऽभावादियादेशो न । श्यन् सार्धधातुकमात्रविषयः । धिबु—घोपदेश उदिच्च । दिबुवद्रूपाणि । परिधीव्यति इति । 'परिनिविभ्यः—'इति षत्वम् । परिधिषेव इति । 'स्यादिष्यभ्यासेन—' इति नियमाभावात् अभ्यासात् परस्यापि इण्कोरिति षत्वम् । न्यषेवीत् इति—'सिवादीनां वाङ्मयव्येऽपि' इति षत्वविकल्पः । णसु—घोपदेश उदिच्च । ऋस्यति इत्यादि । सुषोस—इति । इण्कोरित्यादिना अभ्यासस्य षत्वम् । प्रु षधिति । अयमपि दाहे वक्तव्य इत्यर्थः । नृती—नृत्—इदित्करणं निष्ठायां इटिनषेधा- र्थम्—'श्रीदितो वेति' (३०३८) । नृत्यति इत्यादि सुगमम् । लृटि इड्विकल्पाद्यंमाह— २५०६ । सेऽसिचि कृतचृतकृदत्कृतः ॥७।२।५७॥

दौ— । एभ्यः परस्य सिज् भिन्नस्य सादेराईधातुकस्य इड वा स्यात् । नर्त्तिष्यति—नर्त्तस्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्त्तीत् । त्रसौ—१११७ उद्देशे । 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन् वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रसतुः—तत्रसतुः । कुथ १११८ पूतीभावे ; पूतीभावो दौर्गन्धम् । पुथ १११८ हिंसायाम् । गुध ११२० परिवेष्टेने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्य ११२२ विकसने । पुष्यति । पुपुष्य । तिम ११२३ टिम ११२४ टौम ११२५ आर्द्राभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ षुह ११२९ चक्यर्थे । च— क्यर्थस्त्वसिः । सृह्यति । सुह्यति । जृष ११३० भृष ११३१ वयो- हानौ । जोर्यति । जजरतु—जरतुः । जरिता—जरीता । जीर्येत् ।

जीर्यात् । 'जृस्तम्—' (२२८१) इत्यङ् वा । 'ऋट्शोऽङि
 गुणः' (२४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् ।
 भीर्यति । जभरतुः । अभारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे ।
 सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति विकल्प-
 वधित्वा 'शुक्रः किति' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्रादि—
 नियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता ।
 दूङ् ११३३ परितापे । दूयते । दीङ् ११३४ चये । दीयते ।

The ang. इट् is prefixed optionally to the आहंभातुक beginning
 with a स other than that of सिच् when the same (आहंभातुक)
 comes after the roots कृत्, चृत्, कृद्, वृद् and नृत् । Thus नर्तिष्यति
 with इट् and नर्त्स्यति without इट् ; similarly निनर्तिषति—निनृत्सति ।
 चिकर्तिषति—चिकृत्सति । कर्तिष्यति—कृत्स्यति etc. वसी—(वस्) to fear.
 देसतु—तवसतुः—option of एत्व and अभ्यासलोप by 'वा जृभमुवसाम्'
 (२३५६) । कुष—to become putrid or putrify. पुष—to injure,
 गुष to encircle. क्षिप to throw off. चिष्यति etc.—no guna because
 श्यन् is not पित् । पुष्य to blossom. तिम etc, to be or to make wet.
 व्रीड to urge or feel shame. षह् etc, to feel pleasure, or delight
 जृष्, भृष् to grow old. सेट् । ष् is for 'षिदभिदादिभ्योऽङ्—जरा । जीर्यति
 दीर्घ by 'हलि च' (३८०) । अजरतुः—जिरतुः by 'जृभमु—' (२३५६) ।
 जरिता—जरिता—इङ्विकल्प by 'वृतो वा' (२३८१) । जृस्तम् etc.—clear.
 षूङ् (सू)—घोषदेश and ङित् । Now the ङिट्—affixes से, वहे etc.
 being कित्, the prohibition of the ang. इट् was due by 'शुक्रः
 किति' (२३८१—७१२।११) which bars the option of इट् due by
 'स्वरतिसूतिसूयतिधुञ्जितो वा' (२२७८—७१२।४४) in spite of its posteri-

ority ('विप्रतिषेधे परम्—'); But the क्रादिनियम supersedes and the former 'श्रुक्ः—' also, on the authority of Panini's taking up of the prohibition of इट् ere the injunction of the same, cp—'पुरस्तात् प्रतिषेधकारणसामर्थ्यात्' under 'श्रुक्ः—(२३८१) । सोता—सविता—by स्वरति etc. दूङ् (दू) to repent or grieve. दौङ् (दौ) to wane.

मित— । स इति । असिचि इति षष्ठार्थे सप्तमौ । तदाह—सिञ्जिभ्रस्य इति । क्तकृद्वद्वद्वत् इति समाहारइत्यात् पञ्चम्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'आङ्घातुकसोङ् वलादेः' (७२।३५) इत्यत्र 'आङ्घातुकस्य इङ्' इति 'उदितो वा' (७२।५६) इत्यङ्गी वेति चानुवर्तते । तदाह—वा स्यादिति । नर्तिष्यति इत्यादि । ए' सनि—निनर्तिष्यति—निनृत्यति । इतरेषाम् नु कर्तिष्यति—कृत्यति । चिकर्तिष्यति—चिकृत्यति इत्यादि । अनर्त्तौ इति । सिञ्जि—इत्यत्र सिञ्जिभ्रस्य इङ् विकल्प उक्त इति सिचि नित्यमिड भवति । एवञ्च इट् इटीति सलोपः । इगन्तत्वाभावात् सिचि इदिरित्यस्याप्रवृत्तेः पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः । वेसतुः—तवसतुरिति । 'वा जृभसुवसान्' (२३५६) इति एत्वाभ्यासलोपविकल्पः । चिप प्रेरण इति । चिष्यति इति । श्यनो ङित्वाद् गुणाभावः । सिचि अच्चेपीत् । एवं पुष्य इत्यादौ । षष्ठ्युच् चकार्य इति । षोपदेशौ । अन्यत्र 'चक ढसौ प्रतिधाते चेत्युक्तत्वात् चकिः प्रतिघातार्थ-कोऽपि न तु, केवलं ढस्यार्थ एवेति द्रष्टव्यम् । पुरणगुणमुद्धित इति सूत्रे सुद्धित सृष्टिरिति कैयटः । जृष ऋष् इति । षिती सेट्कौ च । षित्वात् षिद्धिभिदादिभ्य—इत्यङ्=जरा ; जीर्यति इति हलिरेति (३८०) दीर्घः । जजरतुः—जिरतुः 'वा जृभसु—' (२३५६) इति एत्वाभ्यासलोपविकल्पः । जरिता—जरीता इति । 'वृती वा' (२३६१) इति दीर्घविकल्पः । जीर्येत्—विधिलिङि—'षती यैयः' (२२१३) इति इयादेशे आद्गुणः । जृसभ्रिति स्पष्टम् । दूङ्—प्राणिप्रसवे इति । षोपदेशौ ङिञ्च । सुषुवे इति । 'इष्कोरादेशप्रत्यययो' रिति (२११—१२) अभ्यासात् परस्य षत्वम् । अथ लिट् सेप्रत्यये आह—इति विकल्पं वाधित्वा इति । परमपि विकल्पमित्यर्थः । क्रादिनियमान्नित्यमिदं इति । 'श्रुक्ः—'(७४।११) इति इणिनपेधं वाधित्वा 'कृसभ्र—'

(७।२।१३) इत्यत्र प्रोक्तो नियमः प्रवर्तते । अतएव सूधातोः क्रादित्वाभावादिद् । एतच्चिन् यद्वक्तव्यम् तद् 'पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्—' इति व्याख्यानावसरे 'श्रुक्ः—' (२३८१) इति सूत्रे विशदीकृतम् । तत्र ऋक्तं 'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इति विधिसूत्रे पुरस्तात् (प्राग्) वक्तव्ये यत् 'श्रुक्ः किति' (७।२।११) इति प्रतिषेधसूत्रं प्रागुपद्रिष्टं तदेवंविधज्ञापनफलकमिति । द्रव्यते इत्यादि सुगमत् ।

२५०७ । दीङो युङचि किङ्ति ॥६।४।६३॥

दी— । दीङः परस्याजादेः किङ्त् आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'बुग् युटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ—' (वार्त्तिक) । दिदीये ।

The aug. युट् is prefixed to an आर्द्धधातुकं which is किङ्त् as well as अजादि (beginning with an अच्) coming after the root दी । Now युट् is असिद्ध and therefore यण् comes by 'एरनेकाचो-ऽसंयोगपूर्वस्य' for both the roots 'दीङो—' (६।४।६३) and 'एरनेकाचः—' (६।४।८२) fall under the असिद्धवत् सूत्र (६।४।२२) and also their place of operation is the same (दिदी) । Thus the form figures as दिदी and not दिदीये which is intended. But if युट् becomes सिद्ध, यण् cannot come in. Hence Bhattoji brings forward the Varttika 'बुग् युटौ etc'—बुक् and युट् are to be treated as सिद्ध in the cases of उवङ् and यण् ! Thus दिदीये is formed (Note that युट् is directed to the affix (ए) and not to the root (दी) itself).

मित— । दीङ इति । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकृतम् । अचीति यथार्थे सप्तमी । तदादिविधिः—दीङ इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—दीङः परस्य अजादेरिति । एतेन 'दी' इत्यस्मात् प्राग् आगमो न विधेयः किन्तु प्रत्ययात् प्रागिविति ज्ञेयम् । एवं दीदी ए—दिदी ए इति स्थिते नित्यत्वादादी युटि—दिदी य् ए इति

जाते युटोऽसिद्धत्वाद् यष् । एवं च दिद् य् य् ए इति भवति न तु दिदीये इति ।
अत आह—डुग् युटाविति (वार्तिकम्) । यथासंख्यमन्वयः । वुक उदाहरणं वभुव
इत्युक्तं प्राक् । एवञ्च युटः सिद्धत्वाद् यथादेशाभावे दिदीये इति । एतत् सर्वं
असिद्धवत् सूत्रे (२१८०) प्रपञ्चितमित्यलम् । अथास्य दौघातोः लृट् लृडादौ परत
आत्वं स्यादित्याह—

२५०८ । मौनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥६॥१॥५७॥

दौ— । एषामात्तुं स्यात्प्रपि चकारादशित्येज् निमित्ते ।
दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । डीङ् ११३५ विहायसा
गती । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे । धीयते । दोध्ये । घेता ।
मीङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते । रीङ्
११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे ।

आ is ordered in places of the vowels of the roots मौ (हिंसा-
याम्), मि (डुमिङ् प्रक्षेपणे—स्वादि) and दौङ् when ल्यप् follows and
from the force of the च (in the rule, it is also known that) आ
is directed to these roots also when an affix which is not श्—
eliding, as well as the cause of एत्, follows. Thus with ल्यप्—
प्रमाय, उपहाय and with एजनिमित्ते अशिति—माता, दाता etc. अदास्त—
लुङ् । Here 'स्याच्चोरिञ्' (२३४६) does not apply for दौङ् after
it has been changed into 'दा' is not regarded as पुसञ्चक cp—
the varttika 'दौङ् प्रतिषेधो वाच्यः' under 'दाधा च् दाप्' । डीङ् to move
in the sky. धीङ् to put in a place, hence to place etc. मीङ् to
expire. लीङ् to embrace—

मित— । मौनातीति । क्रादेर्हिंसार्थकस्य रहणम् । मिनोतीति डुभिष्
प्रक्षेपणे इति स्वादेर्य हणम् । 'आदेच उपदेशेऽशिति (२३७०—६॥१॥४५) इत्यत

आदिति वर्तते । तदाह—एषामात्वं स्यादिति । चकारादित्याह—चकारादशिति
 एज्निमित्ते इति । एतच्च आदेशः—इति सूत्रात्प्रथमे । तथाहि—एजन्तस्य धातोः
 'शित्भिर्नि' प्रत्यये परे आत्वं स्यादिति तत्सूत्रार्थः । अतएव अशित् प्रत्यय एषो
 निमित्तमिति गम्यते । अतश्च एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये परत आचुमिति फलितम् ।
 'अत एज् विषये इत्येव सम्यगिति' नागेशः । दाता इत्यादि स्पष्टम् । सापितु प्रणाय,
 प्रदाय इत्यादि । अदास्त इति लुङि । तत्र 'स्याच्चोरिच्च' (२३८६) इति इत्तु
 न । दीङ् आचुं कृतेऽपि घुसंशकत्वाभावात् । तदुक्तं दाधच्चिदाप् इति सूत्रे
 वार्तिके—'दीङ् प्रतिषेधो वाच्यः' इति । तदेतत् तच्चुबोधिन्यां स्पष्टमित्यलम् ।
 विहायसा गताविति । उत्पतन इत्यर्थः । आधारी इति । आधारी धारणम् । तेन
 स्थापने इत्यर्थः । मीङ् ङि सायामिति । स्पष्टं मूले । लीङ् श्लेषणे इति—

२५०८ । विभाषा लीयतेः ॥६॥१॥५१॥

दो— । लीयतेरिति यका निर्द्देशो न तु श्यना । लीलीङो-
 रात्वं वा स्यादेज् विषये स्रपि च । लेता—लाता । लेष्यते
 —लास्यते । 'एज् विषये' किम् । लीयते । लिलेत् । व्रीङ्
 ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (गण-
 सूत्र) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीङ् ११४१ पाने । पीयते ।
 माङ् ११४२ माने । मायते । ममे । ईङ् ११४३ गती । ईयते ।
 अयांचक्रे । प्रीङ् ११४४ प्रीती । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे ।

The term लीयते (in the rule) is expressed with यक् and
 not with श्यन् i.e. take लीयति as ली+यक् ('सार्वधातुके यक्')+तिप्
 and not as ली+श्यन् (य)+तिप् so that the root ली read under
 क्रादि may also be included inasmuch as यक् is directed to all

roots. But if it is taken with श्यन् added to it then क्रादिसौ— will be excluded for श्यन् is a particular affix or विकरण not to be found after क्रादि roots. Thus the rule means—आ is optionally arranged for ली (क्रादि) and लीङ् (दिवादि) in the matter of एच् and when लाप् follows. As for example लीता—लाता etc. why say 'एज् विषये'—in the matter of एच्? Just see the absence of आत्त्व when follow the सार्वधातुक affixes which are beyond एत्त्व (एच्= ए ओ ऐ औ)। लिङ्—लिट्। लीङ् is used in the sence of वृणोति to choose. स्वादयः etc. This is a गणमूव meaning, the roots from षुङ् (११३२) प्राणिप्रसवे to लीङ् (1140) वृणोत्यर्थे are—ओ—eliding i. e. they are termed ओदित् with a view to enjoining नत्त्व in place of the—निहाप्रत्यय, cp.—'ओदितत्र' (3019). Thus लीन etc. पीङ् drink etc.—easy. प्री means both to be satisfied and to satisfy. In the former sense it is अकर्मक and in the latter सकर्मकः (transitive). Thus प्रीयते here means तर्पयति—satisfies. विप्रये—लिट् with इयङ्

Now we take up the four परस्मै roots जो, ली, षी and दी mentioned below.

मित—। विभाषेति। यकीति। 'सार्वधातुके यक्' इत्यननेत्यर्थः। तत्फलमाह 'लीलीङोरात्त्व' वेति। 'आदेच—' इति भीनाति—' इति चानुवर्त्तत इति बोध्यम्। लीति आ—विकरणस्य क्रादियं इयम्। श्यना निर्द्देशे हि तस्य यच्छणं न स्यात्। किञ्च तथा सति 'विभाषा लीङः' इत्येव ब्रूयात् न 'लीयते'रिति भावः। लीता—लाता इति। एज्—विषये एतत्। अपि तु विलाय—विलीय इति। एज्विषये किमिति। 'अशिती'त्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात् श्यन्नित्यस्य च शित्वात् श्यन्विषये आत्त्व' नेति भावः। वृणोत्यर्थे इति। वरये इत्यर्थः। वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्र्याद्यम्। स्वादय इति। गण-

सूत्रमेतत् । षुङ् प्राणिप्रसवे (1132) इत्यारभ्य व्रीङ् वृषोत्थये (1140) इत्यन्तानां ग्रहणम् । ओदित्करणप्रयोजनमाह—तत्फल'न्तु इति । ओदितर्थ'ति (3019) इति निष्ठाप्रत्ययस्य नत्वं यथा स्यात्—लीनः दून इत्यादि । अन्यत् सुगमम् । प्रीङ् प्रीताविति । सकर्मक इति । यदा तु प्रीत्या तुष्टिर्लक्ष्यते तदा अव. प्रमाणं चिन्त्यम् । तत्राकर्म्मकत्वस्यैव नियमात् । तत्राच प्रयोगः 'प्रीयन्ते सर्वदेवताः' इत्यादि । अतएव नागेशः—'सकर्मक इति । अव मानन्तु चिन्त्य'मित्याह । पिप्रिये—द्वित्वाद्वाचरं धातोरियङ् । अथ चत्वार इति । शो तनूकरणे इत्यारभ्य-दो (1148) अवस्वरूपे इत्यन्त इत्यर्थः ।

२५१० । श्रौतः श्यनि ॥७३॥७१॥

दो— । लोपः स्याच्छ्रानि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । सास्यति । 'विभाषा घ्राघेट्—' (२३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम्—' (२३७७) इती-ट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम । छो ११४३ं छेदने । छति । षो ११५७ अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्राणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११५८ प्रादुर्भावे ।

The ओकार of a root (ending in ओ) elides when श्यन् follows. Thus श्यति (शो + श्यन् तिप्—श् य ति) etc. शशौ—सिट् by 'आदेशः—' (2370) इति आत् and औ ; in लुक्, सिच् elides optionally by 'घ्राघेट्—' (2376). Thus अशात् etc. by elision of सिच्, but when सिच् is not dropped we have अशाशीत् etc. अश् क् इट् सिच् ईट् क

by the rule 'यमरसनमातां सक् च' (2377)—आत्त्व comes in by 'आदेचः—' later on सिच् disappears here also by 'इट् ईटि' (2267) and the स of सक् only is heard. अग्रुः—by आतः (2227)। हो to cut—easy. जो—to destroy. षोपदेश and अनिट्, ससौ by आत्व (आदेचः—) in लिट्। अभिष्यति by 'उपसर्गात् सुनोतिमुवतिस्थिति—' (2270)। अभिससौ—no षत्व either of the अभ्यास or of the अङ्ग by the restriction under 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277)। दो—to tear off. दति by 'ओतः श्यनि'। प्रषिदाता—षत्व by 'निर्गदनद्—' (2285)। अदात्—by सिज्लुक्—'गातिस्थापु—' (2223)। दद्यात्—आशीः—by 'एलिङि' (2374)।

Now fifteen आत्मनेपदी roots upto वाष्ट (1163) शब्दे। जनी to issue or appear :—

मित—। ओतइति। 'घोर्लोपो लिटि वा' (७३।७०) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—लोपः स्यादित्यादि। श्यतीत्यादि स्पष्टम्। शशी—आदेच इत्यात्त्वे कृते अभ्यासङ्गसः, आत श्री—इति षत्व श्रीकारादेशः। विभाषा प्राधेडिति। तत्र लुक्पक्षे अशात् इत्यादि। अग्रुरिति 'आतः' (२२२०) इति भेजुसि रूपम्। लुगभावपक्षे तु अशी सिच् तिप् इति स्थिते आत्त्वे कृते इट् सकी—अशा सक् इट् सिच् ईट् त्—इट् ईटीति (२२५८) इति सिज्लोपः। षोऽन्तकर्मणीति। अन्तकर्म नाशनमिति नागेशः। अथं षोपदेशः स्यति—धात्वादिरिति सत्वम्। ससौ प्राग्वत्। अभिष्यति—'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इति षत्वम्। अभ्यष्यत्—लृङ्—'प्राग् सितादङ् व्यवायेऽपि' (२२७६) इति षत्वम्। अभिससौ इति—'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति नियमादभ्यासस्य उत्तरखण्डस्य च षत्वविरहः। दति इति। ओतः श्यनीति श्रीकारलोपः। प्रषिदाता इति। 'निर्गद—' (२२८५) इति षत्वम्। दद्यात् इति—'एलिङि' (२३७४) इत्याशिषि एत्वम्। अदात् इति—'गातिस्थापु—' (२२२३) इति सिचो लुक्।

पञ्चदश इति। वाष्ट (११६३) शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः। जनी प्रादुर्भावे इति। प्रादुर्भावो जननमाविर्भावश्च—

२५११ । ज्ञाजनोर्जा ॥७।३।७८॥

दी— । अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे ।
जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (२३२८)
इति वा चिण् ।

जा is the substitute for ज्ञा and जन् when a शित् or श्—eliding affix follows. Thus जन—ञ् + ते—जायते । जज्ञे—क्षिट्—जजन् ए (ए is कित् by अपिञ्छिट् कित्) । Hence by 'गमहन—' (२३६३) we have जज् न् ए elision of the penultimate—जज् ज् ए by 'सोः युना सः' । (१११) जनिता with इट् तास् । In लुङ्, चिण् comes optionally by 'दीपजन—' (२३२८) :—

मित— । ज्ञेति । 'टिष्ठुक्तसुचमां शिति' (७।३।७५) इत्यतः शितीत्यनुवर्तनादाह—अनयोरित्यादि । जज्ञे इति । अत्र तु 'आत्वं' न, श्यनीऽभावात् । तदे 'जजन् ए इति स्थिति 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपे जजन् ए इति जाति नकारस्य युत्वेन जः (१११ पृ) । अथ लुङि 'दीपजन—' (२३२८) इति चिणः विकल्पे प्राप्ते आह—

२५१२ । जनिवध्योश्च ॥७।३।३५॥

दी— । अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जि णति क्कति च । अजनि—अजनिष्ट । दीपो ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपि । अदीपि—अदीपिष्ट । पूरी ११५१ आप्यायने—पूर्यते । अपूरि—अपूरिष्ट । तूरो ११५२ गतित्वरणहिंसनयोः (हिंसनेषु—?) । तूर्यते । तुतूरे । धूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी

११५६ हिंसावयोहान्योः । शूरी ११५७ हिंसास्त—
 न्ननयोः । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५६ ऐश्वर्ये वा । अयं
 धातुरैश्वर्ये वा श्यन् तद्धं च लभते । अन्यदा शब्दविकरणः
 परस्मैपदोत्थर्यः । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवय-
 वमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तपस्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन
 पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः पत्यमानः' । वृत्तु ११६०
 वरणे । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां
 न्यविचत' इति भट्टिः । क्लिश्य ११६१ उपतापे । क्लिश्यते ।
 क्लेशिता । काश्ट ११६२ दोषौ । वाश्ट ११६३ शब्दे । वाश्यते ।
 ववाशे ।

The penultimate of जनी and वधी does not get वृद्धि when the affix चिष् and a अ—eliding क्त affix (such as घब्) and a ण—eliding क्त affix (such as ण्सुन्) follow. Thus अजनि—without वृद्धि । This is the instance of चिष् where (अजन् + चिष् + त) the word त is dropped by 'चिषो लृक्' (२३२६) । अजनिष्ट—this is with सिच् (in place of चिष्) to which इट् is prefixed (अजन् इट् सिच्, त) । सिच् comes in because चिष् is optionally—'दीपजन—'(२३२८) । Similarly अदीपि—अदीपिष्ट and अपूरि—अपूरिष्ट । दीप् means to shine and पूरी means to satisfy as also fill, cp—'रत्नं दूरेऽस्तु वदन-मपूरि चारवारिभिः—' साहित्यदर्पण—10th Chap. तूरी to move hastily and to injure. तप ऐश्वर्ये वा i.e. the root means to exercise authority and optionally gets श्यन् and तद्धं (आत्मनेपद terminations). Alternatively it is शब्दविकरण i.e. भादि and परस्मैपदौ । Thus तप्यते and तपति mean the something. Some, however, take

the word वा with the later root इतु वरणे and construe as वाइतु वरणे (i.e. they, namey भट्टिकार and others) read as तप ऐश्वर्ये and वाइतु वरणे) । Thus भट्टि reads 'ततो वाइत्यमाना सा etc.' where वाइत्यमाना is formed by adding शानच् to वाइतु (श्यन् + तङ्) । The sentence means—'she (Taraka) then with an amorous turn of mind entered the shed of Rama'. But Nagesha does not sanction this view of Bhattoji and reads 'as तप ऐश्वर्ये वा and इतु वरणे explaining the word वा of वाइत्यमाना as इव इत्यमाना or इत्यमानेव कामयमानेव (cp—'यथेववागब्दा उपमानार्थकाः') 'as if she were debauched.' तप is also taken by some as पत by reading the same in the reverse order. And its example is found in the Vedas—'द्युत दामानि' etc. इत्यते (इतु) । वाइत्यते (वाइतु) । क्षिण् to fee pain. वाश्र, to make sound वाश्रते etc. cp—'मरुतय ववाश्रिरे' ।

मित— । जनिवध्योरिति । 'अत उपधाया' (७२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'सृजेद्विः' (७२।११४) इत्यतो द्विद्विरिति । 'अचो जिष्णति' (७२।११५) इत्यतो जिष्णति इति । 'आतो युक् चिण्कतोः' (७३।३३) इत्यतः चिण्कतोरिति (चिणि कृति भेति तदर्थः) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—'अनयोरुपधाया इत्यादि । 'दीपजन—' (२३२८) इति च्लेचिणादेशस्य—वैकाल्यकत्वात्—चिणि अजन् चिण् त इति स्थिते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि अनेन उपधावृद्धभावे अजनि इति । इतरत्तु—चिणभावे सिचि इडागमे तप्रत्ययस्य डिस्वाद् गुणाद्यभावे रूपम् । एवम् अदीपि—अदीपिट । अपूरि—अपूरिष्ट इति । तूरी मतित्वरण—हिंसनेयोरिति । अत्र गतीति यदि पृथग् न गृह्यते तदा तु गतित्वरण-हिंसनेयु इति वक्तव्यम् । गतिविषयकत्वरणमित्यर्थेके तु सूत्रोक्तं साध्वेवेति द्रष्टव्यम् । तप ऐश्वर्ये वेति । 'तप ऐश्वर्ये वा इतुवरणे—' इति धातुपाठे पाठः । तेनाव वा = शब्दसंयोगविधोगाभ्यां 'तप ऐश्वर्ये वा, इतु वरणे' इति 'तप ऐश्वर्ये वाइतु वरणे'

इति च मतद्वयं वर्तते । आद्यं—भट्टोजिसखतम् । अत आह—अयं धातुरिति ।
 ऐश्वर्याद्यस्य तपधातोर्दिवादित्वमात्मनेपदित्वञ्च विभाष्यते । अतएव पक्षेऽयं भ्वादिः
 परस्मैपदी च भवतीति फलितार्थः । अतएव ऐश्वर्यं तप्यते (दिवादिः) तपति
 (भ्वादिः) इत्यादि रूपम् । पत इति । व्यत्यासोऽक्षरस्थानविपर्ययः । तत्र प्रयोगं
 छान्दसमुदाहरति—दातुं धामानि—इति । पत्यमान = ईशान (ईश+शानच्) इत्यर्थः ।
 ह्वयते वाह्वयते इति । पूर्व्वं हतु इत्यस्य परं तु 'वाह्वतु' इत्यस्य । 'अत्र वाशब्दः
 हतुधातोराशयवः । अत्र भट्टिप्रयोगमाह—ततो वाह्वयमाना सीत्यादि । वाह्वय-
 मानेति कामयमानेत्यर्थः । 'अपेक्ष्यमाना' इति वदन्तस्त्वेत्याः । हतुधातीर्वरणार्थं
 एव रुढत्वात् प्रकृतानुपयोगित्वाच्च । रामशालां रामोऽजम् न्यविचत इति । नैर्विश
 इत्यात्मनेपदित्वात्तद्ध्, 'शल इगुपधादनिटः'—इति (२३३६) क्तः, किञ्चाद्
 गुणाभावः । वाश्व शब्दे—वाश्वते इत्यादि स्पष्टम् । 'मरुतश्च ववाशिरि' इति
 तदर्थे प्रयोगः—

दौ— । अथ पञ्च स्वरितैतः । मृष ११६४ तितिचायाम् ।
 मृष्यति-मृष्यते । ममर्ष—ममर्षे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे ।
 पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति—शुच्यते । शुशोच शुशुचे । अशुचत्—
 अशोचोत्—अशोचिष्ठ । णह ११६६ वम्भने । नह्यति—नह्यते ।
 ननाह । नेहिथ—ननह । नेहे । नहा । नत्स्यति । अनात्सीत् ।
 रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति—रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे ।
 शप्यति—शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तैतः । पट ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे ।
 पत्ता । पद्येत । पत्सोष्ट ।

Now the five स्वरितैतः वा उभयपदी roots—मृष, शुचिर्, नह, रञ्ज and
 शप । मृष to forbear ममर्ष—गुण by 'युगन्त—' (२१८६) for शल् is पित्

मसृषे—no guna for ए is कित् by असंयोगान्नित् कित् (२२४२) similarly
 यशोच—यशुचे । अशुचत् with अङ् by—'इरितो वा' (२२६६) । अशोचीत् with
 सिच् and गुण by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२२८६) । अशोचिष्ट—in तङ् । नङ् to
 bind.—षोपदेश and अनिट् । नेहिद्य—एत्व and अभ्यासलोप by 'यलि च सेटि'
 (२२९१) । ननङ्—without इट् ननङ् यत्—ननध् य by 'नङो धः' —ननदध
 by 'भषः etc (२२८०) । अनात्सीत्—by वदत्रज—(२२६७), रञ्ज to have
 attachment for. रज्यति etc. here न is dropped by 'अनिदितां हल
 लपधायाः कित्कृति' (४१५) ।

अथ etc. अनुदात्त इति । आत्मनेपदिनः । पेदि by 'अत एकहल्मध्ये—'
 (२२६०) । पत्सीष्ट by 'स्वरि च' (२२१) ।

भित— । स्वरितेत् इति । उभयपदिन इत्यर्थः । तितिषायामिति—सहने
 इत्यर्थः । मसृषे—मसृषे इति । णलः पिच्चाद् लघूपधगुणः । एशः कित्त्वात्गुणाभावः ।
 अशुचत् इति । इरितो वेतिअङ् । पचे सिच् । लघूपधगुणः । णङ् इति ।
 षोपदेशोऽनिट् च । नेहिद्य—ननङ् इति । इट्पचे—'यलि च सेटि' (२२६१)
 इति 'एत्वाभ्यासलोपी । इङ्भावे 'नङो धः' इति हस्य धः । नतुस्वति इति । स्वरि
 चेति चर्त्तम् । अनात्सीत् इति । 'वदत्रजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । रञ्ज
 रागे—इति । राग आसक्तिः । रज्यति इति । 'अनिदिताम्—' (४१४) इति
 नलोपः ।

अनुदात्तेत् इति । लिशअल्पीभावे इत्यन्ता आत्मनेपदिन इत्यर्थः । एत्वाभ्यासलोपी ।
 पत्सीष्ट = चर्त्तम् । अथास्मात् चिण् स्वादित्याह—

२५१३ । चिण्ते पदः ॥३॥१॥६० ॥

दी— । पदश्चेत्त्रिण् स्यात् तशब्दे परे । प्रख्यपादि ।
 अपत्साताम् । अपत्सत । खिद ११७० दैन्ये । खिद्यते ।
 चिखिदे । खित्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते ।

वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्-
स्यते । भुक्सीष्ठ । अबौधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध ११७३
सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति'
इति—युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनि-
त्यम्' (परि) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरु-
ध्यते । अन ११७५ प्राणने । अरुध्यते । आने । अणिता । 'अन'
इति दन्तप्रान्तोऽयमित्येके । मन ११७६ ज्ञाने । मन्यते ।
मेने । मन्ता । युज ११७७ समाधौ ; समाधिश्चित्तिवृत्तिनिरोधः ।
अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्मकः ।
'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रज्यते ।
'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृचीष्ठ ।
असृष्ट । असृच्चाताम् । लिश ११७० अल्पीभावे । लिश्यते ।
लेष्टा । लेक्षते । लिचोष्ट । 'अलिक्षत । अलिच्चाताम् ।

चिन् coming after the root पद is replaced by चिन् when the
word त follows i.e. in आत्मनेपद sing. of लुङ् । Thus प्रणयादि—
वृद्धि by 'अत उपधायाः' (२२८२), elision of त by 'चिणो लुक्' (२३२६)
and षत्त्व by 'निर्गदमदपतपद—' (२२८५) अपत्साताम् etc. with सिच्—
चर्त्वं by 'स्वरि च' (१२१) । खिद् to look morbid. विद् to exist. वेत्ता
(लुट्)—here the root is gunnated by 'पुगन्त—' (२१८५) due to the
absence of श्यन् (अपित्) in आर्धधातुकसु । [Remember in this
connection the verse—

वेत्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे ।

विद्यते विद सत्तायां लामे विन्दति विन्दते ॥]

बुध to know. भोत्स्यते—गुण by 'पुगन्त—', भत्व by 'एकाचो षणो भध्—' and चल by 'स्वरि च' । भुत्सीष्ट—आशीः—यासुट् is here कित् । अवीधि—अबुद्ध by 'दीपजनबुध—' (2328). बुध to fight आत्मने— । युध्यते etc. But युध्यति etc. may be explained युध्+क्वच्—तिप् meaning 'he wishes to fight' or it may have the परस्मै. conjugation of युध् itself owing to its अनुदात्तेत्तुलक्षणमात्मनेपदित्वम् (which is not obligatory ;—this परिभाषा is explained before). रुध prefixed with अनु (अनु-रुध) means to desire. अन to breathe etc—easy. मने by एत्व and अभ्यासलोप । युज् to be absorbed in meditation. And this meditation means to restrain the propensities of the mind. The expression 'चित्तवृत्तिनिरोध' has been taken from पतञ्जलि's योगसूत्र—'योगचित्तवृत्तिनिरोधः'. In this sense the root is intransitive but elsewhere transitive cp. 'योग्य' योग्येन योजयेत्' (चुरादि) । सृज् to have relation with—Intransitive e. g संसृज्यते etc. This line is from the रघुवंशम् canto 5th Sloka 69. The meaning is—'(The wind) is embracing or connecting itself with the lotuses blown up by the rays of the Sun'. The full verse is :—

हन्ताक्लृप्तं हरति पुष्पमनोकहानां
 संसृज्यते सरसिजैः रूपांगुभिर्नैः ।
 स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
 सौरभ्यमोष्णुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ५।६९ ॥

विभातवायु meaning प्रभातवायुः is the subject. Mallinatha paraphrases संसृज्यते as संगच्छते and explains as सृजेदेवादिक्तात् कर्त्तरि लट् । But in भ्रादि vide 'सृज स्वात्मानमात्मना'(कुमार—II). सृजिषे—लिट् । इट् by क्रादिनियम । सृष्टा—लृट्—अनादेश, यण् and यत्, cp 'सृजिदृशोर्भल्यमकिति'

(2405), 'इकों यणचि' (4) and त्रयधन्जसृज—, (296) respectively. अत्यते—here य is changed into क by षटोः कः सि (295). Similarly असृष्ट—(लुङ् त) with सिच् which is कित् by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300) and अम् does not come in due to कित् ; finally this सिच् disappears by 'भक्तो भक्ति' and the ज of सृज् turned into ष् by 'त्रय—,' is heard. सृचीष्ट—आशीः—by 'षटोः—' and as above. लिङ् to become less. लेष्टा—ष by 'त्रय—' and गुण by 'पुगन्त—' । लीङ्यते by 'षटोः कः सि' । अलिचत—लुङ् त by 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336) । अलिचाताम्—by 'क्सस्त्राचि' (2337).

मित—। चिदिति । 'च.सिः सिजित्यतयोरित्यनुवर्तते । पद इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—पदस्य लरित्यादि । प्रणपादि । प्रणि—अपद चिन्त इति स्थिते 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यापधाह्यौ—'चिणो लुक्' (२३२०) इति तशब्दस्य लुक्ति अपादि इति जाते 'नीर्गदनदपत नद—' (२२८५) इति षत्वम् । अपत्साताम् इत्यादि । खरि चिति (१२१) चत्वम् । विट् सत्तायामिति । अदादौ वीचीत्यादि अयं रुधादौ तुदादावप्यस्ति । तदयं संग्रहश्लोकः—

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वृत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते—विन्दति प्राप्ती श्नन्लुङ्त्रम्शीषिर्दं क्रमात् ॥ इति ॥

बुध अवगमने इति । अवगमने ज्ञानम् । बुवुधे इति । लिटः कित्पाद गुणाभावः । भोत्स्यते इति । पुगन्तलधुपधस्येति गुणेकृते एकाचो वशो भष—इति भषभावः । खरि चिति चत्वम् । भुत्सीष्ट इति—घासुटोऽव कित्त्वाद् गुणाभावः । भषभावचत्वम् । अवीधि—अबुद्ध इति । 'दीपजन—' (२३२८) इति चिच्विकल्पः । अभुत्साताम् इति ङित्त्वाद् गुणाभावः । अन्यत् प्राग्बत् । बुध सम्प्रहारे इति । सम्प्रहारी युद्धम् । युध्यति इति । युधमिच्छतीति । तत्र—युध्शब्दः क्लिबन्तः । ततः 'सुप आत्मनः क्वच्' इति क्वच् । अनुदात्तेनूलचणमिति—एषा परिभाषा चचिङ् इत्यव व्याख्याता । अथ 'युध्यति' इत्यस्य परस्मैपदित्वेन समाधानद्वयमपि अनुचितम् इति

नागेशः । तथाच तदग्र्यः—‘युधमिच्छतीति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तु ‘प्रतीपमन्य
 ऊर्मि’युं ध्यति’ इत्यत व्यत्ययेन परस्मैपदम् इत्युक्तम् । एतदभाष्यविरोधात् अनु-
 दात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमपि चिन्तनीयम् ।—इति । व्यत्ययो बहुलमित्यत भाष्यमभा-
 धानमुपेत्यापि यत् क्वजन्तत्वेन अनुदात्तेत्वप्रयुक्तत्वेन च परस्मैपदित्वं व्याख्यातं दीक्षितेन,
 तस्यायमाशयः—व्यत्ययो बहुलमिति हि कन्दोभावविषयम् । अत्रएव तेन लौकिकपद-
 समाधानमसमीचीनमिति दिक् । अनीरुध इति । अनूपसर्गपूर्वो रुध इत्यर्थः ।
 मीने इति । अत एकहल्मध्ये—(२२६०) इत्येवाभ्यासलोपो । युज समाधाविति ।
 अस्यादेव धातोर्योग इति घञा सिध्यति इति भ्रष्टा आह—समाधिशित्तवृत्तिनिरोध
 इति । पातञ्जलनिर्दे वचनम् ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति तत्रोक्तेः । अकर्मक इति
 अश्विनर्थ इत्यर्थः । तथाचोक्तम् ‘ततो योगाय युज्यन्व’ इति गीतायाम् । अन्यत्र तु
 सकर्मक एव । तदुक्तम् योगंयुञ्जन् मदाम्ययः—(गीता) ‘यथा नियुक्तोऽस्मि
 तथा करोमि’ इत्यादि । सृज—विसर्गे इति । अकर्मकत्वमुदाहरति—संसृज्यते इति ॥
 अरुणाथभिन्नेः सौरकरविकसितैः सरसिजैः संसृज्यते सङ्गच्छते प्रभातवायुरित्यर्थः ।
 श्लोकोऽयं रघुवंशे प्रमसर्गे ६८ तमः । उद्धृतव्यं आङ्ग्लव्याख्यायाम् । अत्र
 संसृज्यते सम्बध्नाति कमलिनीत्यर्थ इति व्याचक्ष्याणो वालमानोरमाकारो बभाम ।
 प्रकरणविरोधादिति श्लोकपर्यालोचनयास्पष्टम् । संसृज्यते इत्यत्र मङ्गिनायोऽपि
 सृज्धातुं देवादिकत्वेन व्याचष्टे इत्यलम् । ससृजिषे इति । क्रादिनियादिट् ।
 श्रष्टा इति । ‘सृजिहृशीर्भल्यमकिति’ इत्यम् । यणादेशः । ब्रश्चेति (२८५) षत्वम् ।
 षुत्वम् । ससृज्यते इति—अम् । षः, ततः ‘षटोः कः सि’ (२८५) इति
 कः । षत्वम् । सृचीष्ट इत्याशिषि यासुटः कित्त्वात् गुणः नाप्यमित्याह—लिङ्—
 सिचाविति । असृष्ट लुङ् । लिङ्सिचौ—इति न गुणः नाप्यम् । भ्रूलो भ्रूलीति-
 सिञ्ज्त्तोप षत्वष्टुत्वे प्राग्वत् । लिङ् अल्पीभावे इति । अल्पीभावी ज्ञासः । लीष्टा
 इति । पुगन्तेति गुणः । ‘अद्यधेस्जसृज सृज यजराजभाजच्छशां षः (२४८) इति
 ‘शाम्’ इति शकारान्तस्त्रपित्वमित्युक्तेः षः । षुना षुरिति षुत्वम् । श्लेस्यते इति ।
 षत्वाद्दृङ् ‘षटोः कः—’ इति कः । षत्वम् । लिचीष्ट इति । यासुटः कित्त्वात् गुणः ।

अन्यत् प्राग्बत् । अलिचत इति 'शल्ल इगुपधादनिटः—' (२३२५) इति क्मः ।
कित्वात् गुणः । अलिचाताम् इति । क्लस्याचि इति (२३३६) अज्ञोपः ।

दी— । अथागणान्तात् परस्मैपदिनः । राधः ११८१
अकर्मकाद्बृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव
श्यन् । उदाहरणमाह—बृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति ।
द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं चमेत कः—द्रुह्यन्तमित्यर्थः ।
राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं
पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जोवत्या-
दिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो
हिंसायाम्' (२५३२) इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न ।
हिंसार्थस्य—सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राडा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिशु, रादिश्च । व्यध ११८२ ताडने ।
'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति ।
विव्याध । विवधतुः । विव्यधिय—विव्यद्ध । व्यडा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष ११८२
पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिय । पोष्टा । पोक्षति ।
'पुषादि—' (२२४३) इत्यङ् । अपुषत् । शुष ११८३ शोषणे ।
अशुषत् । तुष ११८४ वैकृत्ये । श्लिष ११८६ आलिङ्गने ।
श्लिष्यति । शिश्लेष । श्ल्लष्टा । श्ल्लक्षति ।

Now we deal with the परस्मैपदी roots upto the end of this
class. In राधः अकर्मकात् इती एव, राधः ends in the Ablative (पूमी)
and एव joins itself with अकर्मकात् and not with इती (where it is

seen to exist) ; because when राध is सकर्मक it does not take श्यन् and also because the root takes श्यन् in a sense other than वृद्धि (वृद्धिभिन्नार्थे) । Thus Bhattoji says 'एवकारोभिन्नक्रमः' (the word एव breaks the order i. e changes its position) and 'राधीऽकर्मकादेव श्यन्' (राध takes श्यन्—only when it is Intransitive). [In the expression 'उदाहरणमाह—वृद्धोविति' the subject is not Panini, for the annexation of meanings to the roots in the धातुपाठ is usually effected by some one other than Panini]. Now Bhattoji gives the instances of this दिवादि राध in senses other than वृद्धि । यन्मह्यम्— etc. Because (he) injures me. The fourth-case-ending in मह्यम् is due to 'क्रुधद्रुष्टिर्थासुयार्थानां यंप्रति कोपः' (575-1.4.37). विराध्यन्तम् etc. 'who can tolerate or forgive one who commits mischief' repeatedly (क्रियासमभिहारिण) । This line is from the शिशुपालवधम् । The speaker is Balarama, and he refers to शिशुपाल । The full verse is :—

मनागनभ्याज्जत्या वा कामं चान्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारिण विराध्यन्तं क्षमित कीः ॥ 2 canto. Sl. 43.

Mallinath renders विराध्यन्तम् as अपकुर्वन्तम् । राध्यति शोदनः here राध्यति means 'is being boiled' । कृष्याय etc. (determines the fate ; The fourth case-ending is by 'राधीऽस्त्योर्थस्यविप्रश्नः' (५७७—१।४।३६) । Here (in कृष्याय राध्यति) the word दैव which is inherent in the meaning of the root cannot make the same (राध) सकर्मक ; but the root should be treated as अकर्मक like जीवति (प्राणान् धारयति) etc. In रराधतुः, रराधिय etc. the root राध cannot have एत्व

or अभ्यासलोप sanctioned by 'राधो हिंसायाम्' (२५३२—स्त्रादि) ; for the हिंसार्थक राध is सकर्मक (transitive) and as such should not be identified with the राध of दिवादि । व्यस्यति by 'खरि च' (१२१) । This राध is found in the स्त्रादि and the चुरादि class (राधोति—राधोति) । व्यध to strike, विव्याध—लिट्—सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिटाभ्याससोभयेषाम्' (२४०९) and the दीर्घ of the उपधा is by 'अत उपधायाः' (२२८२). विविधतुः—लिट् अतुस्—first by सम्प्र. by 'यहिज्या—' (२४१२), then duplication व्यध् अतुस्—विध् अतुस्—विध्, विध्, अतुस् ; अतुस्, is कित् hence no guna. विव्यधिष—विष्यद्—यल्, option of षट् by भारद्वाज-नियम in 'च्युतो—' (२२९६). यल्, is पित् hence हित् takes place first and then the सम्प्र. of the अभ्यास by 'लित्वाभ्यासस्य—' । In the case of विव्यद्, य is changed into ध by 'भ्रषस्तघोर्धोऽधः,' then 'भ्रलां जग्—' (५२) । व्यस्यति by 'खरि—' (१२१) । विध्यत्—विधिलिङ् by 'अतो येयः' (२२१२). विध्यात्—आशीः—कित् सम्प्र—। अव्यात्सीत्—लुङ् इति by 'वदत्रजहलन्तस्त्राचः' (२२६७). पुष् to nourish पोष्यति by 'षटोः कः सि' (२९६). अपुषत्—अङ् is कित् hence no गुण । शुष to dry or to be dried. दुष to defile, pollute. श्लिष to embrace, श्लिष्यति by 'पुगन्त—' (२१८९) and 'षटोः'—

०मित—। अथागणान्तादिति । दिवादिगणपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधः सकर्मकाद्गुहावेवेति । श्यन्निति धातुपाठे बाक्यशेषः । राध इति पञ्चम्यन्तम् । तेन सकर्मकाद् राधो गुहावेव श्यन् (दिवादित्वम्) इति प्रतीयमानोऽर्थः । तथा सति सकर्म-क्रयहणं व्यर्थम् । देवादिक्त्वात्स्यराधोऽकर्मकत्वात् । किञ्च तथात्वे इतिभिन्नार्थे देवादिक्त्वं न स्यात्, दृश्यते च हिंसार्थकस्यापि राधेन श्यन्विकरणत्वमत आह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यदा कस्यचिच्छब्दस्य—यथाप्राप्तविन्यासं विभज्य शब्दान्तरैऽन्वयः समन्वीयान्ति तदोच्यते भिन्नक्रम इति । इदञ्च एवकारस्य सकर्मकादित्प्राप्तमिवावयो न तु गुहावित्प्राप्त-

निति ज्ञेयम् । तत् स्वयमेव दर्शयति—राधोऽकर्म्मकादिविति । उदाहरणमाहिति । 'आह' इत्यस्य 'पाणिनि' न कर्त्ता किन्तु तदितर एव धातुपाठेऽर्थसंयोगस्य पाणिनीतरेण प्रायशः कृतत्वादिति बोध्यम् । यन्महामित्यादिना ऋही इत्युपलक्षणमेवेति मन्तव्यम् । क्रुधट्टेति ऋही । विराध्यन्तमिति—साधकाव्ये—२४ स्वर्गे—४३ तम श्लोकांशोऽयमिति, आङ्ग-व्याख्यायाम् स्पष्टम् । विराध्यन्तम् अपकुर्वन्तम् इतिमङ्गिनाथः । राध्यत्योदन इति । 'अतएव' राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्म्मवत्सूतस्वभावात्प्रयोगोपपत्तिरिति भाव इति नागेशः । कृष्णाद्य राध्यतीति । पृष्टो गर्गः शुभाशुभे विवेचयतीत्यर्थः । ननु तर्हि धात्वर्थसंगृहीतादेवपदस्वाताकर्म्मत्वात् धातुपाठे—अकर्म्मकादिति व्यर्थमित्यत आह—देवस्येति । जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वमिति—जीवति इत्यादौ प्राणान् धारयति इत्यादि यथेत्यर्थः । ननु रराधतुः, रराधिय इत्यादौ राधो हिंसायामिति एत्नाभ्यासलोपा-वत्त्वात् स्वातानित्यत आह—राध इति । तत्र हेतुमाह—हिंसार्थस्येति । तस्य स्वादौ पाठः । उदाहरणं यथा—राधोति शतुम् हिंससौत्यर्थः । देवदिकत्वायोगात् इति । दिवादौ पाठस्य प्रयोगस्य वानौचित्यादित्यर्थः । राह्य इति—भ्रषस्तथोरिति तस्य धः । भ्रला जश् इति जश्त्वम् । रात्स्वति इति—खरि चेति (१२१) चत्वम् । ननु राधोति राधयति इति कथमित्यत आह—अयं खादिशु, रादिशेति । विव्याध इति—द्वित्वाद्भुत्तरं 'लिय्याभ्यासस्योभयेषाम्' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । 'अत लपधाया' (२२८२) इति ऋद्धिः । विविधतुरिति—व्यध् अतुस् इति स्थिते 'यद्विज्येति (२४१२) प्राक् सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । किन्तुन्न गुणः । विव्यधिष—विव्यद्ध इति । भार-हाजनियमादिङ्कल्पः । उभयत्रैव द्वित्वे कृते सिटीति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । धलः पिन्नाकिन्ताद्भुत्तरतस्तस्य सम्प्रसारणं न । उत्तरत्र 'भ्रषस्तयो'रिति तस्य धः । जश्त्वम् । व्यत्स्वति इति—प्राग्बत् चत्वम् । विध्येत् इति—विधिसिद्धिः, अतो येयः (२२१२) इति या इत्यस्य इयादेशे 'आद्गुण इति गुणः । विध्यात् इति । आशिषि यासुटः किन्तात् यद्विज्येति सम्प्र— । अन्यात्सीत् इति—बदन्नजहलन्तस्वाधः (२२६७) इति ऋद्धिः । धातोरनिट्त्वान् इटः परत्वाभावादिति इटीति (२२६६) सलोपो न । पुषीष इति । लघ पधगुणः । 'पीत्यति इति । पढोः कः सीति (२२५) कत्वम् ।

पत्वम् । अपुषत् इति—अङ्गो ङित्त्वात् गुणः । एवं गृह्यते रूपम् । द्रुप वैक्लव्ये इति । विलितिसम्पादने इत्यर्थः । शिव्यतीति । श्यनः पिन्नाभावान्न गुणः । शिञ्चिष इत्यादी श्यनोऽभावान्नघूपधगुणः । श्वेत्स्यति इति—गुणः । षट्ठोरिति कत्वपत्वे ।

२५१४ । श्लिषः—॥३।१।४६॥

दी— । अस्मात्परस्यानिटश्चलेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङ्गोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्वयायात् ।

[N. B.—The rule 'श्लिष आलिङ्गने' is divided into two parts (1) श्लिषः—and (2) आलिङ्गने । The object of this division of the सूत्र or योग is obvious from the original under—'आलिङ्गने' (3 1 47), in the next half].

An अनिट् चि (लुङ् affix), coming after this root (श्लिष्), is replaced by क्स । This (क्स) supersedes the अङ् directed by 'पुषादि—' (2336) and not the चिन् enjoined by 'चिण् भावकर्त्तव्योः' on the ground of the परिभाषा— 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्'—'Fore—going or prior अपवादसूत्रस्य bar (only) those rules that invariably come after them and not those that lie remote or intervened (by other rules).,

[We give below the arrangement of the rules laid down in Panini's Astadhyayi—whence the above maxim will be clear to the students :—

2336—शल इगुपधादनिटः क्सः—३. 1. 45.

2343—पुषादिद्रुतादिलुङ्गतः परस्मैपदेषु—३. 1. 55. (अङ्घ्रिधिः)

2438—अस्मतिवक्तिष्वतिभ्योऽङ्—३. 1. 52.

2514—श्लिष आलिङ्गने—3. 1. 46 (क्तविधिः)

2758—चिण् भावकर्मणोः—3. 1. 66 (चिण्विधिः)

N. B —Rules numbering (2336) and (2438) have no bearing upon the पुरस्तादपवाद etc. ; they are cited only to show the अनुवृत्ति of क्त and अङ् respectively to 'श्लिष आलिङ्गने and 'पुषादि—'] ।

नित— । श्लिष इति । 'श्लिष आलिङ्गने' इतीकं सूत्रम् । तद् विभज्य आह—श्लिष इति । योगविभागश्च, यदिष्टसिद्धान्तमारब्धं तदुपरिष्ठात् '—आलिङ्गने' (३।१।४६) इत्यत्र—योगविभागसामर्थ्यादित्यस्य व्याख्यानं स्फुटीभविष्यति । 'च्लेः सिच्' (३।१।४७) इत्यत्रः च्लेरिति वर्तते । 'श्ल इगुपधादनिटः क्तः' (३।१।४५) इत्यतोऽनिटः क्त इति च । तदाह—अध्यात् परस्मानिट इत्यादि । ननु श्लिषधातोः पुषादिगणे पाठात्—'पुषादिदुतादि—' (३।१।५५) इत्यङ् स्यादित्यत्राह—पुषाद्यङोऽपवाद इति । नन्वयं क्सादेशचिणोऽपवाद इति चेत् ? न । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरात्' इति परिभाषया हि अयम् पुषाद्यङ एव बाधक न तु 'चिण् भावकर्मणोरित्यस्य । एतच्च अष्टध्यायीसूत्रक्रमात् स्पष्टम् । सूत्रक्रमश्च आङ्गव्याख्यायां दर्शितः । किञ्च चिणो बाधकत्वे 'अश्लेषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि चिण्—न स्यादिति तत् सर्वं मनसि क्तत्वाह—न तु चिण इति—पुरस्तादपवादव्याधादिति च । अथ योगस्योत्तराहं व्याचष्टे—

— । आलिङ्गने ॥३।१।४६॥

दो— । श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्तो नान्यत्र । योगविभाग—सामर्थ्यात् 'श्ल इगुपधात्—' (२३३६) इत्यस्यापर्ययं नियमः । 'अश्लिषत् कन्यां देवदत्तः' । 'आलिङ्गने एव' इति किम् ? समाश्लिष्यज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासक्ताविह * श्लिषिः ।

* प्रत्यासक्ताविह श्लिषिरित्यपि पाठः प्रत्यासक्तावित्येव तु साधीयान् ।

कर्मण्यनालिङ्गने सिजिव न तु क्तः । एकवचने चिण् । अश्लषि ।
 अश्लषाताम् । अश्लषत । अश्लषाः । अश्लषद्दम् । शंक्
 ११८७ विभाषितो मर्षणे । विभाषित इतुप्रभयपदीत्यर्थः ।
 शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय-
 शशक्यथ । शेके । शक्ता । शक्षति—शक्षते । अशकत्—अशक्त ।
 सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित् पठितः ।
 शकिता । शकिथति । ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्म्मश्रुतावित्यर्थः ।
 अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । खिद्यति ।
 सिष्वेद । सिष्वेदिय । खेत्ता । अखिदत् । क्रुध ११८९
 क्रोधे । क्रोडा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९० वुभुक्षायाम् ।
 क्षोडा । 'कथं 'क्षुधित' इति । सम्पदादिक्रिञन्तात् तारकादित्वा-
 दितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (३०४६)
 इतीड् वक्ष्यते । शुध् ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोडा ।
 षिधु ११९२ संराद्धौ । ऊदित् पाठः प्रामादिकः । सिध्यति ।
 सेधा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासंराध्योः ।
 संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (२३०२) इति नुम् ।
 ररन्ध । ररन्धतुः ।

क्त् is ordered in place of चिञ् coming after श्लष in the sense of 'embracing' only—and not in other sense. Now it may be argued that if by the rule 'श्लष आलिङ्गने' you establish by force of योगविभाग or सूत्रविभाग (breaking up of the apposition), the नियम or restriction that श्लष will have क्त in the sense of

आलिङ्गने only and not in any other sense, then we shall bring down the rule 'श्ल इनुपधादलिटः क्सः' (3.1. 45) to operate on श्लिष (as it is इनुपध and also श्लन्त) in the sense other than to embrace. To answer this argument Bhattoji says योगविभाग-सामर्थ्यात् etc. The drift is—The authority of योगविभाग leads us to two restrictions (नियम) viz :—

(1) क्स is attached after श्लिष in the sense of आलिङ्गन (embracing) only and not in another sense ; and (2) In other sense too श्लिष cannot have क्स attached to it due by the rule 'श्ल इनुपधात्—' ।

Because had it been the object of योगविभाग—to establish the former नियम only and not the latter (2) also, then the same (योगविभाग) becomes unsound ; for Panini then could have said 'श्लिषः' only for 'श्लिष आलिङ्गने' । Thus from the rule itself it is clear that श्लिषेरालिङ्गने एव क्सो नान्यद् । Therefore the object of योगविभाग is to include both the नियम above. अश्लिषत् कन्याम् etc.—'Devadatta embraced an unmarried girl'—क्स in the sense 'to embrace.' क्स is कित् hence no guna. Why do you say 'in the sense of embracing only' ?—Witness अङ् — and not क्स—in place of च्लि in the instance समाश्लिषत् etc. 'The wood connected itself with lac.' or vice—versa, Here the sense is not to embrace but to be in close conjunction with, because an inanimate object cannot have the idea of embracing in common with the animate ones. In आश्लिषत् the derivation is अङ्—श्लिष्+लुङ् त्=आश्लिषत् with the aug.

अट् and the affix अङ् । Want of रुच् owing to the डित्त्व of अङ् ।
 प्रत्यासत्ताविह शिल्पिः i. e. शिल्पि—in समाश्लिषत् etc means close con-
 junction. कर्मणि etc.—शिल्पि meaning other than to embrace will
 have सिच् after it in the passive voice in लुङ् and not क्स which
 is reserved for शिल्पि to embrace. शिल्पि meaning other than to
 embrace would have अङ् after it in the passive voice but
 as the root in the passive voice becomes आत्मने by 'भावकर्मणोः'
 (2679) and as अङ् does not come in after आत्मने roots, so the
 root will have सिच् only in place of 'पुषादि—' अङ् । In the
 singular number, however, it (शिल्पि) meaning both to em-
 brace and not-to-embrace will have चिच् for the rule 'शिल्पिः—'
 (2514) i. e. (क्स)—bars अङ् and not चिच् । Thus अश्लेषि—
 अश्लेषि चिच् त—where त elides by 'चिणो लुक्' (2329) and the root
 gets guna by 'पुमन्त—' (3189). अश्लेषि चाताम्—अ शिल्पि सिच् आताम्—
 अश्लेषि क्स आताम् by 'षट्ठोः कः—' (295)—अश्लेषि क्स आताम् by षत्व—
 अश्लेषि चाताम् । अश्लेषित—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2268) and the rest is as
 before. अश्लेषिष्ठाः—अश्लेषि सिच् थास्—अश्लेषि स् थास्—अश्लेषि थास् by 'भ्रूलो
 भ्रुलि' (2281)—अश्लेषिष्ठास् । अश्लेषिष्ठास्—अश्लेषि पिच् ध्वम्—अश्लेषि स् ध्वम्
 —अश्लेषि ध्वम् by 'भ्रूलो—' अश्लेषिष्ठास् by 'भ्रुलां जग्—' (5)—अश्लेषिष्ठास्
 by 'ष्टुना—' (115). शक् to be able—उभयपदी । शक्तिश्च—by 'चलि च सेटि
 (2261) । अशक्तत् (अङ्)—अशक्त (सिच्) । Some hold that the root
 शक् is सेट् (लृ—takes इट्) and according to them it is read as लृ
 eliding in the अनिट् verses. शक्तिता etc.—with इट् according to
 Bhattoji. श्विदा to perspire श्विपदीश (स्विद्) । According to
 व्यासकार and others it is read as 'श्विष्विदा,' but हरदत्त and others

are against that reading. सिध्द—षत्व by इष्कोः etc. अस्विदत्—
अङ् । क्रीत्सृति—त् by 'सृरि च' (121). चुध to feel hungry.
Madhava derives the word 'सुधितः' as चुध् + क्तिप् (सम्पदादि) = चुध्
then चुध् + इतच् (तारकादि इतच्) । But, in fact, it is derived
as चुध् + ङ् where इट् comes in by 'कसतिचुधोर्—' (3046). विधु (सिध्)
to be accomplished or fulfilled. It is erroneous to read it as
ङ—eliding (for it would then have option of इट् by 'सृरित्सृति—
etc'). रध to injure and to fulfil. ररन्धतुः etc—here एत्व and
अभ्यासलोप are barred by नुम् and 'न' does not elide by 'अनिदि—
ताम्—' (415) for there is no कित् affix following, cp.—'असंयोगा-
ङ्गित् कित्' ।

मित— । आलिङ्गने इति । योगविभागात् शिल्प इति सूत्रस्य उत्तरार्द्धमिदम् ।
अथ योगविभागफलं दर्शयति—योगविभागसामर्थ्यादित्यादिना—तस्यायमर्थः ।
शिल्प इति योगं विभज्य न केवलं 'शिल्पश्चलेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र' इति एक एव
नियमो लभ्यते किन्तु नियमान्तरमपि । किन्नादित्यपेक्षायामाह—'श्ल इगुपधात्—'
इत्यस्याप्ययं नियम इति । यथा आलिङ्गनार्थकस्य शिल्पेः क्स एव न अङ् एवम्
अनालिङ्गनवृत्तिकस्यापि तस्य अङ् एव न तु 'श्ल—' इत्यनेन प्राप्तः क्सः । तस्माद्
योग-विभागवलेन नियमद्वयं प्राप्तम् । आलिङ्गने शिल्पेषु चलेः क्स एव न अङ् इत्येकः
(१) । अनालिङ्गने शिल्पेषु चलेरङ् एव न क्स इत्यपरः (२) । अथालिङ्गने उदा—
हरति 'अशिल्पत् कर्त्वा देवदत्त' इति—समुपजातसंभोगवासनामनूढां बालाम्
आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र अशिल्पत् चिल्प तिप् इति स्थिते उक्तनियमात् क्सि अशिल्पत्
क्स त इति जाते 'षटोः कः सि' (२८५) इति षस्य कः । सस्य षः । कित्त्वात् गुणः ।
अथ अनालिङ्गणे उदाहरिष्यन् पृच्छति आलिङ्गणे किमिति । समाशिषज्जुतुकाठ-
मिति । अत्राप्रकृतनियमादेव न क्सः किन्तु अङ् । कित्त्वात् गुणः । यदि
जुतुकाठमिति समाहारः समाश्रीयते तदा परस्परं समाशिल्पदितेयमर्थः । यदि तु

जतु काटमिति भिन्नं पदद्वयम् तदा—जतु वा काठं वा कर्त्तुं । उभयवापि अन्वय-
सम्भवादर्शावगतेश्च । भाषा तु 'समाश्लिषजतुकाठञ्च' इत्यादि पाठो दृश्यते । ननु
'समाश्लिषत्' इत्यत्र आश्लिषत् इत्यस्ति । तत् किम् आडागमिनं सिद्धं नेत्याह आड्
इति । आडुपसर्गात्—आडागमिनेति भावः । ननु समाश्लिषदित्यत्रापि जतुकाठयोः
परस्परालिङ्गनदर्शनात् 'अनालिङ्गने अड् एवेति' यदुक्तम् तदयुक्तमिति चेत् । नैवम् ।
जतु हि काटलभमेवोत्पद्यते इति स्थितिः । न च तद् बुद्धिपूर्वकं, जडस्य तद्—
भावात् । आलिङ्गनं तु अभिसन्धिपूर्वकमेव चेतनबद्धिरिति लोके दृष्टत्वात्त्राय
(समाश्लिषदित्यत्र) श्लिषविरालिङ्गनवृत्तिकः किन्तु संलभप्रवृत्तिक एवेति मत्वा आड्
—प्रत्यासक्ताविह श्लिषविरिति । प्रत्यासक्तिः परस्परलभप्रवृत्तिकत्वम् । प्रत्यासक्ता-
वित्यपि पाठः । प्रत्यासक्तावित्तेषु तु साधीयान् प्रत्यासक्तेः साविध्यमात्रार्थकत्वादिति-
विभावंनीयम् ।

ननु अनालिङ्गनवृत्तिकस्य श्लिषः कर्त्तरि अड् अस्तु कर्मणि तु क्स भवतेषु
'भावकर्मणो'रिति तस्य आत्मनेपदित्वनियमात्, आत्मनेपदे च अडोऽभावादिति क्से
प्राप्ते आह । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्स इति । यद्यपि क्ससिचो-
विशेषो नास्ति तथापि अश्लिषत् अश्लिष्टाः इत्यत्र अदादेश—भ्रूलोभलीतिलोपयोः
सिचिब परतः प्रसक्तिर्न तु क्से परत इति नियमात् 'सिजेव न तु क्स' इत्युक्तम् ।
ननु किमयं सार्वत्रिकः ? नेत्याह । एकवचने चिञ्चिति । क्स इति हि अड् एव
बाधकः न तु चिण इति 'श्लिष—' इत्यस्य व्याख्यानानुसारे उक्तम् । अतोऽत्रैकवचने
चिण् निर्व्याध एवेति मन्तव्यम् । तेन आलिङ्गनानालिङ्गनवृत्तिकयोरुभयोरपि एक-
वचने लुङि कर्मणि चिण् साधारणम् इति फलितम् । अश्लिषि इति । 'अचो विणति'
(अ० १११५) इति वृद्धापेक्षया 'पुगन्त—' (अ० ११८६) इति गुणशास्त्रस्य परत्वाद
गुणः । 'चिणो लुक्' (२३२८) इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । अश्लिषाताम् इति ।
अ श्लिष् सिच् आतात् (कर्मणि)—अ श्लिष् स् आताम्—अश्लिक् स् आताम्
षटोरिति कः ।—अ श्लिक् आताम् 'इण्कोरादेश—' (२११-१२) इति षत्वम् ।
अत्ययस्य ङित्वात्त्र गुणः (एतत् क्स प्रत्ययेऽपि लभ्यते) । अश्लिषत् इति + पूर्ववत्

कत्वपत्वगुणाभावाः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति अदादेशश्च (क्सेत्
 'आत्मनेपदेषु—' इत्यस्याप्रतत्या—अश्लिषन्त इति स्यादिति द्रष्टव्यम्) अश्लिषा इति ।
 अश्लिष् सिच् थास् इति स्थिते भ्रूलो भ्रूलि (२२८१) इति सलोपः । ष्टुत्वम् (क्से तु
 भ्रूल इत्यस्याप्राप्ता अश्लिष्यथा इति स्यात्) । अश्लिषद्भुम् इति । पूर्ववत्—सलोपः ।
 भ्रूलां जग्—इति षस्य ङः । तत्संसर्गात् ध्वमो धस्य षुना टुरिति ङः । शक इति
 विभाषित इत्यस्यार्थमाह—उभयपदीति । शक्तिश्च इत्यादि भारद्वाजनियमादिङ-
 विकल्पे इट् पचे थलि च सीटीति (२२६१) इत्याच्चाभ्यासलोपावित्यर्थः । अशकत्
 इति—परस्मैपदपक्षे पुषाद्यङ् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अनिट्कारिकासु न्यासकार-
 कृतासु इति बोध्यम् । स्वमतेषु सीडितिभावः । अत आह—शकिता इत्यादि ।
 श्विदा—इति । षोपदेश आदिश्च । धर्मं सुताविति—स्त्रेदचरस्ये इत्यर्थः । अर्थ
 लीदिति । तन्मते श्विदा इत्येव पाठः । किञ्च तन्मते 'जीतः क्तः' इति वर्धमाने
 लो भवतीत्येव । निति हरदत्तादय इति । तन्मतमेवावाच्यतम् । श्विदा इति—
 आदिच्चात् निष्ठायां सेट् । खिन्नः । खिन्नम् । खेदितमिति तु 'विभाषा भावादि-
 कर्माणो'रिति सिद्धम् । क्रोतुस्वति इति । खरि चोति चर्त्तम् । चुधित इति ।
 चुध्गण्ड' क्लिबन्तं विधाय ततः इतजिति माधवमतम् । तत्तु न समीचीनमिति
 ध्वनयन्नाह—वस्तुतस्त्विति । स्पष्टम् । विधु संराज्ञाविति । संराज्ञिः क्रिया-
 निष्पत्तिः । प्रामादिक इति । ऊदित्त्वे लनुदात्तेषु सिध्यन्तेः पाठो व्यर्थः स्यादिति
 भाव इति 'तच्च—' । असिधत्—अङ् । रध इति—निष्पत्तिः सम्पादनम् ।
 ननु 'अत एक इल्मधी—' (२२६०) इति ररन्धतुरित्यादौ एच्चाभ्यासलोपो स्याता-
 मित्यत्राह—रधिजभोरिति । एतस्य हि एच्चाद्यपेक्षया परत्वात् तत्प्रवृत्तिः । किञ्च
 अनिदितामिति (४१५) नलोपोऽपि न प्रवर्तते । 'असंयोगान्निट् कित्' इत्युक्तेरप्य
 च अतुसादीनां संयोगपरत्वादिति बोध्यम् । अथास्य इङ्विकल्पः स्यादित्याह—

२५१५ । रधादिभ्यश्च ॥७॥२॥४५॥

दो— । रध्, नश्, लृप्, टृप्, मुह्, षुह्, षिह् एभ्यो

बलाद्यार्धाधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिय—ररद्ध । ररन्धिव—
रेध्व ।

The aug. इट् comes optionally before the बलादि आर्धाधातुक following the रधादि roots viz—रध्, नश्, ढप् ढप् दृष्, सुष्, णुष् and णिष् । Thus— ररन्धिय etc.—no एत्व or अभ्यासलोप because of नुम् directed by 'रधिजभोरचि' (2302).

मित— । रधेति । तत्र रधादीन् संगृह्णाति—रध्, नश्, इत्यादिना । आर्धा-
धातुकस्येड्, बलादेः (७२।३५) इत्यस्ति । 'स्वरतिसूतिसूयति-घुञ्जुदितो वा
(७२।४४) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—एभ्यो बलाद्यार्धाधातुकस्येडित्यादि ।
ररन्धिय इत्यादि । रधिजभोरित्यस्य परत्वादेत्वाभ्यासलोपयोर्वाधः । अथ लिङ्भिन्न—
स्थले इटि सत्यपि रधेः नुम् न स्यादित्याह—

२५१६ । नेत्यलिटि रधेः ॥७।१।६२।

दी— । लिङ् वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता—रद्धा ।
रधिष्यति—रत्स्यति । अडि तु नुम् । 'अनिदिताम्—' (४१५)
इति नलोपः । अरधत् । नश् ११८४ अदशने । नश्यति ।
ननाश । नेशतुः । नेशिथ ।

The aug नुम् is not affixed to रध् when it has इट् after it except in लिटि । Thus रधिता etc. without नुम् । But in अडि it gets नुम् the न of which is dropped by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415). नश्यति etc because नश् is शोपदेश । नेशतुः etc—by एत्व and अभ्यासलोप (अत एकहल्मध्ये—' (2260) 'यलि च—' (२२६१) । By रधादिभ्यश्च—इट् is optional to बलादि आर्धाधातुकस following नश् which is read in रधादि class. Thus when without इट्, the form stands as न नश् यल्, we look ahead :—

मित—। नेटीति । न + इटि + अलिटि (रधिः) इतिद्धेदः । इदितो
 नुम् धातोरित्यतो नुमित्यनुवर्त्तते । अलिटि इत्यस्य च पयुदासतया लिङ्भिन्ने
 प्रत्यये परत इत्यर्थः । तदाह—लिङ्बज्जे इटीत्यादि । रधिता इत्यादि । रत्स्यति
 इत्यव खुरि चेति चर्त्तम् । अङीति । पुष्पादित्वादङ् । अत्र इटोऽभावाद्गुणमिति बोध्यम् ।
 अरधत् इति । 'मोऽङ्' द्विधत्तेऽरधम्' इति ऋग्वेदे प्रयोगः । षण् अदर्शने इति ।
 अदर्शनमभावः नाश इति यावत् । शोपदेशः । नेशतुरित्यादि । 'अत एकहल्मध्ये—'
 (२३६०), 'यलि च सीटि' इति यथाक्रमम् एत्वाभ्यासलोपी । अथ नशधातोः
 रधादित्वाद 'रधादिभ्यश्' (२५१५) इति इङ् विकल्पः प्राप्तः । तत्र इट्पक्षे गतम् ।
 इडभावपक्षे तु न नश् + थ इति स्थिते नुमागमः स्यादित्याह—

२५१७ । मस्जिनशोर्भलि ॥७।१।६०॥

दो—। नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव—नेश्च । नेशिम-
 नेश्म । नशिता—नंष्टा । नशियति—नङ्क्ष्यति । नश्येत् ।
 नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ।

The aug. नुम् is attached to मस्ज and नश्, where a letter of the ऋल् प्रत्याहार follows. Thus न नश्, यल्—न नमुश्, थ—ननन्श्, थ—
 ननंश्, थ—(अनुस्वार by 'नशापदान्तस्य ऋलि)—ननंश्, थ by 'वश्—' (२९४)—
 ननंश्, थ by ष्टुना ष्टुः (११३). नेशिव—with इट् and एच्च and अभ्यास-
 लोप by 'अत एकहल्—' (२२६०) which comes in at the absence
 of नुम् । नेश्—Here च is not a ऋल् hence neither षत् nor नुम्
 appears—which gives occasion to एच्च and अभ्यासलोप । Similarly
 नेशिम—नेश्म । नशिता—नंष्टा with इट् in one hand and without इट् and
 नुम् in the other । नशियति—नङ्क्ष्यति—In the latter case नश्, स्यति—न
 नुम्, स्यति—न न्श्, स्यति—नं ष्, स्यति (by अनुस्वार and षत्)—नंक्, स्यति—by
 षट्ठोः कः सि (२९५)—नङ्क्, स्यति by 'अनुस्वारस्य ययि—' and इण्कोः etc.

नश्येत्—विधिलिङ् by 'अतो वेद्यः (2212) । अनशत्—लुङ् (अङ्) । प्रणश्यति—
णत्व by उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—

मित— । मस्जिनशोरिति । 'इदितो नुम् घातोः' (७१।५८) इत्यतो
नुमित्यनुवर्तते । अतोऽपेक्षितं पूर्यग्राह—नुम् स्वादिति । 'मस्जेर्नशेय नुमागमः
स्याञ् भ्रलि परे' इति सूत्रार्थः । तदेवम् इडभावपक्षे भ्रलत्वाद्नुमि कृते
(मिच्चादन्त्यादचः परः) नञापदान्तस्त्रित्यनुस्वारे च जाते त्रयादिना शस्य षः, यस्य—
ष्टुत्वेन ठः । नेशिव—नेश्च इति । रधादिभ्यश्चति इङ् विकल्पात् पूर्वव इटि सति
भ्रलत्वाभावे नुमागमो न । तदभावाच्च अत एकहल्मध्य—' (2260) इतिच्चाभ्यास-
लोपी । छत्तरवापि इडभावे वकारस्य अन्तस्त्रित्वेन भ्रलप्रत्याहारान्तर्गतत्वाभावात्
नुमभावे एच्चाभ्यासलोपी । एवं नेशिम—नेश्म इति । नशिता—नंष्टा स्पष्टम् ।
नशिष्यति—नङ् ह्यति इति । छत्तरव नुमि कृते तस्य अनुस्वारे च शस्य त्रयादिना
(294) षः । तस्य कः । एवं अनुस्वारस्य यथीति अनुस्वारस्य परसवर्णो ङः ।
ककारात् परत्वेन इण्कोरिति यत्वं, ततो रूपम् । नश्येत्—अतो वेद्य
(२२१२)) इतीयादेशे—आद्गुणः इति गुणः । अनशत् इति—पुषादिच्चादङ् ।
प्रणश्यति इति—'उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—' इति नशेर्नोपदेशत्वात् उपसर्ग-
स्यान्नित्वात् पञ्चम् ।

२५१८ । नशेः षान्तस्य ॥८।१।३६ ॥

दो— । णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रति-
पत्त्यर्थम् । प्रनङ्छति—नशिष्यति । त्वप ११८५ प्रीणने ।
प्रीणनम् त्वसिस्तर्पणं च । 'नाग्निस्तृपति काष्ठानाम्', 'पितृन्
अतार्षीत्' इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ—
ततर्पथ—तत्रपथ । तर्पिता—तर्प्ता—तर्प्ता । 'कशमृशस्पृश—'
(वार्त्तिकम्) इति सिज्वा । अतर्पीत्—अतार्षीत्—अत्राप्सीत्—

अटपत् । टप् ११८६ हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः ।
टप्यतोत्यादि ।

‘रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता’ ।

टुह ११८७ जिघांसायाम् । ‘वा टुहमुह—’ (३२७)
इति वा घः । पक्षे ढः । टुद्रोहिथ—टुद्रोग्ध—टुद्रोढ ।
द्रोहिता—द्रोग्धा—द्रोढा । द्रोहिष्यति—धोक्षति । ढत्वघत्व-
योस्तुल्यं रूपम् । अटुहत् । मुह ११८८ वैचित्ये । वैचित्य-
मविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ—मुमोग्ध—मुमोढ । मोहिता—
मोग्धा—मोढा । मोहिष्यति—मोक्षति । अमुहत् । षुह
११८९ उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुणोह । सुणोहिथ—सुणोग्ध-
सुणोढ । सुणुहिब-सुणुह्व । स्नोहिता—स्नोग्धा-स्नोढा ।
स्नोहिष्यति—स्नोक्षति । अस्नुहत् । षिह १२०० प्रोतौ ।
स्त्रिह्यति । सिणोह । वृत् । रधादयः समाप्ताः ॥ [पुषादयस्तु
आगणान्तादिति सिद्धान्तः । शसु १२०१ उपशमे ।

The णत्व (due to a cause lying in a prefix or उपसर्ग) is not enjoined for the न् of नश् ending in a cerebral ष । Thus प्रनंटा—without ण, for the श् of नश् is here changed into ष् by ‘त्रय—’ (294). Here may arise a question in respect of the absence of णत्व (cerebral) in प्रनङ्क्ष्यति where the cerebral ष is replaced by क् (by षढोः कः सि—295) which (क्) thus forbids the application of the rule (नशेः षान्तस्त्र), upon प्रनङ्क्ष्यति । In reply to this question Bhattoji remarks—अन्तयहणम् etc. The word अन्त

has been taken in the rule in order to include the cerebral ष् that occurred formerly. Thus the prohibition of षत्व applies when the root नश् ends in ष् at present and also when it ended in ष् a moment before.

[N. B.—The expression अन्तयह्वम् etc. is but the exact reflection of भाष्य—which see in the 'नित्—' below.] Thus प्रनङ्क्ष्यति gets the prohibition of षत्व inspite of the ष् having replaced the ष् । हृप् प्रीणने—here प्रीणन' means to be satisfied and to satisfy e. g. नाग्निः etc—'The fire is not satisfied with fuel' also पितॄन् etc 'Pleased or satisfied the manes' in Bhatti. Here in one case we see हृत्तार्थं and in the other तर्पणार्थं of the root हृप् । ततर्पिष्य etc by इट् विकल्प and लघुपधगुण—we have ततर्पिष्य—ततर्पिष्य and by अम्बिकल्प । cp. अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्—(2402) we have ततर्पिष्य by इको यणचि (47). Want of अम् gives the same form ततर्पिष्य with गुण । Similarly तर्पिता etc. सिच् comes in optionally after हृप् by the Vartika 'स्युश्चस्यक्कशतपट्टपां स्त्रीः सिच् वा वाच्यः' under 'न ह्रस्वः' (2407) giving अतर्पित् with इट् by 'रधादिभ्यश्च (2515) where the existence of इट् bars the वृद्धि of 'वदन्नञ—' (2267) by 'नेटि' (2268) and thus the लघुपधगुण (2189) applies—सिच् eliding by 'इट् ईटि' (2266). अतर्पिषीत्—अतर्पिषीत् both are without इट् । In the former case वृद्धि of 'वदन्नञ—' appears, as there is no इट् following (for इट् is optional) and for the same reason सिच् does not drop, for 'इट् ईटि' does not apply. In the latter case also the process is the same except the annexation of अम् by 'अनुदात्तस्य—' (2402) and

इको यणचि (47). And finally सिच् being optional अङ् takes the place of चिच् giving अङपत्—no इट् because अङ् is not बलादि and no guna for it (अङ्) is डित् । इप् means to cheer and to charm. Here charming (मोहन) means pride.

रधादित्वात् etc—‘इप् and इप are वेट् i.e. get इट् optionally due to their inclusion in the रधादि class (see रधादिभ्यः—2515) and yet they are read here under the अनुदात्त or अनिट् roots with a view to enjoining अम् (by ‘अनुदात्तस्य—’ 2402) after them.’

दुह् to wish to injure or kill. In चल् the ह् of दुह् becomes च optionally by ‘वा दुह्मुहश्चुहश्चिहाम्’ (327). Thus in the alternative case ह् is replaced by to ‘हो ढः’ (324). Hence we have दुद्रोहिच etc.—इट् is optional by ‘रधादिभ्यश्च’ (2515). चल् is पित् hence गुण by ‘पुगन्त—’ (2189). दुद्रोघ—दुद्रोढ without इट् two forms owing the consequence of चत्वविकल्प । The former is with it दुद्रोह् च—दुद्रोश् च (च by ‘भ्रपस्तशोर्धोऽधः 2280)—दुद्रोग् च by ‘भ्रला जम्—’ (57). and the latter is with ढ—दुद्रोद् ढ—दुद्रोद् च—दुद्रोत् by घुना—(123)—दुद्रोढ by ‘ढो ढे लोपः’ गुण in both the cases is as before. Similarly द्रोहिता etc. द्रोहिष्यति with इट् and गुण ; भ्रोस्यति—द्रोह् स्यति (with गुण but without इट्) द्रोट्स्यति (हो ढः)—भ्रोढ्स्यति (‘एकाचो वशीभप्—’ 825)—भ्रोक्स्यति (षढोः कः सि—295)—भ्रोक्स्यति—इणकोः—आदेशप्रत्यययोः (211-12). The form भ्रोस्यति may also be obtained if we adopt the चत्व process of ‘वा दुह्—’ above. Thus द्रोह्स्यति—द्रोश् स्यति—भ्रोश् स्यति—भ्रोक् स्यति by खरि च (121). Therefore Bhattoji says ढत्वचत्वयोः etc. The form is the same in ढत्व and चत्व of (होढः) and (वादुह—)

respectively. अदुहत्—with अङ् in लुङ् । मुह to fail to understand, to swoon etc. e.g. 'किं कर्म किमकर्णेति कवयोऽप्यव मोहिताः' (नीता—III) and 'स युयुवांसदवचनं सुमोह' (भट्टि—I). सुमोहिथ etc. as दूदोहिथ etc, before. मोह्यति—the form is same in घत्व and ढत्वपक्षs. अमुहत्—अङ् । षुह to vomit out—षोपदेश । सुषोह—षत्व by इष्कोः etc. सुषोहिथ etc as before. सुषुहिव etc by option of इट् owing to रधादित्त्व । सोग्धा—by घत्व and सोढा by ढत्व । षिह—to endear, to fondle.—Like षुह । इत् i.e.—Here end the रधादि roots but not the पुषादि ones which extend to the end of the दिवादिगण—this being the conclusion (arrived at in the treatises like Madhava's and others). श्मु to pacify :—

मित — । नशेरिति । 'रषाभ्यां नो षा समानपदे' (पा३।१) इत्यतो ष इति । 'न भाभूप्रकमिगमिष्यायीवेषाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तेन अपेक्षितं पूरयत्राह— षत्वं न स्यादिति । 'उपसर्गादनीत्परः' (पा३।२८) इत्यत उपसर्गात् इत्यपि इहानुवर्तनीयम् । उपसर्गात् इत्यस्य 'उपसर्गस्यात्' इतीवमर्थः । तेनायं स्वार्थः, उपसर्गस्यान्निष्ठात् पदस्य क्ततत्त्वस्य नशेर्नेस्य षत्वं न स्यात् इति । प्रनष्टा इति । अत्र प्रनष् (नुम्) ता इति स्थिते ब्रथादिना (२८४) षत्वे रूपम् । घान्तस्य किम् ? प्रणश्यति—अत्र षकारान्तत्वात् षत्वं न । ननु घान्तस्य चित् षत्वनिषेधस्तर्हि प्रनङ्त्स्यति इत्यत्र षत्वं प्राप्नोति । तत्र षकारस्य 'षठीः कः सि' (२८५) इति ककारादेशेन बाधादित्याशङ्क्य परिहरति—अन्तराद्यणमिति । सूत्रे घान्तस्येति यत् अन्त—सहस्यं क्तम् तत् भूतपूर्वस्य पूर्व' भूतस्य शकारस्थाने ब्रथादिना जातस्य षस्य प्रतिपत्त्यर्थं ज्ञानार्थं प्राप्नोत्यमिति यावत् । तेन प्रनष् स्यति इत्यस्य प्रनक्ष्यति (षठी-रित्यादिना कः) इतीव कान्तत्वे जातेऽपि पूर्व' घान्तम् आसीदिति क्त्वा षत्वनिषेधप्राप्तिरितिभावः । एतच्च भाष्येतत्प्रदीपे च सुविष्यष्टम् । तथाच भाष्यम् :—

'नशेः घान्तस्य (पा३।३६) । नशेरशः (वार्त्तिकम्) । नशेरश इति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्त्स्यति । परिनङ्त्स्यति । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह पुनर्नशेः ष इतीयता सिद्धम् । सोऽयम् (पाणिनिः परामुश्रते) एवं सिद्धे सति यदन्तरहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं यान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥” इति । अत्र प्रदीपः—

“नशेः ॥ प्रनङ्त्स्यति इति । नशेः षत्वं षटोः कः सीति कत्वे कृते मसृजि-
नशोर्भक्तौति । अन्तरहणसामर्थ्याद् यद्य सम्प्रति यान्तो यद्य भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य
णत्वनिषेधः”—इति । भाष्ये ‘एवं सिद्धे सति यदन्तरहणं करोति’ इत्यस्य विवरणम्
अन्तरहणसामर्थ्यादित्यादि । अयं भावः—पाणिनिर्यदि ‘नशेः षः’ इतिव
असूत्रयिष्यत् तर्हि येन विधिस्तदन्तस्येति यान्तस्य इत्यर्थलाभात् प्रनङ्टा इत्यादि स्यात्—
स्यादेव । तथापि (एवं सिद्धेऽपि) यदन्तरहणं क्रियते तत् यान्तभूतपूर्वस्यापि णत्व—
निषेधप्राप्तार्थम् इति । नशिष्यति इति । ‘अवश्यं विनशिष्यान्त सर्व्वे’ रावण राचसा’
इति वाच्यीकीये । प्रीणनमिति—वृत्तिरिति धातोरकर्मकत्वद्योतनाय । तर्पणमिति तु
सकर्मकत्वद्योतनाय । उभयवाच्यर्थे प्रयोगं दर्शयति नाग्निरिति, पितृनिति च ।
पूर्ववाकर्मकत्वम् । शेषे षट्ठी । उत्तरव सकर्मकत्वम् । ततर्पिथ इत्यादि ।
‘रधादिभ्यश्च’ (२५१५) इतीडविकल्पादिटपच्चे लघूपधगुणे रूपम् । इडभावे तु
‘अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्याम्’ (२४०२) इत्यमविकल्पः । अमभावे गुणेन ततर्पिथ
इति । अमि पुनरिक्ती यण्योति (४०) यणि तवप्श्च इति । एवं तर्पितेत्यादि । ‘स्युश-
स्युशकपटपटपां स्लिः सिज् वा वाच्यः’ इति ‘न ह्रशः’ (२४३०) इत्यत्र पठितम् । तत्र
सिच्पच्चे रधादित्वेन इडविकल्पात् अनुदात्तत्वेन चटुपधत्वेन च अमविकल्पाच्च
रूपवयम् । अतर्पीत्—अताप्सीत्—अवाप्सीत् इति । आदी—अटप् इट् सिच्
ईट् त् इति स्थिते नेटोति (२९६८) हलन्तलक्षणाया ह्रस्वनिषेधे पुगन्तेति (२१८६)
लघूपधगुण इट् ईटि (२२६३) इति सिज्लोपश्च । द्वितीये—अटप् सिच् ईट् त्
इति स्थिते ‘बह्व्रज—’ (२२६०) इति हलन्तलक्षणा ह्रस्विः । इटः परत्वाभावात्
सिज्लोपविरहः । तृतीये—अटप् सिच् ईट् त् इति स्थिति अनुदात्तस्येति अमि अट
अमृप् स् ईत् इति जाते यण्—अवप. (व + ष) स् ईत् । ततो ह्रस्वादि प्राग्बत् । सिज-

भावपक्षे तु पुषायङ्—अटपत् इति । डिच्चात्र गुणः । हृप् इति । हृष्यतिहृष्यति-
वत् । ननु हृष्यतिहृष्यत्यो रधादित्वाद् वेदकत्वे, अत्रानिटकारिकासु (पुषादिषु) पाठो
व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

रधादित्वादिति । इमौ ट्पृहपौ । वेदकौ विकल्पितेदकौ, अमर्षम् अमागम-
लाभार्थम् । अनुदात्तता—अनुदात्तेषु पाठः इत्यर्थः । अमागमो यथा स्यादितिकृत्वा
ट्पृहप्यती अनुदात्तेषु पठ्यते इति भावः । अन्वयः स्पष्टः ।

दुह जिघांसामिति । हृद्+थल् इति स्थिते 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति
इङ्विकल्पः । तत्र इट्पक्षे दुद्रोहिथ इति (हित्वम् अभ्यासकार्ये गुणश्च) । इड-
भावे तु धातोर्भक्तपरत्वेन हकारस्य घत्वढत्वविकल्प इत्याह—'वा हृहमुह—'
(३२०) इत्यादि । पक्षे ङ इति—'हो ङः' (३२४) इत्यनेनेत्यर्थः । दुद्रोश्च इति
'घत्वपक्षे रूपम् । तथाहि दुद्रोश्च इति जाते घत्वे दुद्रोष् च इति भवति । ततो
ऋषस्तथोरिति (२२००) दुद्रोष् च इति भक्षां जग्—इति जशि तु दुद्रोश्च इति । ङत्व-
पक्षे तु दुद्रोङ् इति रूपम् । तथाच—दुद्रोश्च इति स्थित्वे ङत्वे—दुद्रोङ् च इति टुना
टुरिति यस्य ङः । ततो 'ढी ङे लोपः' इति प्रथमढस्य लोपे यथोक्तं रूपम् । एवं द्रोहिता
इत्यत्र । ङत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति । ध्रौल्यतीति परामृश्यते । तथाहि—लघूपधगुणादुत्तरं
द्रोह् स्रति इति स्थिते ङत्वपक्षे द्रोङ् स्रति—धोङ् स्रति ('एकाचो वशो भष्—'
३२६)—धोक् स्रति ('षढोः कः—' २८५)—धोक् स्रति ('इष्कोरादेश—' २११-१२)
इति घत्वेन यथोक्तं रूपम् । घत्वपक्षे च द्रोष् स्रति—ध्रोष् स्रति—धोक् स्रति (खरि-
चेति (१२१) चत्वेन यस्य कः)—धोक् स्रति इति प्राग्वत् । लुङि पुषादाङि अट्टहत्
इति । अङो डिच्चात्र गुणः । वैचित्यमविवेक इति । मोह इति यावत्—'धीस्-
क्तव न मुह्यति (गीता), स शुशुवांसदवचनं मुमोह (भट्टिः) इत्याद्यदाहरणम् ।
मुमोहिषीत्यादि । अत्रापि ङत्वघत्वे प्राग्वत् । षुह उद्गिरणे इति । धोपदेश ।
उद्गिरणे इति अत्रैव निपातनादधस्व इति बहवः । सुषोह इति । इष्कोरिति
घत्वम् । सुषोहिषीत्यादि प्राग्वत् । सुषुहिव इति । प्रत्ययस्य किच्चात्र गुणः ।
सुषुवे इति । इडभावादिति श्रियम् । 'वा हृहमुह इषु हृषिहामिति सर्वेषामेवाव

श्लोकत्वात्—अथापूर्वं ढलवत्त्वे । 'इत्' इत्यस्वार्थमाह—रधादयः समाप्ता इति ।
 रधादयश्च 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इत्यत्र परिगणिताः । पुषादयस्तु न समाप्ताः
 इत्याह—पुषादयस्त्विति । सिद्धान्त इति—माधयादिभिसाधैवाभ्युपगतत्वादिति भावः ।
 यंसु उपशमे इति । उदित् । उपशमो नाशः । 'ततः शान्ते पानीयवर्षे' इति
 हितोपदेशः । इन्द्रियनिग्रहार्थेऽप्ययं प्रयुज्यते—'शानेत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण
 दुर्जनः' इति कुमारि । 'शिष्टोभवेत् कोपं त्यजेत्' इति वार्थः । अस्योपधादीर्घविधायकं
 सूत्रमवतारयति—

२५१८ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥७॥३॥७४ ॥

दी— । शमादोनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः ।
 शेमिथ । शमिता । अशमत् । तमु १२०२ काञ्च्चायाम् ।
 ताम्यति । तमिता । अतमत् । दमु १२०३ उपशमे । उपशम
 इति श्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
 अदमत् । अमु १२०४ तपसि खेदे च । आम्यति । अश्रमत् ।
 अमु १२०५ अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन्
 वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति (२५१८) दीर्घः । भ्राम्यति ।
 लुब्धङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्रादिवत् । चमू १२०६ सहने ।
 चाम्यति । चक्षमिथ-चक्षंथ । चक्षमिव-चक्षण्व । चक्षमिम—
 चक्षण्वम् । चमिता—चन्ता । अयमपित् । भ्रादिस्तु पित् ।

'अपितः चाम्यतेः चान्तिः चमूषः चमतेः चमा' ।

कामु १२०७ ग्लानौ । काम्यति । कामति । शपोव श्यन्थपि
 'ष्टिवुकामु—' (२३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो

घिनुणर्थः । अङ् । अकामत् । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति ।
अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२०८ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ।

The अच्, or vowel of the eight roots of the शमादि class (शम्, तम्, दम्, अम्, भम्, चम्, क्लम् and मह्) becomes long when the affix श्यन् follows. Thus प्रणिशाम्यति—[क्ल by 'निर्गदमद—' (२२८५)] etc. गेमत्—by 'अत एकहल्—' (२२६०) । गेमिष—by 'यलि च सेटि' (२२६१) । शमिता—इट्, ता । अशमत्—अङ् । तसु to wish, दसु to pacify. उपशम इति श्यन्तस्य i.e. the word उपशम is derived with अच्, affixed to शम् after it has taken षिच् by 'हेतुमति च'—; absence of इडि being due to 'मितां इन्द्रः' । Here by it is known that दसु is transitive and not intransitive like शमि उपशमि above. Hence दाम्यति etc mean शमयति etc. असु to labour etc. असु to be restless, to walk etc. By 'वा भाग—' (२६२१) भसु takes श्यन् optionally and when it takes श्यन् its अच्, becomes दीर्घ by 'शमानटानां—' (this rule). Thus शाम्यति—भसति etc. अङ्, will come in लुङ्—अभसत् । The rest is like भम read in भ्वादि । चम् to endure. It is ङदित् hence takes इट् optionally when यल् etc. follow by the rule 'स्वरतिसृति सृयति—' (2279) Thus चक्षम् इट्थ—चक्षमिष and चक्षम् थ—चक्षथ (मोऽनुस्वारः) । चक्षत् by 'म्बोय' (२३०६) म turns into न् which become cerebral owing to the य in 'चक्ष—' similarly चक्षम् । This root is अषित् or not ष—eliding whereas चक्ष्, read in भ्वादि is षित् or ष—eliding. Hence—

'अषित् (not ष—eliding) शाम्यति i.e. चम् (दिवादि) gives चामि

(चम् + क्ति) whereas वित् चमते i.e. the च—eliding चम्प् (भ्वादि) gives चमा (चम् + चङ् by विट्भिदादिभ्योऽङ् which bars क्तिन् on being वित्) । क्लम to be tired. क्लाम्यति—दीर्घ by 'शमामष्टानाम्—' (२५१८) and क्लामति दीर्घ by 'डिडुक्लमु—' (२३२०). The reading of क्लम् in the शमादि class is to attach the affix चिनुष् after it by 'शमित्यष्टाभ्यो चिनुष्' (३१२१)—because without this rule 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि,' क्लम would have दीर्घ by 'डिडुक्लमु—' (२३२०)—which directs दीर्घ to भ्वादि क्लम् । मदी—to express glee. Here end the eight शमादि roots. अस् to throw. आस—by 'अत आदिः' (३२४८). अस् will have the aug. युक् (थ) when अङ् comes by the rule—

मित— । शमामिति । स्पष्टम् । शमादयश्च—संगृह्यन्ते—शमुक्तमुदमुद्यापि—
शमुर्धं सुरव चमुः । क्लमुमदी तद्येत्यष्टौ शमादय उदाहृताः ॥ इति । मदीवञ्च सर्व
एव उदितः । प्रणिशाम्यति इति । 'नेर्गदनद—' (२२१५) इति यत्वम् । उदित्वात्
शमित्वा—शन्वा इत्यादि । शेमतुरिति—'अत एकहल—' (२२६०) इति एत्वाभ्यास-
लोपी । शेमिथ इति । थलि ङिति एत्वादि । अशमत्—पुषाद्यङ् । एवमन्यवापि
बोध्यम् । दसु उपशमे इति । उपशमशब्दस्य साधनप्रकारमाह—उपशम इति श्यन्तस्य
इति । घञि रूपमिति वाक्यशेषः । श्यन्तस्येति हेतुमति णिजन्तस्येत्यर्थः । 'मितां
ङ्सः—' (२७६३) इति णिचि वृद्धाभावः । ननु किमर्थं श्यन्तस्येति क्लीशः स्वीकृतः ।
केवलस्यैव शमे रूपं नृच्छानाम् इत्याशङ्क्य आह—तेन सकर्मकोऽयमित्यादि । तथाच
दास्यति इत्यस्य शमयति इत्यर्थः । भ्वादिवदिति—भ्वादी पठितभमुवदित्यर्थः । चचमिथ—
चचंय इत्यादि । चाम्यतेरुदित्वात् 'खरतिसृति—' (२२७८) इतीङ्विकल्पः ।
चचस्य—चचस्य इति । च्योश्च (२३०८) इति मस्य नः । तस्य षात् परत्वेन षः ।
चसूचमूषोर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—अयमवित् इति । दिवादिचमूरिति सम्बन्धात् । अथ
श्लोकार्थेन उभयमपि संगृह्णाति—

अवितः चाम्यतेः (दिवादीपठितस्य चमू इत्यस्य) चान्तिरिति वित्ताभावात् क्तिन् ।

चमूषः चमतेः (भीवादिकस्य चमूष इत्यस्य) चमा इति । पिलात्—'पिदिभिदादिभ्य—' इत्यङ् । टाप् । क्लसु ग्रानाविति । क्लामति इति भ्वादिः 'छिबुक्लसु—' (२३२०) इत्यनेन दीर्घः । ननु तर्हि श्नोऽपि शिच्चात् 'छिबुक्लसु—' इत्येव दीर्घे सिद्धे अत्र शमामटानामित्यत्र क्लाम्यतेः पाठो निरर्थक इत्याशङ्क्य समाधत्ते—शमादि—पाठो विनुरथ इति । 'शमित्यटान्यो विनुर्' (३१२१) इत्यनेनेति भावः । शमी । क्लमी इत्यादि च रूपम् । नोदात्तोपदेशस्य—इति (२७६३) वृद्धभावात् । शमादयोऽष्टौ गताः । अस चेपणे इति । आस इति । अत आदेरिति (२२४८) अभ्यासदीर्घः । अयास्य लुङि—अङि युगागमः स्यादित्याह—

२५२० । अस्यतेस्युक् ॥७।४।१७॥

दी— । अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वाद् अङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (२४३८) इति वचनं तडर्थम् । तड् तु, 'उपसर्गादस्यतूहोर्वा—' (वाक्तिक) इति वक्ष्यते । पर्यास्यत । यसु १२१० प्रयत्ने ।

The aug. यक् (ष्) is added to अस्, when अङ् follows (In लुङ्) । Thus आस्यत्—युक् is क्तिन् hence the process is thus—आट् अस्युक् अङ् तिप् (त्)—आ अस् ष् अत् etc. The root अस् is mentioned twice—once in the rule 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (2438) and at another time under the पुषादि class which roots get the affix अङ् by 'पुषादि—' (2343). Hence there is no need of taking up अस् in the rule अस्यति etc.—because being पुषादि it (अस) gets अङ् enjoined for this class. But yet the term 'अस्यति in the rule अस्यति etc.' is not super-fluous for it (अस्यति) gets the अङ् enjoined by अस्यतिवक्ति etc, when it is आत्मनेपदी due to some prefixes such

as परि, नि, etc before it, by the Varttika 'उपसर्गादस्यतूष्ठीर्वा' under (वेत्ते विभाषा'—2701). Thus Bhattoji says अस्य पुषादिच्चात् etc. तडर्थम् i.e rule 'अस्यतिवक्ति—' is to enjoin अङ् for अस् when the same is आत्मनेपदो । And we shall speak of it (तड्) under उपसर्गात्— etc'. Thus पर्यास्यत । यस् to make effort. उदित् ।

मित— । अस्यतेरिति । अपेक्षितं पूर्यन्नाङ्—अङि परे इति । 'ऋडशोऽङि गुणः' (७४।१६) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । छुगिति कित्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्यावयवः । ननु अस् धातुः पुषादौ पठ्यते । पुषादिभ्यश्च 'पुषादि—' (2343) इत्यङ् विधीयते । तत् 'अस्यतिवक्ति—' (2538) इत्येतेन अङ्विधानार्थम् अस्यतेः पुनरुपादानं व्यर्थम् पूर्वैव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य पर्यवस्थापयति—अस्य पुषादित्वादिति । तडर्थमिति—आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । कुतः पुनरस्यतेरात्मनेपदित्वा- नित्यत्वाङ्—तड् तु—'उपसर्गादस्यतूष्ठीर्वा' इति । वात्ति कमिदम्—आत्मनेपद- प्रकारणे 'वेत्तिविभाषा' (२७०१) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ननु तवापि पुषाद्यङ्गेवास्तु इति तु न वक्तव्यम् । 'पुषादिदुतादृष्टादितः परस्मैपदेषु' (२३४३) इति परस्मैपदे एव पुषाद्यङ्गे नियमादिति दिक् । तडि उदाहरति—पर्यास्यत इति । उपसर्गवशादस्यते- रात्मनेपदविकल्पात् 'रचांसि वेदीं परितो निरास्यत्' (भटि १म) इत्यादि साध्वेवेति । यसु प्रयत्ने इति—

२५२१ । यसोऽनुपसर्गात् ॥३।१।७१॥

२५२२ । संयसञ्च ॥३।१।७२॥

दी— श्यन् वा स्यात् । यस्यति- यसति । संयस्यति- संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम् ? प्रयस्यति । जसु १५११मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भेवस्यति ।

ववास । ववसतुः । 'न शसदद—' (२२६२) इति निषेधः ।
 वशादिरयमिति मते तु, विसतुः । विसुः । व्युषु १२१५ विभागे ।
 अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्घ्र्यं पुनः पठ्यते । अव्युषत् ।
 ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्त्योऽयम् 'व्युसति' इत्यन्ये । अयकारः 'वुस'
 इत्यपरे । पुष १२१६ दाहे । अप्पुषत् । पूर्वत्र पाठः
 सिजर्थ इत्याहुः । 'तदुभ्वादिपाठेन गतार्थ'मिति सुवचम् ।
 विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । कुंस १२१८
 संश्लेषणे । अकुसत् । वुस १२१९ उत्सर्गे । वुस १२२०
 खण्डने । मसी—१२२१ परिणामे । परिणामो विकारः ।
 'समो' इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये— ।
 उच्यति । उवोच । 'ऊचतुः' । मा भवानुचत् । भृश १२२४
 भ्रंश १२२५ अधःपतने । बभ्रशं । अभ्रशत् । 'अनिदिताम्—'
 (४१५) इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् । वृश १२२६
 वरणे । वृश्यति । अवृशत् । कृश १२२७ तणूकरणे । कृश्यति ।
 व्रित्वा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । श्यन्नडौ
 भौवादिकादु विशेषः । रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम् ।
 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । रोषिता—रोष्टा । डिप
 १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप
 १२३५ रूप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । युप्यति । रूप्यति ।
 लुप्यति । लोपिता । लुपतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु
 लिपिसाहाय्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२३८ गार्ध्यं
 गार्ध्यं माकङ्क्षा । 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । लोभिता-

लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भादेरवृत्-
 क्तत्वालोभतीत्यपीत्याहुः । लुभ १२४० सञ्चलने । लुभ्यति ।
 णभ १२४१ तुभ १२४२ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो दुरतादौ
 क्रादादौ च पठन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रादित्वात्
 पक्षे सिञ् भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः । क्लिदू १२४३
 आद्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिद्य—चिक्लेत्य । चिक्लिदिव-
 चिक्लिह । चिक्लिदिम-चिक्लिद्य । क्लेदिता-केल्त्ता । जि
 मिदा १२४४ स्नेहने । 'मिदिर्गुणः । (२३४६) मेद्यति ।
 अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमिदिष्टेति सिद्धे इह
 पाठः अमेदौदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु
 पाठस्तूचितः । जिञ्जिदा १२४५ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४६
 वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । ऋधु १२४७ अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अऋधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादि—
 समाम्प्रथमेव वृत्करणम् । दिवादिसु भादिवदाक्ततिगणः ।
 तेन क्षीयते ऋग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्तदिवादिप्रकरणम्

2521 (Rule No.)—श्यन् comes optionally after the root यस्
 (यसी प्रथमे) provided it is not preceded by any उपसर्ग—But :—

2522 (Rule No.)—The विकरण श्यन् comes optionally after
 the root यस्—only when it is preceded by the उपसर्ग सन् and no
 other. Thus यस्यति etc in the former case and सं-यस्यति etc in
 the latter case ; why say 'अनुपसर्गात्'—'when preceded by no

उपसर्ग' ? Witness—प्रयस्रति only and not प्रयसति also. The meaning is that यस् takes य्नन् optionally when it is used singly and also when it is preceded by the उपसर्ग सन् but not so where any other उपसर्ग precedes the root. Thus when any उपसर्ग except सन् is prefixed, the root shall have नित्य य्नन् । Hence प्रयस्रति only and not प्रयसति also. जसु (जस्) to relieve, तसु—दसु to waste, to reduce etc. इति निषेधः i. e. the prohibition of एत् and अभ्यासलोप । व्युष् to separate or divide. This root is once read in this दिवादिगण before the पुषादि roots. Here it is read again to attach अङ् after it (in लुङ्) in a different sense i.e. in the sense of division. Thus अव्युषत्—with अङ् but व्युष् दाष्टे will give अव्योषीत् with सिच्; some say that it (व्युष्) begins with a labial and ends with a dental—'व्युसति'; others, however, hold that it is bereft of वकार—'वुष' । वृष् to burn was read before (पुषादि) to attach सिच् after it—so say (our predecessors). But it is better to include it (वृष्) in the भ्रादिगण so that it will then have neither य्नन् nor अङ् । उच to collect together. ऊचतुः—by सवर्ण दीर्घ । मा भवान् उचत्—here आडागम is barred by 'न माङ् योगे । च'शु (चंश्) to come down. अमशत्—here the न of चंश् elides by the rule 'अनिदिताम् हल उपधाया किङ्ति' (415) for अङ् is क्ति which prohibits गुण also. त्रिष्टथा (टष्) to feel thirsty. त्रि for क्त प्रत्यय in the present tense by 'जितः क्त' (3044); आ for the prohibition of इट् in निष्ठा by 'आदितश्' (3036) Thus—दृष्टः दृष्टवान् but दृषित is with इतच् (दृषा + इतच्) । दृष्यति etc. श्नन्नङ्गी etc—i.e. दृष् read in भ्रादि as regards this particular affixes, कुप् to be angry.

Thus कृष्यति etc. Hence कृष्यते as in 'कदाचित् कृष्यते माता नोदरस्था-
 चरोतकी' (संक्षिप्तसार) is wrong. It is evident in शब्द-न्दुशेखर too that
 लुप is सिट् । For लुप which is read under the अनिट् list is taken
 to be तुदादि on account of its being read with लिपि (which also
 is तुदादि) । लोब्धा—by लघूपधगुण the affix त becomes ध by 'भ्रपस्तथोः—'
 (2279) and भ becomes व by भ्रलां जश्—(51). लुप्यत्—विधिलिङ्
 (अतो वयः—अवेद) । भ्रादेरवत्-कृतच्चात् etc—some hold that as the
 word 'वत्' which signifies the end of the class or chapter to
 which it is joined has not been read in भ्रादि class so the root
 लुम् though read in दिवादि, will give लोभति etc as well with श्प
 and लघूपधगुण etc. i.e. will also have the भ्रादि conjugation. Roots
 चुभि, नभि and तुभि are also read in द्युतादि and क्रादि । Being inclu-
 ded, therefore, in the द्युतादि class they will have चङ् by पुषादिद्युतादि
 —' (2343) But in the alternative case they must have सिच् as
 well, as they are read in the क्रादि class. Here they are read
 to attach श्यन् after them. चिक्लेदिथ—चिक्लेथ—option of इट्
 because (क्लिट्) is ऊदित् or ऊ—eliding hence 'स्वरतिसृति—' (2279)
 applies. The root त्रिमिदा would have चङ् (by पुषादि—' (2343)
 as well, as सिच् in the तङ् पच (by यदभ्यो लुङि (2345) on the
 ground of its being read in the द्युतादि class. so that here
 (in पुषादि) it is read again not to attach पुषाचङ् after it but to
 prohibit सिच् in the परस्ये—which (सिच्) would have been affixed
 to it, had it been read before or beyond पुषादि i.e. in दिवादि ।
 Thus अनेदीत् will not be the alt. form (with सिच् in परस्ये), but
 अनेदत् only (with चङ्) । It results from all this, therefore, that the

पुषादि पाठ (reading of ञिनिदा in the पुषादि class) is essential. If so, then read it not under द्युतादि, but beyond the same (द्युतादि), under the आत्मनेपदी roots—in as much as it will have अल् owing to its पुषादित् giving अमिदत् and also सिच् giving अमिदिष्ठ when आत्मनेपदी । कश्चित् etc.—By the word इत् here some explain that it indicates the finish of the पुषादि class only and not of दिवादि class as well which (दिवादि) is inexhaustible like the भूदि class and thus the forms like चीयते, सृग्वति etc are rightly formed.

Here ends the दिवादि class

मित—। यस इति । संयस इति च । यसः अनुपसर्गादेव श्यन्विकल्प इति प्रथमसूत्रार्थः । सम्पूर्वादेव यसः श्यन्विकल्पः इति द्वितीयसूत्रार्थः । अयं भावः—सोपसर्गाद् यसः नित्यमेव श्यन् यथा—प्रसस्यतीति न तु प्रससतीत्यपि । अत आयातं यत् अनुपसर्गाद् यस श्यन्विकल्प इति । तदर्थं यस्यति—यसतीति सिद्धम् । अत नियमः कियते—यदि कुतचित् सोपसर्गाद् यसः श्यन् विकल्प इत्यते तर्हि सम्पूर्वादेव यसः नान्यपूर्वादिति । अतः सिद्धं—संयस्यति—संयसतीति । अयमिति व्युष इति परासृज्यते । अर्थमेदेन त्विति । विभागात्मकमर्थविशेषमादाय इह पुषादी अर्थं पठ्यते इत्यर्थः । तेन अव्योषीदिति भीवादिकस्य दाहार्थकस्यैवेति भावः । पूर्वत्वेति । पुषादिभ्यः प्रागित्यर्थः । तद्भूदिपाठेनेति । यदि सिचिनासक्तुमाकाङ्क्षा विद्यते तर्ह्येवं भूदावेव पठ्यताम् न त्वत् पुषादेः प्राक् दिवादावित्यर्थः । तथाशैवं श्यन्नङ्गौ भवत एवेत्याह सुबचमिति । यत्तुं युक्तमिति तदर्थः । ना भवानिति । आडागमप्रतिषेधः । अनिदितामिति । अंशु इति इदित् न भवति । अतोऽङ्गि नलोपः । भीवादिकादिति । भूदा पठिताद्—इष्यतेरित्यर्थः । लिपिसाहचर्यादिति—लिपिनासह पठितत्वादित्यर्थः । तौदादिकसेव यद्गणात्—तुदादौ पठितस्यैव सुपेरनिट्त्वनियमादिति भावः । भ ।दिरिति । भार्दी आकृतिगणत्वात् तत्र 'इत्' इति गणसमाति सूचकः शब्दो

नोच्चारितः । अतएव उदनुच्चारणसामर्थ्यात् केचित्तोभति इत्यपि साधुरित्याहुः
 कथयन्तीत्यर्थः । द्रुतादित्वादिति । 'पुषादिद्रुतादि—' (२३५३) इत्यनेनेति भावः ।
 क्रादित्वादिति । तत्र अङोऽभावात् । इह पाठस्तु श्लघ्नर्थ इति । न तु अङ्घ्र्यः, तथाप्येवं
 पुषादिभ्यः प्राग्विते पठितं युक्ता इत्यभिप्रायः । क्लिद्रू इति । ऊदित्त्वात्—'स्वरतिसृति—'
 (२२०६) इति वेद् । द्रुतादि-पाठादिति—धातुरठं . द्रुतादौ च पठ्यते अत्र
 पुषादौ च । पूर्वव (द्रुतादौ) च आत्मनेपदिषु पठ्यते तेन 'द्रुदस्यो लुङि' (३३४५)
 इत्यनेन परस्मैपदस्यापि विकल्पेन प्राप्तेः 'पुषादिद्रुतादि—' (३३४३) इत्यङ्गि
 अस्मिदत् इति भवति । तदुपक्षे तु सिचि अनेदिष्ट इति । ननु यदि द्रुतादि—
 पाठादेवाङ् सिद्धस्तर्हि इह पुषादौ पाठो व्यर्थः । नेत्याह—इह पाठः अनेदीत् इति
 नाभूदिति । यदि अद्यं पुषादावपठित्वा ततः, प्राग् दिवादौ पठ्येत तर्हि परस्मैपदेऽपि
 सिचि प्राप्ते अनेदीत् इत्यनिष्टं स्यात् । अतः परस्मैपदे सिज्वारणार्थमिह पाठः ।
 नप्वेवं यदि पुषादौ पाठ ईषिततमः सप्रयोजनश्च—नितरां तर्हि द्रुतादिभ्योऽन्वयैव
 क्वचित् आत्मनेपदिधातुषु नेदतेः पाठो युक्तः । एवञ्च पुषादिपाठादङ् आत्मने-
 पदित्वात् सिञ्च भवत्येव इति मत्वा आह—द्रुतादिभ्यो बहिरिवात्मनेपदिष्विति ।
 द्रुतादिपाठस्यानर्थकत्वादिति विभाव्यम् । केचित्त्विति—स्पष्टम् ।

॥ इति मितभाषिण्यांतिङन्तदिवादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तस्वादि-प्रकरणम्

दी—। पुञ् १२४८ अभिषवे । अभिषवः सपनं पीडनं
स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

पुञ् i. e सु which is उभयपदी means to cause to bathe, to
torture, to bathe and to distil wine. It is intransitive in the
sense of bathing.

मित—। अथ ऋविकरणान् स्वादीनारभमान आह—पुञ् अभिषवे इति ।
वीपदेशोऽयमनिट् च । जिस्त्वादुभयपदी । अभिषवपदस्वार्थमाह—अभिषवः सपनं
—(स्नातेषिजन्ताङ्, ङट्) इत्यादि ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्रुः ॥३।१।७३॥

दी—। सुनोति । सुनुतः । 'हुश्रुवोः—' (२३८३) इति
यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे ।
सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ।
सूयात् । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । असावीत् ।
असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ।

The विकरण or affix श्रु (रु)—(of which श् only elides)—
is attached after the roots सु etc. (enlisted herein)—when in

the active voice the तिङ् affixes follow. Thus सु + श्नु + तिप् = सुनुति = सुनोति—गुण by 'सार्वधातुकमपित्' (2168).

N. B.—Here सुनु and not सु alone is the अङ्ग or verbal basis. Hence नु is gunnated due to पिच्च of तिप् । नु is शित् or ङित् by 'सार्वधातुकमपित्' hence सु (which is an अङ्ग in the case of नु) is not gunnated owing to the prohibition 'क्ङिति च' (2242). सुनुतः—तस् is ङित् hence no guna. सुनु + अन्ति = सुन्व्, अन्ति = सुन्वन्ति by 'हुञ्नुवो—' (2387) which bars उवङ् enjoined by 'अचिञ् —' (272). सुन्वः—सुनुवः here the उ of नु elides optionally by 'लोपयास्यान्वतरस्यां न्वोः' (2233). सुषाव—षत्व by इणकोः etc. (211). सुनु—सु + नु + हि (elision of हि by 'उतश्च प्रत्ययात्—' 2334). सुनवानि—गुण because षाट् is पित् । सूयात्—आशीः hence नु is not attached—दीर्घं of उ by 'अङ्गत्—' (2298). असावोत्—वृद्धि by 'सिचि इद्धिः' (2297). असोठ—the root is gunnated because सिच् is not कित् here. अभिपुणोति—षत्व by 'उपसर्गात्—' (2270) and षत्व due to षत्व । अभ्यपुणोत्—अभि—अट् + सु + लङ्—षत्व by 'प्राक् सितात्—' (2276). अभिसुषाव—षत्व by 'स्यादिष्वभासेन—' (2277).

मित—^१ स्वादिभ्य इति । स्वादिभ्यः अ प्रत्ययः स्यात् कर्तव्ये सार्वधातुके परे इति सूत्रार्थः । शपोऽपवादः । सु + नु + तिप् इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति नु-प्रत्ययस्य अपिचनेन ङित्त्वात् 'सु' इत्यस्य गुणाभावे सुनु + तिप् इति जाते प्रत्ययस्य पिच्चात् 'सार्वधातुकाङ्—' (२१६८) इति नु इत्यस्य गुणः । सुनुत इति—तसोऽङित्त्वात् गुणः । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि नु—' (२०२) इति उवङि प्राप्ते आह—हुञ्नुवो इति । सुन्वः—सुनुव इति । सुनु + वस् इति स्थिते—'लोपयास्यान्वतरस्यां न्वोः' (२३३३) इति उकारलोपविकल्पः । सुषाव—इण्कोरित्वादिना षत्वम् । सुनु—'उतश्च प्रत्ययाद-संयोगपूर्वात्' (२३३४) इति वृत्तार्थः । [सुनवानि इति—आङ्गत्तम इति षाट्

पित्वाद् गुणः । अवादेशः । सूयात्—आशिष—आहंधातुकत्वेन श्नुप्रत्ययस्वाभावात्
 'अकृत्—' (२२६८) इति दीर्घः । अनिट्कत्वात् सिच इहप्रार्थे आह—सुसुधुब्ध
 इति । सिचि वृद्धिरिति (२३२०) वृद्धिः । असोष्ट इति—इक् समीपेत्वऽपि भाल्परत्वा—
 भावात् अकिच्चात् तङ्पक्षे गुणः । अभिपुणोति इति । 'उपसर्गात् सुनोति—'
 (२२७०) इति षत्वम् । ततश्चणत्वम् । अभ्यपुणोदिति—अत्र अङ्ब्यवाये सत्यपि
 'प्राक् सितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । अभिमुषाव इति—'स्यादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य' (२२७०) इति नियमादभ्यासादुत्तरस्य षत्वम् ।

२५२४ । सुनोतेः स्यसनोः ॥ ८।३।११७ ॥

दी— । 'स्ये सनि च परि सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति ।
 षिञ् १२४८ वन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये ।
 सेता । शिञ् १२५० निशाने । तालव्यादिः । शेताः । डुमिञ्
 १२५१ प्रक्षेपणे । 'मिनातिमिनोति—' (२५०८) इत्यात्वम् ।
 समी । ममिद्य—ममाथ । मिन्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट ।
 अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १२५२ चयने ।
 प्रणिचिनोति ।

The स of सुञ् does not turn cerebral (ष) when स्य and सन् follow
 (notwithstanding the precedence of उपसर्गः). Thus विसोष्यति—थ
 is by 'इण्कोः and आदेश—' (211-12). षिञ् or सि is उभयपदी means to
 bind. षोपदेश—thus सिनोति etc. विसिनोति—prohibition of षत्व by 'सात्
 पदायोः' (2133) and the rule 'उपसर्गात् सुनोति—' (2270) does not
 apply for सिनोति is not included therein. सिषाय—सिष्ये—षत्व by
 इण्कोः etc. डुमिञ्—डित् hence मितम् (with क्ति and मम्) । समी—लिट्
 षल् becoming षी by 'आत् षी—' after मि has become मा by

'मीनाति etc.' (2508). ममिथ—ममाथ by इङ्विकल्प ; cp. भारद्वाजनियम ।
 मिम्ये—लिट् त (एश्) आत्मने, which is शित् as also कित् hence
 'मीनाति—' etc. does not apply. मीयात्—आशीः—by 'अकृत—'
 (2298). नासीष्ट—आशीः—तङ् पचे with यासुट्, सुट् ईट् and आत्वादेश of
 the root. अनासीत्—लृङ्—आत्व by मिनाति—etc. and सक् and इट् by
 'यमरमनमातां स च' (2377). Elision of सिच् by इट् ईटि (2266).
 अनास्त—In आत्मने, the rule 'यम रम—' does not apply. The
 root is अनिट् hence अट् मा स् त—अमास्त । चिञ् to pluck or compose.
 अनिट् । प्रणिचिनोति—णत्व by 'नेर्गदनद—' (2260).

मित— । सुनातेरिति । 'अपदान्तस्य मूर्ध्वन्चः' (८।३।५५) इत्यधिकारसूत्रम् ।
 'न रपरस्यपिसृजि—' (८।३।११०) इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह । षो न स्यादिति ।
 सुनोतेरिति षष्ठान्तम् । स्यसुनोरिति तु सप्तमीद्विवचनं तदाह—स्वे सनि चेत्यादि— ।
 तत्र प्रकृतत्वात् स्वे उदाहरति । विसोष्यति इति । अत्र उपसर्गादिति (३२७०) न
 प्रवर्तते । तेन 'सो' इत्यत्र षत्वं न । सनि तु अभिसुसुः । सन्नन्तादस्यात् किपि 'अतो
 लोप' इति लोपे रुत्वे कृते दीर्घः । सुस्पति इति तु नोदाहरणं 'स्तीतिण्योरिव यञि—'
 (२६२७) इति नियमिनैव तत्र षत्वाभावसिद्धिः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । पिञ्
 वन्धने इति । षोपदेशोऽनिट् च । अतएव सिनोति इत्यादि । धातोर्गुणाभावः सुनोतिवत् ।
 विसिनोति इति । उपसर्गात् सुनोति—इति सूत्रे सिनोतेरयदृष्ट्याह षत्वाभावः ।
 तदभावाच्च षत्वाभावः । सिषाय—सिष्ये इति । इण्कोरिति षत्वम् । शिञ् इति
 पिञ्वत् । ङुमिञ् इति । ङित्वात् क्तिर्मन् च—मितम् । मिनोति इत्यादि सार्वधातुक—
 विषये रूपम् । ममी—इति । मि + चल् इति स्थिते षत्वं ; पित्त्वेन एञ्विषयत्वात्
 'मीनातिमिनोतिदीजां ल्यपि च' इति (३५०८) आत्वे कृते द्वित्वे 'आत औ यत्' इति
 औकारादेशे रूपम् षलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्प' मनसिक्त्याह ममिथ—ममाथ
 इति । तत्र इट्पचे 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः । मिन्ये इति । एश्
 आदिशिच्भावात् किञ्चन एञ्विषयत्वाभावाच्च मीनातिमिनोतीत्यस्याप्रवृत्तेराच्चाभावे

रूपम् । मातेति—एजविषयत्वाद्दशित्वाच्च आत्त्वमित्यर्थः । मीयादिति—आशिषि परस्मैपदे
 'किदाशिषि' इति कित्त्वादेज्बिषयत्वाभावात् मीनातीत्यस्याप्राप्तेः 'अकृत—'(२२८८)
 इति दीर्घे कृते रूपम् । मासीष्ट इति—आशिषि तङ्पक्षे रूपम् । एज्बिषयत्वादात्त्वम् ।
 अमासीदिति । आत्त्वे कृते 'यमरमनमातां सक् च' (३३७७) इति सगागम इट् च ।
 तत इट् 'इटि' (२३६६) इति सिञ्जलोपः । अमास्त इति—लुङि तङ् रूपम् ।
 यमरम—इत्यस्य परस्मैपदे एव प्रवृत्तेः सगिटी न । धातोरनिट्कलादिकारणवशा-
 भावश्च—अ मा सिच् त अमास्त इति । चिज् चयने इति । चयनं रचनाविशेषः ।
 अनिट् । 'नेर्गदनद—' (२२६०) इति णत्वं मत्वाह—प्रचिचिनोतीति । अथ
 अभ्यासादुत्तरस्य—चिचिक्त्वात् न कुत्वं स्यादित्याह—

२५२५ । विभाषा चेः ॥ ७।३।५८ ॥

दी— । अभ्यासात् परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात् सनि
 लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाय । चिक्ये—चिच्ये । अचैषीत् ।
 अचेष्ट । स्तृज् १२५३ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते ।
 'गुणोऽत्ति—' (२३८०) इति गुणः । स्तूर्यात् ।

कुत्वं or क is the substitute for the च of चिङ्, following the
 reduplicate or अभ्यास, when सन् and लिट् (affixes) follow. Thus
 प्रणिचिकाय etc चिचाय—दीर्घ by 'अचो अिणति' (254) and णत्वं by 'नेर्ग-
 दनद—' (2260). चिक्ये—चिच्ये—एश् is कित् hence the prohibition of
 both गुण and वृद्धि ; यश् by 'एरनेकाचः—'(273). अचैषीत् by सिचि वृद्धिः
 —' (2297). अचेष्ट—आत्मने तङ् गुण by 'सार्धधातु—' (2168). स्तृ to
 cover etc. easy.

मित— । विभाषेति । 'चजोः कुः—' (७।३।५३) इत्यतः कुरित्यनुवर्तते ।
 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादिति । 'सन्लिटोर्जेः' (७।३।५७) इत्यतः
 सन्लिटोरिति । विभाषेति च विकल्पार्थकः । तदाह—अभ्यासात् परस्मैत्यादि ।

अण्विचिकाय—चिचाय—इति । णत्वं प्राग्वत् । 'अतो जिञ्चति' (२५४) इति वृद्धिः ।
 चिकी—चिषी इति । एणः अपिष्णंन कित्त्वाद् गुणवृद्धोरभावे 'एरनेकाच—'
 (२७३) इति यण् । अचैषीदिति—सिचि वृद्धिः—(२२९७) इति वृद्धिः । अनिटत्वेन—
 इटः परत्वाभावात्—सिञ् लोपो न । अचेष्ट—'सर्व्व—' (२२६८) इति तड्पक्षे
 लुङि गुणः । सृञ् आच्छादने इति । अनिट । सुगमा प्रक्रिया— । अथ
 सृधातोर्लिङ्सिचोरिङ्विकल्पार्थमाह—

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः ॥ ७।२।४३ ॥

दी— । ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा
 स्यात् तडि । स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत् ।
 कृञ् १२५४ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ ।
 चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् १२५५ वरणे ।

In तड् or आत्मनेपद, the augment इट् is optionally prefixed to the लिङ् affixes and the affix सिच्—both coming after the root which ends in a ऋ and begins with a संयोग or conjunct letter (e.g. सृ— which begins with स् which is a conjunct letter (संयोग) and ends in ऋ) । Thus सृ + सीष्ट (लिङ्: सीयुट् and सुट् तिथो:) = सृ इट् सीष्ट = सृर् इ सीष्ट—स्तरिषीष्ट (धत्व by इष्को: etc.) ; alt. form—सृषीष्ट । Similarly स्तरिषीयासाम्—सृषीयासाम् etc. and in लुङ् अस्तरिष्ट—अस्तृत् (by 'इस्वादन्तात्') अस्तरिषाताम्—अस्तृताम् etc. कृञ् to injure or molest. चकर्थ—by 'कृष्टृभ'—(2293). क्रियात्—by 'रिङ्गयक्लिङ्ग' (2367). कृषीष्ट—want of गुण due to कित्त्व by 'उच' (2368). अकार्षीत् by सिचि वृद्धि and रपरत्वं । अकृत—by सिञ् लोप—cp. 'इस्वादन्तात्'(2369). वृञ् to choose, to pray etc.

मित—। ऋतश्चेति । 'इट् सनि वा' (७।२।४२) इत्यत 'इट् वे'ति अनुवर्तते । 'लिङ् विचोरात्मनेपदेषु' (७।२।४२) इति च सर्वमप्यनुवर्तते । येन विधिस्तदन्त-
स्तीति ऋत इत्यनेन तदन्तलाभस्तदाह—ऋदन्तात् संयोगादेरित्यादि । सरिषीष्टेभ्यादि—
इट्पक्षे गुणो विशेषः । एवम् लुङि अस्तरिष्ट इत्यत । अमृत इति तु 'इस्त्रादङ्गादिति
(२३६८) सिज्लोपाद् बोध्यम् । कृञ् हिंसायामिति । चंकघं इति । 'कृमृभृ-
—' (२२८३) इति नियमात् यलि इङ्निषेधः । क्रियात् 'रिङ् शयक्—' (२३६८)
इति रिङादेशः । कृषीष्ट इति । 'उथ' (२३६८) इति कित्प्राप्त गुणः । अकार्षीत्—
सिचि वृद्धिः । रपरत्वम् । अकृत इति—'इस्त्रादङ्गात्' (२२६८) इति सिज्लोपः ।
वृङ् वरणे इति—। अथ 'कृमृभृ—' इति इङ्निषेधे प्राप्ते तद्विध्यर्षमाह—

२५२७ । वभूयाततस्य जगृभ्रववर्धेति निगमे ॥७।२।६४॥

दी—। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
थलीट् । ववरिथ । ववृद । ववृवहे । वरिता—वरोता ।

These words are formed without इट् in vedas in an irregular way. [वभूथ—भू + वल् which in usage gives—वभूविथ ।

आततस्य—आ + तन् + घाल् ... —आतिनिथ ।

जगृभ्र—यङ् + लिट्, म (1st. pl.) ... —जगृहिम ।

ववर्धे—वृ + घल् ... —ववरिथ ।]

वरिता—वरोता—option of दीर्घ by 'वृती वा' (२३६१) ।

मित—। वभूथेति । एषामिति—वभूथ, आततस्य, जगृभ्र, ववर्ध इत्येतेषां
शब्दानां वेदे इडभावरूपनिपातनमिष्यते इत्यर्थः । अतएव भाषायां भवत्येवेडित्याह—
तेनेति । वभूथेत्यादीनां भाषायां तु वभूविथ, आतिनिथ, जगृहिम इत्यादि क्रमेण रूपम् ।
'त्वं हि हीता प्रथमी वभूथ' । 'दीनान्तरिक्षमुवांसतस्य' । 'जगृभ्रा ते दक्षिणमिन्द्र
इत्तम्' । 'ववर्धे त्वं हि ज्योतिषाम्' इति नैगमान्य दाहरणानि । ववृवेति क्रादि—

नियमादिभवावः । वरिता—वरितेति—'वृतो वा' (२३६१) इतीटो दीर्घविकल्पः ।
सार्वधातुके तु वृणोति—वृणुते इत्यादि रूपम् । अथास्य धातोराल्मनेपदपक्षे—लिङि
सिचि इङ् विकल्पः स्यादिति दर्शयितुमाह—

२५२८ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥७।२।४२॥

दी— । वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा
स्यात्तडि ।

In the आत्मनेपद conjugation the aug. इट् comes optionally before the affixes of लिङ् (आशीः) and before सिच्—both (लिङ् and सिच्) coming after the root वृङ् or वृञ् आत्मने, वृञ् or वृञ् उभयपदी and such roots as end in long च् । But this इट् will not have the lengthening (दीर्घ) directed by 'वृतो वा' (२३६१) due to the following prohibitory rule—

मित— । लिङ्सिचोरिति । लिङि सिचि वेति तदर्थः । 'इट् सनि वा' (७।२।४१) इत्यत 'इङ्वा' इत्यनुवर्तते । 'वृतोवा' (७।२।३८) इत्यतो वृत् इति च । तदाह—वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च इत्यादि । सूत्रे आत्मनेपदेष्विति वैचित्र्यार्थः । एकवचने नैवेष्टसिञ्जस्तदाह—तडोति । अथ वृतो वेति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्तौ आह—

२५२९ । न लिङि ॥६।२।३८॥

दी— । वृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट—वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवृत । धुञ् १२५६ कम्पने, घुनोति । घुनुते । अधौषोत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽपरयम् । धूनोति । धूनुते । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति वेट् । दुधविद्य—दुधोय । किति लिटि तु 'श्रुक्—' (२३८१) इति निषेधं

धाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । 'सुसुधूञ्भ्यः—'
(२३८५) इति नित्यमिट् । अधावोत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टुटु १२५७ उपतापे । टुनोति । हि
१२५८ गतौ वृद्धौ च ।

The aug. इट् is not lengthened, when coming before the लिङ् affixes of the roots हृङ् and हृञ् and also च्कारान्त roots. Thus वरिषीष्ट etc. अवारोत्—by 'सिचि हृङिः—' । Here the इट् is नित्य । अवारिष्टाम् etc. इत् for the rule 'वृत्तो वा' (२३६१) does not apply due to the prohibition 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३६२—७२।४०) । अवरिष्ट etc.—The option of इट् is by लिङ्सिचोः—' and the option of lengthening (दीर्घ) of the इट् is by 'वृत्तो वा' (२३६१) । अहत् is formed after the elision of सिच् by 'ह्रस्वादङ्गात्' (२३६६) । धुञ् (धु) also read as धूञ् (धू) to shake. अधीषीत्—by 'सिचि हृङिः—' (२३६१) । दुधय—by गुण and अवादेशः । In कित् लिट् viz in 'व' and 'म' the root will have इट् always by the क्रादिनियम which bars the prohibition enjoined by 'श्रुक्ः—' (२३८१) । अधावीत्—this is the लुङ् sing of धूञ् (दीर्घ) which gets नित्य इट् by 'सुसुधूञ्भ्यः—' (२३८५) । अधविष्ट—अधोष्ट—लुङ् (लङ्पक्षे) option of इट् by 'स्वरतिसृत्तिसृयतिधूञ्दितो वा' (३२७६) ।

Now we take up the परस्मैपद roots upto राध साध संसिद्धी under 'राधो—' (२५३२) । टुटु—or टु to give affliction. टु for अद्यच्—दधयः । हि to go and to increase—

मित्त— । न लिङीति । 'वृत्तो वा' (७।२।३८) इत्यतो वृत् इत्यनुवर्तते । लिङीति च षट्पथे सप्तमी । तदाह—वृत्तो लिङ इति । 'आबंधातुकस्येष्ट—'

(७२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । अत आह—इट इति । वरिषीष्ट इति—गुणे कृते रपरत्वमिति भावः । अवारौत् इति—‘सिचि वृद्धिः—’ (२२८७) । इह नित्यमिट् लिङ्सिचोरित्यस्य तद्ध्मावविषयत्वान्नोडविकल्पः । अवारिष्टाम् इत्यादिषु ‘सिचि च परस्योपदेशु’ (२३८२) इति निषेधात् ‘वृत्तो वा’ (२३८१) इति दीर्घविकल्पो न । अवरिष्ट इत्यादि । सिङ्सिचोरिति इडविकल्पः । ‘वृत्तो वेति’ दीर्घविकल्पश्च । अहत इति—इडभावपक्षे इदम् । ‘ऋसादङ्गात्’ (२३८८) इति सिञ्जलोपः । धुञ् कम्पने इति । अनिट् । अतएव सिचि वृद्धौ—अधीधीदिति । दीर्घान्तस्तु (धुञ् इति पठित इत्यर्थः) ‘स्वरतिस्मृतिस्मृतधुञ्जुदितो वा’ (२२७८) इत्यनेन इडविकल्पं लभते इत्याह । दुधविद्य—दुधोय इति । एवम् दीर्घान्तस्य अधावीत् । अधविष्ट—अधीष्ट इत्यादि स्पष्टं मूलं । अधविष्ट इत्यादि लिङ्सिचोरित्यनेनेति ज्ञेयम् ।

अथ परस्योपदिन इति । राध साध संसिद्धावित्यन्ता इत्यर्थः । टुटु उपतापे इति उपतापी पीडनम् । टित्तादद्युच्—‘द्वयद्युद्वय’ इत्यमरः । हि गतौ वृद्धौ वेति । उपसर्गादस्य चत्वं स्यादित्याह—

२५३० । हिनुमीना ॥८।४।१५॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्यः एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ।

Cerebral comes in case of the न of हिनु and मीना coming after a condition (of चत्वं) lying in an उपसर्गं । हिनु = हि + न् (स्वादि) and मीना = मी + ना (ऋादि) । प्रहिणोति—also प्रमोणाति । हि coming after the अभ्यास is changed into चि by—

मित— । हिनुमीनेति । अनयोर्नन्वात् षष्ठौद्विवचनम् । तस्य सौत्रो लुक् । अतएवाह—एतयोरिति । ‘रषाभ्यां नो णः’ (८।४।१) इत्यतो नो ण इति । ‘उपसर्गादसमासिर्जवि चोपदेशस्य’ (८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते । तदाह—

उपसर्गस्यादित्यादि । हिनुमीनेति ऋत्रापत्ययान्तम् । प्रहिणोति । प्रमीणाति ।
कुत्वार्यमाह—

२५३१ । हेरचङि ॥७॥३॥५६॥

दी— । अभ्यासात् परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु
चङि । जिघाय । ष्ट ११५८ प्रीतौ । षृणोति । पत्ता । स्पृ
१२६० प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयो'रित्यन्ये । 'चलनं
जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्मार । 'स्मृ' इत्येके ।
स्मृणोति । पृस्रोत्यादयस्त्रयोऽपि क्कान्दसा इत्याहुः । आप्
१२६१ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नूतः । आप्नूवन्ति । आप्नूदः ।
आप्ता । आप्नूहि । लृदित्वाद्ङ् । आपत् । शक्त १२६२ शक्तौ ।
अशकत् । राध १२६३ साध १२६४ संसिद्धौ । राध्नोति ।

कुत्वं i.e. कवर्गाय च ('स्थानेऽन्तरतमः') is ordered in place of the
ङ् of हिनोति or हि coming after the reduplicate or अभ्यास ; but
not so when चङ् follows. Thus हिहि षल—जि धि ष—जि धी ष—
जिघाय् ष—जिघाय—जि by 'कुहोयः' (२२४५) । [Why say अचङि—
witness अजोहयत् and not अजोचयत्—हि षिच् कुत् तिप्—in चङ्] । स्वामी
takes चलन or movement to mean जीवन or life. पस्मार—by 'शपूर्वाः
स्त्रयः' (२२५८) and 'अची ङिणति' (२५४) । It is stated that all the three
roots पृ, स्पृ and स्मृ are of vedic application. आप्नूतः—no गुण, be-
cause तस् is ङित् । आप्नूवन्ति—here (आप्नू + वन्ति) यच् by 'हुशुवीः—'
(३३८१) does not apply for the ङ of नु is संयोगपूर्व (प्र् + ङ) ; but लवङ्
comes in by 'अधि श्नु—' (२७२) । आप्नूवः—here आप्नूः is not an alt.
form for ङ, being संयोगपूर्व, will not be dropped by 'लोपशास्त्र-

तरस्याम् ष्वोः' (२३३३) । आपृहि—here हि does not disappear by—उतथ प्रत्ययात्—' (२३३४) for the same reason as stated above. लृदित्वादङ् i.e. by 'पुषादिदुगतादङ्गादितः—' (२ ३४३) । राध to accomplish—

मित— । हरिति— । 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चलोः कुः—' (७।३।५२) इत्यतः कुरिति च । तदाह—अभ्यासात् परस्त्रीत्यादि अचङीति पर्युदासादाह—न तु चङीति । जिघाय इति—हिहि चल् इति स्थिते अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वेन घः आन्तरतन्यात् । ततो ङङायादीशी । चङि तु—अजीहयत् । (चङ्यपि द्वित्वाभ्यासकार्यादि स्यादिति अर्त्तव्यम्) । चलनं जीवनमिति । चलनवती (सक्रियस्य) जीवितदशनादिति तदर्थः । पृथोत्यादयस्त्रय इति । अ् इतीदमपि ष्टहीत्वेति श्रेयम् । आप्, व्याप्ताविति । लृदित् । अनिट्, च । आप्रत इति—तसि ङित्प्राप्ता गुणः । आप्रुवन्तीति । आप्रु + अन्ति इति स्थिते उकारस्य संयोगपूर्वकत्वेन (प्र् + उ) अनेकाचोऽपि 'हुश्नुवो'रिति (२३५७) यण् न । किन्तु 'अचिश्नु—' (२७२) इत्युबलेवेति भावः । एवमाप्प्रुव इत्यत्र 'लोपस्यास्यन्तरस्यां ष्वोः' (२३३३) इति उकारलोपविकल्पोऽपि नास्ति । किञ्च आप्रुहीत्यत्रापि संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतथ प्रत्ययात्—' (२३३४) इति हिलोपीनेति श्रेयम् । लृदित्वादिति—पुषादिदुगतादि (२३४३) इत्यनेनेत्यर्थः । राध साध संसिद्धाविति । राधोतीति । अघ हिंसार्थकस्य राधतेलिं टि—एत्ताभ्यासलोपी स्त इत्याह—

२५३२ । राधो हिंसायाम् ॥६।४।१२३॥

दी— । एत्त्वाभ्यासलोपी स्तः किति सिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिय । राडा । साधोति । साडा । असात्सीत् । असाडाम् ।

अथ हावनुदात्तेतौ । अशू १२६५ व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्रुते ।

The root राध—meaning to injure, offend etc. will have एच्चा and अभ्यासलोप when a कित् लिट् or a सेट् (with इट्) यल् (see अत एकहल्—२२६०) follows. Thus अपरेधतुः and रेधुः (कित् लिट्), and also रेधिय (सेट् यल्) । साडा—साध् + ता—साध् धा. by 'भ्रष्टधोर्धः—' (२२६०). असात्सीत्—by इडि 'वद्वज—' (२२६७). ध is changed into त by 'खरि च' (१२१); and सिच् does not elide for, it is not preceded by इट् as the root is अनिट् । असाडाम्—see साडा (तम् = ताम्) ।

Now we take up two अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots, viz अग् (अग्) and टिच् (सिच्) । अग्नुते—The root will have the aug. नुट् in लिट् by :—

मित्—। राध इति । 'धुसोरेडावभ्यासलोपश्च' (६।४।११६) इत्यतो एच्चा-भ्यासलोपाविति । 'गमहनजनखनधसा—' (६।४।१६८) इत्यतः कित्ति । 'अत एकहल्—' (६।४।१२०) इत्यतो लिट्ति । 'यलि च सेटि (६।४।१२१) इति च सर्वमनुवर्तते । तत फलितमाह—एच्चाभ्यासलोपौ स्त इत्यादि । हिंसायामिति योजनीयं राध इति च । किति लिटि अपरेधतुः रेधुरिति । यलि तु—रेधिय इति । साडा इति—राध + ता इति स्थिते 'भ्रष्टधोर्धः—' (२२६०) इति तस्य धः । असात्सीत्—'वद्वज—' (२२६७) इति हलन्तलक्षणा इडिः । 'खरि च—' (१२१) इति धस्य तः । इट्ः परत्वाभावात् सिञ्जलोपो न । असाडाम् इति—तसस्ताम् । तस्य धः प्राग्वत् ।

अद्य हाविति । अग्नुटिघावित्यर्थः । अनुदात्तेताविति आत्मनेपदिनाविति बोध्यम् । अद्याभ्यासात् परस्य अग्नीतेनुडागमः स्यादिति दर्शयति—

२५३३ । अग्नीतेय ॥७।४।७२॥

दो—। दीर्घादभ्यासावर्णात् * परस्य नुट् स्यात् ।

* 'अभ्यासावर्णात्' इति वालमनोरमायां पाठः । 'अभ्यासावर्णात्' इति तत्त्वबोधिनीसम्मतपाठस्तु साधीयानिति स एव गृहीतः ।

आनशे । अशिता—अष्टा । अशिष्यते—अक्षयते । अश्रुवीत ।
अक्षीष्ट—अशिषीष्ट । आशिष्ट—आष्ट । आक्षाताम् । षिध
१२६६ आस्कन्दने । स्तिध्रुते । तिष्टिषे । स्तेषिता । १

The aug. नुट् is prefixed to the verbal base (अङ्) अश following the अवर्ण of the अभ्यास, after the same (अवर्ण) has been lengthened (by the rule 'अत आदिः'—2248). Thus अश्+त (लिट्) = अश् अश् ए=अ अश् ए=आ नुट् अश् ए=आन् अशे=आनशे । अशिता—अष्टा—option of इट् by 'स्वरति—' (2279) for अश् is ऊदित् । In अष्टा षत्व comes in by 'ब्रथ—' (294) and टत्व by टुना टुः (113). Similarly by इड्विकल्प—अशिष्यते—अक्षयते (अश् ÷ स्यते (when without इट्)—अष्स्यते ('ब्रथ—')—अक्स्यते (षटोः कः—(295) and इण्कोरादेशप्रत्यययोः—211-12). अश् नुवीत—by उवङ् (अचि श् नु—' 272). अक्षीष्ट—अशिषीष्ट—आशीर्लिङ् । आशिष्ट—आष्ट—लुङ् । By इड्विकल्प आष्ट elision of सिच् by 'भ्रलो भ्रलि ; षत्व etc as before. आक्षाताम्—आट् अश् सिच् आताम्—आ अश् स् आताम्—आष् साताम्—आक्षाताम्—आक्षाताम् । षिध to incense. षीपदेश—स्तिधते etc.—easy.

मित— । अश् नोतीयेति । 'अशेरिति वक्तव्ये अश् नातिव्याहृत्यर्थे श् नुनिर्देशः' इति नागेशः । 'अत लोपोऽभ्यासस्य' (७४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत आदिः' (७४।७०) इत्यतोऽत इति च । तदाह—अभ्यासावर्णादिति—अभ्यासस्य अवर्णादिति च तदर्थः । 'तस्मान्नुङ् द्विङ्लः' (७४।७१) इत्यतस्तस्मादिति नुङिति चानुवर्तते । तेन (तस्मादित्यनेन) च अत आदेरिति कृतदीर्घ आकारः पराम्श्रयते । तदाह—दीर्घादिति । अथवा 'दीर्घ इणः किति' (७४।६९) इत्यव दीर्घ रङ्घात् दीर्घाभूताद् दीर्घादिवि वार्धो लभ्यते इति विभाव्यम् । आनशे इति । आकारात् परस्य अशेर्नुङागमः । टिच्चादाद्यवयवः । अशिता—अष्टा इति । अश् इति ऊदित्—

पाठात्—‘स्वरति—’ (२२७६) इति इङ् विकल्पः । उत्तरत्र त्रयादिना (२२४) ; अश् + स्यते इति स्थिते त्रयादिना षत्वे ‘षटोः कः—’ (२८५) इति षस्य कः । स्यतेय इष्कोरित्यादिना (२१२-१२) षः । अश्नुवीत इति—‘अचि श्नु—’ (२७२) इत्युवङ् । अशिषीष्ट—अचीष्ट—आशिषि रूपम् षत्वादि प्राग्बत् । आशिष्ट—आष्ट इति—लुङि त—प्रत्यये रूपे । उत्तरत्र आट् अश् सिच् त—आ अश् स् त इति स्थिते ‘भली भलि’ (२२८१) इति सलोपः । षत्वटुत्वे । आचाताम्—प्राग्बत् षत्वकुत्वषत्वानि । षिष आस्कन्दने इति । षीपदेशत्वात् सकारे जाति टुत्व-निहत्ते-सकारः । सिघ्रुते इत्यादि । तिष्टिषे—इष्कोरादेशप्रत्यययोः (२११-१२) इति षस्य षः । सोषिता इति—लघूपधगुणः ।

दी— । अथ आगणान्तात् परस्मैपदिनः । तिक १२६७ तिग १२६८ गती च । चादास्कन्दने । तिक्तीति । तिग्नोति । षघ १२६९ हिंसायाम् । सघ्नोति । विष्टषा १२७० प्रागल्भेय । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७१ दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । ‘अन्विग्रन्विदम्भिस्त्रिज्जीनां लिटः कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयते इतुरक्तम् । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । आभीयत्वादसिद्धत्वेन एच्चाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ‘दम्भेश्च एच्चाभ्यासलोपी वक्तव्यौ’ (वार्त्तिक) । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्तुं पिदपिद्—विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्—सिप्—मिप्सु । देभ । देभिथ । ‘देभ’ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु—ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७२ वृद्धौ । ‘लृप प्रीणने’ इत्येके । लुभ्रादि-त्वाश्चत्वं न । लृप्नोति । ‘कृन्दसि’ (गणसूत्र) । ‘आ गणान्तादधि-

कारोऽयम् । अह १२७३ व्याघ्री । अङ्गोति । दध १२७४
 घातने पालने च । दध्नोति । चमु १२७५ भक्षणे । चम्नोति ।
 रि १२७६ क्षि १३७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८०
 दृ १२८१ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायाम-
 पीत्येके । 'न तदयशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । 'ऋक्षि' इत्येक
 एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति ।
 दाशोति । दृणोति ॥ वृत् ।

॥ इति तिङन्तस्त्रादिप्रकरणम् ॥

We now deal with the स्त्रादि परस्मैपदी roots up to the end of the class. From the च (at the end) we infer that तिक् तिग &c. mean to incense or provoke also (आस्त्रन्दन) । जिष्टया (घृष्) to look spirited, to challenge etc. घृष्ट and not घृषित due to चा at the end by 'आदितच' (3036) and the elision of ज gives वर्तमाने क्त by 'जितः क्तः' (3088). From this root we have गूलधृक् etc. (गूल—घृष्+क्तिन्). दध् to make a parade, to be proud etc. It has been stated in another grammar that the लिट् of अन्धि, यन्धि, दन्धि and स्त्रन्धि will be regarded as कित् in an optional way. To this we have recourse here also (though the above rule अन्धि-यन्धि—etc is non—Paninian). Thus in ददध् + अतुस्, because अतुस् is कित् [N. B. The rule 'असंयोगाल्लिट् कित्' (2242—L. 2. 5) cannot be resorted to here for ददध् ends in a संयोग or conjunct letter. Hence it is that Bhattoji seeks out a different grammar], so the न in ददध् is dropped by 'अनिदिताम्—' (415). But the rule 'अनिदिताम्—' (6. 4. 24) falls under the असिद्धवत्सूत्र (6. 4. 22) hence the नलोप being असिद्ध (non-existent) due to its आभीयत्व, we can neither have एत्त्व nor have the अभ्यासलोप by 'अत एकइल्—'(2260)—6. 4.120) due to the कित्त्व of the affix अतुस (in the above-mentioned way).

This difficulty is solved by the 'varttika—दन्धेय—' etc. 'It has to be stated that दन्ध also will have एत्त्व and अभ्यासलोप (even though the नलोप is regarded as अस्तिङ्)'. Thus द्दिभुतुः also द्ददन्धतुः (for चतुस् is optionally कित् here). This कित्त्व of लिट्, by the above rule or statement 'अन्धि यन्धि—' is taken by सुधाकर and others to extend to पित् लिट्, as well as to अपित् लिट्; so that according to their opinion एत्त्व and अभ्यासलोप will also be effected in cases of तिप्, सिप् and मिप्—thus द्दिभ—द्ददन्ध and द्दिभिद्य as—द्ददन्धिद्य। Here द्दिभ etc. should be regarded as alternatives of द्ददन्ध etc. But Nyasakara and others (including me i.e. Bhattoji himself) hold that this कित्त्व of लिट् covers अपित् affixes only and not the पित् ones viz तिप्, सिप् and मिप्। Thus द्ददन्ध (यल्), द्ददन्धिद्य (थल्) and द्ददन्ध (यल् उत्तम) are the only forms. द्दध्यात्—आशीलिङ् which being कित् (किदाशिधि) the न of दन्धि elides by 'अनिदिताम्—' (४१५)।

'छन्दसि'—It is a gana सूत्र and means that the roots hence to the end of the chapter are of pure vedic origin. The root चि is intended by some to be used in secular language also—न तद् यशः etc. The in fullverse is—

शस्त्रेण रत्नं यदशक्यरत्नं न तद् यशः शस्त्रभृतां चिषीति

(रघु—II—40)

Some hold that रि and चि are not two separate roots but both form a single one चृचि (and not रिचि) with vowel चृ at the outset. इत्, i.e. here end all the roots of the स्वादि class.

मित्—। गतौ चिति चकारद्योत्यमाह—चादिति। जिधृषा इति। धृष् इति धातुः। वित्करणं वर्तमाने कार्यम्। 'ओतः क्तः' (३०८८)=धृष्टः। आदित्-करणमिण्निषेधार्थम्—'आदितय' (३०३६) इति। अस्मादेव शूलिन धृषीति इति किन्प्रत्यये शूलष्टक् इति तत्त्वबोधिनो। दन्धनं दन्ध इति। लोकावचनाय

विहितकर्मानुष्ठानमित्यर्थः । अथीति—इहाप्यश्रीयत इति । 'असंयोगाद्भिद्-
 कित्' इति (२२४२) पाणिनिस्वस्य असंयोगपरत्विड्विषयत्वाद् दन्धेय संयोग-
 परत्वात् कित्त्वाप्राप्त्याकरणान्तराश्रयणमिति श्रेयम् । तस्येति नलोपस्य ।
 आभीयत्वेनेति—अनिदिताम्—(६।४।२४) इत्यस्य असिद्धवत्सूत्राधिकारस्थितत्वेन
 (६।४।२२) इत्यर्थः । दन्धश्चैत्यादि वार्तिकम् । भाष्ये 'अत एकहल्—' (२२६०
 —६।४।२०) इत्यत्र पठितम् । कित्तस्य वैकल्पिकत्वादाह—देभतुः—ददभतुरिति ।
 नतु कित्करणान्नलोपे तस्य आशिञी च यदि एत्वाभ्यासलोपी न प्राप्नुतस्तर्हि
 व्याकरणान्तराश्रयणं त्यज्यतामिति चेत् न । तथा सति ददभतुरित्येकमेव पदम्
 कित्त्वाभावेन 'अत एकहल्—' इत्येत्वाभ्यासलोपस्याप्यप्रवृत्तेः । इदं कित्तमिति ।
 पिदपिदविषयकमिति । अतएव तपि (षलि) देभ् इति, सिपि (षलि)
 देभिष इति, मपि च (षलि) देभ इति कित्त्वात् पाधिकरूपान्तराणि ।
 तदेन्मतं न दीक्षितसम्मतम् । गौरवात्, अपित एव कित्करणस्येष्टत्वात् ।
 न्यासकारादिविरोधाच्चैति दर्शयति । अपिदविषयकमिति । अतएवात्र मतभेदेन
 —ददभ—देभ् । ददभिष—देभिष । ददभ—देभेति पिदविषयेऽपि रूपद्वयमिति
 श्रेयम् । दभ्यात् इति । आशिधि कित्त्वात् 'अनिदितामि'ति नलोपः ।

छन्दसीति । गणसूत्रमिदम् । तस्वार्यमाह—आगणान्नादिति । अथमिति । 'चि'
 इति परामृश्यते । न तद्वयम् इति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्थचत्वारिंशत्तमश्लोक—
 शेषार्द्धोऽयम् । सम्यक् तु 'स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां गुणोर्भवान् दर्शित—
 शिष्यभक्तिः । शस्त्रेण रत्न्यं यदशक्वरत्न्यं न तद्वयम् शस्त्रभृतां चिषीति ।
 इति । तत तदित्यस्य यदित्यनेन परामर्शः । चिषीतीति हिनस्योत्यर्थः । यत् रत्न्यं
 (वस्तु इति मल्लिनाथः) शस्त्रेण अशक्वरत्न्यं तत् शस्त्रभृतां यशः न चिषीतीत्यन्वयः
 शेषार्द्धस्य । 'अशक्वेष्वंप्रतिविधानं न दोषायै'ति भावः । ऋचि इति । नेदं
 रिचि इति षातुद्वयं किन्तु ऋकारादिः 'चि'इत्यन्त एकएवेति तदर्थः । इदिति ।
 स्वादयः संवृद्धीता परिगणिता येत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिण्यां स्वादिप्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

दो—तुद १२८२ व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः ।

इतः i. e. from तुद to give pain, we take up the six स्वरितेत् (उभयपदी) roots ending in क् ष विलिखने ।

मित—। अथ श—विकरणान् तुदादीन् निरूपयन्नाह—इत इति । तुदित्वाभ्य-
'क् ष विलिखने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५३४ । तुदादिभ्यः शः ॥३।१।७७॥

दो—। तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे ।
तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । तुद १२८७ प्रेरणे । नुदति ।
नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । दिथ १२८४ अतिसर्जने ।
अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षोष्ठ । अदिक्षत् । अदिक्षत ।
भ्रसज १२८५ पाके । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्रुत्वेन शः । शस्य जशत्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ।

The affix or विकरण श (श) is attached to the roots of the तुदादि class in the active voice. This also overrules शप् like श्यन् etc. श being शित् is not पित् hence by 'सर्वधातु-

कनपित्' it is ङित् or अगुची ; thus तुदति—तुदते etc. तुतोद—खिट्, परस्य—खल्, is पित् hence गुण by 'पुगन्त—(2289). तुतोदिय—Here इट् is नित्य due to भारद्वाजनियम । तुतुदे—कित् खिट्, hence no guna. अतौत्सीत्—इङि by 'वदत्रज—' (2267). The root is अनिट्, hence सिच्, does not elide, for 'इट् ईटि (2266)' does not apply. अतुत्त—भात्मने. लुङ् । Here सिच्, elides by 'ङ्खादङ्गात् (2309), and affix त is ङित् hence no guna, लुङ् to push on, to urge etc. It is णोपदेश hence न in place of ख by 'णो नः' । मन्दं मन्दं तुदति पवनयानुकूलो यथा त्वाम् (पूर्वमेव) ; conjugation exactly like that of तुद दिग्, to offer, give etc. अनिट् । दिशति etc. 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव' (रघु—V). दीष्टा लघुपधगुणः । दिक्षीष्ट—दिग् + सीष्ट (सोयुट् + सुट् + त—आशीः) —दिष् + सीष्ट by 'त्रय—' (294)—दिक्षीष्ट by 'पढोः कः सि' (295) and 'इण्कोः आदेश—' (211-12). अदिचत्—लुङ् तिप् here क्, replaces च्ल by 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336-3. 1. 45). No guna because क्त is कित् । Similarly अदिचत् । भस्ज् to roast, fry. भस्ज् becomes भृस्ज् by 'यद्विज्या—' (2412). स् becomes श् by 'सोः य ना युः' ; (III) and the श्, again, becomes ज् by भ्रलां जश्—(३१) । Thus भृस्ज् श् + तिप्—भृस्ज् अति—भृश्ज् अति—भृज्ज् अति—भृञ्जति ।

मित— । तुदादिभ्य इति । तुदादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययः स्यात् सार्व-धातुके परे इति सूत्रार्थः । शपोऽपवादः । सार्वधातुकमपिदिति शप्रत्ययस्य अपिच्लेन ङित्त्वान्न गुणः । श इत्यस्य अकारमात्रं तिष्ठति । तुदति इत्यादि । स्पष्टम् तुतोद—तुतुदे इति । खलः पित्वात् पूर्वस्य लघुपधगुणः (२१४८) परस्य तु एशः कित्वात् गुण इति विशेषः । तुतोदिय इति । भारद्वाजनियमात्रित्यभिहिति भावः । अतौत्सीत् इति—वदत्रजिति (२२६७) हलन्तलक्षणा इङिः । इट्ः परत्वाभावादिट् ईटीति (२२६६) इति सिजलोपो नः अतुत्त इति । ङ्खादङ्गादिति (२३६८)

सिञ्छीपः । तप्रत्ययस्य—ङिङ्नात् गुणः । षुद् प्रेरणे इति । षोपदेशत्वात् षो न इति नः । अनिट् । तुदादिवद्रूपम् । दिग् अतिसञ्जने (दाने) इति । दिग्तीत्यादि । दानार्थकत्वं यथा 'दिदेश कौत्साय समस्तानि पादं सुमीरोरिव वज्रभिन्नम्' इति (रहु—पुन—३०७) । उपसर्गवशात् अर्थान्तरं इति । तद् यथा—'उपदिशतु मामाचार्यः' । मत् कर्त्तव्यं निङ्कारयत्वित्यर्थः । 'उपदिशति हि कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि' (काव्यप्रकाशः) । तत्र आविष्करोतीत्यर्थः । दिचीट इति । आशिषि रूपम् । दिग्, सौयुट्, सुट्, त इति स्थितिः, 'त्रय—' (२८४) इति षत्वे दिष् सौट इति जाते 'षटोः कः—' (२८५) इति षस्य कः । ततः परसकारस्य—इष्कोरित्यादिना षः । अदिचत् इति । दिग् + च्ल + तिप् इति स्थिति अडागमे 'शल इगुपधात्—' (२३३६) इति च्ले कः—अदिग्, कसत्—अदिष्, त्—अदिक्, षत्—अदिचत्—पूर्ववत् षत्वकत्वपत्वात् । एवं तडि—अदिचत् इति । अस्ज पाके इति श-प्रत्ययस्य ङिङ्नात् सम्प्रसारणम् । स्पष्टं मूले । अथाङ्घातुकेऽस्य रोपधयो रमागमविकल्पः स्यादित्याह—

२५३५ । अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥६॥४॥४७॥

दो— । अस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादाङ्घातुके । मित्तादन्तग्रादचः परः । स्वानषष्ठीनिर्देशा-द्रोपधयोर्निवृत्तिः । वभर्ज । वभर्जतुः । वभर्जिथ—वभर्ष्ट । वभर्ज । रमभावे—वभ्रज्ज । वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जिथ । 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः । 'त्रय—' (२८४) इति षः । वभ्रष्ट । वभ्रज्जे । भ्रष्टा—भर्ष्टा । भ्रक्षति—भर्क्षति । 'किङ्कति रमागमं वाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वार्त्तिक) । भ्रज्ज्यात् भ्रज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट—भ्रक्षीष्ट । अभर्क्षीत्—अभ्रक्षीत् । अभर्ष्ट—अभ्रष्ट । क्षिप १२८६ प्रेरणे । क्षिपति—क्षिपते । क्षिप्ता । अक्षीप्तीत् ।

अक्षिप्त । कृष १२८७ विलेखने । कृषति । कृषते । कृषा—
 कर्षा । कृष्यात् । कृषीष्ट । 'स्पृशमृष—' (वार्त्तिक) इति
 सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राचोत्—अकाचोत्—
 अकृचत् । तडि 'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्त्वादम्न ।
 अकृष्ट । अकृचाताम् । अकृचत । अकृचत (क्सपक्षे त—
 प्रत्यये इदम् ; पूर्वन्तु सिच्पक्षे भिप्रत्यये इति विशेषः) ।
 अकृचाताम् । अकृचन्त । ऋषी १२८७ गतौ । परस्मैपदी ।
 ऋषति । आनर्ष । जुषी १२८८ प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिन-
 यत्वारः । जुषते । ओविजी १२८८ भयचलनयोः । प्रायेणा-
 यमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

The augment रम् is optionally ordered in the places of the
 रेफ and the penultimate of भस्ज् when any आर्डधातुक (affix)
 follows. सकार in रम् is for facility in pronunciation and being
 मित् or म्—eliding, रम् is placed after the final vowel of भस्ज् (by
 'मिदधोऽन्यात् परः').¹ As the स्थानषष्ठी (viz this takes or is placed
 in the place of that—'इदमस्य स्थाने प्रयुज्यते इत्येवंरूपा स्थानयोगा षष्ठीत्यर्थः)
 has been pointed out (by the sutrakara) in रोपधयोः (viz रोपधयोः
 स्थाने), so the र and the उपधा will disappear and thus make
 room for the aug, रम् (or र्) ‡ Thus भस्ज् + बल् (or भ्, र्, अ स्

§ The argument is this :—Panini makes रम् मित्, hence
 it will have a seat after अन्यादचः or after the final vowel.
 But if it does so then र् of भ् and the सकार remains unelided.
 How, then, to form बभञ्ज ? The answer is this :— Panini has

ञ् + षत्) = भर्ज् + ष (for with रम्—भर्, ष सञ् + षत्, = भर्, ष रम् सञ् + षत्, = भर् ष र्ज् = भर्ज—cp—रोपधयोः—etc. of दोचित्त) । Then by duplication as before भर्ज्, भर्ज्, ष—वभर्ज् । And the alt. form is वभञ्ज—वसञ्ज् + षत्—वसञ्ज्, वसञ्ज् ष—वभसञ्ज्, ष by इलादिः शिवः—वभसञ्ज् by 'अभ्यासिचर्च'—वभश्ज् by स्तोःवुः—(III)—वभञ्ज by 'भला जश्, भशि' (51)

In अतुस्—वभर्जतुः in the रम्पञ्च and वभञ्जतुः in the रमभावपञ्च by द्वित् etc. as before. Here एत्त्व and अभ्यासलोप do not come in for अतुस् is not द्वित् as वसञ्ज् is संयोगपर (has a conjunct letter at the end). Thus 'असंयोगात्—' (2242) does not apply and consequently no एत्त्व or अभ्यासलोपः । Similarly वभर्जुः—वभञ्जः । In षत् वभर्जिंश्च—वभर्जिंश्च ; वभर्ज् + ष—वभर्ष्य by 'व्रश्च —' (294)—वभर्ष्य (by टुना—113) with the option of इट् due to the भारद्वाजनिघम । Cp Rule No. 2296. This is in the रम्पञ्च । And in the रमभावपञ्च वभञ्जिश्च—वभञ्जिश्च । The procedure

made रम् both an aug. and a substitute आगम & आदेश (आदेश). Being thus allowed to exercise the force of both, रम्, being मित् (like other मित् augs.) will sit after 'ष' and before स of वसञ्ज् and being an आदेश will dismiss the र् and स् of वसञ्ज् । All this is known from the term 'रोपधयोः' in the rule ; for had रम् been an aug. only—then Panini could have enunciated 'वसञ्जो रमन्यतरस्याम्' instead of 'वसञ्जो रोपधयोः—' etc. Thus वसञ्ज् is now equalled to वसञ्ज् or वसञ्ज् with the elision of र् and स् of the same (वसञ्ज् which contains व, र ष सञ्ज्). See also तत्त्व. वी on the point.

of the latter form is obvious in the text (मूले) and the former is easy. These are in परस्मैपद। But in the आत्मनेपद भर्ज्—वध्ज् etc with रम् and without रम् in turn. In लुट् ता भष्ठा (without रम्)—भष्टा (with रम्) etc, by 'व्रथ—and टुना—' In लृट्स्यति and स्यते—भक्ष्यति—भक्ष्यति and भक्ष्यते भक्ष्यति। The procedure is षत्व of ज by 'व्रथ—' (294) then कत्व of ष by 'वठीःकः—' (295) and then षत्व of स्यति, स्यते by इष्कोः etc. In आशीर्लिङ् (परस्मै—) the form stands भस्ज्+यासुट् तिप् where if रम्, due to the posteriority of the rule—' (6.4.47.) to the rule 'सहिज्या' (6 1.16) which enjoins सम्प्रसारण of भस्ज् comes first, then the form will figure as भज्जात्। But the correct form is भज्जात्। Then how are we to proceed here. The question is solved by the Varttikakara. Hence Bhattoji lays down the Varttika—'क्ङिति रमागमम्—etc' i.e. 'सम्प्रसारण will bar the aug. रम् by dint of पूर्वविप्रतिषेध when a कित् affix follows'. पूर्वविप्रतिषेध is the quite reverse of what is meant by परविप्रतिषेध or 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'। Thus रम् being barred by सम्प्र. due to the कित् of यासुट् the form now is भसज् यात्—भस्ज् यात्—भग्ज् यात् by 'स्त्रीः टुना—' (III)—भज्ज् यात् by 'भलां जश्—' = भज्जात्। भर्षीष्ट—वधीष्ट—In आशीः आत्मने. with सीयुट्, सुट् or सीष्ट—भर्ज्+सीष्ट (with रम्) and भस्ज्+सीष्ट (without रम्). Proceed with षत्व, कत्व and षत्व as before. In परस्मै. लुङ्—अभाषीत् (with रम् and सिच् and इडि by 'वदव्रज—' (2267); there is no इट् before सिच्, hence the same does not elide; यत्, कत्व and षत्व as before). अभाषीत् (without रम् but सिच् etc, comes as above). In आत्मने. लुङ्—अभर्षीष्ट—with रम्, thus

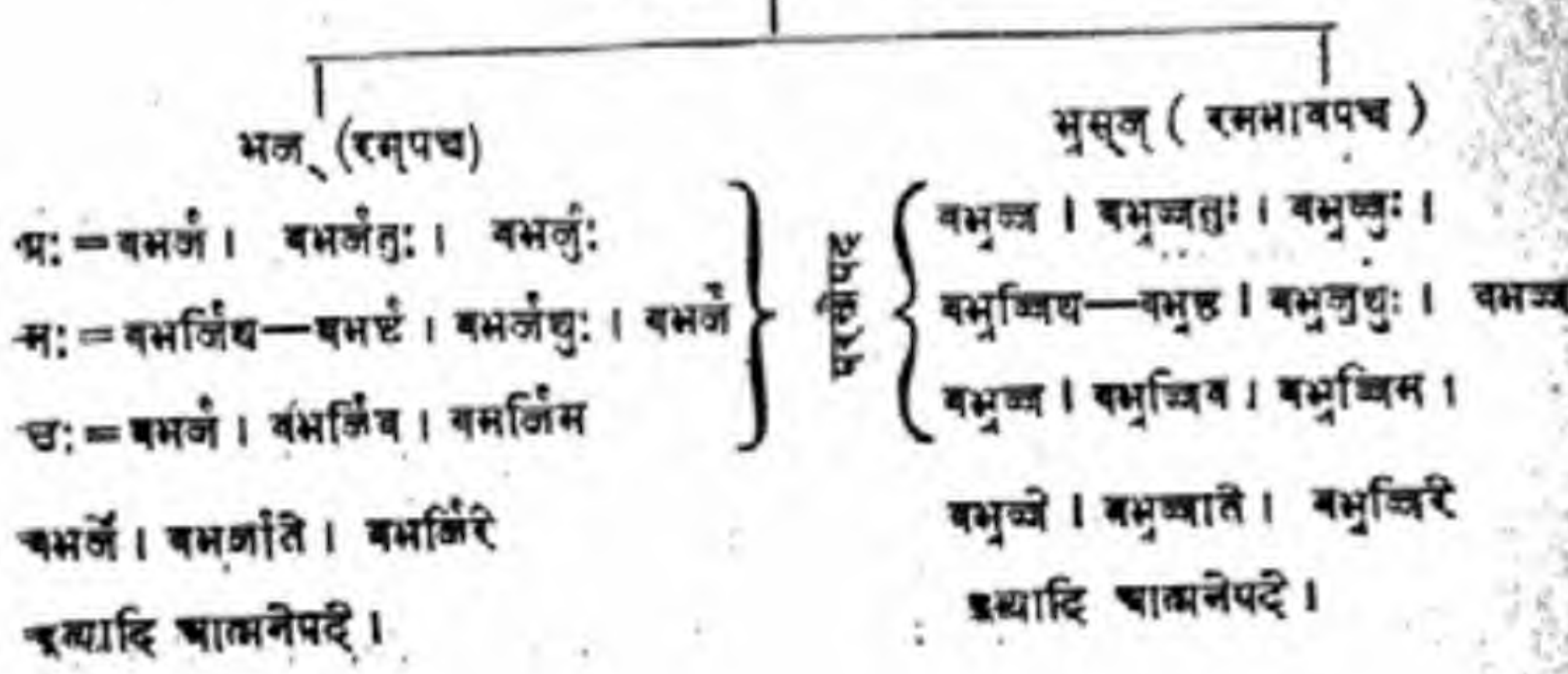
अभर्ज्, सिच्, त—अभर्प्, स् by 'प्रथ—'—अभर्प् ० त by 'भलो भलि'
 (2281)—अभर्त् by ट् and अर्त् without रम् thus अभर्त्जे सिच्,
 त—अभर्त्ज ० त—अभ ० ज् त by 'क्तोः—(380) अभर्त् etc. चिप् to throw.
 अर्चिप्सीत् by 'वद्वज् etc'. अर्चित—by 'इत्सादङ्गात्' (2369). कृष् to
 till, to plough. कृषति etc. no guna for श् is अपित् । कृष्
 by the aug. अम् cp 'अनुदात्तस्य—' (2402) and कर्त् by गुण and
 रपरत् when अम् is wanting. कृष्यात्—कृषीत् these are कित् hence
 no अम् which comes in due to अकित् affixes. No guna due
 to कित् । अर्चाचीत् (with सिच्, अम् and वृद्धि)—अर्चाचीत् (with
 सिच् and वृद्धि but without अम्), अर्कचत् (with क् by 'श्ल—'
 (2336) no guna for क् is कित्). The reason is clear in
 the text. अर्कचत् by सिच्लोप cp.—'इत्सादङ्गात्—' (2369). Also see
 text. अर्कचत्—अर्कच सिच्, अत् by आत्मदीपदीपनतः (2258) then क्त्
 and षत् as before. The second अर्कचत् = अर्कच् क्तत्—अर्कच् स् त
 etc as before. This is sing. whereas the former is सिच्,
 plural. अर्कचाताम्—one by सिच् and आताम् and the next is
 by क्त् and आताम् where the च् of क्त् is dropped by 'क्यसाचि'
 (2337) otherwise it would give अर्कचेयाताम् by 'आतो डितः'
 (2235). अर्कचन्त because 'आत्मनेपदीपनतः' (2258) does not apply
 here. अर्चो to go. आर्च by 'अत् आदिः' and 'तथाङ्ङ् द्विचः ।
 ओचिञो (विच्) to fear and to move. It is generally preced-
 by the उपसर्ग उद् । उद्भिजते for श् is उद्भिजन्—

मित— । अर्ज् इति । अर्जः + रोपधयोः + रम् + अन्तरस्याम् इति ष्टिः ।
 अर्ज् इति षष्ठात्, तदाह—अर्ज्जेरिति । रोपधयोरिति—रथ उपधा चेति इन्द्रः ।
 ययोरिति षष्ठी । इयं च स्यान्पठो—तदाह—रिफस्य उपधायाय स्यान् इति ।

रोपधयोरित्यत्र रकारादकार उच्चारणार्थः । न तु अकारसहितो रकार इति भ्रमि-
 त्वम् ; उपधा चात्र सकार एव । तेन भस्ज् (भ् र् अ स् ज्) इत्यस्य रेफ-
 सकारयोर्लोपे भ् अ ज् इति तिष्ठति । ततो रम् । अयं च मित्त्वादागमस्तथा
 'रोपधयो रम्' इत्युक्तत्वादादेशोऽपि । रमि रेफादकार उच्चारणार्थः । मिदचोऽ-
 न्यात्पर इति परिभाषावोपतिष्ठते । अन्यः अच् चात्र अकारः । तेन तस्मात्
 परो रम् (रेफः) विधीयते । अतो भ् अ ज् इति भ् अ ज्—भर्ज इति भवति ।
 अन्यतरस्यामित्युक्तत्वात् पचे यथापूर्वं 'भस्ज्' इति तिष्ठति । ननु किमयं रमागमः
 सार्वत्रिकः । नेत्याह—आर्द्धधातुके इति । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधि-
 कारात् । तेन सार्वधातुकविषये रमागमो नेति फलितम् । ननु रमो मित्त्वात्
 'मिदचोऽन्यात् पर' इति अन्यादचोऽकारान् पराऽसावस्तु, रकारसकारयोर्निवृत्तिस्तु
 कथमित्याशङ्क्य परिहरति—स्थानषष्ठोनिर्देशादिति । तस्य स्थाने भवति
 इत्युक्तत्वादिति तदर्थः । अयं भावः—स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणात् रोप-
 धयोः (रकारसकारयोः) स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या
 निर्दिश्य विधीयते, स एव तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ
 यणादिः । प्रकृते (भस्ज् इत्यत्र) तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वात् रोपधयोः
 स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा अमः प्रत्ययागमत्वे
 इति । " अन्ये त्वेतादृग्ग्याख्यामयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि (लोपय)' इत्यतो
 लोपमनुष्येति भ्रुस्जो रोपधयोर्लोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रुस्जो
 रमन्यतरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु ।' इति तत्त्वबोधिन्यां ४०८ पृष्ठे विस्तर इति
 विरन्यते । अत्र रम आदेशागमत्वे एव विवक्षिते । कुत इति चेदुच्यते । यदि
 अयमादेशो न स्यात्तर्हि 'रोपधयो'रिति स्थानषष्ठीनिर्देशो निरर्थकः । केवलागमत्वे
 'भ्रुस्जो रमन्यतरस्याम्' इत्यस्यैव सुवचत्वात् । यदि आगमोऽयं न स्यात्तर्हि 'भ्रुस्जो
 रोपधयो रोऽन्यतरस्यामित्ये' बोध्यताम् । नार्थो मित्त्करणेन । अतः सिद्धं यत् रमय-
 मागमयादेशश्चेति । एवं चागमत्वाद्कारान्तपरः प्रयुज्यते । आदेशत्वाच्च रोपधयो-
 निवृत्तिः—रेफसकारौ न प्रयुज्येते इत्यर्थः । अत्र भाष्यम्—'अथ रम् रेफस्य स्थाने

कक्षात्र भवति । सिद्धोऽन्यात्पर इत्यनेनाचामन्यात् परः क्रियते । रेफस्य तर्हि
 (रेफस्यङ्गसुपलक्षणार्थम् । उपधायाद्येत्वपि वीङ्गव्यमिति कैयटे स्पष्टम् ।) अत्र
 कक्षात्र भवति । षट्पञ्चारणसामर्थ्यात् (इति रोपधयोरिति स्थान-पट्टा तयोरवविषये-
 ऽपयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः
 इति प्रदीपः) । एवमाहंघातुके भर्ज् भुस्ज् इति पञ्चदशम् । भर्ज्पक्षे षलि हित्वादिना
 बभर्ज् इति । अतुसि बभर्ज्त्तुरिति । अत्र संयोगात् परत्वेन 'असंयोगात्किट् कित्'
 (२२४२) इत्यतुसः कित्त्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपयोरप्रवृत्तिः । अतुसि बभर्ज्त्तुरिति । अथ
 षलि भारद्वाजनियमादिङ्घिकल्पं भर्ज्त्तु—बभर्ज्त्तु—बभर्ज्त्तु इति । पूर्वव सुगमा
 प्रक्रिया । उत्तरत्र तु बभर्ज्त्तु इति स्थिते—वर्ज्त्तु इति (१२४) षः । षुना
 षुत्तुरिति (२१९) यस्य ठः । एतानि रम्पक्षे परस्मैपदे । आत्मनेपदे तु बभर्ज्त्तु ।
 बभर्ज्त्तु इत्यादि । अथ सम्प्लक्ष्णे आह—रमभावे इति । बभुञ्ज इति ।
 हित्वादिनादिशेषाभ्यासजश्लेषु कृतेषु बभुञ्ज् षल् इति स्थिते 'सोःशुना—' (२१२)
 इति सस्य शः । तस्य जङ्त्वेन जः । ततो रूपम् । भारद्वाजनियमादिङ्घिपक्षे
 बभुञ्जिथ इति प्राग्वत् । इडभावे तु बभुञ्ज् थ इति स्थिते स्वयमेव प्रक्रियां दर्शयति ।
 —क्त्वरित्यादिना । अत्र पक्षे आत्मनेपदे तु—बभुञ्ज् । बभुञ्जाते इत्यादि ।
 तदयमत्र परस्मैपदात्मनेपदयोः संश्लेषः—

भ्रसृज (लिट्)

लुटि तासि रमभावे भ्रूटा (भ्रूञ् ता—भ्रूञ्ता स्त्रीरिति सलोपः ।—भ्रूञ्ता
 व्रथेति षः । टुत्वम्) इति । रमि तु भ्रूटां (भ्रूञ् ता । षत्वम्) इति । लुटि स्यति रम-
 भावे—भ्रूञ्ति (भ्रूञ् + स्यति—भ्रूञ् + स्यति—भ्रूञ्—स्यति—भ्रूञ् + ष्यति 'षढोः
 कः' इति कः । षत्वम्) । रमि तु—भ्रूञ्ति (भ्रूञ् + स्यति—भ्रूञ्—स्यति—भ्रूञ् + ष्यति)
 इति । एवं तद्धपत्ते । नन्वाशिषि यासुटः कित्त्वेऽपि भ्रूञ् + यात् (यासुट् +
 तिप् = यात्) इति स्थिते 'यद्विज्येति' (२४१२—६।१।१६) सम्प्रसारणं न प्राप्नोति,
 भ्रूञ्जे रमादेशस्य परत्वेन—'भ्रूञ्जो रोपधयो रम्—'(६।४।४७)—तस्य(सम्प्रसारणस्य)
 विप्रतिषेधे परमिति न्यायेन बाधितत्वात् । 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्
 बाधितमेव' इति न्यायात् तस्य पुनरुक्त्यानासम्भावाच्च । न च 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
 सिद्धमिति' बाधितस्यापि सम्प्रसारणस्य पुनःप्रसङ्गो भवेदिति वाच्यम् । तथा सत्यपि
 (सम्प्रसारणे सत्यपीत्यर्थः) 'भ्रूञ्जात्' इति स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । एतन्तु
 चिन्त्यमत्र 'आद् गुणे'त्यस्यप्राप्तेरिति सुधीभिर्विभावनीयम् । पुनः प्रसङ्गो नैव यथोक्त—
 रूपसिद्धयेत्यलम् । तदेतदसामान्यवारणाय वार्त्तिकसुपन्यस्यति—किञ्चित् रमागमं
 बाधित्वेति । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति यदुक्तं तदत्र
 न भवति । किन्तु विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यमित्येवात्र न्याय्यमिति तदर्थः । अतएव
 रमभावात् सम्प्रसारणेन भ्रूञ् यात् इति भवति । ततो भ्रूञ्जात् इति शुत्वज्जत्वे
 प्राग्वत् । पूर्वविप्रतिषेधपक्षस्तु न भाष्यसंमतः । भाष्यकारैः 'विप्रतिषेधे परमि'त्यत्र
 परशब्दः इष्ट वाची । यदिष्टं तत्कर्त्तव्यमित्युक्तत्वात् । तदुक्तमत्र सूत्रे (भ्रूञ्जो
 रोपधयोरित्यत्र) भाष्ये—'सम्प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्व-
 विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्व्वचनानात् सिद्धम् । रसोर्वा ऋ भवतीति
 वक्ष्यामिः..... । सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न सुप्चामहे । सूत्रं च भिद्यते ।
 यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भ्रूञ्जादेशात् (रमागमात्) सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन
 (वार्त्तिक) इति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । भ्रूञ्जादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति ।
 किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् भ्रूञ्जादेशः । नित्यत्वात् सम्प्रसारणम् । कृतेऽपि
 भ्रूञ्जादेशे प्राप्नोत्युक्ततेऽपि' इति । एवं पूर्वविप्रतिषेधं प्रत्याख्याय—नित्यत्वात्

सम्प्रसारणमित्युक्तमिति दिक् । अक्षौप्सीत् इति । यद्व्रजेति वृद्धिः । अधिप्र इति ।
 ङ्रस्वादङ्गात् इति सिञ्जलोपः । कृष्टा—कृष्टा इति । 'अनुदात्तस्य चटुं—'(२६०२) इत्यम्-
 विकल्पः । ताप्रत्ययस्याकिञ्चात् । किति तु अमागमो नेत्याङ्—कृष्यात्—कृषीष्ट इति ।
 उत्तरव (सौयुट्पत्ते) षत्वकत्वषत्वानि । कृषेः परस्मैपदौ लुङि रूपवयम् । तत्र सिच्—
 पत्ते अम् विकल्पात् अकाचीत्—(अम्)—अकार्चीत् इति रूपवयम् । इलन्तलचष्वा
 वृद्धिः । सिञ्जभावे शल इगुपधादिति क्सः । अकृचदिति । आत्मनेपदपत्ते तु—
 सिचि—अकृष्ट (अकृष् सिचि त—अकृष्० त ङ्रस्वादङ्गादिति सिञ्जलोपः) अकृषाताम्
 (कत्वषत्वे) अकृचत (आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८) इति भस्व 'अत्' इत्यादेशः ।
 कत्वषत्वे) इत्यादि । क्से तु अकृचत—अकृषाताम् (क्सस्वाचीति अङ्गोपः)
 अकृचन्त अत्र क्त इत्यस्य अकारान्तत्वात् आत्मनेपदेष्वनत इति न प्रवर्तते किन्तु
 'भोऽन्त' इत्येव) इत्यादि । अनिट् इति । 'अतः आदिः', 'तष्माद्गुङ् विह्वल' इति
 अभ्यासदीर्घः नुडागमश्च । प्रायेणायमिति । तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः ।

२५३६ । विज इट् ॥१॥२॥२॥

टो— । विजिः पर इडादिः प्रत्ययो ङिट्त्वत् । उद्दि-
 जिता । उद्दिजिष्यते । ओलजो १२८१ ओलसृजो १२८२
 ब्रोडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

An affix, with the aug. इट् prefixed to it and coming after
 the root विज्, is treated as ङिट् । Thus उद्दिजिता (उद्—विज्—इता
 (इट्ता) where लघूपधगुण (2189) does not apply because ता
 is here ङिट् । Similarly उद्दिजिष्यते । लज्जते—लज्ज् + ज् + ते—लज्ज् +
 अ + ते by 'भ्योश्चः—'—लज्जते by 'भक्तानां जश्—' (ष्व) (51)

मित— । विज इति । नाङ्कुटादिभ्योऽजिणनिङ्कत् (१२११) इत्यतो
 ङिट्दित्यनुवर्तते । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य च यद्दृष्ट'मित्युक्तत्वादितिङित्यनेनाङ्

इडादिर्लस्यते । तदाह इडादिप्रत्ययी ङिङ्वदिति । विज इति पञ्चम्यन्तमित्याह—
-विजेः पर इति । उदिजिता इति । ङित्त्वाद्गुणः । लज्जते इति । युत्वजश्ल्वे ।
प्राग्बत् ।

दो— । अथ परस्मैपदिनः । ओव्रश्चू १२८३ छेदने ।
'ग्रहिज्या—' (२४१२) वृश्चति । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ—
वव्रष्ठ । 'लित्यभ्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् ।
रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (२२४४) । तस्य च 'अचः
परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—'
(३६३) इति वस्योत्वं न ॥ व्रश्चिता—व्रष्टा । व्रश्चिथति—
व्रश्चति । वृश्चतात् । अव्रश्चीत्—अव्राचोत् । व्यच १२८४
व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिथति । विच्चात् । अव्याचोत्—अव्यचोत् । 'व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि' (वार्त्तिक) इति तु नेह प्रवर्त्तते । 'अनसि' इति
पर्युदासेन कृत्वात्रविषयत्वात् । उच्छि १२८५ उच्छे ।
उच्छति । उच्छी १२८६ विवासे । उच्छति । ऋच्छ १२८७
गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । 'ऋच्छत्वृताम्' (२३८३) इति
गुणः । द्विहल्यग्रहणस्थानिकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनच्छ ।
आनच्छतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२८८ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः
पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२८८ चर्च १३००
भर्भ १३०१ परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच १३०२ संवरणे ।
तत्वाच । ऋच १३०३ सुती । आनर्च । उञ्ज १३०४ आर्जवे
उञ्ज १३०५ उत्सर्गे । लुभ १३०६ विमोहने । विमोहन—

माकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता—लोब्धा । लोभिष्यति ।
रिफ १३०७ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरिफ ।
‘रिह’ इत्येके । ‘शिशु’ न विप्रा मतिभो रिहन्ति’ । ढप १३०८
ढम्फ १३०९ ढप्तौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
द्वावपि द्वियान्तावित्यान्धे । ढपति । ततर्प । तर्पिता ।
‘स्पृशमृश—’ (वार्त्तिक) इति सिज् विकल्पः पौषादिकस्यैव ।
अडपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । ढम्फति ।
शस्य ङित्तात् ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपे ‘शे
ढम्फादीनां नुम् वाच्यः’ (वार्त्तिक) । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
येऽत्र नकारानुपक्तास्ते ढम्फादयः । ढम्फन्ति । तढम्फ । ढफयात् ।
तुप १३१० तुम्प १३११ तृफ १३१२ तुम्फ १३१३ हिंसायाम्
तुपति । तुम्पति । तृफति । तुम्फति । ढप १३१४ ढम्फ १३१५
उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
द्वितीयान्त इत्येके । ढपति । ढफति । ढम्फति । ऋफ १३१६
ऋम्फ १३१७ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्च-
कार । गुफ १३१८ गुम्फ १३१९ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ ।
गुम्फति । युगुम्फ । उभ १३२० उभ १३२१ पूरणे । उभति ।
उवोभ । उभति । उभाञ्चकार । शुभ १३२२ शुभ १३२३
शोभार्थे । शुभति । शुभति । ढभौ १३२४ ग्रन्थे । ढभति ।
चृती १३२५ हिंसाग्रन्थनयोः * । चर्त्तिता । ‘सिऽसिचि—’

* चृती हिंसाग्रन्थनयोरिति तन्मयोधिभ्यां प्राठः ।

(२५०६) इति वेट् । चत्तिंथति—चत्स्यति । अचर्तीत् ।
विध १३२७ विधाने । विधति । वेधिता । जुड १३२७ गतौ ।
तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । डजुति । 'मरुतो जुनन्ति' । मृड
१३२८ सुखने । मृडति । मर्डिता । पृड १३१८ च । पृण
१३३० प्रीणने । पृणति । पपर्ण । वृण १३३१ च । वृणति ।
मृण १३३२ हिंसायाम् । तुण १३३३ कौटिल्ये । तुतोण । पुण
१३३४ कर्मणि शुभे । पुणति । मुण १३३५ प्रतिज्ञाने । कुण
१३३६ शब्दोपकरणयोः । शुन १३३७ गतौ । दृण १३३८
हिंसागतिकौटिल्येषु । घृण १३४० भ्रमने । घुर १३४१
ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् ।
कुर १३४२ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । 'अत्र 'न भकुर्कुराम्'
(१६२८) इति निषेधो न । करोतिरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।
खुर १३४३ क्खेदने । मुर १३४४ संवेष्टने । चुर १३४५
विलेखने । घुर १३४६ भोमार्थशब्दयोः । पुर १३४७
अग्रगमने । वृह १३४८ उद्यमने । दन्तप्रोष्ठ्यादिः ।
पवर्गादिरित्यने । षह १३४९ स्तृह १३५० षह १३५१
हिंसार्थाः । षहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता—
तर्हा । स्तर्हिता—स्तर्हा । अर्हणीत्—अर्हणीत् । अर्हणीम् ।
इषु १३५२ इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (२४००) इति छः ।
इच्छति । एषिता—एषा । एषिथति । इष्यात् । एषोत् । मिष
१३५३ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । फिल १३५४ श्वैत्यक्रोड-
नयोः । तिल १३५५ स्नेहे । चिल १३५६ वसने । चल १३५७

विलसने । इल १३५८ स्वप्नक्षेपनयोः । विल १३५८ संवरणे ।
दन्तग्राह्यादिः । विल १३६० भेदने । औष्ठ्यादिः । णिल १३६१
गहने । हिल १३६२ भावकरणे । शिल १३६३ षिल १३६४
उच्छे । मिल १३६५ श्लेषणे । लिख १३६६ अक्षरविन्यासे ।
लिलेख । कुट १३६७ कौटिल्ये । 'गाड्कुटादिभ्यः—'
(२४६१) इति ङित्तम् । चुकुटिथ । अजिणत इति किम् ।
चुकोट । कुटिता । पुट १३६८ संश्लेषणे । कुच १३६८ सङ्कोचने ।
गुज १३७० शब्दे । गुड १३७१ रक्षायाम् । डिप १३७२
क्षेपे । कुर १३७३ छेदने । 'न भकुर्कुराम्' (१६२८) इति न
दोर्घः । कुर्यात् । स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति ।
पुस्फोट । मुट १३७५ आक्षेपमर्दनयोः । त्रुट १३७६ छेदने ।
'वा भ्राश—' (२७२१) इति श्यन् वा । त्रुद्यति—त्रुटति ।
तुत्रोट । त्रुटिता । तुट १३७७ कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट ।
तुटिता । चुट १३७८ कुट १३७८ छेदने । चुट १३८०
बन्धने । कड १३८१ मदे । ल्ट १३८२ संश्लेषणे । कड
१३८३ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकड । कडिता । कुड
१३८४ वाल्ये । पुड १३८५ उत्सर्गे । घुट १३८६ प्रतिघाते ।
तुड १३८७ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १३८८ स्थुड १३८८
संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । 'खुड' 'कुड' इत्येके ।
स्फुर १३८० फुल १३८१ सञ्चलने । 'स्फुर सफुरणे', 'फुल
सञ्चलने' इत्येके ।

Now are taken up the परस्मैपद roots. चीत्रय, '(व्रश्) to cut

down, 'ओ for न in निष्ठा (cp. 'ओदितय)' and ऊ for इङ् विकल्प (cp. 'स्वरति-
सृति—' (2279). व्रय् + श + तिप्—the विकरण श is डित् hence
'यङिज्या—' (2412) applies. In लिट् णल् etc. the procedure is
thus—व्रय् + णल्—व्रय्, व्रय्, णल्—इय्, व्रय्, ष—Here the षभ्यास gets
सम्प्र. by 'लिङ्यभ्यासस्य—' (2408)—व्रय्, व्रय्, ष by 'उरत्' (2244)
and 'उरण् रपरः' (70)—व० व्रय् by 'हलादिः शेषः' (2179). The
second व्रय् does not get सम्प्र., for 'यङिज्या—' (2412) does not
apply as णल् is पित् and not हित् or कित् । [N. B.—There were
two cases of सम्प्र. in व्र (व्र् ष) of the षभ्यास व्रय्—viz the सम्प्र.
of व and र् । Now of these which is to get सम्प्र. first by the
rule लिङ्यभ्यासस्य—? The answer is that the latter (र्) is to get
सम्प्र. first. How to know that ? Because Panini reads 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' (363) which forbids the सम्प्र. of the former (व्) ।
Therefore र् only will get सम्प्र. and will change into ष by 'इग्यणः
सम्प्रसारणम्' and finally into षर, by 'उरत्' and उरण् रपर । As this ष (of
षर्) is treated as ष itself by स्थानिवहावः by the rule 'अचः परस्मिन्—'
(50), So the rule 'न सम्प्रसारणे—' appears again and prohibits the
सम्प्र. of the former व् (which had the occasion of सम्प्र. after the सम्प्र.
ष had been changed into षर्) । Thus व् does not give place to उ
due to सम्प्र. । This is what Bhattoji seeks to explain by लिङ्यभ्यासस्य
...इति वस्य उच्चं न'] । This process applies in the case of षव्रयतुः
also, षतुस् is not कित्, because it follows a संयोग or conjunct
letter (ष) ; hence 'यङिज्या—' does not apply. In षव्रयिथ—वव्रह,
the option of वृट् is by भारद्वाजनियम । वव्रह—वव्रय्, ष (without वृट्)
for वष is the result of सञ्चि (व्रस् + ष = व्रय्) व० ष ष—ह is dropped

by 'क्तोः—' (380)—व्रष्, थ व replaces च by 'व्रश्—' (294)—
व्रष्, ठ by 'दुना. दुः (113). व्रथिता—व्रथा—इड्विकल्प due to
ऊदित्त्व । व्रथा like व्रह above. Similarly व्रथिष्यति—व्रथ्यति due to
ऊदित्त्व । In व्रथ्यति the process is as in व्रह । That here excepting
थ is changed into क by 'षटोः कः सि' (295). इथात्—आशीः यासुट्
is कित् hence सम्प्र—by 'यद्विज्या—' । अत्रशीत्—अत्राचीत्—Option of
इट् due to ऊदित्त्व । In the case of इट् (i. e. in अत्रशीत्) the इड्वि,
due by 'वद्वज—' (2267) is prohibited by 'नेटि' (2268). Here
सिच् is dropped by 'इट ईटि' (2266). In the latter (अत्राचीत्),
there being no इट्, इड्वि by 'वद्वज—' takes effect and सिच् not being
preceded by इट्, does not elide. Thus अत्रश्, सिच् ईट् त्—अवाद
स् ईत्—अत्रास्च् स् ईत्—अत्रा० च् स् ईत्—अत्राप् (by 'व्रश्—') स् ईत्—
अत्राक् स् ईत्—by 'षटोः कः—'—अत्राक्षीत्—अत्राचीत्—पत्व of स् (सिच्)
by इष्कोः 'आदेश—' (211—12). व्यच् to disguise. विचति—by
'यद्विज्या—' (2412). विव्याच—by लिट्यभ्यासस्य—and 'अत उपधाया—'
(2282). Prohibition of सम्प्र. of व (in वि) as before. विविचतुः—
here अतुस् is कित् by 'असंयोगात्—' (2242), hence सम्प्र by 'यदि—' ।
विद्यात्—आशीः—यासुट् कित् by (किदाशिधि) । अव्याचीत्—अव्यचीत् by
इड्विविकल्प—cp 'अतो हलादेः—' (2284).

'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (वार्तिक.) । 'The root व्यच् व्यानीकरणे is
treated as one of कुटादि class except when it is followed by 'the'
affix अस् । This affix अस् is क्तत् and not तिङ् । Therefore व्यच् will
get सम्प्र. only when अस्—भिन्न क्तत् affixes follow due to its कुटादित्व—
which class get सम्प्र. due to टित्त्व by 'गालुकुटादिभ्यः—' (1. 2. 1).
Thus the Varttika (व्यचेः etc) does not apply here ; for here, the

विङ् affixes only are dealt with. Hence व्यचिता, व्यचिष्यति etc. does not get सम्प्र—। [अनसि means not in अस् प्रत्यय । Thus it is पर्युदासविधि and governs क्त affixes only]. In अच् + यल्—अच्, अच्, अ, the अभ्यास is gunnated by 'उरत्' (224;) and the अच् (second अच्) by 'अच्युताम्' (2383). The form now stands अच् अच्, अ । The अभ्यास 'अ' is then lengthened by 'अत आदिः' (2248) आच्, अच्, अ । Then comes aug. वुद् directed by 'सम्प्राप् विह्वलः' (2288). Though आच्, constitutes more than two हल्s or consonants (विह्वल न भवतीत्यर्थः), yet it will have वुद् for Panini has taken the term विह्वल् (constituting two हल्s) in a general way (उपलक्षणाद्यम्) and not in a restricted sense. Thus by वुद्, we get आवुद् अच्, अच्, अ—आनच् (अच् is dropped by 'ह्लादिः शेषः') । अच् does not take the affix आम् due to its exclusion from 'इजादिय गुरुमतोऽनृच्ः' । अच्युता—no guna for 'अच्युताम्' concerns लिट् only. लुम् to charm to i.e. render perplexed. लोभिता—लोभा—option of इट् by 'तीपसहस्रभरिषरुषः' (2340). शिष्टं न etc. The particle न means इव (like) and रिहन्ति means हिंसन्ति । The option of सिच् (in हप्) due to the varttika 'स्पृशसृश—' applies to the पुषादि हप् only—and not to this तुदादि हप् ; for the former gets अच् by 'पुषादि—' (2343) and सिच् by the varttika in the alt. case whereas the latter (तुदादि हप्) gets सिच् नित्य or always and not optionally ; thus अतर्पीत् no इडि by 'नेटि' (2268) elision of सिच् by इट् ईटि (2266). The root कृर् to make sound will have its vowel lengthened (दीर्घ) in लिङ् (कूर्यात्), as the prohibition 'न भङ्कुराम्' (1629) concerns the root कृ only

—(which gives कुर्यात् and not कुर्यात्) । ढृ (ढृ) to injure is ऊदित् । Hence तर्हिता—तर्हि etc. by the option of इड्विकल्प by 'स्वरति सूति—(2279). 'तर्हि' (ढृ + ता = तर्हि ता = तर्हि ता by 'हो . ढः = तर्हि धा by 'भ्रषस्तथोः—' (2281)—तर्हि ढा by एना ढुः—तर्हि by ढी ढे लोपः) अर्हि—अर्हि—These are the लुङ् forms of ढृ—which is ऊदित् and hence gets the option of इट् अर्हि (with इट्) । no इडि by 'नेटि' (2268) and no गुण as ढृ is गुरुपध and not लघूपध । Elision of सिच् by इट् ईटि (2266). अर्हि—अर्हि सिच् ईट् त् इडि by 'वदव्रज—' (2267)—अर्हि ईट् by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं, and 'होढः' अर्हि ईट् by 'घटोः कः—' अर्हि ईट् by इणकोः etc. अर्हि । एषिता—एषा by इड्विकल्प and गुण । एषीत्—by 'आटय' and सिञ्जलोप । इष्यात्—for यासुट् is कित् (किदाशिषि) । लिख् to arrange letters (to write). लिखितुम् etc. are incorrect and should be लिखितुम् etc. because लिख् is not कुटादि (see Nagesha). कुट् etc. Here begins the कुटादि class. The rest is easy.

मित— । अथ परधीपदिन इति । कुटाद्यन्ता इत्यर्थः । ओत्रश्च क्तेदने इति । ओदित्करणमोदित् इति निष्ठानत्वार्थम् । उक्तः । ऊदित्करणं स्वरतिसूतीति (२२७०) इड्विकल्पार्थम् । त्रयिता—त्रया इति वक्ष्यति । त्रय् इत्यस्य सार्वधातुके लुङ्लोडादौ सम्प्रसारणं स्यादित्याह—यद्विद्यति । शप्रत्ययस्यः अपित्तेन लिप्त्वादिति बोध्यम् । तत्त्वबोधनीकारास्तु 'परमपि लघूपधसु' वाचित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृत-बुद्धपरिभाषया गुणो न प्रवर्त्तत इत्यर्थे इति तुदादिधातुव्याख्यासुखे व्याचक्षिरे । वत्रय इति—त्रय + यल् इति स्थिते द्वित्वे त्रय त्रय च इति । ततो लिट्भाषेति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते ञकारस्य (रस्थानि ञकार इग्यथः सम्प्रसारणमित्यनुसारात्) 'उरत्' (२२४४) इति 'अत्त्वम्' तस्य (ञकारस्य) 'उरत्, रपरः' (७०) इति रपरत्वम् । ततश्च वर्य्, त्रय् च इति भवति । ननु 'लिट्भाषस्य—' इत्यनेन

‘व्रश्’ इत्यस्य रेफरकारयोर्द्वयोरेव सम्प्रसारणावकाशः । तत् कुतः परवर्तिनो रेफस्य सम्प्रसारणं न पुनः पूर्वस्य वकारस्य ? उच्यते । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (३६३) इति हि पाणिनेः सम्प्रसारणनियामकं सूत्रम् । यदि पूर्वस्य प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तदा न सम्प्रति सूत्रं निर्बिषयं स्यादतीशायते यत् परस्यैव सम्प्रसारणं न पूर्वस्य । वाङ्मेवम् । किन्तु सम्प्रसारणादूर्ध्वं यदा सम्प्रसारणाक्षरस्य ऋकारस्य स्थाने उरदित्यादिना ‘अर्’ इति भवति तदा परतः सम्प्रसारणाभावात् ‘लिङ्ग-भ्यासस्य’—इति वकारस्यापि सम्प्रसारणं स्यात्, ‘न सम्प्रसारणे—’ इति निषेधस्या-प्रवृत्तेरिति चेत् ? नैवम् । ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ (५०) इति स्थानिवद्भावेन अकारेऽपि सम्प्रसारणाक्षरवद् (ऋकारवद्) व्यवहारादिति ब्रूमः । एवं प्रकृते हलादि-शेषेषु व्रश्च इति भवति । व्रश्चतुरिति—अभ्यासकाय्ये प्राग्वत् । अङ्गस्य तु-अतुसः अपित्वेऽपि ‘असंयोगाङ्गिट् कित्’ इति संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावात्-रहिज्येत्यप्रवृत्तेर्न सम्प्रसारणम् । यत्नं भारद्वाजनियमादिङ्गविकल्पं न स्नाह—व्रश्चिथ—व्रश्च इति । उभयत्रापि अभ्यासकाय्ये प्राग्वत् । उत्तरत्र त्वयं विशेषः—व्रश्च य (इडभावे) इति स्थिते धातुपाठोक्तपाठानुसारात् व्रश्चश्च इति सकारस्य श्रवणं भवति । एतत्तु नापूर्वम् । तथाचोक्तम् :—

‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भक्ति धातुषु ।

सकारजः शकारश्च धाट्वर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

ततः सकारस्य संयोगाद्यत्वात्—स्कीरिति (३८०) लोपः । एवं व्रश्च् अ इति व्रश्चेति चस्य षः । धुनेति चस्य ठः । लिङ्गभ्यासस्येति—अत्र यद् वक्तव्यं तद् व्रश्चैत्यत्र उक्तम् । व्रश्च्यति इति । व्रश्च+स्यति (इडभावे) इति स्थिते पूर्ववत् स्कीरिति सलोपे चस्य षत्वे तस्य षठोरिति कत्वे स्यस्य षत्वे च रूपम् । ह्ययात् इति—आशिषि यासुटः कित्वात् रहिज्येति (२४१२) सम्प्रसारणम् । अत्रशीत्—अत्राचीत् इति । अदिच्चाद् वेट् । तत्र इट्पञ्चे नेटीति (२२६८) हलन्तलक्षणाया (वदत्रज—’ (२२३०) इत्यस्याः) इडेरप्राप्तौ—इट् इटीति (२२६६) सिज्लोपे च अत्रशीदिति । न च सिज्लोपस्यासिद्धत्वादेकादेशो दुरूपपाद इति वाच्यम् । ‘सिज्

लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वार्तिकान्तस्य सूपादत्वादिति ध्येयम् । इडभाव-
पक्षे तु अत्रच्, सिच् ईट् त् इति स्थिते शकारस्य धातुपाठोक्तनिर्द्देशमवलम्ब्य
सकारत्वेन पूर्ववत्, 'स्रोः—' (३८०) इति सलोपे, वदन्निति हलन्तलक्षणार्थां
वृद्धौ कृतायाम् अवाच स् ईट् इति जाते व्रथेति चस्य षः । तस्य षटोरिति कः । पर-
सकारस्य इणकोरिति षः । ततोऽत्राचीदिति । व्यच व्याजोकरणे इति । व्याजोकरणां
छद्मकरणम् । विचति इति—यहिज्येति सम्प्रसारणम् । विव्याच इति—लिटीत्य-
भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्र—' इति वस्योत्वं न । अत उपधायाः (२२८२)
इत्यस्य उपधाहृदिः । विविचतुरिति—अभ्यासकार्थे प्राग्बत् । अइस्य तु
'असंयोगाद्भिट् कित्, (२२४२) इत्यतुसः कित्ताद् यहिज्येति सम्प्र, । इहापि 'न
सम्प्र—' इति वस्योत्वाभावाद् द्रष्टव्यः । विव्यात्, इति—आशिषि यासुटः कित्तात्
(किदाशिषि) यहिज्येति सम्प्रसारणम् । अथाचोत्—अव्यचोत् इति । 'अतो हलादि-
लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । सिज्जलोपः पूर्ववत् । ननु व्यचधातोः
कुटादित्वस्त्रीकारात् 'गाङ्कुटादिभ्यः—(११२१) इति डिङ्तात् सम्प्रसारणे प्राते
व्यचिता । व्यचिष्यति इति कथमित्याशङ्क्याह—'व्यचिः कुटादित्वमनसीति ।
वार्तिकमिदम् । व्यचिर्व्यचधातोः कुटादित्वम् कुटायन्तर्भूतत्वम् स्यात्
अस्—भिन्ने कृतप्रत्यये परत' इति वार्तिकार्थः । ननु कुतो
जायते यत् कुटादित्वं कृद्विषये इति न तु तिङ्—विषये इति आह—अनसि इति ।
अस्प्रत्ययौ हि कृतसु दृश्यते । तेन 'अनसि' इति पर्युदासेन अस्भिन्नः कृदेव लक्ष्यते
न तिङ् । 'अत्राङ्गण' आनीयतामित्युक्ते हि ब्राह्मणेतरः कथित् पुरुष एवाणीयते,
न तु सिद्धो वा व्याप्ती वा । भिन्नजातिकत्वात् । एवमत्रापि । ननु 'तस्मान्नुड्
दिहलः' (२२८८) इत्युक्तत्वात् 'आनच्छ' इत्यत्र कथं नुट् । ऋच्छ्, षच्छ्, इत्य-
इति स्थिते ऋच्छत्युतामिति गुणे अत आदीरित्यभ्यासदीर्घे च आच्छ्, अच्छ्, अ इति
जाते 'आच्छ्' इत्यभ्यासस्य अनेकहलत्वात् इत्यत्राह—दिहलयहणस्येति । उप-
लक्षणत्वादिति सामान्येन निर्द्देशादित्यर्थः । न तु दिहल एव भवतीति नियमोऽस्तीति
भावः । आनच्छ् तुरिति—अतुसः कित्त्वाभावात् । ऋच्छिता इति । ऋच्छत्युताम्

(२३८६) इत्यस्य लिष्मातविषयकत्वात् । लोभिता—लोब्धा इति । 'तीपसह—'
 (२३४०) इतीङ्विकल्पः । शिशुं निति । वेदमन्त्रोऽयम् । न—शब्द इवार्थे । विप्रा
 ब्राह्मणा शिशुमिव मतिभिः ('दृक्षोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१०४) इति दीर्घः) रिहन्ति
 हिंसन्ति नूनो कुञ्चन्ति वैत्यर्थः । अज्ञानिति वाक्यशेषः । पौषादिकसवेति । पुषादौ
 पठितसुवैत्यर्थः । अङ्गपवादत्वादिति । स्पृशन्ति इति वार्तिकं हि पुषादङ् एव अपवादो
 न तु सिचः । अतोऽव हृपतेर्नित्यं सिच् । अतर्पादिति । नेटीति निषेधादधलन्तहृत्
 भावः । शस्य छित्तादिति—तुदादिभ्यः श इति शविकरणस्येत्यर्थः । 'शे हम्फादीनामि'ति
 वार्तिकमिदम् । 'शप्रत्यये परे नुमागमो भवतीत्यर्थः । हम्फादीनामित्यत्र आदिपदस्यार्थ-
 गाह—आदिशब्दः प्रकारे इति । तेन ये धातवः अत्र हम्फादीषु नकारानुपका
 नकारेणानुप्रविष्टा ते धातवः हम्फादवः विज्ञेयाः । नकारानुपकाय तुम्प, तृम्फ,
 हम्फेत्यादयः । हफादिति । किदाशिषीति किच्चात् 'अनिदितामि'ति नलोपः । एवं
 तुप्यात् । तुफ्यात् । हफादित्यादयः । अन्फासकारिति । इजादित्वात् गुरुमन्त्रा-
 चाम् । एवमन्यत्र । अतर्पादिति । नेटीति हृदिनिषेधः । सूर्यादिति । धात्वादि-
 रिति स' । हन्ति इति (३५४) दीर्घः । करोतीरेवेति—कृधातोरेवेत्यर्थः । अत्र
 व्याख्यानादेव 'कुर' इत्यस्याग्रहणं कृधातोश्च ग्रहणम् । अतएव कूर्यादिति सिद्धमिति
 नागेशे स्पष्टम् । लृङ् इति ऊदित् । तर्हिता—तर्हि इति । इङ्विकल्पः । उभयतैव
 लृच्पक्षगुणः । उत्तरत्र 'होठ' इति ह्रस्व ङ' । ताप्रत्ययस्य भ्रूयस्तयोरिति 'धा' आदेशः ।
 तस्य टुनेति ठादेशः । 'ठी ठे लोपः' इति लोपः । एवमन्यत्र । अहं हीत्—अताङ्र्चात्
 इति । 'हं ह' इत्यस्य ऊदित्वात् सिचि इङ्विकल्पः । पूर्वत्र नेटीति हृदिनिषेधः ।
 उत्तरत्र वदप्रज्ञःत इहो अताङ् सिच् ईत् इति स्थिते होठः, षठीः कः—
 इण्को—, अनुस्वारस्य यथीति क्रमेण—ढत्वकत्वपत्वाणि, परसवर्णेन ऊकारस्येति
 अताङ्र्चादिति अभ्यते । अताटांमिति । तसस्तामादेशे हृदिढत्वट्त्वादि प्राग्वत् ।
 एषिता—एषा इति । 'इषु' इति उदित्वादिङ्विकल्पस्यासि । इष्यादिति । आशिपि
 कित्वाद् गुणाभावे रूपम् । ऐत्रीदिति । आट्थेति हृदिः । इटः परत्वात् सिज्लोपः ।
 लिख अक्षरविन्यासे इति । लिखितुमित्यादि प्रामादिकमेव लिखितुमित्यस्यैव न्याय-

त्वात् । तदीजन्तु लिङ्गैः कुटादावनन्तभाव इति नागेशादयः । स्फुर सञ्जलने स्फुरथे
वा । उभयताप्यत्र—'बाह पुष्पोर बाह् रिचुदाहरणम् । 'न मतिः स्फुरति कापि धले
ठङ्गे विशेषतः (पञ्चतन्त्रम्) । अथास्य उपसर्गवशात् षत्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५३७ । स्फुरति स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥८॥३॥७६॥ *

• दो— । षत्वं वा स्यात् । निष्कुरति । निःस्फुरति ।
'स्फुर' इत्यकारोपधं केचित् पठन्ति । पस्फार ।
स्फुड १३८२ चुड १३८३ वुड * १३८४ सवरणे । क्रुड
१३८५ भुड १३८६ निमज्जने' इत्येके । गुरी १३८७
उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
णू १३८८ स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः
परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवोत् । धू १३८९ विधूनने ।
धुवति । गु १४०० पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गुता ।
गुष्यति । अगुषोत् । 'ऋस्वाद्ङ्गात्' (२३६८) । अगुताम् । अगुषुः ।
ध्रु १४०१ गतिस्यैर्ष्ययोः । 'ध्रुव' इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
ध्रुवतोल्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । द्रुध्रुविथ । ध्रुविता ।
ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अघ्रुवेत् । अघ्रुविष्ठाम् । कुड् १४०२
शब्दे । 'दीर्घान्त' इति कौयटादयः । कुविता । अकुविष्ट ।
'ऋस्वान्त' इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो
वृत्ताः ।

ॐ वुड इति बालमनोरमायाम् । तन्प्रमादविलसितम् । वुड इत्यस्यैव भुड इति
पाठमदीचित्यादिति ज्ञेयम् ।

पृङ् १४०३ व्यायामि । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् ।
व्याप्रियते । व्याप्रे । व्याप्राति । व्यापरिष्यते । व्यापृत ।
व्यपृषाताम् । सृङ् १४०४ प्राणत्यागे ।

The च of the roots स्फुर and स्फुल optionally becomes cere-
bral (ष), when the उपसर्गs निर्, नि and वि precede the roots.
Thus निष्फरति etc. No guna due to क्लिप्त of श् । श् to praise is
read with the ऊ cp.—परिष्कृत etc. 'one having praiseworthy
merit's ; भुवति by 'णो नः' and अवि श्नु—(272) which directs उवङ् ।
अनुषीत्—by इट्, elision of सिच् and the advent of उवङ् । धू to
shak°. It has been is read in स्त्रादि also. Remember the verse—

धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं

चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेशुन्

यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीय ॥'

in कविरहस्य by Vopadeva.

The root is thus भ्वादि (धवति), स्त्रादि (धू—धुनोति), तुदादि
(धुवति), क्तादि (धुनाति) and च्,रादि (धूनयति), गु to eject ex-
cretion, जुगुविथ—जुगुथ by option of इट् (भारद्वाजनियम). The
former is with उवङ्, गुता no इट् no उवङ् । अनुषीत्—no इट्,
no उवङ् and no निज्लोप । अगुपुः by 'केजुस्'. दुधुविथ etc. with
इट् and उवङ् as before. कुर्विता etc इट् and उवङ् because the
दीर्घपाठ (कु) of कैयट and others is सेट्, कुता etc want of
इट् and उवङ् due to अनिट् क of the ङस्रपाठ (कु) which is
read by न्यसकार । इत् i.e. here end the roots of कुटादि class.

पृङ् (पृ) to exercise i. e. to be heavily engaged e.g. व्यापृतोऽ
 वि नितरामिदानौम् etc. It is generally preceded by the उपसर्गः
 वि and चाङ्. Thus व्यापिषते etc. with रिङ् by the rule 'रिङ्
 शयक्लिङ्चु' (2367), in place of ऋ and इयङ् by 'अचि ऋ—'
 (272). व्यापरिङ् इयङ् अ (श) ते—व्यापिषते. व्यापमे लिट् no य and
 no रिङ्—पृषु त—पृषु ए—परपृ ए by उरत् (2244) an । उरण् रपरः (70)—
 पमे by इको यणचि (47) Then add व्या to it. Similarly व्यापवाते
 व्यापरिष्यते—with इट् and स्यते. इट् comes in by ऋह्नोः स्ये' (2366).
 गुणः । व्यापृत—सृङ् त । Elision of सिच् by 'इस्वादङ्गात्' (2369). सृङ्
 to give up life—

मित— । स्फुरतीति । 'अपदान्तस्य सूधन्' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां वा'
 —इत्यतो वेति चानुवर्तते । तच्छेषं पूर्यन्नाह—शत्वं वा स्वादिति । 'परिणूतगुणोदय'
 इति । परिणूतः स्तुतः प्रशंसाभागित्यर्थः । नुवति इति । 'अचि ऋ—' (३०३)
 इत्युपङ् । अनुवीत् । उवङ् इट् । सिञ्ज्लोपः । एवं ध्रुवतीत्यादि । जुगुविथ—
 जुगुय इति । भारद्वाजनियमादिङ्बिकल्पः । इट्पक्षे उवङ् । गुता इति ।
 अनिट्कत्वाद्भुवङ्भावः । एवं सिचि अगुपीदित्यत्र । द्रुध्रुविथ इत्यादि स्पष्टम् ।
 कुवितेत्यादि दीर्घपक्षे सैट्कत्वादिति । कुता इति । इस्वपक्षे त्वनिट्कत्वमिति
 विशेषः । कुटादयो गताः ।

रिङिति । 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (2367) । इयङिति—'अचि ऋ—' (२०२)
 इति । व्यापरिष्यते । 'ऋह्नोः स्ये' (२३६६) इति इट् । व्यापृत इति । इस्वादङ्गा-
 दिति सिञ्ज्लोपः । सृङ् प्राच्यत्यागे इति ।

२५३८ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥१३॥६३ ॥

दी— । लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र

डित्त्व' स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव ।
मर्त्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०५ पि १४०६ गतौ ।
लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रिता । पिता ।
धि १४०७ धारणे— । चि १४०८ निवासगत्योः । षू १४०९
प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४१० विक्षेपे । किरति ।
किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् ।
चकारौत् ।

The तङ् affixes are attached to the root म् when लुङ्,
लिट् and शित् (श-eliding affixes) follow i. e. म् is आत्मनेपदी in
लट्, लोट्, लङ्, विधिलिट् लुङ् and आशीर्लिट् and nowhere else.
The root reads ङ-eliding (मङ्). This ङ् is to regulate its
pitch in the Vedas and hence does not indicate its आत्मनेपदित्व
by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' ; ममार—लिट् परस्मै. णल्—स्मृम् अ—स्मर् मार अ
by 'उरत्' (2244) उरर् रपरः (70) and 'असौ ङ्णिति' (254) ममार
अ by 'इलादि—'ममार. ममर्थ—see 'मृती भारद्वाजस्व' (2296). मम्रिव by
क्रादिनियम (2292) ; मरिष्यति by षड्ढनोः स्वे (2366). मृषीष्ट—आशीः कित् ।
अमृत—लुङ् कित् by 'लिट् सिचौ—' (2300) and मिज्जोप by 'इस्त्रा-
दङ्गात्—' (2369).

अथ etc. रियति पियति—Here इयङ् comes being अन्तरङ्ग in
comparison with लघूपधगुण (2189). सुवति by धात्वादिः पः सः and
उवङ् (272). कृ to scatter. It is सेट्. किरति by 'मृत इहातोः'
(2390) and 'उरर् रपरः (70) । चकार by 'उरत्', '—रपरः' षड्ढ-
न्युताम् (2383) and 'अत उपधायाः' (2282). चकरतुः all the above

rules apply except 'अत उपधायाः' (2382), कृता—करीता by 'वृत्तो वा' (2391), कौश्यान्—आशो. by 'हलि च' (354), अकारित् by 'सिचि वृद्धिः—' (2297)

शित्—। नियतेरिति । 'अनुदात्तङितः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मने-
पदमिति वर्तते । 'शर्दः शितः', (१।३।६०) इत्यतः शित इति च । तदाह—लुङ्—
ल्लिङोः शितथेत्यादि । प्रकृतिभुतादिति । उपसर्गधोमव्याहृच्छर्धमिदं विशेषणम् ।
ततोपसर्गे सत्यसत्यपि तडिति भावः । नान्यवेति—नियमार्धमिदम् । तथा च लट्,
लोट्, लङ्, विधिविङ्, आशीर्लिङ्, लुङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्, लृङ्,
दिधिति फलितम् । ननु 'लृङ् प्राणव्यागे इतिङकारानुबन्धकारणादेव 'अनुदात्तङित
—'इत्यात्मनेपदे प्राप्ते एतन्नियमवानयमनुबन्धो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—'ङित्त्वं' स्वराधे-
मिति । तथाच 'तास्यनुदात्तेन् ङित्दुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन ङित्त्वं
परस्य लादेशसर्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे कृते मा हि सति'त्यत्र धातुरुदात्तः ।
ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यादिति भावः । नियते । 'रिङ् शयक
'ल्लिङ्, लृ' (२३६७) इति रिङ् । 'अचि च्—' (३७२) इतीयङ् । शः । मगरिति ।
अभ्यासस्य—'उरत्' (२२४४) इतरदत्वम् । 'उरत्, रपरः' (७०) इति रपरत्वम्
इत्यादिः शेषः । अङ्गस्य 'अचो वृषिति' (२५४) इति वृद्धिः । अनुमुसोस्त
ममृतुः । मस्रु रिति यण्वेव 'असंयोगादिति' कित्त्वाद् गुणाप्रवृत्तिः । ममर्ध इति—'अहन्व
इङ्, नित्यानिट्' इति संयहादिङ्भावः । ममिब इति—कादिनियमादिद् ।
मत्तासीति तासि रूपम्—यदा मध्यमपुरुषोऽव द्रष्टव्यः । अभिवर्ज् 'मत्ता' इत्येव ।
परस्मैपदित्वदर्शनाय तासावुशहरणम् । मरिथ्यति इति—'अह्नोःस्ये' (२३६६) इति
इङिति भावः । सूषीष्ट—आषिथि कित्त्वात् गुणः । अमृत इति—लुङि सिचि
रूपम् । 'लिङ्, सिचौ'—इति कित्त्वात् गुणो नापि वृद्धिः । 'ङ्सादङ्गात्' (२३६८) इति
मिङ्गोपः । अपृक्ताभावादीङ्भावः ।

अथेति । रि श—रि अ इति स्थिते लघुपधगुणं स्वादित्याशङ्क्य आह—लघु-
पधगुणादिति । लघुपधगुणो हि प्रकृतिप्रत्ययौ विकरन्वापिचते । तेना'

वहपेक्षः । इयङ् तु प्रकृतिप्रत्ययभावमेव । तेनायमल्पापेक्षः । अतः 'असिञ्जं
 वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इतीयङ् । सुवति । उवङ् । सविता । इङ्गुणी । कृ विक्षेपे इति ।
 दीर्घान्तोऽयं सेट् च । किरतीति । ऋत इडातोः (२३६०) इति इत् । रपरत्वम् ।
 चकार इति । 'उरत्,' 'उरण् रपर' (७०) ऋच्छ्लुताम् (२३८३) . 'अत उप-
 धाया' (२२८२) इत्येषां यथापूर्वं प्रयोगः । अतुसि तु शेषवर्जं सर्वं प्रयोक्तव्यमिति
 विशेषः । एवमुसि । करिता—करीता इति । 'वृती वा' (२३६१) इतीटो दीर्घ-
 विकल्पः । कौथ्यादिति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । अकारीत् इति । सिचि
 इतिः । इटः परत्वात् सिञ्जलोपः । 'वसूनि तोथं धनवद् व्यकारीत्' इति भट्टिः ।
 अथ किरतेः सुडागममभिप्रेत्याह—

२५३८ । किरती लवने ॥६।१।१४०॥

टी— । उपात् किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्कि-
 रति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्'
 (वार्तिक) । उपास्किरत् । उपचस्कार ।

The aug. सुट् is prefixed to the root कृ, preceded by the
 उपसर्ग उप, in the sense of mowing. Thus उपस्किरति । सुट् is टित् ।
 Hence by 'आद्यन्तौ टकितौ' it will be the first letter of कृ । 'It
 must be said that सुट् will come before the क (of कृ), even
 when the aug. अट् or the अभ्यास (च) is interposed between the
 उपसर्ग and कृ' (Varttika) । Thus उपास्किरत् (उप (अट्) कृ श् तिप्—
 उप च सुट् किरत्) उपचस्कार (उप (च) कार—उप-च सुट् कार) ।

मित— । किरताविति । 'उपात् प्रतियत्रवैकृतवाक्याध्याहारिषु' (६।१।१३६)
 इत्यत उपादिति पद्यम्यन्तमनुवर्तते । 'सुट् कात् पूर्वः (६।१।१३५) इत्यतः सुडितिः ।
 किरताविति च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—उपात् किरतेरिति । लवणमिति क्तिदार्थकस्य

नुधातो ल्युटि रूपम् । तदाह ऊँदेऽर्थे इति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि'त्यादि वार्त्तिकम् ।
'सुट् कात् पूर्वः' इति सूत्रान् परं पठितम् । सूत्रेणाप्राप्तौ उच्यते । उपास्किरदित्यादि ।
स्यष्टम् । लवनभिन्नार्थे तु सुट् न । उपकिरति विक्षिपतीत्यर्थः ।

२५४० । हिंसायां प्रतेञ्च ॥६।१।१४१॥

दी— । उपात् प्रतेञ्च किरतेः सुट् स्याद्विंसायाम् ।
उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ १४११ । निगरणे ।

सुट् comes before किरति, coming after the उपसर्गस्य उप as also प्रति, in the sense of doing harm. Thus उपस्किरति । Here also the Varttika 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' applies ; cp. 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नद्यैः' (शिगुपालवधम्) । प्रतिचस्करे is in the passive voice where गुण comes in by 'अच्छत्युताम्' (2383). गृ to swallow:—

मित— । हिंसायामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । चकारादुपादित्यस्य समुच्चयः ।
तदाह—प्रतेञ्च अवापि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' इति वार्त्तिकस्योपयोगः । तेन
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नद्यैः' (माघः) इत्यादि सहकृते । 'प्रतिचस्करे' इति
कर्मणि लिट् । अच्छत्युतामिति गुणः । गृ निगरणे इति । दीर्घान्तोऽथमिड् च ।—

२५४१ । अचि विभाषा ॥८।२।२१॥

दी— । गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति ।
गिलति । जगार—जगाल । जगरिद्य—जगलिय । टृड् १४१२
आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्त्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । धृड् १४१३
अवस्थाने । ध्रियते ।

The रेफ (र) of गिरति (गृ) optionally becomes ल, when any

affix, having a vowel (अच्) at the outset follows. Thus गिरति गिलति etc. वृङ् to love, to fondle. आद्रिषते with रिङ् and इयङ् as before. आद्रियते by 'आतो डितः' (2235). आद्रे no गुण due to कित् by 'असंयोगान्निट् कित्' (2242). आदरिष्यते—by 'ऋह्नोः—' (2366). आद्रीष्ट—(आशीः) by 'उय' (2368). आहत (हृङ्)—by 'ह्रस्वादङ्गान्—' (2369). धृङ् (धृ) to remain, to keep at etc. cp. 'ध्रियते भूपतिः पिता' (महाभारतम्) ।

मित—। गिरतेरिति । 'यो घञि' (८२।२०) इत्यतो 'यः' इति गृ' इत्यस्य षष्ठान्तमनुवर्तते । 'कपो रो लः' (८२।१८) इत्यतो रो ल' इति च । तदाह— गिरतेरित्यादि । अजादाविति । 'धातोः कार्यसुच्यमान्य' तत् प्रत्यये भवति इति परिभाषया प्रत्ययो लभ्यते । स च अचोत्यनेन विशिष्यते । तदादिर्वाधः । गिरति— गिलति इत्यादि । 'ऋत इहातोः', रपरत्वम् । किरतिवद्वत्पक्षे रूपाणि । आद्रियते इति । रिङ् । इयङ् । 'आतो डितः' (२२३५) इतीयादेशः । 'तथाद्रिषन्ते न बुधाः सुधामपि' (नैषधम्) । आद्रे इति । कित्त्वान्न गुणः । आदरिष्यते इति । ऋह्नो- रिति इट् । आद्रीष्ट इति । उयेति कित्त्वान्न गुणः । आहत इति—ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । धृङ् अवस्थाने इति—हृङ्वद्रूपाणि ।

दी—। अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १४१४ शीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिय— पप्र । प्रंष्टात् । प्रच्छति । अप्राचोत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः ॥ सृज् १४१५ विसर्गे । 'विभाषा सृजिट्शोः' (२४०४) । ससर्जिथ—सस्रष्टे । स्रष्टा । स्रच्छति 'सिजिट्शोर्भ' ल्यमकिति' (२४०५) इत्यमागमः । सृज्येत् । सृज्यात् । अस्राचीत् । टुमसृजो १४१६ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मज्जिनशोर्भ' लि'

(२५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्तप्रात् पूर्वो नुम्वाच्यः'
 (वार्त्तिक) । संयोगादिलोपः । ममङ्कथ—ममज्जिथ ।
 मङ्क्ता । मङ्क्प्रति । अमाङ्क्तीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्त्तुः ।
 रुजो १४१७ भङ्गे । रोक्ता । रोक्प्रति । अरोक्तीत् । अरोक्ताम् ।
 भुजो १४१८ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप १४१९ स्पर्शे । क्रीमा ।
 अक्कीप्तीत् । रुश १४२० रिश १४२१ हिंसायाम् । तालव्यान्तो ।
 रोष्ठा । रोष्प्रति । रेष्ठा । रेष्प्रति । लिश १४२२ गतौ ।
 अलिच्छत् । स्पृश १४२३ संस्पर्शने । स्पृष्टा—स्पृष्टा । स्पृच्छप्रति
 —स्पृच्छप्रति । अस्पृच्छीत्—अस्पृच्छीत्—अस्पृच्छत् । विच्छ
 १४२४ गतौ । 'गुपूधुप—' (२३०३) इत्यायः । आर्द्धधातुके
 वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार—विविच्छ । विश १४२५
 प्रवेशने । विशति । वैष्ठा । मृश १४२६ आमर्शने । आमर्शनं
 स्पर्शः । अम्राच्छीत्—अम्राच्छीत्—अमृच्छत् । शुद १४२७
 प्रेरणे । कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षद्लृ
 १४२८ विशरणगत्यवसादनेषु । 'सोदति' इत्यादि भौवादि-
 कवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सोदती—सोदन्ती ।
 ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः ।
 शस्तूदात्तः । शद्लृ १४२९ शतने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः ।
 शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (२०६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४३० संङ्गमे । 'मिल संश्लेषणे'
 इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्तृभिप्राये तद्धर्थः । मिलति—
 मिलते । मिमेल—मिमिले । मुच्लृ—१४३१ मोचणे ।

Now come sixteen परस्मैपदी roots. प्रच्छ to intend to know, प्रच्छति by 'यद्विज्या—' (2412) due to ङित्त्व of श । पप्रच्छतुः and not पप्रच्छतुः with सम्प्र—because अतुम् is not कित् here due to its following च्छ which is a संयोग letter. पप्रच्छिथ—पप्रष्ट by भारद्वाजनियम (2296), पप्रच्छ् थ—पप्रष् थ by 'वथ—' (294)—पप्रष्ट by 'हुना ह्रुः' (113). Similarly प्रष्टा । In प्रस्यति, this थ is changed into क by षढोः कः (395). असाचीत्—इडि by 'वदव्रज—' (2267) because the root is अनिट्. The rest is as above. वृत्—i, e. Here end the किरादि roots. सृज् to let go, create सृजति etc. ससृजिथ—ससृष्ट by option of इट्, cp. विभाषा सृजिहृगोः । In the case of ससृष्ट, there comes अम् by 'सृजिहृगोः—' (2405) for थल is पित् and hence अकित् । Thus सृज् + थल—ससृज् थ—ससृ य (अम्)—ससृष् थ ('वथ—'). In the case of इट्, the root is gunnated. सृष्टा by अम्, थल and ह्रुत्व । सस्यति—अम्, थल, कत्व and थल । सृजित् by 'अतो येयः' (22:2). सृज्यात्—by किदाशिवि । असाचीत्—by 'वदव्रज—' (2267) and अम् etc. मञ्जति—by 'सोः युना युः' (111) which gives श in place of स ; then ज्ञ in place of श by 'भलां जग्—' (51). 'किं तव परमाणुर्ध्वं यव मञ्जति मन्दरः' (श्रीधरस्वामी in भागवत) । ममञ्जिथ—ममञ्क्थ—option of इट्, by भारद्वाज नियम । In the latter case the process is thus—ममसृज् थ—ममज् थ due to the elision of स् by 'सोः—' 380)—मम नुम ज् थ by 'मसृजिनगोभलि' (2517), and the Varrtika 'मसृजिनगोभलि' ममनृग्थ by 'सोः कुः' (378)—ममञ्क् नुथ by 'नद्यापदान्तस्य—' (123), 'अनुस्वारस्य ययि—' (124) and 'स्वरि च' (121). Similarly मञ्क्ता मञ्क्यति or मञ्क्थ्यति here थल comes by इण्कोः (211) असाञ्चीत्—नुङ् ; the process is the same except इडि by 'वदव्रज—' which applies because the root is अनिट् । रोक्ता—by सोः कुः (378)

and 'खरि च' (121). रोत्यति—apply the above two rules and 'इण्कोः—' (211). Similarly अगौचोत् with वृद्धि (वदत्रज—' 2267) in addition to above रोटा—by 'ब्रय—'(294) and टुना-113). रोत्यति by षट्कोः—'(295). अलिचत्—by 'शल इगुपधात्—' (2336). No guna due to कित् । स्पृष्टा—स्पृष्टा—the former is by अम् ; cp 'अनुदात्तस्य चट्—' (2402) and 'ब्रय—' (294) etc. The latter is by लृच्-पुषगुण and ब्रय etc. Similarly सम्प्रत्यति—स्पृष्टति with 'षट्कोः—' (295) in addition, असंप्राचीत्—अस्यार्चोत्—अस्पृचत् । All these three forms are due to सिञ् विकल्प by the vartuka स्पृशसृशकृशष्टपष्टपां स्लिः सिञ् वा वाच्यः' under the rule 'न दृगः' (2407). Thus when there is सिञ् the form stands as असंप्राचीत् and अस्यार्चोत्, with अम् in the former case due to 'अनुदात्तस्य—' (2402) and गुण in the latter case (because अम् is optional). And when सिञ् is wanting, then क्स comes in by 'शल इगुपधात्—' (2336) and gives अस्पृचत् without गुण or वृद्धि for क्स is कित् । In the former two cases, apply the rules उरण् रपरः (70) (—in case of अम्), 'वदत्रज—' (2267) 'ब्रय—' (294) 'षट्कोः कः—' (295) and इण्कोः (211—12). In the third case (क्स) all the rules apply save and except उरण् रपरः and 'वदत्रज—' । मृश् to touch, consult (परामृशति) etc. अमाचीत्—अमार्चोत्—अमृचत् see above. बुद् (चोपदेश) to urge or send. It has been again read here with a view to make it परस्मैपदी even when the fruit of the action accrues to the agent, वदत् or बुद् is conjugated as सीदति etc, like that read in भृदि । Here it is read to make the augment नुम् optional thus सीदती—सीदन्ती (बुद् + श्ठ + स्त्री १मा with नुम् by the rule 'आच्छीनद्योर्नुम्' (446). And the fact that वदत् or बुद् has been read

under the ज्वलादि class in भृदि is to attach the affix ण after it by the rule 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः' (2903). Hence सादः (सद + ण). The object of reading it here is again to regulate स्वर or pitch. Because शप् is अनुदात्त whereas श is उदात्त। शदल् or शद (शीयते etc.) is again read here for regulating स्वर। Because the root cannot have the affix शल् (श्ता is 1st, case-ending sing.) after it as it is आत्मनेपदी (and not परस्मैपदी) by the rule 'शदेः शितः' (2362). Thus it cannot be argued that it is here read again for the augment नुम् which is enjoined to a root only when the affix शल् follows and not शानच्। Now we take up the six स्वरितेत् or उभयपदी roots. मिल to assemble together. This root has been read as 'मिल संश्लेषणे (to embrace) in this सुदादि class. Here it is again read so as to make it आत्मनेपदी when the fruition rests on the agent. (And the former मिल संश्लेषणे is परस्मैपदी even when the result of the action goes to the doer). मिलति etc. easy. सुवल् or सुव् to leave or let go—

मित—। अथिति। प्रच्छ जीसायामिति। ज्ञातुमिच्छायामित्यर्थः। शप्रत्यये 'शङ्घिन्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं मत्वाह—पृच्छतीति। पप्रच्छतुरिति। अत्र संयोगात् परस्मै 'असंयोगाङ्गिष् कित्' (२२४२) इत्यनुसः कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणम् पप्रच्छिद्य—पप्रष्ठ इति। भारद्वाजनियमादिद्विकल्पः। पूर्वत-रूपं स्पष्टम्। उत्तरत तु पप्रच्छ्, थल् इति स्थिते 'प्रथ—' (२६४) इतिच्छस्य षः। ततः घुनेति (११३) थस्य ठः। एवं प्रष्ट। प्रत्यतीत्यादि। उत्तरत 'थरोः कः सि (२६५) इण्कोरादेश-प्रत्यययोः' (२११—१२) इति अधिकी। अप्राचीदिति—अवापि प्राग्वत् प्रक्रिया। इडभावात् टोयस्मात् प्राप्ते वंदवजेति इडन्तलक्षणाहहिरधिकेति विशेषः। एवमप्राचरित्यादि। किरादयो हत्ता इति—गता इत्यर्थः। ससर्जिद—सस्रष्ठ इति। इट्, पक्षे

लघुपधगुण । अनिट्पक्षे तु समृज् घ इति स्थिते घलः पिबूनाकिनात् सञि—
दृशोरिति अमागमः । उरण् रपरः (७०) इति रपरत्वम् । मिच्चादन्त्यादचः परः ।
सस्रज् घ इति जाते व्रथेति (२६४) घः । यस्य च ष्टुत्वेन ठः । ए' सष्टेति
स्रत्यतीत्यत्र तु 'षटोः कः—' (२६५), 'इण्कोः' (३११) इति कत्वप्रत्ये
विशेष—मृजेदितिः 'अतो वीथः (२२१२) ।' 'आद् गुणः' (६६) । स्रज्यादिति—
किदाशिषीति गुणविरहः । असाचीदिति । अप्राचीदितिवत् । टुमसृजो युङ्गो
इति । मसृज श ति इति स्थिते सस्र स्रोः युनेति (१११) शः । तस्य
'भलां जश्—' (५१) इति जश्वेन जः । ममञ्जेति । अत्र अकारस्य उपधात्वा-
भावात् 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेन वृद्धिर्नापि लघुपधगुणः ।
ममञ्जिथ—ममञ्ज् घ इति—भारद्वाजनियनादिङ्विकल्पः । उत्तरत्र ममसृज् घ
इति स्थिते मसृजिनशोरिति नुमि क्ते तस्य च 'मसृजरन्थात् पूर्वो नुम्वाथ'
इति जकारात् प्रागवस्थाने ममसृज् घ इति जाते म्कोरिति (३८०) सलोपे
'नद्यापदान्तस्य—' इति नस्यानुस्वारे जस्य चोः कुरिति कुत्वेन गकारे, अनुस्वारस्य यथीति
परमवर्णो डः । तस्य खरि चिति चत्वेन कः । बालमनोरमायां तु 'यदापि अकारात्
परकं नुमि मस्यपि इहं सिध्यति तथापि अन्यात् पूर्वो नुमित्वस्य मस्र इत्यादौ नलोपः
फलम्, अन्यथा उपधात्वाभावान्नलोपो न स्यादिति भावः' इत्याक्रमम् । तच्चिन्त्यम् । तथा
सति अत्र वान्निशावतारणस्य फलाभावेन तद्व्यर्थ्यापत्तेः । किञ्चाद्यापि एतद्वार्त्तिकाभावे
स्रोः युनेति युत्वेन स्रान्नतु स्कोरिति सलोपः । नुमि प्राग् विहिते तु न तादृशवकाश
इति विभावनोयमिति दिक् । संयोगादिलोप इति । स्कोरिति सलोप इत्यर्थः ।
मसृज्यति इति । पूर्वसूत्राणि सर्वान्येव प्रयोज्यानि । ततः इण्कोरिति सस्र पत्वम् ।
अमाञ्चीदिति पूर्ववत् प्रक्रिया । वदव्रजिति वृद्धिर्विशेषाः । रीक्ता (रुज् + ता) इति ।
गुणः । जस्य गः । तस्य कः । रीच्यति इति । अत्र स्यः पत्वमधिकम् । अरीचीदिति
वृद्धिर्विशेषा । कुत्त्वचत्वपत्वानि प्राग् वत् । रोष्टेति । शस्र व्रथेति (२६४) घः । तस्य
ष्टुत्वेन ठः । रीच्यति इति । यस्य 'षटोः कः—' (२६५) कः । पत्वम् । एवं रीष्टा—
रीच्यति । अलिथदिति । 'श्ल इगुपधात्—' (२३३६) इति कसः । तस्य कित्वात्

किङ्ति चेति निषेधात्तु गुणः । स्पृष्टा—स्पृष्टा इति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्
 (२४०२) इत्यम्बिकल्पाद् रूपद्वयम् । तत्र अम्पक्षे पूर्वम् । अमभावे गुणेन परम् ।
 अम्पक्षे उरगिति रपरत्वम् । पलटुत्वे उभयत्रैव तुल्ये । स्पृष्ट्यति—स्पृष्ट्यति । इति
 प्राग्वत् षट्ठीरिति षस्य कः, इङ्कोरिति सस्य षय विशेषः । अस्पृञ्चीत्—अस्पृञ्चीत्—
 अस्पृञ्चदिति । 'स्पृशशक्कगृहपटुपां च्छि सिञ् वा वाच्य' इति वार्तिकान्
 (इदं 'न ह्रस्वः' (२४०३) इत्यत्र पठितम्) अत्र सिञ्बिकल्पः । सिञ्भावपक्षे
 क्म् । सिञ्पक्षे पुनः रूपद्वयम् । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य— (२४०३) इत्यम्बिकल्पात् ।
 तेन एकत्र (अस्पृञ्चीदित्यत्र) सिञ्मौ (रपरत्वम्) । अपरत्र (अस्पृञ्चीदित्यत्र)
 सिञ्मावम् । उभयत्रैव—ह्रस्वत्वत्तत्त्वात् तद्धिः, षत्वकत्वत्वाग्नि च समानि । क्म्—
 पक्षे तु अस्पृञ्चत् इति । क्म्स्य किङ्त्वाद् गुणवृद्धोरभावो विशेषः । एवमस्माचीत्—
 अस्माचीत्—अस्मृञ्चदिति । णुद् प्रेरणे इति । अयं तुदनेरव्यवहितपरमेव उभय-
 पदित्वेन पठितः । ननु तर्ह्यत्र पाठः एनः कथमित्यत्र आह—कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले
 इति—कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले इति तदर्थः । परस्मैपदार्थः इति । षट्ठ् इति । भीवादिक्-
 वत्—भ्वादी पठितषट्ठ् इवेत्यर्थः । नृष्विकल्पार्थ इति । 'आच्छीनदीनुम्' (४४५)
 इत्यनेनेति भावः । ज्वनादी—पाठस्तु इति । णार्थः—'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः'
 इति णप्रत्ययार्थः । उदाहरति—साद् इति । स्वरार्थेति । इह पुनः पाठ
 इति भावः । अतएव श्श्विकरणयोर्भेदं दर्शयति । श्वनुदात्त इत्यादिना ।
 शता लिति । श्लशब्दस्य प्रथमैकवचने शतेति—माता पितेतिवत् । श्दघातोः श्ल—
 प्रत्ययो न युज्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुः श्दरित्यादि । यथेति । स्वरितेन उभयपदिनः ।
 तद्धर्थः—आत्मनेपदार्थः । मुञ्चल—मोचन्ते इति—

२५४२ । शे मुचादीनाम् ॥७।१।५८॥

दी— । नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् ।
 मुञ्चीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । लुप् १४३२ छेदने ।
 लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । विदुलृ १४३३ लाभे ।

विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते
 सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ।
 परिवेत्ता । परिवर्जने । जेष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च
 लब्धवानित्यर्थः (?) । तृन्तृचौ । लिप १४३४ उपदेहे । उपदेहो
 वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिचि—' (२४२८)
 इत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिप्त । पिच
 १४३५ चरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—
 असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ चयः परस्मैपदिनः । कृतो १४३६ क्तेदने । कन्तति ।
 चकर्त् । कर्त्तिता । कर्त्तियति—कर्त्स्यति । अकर्त्तित् । खिद
 १४३७ परिखाति । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये
 दिवादौ रुधादौ च । पिशि १४३८ अवयवे—पिंशति । पेशिता ।
 अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' । वृत् । मुचाददस्तु-
 दादयश्च ।

इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ।

The augment गुम् is directed to the eight roots of the मुचादि
 class viz—मुच्, लुप्, विद्, लिप्, सिच्, कृत्, खिद् and पिग्—when the
 विकरण श follows. Thus मुञ्चति—मुञ्चते etc. मुचीट (चाग्नीलिङ्) ।
 Here लिङ् is कित् by 'लिङ्सिचौ—' (२३००), hence no guna. च is
 changed into क by चोः कुः (३७८) and पत्व of सौट is by 'इङ्कोः'
 (२११) । अमुचत्—अङ् due to the elision of लृ by 'पुषादि—' (२३२६) ।
 अमुक्त—सिच् (चात्मनेपदी) here सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (२३६६) ।

Similarly अलुपत्—अलुप्त etc. In परिवेत्ता—परि means वर्जन or leaving aside. ज्येष्ठं परित्यज्य etc. The meaning is clear but its source and context are obscure, टन्टृच्ची i. e. the form may be obtained with टन् or टच्। तडि तु वा i. e. अड् comes optionally, when the root is आत्मनेपद् by the rule 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (2419) Thus अलिपत् with अड् and अलिप्त with सिच् which slides by 'इसात्—'। अभिषिञ्चति—by 'उपसर्गात् सुनोति—' (2270). अभ्यषिञ्चत् by 'प्राक् सितादङ्यबाधेऽपि' (2276). अभिषिषेच—by 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277),

अथ etc.—कृती (कृत्) ईदित् or ई-eliding to prohibit इट् in निष्ठा ; cp 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (3039). चकथ by भारद्वाजनियम—'कृतोभारद्वाजस्य' (2296). कर्त्तव्यति—'कर्त्तव्यति' due to option of इट् by 'सिऽसिचि कृतचृत—' (2506). अकर्त्तान् by 'नेटि' (2268), 'पुगन्त—' (2189) and 'इट ईटि' (2266). पिण् (पिण्) to pound. This also means to make manifest. Here end both the मुचादि and the नुदादि class of roots.

मित्त—। श्रे इति। अपेक्षितं पूरयन्नाह—नुम् स्वादिति। 'इदितो नुम् धातो' रित्यतस्तदनुष्ठेति भावः। मुचादयस्तटौ, यथा—मुच्, लुप्, विद्, सिप्, मिस्, कृत्, सिद्, पिण्चेति। मुचादिति। किदाशिषीति यामुटः किञ्चान्न गुणः। मुचीष्ट इति। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (२३००) इति किञ्चान्न गुणः। चोःकुरिति (३०८) चस्य कः। इण्कोरिति (२११) षः। अमुचत्—अमुक्त इति। लृदित्वात् 'पुषादि—' (२३३६) इत्यङि अमुचत् इति। लिङ्चान्न गुणः। अन्यथ 'लिङ्सिचाविति किञ्चान्न गुणाभावः। इत्सादङ्गादिति (२३८६) सिज्-लोपश्च। एवमलिपत्—अलिप्त-त्यादि। विवेद—विविदि इति। अलः पिच्चान् पूर्ववत् लघूपध गुणः। उत्तरत् तु एणः किञ्चान्न गुणः। परिवेत्तेति। अत्र परेरर्थमाह—परिवर्जने इति। ज्येष्ठं परित्य-

ज्वेति—अस्य मूलप्रकरणे सृग्ये । नीरवा अत्र नागेगादयः । ळन्तुषाविति ।
 एतयोरेकतरिण परिवर्तेति सिद्धमित्यर्थः । लिम्पतीति 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' (बाल-
 चरितम्, सूक्तकटिकम्) अत्र तु धातोराच्छादने वृत्तिः । तङ्ङि तु वृत्तिः । अङ्ङिति परा-
 नुश्लने । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (२४१८) इत्यङ्ङ्विकल्पकं सूत्रम् । अलिपतीति अङ्ङि ।
 अलिपतीति सिचि प्राग्वत् । अभिषिञ्चति इति । 'उपसर्गादिति—' (२२७०) षत्वम् ।
 अभ्यषिञ्चति । 'प्राक् सितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । अभिषिषेचति ।
 स्यादिवभ्यासेनेति (२२७६) षः ।

अथेति । क्ततीति ईदित्वान्निष्ठायाम् 'श्रीदितो—' (२०३८) इतीङ्भावः ।
 कर्त्तिष्यते— कर्त्स्यति इति, 'सिऽसिचि—' (२५०६) इतीङ् विकल्पः । दीपनायां
 लकाशने इत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिण्यां तुदादि-प्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तरुधादि-प्रकरणम्

दी—। रुधिर् १४३८ आवरणे । नव स्वरिते इरितश्च ।

२५४३ । रुधादिभ्यः अम् ॥३।१।७८॥

दी—। शपोऽपवादः । मित्त्नादन्तग्रादचः परः ।

नित्यत्वाद् गुणं वाधते । रुणद्धि । 'असोरल्लोपः' (२४६८) ।
नत्वस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वास्तत्वं न ।
'न पदान्त—' (५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो
न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधे ।
अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—
अरौत्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् १४४० विदारणे । भिनत्ति ।
भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिन्ताम् । अभिनदम् ।
अभिन्त । अभिदत्—अभैत्सीत् । अभित्त । छिदिर् १४४१
द्वैधीकरणे— । अच्छिदत्—अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । रिचिर् १४४२
विरिचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता ।
अरिणक् । अरिचत्—अरैचोत् । अरिक्त । विचिर् १४४३

पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । चुदिर् १४४४ सम्पे षणे ।
 चुणत्ति । चुन्ते । चोत्ता । अचुदत्—अचौत्सीत । अचुन्त ।
 युजिर् १४४५ योगे । योक्ता । उच्छुदिर् १४४६ दीप्तिदेव-
 नयोः । कृणत्ति । कृन्ते । चच्छुर्द । 'सेऽसिचि—'(२५०६) इति
 वेट् । चच्छुदिषे—चच्छुत्से । कर्दिता । कर्दिष्यति—कर्त्-
 स्यति । अच्छुदत्—अच्छुर्दीत् । अच्छुर्दिष्ठ । उच्छुदिर् १४४७
 हिंसानादरयोः । कृणत्तीत्यादि । कृणत्तिवत् । कृतो १४४८
 वेष्टने । परस्मैपदो । कृणत्ति । आर्द्धधातुके तौटादिकवत् ।
 जिङ्न्धी १४४९ दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ।

The विकरण णम् (न) is affixed to the roots of the रुधादि class. This overrules णप् । Being नित् or म्—eliding, णम् will have its position after the final अच् or vowel (and ण् will elide due to प्रत्ययत्व of णम्). Thus न only remains). णम् being a नित्य विधि or persistent injunction, bars गुण directed by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus without गुण we have रुध् + णम् + तिप् = रुणध् ति = रुणध् धि—एत्व by 'अट्कुप्राब्—' (8. 4. 2.) and ध by 'भषस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) = रुणद्धि by 'भलां जश्—' (५१) । In रुणध् तस्—तस् is डित् (by 'सार्धधातुकमपित्') hence by 'असोः—' (२४६९) the अ of न is dropped and we have रुणध् तस् with एत्व । But as this एत्व is instructed in the असिद्ध chapter (पूर्ववासिद्धम्—८२:१), so it is असिद्ध or non-existent. Thus in fact the dental न stands unchanged— which fact turns न into अनुस्वार by 'नथापदान्तस्य—' (१२३—८३:२६) which (अनुस्वार) again turns into न itself due to ध following, by the rule 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४—३:४:५८) । But this final न

(obtained by परसवर्ण) will again be changed into cerebral (ष) due to 'अट्कुप्ताड्— (८४१२) because this final न is असिद्ध । Here a question arises—the elision of अ (अलोप), effected by 'शूनसोः—' is स्यानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (५०) । If so, then ण along with अ can neither change into न nor into अनुस्वार (for the consonant न only does so and not when the same is in conjunction with a vowel such as अ etc). To answer this the rule ' न पदान्त—' (५१) is cited here. And thus by this rule अलोप is not स्यानिवत् with reference to अनुस्वार and परसवर्ण । Now रुन्ध्, तस्=रुन्ध्, धस् by 'भ्रपः—' (२२८०)=रुन्ध ० स्—the second ध is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)=रुन्धः । Similarly रुन्धन्ति, रुन्धे । रोहा by लघूपधगुण for there is no श्म् (रुष+ता—रोध धा =रोहा ; रोह्वाति—गुणः and चत् by 'खरि च (१२१) । रुषज्—रुन्धात् (तु and तातड्) । रुन्धि (हुभ्रलभ्यो ह्रिधिः and 'संयोगान्तस्य लोपः' and also अलोप of अ due to अपित्व (डित्त्व) of हि by 'सिच्यपिच') । रुणधानि—रुणधे—आनिप् and ऐप् are पित् hence no elision of अ or अनुस्वार etc. अरुणत्—(अट् रुन्ध् तिप् लङ्)—अरुणधत्—अरुणध् ० by 'हलङ्गावभ्यः—' (२५२)—अरुणत्—इ by 'वाऽवसाने' । अरुन्धाम्—तस्= ताम् = धाम् । अलोप of न for तस् is डित् । अरुणत्—अरुणः (लङ् सिप्) by 'दथ' (२४६८). अरुणधम्—मिप् = अम् । अरुधत्—अरौत्सीत्—The first is with अङ् by 'इरितौ वा' (२२६९) and the second is with सिच् (because अङ् is optional) in which case इङ्गि comes in by 'वदप्रज—' (२२६७). अरुड (आत्मने—सिच)—Here सिच् elides by 'भ्रली भ्रलि' (२२८१). भिदिर् to pierce. भिनत्ति etc.—Easy. अभिनत्—अभिनः by 'दथ' (२४६८). छिदिर्—(छिद्) to split into two. रिचिर् (रिच्) to evacuate.

रिणक्ति—च is changed into क by '(बोः कुः'—378). रिङ्क्ते—here णत्व being असिद्ध, न is changed into अनुस्वार ; ङ due to क following by 'अनुस्वारस्य यधि—' (124). रिरिच—णत्व is पितृ hence the root is gunnated. रिरिङ्—here एण् is कित् hence no guna. अरिणक् by 'वाऽवसाने' । अरिचत्—अरेचीत्—अरिक्त—by अङ् (इरितीवा)—सिच् (तिप्)—सिच् (त) । See ante. विचिर to separate. Like रिच् । अदिर (अदृ) to grind. उच्छृदिर (कृदृ) to shine and to play at dice. उ for इङ्क्त्वत् कृत्वा—कृदित्वा in च्वाच्, by 'उदितो वा' । इर् for अङ् । कृदिष्यति—कृत्स्यति by 'सेऽसिचि—' (2506). कृती to surround. Clear in the text. विङ्गो (इङ्ग्) to shine. Comp—'धीतः ऋः' (8044) 'धीदितो निष्ठायाम्' (3039)—इङ्गः ।

मित— ।अथ रुधादीन् निरुपयन्नाह—रुधिरावरणे इति । नित्यत्वादिति । कृता-कृतप्रसङ्गित्वेन अमिति पुगन्तलधूपधगु' वाधते । न च अमः मकारलोपित्वेन 'सर्वधातुकमपिदि'ति ङित्त्वाद् गुणनिषेधेसिद्धे इदं अर्थमिति वाच्यम् । इमः पूर्वस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् तादृशनिषेधस्याप्रवृत्तेरिति तत्तद्वोधिन्यां स्पष्टम् । एवञ्च अमः प्रत्ययत्वमादेशत्वञ्चेति दृष्टव्यम् । रुणञ्जीति । रु ण्णम् धृ ति—रुन्धृति—इति स्थिते भ्रूषस्तथोरिति (२२८०) तस्य धः । जण्णम् । अट्कुपाङिति णत्वम् । रुन्ध इत्यव प्रकियामाह—श्नसोरलोप इति । णत्वस्यासिद्धत्वादिति । पूर्ववासिद्ध-मित्यसिद्धकाण्डान्तर्गतत्वादित्यर्थः । तस्यासिद्धत्वादिति । परसदर्थतया प्राप्नो नकारः परास्मैयने । अठं भावः—पूर्ववासिद्धमिति णत्वमसिद्धम् । तथा सति तच्चतो नकार एवात्र तिष्ठति । ततस्तस्य 'नशापदान्तस्य—' (१२३) इत्यनुस्वारः । तस्य 'अनु-स्वारस्य यधि—' (१२४) इति परवर्तिवर्णस्य धकारस्य (रुन्धृ तस्—रुन्धृ धस् (भ्रूषः—') रुन्धृ धस्) समोऽनुनासिको नकार एव भवति । तस्यापि असिद्ध-काण्डान्तर्गतत्वेन (८१४ः५८) असिद्धत्वान् णत्वं नेति । ननु नकारो यदा अज्भिर-संमृष्टं हल्मात्रं तदैव तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वं वक्तुं न्यायमिह तु 'श्नसो—' रित्यलोपे कृतेऽपि 'अचः परास्मिन्—' इति स्यानिवहावेन नकारेण सङ्घ अकारसत्त्वात् कथं

तस्वानुस्वारपरसवर्णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—न पदान्तेति । स्पष्टम् । एवं रुन्
ध् धस् इति जाते द्वितीयधकारस्य संयोगान्तलोपेन रुन्ध इति । एवं रुन्धन्ति—
रुन्धे इति । रोद्धेति । लघूपधगुणः । तस्य भषस्तथोरिति धः । जश्वम् ।
रोत्स्यति इति । खरि चेति (१२१) चर्त्तम् । रुन्धीति । रुन्ध् हि इति स्थिते
‘इभ्रलभ्यः—’ इति ह्रिः । श्नसोरित्यल्लोपः । सैर्घ्रं पिबेति हेरपित्वात् संयोगान्त-
लोपः (५४) । रुणधानि—रुणधे इति । पिच्चादल्लोपो न । अरुणदिति । अरुन् ध्
तिप् इति स्थिते ‘ह्रलभ्यावभ्यः—’ (२५२) इत्यष्टकलोपः । धस्य ‘वाऽवमाने’ इति चर्त्त-
विकल्पः । अरुणत्—अरुणः इति । ह्रलभ्यादिलोपः । दथेति रुत्वविकल्पः । अरुन्-
धमिति । मिपोऽमादेशः । अरुधदिति—इरित्त्वात् ‘इरितो वा’ (२२६८)
इत्याङि इदम् । अङ्भावे सिचि ह्रलन्तलक्षणयां वृद्धी इटः परत्वभावेन सिञ्जलोपा-
भावाच्च अरौत्सीदिति । अरुद्ध इति । तङ्पचे इदम् । तप्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुणः ।
‘ङ्रसादङ्गात्’ (२३६८) इति सिञ्जलोपः । भिदिर (भिदृ) आवरणे इति । रुधिवद्
रुपाणि । ‘भिनत्ति भीम’ करिराजकुम्भमित्युदाहरणम् । रिणक्ति इति णत्वं प्राग्वत् ।
अस्य ‘चोः कुः’ (३०८) इति कुत्वम् । एवं रिङ्क्ते इत्यत्र कुत्वादनन्तरं णत्वस्या-
सिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णो ङः । रिरिच इति । पिच्चात्तल्लघूपधगुणः । रिरिचे इति ।
किच्चात्तल्लघूपधगुणः । अरिचदित्यादि प्राग्वत् । उच्छृदिरिति । मनीरमायां तु उ कृदि-
इति तुग् विरहितः पाठोद्दृश्यते । वस्तुतस्तु सतुक्स्यैव पाठस्य साधोयकम् । तच्च बोधिन्य-
प्येवम् । ज्ञायामिङ् विकल्पार्थमुदित्करणम् । ‘उदितो वे’ ति—कृदित्वा—कृत्वा ।
इरित्करणम् अङ्गम् । अच्छृदिषे—अच्छृत्सि इति । उभयत्रैव ‘ङि च’ (१४६) इति
तुगागमे ‘च्छृ’ इति भवति । उत्तयव खरि चेति (१२१) चर्त्तम् । कृदिष्यति
—कृत्स्यति इति । सिञ्जसिञ्चीति इङ्विकल्पः । अच्छृदिष्ट इति । अत्र सिच इटः
परत्वेन ‘लिङ्गसिञ्ची—’ (२३००) इति किच्चाभावाद् धातोर्गुणः । प्रत्वष्टुत्वे । तौदादि
कवदिति । तुदादौ पठितकृतौषडित्यर्थः । आर्षधातुके शश्र्णमाद्यभावेन रूपसाम्यादिति
भावः । जिदन्धी दीप्ताविति । ‘जितः क्तः’ (३०८८) ‘श्रीदितो निहायाम्’ (३०३८)
इति इतीष्णयेधात्पृष्ठ इत्यादि सिद्धम् । अथास्य नलोपायेमाह :—

२५४४ । आत्रलोपः ॥६।४।२३॥

दी— । अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'असोरलोपः'
(२४६८) । इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धे । ऐन्ध ।
ऐन्धाः । खिद १४५० देन्धे । खिन्ते । खेत्ता । विद १४५१
विचारणे । विन्ते वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल १४५२ विशेषणे । शिनष्टि ।
शिष्टः । शिषन्ति । शिशिषिथ । शेष्टा । शेक्षति । हेर्धिः ।
जश्वम् । ह्युत्वम् । भरो भरि—' (७१) इति वा डलोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । शिष्टि—शिष्टि । शिनषानि । अशिनट्
लृदित्वाड्ड् । अशिषत् । पिष्ल १४५३ संचूर्णने । शिषिवत् ।
पिनष्टि । भञ्जो १४५४ आमर्द्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ —
वभङ्कथ । भङ्क्ता । भुज १४४५५ पालनाभ्यवहारयोः ।
भुनक्ति । भोक्ता । भोच्यति । अभुनक् । लृह १४५६ हिंसि
१४५७ हिंसायाम् ।

A नकार, occurring after श्न्, elides. Thus इन्ध् or इन्ध् + ते =
इ श्न्म् न् ध् + ते = इन्धन् ध् + ते = इ न्ध् + ध् by 'श्नसो—' (2469) = इन्धे
by 'भषतथोः—' (2280). Similarly इन्त्से etc. Though विद्वन्वी not
being इदित्, its नकार might be dropped due to क्लिप्त of ते (सार्ध-
धातुकमपित्) etc. by 'अनिदिताम्—'(415), yet the rule 'शात्—' is laid
down here to form भनक्ति etc. where तिप् being पित् and conse-
quently 'अनिदिताम्—' not applying, the न after श्न्म् would not
have been dropped. See भञ्जो आमर्द्दने below.

अद्य etc :—शिष् + ति—शिनष्ति by 'दृना—' । शि'ष्टः by 'शुसोरलोपः' (2469) and 'नद्यापदान्तस्य—' (123). शिशेषिष्—इट् by क्रादिनियम and गुण due to पित्त्व of घल् । शिष्यति—by 'षट्ठोः—' (295). शिन्टि—शिण्ड् चि शिष् + टि = शि नूष्टि by श्न्म् = शिन्ष्ति by 'श्न्सोः—' due to अपित्त्व or डित्त्व of टि, cp 'सिंहपिच' and 'हु म्भ्यो—' (2425) = शिन् ड् धि by 'भलांजश्—' (52—जश्त्व) = शिन्ड् टि by 'दृना' (113—दृत्व) = शिन् टि by 'भरो—' (७१) वा डलोप) = शि'टि by 'नद्यापदान्तस्य—' (१२३—अनुस्वार) = शिण्डि by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124 परसवर्ण) also शिण्ड् टि due to the optional elision of ड (वा डलोप) । अशिनद्—लङ् त्—here त् elides by 'हल्ङ्याव्भ्यः—' (252) and ष् changes into ट् (or ड्) by 'वाऽवसाने' (206). शिनषाणि—here ष of अ does not elide because आट् of आनिष् is पित् and not डित् । No guna by 'आडुत्तमस्य' due to पित्त्व of आनिष् because अ is डित् । अशिषत्—no guna because षट् is डित् । पिष्लृ or पिष् to grind is conjugated like शिष् । भञ्चो or भञ्च् to break down. भनक्ति here ञ् is changed into च् by 'स्वरि च' (121) and that to क् by 'चोः कुः' (378). भङ्क्तः by 'श्न्सोः—' 'नद्या—', 'अनुस्वारस्य—' 'स्वरि च' and 'चोः कुः । In भनक्ति etc, the नकार of the root itself is dropped by the rule 'श्नात्रलोपः' (2544). वभञ्जिजथ—वभङ्कथ—option of इट् by 'अजन्तोऽकारवान् वा यस्ताम्यनिट् घलि वेडयम्' under 'अतो—' (2296). In the latter case the process is thus :—दित्त्वं, हलादिशेष, अभ्यासजश्त्व, चर्त्वं (स्वरि च), कुत्व (चोः कुः), अनुस्वार (नद्या—' 123), परसवर्ण ('अनुस्वारस्य—' 124). Similarly भङ्क्ता, भङ्क्त्यति etc. भुज् to protect and to eat (अभ्यवहारे) भुनक्ति etc. in the sense of protection, but in the sense of eating the forms will be भुङ्क्ते (आत्मनेपद by—'भुजोऽनवने') etc. In भुनक्तिः

etc. the rule 'श्नान्न—' does not apply for the root has no नकार ।
अभुनक् by 'वाऽवसाने' (206) हृच् and हिन्स्, to molest or injure ?

मित— । श्नादिति । श्नात् + नलोप इतिच्छेदः । श्नादिति श्न्म एक-
दंशस्य पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्न्मः परस्मैत्यादि । नलोप इत्येकं पदम् । तदाह—
नस्य लोप इति । श्न्सोरलोप इति । इन्ध् ते इति स्थिते श्न्मि = इ श्न्म् न्ध् ते
इति जाते 'श्नान्न—' इति धातुनकारलोपे इ न०ध् ते इति सम्पदानाने अनेन श्न्मः
अ-लोपः—इन्ध्ते तप्रत्ययस्यापिच्छेन डिच्चादित्यर्थः । 'भ्रष्टधोः—' (2280)
इति तस्य धः इन् ध् धे इति । पूर्वधस्य 'भ्रष्टां जश्—' (52) इति जश्त्वेन दः ।
ततो रूपम् । अनुस्वारपरवर्णाभ्यां विशेषाधानाभावेन तौ नोपन्यस्तौ । छि ननु
तप्रत्ययस्य डिच्चात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्येव धातुनकारलोपे सिद्धे 'श्नान्नलोप'
इत्येतन्मोपन्यासोऽत्र परास्त इति चेत् ? न । भनक्ति अनक्ति इन्धे इत्यादौ उपरिष्ठाहः
वक्तव्यत्वेन इहोपन्यस्तमिति विभाव्यम् । इन्धे इति लोडुत्तमैकवचने रूपम् ।
इ नन् ध् ऐ (आट् इट् = आ ए = ऐ आटथेति वृद्धिः) इति स्थिते अनेन धातुनकार-
लोपे इन् ध् ऐ इति जाते श्न्सोरिति अनदितामिति च (४१५) न प्राप्नोति
आडुत्तमस्येति पिच्छेन डिच्चाभावात् । अतोऽज्ञोपाभावेन इन्धे इति । ऐन्ध—(लङ्त्)
—ऐन्धाः (लङ् धाम्)—उभयत्रैव भ्रष्टधोरिति धः । आडजादीनामित्याट् । 'आटथेति
वृद्धिः । श्नादिति नलोपः । 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति द्वितीयधकारस्य लोपः ।

अथ परस्योपदिन इति । शिंष्ट इति । तसो डिच्चात् श्न्मो नस्य श्न्सो-
रित्यज्ञोपोत्तरं नशापदात्तस्येत्यनुस्वारः । वर्गीयवर्णपरत्वाभावाच्च परसवणः । घुना
घुरिति तस्य घुत्वम् । शिशिषिथ इति । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च क्रादिनियमा-
न्नित्यमिट् । शैत्यति इति । लघूपधगुणः । 'घटोः कः—' (२८५) इति कत्वम् ।

* तत्त्वबोधिन्यां तु 'इन्धे । इन्ध्ते' इत्यत्र 'श्न्मो नकारस्यानुस्वार-परसवर्णौ ;
अनिदितामिति नलोपस्तु न भवति । अज्ञोपस्य असिद्धवदत्ताभादित्यसिद्धत्वात्
स्थानिवच्चाह' लुक्तमिति ।

इष्कोरिति षत्वम् । ह्रिर्धिरिति । शिनष् हि इति स्थिते हुक्लभ्यो ह्रिर्धिरिति शिनष् धि इति जाते सैर्ध्रिपिचेति स्थानिवद्भावेन घेरपित्त्वेन डित्त्वात् 'शन्सोरज्ञोप' इति शिनृष धि इति स्थिते अनन्तरकर्तव्यमाह—जश्त्वम् । टुत्वमिति । वस्तुतन्वव टुत्वस्यैव प्रागुपन्यासो युक्तः । अन्यथा 'भलां जश्—' (८४।५३) इति जश्त्वस्यासिद्धत्वेन टुना टु (८१:४१) रिति टुत्वस्याप्रवृत्तेः । अतएव नागेशः—'अव प्रक्रियादर्शनमात्रे तात्पर्ये न तु क्रमे' इत्याचक्षते । एवञ्च टुत्वेन धस्य ढत्वे शिनष् टि इति स्थिते जश्त्वेन—शिनष् टि इति ततो 'भरो भरि सवर्णे' (७१—८४।६५) इति ङलोपविकल्पः अनुस्वारपरसवर्णो इति । नद्यत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य यथीति परसवर्णो मूर्धन्यनकारः । एवं ङलोपपत्ते शिण्डि इति । ङलोपाभावे तु शिण्डिटि इति । अव सानुस्वार एव पाठो युक्तः । 'भलां जश् भशि' (८४।५३) इत्यस्य 'भरो भरि सवर्णे' (८४।६५) इत्यस्य च 'अनुस्वारस्य यथि परसवर्णः' (८४।५८) इत्यत्र भाष्य—संमतस्वपाठमाश्रित्य असिद्धत्वात् । तथाच नागेशः—'शिण्डिटि इति । सानुस्वार एव पाठः । अनुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तावपि 'दीर्घादाचार्याणाम्' (८४।५२) इत्युत्तरम्, 'अनुस्वारस्य यथि—' (८४।५६—भाष्यक्रमः—), 'वा पदान्तस्य' (८४।५४—भा भ) 'तोर्लि' (८४।५७—डा क्र) 'उदः स्यासन्धोः—' (८४।५६—भा वं), 'भयो हो—' (८४।५७—भा क्र), 'शष्कोऽटि' (८४।५८—भा क्र) इति षट्सूत्री पाठोत्तरं 'भलां जश् भशि' (८४।५२ भा, क्र), 'अभ्यासे चर्च' (८४।६०—भा क्र) 'खरि च' (८४।६१—भा क्र), 'वाऽवसाने' (८४।६२—भा क्र), 'अणोऽप्रगृह्यस्य—' (८४।६३—भा, क्र) इति ॐ षट्सूत्रीपाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठपक्षे परसवर्णहट्टा भरो भरोत्यस्य भलां जश्त्वस्य चासिद्धत्वेन खयः परत्वाभावात् परसवर्णाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तर' इति । शिनष्वाणि इति । शन्सो डित्वात् लृष्पध-

* तत्त्वबोधिनीस्याया अष्टाध्यायीस्वपाठसूत्रा अधस्ताद् इत्यनुसारी भाष्यानुसारी च पाठक्रमो दर्शित इत्यनुसन्धेयम् ।

गुणः । आटः पिच्छात् श्न्सोरित्यस्याप्राप्ते रञ्जोपाभावश्च । अशिनट् इति । लङि रूपम् ।
 अशि नष् त् इति स्थिते हल्ङाद्यप्रकृत्लोपः । अस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्त्विकल्पः ।
 अशिषदिति अञ्जो ङित्त्वाद्गुणः । भञ्जो आम्हने इति । ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् ।
 भयः । भनक्ति इति । एतदाद्यर्थं 'श्न्नात्रलोप' (२४४४) इत्यावश्यकमित्युक्तम् ।
 अत्र तिपः पिच्छेन ङित्त्वाभावात् 'अनिष्टिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । तदेवं
 भ श्न्म् न्ज् ति इति स्थिते धातुनकारलोपे भन०ज् ति इति जाते खरि चेति भन च्
 ति इति । ततः 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वम् भनक् ति इति । बभञ्जिथ बभङ्क् थ
 इति भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । उत्तरव कुत्वे कृतेऽगुस्वारपरमवर्णौ । भुज पालना—
 भ्यवहारयोरिति । अभ्यवहारो भोजनम् । अत्रार्थेऽयमत्वनेपदी । 'भुञ्जोऽनवने'
 इति वक्ष्यमाणस्वात् । भोक्षति इति । लघुपधगुणः । पूर्ववत् कुत्वम् । इण्कोरिति
 यत्वम् । अभुनक् इति । हल्ङाद्यप्रकृत्लोपः । वाऽवसाने इति चर्त्त्विकल्पः । चोः
 कुरिति कुत्वम् । लृङ् हिंसायामिति—

२५४५ । लृणह इम् ॥७॥३॥८२॥

दी— । लृहः अमि कृते इमागमः स्यादलादी पिति ।
 लृणेठि । लृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अलृणेट् । हिनस्ति ।
 जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १४५८ कृदने । उनत्ति ।
 उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् ।
 औन्दन् । औणः—औनत् । औनदम् । अञ्जू १६५८
 व्यक्ति * मर्षनकान्तिगतियु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति ।
 आनञ्जिथ—आनङ्क्थ । अञ्जक्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि ।
 अनजानि । आनक् ।

After the operation of अम् has been effected on लृह, the

ॐ मूचण इत्यपि पाठः । मूचणं म्भिधतेति लृण्वोधिनी ।

aug. इम् (इ) is attached to the same वृह् (or rather वृष्ण् along with अम्), when any हलादि पित् affix follows. Thus वृह् + तिप् = वृश्नम् ह्, ति = वृष्णत्ति = वृष्ण इ (म्) ह्, ति = वृष्णेत्ति by 'आदगुणः' (69) = वृष्णेत् धि by 'होङ्' (324) and 'भ्रषस्योः—' (2280) = वृष्णेत् द्वि by 'द्युना—' (113) = वृष्णे ० द्वि by 'दो ढे लोपः' (2335). तृष्णः—तस् is not पित् hence no इम् । ततर्ह—लिट्—लघु-पधगुणः । अतृष्णेत्—लङ्—तिप् इम्, elision of त्, then वृत्त्व and चर्त्त-विकल्प by 'वाऽवसाने' । द्विनसि etc.—easy. See मित । औनत्ति—the न of the root elides by 'श्रुनात्—' (2544). ह becomes त् by 'खरि—' (121). उन्दाचकार—by 'इजादीय—' (2237). औनत्—वृद्धि by 'आटथ' (269). अपृक्तलोप etc. as in other cases. औनः—औनत् by 'दथ' (2468). अञ्जु (अञ्ज्) to make clear etc. अनत्ति—the elision of न by 'श्रुनात्—' (2544). आनञ्ज by 'अत आटिः' (2248) and 'तस्मान्नुङ् दिङ्लः' (2288). आनञ्जिञ्च—आनङ्क्थ by इङ्विकल्प due to the elision of क् (अञ्जू). In the latter case अनुस्वार and परसवर्ण etc. as before. अङ्ग्धि—अश्नम् न्ङ् हि—अन-० ङ् धि by 'श्रुनात्—' and 'हुभलभ्यो हेर्धिः' (2425) = अन् ग् धि by 'श्रुसोः—' (2169) due to डित्त्वं of हि = अङ्ग् धि—अङ्ग्धि—अङ्ग्धि by 'चोः कुः', 'नथापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य यधि—' (124) respectively. अनजानि—by 'श्रुनात्—' here 'श्रुसोः—' does not apply for आट् is पित् । आनक्—लङ् तिप् by 'हल्ङ्वादिभ्यः'—(252), 'वाऽवसाने' and 'चोः कुः' (378).

मित— । वृष्ण इति । वृह इम् इति वक्तव्ये 'वृष्ण' इति श्रुना-निर्देशो विशेषविहितेन इमा श्रुसो वाधो मा भूदित्येतदर्थम् । येन नाप्राप्ति-न्यायात् । न च तौदादिकस्य 'वृह' इत्यस्य पृथक्करणार्थम् एवं कृतमिति वाच्यम् ।

त्तत्र हलादेः पितः सार्वधातुकस्य श-विकरणेन व्यवधानात् । अतो व्याचष्टे—
 वृहः श्न्मि कृते इति । हलादौ पितीति 'नाभ्यास्तस्याचि पिती—' इत्यतः
 पितीति, 'उतो वृत्तिलुकि हलि' इत्यतो हलीति चानुवर्त्तते इति भावः । वृषीढीति ।
 श्न्मि कृते, षत्वे वृषद् इति स्थिते इम्, आट्गुणः—वृषेह् इति । ततो 'हो ङः'
 (३२४) इति हस्य ङः । 'भषः—' (२२८०) इति तस्य धः । तस्य टुनेति
 ङः । एवं वृषेद् द्वि इति स्थिते 'ढो ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपः । तसः
 पित्ताभावान्नेम् । अन्यत् प्राग्बत् । ततर्ह इति । लिटि लघूपधगुणः । अट्नेट् इति ।
 लङि । श्न्मिमौ । हलङ्गाद्यपृक्तलोपः । वृत्वचर्त्वे । हिंसति इति । हिंसे-
 रिदित्ताम् । तस्य श्न्मि कृते 'श्नात्रलोपः' इति लोपे तिपः पित्तात् श्न्सो-
 रित्यप्राप्तेरलोपाभावः । जिहिंस इति । इदित्ताम् । न तु श्न्म् । लिटि
 आङ्धातुकत्वात् । नश्चेत्यनुस्वारः । जिहिंसतुरित्यादौ तु अनिदितामिति (४१५)
 नलोपो न भवति हिंसेरित्वात् । उनत्ति इति—श्नात्रलोप इति धातुनकार
 लोपः । उन्दाश्चकार इति—इजादेशेत्याम् । औनदिति—श्न्मि कृते धातु-
 नकारलोपः । अजादित्वादाट् । आटश्चेति वृद्धिः । प्राग्बदपृक्तलोपः । औनः
 —औनदिति । दश्चेति (२४६८) रुत्वविकल्पः । अनक्ति इति । श्नात्रलोपः ।
 अन्यत् प्राग्बत् । अङ्क्त् इति । नलोपः । श्न्सोरित्यलोपः । अनुस्वारपर-
 सवर्णौ । चत्वंकुत्वे । आनञ्जिति । अत आदेरित्यभ्यामदीर्घः । तस्यादिति
 (२२८८) नुट् । आनञ्जिजय—आनङ्क्त् इति । धातोरुदित्वात् 'स्वति—'
 (२२७८) इति इङ्विकल्पः । एवम् अङ्क्ता—अञ्जिता इति । अङ्क्त्
 इति । श्नात्रलोपः । हिंभिः । तस्य अपित्त्वेन डिच्चात् श्न्सोरित्यलोपः । धातु-
 लकारस्य चोः कुरिति कुत्वेन गः । नसानुस्वारपरसवर्णौ । अनजानि—आटः
 पित्तात् श्न्सोरित्यलोपो न । अन्यत् प्राग्बत् । आनगिति । श्न्म् । नलोपः ।
 अपृक्तलोपः । पित्तादलोपविरहः । चोरिति कुत्वम् । तस्य 'वाऽवसाने' इति
 चत्वंविकल्पः । धातोरुदित्वात् सिच्यपि इङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यविधिमाह—

२५४६ । अञ्जेः सिचि ॥७२॥७१॥

दो— । अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जोत् ।
 तञ्च १४६० सङ्गोचने । तङ्क्ता—तञ्चिता । ओविजी १४६१
 भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । 'विज इट्' (२५३६)
 इति ङित्त्वम् । विदिजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ।
 वृजौ १४६२ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृचो १४६३
 सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च ।

इति तिङन्तरुधादिप्रकरणम् ।

इट् is compulsory before सिच्, coming after अञ्ज = आञ्जोत्—
 अनुस्वार etc. as before. विविजिथ—no guna due to ङित्त्व । The
 rest is easy.

Here ends the रुधादि class.

मित— । अञ्जरिति । इङ्क्यन्तिव्ययतीनामित्यत इङित्यनुवर्त्तते । 'विभाषा
 गमहन—' इत्यध्याह विभाषेति तु नानुवर्त्तते । तदाह—नित्यमिङिति । आञ्जोदिति
 इट् ईटीति सिञ्जलोपः । आङनुस्वारपरसवर्णाः । सिचि किम्—अङ्क्ता—
 अञ्जिता । विनक्ति इत्यादि प्राग्वन् । विविजिथेति । विज इङिति ङित्त्वात् न
 गुणः । अन्यत् स्त्रयं साधनीयम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तरुधादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततनादिप्रकरणम्

दौ—। अथ सप्त स्वरितैः । तनु १४६४ विस्तारि ।
‘तनादिक्रञ्म्य उः’ (२४६६) । तनोति । तन्वः—तनुवः ।
तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत्—अतानीत् ।

Now we conjugate the seven स्वरितैः or उभयपदौ roots. तनु (तन्) to spread. The affix or विकरण उ comes in by the rule ‘तनादिक्रञ्म्य उः’ (२४६६) । Thus तनोति—गुण of उ due to पिच्च of तिप् by the saying ‘उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः’—Bhattoji under ‘धिविक्लणोर च’ (२३३२) । तन्वः—तनुवः by ‘लोपथास्यान्यतरस्याम्—’ (२३३३) । तनुते—ते or ति is लिङ्गत् hence no guna. ततान—लिट् णल् वृद्धि by ‘अत उपधायाः’ (२२८२)—‘पितुर्मुटं तेन ततान सोऽभकः’ (२४) । तेने—लिट् एण् in place of त by ‘तञ्भयोरिगिरिच्’ । No guna due to क्त्वि by ‘असंयोगात्—’ (२२४२) । एण् and अभ्यासलोप by ‘अत एकहल्—’ (२२६०)—‘तेने वल्ल हृदा य आदिकवये’ (भागवत) । तनु—लोट् हि—हि is अपित् hence no guna. हि elides by ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ (२३३४) । अतनीत्—अतानीत् option of वृद्धि by ‘अतो हलादिलघोः’ (२२८४) ।

मित—। अथ उविकरणान् तनादिधातून् निरूपयिष्यन्नाह—अथ सप्तैति । तनु, षणु, षणु, चिणु, षणु, वृणु, वृणु एते सप्त उदित उभयपदिन इत्यर्थः । उदित्कारणात् ‘उदितो वा’ (३३२८) इति ज्ञापत्यय इङ् विकल्पेन—तनित्वा—तत्त्वा

इत्यादि सिध्यति । तनादिसूत्रमुपन्यस्यति—तनादिकृष्ण्य इति । तनोतीति—‘उप्रत्ययस्य पितृसु गुणः’ इत्युक्त्वात् (धिन्बिक्तृत्वात् च—२३३२ इत्यत्र द्रष्टव्यम्) गुणः । तन्वः—तनुव इति । ‘लोपयास्यान्तरस्यां न्योः’ (२३३३) इत्याकारलोपविकल्पः । तनुते इति—लिङ्गान्न गुणः । ततानेति—‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति वृद्धिः । तेने इति । ‘अत एकद्वलमध्ये—’ (२२६०) इतिरत्वाभ्यासलोपी । तनु—उतश्च प्रत्ययादिति (२३३४) इलोपः । अतनीत्—अतानीदिति । अतो इलादेरिति (२२८४) वृद्धिविकल्पः सिद्धिः ।

२५४७ । तनादिभ्यस्तथासोः ॥२।४।७८॥

दो— । तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । यासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयम-तनिष्ट— । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) इत्यनुनासिक-लोपः । तडि । अतत—अतनिष्ट । अतथाः—अतनिष्ठाः । षनु १४६५ दाने । सनोति । सनुते ‘से विभाषा’ (२३१८) । सायात्—सन्यात् । ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्तुम् । असात असनिष्ट । असाथाः—असनिष्ठाः । क्षणु १४६६ हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ‘ह्यप्रन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट । अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः । क्षिण १४६७ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । ‘संज्ञापूर्वको विधिर-नित्यः’ (परि—८४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित—अक्षेणिष्ट । ऋणु १४६८ गती । ऋणोति—अर्णोति । अर्णुतः । अर्णवन्ति । आर्ण । आर्णुणे । अर्णितासि । आर्णीत् ।

आर्त्त—आर्त्तिष्ट । आर्त्ताः—आर्त्तिष्ठाः । ळणु १४६८ अदने ।
 ळणोति—तर्णीति । ळणुते—तर्णुते । घृणु १४७० दीप्तौ ।
 जघर्ण । जघृणे ।

अथ दावनुदात्तेतौ । वनु १४७१ याचने । वनुते । ववने ।
 चान्द्रमते परस्मैपदौ । वनोति । ववान । मनु १४७२
 अवबोधने । मनुते । मेने । डुकृञ् २४७३ करणे । करोति ।
 'अत उत् सार्वधातुके' (२४६७) कुरुतः । यण्, 'न
 मकुर्कुराम्' (१६२८) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

सिच् coming after तनादि roots elides optionally, when त and
 यास् follow. Due to its connection with दास्, by त we mean the
 singular word or affix त (ofत आताम्, ऋ) and not the substitute
 त of the plural affix थ (in सिप्, थस्, थ—परस्मैपदौ) । Hence here
 there is no elision of सिच् when त, the substitute of थ follows.
 Thus वृयन् etc—'you spread.' Here the इतिविकल्प is by the rule
 'अतो हलादिः—' (२२८४). The word 'वृयन्' has been used to differen-
 tiate अतनिष्ठ (second per. pl. परस्मै.) from अतनिष्ट (Third per.
 sing. आत्मने) । थ of परस्मै. is replaced by त by the rule 'तस्यस्यनिपा
 तांतंतामः' । अतत—by सिच्-लोप and अनुनासिकलोप । अतनिष्ट—optional
 form. It is with सिच् and here अनुनासिक or न does not elide for in
 this case त is not भलादि कित् due to the precedence of इट् । Hence
 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) does not apply here, अतथाः—अतनिष्ठाः—
 by सिच्-लोप and अनुनासिकलोप in one case and by सिच्, इट् and
 ष्ट्व in the other. Similarly असात—असनिष्ठ and असाथाः—असनिष्ठाः

etc. चिष् च i.e. the root चिष् also is used in the sense of हिंसा । The short penultimate 'इ' of चिष् will be gunnated due to the affix उ (following) and thus the forms will be चेषोति etc. But Attreya and others hold that there will be no guna (due to the following of उ) by the परिभाषा—'संज्ञापूर्वक—etc—'An injunction laid down with a संज्ञा-word or technical term (within) is not compulsory.' Here the word गुण is a संज्ञावचन by 'अदीङ् गुणः' (1.1.2). Hence the परिभाषा applies and consequently there is no guna and thus the alt. form is चिषोति । Others, however, vote for गुणं and the forms, therefore, are चेषोति चिषोति etc.

[Nagesha says that as the above परिभाषा is not found in the भाष्य so it is wise to conjugate as चेषोति etc. and चिषोति etc. are to be taken as the conjugations of 'चि—हिंसायाम्' read in स्वादि]. चेषोति—चेषोति the latter is by लघूपधगुण. अर्धुतः—गुण of the root due to the affix उ which however is not gunnated due to ङित्तु of तस् following. अर्धुवन्ति—by उवङ्—'अचि श्नु—' (272). आनर्धं—लिट् by 'अत आदेः' (2248) and 'तस्माद्गुणं दिङ्लः' (2288). आनृषी—no guna due to कित्तु by 'असंयोगात्—' (2242). अर्धोत्—लुङ् आट् elision of चिच् by 'इट ईटि' (2266). आने—आर्चिष्ट due to optional elision of चिच् (2547) and the elision of अनुनासिक by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) in the former case. वृष्णु etc. easy.

अथ ही etc. i.e. वृष्णु and मनु—which with the former seven constitute the तनादि roots (nine only). मनु to think or understand cp 'वहु मनुते ननु', ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम्' (जयदेव).

नेने—by (2260). डुकृञ् करणे—This root is stated apart from तनादि group to indicate the existence of the परि—‘गणकार्यमनित्यम्’ डु for ‘डितः क्तिः’—‘कृविमम्’. करोति—गुण of कृ by ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ due to the affix उ, which is सार्वधातुक though not पित् (2168). Next रपरत्न by ‘उरण्—’ (70). उ itself is gunnated due to तिप्. कुरुतः—कर् is here changed into कर् by ‘अत उत—’ (2467). तस् is डित् hence no guna of उ. कुर्वन्ति—कृ + उ + अन्ति = कर् उ अन्ति = कर् उ अन्ति by ‘अत उत—’ above कुरुअन्ति कुर्वन्ति—यण् by ‘इशुबोः—’ (2387) = कुर्वन्ति no दीर्घ by ‘उपधायां च’ (2265) due to the fact of its being barred by the rule ‘न भकुर्ङुराम्’ (1629).

मित—। तनादिभ्य इति। ‘गातिस्थावुपाभूभ्यः सिचः—’ इत्यतः सिच इति, ‘विभाषा घ्राघेट्—’ इत्यतो विभाषेति, ‘ख्यचवियार्थे—’ इत्यतो लुगिति चानुवर्तते। तदाह—सिचो वा लुक् स्यादिति। तथासोरिति इत्यात्—सप्तमीद्विवचनम्। एकवचन—तशब्दे यासि च परत इत्यर्थः। ‘तस्-यस्-यमिपां तां-तं-तामः’ इत्यत्र विहितस्य यादेशस्य—तशब्दस्य न यङणम्। किन्तु तद् पक्षस्य एकवचनस्यैव यास् प्रत्ययसमभिभ्याङारादित्याह—यासा साहचर्यादिति। अतएवोदाहरति—यूयमतनिष्ठ इति। मध्यमबहुवचनप्रतिपत्त्यर्थम् यूयमित्यस्य उपादानम्। प्रकृतोदाहरणे—अतत—अतनिष्ठ इत्यादौ सिज् लोपपक्षे—इडभावेन तप्रत्ययस्य भूलादि ङित्त्वात् अनुनासिकस्य नकारस्य—लोपविधायकं सूत्रमुपन्यस्यति—अनुदात्तोपदेश इति। एवम् अतथाः—अतनिष्ठा इति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति यत्वात् टुनेति टुत्वम्। एवमन्वद असात—असनिष्ठ, असाथाः—असनिष्ठा इत्यादावपि यथायथं प्रक्रिया बोध्या। चिणु इति। अयमपि हिं सार्धक इत्यर्थः। ननु उप्रत्ययस्य अपितृऽपि ङित्त्वाभावात् सार्वधातुकत्वाच्च चिणोतेर्लघूपधगुणः स्यादित्यत्राह—उप्रत्ययनिमित्त इति। तेन चिणोतीत्यादिरूपम्। ननु ‘गुणशब्दः’ संज्ञावचनम्। अदेङ् गुण इति सूत्रात्। तेन गुणशब्दसुसार्थ्ये

विधय आरब्धा ते अनित्या एव । तथाच परिभाषा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यं' इति ।
 न च येन निर्गमूनिति वाच्यम् । तथा च 'ओरोदिति' सूत्रधितव्ये यद् 'ओर्गुणः' (८४)
 —६।४।१४६) इति पाणिनिना सूत्रितं तेनेतज्जायते यदस्तासा मूलमिति ।
 एतच्च 'ओर्गुण' इति सूत्रे दीक्षितवृत्तौ स्पष्टम् । किञ्चास्या अनित्यत्वादेव 'स्वायम्भुव'
 इत्यादि सिद्धम् इति चेत्? न । भाष्ये एतस्याः परिभाषायाः काप्यनुज्ञेखात् ।
 स्वायम्भुवमित्यादि तु 'असाध्ये'वेति 'ओर्गुण' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादित—
 नित्यत्वम् । 'चिषीति' इत्यादि तु सौवादिकस्य चिधातीरिति द्रष्टव्यमित्याहुः ।
 ननु तर्हि 'चिषीति' इत्यादयः कथमिति चेत् । कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति
 विभाव्यम् । एवं ऋणीति—अर्णाति इत्यादापि मतान्तरमनित्योक्तम् । अर्णो-
 तीत्यादी उप्रत्ययनिमित्तं 'सार्वधातु—' (२१६८) इति इगन्ताङ्गस्य गुणः ।
 पश्चात् तिपमाश्रित्य—उप्रत्ययस्यापीति भावः । अर्णुत इति । तसः कित्त्वादुप्रत्ययस्य
 गुणाभावः । अर्णुवन्ति—'अचिश्नु—' (२७२) इत्युपवद् । आनर्ण—लिट् णल् ।
 पुगन्तेति लघूपधगुणः । अत आर्दिरिति दीर्घः । तस्मानुडिति नुट् । आर्णो—
 कित्त्वाद् गुणाभावः । आर्णोत्—लुङ् । आट् । ठडिः । इट् ईठीति सिञ्-
 लोपः । आर्त्—आर्णिष्ट इति । तङ्पक्षे प्रकृतसूत्रेण पूर्वतः सिञ्लोपः । 'अनु-
 दात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपश्च । उत्तरतः सिञ्जिटी । एवमार्थाः
 —आर्णिष्ठा इत्यत्र । अन्यत् स्पष्टम् ।

अथ द्वाविति । वनुमनू इत्यर्थः । मन्वन्तास्तनोत्यादय इति श्रेयम् । तनादि—
 पाठादेव कृञ्प्रत्यये सिद्धे 'तनादिकृञ्भ्य उ'रित्यत्र कृञ्प्रत्ययस्य गर्णकार्यस्य
 अनित्यत्वे लिङ्गम् । अतएव 'न विश्वसीदविश्वस्ते' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । लुक्कृञ्
 करणे इति । अित्करणमुभयपदित्वार्थम् । ङित्करणं तिप्रत्ययाद्येम् । 'ङितः क्तिः'
 'क्लिर्मन्वित्यम्'—कृत्विमम् । करोतीति । कृ + उ + तिप् इति स्थिते उप्रत्ययनिमित्तं
 धातोः 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः । 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम् ।
 एवं करु तिप् इति स्थिते तिपमाश्रित्य उप्रत्ययस्यापि गुण इति । कुरुत इति ।
 कृ + उ + तस् इति स्थिते पूर्वदर्शितप्रकारेण करु तस् इति जाते 'अत उत्—'

(२३६०) इधि वकारादकारस्य उच्चम् । उदिति तपरकरणात् तस्य न पुन-
 गुणः । एवं कुरु तस् इति सम्पद्यमाने तसो ङित्त्वेन गुणाभावे कुरुत इति ।
 कुर्वन्ति इति । कुरु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नु' इत्यावङि प्राप्ते आह—यणित्थति ।
 'इश्विनोः—' (३८०) इत्यनेनेति भावः । किञ्च कुर्व इत्यव 'उपधायां च'ति
 (२२६५) दीर्घे प्राप्ते आह—'न भकुर्ङुरामि'ति (१६२८) । यद्यपि—
 'कुरु' इत्येव कश्चिद् धातुस्तुदादीं पठितस्तथापि कुरित्यनेन करोतेरव यद्व्यं
 व्याख्यानादिति श्रेयम् । 'लोपशास्त्रान्यतरस्याम्' (२३३३) इति वस्मसोरकार-
 लोपविकल्पे प्राप्ते आह—

२५४८ । नित्यं करोतेः ॥६॥४॥१०८॥

दी— । करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यादमयोः
 परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकथं । चकव । कर्त्ता । करिष्यति ।

The affix उ following the root कृ is ever dropped when
 the affixes वस् and मस् follow. Thus कुर्वः and कुर्मः no दीर्घं
 by 'न भकुर्ङुराम्' (1629). चकथं—in थल् want of इट् by क्रादि-
 नियम ('कृष्टभृह—' 2293) and also भारद्वाजनियम ('चतो—' 2296).
 Apply the rules 'उरत्' (2244), 'उरण्—' (70) 'चोः कु' (2245)
 etc. चकव—by क्रादिनियम no guna due to कित्त्व ।

मित— । नित्यमिति । 'उतश्च प्रत्ययान्—' (६१४।१००६) इत्यादाद्
 विभक्तिविपरिणामेन उप्रत्ययस्तीति लभ्यते । तदाह—प्रत्ययोकारस्तीति । 'लोपशास्त्र-
 न्यतरस्यां चोः' (६१४।१००७) इत्यतो लोप इति चोःरिति चानुवर्त्तते । तदाह—नित्यं
 लोप इत्यादि । कुर्व इति । न भकुर्ङुरामिति दीर्घाभावः । चकथं—इति । क्रादि-
 नियमाद् भारद्वाजनियमाच्च थल् इडभावः । चकव इति । क्रादिनियमादिङ-
 भावः । ङित्त्वादनन्तरम् 'उरत्' (२२४४), 'उरण्—' (७०) इत्यादीनि प्रयोज्यानि ।

२५४६ । ये च ॥६।४।१०८॥

दो—। क्त्वा उलोपः स्याद्वादौ प्रत्यये परि । कुर्यात् ।
आशिषि क्रियात् । क्त्वा । 'तनादिभ्यः=' (२५४७) इति
लुकोऽभावे 'ऋस्वादङ्गात्' (२३६८) इति सिचो लोपः ।
अकृत । अकृथाः ।

(The affix) उ after क्त्वा elides when any affix beginning with a य follows. Thus कुर्यात्. क्रियात्—by 'रिङ् शयक्लिङ्च्' (2357). क्त्वा—No guna due to क्त्वा of लिङ् by 'उय' (2368). अकार्षीत्—by 'सिचि इङिः—' (2297) etc. When सिच् does not elide by 'तनादिभ्यः—' (2547) then by 'ऋस्वादङ्गात्' (2369) we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण of क्त्वा by 'उय'—2368). And when सिच् elides by 'तनादिभ्यः—' then also we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण by 'न लुमताङ्गस्य'—263).

मित—। ये चेति । नित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति, 'लोपश्चास्यान्—' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते । ये इत्यनेन च आक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते । तेन तदादिबिधिः—विशेषणत्वात् । अत आह—क्त्वा उलोपः स्यादित्यादि । कुर्यादिति प्राग्वत् । क्रियादिति—'रिङ् शयक्लिङ्च्' (२३७०) इति रिङि रूपम् । क्त्वा इति—उयेति (२३६८) क्त्वाद् गुणाभावः । अकार्षीदिति—सिचि इङिरित्यादिना । 'तनादिभ्यस्तथासोः' (२५४७) इति सिचो लुकि अलुकि च रूपं तुल्यमित्याह—तनादिभ्य इति । ननु ऋस्वादङ्गादिति यदा सिञ्जलोपो विधीयते तदा प्रत्ययलक्षणेन धातौर्गुणः स्यादिति चेत् । न । उयेति (२३७८) सिचः क्त्वादिति विभावनीयम् । लुकपक्षे तु न लुमतेति निषेधः ।

२५५० । संपरिभ्यां करोती भूषणे ॥६।१।१३७॥

२५५१ । समवाये च ॥६।१।१३८॥

दी— । सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वव्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (१३१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः—' (२२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—' (२३५८) । पर्यष्कार्षीत्—पर्यस्कार्षीत् ।

(Both the rules taken together mean that) the augment सुट् is prefixed to क् preceded by सम् and परि in the sense of embellishment (भूषण) and assemblage (सङ्घात). Thus संस्करोति etc. easy' The word संस्कृत made use of by Panini in the rule 'संस्कृतं भक्षाः' (12:7) indicates that सुट्, under some occasion, comes before क् even in the sense other than embelishment. N. B.—The rest is clear in the text.

मित— । सम्परिभ्यामिति समवाये चेति । करोताविति षडर्थे सप्तमी । सम्परिभ्यामित्यस्य विशेषणं तदाह—सम्परिपूर्वस्येत्यादि । स्पष्टम् । सङ्घातः सङ्घीभवनमेकतीभवनमित्यर्थः । अथत् स्पष्टं मूले ।

२५५२ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारिषु च ॥६।१।१३८॥

दी— । उपात् कृजः सुट् स्यादेश्वर्थेषु । चात् प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या ।

अलङ्कृतित्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः ।
 एधो दकस्योपस्कुरुते ; गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं
 भुङ्क्ते ; विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारिण
 ब्रूते इत्यर्थः ।

The root कृ, coming after उप, takes सुट् in these senses viz—
 प्रतियन्न, वैकृत and वाक्याध्याहार । From the particle च (in the
 rule) it (कृ) takes सुट्, also in the senses said before i. e. in
 the senses of embellishment and assemblage. प्रतियन्न means to
 better, improve or purify. Thus एधो दकस्य etc.—The fuel is
 bettering or improving the condition of the water (दकस्य),
 वैकृत is formed by सार्धे चण् after विकृत meaning विकार—bad con-
 dition or putrition etc. Thus उपस्कृतं भुङ्क्ते—‘eats a food which
 is badly off.’ वाक्याध्याहार—means to fill up the intended place or
 part left out. Thus—उपकृतं ब्रूते—speaks with a sentence filling
 up the intention (of the speaker). उपस्कृता कन्या and उपस्कृता
 ब्राह्मणा, serve as examples in the sense of भूषण and समवाय ।

मित— । उपादिति । ‘सुट् कात्पूर्व’ इत्यतः सुडित्यनुवर्तते । सूत्रस्यचकारार्थ-
 माह—चात् प्रागुक्तयोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । अतएवोदाहरति उपस्कृता
 कन्येति उपस्कृता ब्राह्मणा इति च । अन्यत्सुगमम् ।

२५५३ । सुट् कात् पूर्वः ॥६॥२१॥३५॥

दी— । ‘अडभ्यासव्यवायेऽपी’तुप्रक्तम् । सञ्चस्कार ।
 ‘कात्पूर्व’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्व’
 धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात् । सुट् ततो द्वित्वम् ।

एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (२३७८)—सञ्चस्करतुः । 'कृष्ट-
भृष्ट—' (२२८३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (२२८६) इति
सूत्रे च 'कृजोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । तेन ससुट्कात्
परस्थेत् सञ्चस्करिथ । सञ्चस्कारिव । 'गुणोऽर्त्ति—' (२३८०)
इति सूत्रे 'नित्यं कृन्दसि' (३५८७) इति सूत्रात् 'नित्यम्'
इत्यनुवर्त्तते । 'नित्यं यः संयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सुटि
गुणो न । संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः' (२५४६) इति
लिङ्सिचोर्नेट् 'एकाच उपदेशे—' (२२७६) इति सूत्रात्
'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तत्र 'उपदेशे यः संयोगादिः' इति
व्याख्यानात् । संसृक्षीष्ट । समस्कृत समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्ततनादिप्रकरणम् ।

N. B.—The rule is defective and to mend this defect Bhattoji adds the Varttika 'अडभ्यासव्यबायेऽपि' to it. Thus the full import of the rule along with the Varttika is :—

The augment सुट् is prefixed before क, coming after the उपसर्गः (सम् and परि) even when the same (क) is interposed by the augment षट् and the अभ्यास (च) । Thus सञ्चस्कार । [This explanation is offered in honour of the authority of Panini and Ka tyayana. But as the rule contains an exaggeration (कात्पूर्व) and as the varttika proves a failure so they are refuted by the भाष्यकार । The expression 'कात्पूर्व' is redundant on the ground that सुट् being टित् or ट-eliding, would unquestionably, by 'आदान्तौ टकितौ', be placed before क । If you argue that the term

would be serviceable when अट् or अभ्यास is interposed between सम् and क (of क्), we say no—because सुट् being a prefix (उपसर्ग ?) will take effect first by the dictum 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' and as such it then becomes an अन्तरङ्ग विधि and 'अभ्यास' and 'अट्' become बहिरङ्ग. Then by the परिभाषा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं', we have the operation of सुट् prior to that of द्वित्व । Thus सम्—क् + णल् = सम्—क् + णल् (सुट्) = सम् क्, क् ण (द्वित्व) । Then by the rules 'उरत्' (2244), 'उरण् रपरः' (70), 'शपूर्वाः खयः' (2259) 'अतश्च संयोगादिर्गुणः' (2379) and 'अत उपधायाः' (2282) respectively, we have सञ्ज्ञकार [Similarly in समस्कारोत्—समस्कारोत् etc. in the case of अट् in लङ्, लुङ् etc]. Similarly सञ्ज्ञकारतुः—without 'अत उपधायाः' (2282) above. Under the इट्—prohibiting rules 'कसञ्ज्ञ'—(2293) and 'अतो भारद्वाजस्य (2296), there runs the varttika 'कञोऽसुट इति व्यक्तव्यम्'—'It has to be stated that the augment इट् is prohibited to the roots क्, स्र, भ्र, ह etc and अदन्त ones—only when they are not prefixed with the augment सुट् । Thus, by the question, it appears that they will have the augment इट् when they are prefixed with सुट् । Hence सञ्ज्ञकारिच, सञ्ज्ञकारिब are explained. The term 'नित्यम्' occurring in the rule 'नित्यं कन्दति' (3587—7. 4. 8) is carried down to the rule 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः' (2380—7. 4. 29). Thus the rule 'गुणोऽर्त्ति—' now means—'नित्यं यः संयोगादिः तस्य 'that which begins always with a conjunct letter at the outset' can not have guna etc. This being the meaning—[N. B. This explanation of Bhattoji is according to Kaiyata under this rule 'सुट् कात्पूर्वः । But Nagesha differs

from the same on the ground that the term नित्य occurring in 'नित्यं क्त्वंसि' is too remote to be carried down to the rule 'गुणोऽस्ति—'], we have no guna in the case of 'संस्क्रियात्' (आशीः)—because क् is not 'नित्यं संयोगादि'—beginning ever with a conjunct letter—but it is so (संयोगादि) only for the time-being. In the cases of लिङ् and लुङ् forms संस्कृषीष्ट etc. and समस्कृत (लुङ्) etc (आत्मने आशीः and लुङ्), the option of इट् directed by अतश्च संयोगादेः (2526) does not apply on the score of the explanation [of Kaiyata—this also is obvious in सुट् कात्पूर्व—but Nagesh rejects this too] 'उपदेशे यः संयोगादिः'—or what begins with a conjunct letter at the time of enunciation (of Panini)—whereby (by which explanation) the term उपदेशे' is carried on to the rule 'अतश्च संयोगादेः' (2526—7. 2. 48) from the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2346—7. 2. 10). In समस्कृषाताम्—समस्कृषत etc,—the षत्व is due to 'इण्कोः' and आदेश—' (211—12).

Here ends the तनादि—class of roots.

मित—। सुट् कात् पूर्व इति । अर्थः स्यात् । तैनात्रोक्तं वार्तिकमुपन्यस्यति—अडभ्यासव्यायेऽपीति । भाष्ये तैत्तद् विभक्त्य पठितंम् 'अडव्यवाये उपसंख्यानम्' इति 'अभ्यासव्यवाये' चेति । अयमिदानीं सूत्रार्थः—'अडव्यवाये अभ्यासव्यवायेऽपि च सम्परिपूर्वात् करोतिः कात् पूर्वमेव सुट् स्या'दिति । समस्करोत् समस्कार्षीत्, सञ्चस्कार, सञ्चस्करत्तुरित्याहुदाहरणम् । कात् पूर्व इत्यादीति । अब 'आदि' पदेन वार्तिकं परामृश्यति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' एतदपि न कर्तव्यमिति भाष्य-वचनात् । प्रत्याख्यातमिति निराकृतं त्यक्तमिति यावत् । ननु तर्हि अडभ्यासकार्ययोः प्रकृतिप्रत्ययमावापेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् सुटश्च 'सम्परिभ्याम्' इति पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् 'असिद्ध' बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया अडभ्यासकार्ययोः

प्रागुपस्थितौ समस्कारोदित्वादि कथं साधनीयमित्याशङ्क्य समाधत्ते—तथोहति ।
 पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते इति । पश्चात् साधनेनेति शेषः । सुट् चाव उपसर्गः ।
 प्रागुपन्यस्तत्वात् । ततथायं प्रागेव प्रयोक्तव्यः । यद्य प्राक् प्रयुज्यते तदन्तरङ्गम् ।
 एवं तर्ह्यायातं यत् सुडन्तरङ्गमिति । एतदेवाह * अन्तरङ्गत्वात् सुडिति । ततो
 द्वित्वमिति । तथा च सम्+ङ् णल् इति स्थिते पूर्वं सुट्—सम्-सुट् ङ् णल्—
 सम्-सुङ् णल्—ततो द्वित्वेन—सम्-सुङ् णल् इति भवति । एवंविधव्याख्यानस्य फलं
 दर्शयति एवं चेति । ऋतश्चेत्यङ्गुणेन, उरत् (२२४३), 'उरण्—'(७०)
 इत्यभ्यासगुणेन रपरत्वेन च सम्-सुक् स्क् णल् इति स्थिते—शपूर्वाः खयः (२२५६)
 'कुहोयुः' (२२४४) इत्यभ्यासकार्येण—सम् चसुक् णल् इति जाते 'अत उपधायाः'
 (२२८२) इति इहो—सखस्कार् अ—सखस्कार इति । एवम् सखस्करतुरिति ।
 अत इहाभावो विशेषः । सुटः प्रागुपस्थित्यभावे तु ऋतश्चेत्यस्याप्रवृत्त्या 'असंधोगात्सिद्धं कित्'
 (२२४२) इति कित्त्वात्सुसादौ गुणो न स्यादिति विभावनोयम् । ननु सम्-सुङ् +

† एतच्च भाष्ये “युक्तमिह दृष्टव्यम् किमन्तरङ्गं किं वह्निरङ्गमिति । धातु-
 पसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्
 साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुत्सर्गेण ।
 साधनं क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वाचस्य चार्थस्योपसर्गेण
 विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंवत्सस्तम-
 भ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते
 पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुत्सर्गेणेति तस्य 'आस्यते गुरुणे'त्यकर्मकः ।
 'उपास्यते गुरु'रिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको
 भवति । कात् पूर्वगृह्यं चापि शक्यमकर्तुम् ।” इत्यादिना निर्णीतमिति दिक् ।
 अत्र भाष्ये 'कात्पूर्वगृह्यं चापि' इति चकारादिदम् अडभ्यासव्यवायप्रत्याख्यानार्थ-
 मिति ज्ञापितम् । सुट्त्विच्चादादिलिङ्गत्वेन (आद्यन्तौ टकितौ) कान् पूर्वं इति
 अनुक्तेऽपि टित्त्वादादावेव स्यादिति 'कात् पूर्व'—ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

यल् इति सम्—सूक्त—व इति च स्थिते पूर्व्वव 'ऋतो भारद्वाजस्य' (२२६६) इति भारद्वाजनियमात्, उत्तरत्र च 'ऋ सु ऋ वृ—' (२२६३) इति क्रादिनियमाच्च इङ्निषेधः प्राप्नोति । इष्यते च इङ् यथा स्यात् । अन्यथा सञ्चस्करिच—सञ्चस्करिव इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यत आह— 'ऋङीऽसुट् इति वक्तव्यम्' इति । वार्तिकमिदम् । एवं चासुञ्चविषये एव इङ्निषेधनियमात् सुञ्चविषये इङ् भवत्येवेति फलितम् । ततश्च सञ्चस्करिवेत्याद्यभिमतरूपसिद्धिः । द्वित्वादयः प्राग्बत् । अथ 'सूक्त' इत्यस्य संयोगादित्वेन 'गुणोऽर्त्ति—' (२३८०—७१४२६) इति प्राप्नोति । तथा च 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२३६७)—७१४२८) इत्यस्य बाधः । तथा सति गुणेन 'संस्कृत्यात्' इति स्यात् न तु रिङ्गा अभिमतं संस्कृत्यात्' इति । ए' प्राप्ते आह—'गुणोऽर्त्ति—' इत्यादिना । नित्यं ह्रन्दीत्यास्य अष्टाध्यायीस्था संख्या—(७१४८)—इति । 'गुण—' इत्यस्य तु (७१४२६)—इति । ततो व्याचष्टे—नित्यं यः संयोगादिरिति । कैयटवचनमिदम् । एवञ्च 'सूक्त' इत्यस्य सुट्संसर्गादेव संयोगादित्वम् ; अतः कादाचित्कोऽयं संयोगो न नित्यः । अथ तङ्पक्षे लिङ्गि सिचि च इडागमं वारधितुमाह— ऋतश्चेति । उपदेशे इत्यनुवच्यं इति । 'ऋतश्च संयोगादे'रिति सूत्रे इत्यर्थः । ततश्च—'उपदेशे यः संयोगादिरित्याद्यर्थो भवति । एतदपि कैयटवचनम् । तदेतद् वाक्यद्वयमपि 'सुट् कात् पूर्व्व' इति सूत्रे कैयटे स्थितम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । नागेशस्तु इदं 'चिन्त्यम्—' तस्यातिदूरत्वादित्यादिना कैयटदीक्षितमतं प्रत्याचक्षते इति शब्देन्दुशेखरे विस्तर इति दिक् । एवं प्रकृते ऋधातोः संयोगादित्वेनोपदेशाभावात् इडभाव इति भावः । ततश्च संस्कृतपीठ । संमस्कृत इत्यादि सिद्धम् इति ।

इति मितभाषिण्यां तनादिप्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

दी— । डुक्रीञ् १३७४ द्रव्यविनिमये ।

२५५४ । क्रादिभ्यः आ । ३ । १ । ४८१ ॥

दी— । क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (२४८७) । क्रीणोतः ।
ईत्वात् पूर्व' भेरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।
एवं भस्य अद्भावः 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३) इत्याहोपः ।
क्रीणन्ति । क्रीणीते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ—
चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेषीष्ट ।
अक्रीषीत् । अक्रीष्ट । प्रीञ् १४७५ तर्पणे कान्ती च । कान्तिः
कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीञ् १४७६ पाके
मीञ् १४७७ हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (३५३०) ।
प्रमीणाति । प्रमीणीतः । 'मीनाति- मिनोति—' (२५८८)
इत्येज् विषये आत्त्वम् । ममी । मिम्यतुः । ममिथ—ममाथ ।
मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासौष्ट । अमासौत् ।
अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् १४७८ वन्धने । सिनाति ।
सिनोते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्कुञ् १४७९ आप्रवणे ।

The विकरण or affix श्ना (ना) is affixed to the क्रादि class.

of roots when a सार्वधातुक follows in the active voice. This prevails over शप् । Thus—क्रीणाति—खल comes in by 'रषाभ्यां नी षः—' । In क्री + ना + तस्, तस् being a इलादि अपित् or कित् सार्वधातुक् the षा of 'ना' is changed into ई by 'ई ह्रस्वघोः' (2497). Note that र्ना is अपित् hence क्री is not gunnated. In क्री ना ङि, ङि is changed into षन्ति prior to the ईत्व of 'ई ह्रस्वघोः' (6. 4. 113) by the rule 'भोऽन्तः' (7.1.3) which is subsequent to the other ('ई ह्रस्व—') and also नित्य because अन्तादेश must take effect whether ईत्व does or does not come (cp कृताङ्गतप्रसङ्गि नित्यम्) । Moreover अन्तादेश is अन्तरङ्ग in as much as it awaits the root only (प्रकृतिमातापेक्षः) whereas ईत्व is बहिरङ्ग, for it waits for both the root and the affix (प्रकृतिप्रत्ययापेक्षः) । Thus क्री ना षन्ति where षा of ना eliding by 'शनाभ्यस्तयोरातः' (2483), the form is क्रीषन्ति । Similarly in क्रीना ङ् (आत्मनेपदी), ङ् is first of all changed into 'अत्' by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७।१।८) and thus due to its परत्व, नित्यत्व and अन्तरङ्गत्व—'ई ह्रस्वघोः' (६।४।११३) does not apply. Hence =क्रीणा अत which as above changes into क्रीष् अत =क्रीषते by 'टित् आत्मनेपदानां—' । क्रीषीते by 'ई ह्रस्वघोः' and क्रीणाति by आङ्गोपः । चिक्राय by ह्रित्, ङ्स्—इलादिशेष—वृद्धि (अचो लिङ्गति) etc. चिक्रियतुः—by इवङ् ('अचि श्नु—' २७१) and no guna or वृद्धि due to कित् of अतुस् by 'असंयोगात्—' (२२४२) । चिक्रियिथ—चिक्रिथ option of इट् by भारद्वाजनियम and गुण due to पित् of खल् । अक्रीषीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (२२६७) । अक्रीष्ट—गुण by 'सार्वधातुकाई—' (२१६८) । प्रीज् to please and desire प्रमीणाति etc. खल by 'हितुमीना' (२५३०) । ममी—first आत् then ह्रित् then ङ्स् of the अभास and next षीत्व of खल्, by 'आत षी—' (२३७१) । निम्यतुः—by

‘एरनेकाचः—’ (२७२) for अतुस् being कित् is not एञ्निषय or एञ्निमित्त (cause of ए, ओ, ऐ, औ i.e. of गुण or वृद्धि) । मन्धि—ममाद्य—option of इट् by भारद्वाजनियम । In the इट्पच, आ of the अङ् (after duplication) is dropped by the rule ‘आतो लोप इटि च’ (२३७२) whereas in the इडभावपच—there is no आलोप । मित्—no आत् for एम्—the substitute of त—is अपिङ्गिट् । माता—मास्यति—by ‘मीनाति—etc’ above, मीयात्—विधिलिङ् । मासीष्ट—आशीः । अमासीत्—लुङ् ; here the augment सक् and इट् come in by the rule ‘यमरमनमातां सक् च’ (२३७७) after आत्व has taken effect. सिच् elides by ‘इट इटि’ (२३६६) । अमास्त—लुङ् आत्मने—with सिच् but without इट् because the root is अनिट् । सिनाति—सत्व by ‘धात्वादिः सः षः’ ‘सिषाय—षत्व by इण्कोः (२११) and ‘आदेश—’ (२१२) because the primitive root was begun with ष । लुङ् to spring and to release (‘आप्रवण-सुत्प्रवनसुहरणं च,’ cp दीचित under ‘सुङ्गदि आप्रवणे—२२६१) ।

मित— । अय श्नाविकरणान् क्रादीन् निरुपयिष्यन्नाह—हुकीञिति क्रादिभ्य इति । शपोऽपवादः । कर्षेण सार्वधातुके परे श्नित्यर्थः । क्रीणाति इति । रषाभ्यामिति षत्वम् । क्रीणीत इति—तसः हलाद्यपित्वेन ईहल्यघोरितोत्वम् । ननु क्रीना भि इति स्थिते अत्राप्यनेनेत्वं स्यात्किञ्च हलाद्यपित्वादित्याशङ्क्य आह— ईत्वान् पूर्वमिति । किरन्तादेश इति—‘भोऽन्तः’ (७११३) इत्यनेन । परत्वादिति । ‘ई हल्यघोः’ (२१४११३) इत्यपेक्षया इत्यर्थः । नित्यत्वादिति—कृताकृतप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । अन्तादेशो हि कृतेऽपीत्ये प्राप्नोत्यकृतेऽपि, अतोऽयं नित्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । तथा च अन्तादेशः प्रत्ययमात्रमाश्रित्य प्रवर्तते । तेनायमप्यपेक्षः । अतोऽयमन्तरङ्गः । ईत्वन्तु प्रकृतिप्रत्ययाद्युभावपि अपचते । तत्रापि प्रत्ययेन हलादित्वेनापित्वेन च भवितव्यमित्यर्थं बह्वपेक्षः । अतो बहिरङ्गः । ततश्च ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्यसिद्धत्वान्नास्य (ईत्वस्य) प्रवृत्तिः । न च पुनः प्रसङ्ग-

न्यायेन प्रवृत्तिर्भवेदिति वाच्यम् । अन्तादेशे कृते प्रत्ययस्य हलादिध्वाभावात् । एवं क्रीणा अन्ति इति स्थिते 'शुनाभ्यस्तथोरातः' (२४८३) इत्याहोपे क्रीण् अन्ति —क्रीणन्ति इति । अथात्मनेपदे क्री णा ऋ इति स्थिते आह—एवं भास्त्राज्ञाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८—७।१।५) इत्यनेनेति भावः । तस्यापि परत्वावित्यत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च इति भावः । क्रीणीते इति—'इ हल्यघो'रितीत्वम् । 'टित—'इत्येत्वम् । चिक्राय इति । हित्वङ्गस्रहलादिशेषाः । 'अचो जिति' (२५४) इति वृद्धिः । चिक्रियतुरिति—अतुसः कित्त्वाद् वृद्ध्यादाभावे 'अचि श्नु—' (२७१) इतोयङ् । चिक्रयिथ—चिक्रेथिति । भारद्वाजनियमादिङ्ङिकल्पः । चिक्रियिथ इति । आदिनियमादिट् । अक्रेषीत् इति । सिचिहृदिरिति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् 'सिज्जलोपाभावः । अक्रेष्ट इति । 'सार्धधातुका—' (२१६८) इति तङ्पञ्चे गुणः । प्रीञ्शीञी क्रीञ्बत् । हिनुमीनेति । उपसर्गवशात्पणत्वप्रदर्शनाद्ये- निदम् । एजविषये इति—गुणवृद्धिविषये इत्यर्थः । यत्तार्धधातुकप्रत्ययनिमित्तं 'धातोरुण्णेन वृद्ध्या वा एत्त्वोच्चादिकं स्यात्तत्रेत्यर्थः । ममी इति । अलः पित्त्व- नेजविषयत्वम् । अत आत्तुम् । आत्वे कृते हित्वम् । ततो णलः 'आत शी—' (२३७१) इत्यौत्वम् । अभ्यासङ्गस्रः । मिस्यतुरिति । अतुसः कित्त्वेन ('असं- योगान्निट् कित्'—३२४२) गुणादाभावेन एज्विषयत्वाभावात्तात्तुम् ; 'एरनेकाचः—' (२७२) इति यण् । ङस्रः प्राग्वत् । ममिथ—ममाथिति । प्राग्वदिङ्ङिकल्पः । तत्र इट्पञ्चे 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्याहोपः । इडभावपञ्चे तु न तथेति भेदः । मिस्ये इति—मिस्यतुरित्यत्र यथा । माता—मास्यति—प्राग्वदा- त्वम् । मीयात्—मासीष्ट—आशीर्लिङ् ; सीधुटः कित्त्वाभावादात्त्वम् । अमासीत् इति । मीनातीत्यात्वे कृते, 'यमरमगमातां सक् च' (२३७७) इति सक् सिच- इडागमय । 'इट ईटि' (२२६६) इति सिज्जलोपः । अमास्त इति । तङ्पञ्चे लुङि रूपम् । धातोरनिट्कत्वेन इटः परत्वाभावात् सिज्जलोपो न । सिज्ज यन्वने— सिनातीति । शीपदेशत्वात्सत्वम् । सिषाय इति । इण्कोरित्यादिना पत्वम् । 'अचः—' (२५४) इति वृद्धिः । अन्यत् प्राग्वत् । म्कुञ् आप्रवणे इति । आप्रवणमुत्-

प्रवनसुद्धरणं च इति 'यलि च सेटि' (२२६१) इति सूते 'स्कुदि ल
आप्रवणे' इत्यत्र स्वयमेवोक्तत्वात् ।

अथ स्कुजादीनां पञ्चानां विकल्पेन आप्रत्ययः श्नुप्रत्ययस्यैवादिदि दर्शय-
न्नाह :—

२५५५ । ❁ स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुञ्भ्यः श्नुञ्च
॥३।१।८२॥

दो—। चात् आ । स्कुनोति । स्कनुते । स्कुनाति ।
स्कुनीते । चुस्काव । चस्कुवे । स्कोता । अस्कौषोत् । अस्कोष्ट ।
'स्तन्भूदयश्चत्वारः सीत्राः' । 'सर्वे रोधनार्था' इत्येके ।
माघवस्तु प्रथमद्वितीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थ-
श्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः ।
विष्ठभ्नोति—विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति—अवष्टभ्नाति । अव-
तष्टम्भ । 'जृस्तन्भु—' (२२८१) इत्यङ्वा । व्यष्टभत्—व्यष्टम्भीत् ।
स्तुभ्नीति—स्तुभ्नाति ।

The विकरण श्नु and from the 'च'—the विकरण श्ना are
added to the roots स्तन्भु, स्तुन्भु, स्कन्भु, स्कुन्भु and स्कुञ् in the
active voice. Thus स्कुनोति (श्नु is अपित्) hence स्कु is not
gunnated and तिप् is पित् hence उ of नु is gunnated by
'उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः) and स्कुनाति (स्कु is not gunnated as above.)
स्कुनुते—ते is डित् hence नु is not gunnated. स्कुनीते—by 'इ
इष्यघोः' (2497). [Being जित् the root is उभयपदी hence a

* 'सग्न स्तुम्भु स्कम्भु—इति मकारोपधपाठस्तु तत्तुवोधिनीसम्मतः ।

pair of forms in each case.] वुस्काव—by वित्, 'शपूर्वाख्यः' (2159) and 'अचो वृत्ति' (254) etc. वुस्कुवे—by उवङ् (अचि ग्नु —271) due to the want of गुण and वृत्ति. अस्कौपीत्—अस्कोट —These are the लुङ् forms with वृत्ति and गुण as in the preceding instances. The four roots (स्तन्म्-स्तुन्म्-स्कन्म्-स्कृन्म्) are found in this very sutra only and not in the धातुपाठ also. Some assert that all these (four) roots mean to obstruct (रोधन) or impede. But Madhava holds that the first and the third (स्तन्म् and स्कन्म्) mean to block up or retard (सन्ध or रोधन), the second—to extract or draw out and the fourth (स्कृन्म्) to ascertain or hold. And it is explained that स्कृञ् means the same thing as स्कुदि Root no. 9 1.

सर्वे परस्मैपदिनः—this is undoubtedly a reference to the first four roots for the term सर्वे cannot but extend to स्तन्म् only as the last स्कृञ् is read as जित् । नलोपः i. e. by the rule 'अनिदिता हल—'(415) for आ is जित् by the rule 'सार्वधातुकमपित्' (2234). विट्भ्नोति—वत् in connection with वि by 'सन्धः' (2272), अवट्भ्नोति etc—वत् in connection with अव by 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' (2273), अवतटम्—अव—स्तन्म् स्तन्म् अ (सिट् = अव—तस्तन्म् अ by 'शपूर्वाः ख्यः' (2259), 'नञ्चापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य ययि—' (124) = अवतटम्—वत् by the rule 'स्यादिवभासेन चाभ्याससा. (2277). व्यट्भत्—cerebraly of स by 'प्राक् सितादङ्ब्यवायिऽपि' (2276). Similarly व्यट्भोत् with elision of सिच् etc. स्तुम्भोति—स्तुम्भोति—conj. of स्तुन्म् which drops its न as before.

मित—। सन्निभति । इन्दात् पञ्चमीबहुवचनम् । अर्थः स्पष्टः । श्नुयेति चकारार्थमाह—चात् श्नेति । 'क्रादिभ्यः—' (३।१।८१) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । 'स्कुनोति' इत्यादि 'अस्कोट' इत्यन्तम् स्कुञ्जिति प्रकृतस्य रूपप्रदर्शनम् । साव्य-धातुकमपिदिति ङित्त्वात् 'स्कु' इत्यस्य न गुणः । 'पितृसु गुण' इत्युक्तत्वात् उपप्रत्ययस्य गुणः । चुस्काव—च स्कुवे इति । 'उभयतैव स्वयंशेषत्वं कुञ्जोरिति चत्वञ्च । पूर्व्वत् 'अचो ङिणति' (२५४) इति वृद्धिः । उत्तरत्वं तु गुणाद्यभावे 'अचि श्नु—' (२०१) इत्युबद्ध् । अन्यत् प्राग्वत् । सौवा इति । एतत्सुते एव निबद्धत्वाद् धातुपाठे चादर्शनात् । तत्तुबोधिन्यां 'सम्भादय—' इति मकारोपध-पाठः । अतएव 'नकारोपधा इत्यपि श्रेया' इति तत्तुबोधिनी । रोधनार्था इति । बाधनार्था इत्यर्थः । तदेतदरुचिकरमित्याह—माधवस्ति, ति । स्पष्टम् । सर्व्वे परस्यौ-पदिन इति । अत्र सर्व्वपदेन प्रथमतश्चत्वारी शास्त्रा न तु स्कुञ्ज् इत्यपि । तस्य 'उभयपदित्वलिङ्गात् स्वयमपि व्याख्यातत्वाच्च । नलोप इति । 'अनिदिताम्—'(४१५) इत्यनेनेति श्रेयम् । तथा च विस्तम्, श्नु (श्ना) तिप् इति स्थिते श्नुप्रत्ययस्य श्नाप्रत्ययस्य चापित्त्वेन ङित्त्वादिनिदितामित्यस्य प्रवृत्तिः । उपसर्गात् सुनोति—' (२२००—८।३।६५) इत्युपक्रमस्य 'सन्भेः' (२२०२—८।३।६७) इत्युक्तत्वात् षत्वम् । अबटभ्णोति—'अवाञ्—' (२२०३) इति षत्वम् । अबतठम् इति—'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२०७) इति षत्वम् । व्यटभदिति । प्राक्सिता-दिति षत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

२५५६ । वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥८।३।७७॥

दो—। वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्क-भ्नाति—विष्कभ्नोति ।

Eng.—Easy. 'स्कभ्नातेः' has been taken in a general way so that the root gets षत्व in connection with श्नु also—विष्कभ्नोति ।

मित—। व्याख्यातम्। म्कभ्नातेरिति। श्नाप्रत्ययान्तस्य यङ्णात् श्नु
प्रत्ययस्य षत्वं नेति न भमितव्यमिति ध्वनयन्नाह—विष्कभ्नीति—विष्कभ्नातीति।

२१५७। हलः श्नुः शानज्झौ ॥३॥१॥८३॥

दी—। हलः परस्य श्नुः शानजादेशः स्यादौ परे। स्तभान।
स्तुभान। स्तभान। स्तुभान। पक्षे—स्तभ्नुहि—इत्यादि ॥ युञ्
१४८० वन्धने। युनाति। युनीति। योता। क्नुञ् १४८१ शब्दे।
क्नुनाति। क्नुनीति। क्नुविता। द्रूञ् १४८३ हिंसायाम्।
द्रूणाति। द्रूणीति। पूञ् १४८३ पवने।

The विकरण श्ना, coming after a हल् i. e. a हलन्त root, is replaced by शानच् when (the affix) हि follows. [शानच् retains 'शान' only]. Thus स्तन्म् + श्ना + हि = स्तम् + शानच् + हि = स्तम् शान + हि = स्तभान ० there हि elides by 'अतो हेः' पक्षे i.e. when स्तन्म् etc. take श्नु, the forms will be स्तभ्नुहि etc. without the elision of हि for in such cases 'उतश्च प्रत्ययात्—' (2334) does not apply. The rest are easy. पूञ् to purify :—

मित—। हल इति। हल इति पञ्चमी। तदाह—हलः परस्वेति। तेन च
हलन्तो चातुर्लस्यम्। श्नु इत्यवयव—षष्ठी। श्ना इत्यस्वलुताकारस्य रूपं तच्च वैचित्र्यार्थम्।
शानच् + ही इतिच्छेदः। 'शानजित्यस्य शचावितौ' 'शान' इत्यदन्तः शेषः। नन्वेवं श्नुः
शानचि षादिष्टे स्तम् शान हि—स्तभान हि इति जाते 'अतो हेः' (२२०२) इत्येवं
हेर्लोपो न स्यात्, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य इति परिभाषोपस्थितः।
तथाहि हिप्रत्ययं निमित्तं कृत्वा श्नुः शानजादेशः। पुनस्तमेव अदन्तं शानजादेशं
निमित्तं कृत्वा हेर्लोपो विधीयते। तदेतदयुक्तम्। उपजीव्यविरोधस्वार्थौक्तिकत्वादिति
चेत् ? सत्यम्। 'अतो हे रिति वचनसामर्थ्यादत्र सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति

तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । एवं स्तुभान इत्यादावपि हेलोपि रूपम् । ननु श्नाप्रत्ययस्य
 शिच्चात् 'स्थानिवदादेशोऽनल्लविधौ' (५०) इति तदादेशस्यापि स्थानिवदभावेन शिच्चे
 सिद्धे ज्ञानचः शित्करणं व्यर्थमिति चेत् । न । एतेन हि विज्ञायते 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि
 अनल्लविधाविति प्रतिषेध' इति । सुगममन्यत् । पूज् पवनं इति । पवन शोधनम्—

२५५८ । प्वादीनां ङस्त्रः ॥७॥३॥८०॥

दी— । शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लूज्
 १४८४ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृज् १४८५ आच्छादने ।
 स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता—स्तरीता ।
 स्तृषीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (२५२९)—इति वृत इटो
 लिङि दीर्घो न स्यात्—स्तरिषीष्ट । 'उच्च' (२३६८) इति
 किञ्चम्—स्तोर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३८२) इति न
 दीर्घः । अस्तारोत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट—अस्तरोष्ट—अस्तोष्ट ।
 कृज् १४८६ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ।
 वृज् १४८७ वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।
 वरिता—वरीता । आशिषि—'उदोऽध्यपूर्वस्य' (२४८४)
 वूर्यात् । वरिषीष्ट—वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् ।
 अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवूर्ष्ट । धूज् १४८८ कम्पने । धुनाति ।
 धुनीते । दुधविद्य—दुधोद्य । दुधुविव । धविता—धोता ।
 'स्तुसुधृज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट—
 अधोष्ट ।

The roots वृ etc. (enumerated herein below) become ङस् or short—उकारान्त when a शित् as ग्ना follows. Thus पुनाति, लुनाति, सृणाति etc. पविता—the root is सिट् । तस्मार—by 'अष्टच्छल्युताम्' (2383), duplication, 'शपूर्वा—(2259) and 'अत उपधायाः (2282). तस्मारतुः—by अष्टच्छल्युताम् and duplication. स्मरिता—स्मरीता—option of दीर्घ by 'वृतो वा' (2391). स्मृषीयात्—स्मृषीत—विधिलिङ् forms with ग्ना. स्तीर्यात्—आशीः—here स् first becomes स्तिर् by 'चत इडातोः' (2350) and then becomes स्तीर् by 'हलि च' (354). स्मरिषीष्ट—स्तीरिषीष्ट—by the option of इट् by 'लिङ्सिचोः—' (2528). The former is with इट् and लिङ् here not being कित् the root gets guna. This इट् is not lengthened by 'वृतो वा' (2391) due to the prohibition expressed in 'न लिङि' (2529). The latter is without इट् and here लिङ् being कित् by 'उच' (2368) the root is not gunnated. Thus स्मृ + षीष्ट now becomes स्तिर् स्तीष्ट by चत इडातोः (2390) and then becomes स्तीर् षीष्ट by 'हलि च' (354). In the cases of अस्मारीत्, अस्मारिष्टाम् etc. the aug. इट् is not lengthened due to the prohibition 'सिचि च—' (2892)—अस्मार (इडि by 'सिचि इडिः—' (2297) इट् सिच् इट् त् = अस्मारीत् due to the elision of सिच् by 'इट् इटि' (2266). Similarly अस्मारिषुः, अस्मारिष्ठाः etc. अस्मरिष्ट—अस्मरीष्ट—अस्तीष्ट—these three are the लुङ् sing. forms in the आत्मने—(अ स्मृ सिच् त्) । The first two get the option of दीर्घ by 'वृतो वा' (2391) in connection with इट् which is optional by 'लिङ्सिचोः—' (2528) and the last form 'अस्तीष्ट' where (अ स्मृ सिच् त्) सिच् is कित् due to its भ्रूलादित् (because this is the इरुभावपच) and तङ्परत्व—is explained by

'नृत इडातोः' (2390) and 'हलि च' (354)—in as much as here सिच् being कित् the root does not get गुण like the former two (अत्तरिष्ट and अत्तरीष्ट)। वृञ् to injure—easy. वृञ् to choose, वरिता—वरीता—option of दीर्घ of इट् by 'वृतो वा' (2391). In अशीर्लिङ्—(वृ+यात्), by the rule 'उदोष्ठापूर्वस्य' (2494—7. 1. 10') which overrules the former 'नृत इडातोः' (2390—7. 1. 100), the root वृ gets उत् instead of इत् and this उत् or उ becomes रपर by 'उरण्—' (70)—Thus वृत् यात् which gives वृष्यात् by 'हलि च' (354). वरिषीष्ट—वृषीष्ट—option of इट् by लिङ्सिचोः—(2528). In the इट्पच गुण takes effect but there is no option of दीर्घ expressed in वृतो वा' due to the prohibition 'न लिङि' (2529). In the इडभावपच (वृषीष्ट), 'उच' (2368), 'उदोष्ठा—' (2594) 'उरण्—' (70) and 'हलि च' (354) apply as before. अवारीत्—अवारिष्टाम्—like अतारीत्—अतारिष्टाम् । अवरिष्ट etc, as अतरिष्ट etc, above. धू—to shake. दुधविष—दुधोच—option of इट् by 'स्वरतिसृति —' (2279). Similarly धविता—धोता । अधविष्ट—अधोष्ट—in लुङ् आत्मनेपद ।

मित— । पादोनानिति । 'हिबुक्तमुचमा शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूर्यन्नाह—शिति परे इति । पादयः अत्रैव क्रमेण सन्निवहाः । पुनाति । लुनाति इत्यादि रूपम् । श्णोऽपित्वाच्च गुणः । तस्मार इति—'नृच्छत्युताम् (2383) इति गुणे कृते हित्वम् । खयः शेषः । 'अत उपधायाः' (2282) इति इडिः । तस्मरतुरिति । अत्र इडिं विना पूर्ववत् । स्तरिता—स्तरीता इति । 'वृतो वा' (2391) इति इटो दीर्घविकल्पः । स्तौर्यादिति । यासुटः किच्चाद् गुणाभावे 'नृत इडातोः' (2490) इति इत्त्वम् । उपरत्वम् । उरण् रपरः—(70) । हलि चिति (354) दीर्घः । आशिषि—आत्मनेपदे आह—लिङ्सिचोरिति । वेद्वेऽपि

इट्पक्षे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पो न । 'न लिङि' (२५२९) इति निषेधात् ।
 तेन इट्पक्षे गुणेन—स्तरिषीष्टे ल्येकमेव रूपम् । इडभावे तु कृ (लिङ्) षीष्ट इति
 स्थिते 'उद्य' इति (२३६८) कित्वात् गुणाभावे प्राग्वदित्स्वरपरत्वदीर्घाः । अ कृ इट्
 सिच् इट् न इति स्थिते वृत्तो वेति इटो दीर्घे प्राप्ते षाह—सिचि चेति ।
 आत्मनेपदे तु वृत्तो वेति दीर्घो भवत्येवेत्याह—अस्तरिष्ट—अस्तरौष्ट—अस्तीष्ट इति ।
 अथ 'लिङ्सिचोः—' (२५२८) इतीड्विकल्पः । इडभावे कित्त्वेन गुणाभावात्
 इत्स्वरपरत्व्यादि अस्तीष्ट इति । वरिता—वरोता—वृत्तो वेति प्राग्वत् ।
 अवारीत् । अवारिष्ठाम् इति । 'सिचि च—' (२३६२) इति दीर्घाभावः । अवरिष्ट'
 —अवरोष्ट—अवृष्ट इति । लिङ्सिचोरितीड्विकल्पादित्पक्षे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पः ।
 इडभावे 'उद्य' (२३६०) इति कित्वाद् गुणाभावे 'उदोष्ठा—' इत्युक्तम् । उरश्चिति
 रपरत्तम् । हलि चेति दीर्घश्च । दुधविद्य—दुधोद्य—'स्वरति—' (२३७६) इति
 इड्विकल्पः । दुधुविद्य—इति । कादिनियमादिट् । उबङ् । धविता—धीता इति
 थल्वत् । अधावीत्—स्पष्टं मूले । अधविष्ट—अधीष्ट इति । स्वरतीत्यादिनेड्वि-
 विकल्पः ।

दी— । अथ वध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८८
 हिंसायाम् । 'शृदृप्रां ङ्स्वो वा' (२४८५) इति ङ्स्वपक्षे यण् ।
 अन्यदा 'ऋच्छृत्याम्' (२३८३) इति गुणः । शश्चतुः—
 शशरतुः । 'शुप्रकः किति' (२३८१) इति निषेधस्य क्रादि-
 नियमेन वाघः । शशरिव—शश्चिव । शरिता—शरीता ।
 शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्ठाम् । पृ १४८० पालनपूरणयोः ।
 पप्रतुः—पपरतुः । आशिषि पूर्यात् । वृ १४८१ वरणे ।
 'भरणे' इत्येके । मृ १४८३ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मृ
 १४८३ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । वृ १४८४ विदा-

रणे । ददरतुः—दद्रतुः । दद्रुः । जृ १४८५ वयोहानौ ।
 'भृ' इत्येके । 'धृ' इत्यन्ये । नृ १४८६ नये । कृ १४८७
 हिंसायाम् । ऋ १४८८ गतौ । ऋणाति । अराच्चकार ।
 अरिता—अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् ।
 आरिष्टाम् । गृ १४८९ शब्दे ।

ज्या १५०० वयोहानौ । 'ग्रहिज्या—' (२४८२) ।

अथ वधात्यन्ता etc. i. e. upto वन्ध १५०१ वन्धने । शृ to injure—शृणाति
 etc. in connection with आ । In शृ + अतुस् once there will be यण्
 ('एरनेकाधोऽसंयोगपूर्वस्व'—272) when the root will become ऋस्व
 by 'शृ दृ प्राप्—' (2465) and thus the form will be शृ शृ अतुस्—शर्
 अतुस्—शशतुः । And at another time i. e. when it is not ऋस्व,
 it will have guna by 'ऋच्छ्रुताम्' (2383) giving शशरतुः । The
 ऋादिनिघम expressed in 'ऋ सृ भृ वृ—' (2993) bars the prohibition
 of इट्—expressed in 'स्राकः—' (2381). Thus शशरिब with इट्
 and गुण in the दीर्घपञ्च and शश्रिब with इट् and यण् in the ऋस्वपञ्च ।
 शरिता—शरीता—by 'वृती वा' (2391). शीर्यात्—see स्त्रीर्यात् ante.
 अशरिष्टाम्—by 'सिचि च—' (2392). पप्रतुः—पपरतुः—by यण् and
 चुण् respectively. पूर्यात्—by 'उदोष्ठापूर्वस्व' (2494) रपरत् and
 'इलि च' (254) due to कित्त्व of यासुट् । अरिता—अरीता—by 'वृती वा'
 (2391) । आर्णात्—आर्णीताम्—लङ् sing + dual. The rest is as
 before, ज्या—to be infirm, is getting मन्त्रसारण by 'ग्रहिज्या—', and
 we look forward—

नित— । अथ वधात्यन्ता इति । 'वन्ध १५०६ वन्धने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।
 शृ + अतुस् इति स्थिते ऋद्धविकल्पात्—यण्गुणौ स्वातामित्याह—शृ दृ प्राप्ति ।

यधि—शश्रुतः ('एरनेकाचः—' २७२ इति यण्) । गुणे—शश्रुतुरिति । एवं
 पप्रतुः—पपरतुः । दद्रतुः—ददरतुरिति बोध्यम् । ननु शृ+लिट् व इति स्थिते
 'श्रुक्तः किति' (२३८१) इतीग्नियेधः स्यादित्याह—ऋदिनियमेन वाध इति ।
 'ऋ सृ ष ह—' (२२८३) इत्यत्र प्रोक्तनियमेनेत्यर्थः । यण्गुणविकल्पात् रूपद्वयम्—
 शश्रिव—शश्रिव इति । एवं पप्रिव—पपरिव इत्यादि । शरितेत्यादि—कृतो वेति
 दीर्घविकल्पाद् बोध्यम् । शशीहि—इति । 'अतो हिः' (२२१२) इत्यस्य 'उतश्—'
 (२३३४) इत्यस्य चाविषयाद् हि—लोपाभावः । शीर्यात्—इति । इत्वरपरत्व-
 दीर्घाः प्राग्वत् । अशारिष्टामिति—सिचि च परस्मैपदेष्विति (२३८२) दीर्घा न ।
 पूर्यात् इति—यासुटः कित्त्वात्—'उदीष्टा—' (२४८४) इत्युच्चम् । रपरत्वम् ।
 हलि चेति (३५४) दीर्घः । आर्षात्—आर्षाताम्—इति । लङि ऋणातेः
 प्रथमैकद्विवचनयो रूपे । अन्वत् प्राग्वत् । अथ ज्या वयोहानी इत्यस्य—यहिज्येति
 सम्प्रसारणादूर्ध्वं दीर्घः स्यादित्याह—

२५५८ । ह्रस्वः ॥६॥४॥२॥

दी— । अङ्गवयवाद्दलः परं यत् सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य
 दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते 'प्रादीनां ऋस्वः'
 (२५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । री १५०१ गति-
 रेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । ली १५०२ श्लेषणे । 'विभाषा-
 लोयतेः' (२५०८) इत्येज्विषये आत्त्वं वा । लली—
 लिलाय । लाता—लेता । वी १५०३ वरणे । विलनाति । वी
 १५०४ गतौ । वृत् । स्वादयो वृत्ताः । प्रादयोऽपीत्येके ।
 व्री १६०५ वरणे । भ्री १६०६ भये । 'भरे' इत्येके । क्षीष
 १५०७ हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ऋस्वः । केषाञ्चिन्मते तु
 न । ज्ञा १५०८ अवबोधने । 'ज्ञानोर्जा' (२५२११) ।

जानाति । दीर्घनिर्देश—सामर्थ्यात् ङलः । वन्ध १५०८
 वन्धने । वध्नाति । ववन्धिय—ववन्ध । वन्धा । वन्धारौ ।
 भन्त्स्यति । वधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (१२)
 इति भष्भावात् पूर्व 'भलो भलि' (२२८१) इति
 सिज् लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न ।
 प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज् लोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् ।
 अभान्त्सुः । वृड् १५१० संभक्तौ । वृणीति । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता—वरोता । अवरिष्ठ—अवरोष्ट—अवृत । अन्य १५११
 विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । अयूति ।
 'अन्यि अन्यि—' इत्यादिना । किञ्चपक्षे एत्वाभ्यासलो—
 पावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अथतुः । अथुः । इदं
 कित्तुं पितामपौति सुधाकरमते अथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे
 णलि शश्राथ । उत्तमे तु—शश्राथ—शश्रथेति माधवः । तत्र
 मूलं मृग्यम् । मन्य १५१२ विलोडने । अन्य १५१३ अन्य
 १५१४ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छक्येः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ।
 कुन्य १५१५ संश्लेषणे । 'संलेशे' इत्येके । कुल्लाति । चुकुन्दु ।
 'कुथ' इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१६ चोदे । मृद्नाति ।
 मृदान । मृड १११७ च । अथं सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति ।
 गुधः १५१८ रोषे । गुध्नाति । कुष १५१९ निष्कर्षे ।
 कुष्णाति । कोषिता ।

An षड् (verbal base) which ends in a सम्प्रसारण, following
 a हल or consonant which is a part of the षड्—becomes दीर्घ ।

In the case at hand ज्या by सम्प्र. becomes जि which is treated as an अङ्ग when any affix follows and in which 'इ' is taken as the सम्प्र. and 'ज्' the इत् is a part (अवयव) of the अङ्ग (जि) Thus जि turning to जी in connection with श्ना, the rule 'प्रादीनां ङस्त्रः' appears and consequently we get जिनाति etc. जिञ्घी—Here the अभ्यास gets सम्प्र. by 'लिङ्यभ्यासश्च—' (2408) and ङल् is changed into जी by 'आत औ ङलः' (2371). जिञ्घतुः—अतुस् being कित्, ज्या gets सम्प्र. by 'यहिङ्या—' (2412) prior to the duplication. Then by 'पुनः प्रसङ्गविज्ञान' 'जि' is duplicated. Then by यण् ('एरनेकाचः—' 272) we have जिञ्घतुः । रेषण means the sound of a wolf. लिङ्गाय—by 'अचोजिञ्घति' (२५४). एषां वयाणाम्—i. e. जी, भी, घीष् become ङस्त्र by 'प्रादीनां—' according to those who explain that the word 'इत्' above indicates the completion of ल् (लृङ्ङिदने) etc. and not of पू etc. 'क्षिषाञ्चित्' refers to the antagonistic party. दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात्—On the score of enjoining दीर्घ । The drift is:—The rule 'प्रादीनां—' cannot apply here in the case of 'जा' the substitute of ज्ञा ; for had the ङस्त्रत्व (shortness) of 'जा' been the intention of Panini, he could have said 'ज्ञाजनोर्जाः in view of 'ज्ञाजनोर्जा', Thus जानाति etc. Here end प्रादि roots. बन्ध—(to tie) etc. बध्नाति—न of बन्ध is dropped in connection with श्ना (which is कित्) by 'अनिदिताम्—' (415) । बबन्धिय—बबन्ध—by भारद्वाज नियम । The latter is thus बन्ध—घल् = बबन्ध घ = बबन्ध् घ by 'भाषस्तथीः—' (2280) = बबन्ध by 'भ्रूरो भ्रुरि—' (71). In both the cases न of बन्ध does not elide for घल् is पित् । Similarly बन्धा । भन्तुस्त्रति—by 'एकाचो वशी भष्—' (326) and 'खरि च' (121).

बधान—by 'इलः श्नः—' (2557), 'अनिदिताम्—' (415) and 'अतो छः' (2202). अमान्तसीत्—सिच्, इट्, इडि ('वदवज—' 2268) and 'एकाचः—' etc, above. In अवान्धाम्—(अवान्ध् सिच् तस्=अवान्ध्—स् ताम्—सिच् (स्) disappears by 'भ्रली भ्रलि' (2281) before the operation of भष् भाव (एकाचो वशो भष्—' 326—8. 2. 37) which being अविज्ञ by 'पूर्वतासिद्धम्' (13—8. 2. 1) would frustrate the सिञ्जलोप by 'भ्रली भ्रलि'. भष्भाव i. e. the rule 'एकाचो वशो भष्—' will not take effect (again) in connection with the elided (लुप्त) स् which forms a सादिप्रत्यय along with ताम् or धाम्—though the elided स् indeed is treated as a प्रत्यय by the rule or परिभाषा—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (262). For सिञ्जलोप effected by 'भ्रली भ्रलि' (2281—8. 2. 26) is (by the above way) असिद्ध or non-existent towards the प्रत्ययलक्षण or 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (1. 1. 62). Thus अवान्ध् ताम्—अवान्ध् धाम् by 'भ्रषः—', अवान्धाम् by 'भ्ररो—' (71). अमान्तसः—इडि etc. as in अमान्तसीत् and ङि is changed into जुस् by 'सिञ्जभ्यस्त—' (2229). वत्रे—by 'इको यणचि—' (47)—यण् । The root is different form वृञ् वरणे which gives ववार by 'वृञ्च्युताम्' (2383). वडि—षत्व by 'इण्कोः' etc. वडि—by 'इणः षिध्व'—(2241). वरिता—वरीता by 'वृतो वा' (2891). अवरिड—अवरीड—अवत by 'लिङ् सिचोः—' (2528), 'वृतो वा',—गुणः and 'ऋसादङ्गात्' (2368)—: no guna due to कित्त्व by 'उच' (2368). अन्, अद्युस् really gives अन्त्यतुः ; but इरदत्त and others hold that अन्, will give also अन्त्यतुः—अन्त्युः by एत्त्व and अभ्यासलोप due to कित्त्व of लिट् by the rule (of another grammar) viz—'अन्ति यन्ति दग्धि सञ्जीनां लिटः कित्त्व' वा—(In अन्त्यतुः etc. न of the root is dropped by 'अनिदिताम्—' (415) due to

this supposed कित्त). This कित्त, according to सुधाकर, takes effect even when a पित् लिट् (as थल् follows ; thus अथिथ । In this पञ्च i. e. when a पित् लिट् also is treated as कित्त, in थल् (3rd sing.) the form will be श्थाथ by नलोप as before. Madhava asserts that in the 1st. per. sing (by थलुत्तमो वा) the forms will be श्थाथ—श्थाथ । But of this sort of explanation of हरदत्त, सुधाकर and माधव or of Madhava alone the source is to be investigated i. e. we (Bhattoji) cannot trace the origin of the अथिथ शथिथ etc. Hence their assertion is not sanctioned by authority. अथं सुखेऽपि as in ऋग्वेद—‘अग्नेमृद्धं महा अग्नि’ ‘Oh Agni you are great and therefore make us happy.’ कृष to extract—

मित— । हल इति । अङ्गस्तीति (६।४।१) अवयववृत्तान्तं पूर्वस्वम् । तच्चावर्त्तते । एकं ‘हल’ इति पञ्चम्यन्तस्य विशेषणम् । तदाह—अङ्गवयवाद्दलः परमिति । अन्यत् ‘संप्रसारणस्य’ (६।३।१३८) इत्यनुवृत्तिलभ्यस्य सम्प्रसारणस्य विशेषणम् । तदन्तविधिस्तदाह—यत् सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्तीति । ‘ङ्-लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽथः’ (६।३।२११) इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्त्तते । तदाह—दीर्घं इति । उदाहरणम्—जोनः । ननु तर्हि ‘जिनाति’ इति ङस्त्वः कथम् । तदाह—इति दीर्घे कृते इत्यादि—जीभावे जाते प्राद्यन्तर्भावाद्ङस्त्व इत्यर्थः । जिज्याविति । ‘लिट्यभ्याससोभवेष्वा’मिति (२४०८) अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । ‘आत औ—’ (३३७१) इत्यौकारः । जिज्यतुरिति—ज्या + अतुस् इति स्थिते चित्वात् प्राक् ‘यहिज्या—’ (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् ‘जि’—शब्दस्य चित्त्वम् । ततः ‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि रूपम् । एवं जिज्युरित्यादौ । अङ्गावयवात् किम् ? निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति । सुप्तः । लिलायिति आश्वविक्त्वात् ‘अचो जिण्ति’ (२५४) इति ङितिः । केषाञ्चिन्मते तु नीति । ङस्त्वो नेत्यर्थः । येषां मते ङुगताचित्त्वस्मात् परं पठित्तदङ्गस्त्वो न पादयोऽपि गता इति व्याख्यानं तेषामिति भावः ।

ननु पादीनां तवानुपरम 'शा अवबोधने' इत्यस्य 'शाजनोर्जा' इति दीर्घनिर्देशात्
 पादीनां ङस् इति ङस्त्वः स्यात् । तवाङ्—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । पादित्वेऽपि
 आकारोच्चारणात् न ङस् इति भावः । तथाहि—यदि ङस्त्वविधानमेव पाणिनेरभीष्टम्—
 भविष्यत्तदा 'शाजनोर्जं' इत्येवमेव अवक्ष्यत् न तु 'शाजनोर्जा' इति । अतो ज्ञायते
 दीर्घव्यवणं सम्प्रयोजनमिति । 'केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् ङस् इति
 व्याख्येयमित्याहुः'—तत्तुबोधिनी । यद्भाति इति । अनिदितामिति (४।५) नलोपः ।
 ववन्विथ—ववन् इति । भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पः । उत्तरत्र ववन् इत्यल् इति स्थिते
 'भूपस्तथोः—' (२२८०) इति घस्य धः । 'भरो भरि—' (३१) इति पूर्वधकारस्य
 वा लोपः । एवं वन्वा । वन्धारौ । भन्त्स्यति इति—लृटि रूपम् । 'एकाचो वशो
 भष्—' (३२६) इति वस्य भष्त्वेन भः । 'खरि च' (१३१) घस्य चत्वेन तः ।
 वधानेति—'हलः श्नः—' (२५५०) इति शानच् । 'अतो ङिः' (२२०२)
 इति ङिलोपः । अभान्त्सोदिति—भष्भावादिः प्राग्वत् । 'वद्वज्—' (२२६०)
 इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् सिज्जलोपाभावः । अवन् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धौ—
 अवान् स् ताम् इति जाते प्रक्रियामाह—पूर्ववासिद्धमिति । पूर्ववासिद्धमिति (८।२।१)
 सूत्रानुसारात्—'एकाचो वशो भष्—' (८।२।३०) इति सूत्रस्य 'भलो भलि'
 (८।२।२६) इति सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वात् भ् भावात् पूर्व्वं पूर्वेण सिज्जलोप इति भावः,
 'विपाद्यामपि पूर्व्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्' इत्युक्तत्वात् । नन्वेव सिज्जलोपे कृतेऽपि
 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२—१।१।६२) इति परिभाषासूत्रानुसारात्—प्रत्यय
 लक्षणेन सादि-प्रत्ययमाश्रित्य भष्भावः स्यादिति ज्ञेयम् अवाङ्—नेति । तव युक्तिं
 दर्शयति—प्रत्ययलक्षणं प्रतीति । सिज्जलोपस्यासिद्धत्वादिति—पूर्ववासिद्धमित्यनु-
 सारादिति विभावनौघम् । एवं सिज्जलोपात्—अवान् ताम् इति जाते तस्य घत्वं
 धस्य लोपश्च प्राग्वत् । अभान्त्सुरिति । सिज्जन्त्यविदिभ्यश्चेति (३२२६) भ्जुंस् ।
 अन्यत् प्राग्वत् । वत्रे इति—दीर्घान्तत्वाभावात् 'अच्छत्युताम्' (२३८३) इत्यस्याप्रहत्ते-
 र्गुणाभावेन 'इको यणचि' (२०२) इति यण् । वृद्धौ इति—'इणः षीध्वं लुङ्लिटाम्
 —' (२२४०) इति मूर्धन्यादेशः । वरिता—वरीतेति । वृवो वेति (२०६९) दीर्घः ।

अवरिष्ट—अवरीष्ट—अवृतेति । 'लिङ् सिचोः—' (२५२८) इतीङ्—विकल्पात्, 'वृत्तो वे'ति दीर्घं विकल्पाच्च पूर्वव्ययम् । उत्तरत्र तु इडभावात् 'उय' (२७६८) इति कित्त्वम् । ततो गुणाभावः । ततश्च 'ऋखादङ्गात्' (२७६९) इति सिञ्जलोपः । अघ्नाति इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति अन्त्येर्नलोपः । 'अन्वि यन्वि—' इति । अन्वि यन्वि दम्भिमृञ्जीनां लिटः कित्तुं वा' इति व्याकरणान्तरमिति प्रागुक्तम् । श्रेयतुः । श्रेयुरिति । कित्त्वादनिदितामिति नलोपः । श्रेयिथेति—घलः पित्तादिति भावः । अस्मिन्नपीति । सुधाकरमते इत्यर्थः । शश्राय—शश्रथेति । शलुत्तमो वेति णिङिकल्पात् । तत्र सूत्रं सग्यमिति । 'अन्वि यन्वि—' इत्यारभ्य 'इति साधवः' इत्यन्तं यदुक्तं तस्य मूलं नास्त्येवार्थः । अन्व्यादेः संयुक्तहल्मध्यशब्दत्वात् अन्ये रादेशादित्वाच्च सूत्रेण एत्ताभ्यास-लोपयोरप्राप्तेर्वाचिकादशंभावेति भावः । एतच्च नानेशयस्ये स्पष्टम् । अन्वत् सुगमम् । कुष—निष्कषे इति ।—

२५६० । निरः कुषः ॥७॥२॥४६॥

दी— । निरः परात् कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषीत्—निरकुक्षत् । क्षुभ १५२० सञ्चलने । 'क्षुभ्नादिषु च' (७८२) । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । णभ १५२१ तुभ ५२२ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । 'तोभते' 'नभते' इति शपि । 'नभ्यति' 'तुभ्यति' इति श्यनि । क्षिशू १५२३ विवाधने । 'शात्' (११२) इति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता—क्लेष्टा । अक्लेशीत्—अक्लिक्षत् । अश १५२४ भोजने । अश्नाति । आश । उध्रस १५२५ उब्धे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसाच्चकार । इष १५२६ आभीक्ष्ण्ये । इष्णाति । 'तोषसह—' (२३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्या-

दकार—विकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु
 इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि
 इड् विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—‘इषेस्तकारे
 श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः’ (वा ४४३५) इति । विष १५२७
 विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूष * १५२८ प्रुष १५२८
 स्त्रेहन—सेवनपूरणेषु । प्रूष्णाति । प्रुष्णाति । पुष १५३०
 पुष्ठौ । पोषिता । मुष १५३१ स्त्रेये । मोषिता । स्वच १५३२
 भूतप्रादुर्भावे भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खज्जाति ।
 वान्तोऽयमित्ये के ।

The वलादि आर्द्धधातुक of the root कुप्, coming after the
 उपसर्ग नि्, optionally gets the aug. इट्. Thus निष्कोषिता etc.
 निरकुचत्—It is formed with क्क attached to कुप् by ‘श्ल इगु-
 पधात्—’ (2336) when the वलादि आर्द्धधातुक after कुप् is want-
 ing in the above way. ‘षटोः कः—’ (295) directs क in
 place of ष and ‘ष्टुना—’ (113) directs ष in place of ष. No
 guna due to किप् of क्क. । चभाति—चत् is prohibited by
 ‘चभादिषु च’ (792—8. 4. 39). इति शपि i.e. in भादि and इति श्यनि
 i.e. in दिवादि. In क्लिञ्जाति, न does not become ञ by चत् due
 to the prohibition ‘यात्’ (112). क्लिञ्जिता—क्लीष्टा etc. by option
 of इट् due to ऊदित् by ‘स्वरतिसृति—’ (2279). क्लिञ्, if not
 followed by any अच्, will become क्लिप् by ‘त्रयभस्जसृजसृज—’
 (294). अक्लिञ्चत्—with क्क in the इड्भावपच by ‘श्ल etc.’ षत्तः

❧ तत्त्वबोधिन्यां तु धातुरयं ऋसोपधः (प्रुष इति) पठितः ।

by 'त्रय', कत्व of य by 'षट्ठीः—' । आण—डिट् of अण् by 'अत आदिः (2248)'. Here 'तच्चानुवृत्—' (2288) does not apply as अण् is not द्विवल् (containing two consonants). उधुसाञ्चकार— on the assumption that उ is a part of the root which then gets आम् by 'इजादिश्च—' । आभोच्छा implies frequency or excess. The rule 'तीषसह—' (2340) which directs the option of इट् contains इट् along with सह । Thus grammarians hold that इट् in 'तीषसह—' is तुदादि from the fact of its being mentioned with the विकरण अ, (ग) attached to it, along with सह, affixed with शप् and so the option of it concerns तुदादि इट् only and not दिवादि or क्रादि इट् । Thus here according to their opinion 'एषिता' is the only form in तास् and not एष्टा also. But in fact (according to Bhattoji) it is proper to enjoin इट् optionally to इष्ठाति also i. e. to इट् read in क्रादि (here). For there runs the Varttika 'इषेत्कारि—' 'option of इट् is prohibited from इट् to which श्यन् is affixed (i. e. to दिवादि इष) when the root is followed by त (तास्) etc. Thus it is clear that both तुदादि and क्रादि इट् gets the option of इट् । एषिता—Here पुष gets इट् because पुष्य and not पुष् is read in the अनिट्कारिका (see 1st line of the sixth verse under 'आत्मनेपदेष्वनतः—'—2258) भूत— प्रादुर्भाव means 'the appearance of what is past' or 'the occurrence after the appointed hour.'

मित— । निर इति । 'आर्द्धधातुकस्येड्—' (७२१५) इति वर्त्तते । 'स्वरति— सूति—' (२२७६) इत्यतश्च वेल्यनुवर्त्तते । निर इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—निरः परादित्यादि । निरक्चदिति । इडभावेन अनिट्त्वमादाय—'श्ल इगुपधादनितः—' (२३३६) इति क्सः । कित्त्वान्नगुणः । द्युभादिषु चिति । अतो षत्वं वेल्यर्थः ।

शपीति भ्रादी । ग्ननीति दिवादौ । युत्वनिषेध इति—नकारस्य जकारत्व—
निषेधः इत्यर्थः । क्लिश इति ऊदित् । अतएव 'स्वरतिमूति—' (२२७८) इति
इड्विकल्पान् क्लेशिता—क्लिष्टा इत्यादि । 'त्रयधसृज—' (२८४) इतुरव
पत्वम् । घुनेति (११३) घृत्वम् । अक्लिच्छदिति—इडभावेन क्मः । पूर्ववत्
पत्वे कृते पदोरिति (२८५) यस्य कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति (२११-१२)
क्मस्य षः । क्लिचान्न गुणः । आशेति । अत आदेरिति अभ्यासदीर्घः । द्विहलत्वा-
भावान्न डभावः । उधुसाञ्चकारिति—मतान्तरेनेदम् । उकारस्यावयवत्वे गुरु-
मत्वया आम्प्रत्ययः । 'तीषसह—' इत्यवेति । अयं भावः—शशपोर्विकरणयो-
रकारमात्रं शिष्यते । इष इति धातुः सहधातुना सह निर्विष्टः । स सहः च भ्रादि-
श्वविकरणाः । तेन अकारशेषत्वरूपविकरणशेषत्वसाप्यात् इष इति तुदादिर्गृह्यते न
तु दिवादिर्नापि क्रादिस्तयोरकारशेषत्वाभावात् । अतएव ज्ञायते यत् 'तीष सह—'
इति इड्विकल्पसूत्रेण तीदादिकस्यैव इषेरिड् विकल्प्यत इति न तु दीवादिक्कस्य
नापि क्रायादिकस्येति । अतएव क्रादावत् 'एषिता' इत्येकमेव रूपम् न तु एटा
इत्यपि इति प्राचीनवैयाकरणानां सिद्धान्तः । तन्निमं परिभाष्य (तिरस्कृत्य) स्वमतं
वितनीति—वस्तुतस्त्विति । इणातेरपीति—अव क्रादौ पठितस्य इषेरित्यर्थः । तव प्रमाण-
माह—तथा च वार्तिकमिति—'श्वन्प्रत्ययात् इषेः तकारे प्रतिषेध' इति वार्ति-
कान्वयः । अर्थस्तु—श्वन् प्रत्ययो यस्मात् (बहुव्रीहिः) तस्मात् (तादृशात्) इषेः इषधातोः
—दिवादिरेषेरित्यर्थः तकारे—तप्रत्यये परे प्रतिषेधः इड्विकल्पः प्रतिषिध्यते
इति । तेन तीदादिकस्य—क्रायादिकस्य श्वेरिड्विकल्पः फलित इति भावः ।
खच्जाति इति । शात्परत्वाभावात् नस्य युत्वेन जः । बान्तोऽयमिति । 'खच
भूतप्राटुर्मांवि' इत्यपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति । 'दशममासादि-
धुत्पत्स्यमानस्य एकादशमासादिधुत्पत्ति' रित्याहुः ।

२५६१ । ष्टोः शृडनुनासिके च ॥६।१।१८॥

दी— । सतुकस्य कस्य वस्य च क्रमात् 'श' 'जट्'

एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ भलादौ च किङ्ति । खीनाति ।
चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न
शानच् । खीनीहि । हेठ १५३३ च । ष्टुत्वम् । हेठ्णाति ।
ग्रह १५३४ उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) ।
गृह्णाति । गृह्णीते ।

The substitutes 'ञ्' and 'ऊट्' (ऊ) are ordered respectively in the place of च्, in conjunction with तुक्, i.e. in the place of 'च्' and of 'व' when an अनुनासिक (ण, न etc), or क्ति (क्तिप् क्तिन्) and a भलादि किङ्त् follow. Thus खव् + या + तिप् = ख ऊ नाति (श्ना is डित्) = खीनाति by 'एत्थेधतूठ्सु' इति (72) इतिः । चखाव— by 'अत उपधायाः' (2282). [Of च्, the instances are विञ्, प्रश्न etc.] The substitute ऊट्, due to its subsequence, operates prior to शानच् ('हलः श्नः—' 2557—3. 1. 83). And thus it is no longer हलन्त (but अजन्त—'खऊ') and consequently शानच् loses its application. Thus खव् + श्ना + हि = खीनाहि—by ऊट् and इति = खीनीहि by 'ई हल्यधीः' (2497) due to अपितु or डित्तु of हि—'सिद्धपित्र' (2208). हेठ च i.e. हेठ also means भूतप्रादुर्भाव । ष्टुत्वम् i.e. by ष्टुना— (113). ग्रह to take. स्वरितेत् i. e. उभयपदी—

मित— । च्कुरिति । 'च्' 'व्' इत्यनयोर्हन्तात् षठीदिवचनम् । शूडिति । 'श्' 'ऊट्' इत्यनयोः समाहारहन्तात् प्रथमान्तम् । सतुङ्गस्य क्थेति—चकार—सहितस्य क्थेत्यर्थः । सूत्रस्यचकारशास्त्रमाह—कौ भलादौ च किङ्ति इति । 'अनुनासिकस्य' क्तिभक्तोः—' (३६६६—६।४।१५) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । विञ्, प्रश्न इत्यादि च्चस्य उदाहरणम् । वस्य तु खव् + श्ना + तिप् इति स्थिते श्नः डित्त्वाद् वस्य ऊठि कृते 'एत्थेधतूठ्सु' (७२) इति इत्थी—खीनाती-

तुदाहरणम् । चखाविति—‘अत—’ (२२८२) इति वृद्धिः । शानचः परत्वा-
दिति । ऊठ इति योज्यम् । ‘च्छोः शूट्—’ (६।४।१६) इत्ताठः, ‘हलः—शानच्—’
(२५५७—३।१।८) इति शानजपेचया परत्वात्तस्मिन् कृते खवित्यस्य ऊकारा-
न्तत्वेन हलन्तत्वविरहात् शानच् । ‘ई हल्यधोः (२८९७) इति हिरपित्तेन
ङित्तादीत्वम् । ईठ चेति । अथमपि भूतप्रादुर्भावे इत्यर्थः । स्वरितेदिति—उभय-
पदीत्यर्थः । उपादानं यद्वणम् ।

२५६२ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥७।२।७७॥

दी— । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येठो दीर्घः स्यान्न तु लिटि ।
ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ‘ह्यन्त—’
(२२६६) इति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषुः ।
अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ।

इति तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

The ‘sanctioned’ (विहित) इट् coming after ‘एकाच्’
(monosyllabic) यङ् is lengthened but not in लिट्. Thus
ग्रहीता etc. But in लिट्—जग्रहिय, जगृहिव etc without lengthen-
ing. [The adjective ‘एकाच्’ in दीर्घित is to exclude ‘यङ्गुगन्त’
यङ् (which is अनेकाच्)—जाग्रहिता । And the adjective ‘विहित’
before ‘इट्’ is to exclude णिच्—thus ग्राहितम् etc]. गृह्यात्—सम्प्र-
सारण by ‘ग्रहिय्या—’ (२४१२). ग्रहीषीष्ट—there is दीर्घ by this rule (—
अलिटि) and not by ‘वृत्तो वा’ (२३६१) which is barred by ‘न लिङि’
(२५२९). अग्रहीत् etc.—clear from the text. अग्रहीष्टाम् etc—दीर्घ of
इट् by the rule.

Here ends the क्रादि class.,

मित— । यह इति । 'एकाच उपदेशे—' (७२।१०), 'शार्द्धधातुकस्वेट्—' (७२।३५) इत्याभ्यां क्रमेण एकाच इति इडिति चानुवर्तते । 'विहितस्वे'ति इटो विशेषणं लत्यानुरोधाहरदत्तेन विहितम् । अलिटीति प्रसज्य प्रतिषेधसदाह— एकाचो यहिरित्यादिना । यहीतेत्याहुदाहरणम् । एकाचः किम् । जायहिता । जायहिष्यति । यङ्लुगन्तस्य यहिरनेकाचत्वादप्राप्तिः । विहितस्वेति किम् ? याहितम् । 'न चाव णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् यहिः परत्व' नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्तु- निषेधात् । तेषादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्तुनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेत्याहु'रिति तत्तुबोधिनी । 'प्रकृतस्वेटो यहणात् याहिता याहिष्यत इत्यादौ चिष्बदिटो न दीर्घः' इति च तत्रैव । अलिटि किम् ? जयहिष्य । जयहिष्य । जयहिष्य । गृह्यादिति, यहिष्येति सम्प्रसारणम् । यहीषोऽ इति । 'वृत्त इत्यनुवृत्तिः न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते इति तत्तुबोधिनी । वस्तुतस्तु अलिटीत्येवाव दीर्घ उचितः 'वृत्तो वा' (२३८१) इत्यनुवृत्तस्य 'न लिङि' इत्यनेन बाधौचित्यादित्य- लमुपजीव्यविरोधेन । अयहीदिति । स्पष्टं मूले । अयहीष्टामिति—यहीऽलिटि इति दीर्घः । एवमन्यत्र । हरदत्तानुरोधेनात एकाच् यहण' कृतम् । ततश्च दीर्घः सिध्यति । 'लावस्थायामिडि'ति पक्षे (तु) एकाचो विहितत्वाभावाद् दीर्घा- प्राप्ता—असङ्गतमिदं हरदत्तोक्तमिति शब्देन्दुशेखरकाराः ।

॥ इति मितभाषिण्यां क्रादयः ॥

अथ

तिङन्तचुरादि-प्रकरणम्

दी—। चुर १५३५ स्तोत्रे ।

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7)
२५६३ । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना
(8) (9) (10) (11) (12)
लोम त्वच वर्म वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच् ॥३।१।२५॥

दो—। ऐभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाडा-
त्वर्थे—' (ग. सू. २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं
प्रपञ्चार्यम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१८८) इति
गुणः । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वं । तिप्शवादि ।
गुणायादेशौ । चोरयति ।

To these twelve words and to the roots of the चुरादि class is attached the affix णिच् । The words, beginning with सत्याप (सत्य + आपुक्) and ending in चूर्ण, are adopted here by way of elaborate expression ; for (had they not been so mentioned), they could have णिच्, by the गणसूत्र 'प्रातिपदिकाडात्वर्थे बहुलमिठवञ्' in the sense of a root (see under 'ई च गणः'—2573 and 'सुप्त-मिश्रयञ्—' 2677). But चुरादि roots will have णिच्, in the sense

of 'it is for his own' (स्वार्थ), चुर is not अदन्त । On the other hand, it is रिफान्त—अ being attached only to facilitate pronunciation. Thus the उ of चूर् is the उपधा and as such gets guna by 'पुगन्तल्लघु-पधस्य च' (2189). The verbal base (चोरि) thus obtained by णिच् is treated as a root by the rule 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and as such gets शप्, तिप्, गुण and अयादेश । Thus चोरि + शप् + तिप्—चोरे अ ति—चोरयति—(गुण by 'सार्ध—' (2168) and अय by 'एचोऽयवायावः—' (61.)—चोरयति । सत्यापयति, विपाशयति etc. See also the नामधातु chapter.

मित— । सत्यापेति । सत्याप (सत्य + आपुक्), पाश, रूप, वीणा, तूल, शीक, सेना, लोम, लघ, वर्म, वर्ण, चूर्ण (द्वादश), चुरादयश्च इति इन्धात् पञ्चमी बहुवचनम् । सत्यापादिचूर्णान्तेभ्यः द्वादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चुरादिभ्यो धातुभ्यश्च णिच् प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । तत्र सत्यापादिशब्दानां गृहणं स्पष्टार्थमित्याह— चूर्णान्तेभ्य इति । प्रातिपदिकादिति । गणसूत्रमिदम् । 'इच्च गणः' (२५०३) इत्यस्य अधस्ताद्रूप्यस्तं व्याख्यातञ्च स्वयमेव । सत्यम् आचष्टे करोति वा सत्यापयति पाशात् विमुच्यति विपाशयति—रूपं पश्यति निरूपयति—इत्यदुदाहरणानि, च 'मुण्ड-निग्रशृणा—' (२६००) इत्यत्र स्पष्टमिति नाम्नाभिरतोपपाद्यन्ते । चुरादिभ्यस्त्विति । अत्र मुण्डेन पचान्तरं सूचयति । सत्यापादिप्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थे चुरादिभ्यस्त स्वार्थे इत्यर्थः । चुरादिषु—अकार उच्चारणार्थः । न त्वित्सञ्ज्ञकः । प्रयोजनाभावात् । एवमुकारस्य उपधात्वेन णिच् कृते 'पुगन्तल्लघुपधस्य च' (२१८६) इति गुणः सिध्यति । एवं णिच्चा 'चोरि' इति लब्धे तस्य धातुसंज्ञार्थमाह—सनाद्यन्ता इति । तिप्शब्दादि—कर्त्तरि शप् । 'सार्ध—' (२१६८) इति गुणः । 'एचोऽयवायावः' (६१) इत्ययादेशश्च ।

२५६४ । णिचश्च ॥१।३।७४॥

दी— । णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले ।

चोरयति । चोरयते । चोरायामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
 चोरयिषाष्ठ । 'णिञि—' (२३१२) इति चङ् । 'णौ चङि—'
 (२३१४) इति ङस्त्रः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (३१७८) ।
 'दीर्घा लघोः' (२३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् ।
 अचूचुरत । चिति १५३६ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
 'चिन्त' इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाञ्चिकत्वे लिङ्गम् ।
 तेन 'चिन्त्यात्' 'चिन्तयते' इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति ।
 चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्—'
 (२२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता 'जगाण' 'जगणतु'-रित्यु-
 दाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरि । अतएव 'आष्टषाहा'
 ['ग सू. २०२] इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यञि १५३७ सङ्गोचि ।
 यन्त्रयति । 'यन्त्र' इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्
 यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्तप्रम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु ।
 स्फुडि १५३८ परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्
 स्फुण्डति । 'स्फुटि' इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लक्ष १५३९
 दर्शनाङ्गनयोः । कुद्रि १५४० अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लङ्
 १५४१ उपसेवायाम् । लाङ्गयति । मिदि १५४२ स्नेहने ।
 मिन्दयति—मिन्दति । ओ लङि १५४३ उत्क्षेपणे । ओलण्ड-
 लण्डयति—लण्डति । ओकार इदित्येके । उकारादिरय-
 मित्यन्ये । उलण्डयति । जल १५४४ अपवारणे । 'लज'
 इत्येके । पीड १५४५ अवगाहने । पीडयति ।

A णिजन्त root takes आत्मनेपद (affixes) when the fruit of the

action accrues to or benefits the agent. Thus चोरयते—etc. चोरया-
 मास—by 'कास्प्रत्ययादाम्—' (2306). गुण and अयादेश as before. चोरयिता
 with इट् ता (लुट्) । चोर्यात्—आशीर्लिङ् । यासुट् is an अनिट् आहंघातुक for
 it is excluded from the वल् प्रत्याहार; hence here णि elides by
 'चोरनिटि' (2313). चोरयिषीष्ट—सीयुट् is सीट् hence, इट्, गुण and
 अयादेश follow. लोट्—चोरयतु । चोरयताम् । लङ्—अचोरयत् । अचोरयत ।
 विधिलिङ्—चोरयेत् । चोरयेत । लृट्—चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । लृङ्—
 अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत । लुङ्—अचूचुरत् । अचूचुरत—by the rules
 'चिन्निद्रुभ्यः कर्त्तृणि चङ्' etc, cited—in the text in भ्वादि part. चिति (चिन्त्
 with तुम्) to remember. चिन्तयति । अचिचिन्तत्—as before. The root
 चिति is made इदित् or the final-इ—eliding. This indicates that
 णिच् in the case of चिन्त् is optional else he (Panini) could have
 said 'चिन्त्' । Thus in चिन्तयात् (लिङ्), चिन्त्यते (यक्ते कर्मणि)
 etc. there is no elision of न (by 'अनिदिताम्—' (415) for the न
 of चिन्त् is the result of इदित्—करण, hence the rule does not
 apply). This indication (ज्ञापक) viz the reading of 'चिति' in
 lieu of 'चिन्त्' is held by old grammarians as extending to each
 and every root of the चुरादि class—on the ground that the
 वृत्तिल्लत् (जयादित्य and यामन ?) illustrated जगाण and जगणतुः under
 'अत एकङ्कल्—' (2260) though the root गण is not included
 within घृष । [This view is objectionable—as will be clear
 from the text. Hence Bhattoji says] others hold—
 that the above indication concerns the particular roots
 'चिन्त्' etc. only. Hence it is that the गणसूत्र 'वा घृषाद्-
 वा' or 'Roots upto 'घृष' take णिच् optionally' is not frustrated..

[This is a moot point, see मित—below.] यत्रि to contract. We can (or Panini could have) read as 'यन्त्र' in place of यत्रि । For as the न in 'यन्त्र' is not the penultimate of the root so it would not have been dropped by 'अनिदिताम्—' (415) in fear whereof Panini has appointed 'यत्रि' in place of 'यन्त्र' । Thus the इदित्करण fails here. And the assertion of Madhava that इदित्करण leads to यन्त्रति etc. is objectionable (on the same ground as expressed above viz Panini's इदित्करण is hollow and not sound). Thus कुट्टि, तत्रि and मत्रि also should be read as कुन्द्र, तन्त्र and मन्त्र for the same reason. कुट्टि to speak untruth. लङ् to fondle as लालयति पुत्रम् also लङ्गयति जिह्वाम् (under श्वादि) also लालयति due to the similarity of ड and ल । ओ लडि to throw up, Some say that 'ड' here is to be dropped (for reason see मित—). जल to prevent is also read as लज । पीड् to obstruct.—

मित— । षिचश्चति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत आह—षिजन्तादिति—'अनु-
दात्तङित आत्मनेपदम्' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । 'स्वरितजित
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले' (१।३।३२) इत्यतः 'कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले' इति च । तदाह—
आत्मनेपदमित्यादि । चोरयामासीति । प्रत्ययान्तत्वादान्—'कास्प्रत्ययात्—' (२३०६)
इति । चोर्थादिति—आशिषि लिङ्गि रूपम् । चासुटः वल्प्रत्याहारानन्तर्भावेन
अनिडाईधातुकत्वात् 'चेरनिटि' (३३१३) इति षिलोपः । चोरयिषीष्टेति । सीयुटः
सीडाईधातुकत्वम्, इङ्गुणायदेशाः । लुङि प्रक्रियाम् दर्शयति—'षिचि—' (२३१२)
इत्यादिना । अधिचिन्तदिति । अत्र संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वया अभ्यास-दीर्घाभावः ।
'चिन्त' इति पठितव्ये इति— यदि 'चिति' श्रुत्यामित्येवमपठित्वा 'चिन्त' इत्य-
पठिष्यत्तद्यापि षिज्वावहितत्वेन अनदितामित्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपानिष्ठत्वात् 'चिन्तात्'

चिन्वते' इत्यादि सिद्धत्वेव । न च 'चोरनिटि' इति णिलोपे सति नलोपो दुर्ब्भार इति वाच्यम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण' मिति अत्र णिचः सत्तास्त्रीकारात् तत्र भवति । तदेवं चिञ्ऽपि यच्चिति' इतीदित्करोति तेन जायते णिचो नित्यत्वेऽपि इह चितिधातौ तस्य वैकल्पिकत्वमिति भावः, अन्यथा इदित्करणं व्यर्थं स्यात् । पाचिकत्वमेवोदाहरति—चिन्वति । चिन्नेदित्यादि । नागेशस्तु भाष्यविरुद्धमेतदिति मत्वा नेदं - ज्ञापकमनुमन्वते इति—'शेखरे' स्पष्टम् । एतच्च ज्ञापक-मिति—वृत्तिकृतसम्भत्या इदम् । सामान्यापेक्षमिति—सर्वचुरादिधातुविषयकमिति भावः । वृत्तिकृतसम्भतिमेवाह—जगाण, जगणतुरितुदाहृतत्वादिति । चुरादिणिचो नित्यत्वे हि गणयामासेत्यादेरव स्यादिति भावः । तदेतदरुचिकरमित्याह—विशेषापेक्षमिति । चितिमात्रापेक्षमिति इति बालमनोरमा । असंयोगोपधकारान्तरूप-विशेषापेक्षमिति तु तच्चम् । तेन चिति, तुञि इत्यादेरिकारोपधधातोरिञ्—विकल्पः सिध्यति । तत्र सुवृत्तद्वयचनमेव मानमित्याह—अत एवेति । चुरादीनां सर्वेषामेव णिञ्विकल्प इति न, किन्तु नित्य एव णिच् । अन्यथा 'आ धृषाडा' इत्यत्र वाचनम् निरर्थकम् स्यात् । तस्माज् ज्ञापकमिदं विशेषापेक्षमित्येव जाय इति भावः । 'न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण, जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रतथाधातोस्तद्रूपसिद्धे'रिति तच्चबोधिनी । 'यन्व' इति पठितुं शक्यमिति । अयं भावः—यस्य धातोर्नकारोपधत्वं भवति तस्यैव 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो सा भूदिति कृत्वा इदित् पाठः सार्थकः । चिति, मिदि इति यथा । यस्य तु धातेर्नकारस्य उपधात्वं न सम्भवति तस्यापि इदित्पाठो व्यर्थ एव । नोपधात्वाभावाद्देव 'अनिदितामि'त्यस्याप्रवृत्तेः । ततश्च यत्ति—तत्ति-मत्वाद्यः 'यन्व-तन्व-मन्व' इत्येव पाठ्याः । एवञ्च माधवोक्तमपि परास्तमित्याह—तच्चिन्वमिति । उक्तरीत्या नस्योपधात्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या इदित्करणस्य वैयर्थ्यादिति भावः । एवं कुट्टीति । इदित्करणं व्यर्थमिति शेषः । उपसेवायामिति । 'ब्रह्मपूर्वक सेवीपसेवा' इति तच्चबोधिनी । लाङ्घयतीति । जलयोरिकत्वाज्जालयतीत्यपि । ओकार इदिति । इण्निधेयार्थमिदम् । पीडं भवगाहने इति । भवगाहनं पीडनं वाधनमित्यर्थः ।

२५६५। आजभासभाषदोपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥७४॥३॥

दी—। एषामुपधाया ङस्वो . वा स्याच्चङ्परि णी ।
 अपीपिडित्—अपिपीडित् । नट १५४६ अवस्कन्दने ।
 अवस्कन्दनं नाट्यम् । अथ १५४७ प्रयत्ने । 'प्रस्थाने'
 इतरेके । बध १५४८ संयमने । वाधयति । 'बन्ध' इति चान्द्रः ।
 पू १५४६ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पात्तिकत्वे
 लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवञ्च पृणातिपिपत्तिभ्यां 'परिता'
 इत्यादि सिद्धावपि—पारयति परति परत इत्यादिसिद्धिः
 फलम् । ऊर्ज १५५० वलप्राणनयोः । पक्ष १५५१ परिग्रहे ।
 वर्ण १५५२ चर्ण १५५३ प्रेरणे । 'वर्ण वर्णने' इतरेके । प्रथ
 १५६४ प्रस्थाने । प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वच्य—
 माणत्वान्नास्य मित्तुम् ।

The penultimate of these roots (seven only) is short (ङस्व), when the affix णि, followed by च्ङ, follows. Thus अपीपिडित् in the ङस्वपक्षः here the अभ्यास becomes दीर्घ, by 'दीर्घो लघोः' (2318) and अपिपीडित् in the दीर्घपक्ष । अभ्यास ङस्व by the rule 'ङस्वः' (2180) Similarly अविभजत्—अवभाजत् ; अवीभसत्—अवभासत् ; अवीभषत्—अवभाषत् etc. In अविभजत्, वि being संयोगपर (भ), is not ङस्व and so 'दीर्घो लघोः' does not apply. इच्छ by सन्धतः (२३१७). संयमन means to bind or hinder. दीर्घोच्चारणम् etc.—The pronunciation of दीर्घ i.e. the utterance of double च्ङ in पू indicates alternation of णिच्. Because दीर्घ च्ङ makes the root सेट् cp. the अनिट् कारिका No 1. 'ऊट्दन्ते;—' etc. under Rule No. 2258. Thus परिता—परीता (by 'वृत्तो वा'—2391).

are formed. Though परिता—परीता can also be formed in the the case of पृषाति (पृ ऋादि) and पिपति (पृ—जुहोत्यादि) yet to have पारयति—as also परति i. e. the option of णिच् in पृ, is the result of the दीर्घाच्चारण, otherwise दीर्घाच्चारण has no utility. ऋस्रोच्चारण in 'पृ' also giving पारयति । '[Nagesha asserts that as the दीर्घाच्चारण is dubious so this suggestion of Bhattoji fails like the above— 'इदित्करणं णिचः पाचिकत्वे लिङ्गम्' in the case of चिति]. ऊर्ज्ज् to strengthen or enliven. The root प्रथ gives प्राथयति and not प्रथयति by the गणसूत्र 'नान्ये मितोऽहेतौ' to be stated under (2570).

मित—। आजभासेति । एषां सप्तानां इन्दात् षष्ठीवहुवचनम् । 'षी चक्षपधुया ऋस्वः' (७४११) इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—एषामुपधाया—ऋस्व इत्यादि । अपीपिङ्गत्—अपिपीङ्गदिति । ऋस्वत्वम् अङ्गस्यैव न त्वभ्यासस्य । आद्यपक्षे 'चङि' इति ऋस्वस्य धातोर्द्वित्वे सन्वदिति सन्वदभावात् 'सन्वतः' इति इच्छे दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः । द्वितीयपक्षे दीर्घस्य धातोर्द्वित्वे सन्वत्त्वाभावेन 'दीर्घः—' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'ऋस्वः' इत्यभ्यासऋस्वः । पूर्वपक्षे अभ्यासस्य दीर्घः धातोर्ऋस्वः । उत्तरपक्षे अभ्यासस्य ऋस्वः धातोर्दीर्घ इति विशेषः । दीर्घाच्चारणमिति । पृ इत्यत्र दीर्घस्य ऋकारस्य यद्वयं णिज् विकल्पे लिङ्गयति ज्ञापयतीत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह— तद्गीति—हि यतः तत् दीर्घाच्चारणम् सेट्कत्वाय—सेट्कस्य भावः तस्मै । धातुरयं सेट्को यथा भावेदिति क्त्वायं दीर्घकारान्तः पठितः । 'ऊर्ज्ज्—' इत्यनिट्कारिकासु—ऋस्वकारान्तस्यैव इन्निषेधात् । नन्वेवं दीर्घाच्चारणं किं 'वृत्तो वा' (२३०१) इति परिता—परीता इति दीर्घविकल्पार्थम् ? तत्र ऋादिजुहोत्यादी पठितयोः पृधात्वोरपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । परिता—परीतेत्यनयोः ऋादिजुहोत्यादिभ्यां सिद्धावपि—णिज् विकल्पज्ञापनमेवात्र फलमित्याह—एवमेत्यादिना । नागेशस्तु—दीर्घाच्चारणस्य सन्दिग्धत्वाद्विदमपि ज्ञापकफलं चिन्त्यमित्याह । बल—प्राथनयोरिति—बलाधानसजीवकरणयोरित्यर्थः । ऊर्ज्ज् यति—प्रीर्ज्ज्जत्—प्राथयति

इति । 'अथो ङिणति' इति णिचि परे इङिः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वल्यमाणत्वा-
दिति । गणसूत्रमिदम् 'अतिङ्गो—(2570) इत्यस्याधस्तसुगन्यस्यते । मित्त्विति ;
इत्त्वत्वमित्यर्थः । 'मितां इत्सः' (2568) इति सूत्रात् ।

२५६६ । अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्त्स्यशाम् ॥७।४।८५॥

दी— । एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ ।
इत्तापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५५ प्रक्षेपे । पर्ययति ।

अकार is the final substitute for the अभ्यास of these roots (अत्,
दृ etc.—seven only) when णि, followed by चङ्, follows. This
bars इत्त्व directed by 'सन्धतः' (2317). Thus अपप्रथत् । पृथ to
throw into :—

मित— । अत्स्यु इति । 'सन्वृत्तधुनि चङ्परि—' (७।४।८) इत्यतश्चङ्परि
इति । 'णौ चङ्युपधायाः—' (७।५।१) इत्यतो णाविति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्वेति चानुवर्तते । तदाह—एषामभ्यासस्तेत्यादि । एषामिति
अदृप्रभृतीनां सप्तानाम् । अदिति तपरकरणात् अकारमात्रस्य ग्राहकम् । 'अलोऽन्यस्य'
इत्यपतिष्ठति । तदाह—अकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इत्तापवाद इति—'सन्धतः'
इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । 'णिचि—' इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् ।
इत्तादेशः अत्त्वं च । एवमसम्भरत् । अददरत् । अतत्वरदित्यादि । पृथ प्रक्षेप
इति । लघुपधगुणेन—पर्ययति ।

२५६७ । उक्तृत् ॥७।४।७॥

दी— । उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत् स्याद्वा चङ्परि
णौ । इतरारामपवादः । अपीपृथत्—अपपर्यत् । 'पथ' इत्यं के ।
पाथयति । षम्ब १५५६ सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् ।
शम्ब १५५७ च । अशशम्बत् । 'साम्ब' इत्यं के । भक्ष १५५८

अदने। कुट्ट १५५८ क्केदनभत्सनयोः। 'पूरणे' इत्येके। कुट्टयति।
 पुट्ट १५६० चुट्ट १५६१ अल्पोभावे। अट्ट १५६२ षट्ट १५६३
 अनादरे। अट्टयति। अयं दोषधः। ष्टुत्वस्त्रासिद्धत्वात् 'नन्द्राः
 —' (२४४६) इति निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ठ १५६४
 स्तेये। लुण्ठयति। 'लुण्ठति' इति 'लुण्ठि स्तेये' इति
 भौवादिकस्य। शट्ट १५६५ श्वट्ट १५६६ असंस्कारगत्योः।
 'श्वठि' इत्येके। तुजि १५६७ पिजि १५६८ हिंसाबलादान-
 निकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति
 पिञ्जति। 'तुज' 'पिज' इति केचित्। 'लजि' 'लुजि' इत्येके।
 पिस १५६९ गतौ। पेसयति। 'पेसति' इति तु शपि गतम्।
 षान्त १५७० सामप्रयोगे। श्वल्क १५७१ वल्क १५७२ परि-
 भाषणे। शिह १५७३ स्नेहने। 'सिट्' इतिप्रके। स्मिट्
 १५७४ अनादरे। अघोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत्। 'स्मिड्'
 अनादरे इतिप्रके। डिच्चस्यावयवेऽचरितर्थत्वास्मिजन्तात्तड्।
 स्माययति। श्लिष १५७५ श्लेषणे। पथि १५७६ गतौ। पन्थयति—
 पन्थति। पिच्छ १५७७ कुट्टने। क्कदि १५७८ संवरणे। क्कन्दयति—
 क्कन्दति। अण १५७९ दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। विश्राण-
 यति। तड् १५८० आघाते। ताडयति। खड १५८१ खडि
 १५८२ कडि १५८३ अदने। खाडयति। खण्डयति। कण्डयति
 कुडि १४८५ रक्षणे। गुठि १५८५ वेष्टने। 'रक्षणे' इतिप्रके। 'कुठि'
 इतिप्रके। अवकुण्डयति—अवकुण्डति। 'गुधि' इतिप्रके। खुडि
 १५८६ खण्डने। वटि १३८७ विभाजने। 'वडि' इतिप्रके। मडि

१५८८ भूषायां हर्षे च । भडि १५८९ कल्याणे । कर्द १५९०
 वमने । पुस्त १५९२ बुस्त १५९१ आदरानादरयोः । चुद
 १५९३ सञ्चोदने । नक्क १५९४ धक्क १५९५ नाशने ।
 णोपदेशलक्षणे 'पर्युग्रदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९६
 चुक्क १५९७ व्यथने । चल १५९८ शौचकर्मणि । तल
 १५९९ प्रतिष्ठायाम् । तुल १६०० उन्माने । तोलयति ।
 अतूतुलत् । कथं 'तुलयति तुलना' इत्यादि । 'अतुलोप-
 माभ्याम्—' (६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य
 सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०१ उत्क्षेपे । पुल १६०२
 महत्ते । चुल १६०३ समुच्छ्राये । मूल १६०४ रोहणे ।
 कल १६०५ विल १६०६ क्षेपे । विल १६०७ भेदने । तिल
 १६०८ स्नेहने । चल १६०९ भृती । पाल १६१० रक्षणे ।
 लूप १६११ हिंसायाम् । शुल्क १६१२ माने । शूर्प १६१३ च ।
 चुट १६१४ छेदने । मुट १६१५ संचूर्णने । पडि १६१६
 पसि १६१७ नाशने । पण्डयति—पण्डति । पंसयति—पंसति ।
 वज १६१८ मार्गसंस्कारगतयोः शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने ।
 चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति—चम्पति । क्षपि १६२१
 क्षान्त्याम् । क्षम्पयति—क्षम्पति । क्षजि १६२२ क्षच्छ्ज्जीवने ।
 श्वत्त १६२३ गत्याम् । श्वत्र १६२४ च । क्षप १६२५ मित्र
 अयं ज्ञाने ज्ञापने च वृत्तंते ।

A short ष occurring in the room of the penultimate is replaced by (another) short ष when णिच्, followed by चङ्,

follows (such roots as पृथ etc). This overrules इर्, अर् (i. e. गुण) and आर् (i. e. वृद्धि). [इर् is directed by the rule 'उपधायाश्च' (2571) e. g. कीर्त्तयति, अचिर्कीर्त्तत् etc. अर् or गुण is directed by 'पुगन्त—' (2189) e. g. पथयति, अपपथत् etc. आर् or वृद्धि is directed by 'सृजेर्द्धिः' (2473) e. g. अममार्जत् (see under—जिघ्रसेर्वा— 2589). These (इर्, अर् and आर्) being barred we should have respectively अचीकृतत्, अपोपृथत् and अमीमृजत् as alternatives. The procedure in अपोपृथत् is thus—पृथ् + णिच् + तिप् = अट् पृथ् णिच् चङ्त् = अ पृथ पृथ ० चङ्त् त (The root is अनिट् hence णिच् elides by चोरनिटि—2313) = अपपृथ् अत् by 'उरत्' (2244) 'उरष्—(70) and 'उच्छत्' (2567) = अप पृथत् by 'ह्लादिः शेषः' = अपोपृथत् by 'सन्वत्प्रणि—' (2216) 'सन्वतः' (2317) and दीर्घो लघोः' (2318). And in the case of अपपथत् the process is the same except गुण of the root itself. सन्वद्भाव इत्य and दीर्घ' all these functions do not apply due to दीर्घपरत्व of the अभ्यास (cp 'तस्य वीऽभ्यासी लघुपधः' under 'सन्वत्—' 2316). अट् to disregard. This root has a दकार in the room of its उपधा (अट् + ट) and not a टकार (अट् + ट). टुल etc.—Now in लुङ्, two rules (at first) come to take effect viz—'दुना दुः' (113—8. 4. 41) and 'अजादृष्टिर्तीयस्य' (2176—6. 1. 2) ; of these the former (8. 4. 41) fails due to its असिद्धत्व by 'पूर्ववासिद्धम्' (8. 2. 1) with reference to the latter (6. 1. 2). The latter again is superseded by 'न द्राः—' (2446). Thus ट gets द्वित्व and not द. Thus अट् + णिच् + तिप् = आट् आदृष्टि + चङ्त् तिप् = आ आदृष्टि टि अत् = आ आदृष्टि टत् by णिलोप = आदृष्टत् by टुल (113). But had it been taken टोपध, the form would have been

आट्टित् due to the duplication of 'ट्ट' which (form) is not sanctioned by usage. इदित्करणात् etc.—This इदित्करण like that in the case of चिति indicates पाश्चिक्त्व of चिच् । Hence तुञ्जति etc. are alternative forms. वान्त to adopt peaceful measures—सान्त्वयति etc. by 'धात्वादिः षः सः' असिञ्जित्—by 'चिञि—(2315) चोरनिटि—(2313) 'चडि' (2315). No सन्वदभाव for the अभ्यास is दीर्घपर (ङि) and not लघुपर. डिच्चस्वावयवे etc. डिच्च being of no avail towards the अवयव (of आयि—ङिङ् + चिच्), तङ् or आत्मनेपद् is directed to the णिजन्त form आयि । The idea is this :—ङिङ् is read with the indicatory ङ् and also चिच् is to be added to it. Then what is the need of ङ् ? It can not be 'अनुदात्तङितः—' direct आत्मने. to ङिङ् for it will cease to be ङित् after चिच् has been added to it. Moreover, there runs the rule 'चिच्च' (2564) meaning 'णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले'. Thus each and every णिजन्त root will have तङ् optionally. Hence Bhattoji comments that डिच्च or ङ-लोपित्व is व्यर्थ or needless in ङिङ् and as such i.e. being व्यर्थ or अचरितार्थ suggests that the root (with चिच् added to it) will have तङ् or आत्मनेपद् affixes alone and not the परस्मै. affixes also. Thus आययति (ङि + चिच् = आयि by अचो ङ्जति ; आयि + शप् ते = आये + षाते by 'सार्ध—(2168) = आययति by अदादेश). पन्वयति—पन्वति like चिन्तयति—चिन्तति । प्रायेणायम् etc.—Hence अमर has 'विश्राणनं विहरणम्' etc. अमकुण्ठति like चिन्तति. षोपदेश etc.—Here अयम् refers to नङ्. cp. the line of भाष्य—'अनेङ्नाटिनङ्—' etc. Hence प्रनङ्गयति etc.

will not have शत्व. तोलयति—by 'पुगन्त—' (2189). अतुलत्—by 'सनुत्—' (2316) and 'दौर्घो लघोः' (2318). कथं तुलयति तुलना—etc. Strictly speaking these forms should have been तोलयति तोलना etc. by 'पुगन्त—'. Hence Bhattoji explains them otherwise : there is the word 'तुला'—an आकारान्त primitive word or प्रातिपदिक irregularly formed, cp the rule 'तुल्यार्थैर-तुलोपमाभ्यां—' (630). Thus तुलयति is formed by 'प्रातिपदिकजा-त्वर्थे बहुलनिष्ठवच्च' (गणसूत्र under 'इ च गणः'—2573). and तुलना by the affix युच् । चम्पयति—चम्पति like चिन्तयति—चिन्तति. तुम, अनुस्वार and परसवर्णः । The root जप् is मित् and means to learn and to inform.

मित— । उरिति । 'ञ' इत्यस्य षष्ठीकवचनम् । स्थानषष्ठी । तदाह—
उपधाया षड्वर्णस्य स्थाने इति । वृत्तौ 'उपधाया' 'वा', 'चञ्परि षौ' इति च 'षौ चञ्चपधायाः—' इत्यतः 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतश्चातुर्वचनम् । इरगारामपवाद इति । इर, अर, चार, एषां इन्दुान्तानां षष्ठीवहुवचनम् । अचिकीतदित्यादौ 'उप-
धायाच्च' (२५७१) इतीर्प्राप्तः । प्रकृते तु लघूपधगुणेन रपरत्वे च अपपठ-
दित्यर् प्राप्तः । अमीञ्जदित्यत्र च 'सृजेर्हञि'रित्यार् प्राप्तः । अनेन तु एते सर्व्वे-
ऽपीदन्ते इति भावः । अपीपृथदिति । अभ्यासस्य 'उरत्' (२२४४) इत्यदादेशः ।
'उरण्—' (७०) इति रपरत्वम् । ततः ष्ट इत्यङ्गस्य (उत्तर-खण्डस्य) लघु-
त्वादभ्यासस्य लघुपरत्वम् । ततश्च— 'सनुत्—' (२३१६), 'सन्वतः' (२३१७)
'दौर्घो लघोः' (२३१८) इत्येषां प्रवृत्त्या रूपसिद्धिः । 'णेरनिटि' (२३१३)
इति तु चञ्चि कृते प्रथोऽन्धं ततो द्वित्वादि । चञ्चुस्य पाञ्चिकत्वाद् रूपान्तर-
माह—अपपठदिति । द्विवचनेऽचीति निषेधात् गुणात् प्राग् द्वित्वम् । उरदत्त्व-
रपरत्वहलादिशेषाः प्राग्वत् । णिचमात्रित्य ऋकारस्य गुणः । रपरत्वम् । 'पठ' इत्यस्य दौर्घत्वेन अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वदृभावत्वादिविरहः । अससम्ब-

दिति । लघुपरकत्वाभावात् सन्भावादिर्न । अयं दीपधः इति । अयमिति अट्ट
 (अट्ट + ट इति च्छेदः) । टुत्वस्याभिद्धत्वादिति—अतएव 'टुना—' (११३)
 इति न प्रवर्तते । दकारस्य 'न द्वाः—' इति निषेधात् न विक्रयते । अतः
 परिशेषादन्य 'टि'भागस्यैव द्वित्वम् । एवम् 'आट्टिट् टत्' इति जाते टुत्व चत्वाभ्याम्
 आट्टिट्दिति । 'अयं दीपध' इत्याद्यनुक्ते तु आट्टिर्द्वादित्यनिष्टं रूपं स्यात् ।
 इदित्करणत्वं तुञ्जति इति । चितिवदत्त दृष्टव्यम् । एवमन्यत्रैयंविधस्यले ।
 असिद्धिदिति—लघुपरकत्वाभावात् सन्नुच्चदीघी । 'डिच्चस्वा'वयवे इति—भिङ्
 इति डिद्धभवति । णिच्प्रत्ययस्यास्माद् भवति । यदायं णिजन्तो भवति तदा
 'आयि' इत्येवं रूपं सम्पद्यते । तत्र रूपम् 'णिचय' (२५६४) इत्यनुसारात्-
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद-संज्ञां लभते एव । एवञ्च डित्करणं व्यर्थम् ।
 केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् । अत आह— डित्त्स्य (डकारस्य) अवयवे
 (भिङ् रूपे) अचरितार्थत्वात् (व्यर्थत्वात्) णिजन्तात् (णिप्रत्ययान्तात्) तड्
 आत्मनेपदम्) इत्यर्थः । एवञ्च डकारोऽयं व्यर्थः सन् तडो नित्यत्वे लिङ्गम् ।
 अतएवाह—आययते इत्येव । न तु आययति इत्यपि । न च डिदयं णिचो
 वैकल्पिकत्वे लिङ्गमित्यस्ति वाच्यम् 'चिबडादावुक्तन्यायस्य क्लृप्तत्वात् शास्त्र-
 वाधस्य अन्यायत्वाच्च णिचो वैकल्पिकत्वं नोक्तमिति नागेशः । आययते इति ।
 णिचि 'अचो लिङ्गति' (२५४) इति इडो आयि इति जाते 'सार्धधातुकाङ्गं—'
 (२१६८) इति गुणः । अयादेशस्य । प्रायेणायं विपूर्वं इति—'विश्राणनं
 वितरणम्' इत्यमरादी दर्शनादिति भावः । पर्युदसोऽयमिति—'नक्' णीपदेशो
 नोक्त इति भावः । तथा च भाष्यवचनम् 'णीपदेशास्त्वनर्हनाटि—' (२२८६—
 णोनः) इति । तोलयति इति । लघुपधगुणेन रूपम् । अतुतलत् इति । लघुपरत्वाद्-
 बुधुरदिति वत् सन्नुच्चदीर्घी । तुलयति तुलनेत्यादौ गुणादर्शनात् पृच्छति—कथमिति ।
 समाधत्ते—अतुलोपमाभ्यामिति । अत्र तुलाशब्दोऽद्भ्यन्तपन्नः स्वीकृतः । तस्मात् 'प्राति-
 पदिकाद्वर्धे बहुलमिष्टवञ्च' (ग-गू—२५७३) इति णिचि तुलयति इति लभ्यते ।
 तुलनेति तु 'व्यासन्नयो युच्' इति युच् । ततश्चापि लब्धम् । अपमिथेति ।

मित्संज्ञकमित्यर्थः । अत्र धातुपाठे अर्थयोगादर्शनात् स्वयं व्याचष्टे—अयं ज्ञाने ज्ञापने षेति । 'चान्मारणादावपीत्यन्व' इति नागेशः । संज्ञपयति पशुम् । अथ मित्करणफलमाह—

२५६८ । मितां ङ्खः ॥ ६।४।८२ ॥

दो— । मितामुपधाया ङ्खः स्यासौ परे । ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषने । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना * नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७ परिकल्पणे । † चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वात्-दीर्घसन्वदुभावौ न । अचचहत् । 'चप' इत्येके । चपयति । अरह १६२८ त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादिस्तु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिञ् १६२८ चयने ।

The penult—or उपधा of roots, classified as मित्, become ङ्ख (short) when षि follows. Thus ज्ञपयति. [for ज्ञापयति see 'मारणतोषणनिशामनेषु (or निशानेषु) ज्ञा' (८११) under 'व्यथी लिटि' (2358)].

The root यम also is मित् in the sense of परिवेषण or encircling. This परिवेषण does neither mean भोजना (eating) nor वेष्टना (lengthening or engaging). Thus यमयति चन्द्रम् । The idea is this :—In घटादि, there runs the गणसूत्र 'यमोऽपरिवेषणे' (193) where 'परिवेषण' is derived with लुट् (अनट्) in हेतुमन्दि,

* भोजनं...वेष्टनमित्यापि पाठः ।

† परिकल्पने इत्यापि पाठः ।

And this 'परिवेषण' means 'भोजना' and 'वेष्टना' whereas the word 'परिवेषण' occurring in 'यम च परिवेषणे' (here in चुरादि) is formed with लुट् attached to परि—विष् (without विच्). Thus वेष्टना also like भोजना being the sense of परिवेषण, the root यम would have been मित् due to its अमन्तत्व (ending in 'अम्') by the गणसूत्र 'अनीजृप् क्तसुरज्जोऽमन्ताश्' (188). But there runs the counteracting or अपवाद गणसूत्र 'न कर्मनिचमाम्' (191) the 'न' or prohibition of which extends to 'यमोऽपरिवेषणे' (193). Thus मित्त्व is prohibited there in the sense of वेष्टना । Hence Bhottoji says—'परिवेषण-मिह वेष्टनम् । 'न तु भोजना नापि वेष्टना' so that यम can have मित्त्व in the sense of वेष्टन or circumfusion (consult Nagesha and also 'मित्' below). चह् to deceive is also मित् hence—चह्यति etc. with उपधाङ्गस्य. अचीचहत्—by 'चिञ्—', 'चङि', 'चञ् उपधायाः—', 'चेरनिटि', 'सन्वत्—', 'सन्वतः' and दीर्घः—' (2318). The root चह् is to be read under क्य etc. which are अदन्त or end in च्. And of क्य etc. this 'च' will elide by 'अतो लोपः' (2308). Thus the root (चह्) will become अग्लोपी । Hence it will fall beyond the jurisdiction of सन्वत्त्व and consequently of दीर्घ cp 'सन्वत्त्वानि चञ् परेऽनग्लोपे' (2316) etc. Thus चह् read under कयादि will have 'अचचहत्' with चङ् । अरीरहत्—अररहत् like अचीचहत्—अचचहत् । चिञ् to pluck.

मित्— । मितामिति । 'ऊटुपधाया गोहः' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति । 'दीपो षी' (६।४।६०) इत्यतो षाविति चानुवर्तते । तदाह—मिता-मित्यादि । उपधातुमारभ्य चिञ् (१६३०) चयने इत्यन्तं मित्संज्ञा । तेनाह—चाग्निदिति । परिवेषणमिह वेष्टनमिति । इह परिपूर्वाद् विधिः केवलादेव लुट् इत्यर्थः ।

‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८३) इति । घटाद्यन्तर्गणसूत्रे तु परिवेषणे इति परिपूर्वाद्-
विषेण्जन्तादिव ऋडिति भावः । पूर्ववत् णिजभावो वेष्टनश्चायं । उत्तरत्र तु
हेतुमण्डिच भोजना वेष्टना (व्याप्तिः—‘परिवेषस्तु परिधि’रित्यमरात्) चायं ।
एतदेव आपयितुमाह—नतु भोजना नापि वेष्टनेति । भोजनेति भुज्जेण्यन्तात्
वेष्टनेति च विषेण्यन्तात् ‘ष्यास्यस्यो युच्’ (३२८४) इति युच् । ततश्चाप् ।
कुतचित् पुस्तको ‘भोजनं वेष्टनमिति पाठान्तरम् । तदसत् । हेतुमण्डिजन्तवत्
आपयितुमेव दीक्षितेन भोजनेत्यादुक्तत्वात् । नागेशतत्त्वबोधिनीसम्मतपाठविरुद्धत्वा-
नेति दिक् । ननु ‘यम च परिवेषणे’ इत्यपि हेतुमण्डिजिवास्तु को दोष इति चेत् ।
ना—‘नान्वं मितोऽहेतो’ (गणसूत्र १८८) इत्युक्तत्वादय अहेतो (स्वार्थे) एव णिज्-
नियमादिति ज्ञेयम् । नचैवं मास्तु हेतुमण्डिजन्तत्वम् भोजनादर्थस्तु भविष्यति इति
चेत् । तदपि न । कुत इति उच्यते । यद्यपि विनिगमनाविरहादय अर्थवयविशिष्टस्य
(भोजना—वेष्टना—वेष्टनरूपमर्थवयम्) परिवेषे कोऽप्यर्थः शक्यो वक्तुं तथापि
व्याख्यानात् ‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८३) इति घटादौ भोजनावेष्टने अर्था, अत्र (‘यम
च परिवेषणे’) तु वेष्टनमेवार्थ इति नागेशवचनस्वरसः । नन्वैवं व्याख्याने किं
मानमिति चेत् । शृणु । ‘जनीजृषक्रसुरज्जोऽमन्ताश्च’ (१८८ गणसूत्र) इति
यमेरमन्तत्वेनैव पूर्ववत् मित्वसिद्धेः ‘न कस्यमिचमा’मिति (१८१) निषेधप्रकरणस्य
‘यमोऽपरिवेषणे’ इति परिवेषणभिन्नार्थे मित्वनिषेधके घटाद्यन्तर्गणसूत्रे भोजनावद्
वेष्टनापि गृह्यते विनिगमनाविरहादिति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनम् न
परिवेषण-शब्देन गृह्यते तस्य हेतुमण्डावेव प्रवृत्तेः फलाभावादिति भावः । केचित्तत्र
‘सूत्रेऽर्थवयसहणेऽपि बाधकाभावः विनिगमनाविरहाच्च सर्वव्यङ्ग्यम्’ इत्याद्यस्तुरिति
शब्दंन्दुशेखरे स्पष्टम् । शेखरकारैर्दुक्तं तदेव तत्त्वबोधिनीकारादिभिर्वर्णितम् । तथाच
तत्त्वबोधिनी—‘अयं भावः । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति पठितम् । तत्र परि-
वेषणमिति हेतुमण्डान्तस्य रूपम् । हेतुमण्डान्तस्य—हि भोजना वेष्टनाच्चायं । तथा
च परिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातद्यान्यत्र मित्वनिषेधेऽपि—तयोरर्थयोस्तमन्तत्वा-
देव मित्वसिद्धे’रित्यादि । ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति ‘यम च परिवेषणे’ इति चैवंविधं

प्रतीयमानंसामञ्जसविरहं विलोक्यैव स्वामिना 'परिवेषणे एव यमिर्मिदित्युक्तमिति घटादौ द्रष्टव्यमित्यास्तां तावत् । प्रकृते वेष्टनरूपार्थे मित्त्व' दर्शयति । यमयति चन्द्रमिति । वेष्टत इत्यर्थः । चङ्ङयति । 'णिञि—' इति चङ् । षोरिति विलोपः 'चङि' इति द्वित्वम् । 'सन्वत्—' इति सन्वदभावः । 'सन्वतः' इति इत्वम् । 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घः । कथादाविति । 'इ च गण' (२५०३) इत्यस्यात् प्राक् 'अथादन्ता' इत्यपक्रम्य 'कथ १८५२ वाक्यप्रबन्ध' इत्यादिना कथादयो विन्यस्ताः । तत्र 'चङ् १८६७ परिकल्कने' इत्यस्ति । अतः तस्यापि अदन्तत्वम् । ततश्च 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यङ्गोपादयम् अग्लोपी भवति । एवञ्च 'सन्वद्वृत्तुनि चङ्परि अनग्लोपे' (२६१३) इति न प्रवर्तते । सन्वदभावाभावाच्च नेत्त्व' नापि दीर्घ इति भावः । अतएव तत्र अचचङ्ङदिति रूपम् । एवमरौरहत् । अररङ्ङदिति । चिञ् चयने इति । एतदन्त' मित्त्वमिति स्वयमेवानुपदं वक्ष्यति । अथास्य षी आत्त्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५६८ । चिस्फुरोर्णौ ॥६।१।५४॥

दी— । आत्त्व' वा स्यात् ।

Roots चि and स्फुर् optionally end in आ when णि (णिच्) follows.

मित— । चिस्फुरोरिति । चिस्फुरोः + षी इति छेदः । 'आदिचः—' (६।१।४५) इत्यत आदिति, 'विभाषा लीयतेः', (६।१।५१) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह शेषं पूरयित्वा—आत्त्वं वा स्यादिति । चयतेः स्फुरतेत्येति शेषः । अथात्त्वभूतयोः पुगागमार्थमाह—

२५७० । अर्तिङ्गोव्लीरोक्नुयीच्चाय्यातां पुग्णौ ॥७।३।३६॥

दी— । एषां पुक् स्यात् णौ । चपयति—चययति । जित्कारणसामर्थ्यादस्य—णिज्जविकल्पः । चयते । प्रणिचयति—अनिचयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग. सू. १८८) । अहेतौ

स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाम-
मन्तत्वप्रयुक्तं मित्तुं न । घट्ट १६३१ चलने । मुस्त १६३२
सङ्घाते । खट्ट १६३३ संवरणे । षट्ट १६३४ सिफट्ट १६३५
चुवि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्घाते । 'पूर्ण' इत्येके ।
'पुण' इत्यनेन । पुंस १६३८ अभिवर्द्धने । टकि १६३९
वन्धने । टङ्कयति—टङ्कति । धूस १६४० कान्तिकरणे ।
धूसयति । दन्त्यान्तः । 'मूर्धन्यान्त' इत्येके । 'तालव्यान्त'
इत्यपरि । कौट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ सङ्कोचने । पूज
१६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने 'स्तपने' इत्येके । शुठ १६४५
आलस्ये । शुठि १६४६ शोषणे । शुरठयति—शुरठति । जुड
१६४७ प्रेरणे । गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति ।
मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्त्र-
वणे । 'स्त्रावणे' इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पच्च-
यति । 'पच्चते' इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३
निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

These roots viz—अति (ऋ), ङी, व्ली, री ऋयी, आयी and such
ones as end in आत् (आ) take the aug. पुक् after them,
when the affix णि (णिच्) follows. Thus चि+णिच्+शप्+
तिप्=चा (2569) इ अति=चापुक् इ अति=चप् इ अति by 'मितां
ङ्सः' (2568)=चपि अति=चपे अति by 'सार्ध—' (2168)=चपय्
अति by 'एचोऽय्—' =चपयति । And when आत् is wanting, the
process=चि णिच् अति (शप्+तिप्)=चै इ अति by 'अचो षिणति'

(254) = चाय् इ अति by आयादेश = चय् इ अति by 'मिता—'
 = चयि अति = चये अति by 'सार्थ—' = चयय् अति = चययति । जित्करण-
 सामर्थ्यात् etc.—The root चिञ् is जित् or अ—eliding. And the
 fact of the elision of अ, at the end of a root, indicates that the
 root is उभयपदी by 'स्वरितजितः—' । But this जित्करण is redundant
 here, for the affix णिच् itself would make it उभयपदी by 'णिचश्च'
 (2564). Panini also is fully aware of this fact. Hence this
 redundancy enables us to suggest that the affix णिच् is here
 optional. Thus चपयति—चपयते—चययति—चययते (with णिच्)
 and चयति—चयते (without णिच्) । प्रणिचयति etc.—option of णल्
 by 'शेषे विभाषा—' (2232). नाञ्चि etc.—This is a गणसूत्र meaning—
 'In the matter of अहेतु or सार्थे णिच्, no roots other than चप् etc.
 (चप्, यम्, चङ्, वल् and चिञ्) are termed as मित् । [In this connection
 it is important to note that हेतुमणिच् is optional (also conditional)
 cp गच्छति—गमयति, अर्दि—आदयति । This is what makes a root
 causative (णिजन्त) । But सार्थे णिच् is obligatory (निल्य) cp.
 चोरयति, प्रपयति, रङ्गयति etc. i. e. चुर, चप्, रङ्ग etc. will cease to be
 made use of without taking णिच् after them.] Because चपादि
 roots alone are considered as मित्, so यम्, अम्, कम् etc here will
 not be treated as मित् even though they are अमन्त or end in
 'अम्' and thus has no chance of मित् by 'जनीञ्चृक्लसुरञ्जोऽमन्ताश्च'
 (188). But चङ् etc. will give चङ्गयति etc. because 'अत उपधायाः'
 (2248) does not apply as 'अ' is here संयोगपर (ङ) and thus
 long and not short. टङ्गयति—टङ्गति etc. like चिन्तयति—चिन्तति etc. पञ्चि
 i.e. पञ्च् to express exhaustively or elaborately. It is generally

used with प्र thus प्रपद्यति । 'पद्यते' etc, have been shown in भ्वादि under परिव्यक्तीकरणे । तिज् to sharpen. तेजयति by लघुपधगुण । कृत to make a clear sound—

मित—। अर्त्तति । अर्त्त (ऋ), ङी, व्ली, री, ऋयी, आयी, आत्-
इत्येषां सप्तानां हन्तात् षष्ठीबहुवचनम् । पुक् + षा इतिच्छेदः । अर्थः स्पष्टः ।
'परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च भादौ पुक् पश्चाद् गुणः' इति तत्त्वबोधिनी । अर्पयति । ङोपयति ।
च्लोपयति । रेपयति । ङोपयति (यलोप एव) आपयति (इत्यत्रापि) । आतां—
यापयति, दापयति इत्यादि । प्रकृते चिक्कुरोरिति आत्तु कृते चा णिच् शप् तिप्
इति स्थिते पुकि चाप् इ अति जाते 'मिताम्—' इत्युपधाङ्गस्वो चप् इ अति—चपि
अति 'सार्व—' इति गुणः । 'एचोऽय्—' इत्ययादेशः । चपयति । आत्त्वाभावपक्षे तु—
चि णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अचो ङिणति' (२५४) इति वृद्धौ आयादेशे च
चाय् इ अति इति जाते पूर्वबहुवचनगुणयादेशः । चययति । जित्करणसामर्थ्या-
दिति—चिञ् इति जित् क्रियते । तच्च व्यर्थम् । णिचयत्यनेनेव लभयपदित्वसिद्धिः ।
तदिदं व्यर्थं सत्प्रापयति यत् चयतेः णिज्-विकल्प इति । इदमेव हि निच्चस्वात्
सामर्थ्यम् । अतएव चपयति—ते—चययति-ते । चयति—चयते इत्यादीनि
रूपाणि । 'शेषे विभाषा—' (२२३२) इति षत्व—विकल्पं दशयन्नाह—प्रणि-
चयतीत्यादि । नान्ये मित इति—गणभूतमिदम् चुराद्यन्तर्गतम् । सूत्रेऽहेतौ
इत्यस्वार्थमाह—अहेतौ—स्वार्थे णिचि इति । हेतुमति चेति सूत्रे हेतुशब्देन णिज्—
विवक्षितः । न हेतुरहेतुः । णिच् च द्विविधः । हेतुमान् स्वार्थयः । अतएवा-
हेतावित्यनेन स्वार्थेणिजाचिष्यते । अपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च अपादयः । नतान्तरे
तु सप्त इति तत्त्वबोधिनी । तच्चित्त्वम् । भादौ घटाद्यन्तर्गणस्त्वव्याख्यानावसरे ('तासि
च ऋपः' (२३५२) इत्यस्वाधस्तात्) अहेतौ स्वार्थे णिचि अपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता-
चुरादयो मितो नैत्यर्थः' इति दीक्षितग्रन्थविरोधात् । अपादिपञ्चकेत्यादेश 'अप-
धातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्धे ये चुरादय' इति व्याख्यानादिति
विभावनोपयम् । एवञ्च षडेव मित इति फलितम् । नान्ये इति नियमात् फलितमाह—

तेन शमादीनामिति । शम आलोचने इति धातुः । आदिपदेन कमचमयमादीनां यङ्णम् । अमन्तत्वप्रयुक्तमिति—‘जनीञ्—’ (१८८) इति सूत्रप्राप्तस्य अमन्तत्वस्य ‘न कस्यन्निचमाम्’ (१८९) इति प्रतिषेधात् । अथे विशेषे तु मित्वं स्यादेव । शमयति (श्वये) यमयति (परिवेषये) इत्याद्येवमन्यत् । घट्ट इति । एषां संयोगपरकत्वात् उपधादीर्घो न (‘अचो जिष्ति’ इत्यनेन) । घट्टयति । ‘पूर्णं इत्येके । पुष्य इत्यन्ये’ इति । इङ्गेषु पाठशुद्धिर्निश्चेतुमशक्या । अतएव शौरस्वामिनोक्तम्

—‘पाठेऽथे’ चागमसंशान्नाहतामपि मोहताः ।

न विद्मः किं जहीमोऽव किमुपादशहे वयम् ॥ इति ।

पुल—पूर्णादिषु पाठो भंशः । वजधातोर्नागसंस्कारोऽयं उत संस्कार एवेत्यर्थे भंशः । आगमसंशात् शास्त्रसंशात् ।’ इति तत्त्वबोधिनी । गुष्टयति इति । चिन्तयति—चिन्तति इतिवञ्चिज्ज्विकल्पः । शपि गतमिति भूदि—प्रकरणे प्रोक्तमित्यर्थः—निशाने इति । निशानं तोषोक्तरणम् । तेजयति—‘पुगन्त—’ (२१८८) इति गुणः । कृत संशब्दने इति :—

२५७१ । उपधायाञ्च ॥७११०१॥

दी— । धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । ‘उपधायाञ्च’ (२२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । ‘उर्कृत्’ (२५६७)—अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । वर्ध १६५५ छेदन-पूरणयोः । कुवि १६५६ आच्छादने । कुम्बयति । ‘कुभि’ इत्येके । लुवि १६५७ तुवि १६५८ अदर्शने । ‘अर्दने’ इत्येके । ह्यप १६५९ व्यक्तायां वाचि । ‘कल्प’ इत्येके । चुटि १६६० छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । म्रच १६६२ म्लेच्छने । म्लेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस १६६४ बह १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह ‘गर्ज’ गर्द शब्दे गर्ध

अभिकाङ्गायाम्' इति पठन्ति । गुर्दं १६६६ पुर्वं निकीतने ।
जसि १६६७ रक्षणे । 'मोक्षणे' इति केचित् । जंसयति—
जंसति । ईड् १६६८ स्तुती । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिडि
१६७० सङ्घाते । रुष १६७१ रोषे । 'रुट्' इत्येके । डिप १६७२
क्षेपे । ष्टुप १६७३ समुच्छ्राये ॥

A दीर्घं ऋ which is the penult. or उपधा of a root is replaced
by इत् or इ । This इ is followed by a र् by the rule 'उरण् रपरः' (90).
The इ, from the fact of its being उपधा and being followed by a
र्, becomes दीर्घं by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus कृत् + णिच् +
शप् तिप् - किरत् णिच् अति=कीर्त् णिच् अति=कीर्त्ति अति=कीर्त्ति अति by
'सार्धं—' (2168)=कीर्त्तय् अति by 'एचोऽय्—' (61)=कीर्त्तयति । In
लुङ् (where चङ् comes in by 'णिञि—' 2312), we have अचीकृतत्
(by 'उचर्त्—' (2567)) and अचिकीर्त्तत् by this rule 'उपधायाच्च') ।
The process is this in order ऋत्त्व of ऋ by 'उचर्त्', then द्वित्व of
कृत, अत्त्व of ऋ by 'उरत्', चुत्व by 'कुहोयः' सन्वत्त्व of the अभ्यास due
to लघुपरत्व by 'सन्वत्त्व नि—' (2316) इत्त्व of अत्त्व by 'सन्वतः' (2317)
and दीर्घं of इत्त् by 'दीर्घो लघोः' (2318)—अचीकृतत् । In the latter,
इत्त्व of the दीर्घं ऋ, रपरत्व of the same by 'उरण् रपरः' दीर्घं of इ
by 'उपधायाच्च' (2265), then द्वित्व of 'कीर्त्', हलादिशेष, ऋत्त्व
of अभ्यास by 'ऋत्त्वः' (2180) and चुत्व of the same as before. The
अभ्यास is not दीर्घं due to the want of सन्वद्भाव as a long vowel
containing in कीर्त् follows. The rest is easy.

मिति— । 'धातो' रित्थधिकृतं वर्तते । 'चत इहातोः' इति च पूर्वसूत्रम् ।
उपधाया इति च षष्ठान्तं तदाह—धातीरुपधाभूतस्येत्यादि । रपरत्वमिति—'उरण्

रपर' इत्यनेन इति शेषः । अचोक्तत्—अचिकीर्तादिति । अत्र ऋत्तुविकल्पं
 दर्शयति स्वयमेव—'उच्छृत्' इत्यनेन । तथाच ऋत्तु पक्षे कृत् चङ् तिप् इति स्थिते
 ऋत्तुं कृत् अत् इति जाते द्वित्वे कृत् कृत् अत् इति तत 'उरत्' इति उरदत्वे,
 हलादिशिषे, 'कुहोश्च' इति अभ्यासस्य चुत्वे, अडागमे, लघुपरतया 'सन्वत्तुनि
 चङ्परिऽनग्लोपे' इति सन्वत्तुभावेन 'सन्वतः' इति इत्तु, तस्य 'दीर्घो लघोः' इति
 दीर्घं 'अचोक्तत्' इति रूपम् । उत्तरत्र तु ऋत्ताभावे अनेन इत्तु 'उरण् रपर' इति
 रपरत्वे, 'उपधायां च' इति दीर्घे, 'कीर्त्' इत्यस्य द्वित्वम् । ततो हलादिशिषे, चुत्वे,
 'इस्यः' (२१८०) इति ऋस्वे पूर्ववदडागमे रूपम् । अत्रपरतः 'कीर्त्' इति
 दीर्घं स्वरसन्नात् लघुपरकत्वाभावेन 'सन्वत्—', 'सन्वतः', 'दीर्घो लघोः' इति
 विभूती न प्रसरति । तेन अभ्यासदीर्घो न । अन्यत् स्वच्छम् ।

दो— । आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्म नाम्नो वा' इति
 वक्ष्यते । तमभिव्यापेत्त्वर्थः । अकर्तृगासिफलार्थमिदम् ।
 चित १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अचोचितत । दशि १६७५
 दंशने । दंशयते । अददंशत । इदिच्वास्मिजभावे—दंशति ।
 आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच् सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे
 सन्निसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः ।
 दंसयते—दंसति । 'दस' इत्यपेक्षे । उप १६७७ डिप १६७८
 संघाते । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चान्द्रा धातु-
 ह्यमिति मत्वा 'कुटुम्बयते' इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्त-
 परिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १६८२
 भर्त्स १६८३ तर्जने । वस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने ।
 वस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । 'हिष्क'
 इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईसायाम् ।

कूण १६८८ सङ्कोचे । तूण १६८९ पूरणे । भ्रूण १६९१ आशा-
विशङ्कयोः । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यत्न १६९३ पूजायाम् ।
स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमन । शम १६९६ लक्ष
१६९७ आलोचने । 'नान्ये मितः—' इति मिच्छुनिषेधः ।
शामयते । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । कुट १६९९ क्लेदने । 'कुट'
इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट
१७०२ आप्रदाने । 'अवसादने' इत्येके । कुट्ट १७०३
प्रतापने । वञ्च १७०४ प्रलम्बने । वृष १७०५ शक्ति-
वन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिसम्बन्धश्च । वर्षयते ।
मट १७०६ तृप्तियोगे । मादयते । दिवु १७०७ परिकूजने ।
गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनाख्याननिवा-
सेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्ते, श्यन्-लुक्-श्रम्-शेष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् ।
यावयते । कुस्म १७१२ नाम्नो वा (ग, सू, १८८) 'कुस्म' इति
धातुः कुत्सितस्मयने वर्त्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा
कुस्म इति प्रातिपादिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

दी— । आकुस्माद्... .. इत्याकुस्मीयाः ।

Now follow the आत्मनेपदी roots ending in कुस्म १७१२ नाम्नो वा which is to be expressed presently. The list is inclusive of

कुञ्ज also. The expression 'आ कुञ्जादात्मनेपदिनः' suggests that the roots, beginning from 'चित् १६७४ सञ्चेतने' and ending in 'कुञ्ज १७१२ नाद्यो वा' will have आत्मनेपद conjugation even if the fruit of the action does not accrue to the agent. Thus it is a modification of 'णिच्च्' (२५६४)। चित् to bring (back) to senses. चेतयते etc, see ante. अचीचितत—अभ्यास दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (२३१८). अददंशत—there being no short vowel following, सन्वदभाव etc are wanting. इदित्वात् etc see ante. (२५६४). आकुञ्जीयम् etc—The scholiasts of Panini-system hold that the आकुञ्जीय roots i.e. roots from चित् (१६७४) to कुञ्ज (१७१२) are आत्मनेपदी—only when णिच् is affixed to them. Thus परस्मैपदित्व of दशि in दंशति etc. is justified for there is no णिच् here. This दशि which by 'इदितो तुम्—' becomes दंश्, will not drop its न by the rule 'दंशसञ्जस्वञां शपि' (२३६६) so as to give दंशति etc inasmuch as in the matter of नलोप (elision of न) 'दंश्' of the षादि is to be taken due to its contact with सञ्जि in the rule 'दंशसञ्जस्वञां शपि' and not this दशि of the चुरादि class. चान्द्रा etc—The followers of the Grammar of Chandra mean two roots here viz त्वि and कुटुम्ब—to hold and not as त्वि to hold or maintain kith and kin. Thus they instance as कुटुम्बयते etc. न्वि—to consult privately—मन्त्रयते etc. Similarly स्यश्यते, तज्जयते etc शम—लघ—शामयते—लघयते etc. for निशामय etc. see under—'व्यघो खिटि' (२३५३ आदि)। 'नान्ये मितः—' etc—see 'अप्र मिञ...upto चिञ् १६३० चयने under 'मितां ङस्वः' (२५५८)। Thus शम being excluded becomes दीर्घ। वृष—शक्तिवन्धने—शक्तिवन्धन means to possess virility or sexual power and to have prowess. मद to intoxicate or give

pleasure. मादयते—दीर्घं due to मित्राभाव । दिवु (दिव्) to complain or lament—द्वयते etc, विद्—to know, to gain and to exist—विद् 'to exist' is conjugated as विद्यते etc, to know as वेत्ति etc, to consider or judge as विन्ते etc. and to gain or attain as विन्दति—विन्दते etc in श्यन् (दिवादि), लुक् (अदादि), श्न्म् (रुधादि) and in श् (तुदादि) respectively. कुञ्ज नाम्नी वा etc—कुञ्ज is a root meaning 'to shrink from evil'—(?) etc. अच् कुञ्जत—the duplication etc are as be fore, the उ of च is not दीर्घं due to the दीर्घत्व of उ in कुञ्ज । The word 'कुञ्ज' is either a root or a crude (uninflected) form (प्रातिपादिक) as 'नाञ्जः वा' suggests. Hence Bhattoji says अथवा etc. Thus also i.e. being a प्रातिपादिक also it will take णिच्, in the sense of a root so as to have आत्मनेपद् terminations by the गणसूत्र—'आकुञ्जादात्मनेपदिनः' । Hence it will not take णिच्, in the sense of प्रातिपादिक by 'तत्करोति तदाचष्टे' for it would then give परस्मैपदी forms. Here end the roots ending in कुञ्ज ।

मित— । आ कुञ्जादिति । अत्र स्वयमेव व्याचष्टे कुञ्ज नाम्नीवेति । तम् कुञ्जम् अभिव्याप्य गृहीत्वा तेन सङ्घेत्यर्थः । ननु 'णिचश्च' (२५६४) इत्येव पाचिकात्मनेपदे सिद्धे इदमाकुञ्जादिति व्यर्थमित्यत अह—अकर्तृगामीति । णिचश्चैत्यनेन कर्तृगामिन्येव फले धातोरान्तेपदं स्यात् अत्र तु अकर्तृगामिन्यपि फले धातोरान्तेपदं यथा स्यादित्येवमर्थमिदमिति भावः । अददंशत इति । अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वल्वादिर्कं नेति बोध्यम् । इदित्त्वादिति—व्याख्यातं प्राक् चिति (१५३६) श्रुत्यामित्यत्र । ननु भवत्वित्त्वाच्चिचः पाचिकत्वं तथापि आकुञ्जादित्यनुसारेण आत्मनेपदेनैव भाव्यम्—न परस्मैपदेनेति दंशति इति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—आकुञ्जीयमिति । कुञ्जाधिकारे येऽत्र धातवो विन्यस्तास्ते यदा [अथा प्रत्ययेन युज्यन्ते तदैव तेषामात्मनेपदित्वं भवति अन्यदा तु परस्मैपदित्व-

मेवेति पाणिनीयव्याख्याकर्तारो मन्वन्ते । नन्वेवमपि 'दंशसञ्जसञ्ज्वां शपि' इति नलोपे 'दशति' इति भवेदिति चेत् । तवाह—सञ्जिसाहचर्यादिति । तथाच भ्राद्रेरेव दशति इत्यादि सिद्धं न तस्येति भावः । चान्द्रा इति । तति, कुटुम्बधारणे इति पठित्वा तन्वयते, कुटुम्बयते इति पठन्तीत्यर्थः । मति—मन्वयते । स्पश—स्पशयते । तजंघते—ननु तांहे 'तजंघन्निव केतुभिः' (रघु—४।१८) इति परस्मैपदित्वं कथम् । अवाहः—'तर्जिभस्मोरनुदात्तत्वेऽपि चचिको लित्कारणेन अनुदात्तत्वनिमित्तम् आत्मनेपदमनित्यमिति वामनः' । तत्त्वबोधिनीकारस्तु—'णिजन्तादस्माद्भौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमण्डिचि बोध्य' मित्याचक्षते । ललति—लालयते—आप्तुम् इच्छति । भृश इति—भृशयते—'भृशोऽर्भके स्वैशगर्भे' इत्यमरः । नाना—मित इति । प्रागेतत्—स्पष्टोक्तम् । भल आभरुणे इति—आभरुणं निरुपणम् । इप शक्तिवन्धने इति—प्रजननसामर्थ्या सन्तानोत्पादनशक्तौ रतिशक्तिरित्यर्थः । दिवु—परिकूजने इति—परिकूजनं स्वदेवाक्षेपः परिशोचनं वा । परिदेवयते । परिदेवयन् (पञ्चतन्त्र) परिदेवयति (भास) इत्यादि तु चिन्त्यमेव । यदा दिवु मर्दने इत्यस्य रहणम् धातूनामनेकार्थत्वात् । विद चेतनेत्यादि । अघेनिद्देशपूर्वकमस्य चतुर्गणगतत्वं श्लोकेन दर्शयति—सत्तायामिति—श्रुतिरिति दिवादित्वम् ; लुगिति अदादित्वम् । श्रुतिरिति—रुधादित्वम् । श इति तुदादित्वम् । क्रमादिति—सत्तायां विद्यते इति श्रुति, ज्ञाने वेत्ति इति लुकि इत्येवं क्रमः । य—जुगुप्सायां कुत्सितकर्मणि इत्यर्थः । कुम्भ नाम्नो वेत्ति—गणसूत्रमिदम् । कुम्भ इति धातुर्वा नाम (प्रातिपदिकं) वा । तत्र धातुत्वे व्याचष्टे कुत्सितकर्मणे इति । कुत्सितात् आयनम् घृणया पृथग्भवनमित्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपीति वक्ष्यमाणत्वात् कुपूर्वात् आयतेर्ऽप्रत्यये टिसीपे च 'कुगति—' इति समासे च निघ्नमिति तत्त्वबोधिनी । अचुकुम्भत इति । आकुम्भीयत्वादकर्त्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम् । द्वित्वचुत्वादिकं प्रागवत् । कुम्भ इत्यत्र उकारस्य संयुक्तपरतया [गुरुत्वेन 'सन्वत्तुनि—' इत्यस्वाप्तात्दीर्घा न । अघवेति । अधुना प्रातिपदिकत्वे व्याचष्टे—ततो धात्वर्थे इति—न तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति

प्रातिपदिकार्थाणि चि इदं लभ्यमिति मास्तु धात्वर्थमिति वाच्यम् । अस्वाकुम्भीयत्वेन
आत्मनेपदित्वनियमात् । इत्याकुम्भीयाः ।

दी— । चर्च १७१३ अध्ययने । बुक्क १७१४ भाषणे ।
शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद् भाषणे ।
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । 'अनुपसर्गाच्च' ।
'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमोलने ।
काणयति । 'णी चङ्युपधाया ङ्स्वः' (२३२४) । 'काख्यादीनां
वा' (वार्त्तिक) इति विकल्पति । अचोकरणत्—अच-
काणत् । जभि १७२७ नाशने । जम्भयति—जम्भति । षूद
१७१८ चरणे । सूदयति । असूषुदत् । जसु १७१९ ताडने ।
जासयति—जसति । पश १७२० वन्धने । पाशयति । अम
१७२१ रोगे । आमयति । 'नान्येमितः—' (गणसूत्र)
इति निषेधः । 'अम' गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमसौ
'न कर्म्यमिचमाम्' (गणसूत्र) इति 'निषेधः । आमयति ।
चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने' । विकासे शशपोः 'स्फुटति
स्फोटते' इतुप्रक्तम् । घट १७२४ संघाते । घाटयति ।
'हन्तप्रथाश्च' (गणसूत्र) नवगण्यामुक्ता अपि हन्तप्रथाः स्वार्थे
णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदिच्छाद्दे-
वतीत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि ।
द्रव्यमर्जयति । घुषिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिर्-
विशब्दने' (३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
स्त्रिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरिच्छादङ् वा । अधुषत्

—अघोषीत् । खन्तस्य तु अजुघुषत् । आङ् क्रन्द १७२८
 सातते । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्—
 पूर्वो णिच् लभते सातते । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्-
 पूर्वो घुषिः क्रन्दसातते इत्याहुः' । आघोषयति । लस १७२९
 शिल्पयोगे । तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे । अवतं-
 सयति—अवतंसति । भूषयति । अर्ह १७३२ पूजायाम् । ज्ञा
 १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विश्राणने । शृधु
 १७३५ प्रसहने । अशर्धत्—अशीशृधत् । यत १७३६ निकारो-
 पस्कारयोः । वक १७३७ लग १७३८ आस्वादने । 'रग'
 इत्यके । अञ्चु १७३९ विशेषणे । अञ्चयति । उदित्तमिड्
 विकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं
 शृधुजसुप्रभृतौनामपि वोध्यम् । लिगि १७४० चित्रीकरणे ।
 लिङ्गयति—लिङ्गति । मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति
 सक्तून् घृतेन । त्रस १७४२ धारणे । 'ग्रहणे' इत्यके ।
 'वारण' इत्यन्ये । उध्रस् १७४३ उच्छे । उकारो धात्ववयव-
 इत्येके । 'न' इत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । मुच १७४४
 प्रमोचने मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । रे
 १७४६ संशये । चुप्र १७४७ सहने । 'हसनेच' इतिप्रके ।
 आवयति । 'चुप्रस' इतिप्रके । । च्योसयति । भुवोऽवकल्कने
 १७४८ । अवकल्कनं मिश्रीकरणमितिप्रके । चिन्तनमित्यन्ये ।
 भावयति । कपेश १७४९ । कल्पयति ।

चर्षे अध्ययने etc.—The root शब्द preceded by an उपसर्गे means

to discover i. e. to answer or respond and from the चकार to express (also); thus प्रतिशब्दयति i. e. give expression to what is promised. But when it is preceded by no उपसर्ग it means आविष्कार only. कष to close one eye (only). In लुङ् (चङ्) the उपधा of the root काषि (कष्+षिच) becomes ङस्त्र by the rule 'शी चङु—पधाया ङस्त्र' (2314); but this ङस्त्र is optionalised by the Varttika 'काष्ठादीनां वा' i. e. the six roots काषि, राषि, आषि, भाषि, हेडि and लीपि optionally become ङस्त्रोपध in चङ् (लुङ्) । Thus अचीकषत्—अचकाचत् । The former is of the ङस्त्रोपध—for कष being लघूपध the three rules 'सन्वह्वुनि—', 'सन्वतः' and 'दीर्घो-लघोः' operate whereas the latter belongs to the दीर्घोपध—for काष being दीर्घ, सन्वह्वभाव etc. do not take effect—(see ante—अचीकमत—अचकमत) । अभयति etc by 'इदितो तुम्—' and 'इदित्वाच्चिज विकल्पः' (Bhattoji). सूदयति by 'धात्वादेः ष. सः' । अचुपुदत्—by 'दीर्घो लघोः' (2318) and पत्न by 'इङ्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (112—118) पश to tie gives पाशः (पश्+घञ् करणे)—a net or trap. The उपधा of आमयति has not become ङस्त्र due to the prohibition of मित्त्व by the गणसूत्र—'नान्त् मितः—' । The root अम is read in भ्रादि (अम 465 गत्यादिषु) and the मित्त्व due to 'जनीजृष् क्रसुरञ्जोऽमन्ताश्च' is barred by 'न कश्चमिचमाम्' hence in हेतुमान् or causative षिच्, we have आमयति । स्फुट meaning to bloom (विकास) has been conjugated as स्फुटति and स्फोटते etc. In श् and शप् i. e., in तुदादि and भ्रादि । घट, to kill, totally ruin (or assemble) though read in भ्रादि (under घटादि class), gets स्वार्थे षिच् by the गणसूत्र—'इन्वर्थाच्च' which means that the roots bearing the same sense as हन् (to kill

and to go, cp—‘हन हिंसागत्योः’) will have सार्धे षिच्, even if they are mentioned or spoken of in the nine other classes than च् रुदि. दिव् being उदित् or उ—eliding will give द्विषति etc. also. otherwise उदित् serves no purpose, वृषिर् to make sound or proclaim will not necessarily be followed by षिच्, due to the fact of the suggestion of prohibition existing in ‘अविशब्दने’ (न + विशब्दने) in the rule ‘घृषिर्विशब्दने’ (3063) which means that घृषि in a sense other than विशब्दन will be considered अनिट् in निष्ठा । But as in विशब्दन the root takes षिच्, so it (षिच्) will bar the roots having the aug. इट्, for the निष्ठा प्रत्यय does not invariably follow the root घृषि (घृष् + षिच् + क्त) . Thus the पद्यदान अविशब्दने is superfluous. And this superfluity (व्यर्थत्व) directs us to another way viz—granted that अविशब्दन is superfluous in the matter of निष्ठा प्रत्यय but it is serviceable in the field of षिच् । Thus घृषिर् gets षिच्, optionally and so Bhattoji says ‘अविशब्दने’ इति निषेधात् etc. when it does not take षिच्, it takes अङ् optionally due to इरिष्व by ‘इरितो वा’ (2269) thus अघृषत्—अघोषीत् । But when it will take षिच्, then by ‘षिचिदुसुभ्यः—’ (2312) it will have चङ् giving अघृषत् (‘कुहोयुः—‘दीर्घो लघोः’) । क्रन्द preceded by आङ् means सातत्य or आह्वानसातत्य i. e. frequency of calling or lamenting. (सततम् + थञ् (सार्धे) = सातत्यम्) । The root क्रन्द belonging to the भौवादिक i. e. भ्रादि class and meaning ‘to call’ etc. has been dealt with. That very root preceded by आङ् gets षिच्, in the sense of सातत्य । Others, however, explain that घृषि or घृष् preceded by आङ् means क्रन्दसातत्य (same as आह्वानसातत्य)—आघोषयति ।

अवसेसयति etc. due to इदित्त्व । आ is generally preceded by आङ्, वि etc. hence आज्ञापयति—commands etc. see भ्वादि. 'प' is due to the aug. पुक् by 'अतिङ्गी—' (2570). विद्यायन means to practise charity. अशशर्षत्—अशीशृषत् due to ऋत्त्व विकल्प by 'उचर्षत्' (2567) process same as in अचिकीर्षत्—अचीकृतत् (see उपधायाद्—2571). उदित्त्वात् etc. i. e. the elision of उ in अस्तु indicates the option of 'इट् by उदितो वा'(3828) and this option of इट् indicates the option of णिच् in the cases of उ—eliding roots—see मित—below. Similarly शधु जसु etc. मोदयति etc. i. e. mixes or besmears the flower or barley powder with clarified butter. उधस etc.—some hold that the उकार preceding the root is apart from the root itself and instance as उधासयति, others, however, do not follow this and instance as धासयति meaning thereby the elision of the उकार । भुवः अवकल्कने i. e., भू takes णिच् in the sense of अवकल्कन—mixing or thinking ; cp 'तदुक्तीः परिभाष्य च' in the benedictory verse of Bhattoji himself. Hence it is obvious that he takes it in the sense of thinking. कृपेय i. e. कृप also takes णिच् in the sense of अव कल्कन—'ल' being provided for by the rule 'कृपो रो लः' (2350).

मित— । चर्ष अध्ययने इति । अस्मादेव 'गुरोय हल' इति स्त्रियामप्रत्ययेन चर्षा इति 'सर्वोऽपि चुरादिधातुः पाञ्चिकणिञ् भवती'त्युक्तेः । शब्द उपसर्गादिति । उपसर्गपूर्वः शब्दधातुः आविष्कारे भाषणे चाद्ये प्रयुज्यते । अनुपसर्गपूर्वस्तु आविष्कारे एवेत्यर्थः । कण निमीलने इति । अत्र एकाक्षिनिमीलनं विवक्षितमिति तत्त्वबोधिनी । काणयति मित्ताभावाद् ऋस्वाभावः । अङि ऋत्त्वविकल्प इत्याह—थौ चङीति काष्ठादीनां वेति—वार्तिकमिदम् । एतच्च 'भाजभासभाषदीप—' (२५६५) ।

इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । तथाच भाष्यम्—‘काणि-राणि-याणि-भाणि-हिठिलोपवः षट्
 काख्यादयः’ इति । अचीकणत्—अचकाणदिति । पूर्वं ङस्वपत्ते । कण इत्याद्यस्य
 लघुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वेन ‘सन्वत्तुनि—’ इति सन्ववदभावित्तुदीर्घाः क्रमेण ।
 ङस्वभावे तु सन्वदभावाद्विरहः । ‘ङस्वः’ (२१८०) इति ङस्वस्य । द्वित्वचुत्वादि
 प्राग्वत् । जन्मयति—जन्मतीति । इदित्वाणिज्विकल्पः । अत्पुदत् इति । धात्वा—
 दैः यः स इति सः । द्वित्वम् । ‘दीर्घो लघोः’ इति अभ्यासस्य दीर्घः । ‘इण्कोः,’
 ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यादेशत्वादङ्गस्य पत्वम् । पश्च यन्वने इति । अणादेव करणे
 घञि पाश=आनायः । ‘नान्धे मितः—’ गणसूत्रमिदं प्राग्व्याख्यातम् । इति
 निषेध इति—मिच्छनिषेध इत्यर्थः । शपीति भ्वादौ । ‘अम षट्प गत्यादिषु’ इति
 तत्रत्यः पाठः । हेतुमण्णौ इति । ‘हेतुमति’ अस्यार्थे ‘णौ’ णिचि इत्यर्थः । ‘न कर्ममि-
 चनाम्’ इति । एतदपि गणसूत्रं प्राग्विशदीकृतम् । ‘जनीजूषक्तसुरञ्जोऽमन्ताश्च’
 इति प्राप्तं मिच्छमनेन प्रतिषिद्धम् । तेन गत्याद्यर्थस्यापि ङस्वो न । शशपोः—शे शपि च
 तुदादौ भ्वादौ अन्त्यर्थः । स्क्रुटतीति तुदादौ—अतएव मिच्छाभावाद् गुणाभावः । घट
 सङ्घात इति । सम्—हन् + घञ् = सङ्घातः । ‘इन हिंसागत्योः’ । ननु घटधातुरन्धे
 च धातवो भ्वादौ अन्यत्र च तत्र तत्र पठिता अपि कथमिह चुरादौ पठ्यन्ते । तत्राह—
 ‘इन्धर्घाश्च’ इति—गणसूत्रमिदम् । अर्थस्तु स्वयमेव व्याख्यातः । नवगण्यमिति ।
 भूत्यादिषु क्रायन्तकेषु नवसु गणेषु इत्यर्थः । उदित्तादिति । ‘उदितो वा’ (३३२८)
 इतीङ्गविकल्पार्थं सूत्रम् । तत्र यदा ण्यन्ताद् देवयतेरुत्तरम् इङ्गिधीयते तदा णिचा-
 धातुप्रत्यययोर्व्यवहितत्वाद् इडागमस्यावकाश एव नास्ति । ततश्च ‘द्रात्वा—देवित्वा’
 इत्याद्यर्थम् ‘उदितो व’ति इङ्गविकल्पविधानं व्यर्थम् । तदेव न्यर्थं सद लिङ्गयति
 ज्ञापयति यद् उदितो धातवो विभाषितणिच्का इति । एव अक्षुशुषु जसु
 प्रथतिष्यपि बोध्यम् । प्रतियञो गुणाधानम् । अर्धान्तरमुपाञ्जनम् । घुषिरविशब्दने
 (३०६३) कृदन्तसूत्रमिदमिच्छिन्निषेध प्रकरणे पठितम् । तस्य विशब्दनभिन्नार्थं घुषेरिडागमो
 न स्यादित्यर्थः । यथा घुषा—रञ्जुः—उत्पादिता प्रसारिता वैत्यर्थः । विशब्दने—तु
 श्रुषितं वाक्यम्—‘शब्दं न प्रकटीकृताभिप्रायमि’त्यर्थः । एतदपि सूत्रं ‘घुषिरविशब्दने’

इति व्यर्थमेव । कथमिति चेदुच्यते— । विश्वद्वयार्थस्य घुपेस्तावत् चुरादित्वम्
 स्वीकृतम् । चुरादित्वाच्च णिजपि भवेत् । ततश्च णिचा धातुर्ध्वयहितः (घुप् + णिच् +
 ऋ) । एवञ्च णिच्सन्नियोगेनैव इणिनपेधः फलितः । तथा सति विश्वदनभिन्नाथे
 व्यवधानाभावाद् अन्त्येव इडागमस्यावकाशः । अतो 'घुपिरविश्वदने' इति न
 कर्त्तव्यं निष्प्रयोजनत्वात् । एवञ्च इड्विकल्प' निष्प्रयोजनं सदिदं ज्ञापयति—'घुपे णिञ्
 विभाषितो भवती'ति । अतएव घोषति इत्याद्यपि साधु । इरित्वाटिति—इरितो वे'ति
 सूत्रादिति भावः । अङ्पदे ङित्वात् 'किङ्कति वेति' निषेधाद् गुणाभावः । इरित्पाटो
 भाष्यानारुद्धत्वात् (भाष्येऽनुक्तत्वात्) चिन्त्य इति केचित् । खलस्य तु इति ।
 अज्घु पत्—चङ् द्वित्वाडागमहलादिशेषाः । 'अभ्यासे चञ्' इति जश्त्वेनाभ्यासस्य—
 गः । तस्य 'कुहोश्चु' रिति चत्वेन जः । लघपरतया—उकारस्य 'दीर्घो लघो'
 रिति दीर्घः । आङ् क्रन्द सातत्ये इति—आङ्पूर्वः क्रन्दधातुः सातत्ये—आज्ञान
 सातत्ये—वर्त्तत इत्यर्थः । भीषादिक इति भ्रादिः । स एवेति भीषादिकक्रन्द एव ।
 अन्धेत्विति । स्पष्टम् । शिल्पयोगे इति शिल्पं क्रियाकौशलम् । तसीति ।
 अवपूर्वोऽयमिति दर्शयति । इदित्वाणिञ् विकल्पः । आज्ञापयतीति— । 'अतिङ्गी—'
 (२५७०) इत्याकरान्तत्वात् पुक् । भित्त्वाभावाद् दीर्घश्च । एतत्प्रसङ्गे
 'मारणतोषणनिशासनेषु ज्ञा' इति गणसूत्रमपि द्रष्टव्यम् । विश्राणने
 इति । विश्राणनं वितरणम्—'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्'
 इत्यमरः । अशशर्धदिति—अशीशधत् च अचीकृतदादि—यत् । यत्
 निकारीपस्कारयोरिति । निर्यातनप्रतिदानादिष्वित्यर्थः । अतएव निर्यातयति
 शतम् ऋणं वेति प्रयोगः । चङि निरयीयतत् इति । अत्र तत्त्वबोधिनी
 —यवो वा प्रैषो वा निकारः । क्रियानिघण्टौ—'यवो प्रेषे निराकारे पादपे
 चाप्युपसृक्तौ । नित्योऽयं धान्यधनयोः—' इत्युक्तम् । अस्वार्थः—यथायथेषु चतुर्षु
 यतधातुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे हेत् प्रयुज्यते तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्त्तते
 इति । ऋषे निर्यातयति—प्रतिददातीत्यर्थः' इति । सुदसंसर्गे इति मिश्रणे इति ।
 भुवः अवकल्पने इति । अवकल्पनेऽर्थे भूधातोर्निष् स्यादित्यर्थः । कृपेयति ।

प्रागर्थे णिजिति ङिषः । कल्पयतीति । 'कपो रो लः' (२३५०) इति लत्वम् ।
शप्तिवाक्यः प्रागवदिति ।

दो— । आ स्वदः सकर्मकात् (गणसूत्र) । स्वदिम-
भिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । अस १७५० ग्रहणे ।
आसयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् ।
दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४
लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि
१७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि
१७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७
घटि १७६८ वृहि १७६९ बर्ह १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२
धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुथ १७७६ लोक्त
१७७७ लोच १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१
वृत् १७८२ वृधु ७८३ भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति ।
लोटयति । तुञ्जयति—तुञ्जति । एवं परिषाम् । घाटयति ।
घण्टयति ।

णिच् is here affixed to those roots only which are transitive
beginning from अस (1750) ग्रहणे (to take or swallow) and
ending in स्वद (1806) आस्वादने to taste, the roots numbering
fifty—six (56) only. The rest is easy.

मित— । आस्वदः सकर्मकादिति । तत्र आङ्गभिविधाविव्याह स्वदिम् अभि-
व्याप्येति । अस (१७५०) ग्रहणे इत्यारभ्य—स्वद (१८०६) आस्वादने इत्यन्त-
मित्यर्थः । सम्भवत्कर्मभ्य एवेति । येषां सकर्मकत्वं सम्भवतीति तदर्थः ।
सर्वोऽपि सकर्मक इति तत्त्वबोधिनी । केचित्तु 'स्वदिस्त्वकर्मक' इत्याहुः । भाषार्था

इति । इह भाषायां (लौकिकप्रयोगे) यादृशीष्वर्थेषु ते प्रयुज्यन्ते तादृशा एव तेषामर्था इति प्रत्येतद्व्यमित्यर्थः । घटधातोरन्त्येषाञ्च अर्थान्तरमात्रित्य इह पुनरुक्तिः कृता । अथ ऋदितां लोक्—लोचु प्रभृतीनामचङि विशिष्यमाह—

२५७२ । नाग्लोपिशास्त्रुदिताम् ॥७॥४॥२॥

दी—। णिच्यग्लोपिनः शास्त्रेः ऋदितां चोपधाया ङ्स्रो न स्याच्चङ्परि णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदिच्वाद् वर्तति । वर्धति । रुट १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १८८७ शोक १७८० रुसि १७८१ नट १७८२ पुटि १७८३ जि १७८४ चि १७८५ रधि १७८६ लधि १७८७ अहि १७८८ रहि १७८९ महि १८०० च । लङि १८०१ तङ् १८०२ नल १८०३ च । पूरी १८०४ आप्यायने । ईदिच्च निष्ठा-यामिणिनषेधाय । अतएव णिञ्-वा । पूरयति—पूरति । रुज १८०५ हिंसायाम् । ष्वद् १८०६ आस्वादणे । 'स्वाद' इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य—त्वषोपदेशत्वाद् असिष्वदत् । इत्यासदीयाः ।

The penultimate is not ङ्स्र (short) of a root which drops an अनुबन्ध belonging to the अक् प्रत्याहार (अ, इ, उ, ऋ, ए), of शास and of the roots which drop ऋ (as लोक्, लोचु)—when णि i.e. णिच्, followed by चङ्, follows. This is an exception to the rule 'णौ चङ्युपधाया ङ्स्रः' (2314—7. 4. 1). Thus अलुलोकत्—etc. Here the अभ्यास लु not being लघुपर has not been दीर्घ for the rule 'दीर्घो लघोः' does not apply. उदिच्वात्—i. e. इतु इषु (1782—

83) being उ—eliding, we may add श्च् to them to have वर्धति—वर्धति—for the इड्बिकल्प सूत्र 'उदितो वा' (3828) being superfluous in its sphere suggests that उकार-eliding roots will have option of शिच् (See मित—above). पूरु—to please or satisfy. The root पूरु is read as पूरो (with ईकार which elides at the time of operation) in order to prohibit the aug. इट् from it (by the rule 'श्रीदितो निहायाम्'—3039). Thus the option of शिच् takes effect. The drift is—if the root were read as पूरु without ईकार then also there would have been the option of इट् for when शिच् is interposed there is no chance of इट् । Thus the fact of ईदित्करण suggests the option of शिच् । असिष्वदत्—by 'धात्वादेः—', द्वित्व, 'ह्लादि—' 'सन्वजघुनि—', 'सन्वतः' and 'इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः' (112—113). Here 'दीर्घो लघोः' does not apply for ईकार has been गुरु due to the following of स्व which is a conjunct (संयुक्त) letter—by 'संयोगे गुरुः' । दीर्घस्य तु—i. e. स्वाद् not being षोपदेश the rule 'आदेशप्रत्यययोः' (113) does not apply in spite of the scope of 'इण्कोः' (112)—thus असिष्वदत् without षत्व । Here end the आस्रदीय roots.

मित— । नाम्लोपीति । न + अक् + लोपि शासु + च्छदिताम्—इतिच्छेदः । 'षी चक्षुपधाया ऋसः' (७४४१) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः सर्वमप्यनुवर्तते । तत्र शाविव्यावर्तते । एकम् 'अग्लोपी' इत्यंशं विशिनष्टि, अन्यत्—'चङि' इत्यत्र अन्येति । चङिःइति च परपत्तमौ । तदाह—शिचि अग्लोपिनः शास्ते रित्यादि । सूत्रे अग्लोपीति विशिष्यमेव न तु कस्यापि विशेषणम् । अलुलोकदिति—दित्वाटुत्तरं 'ऋसः' इत्यभ्यास—ऋसः । तस्य 'लोक' इत्यङ्गस्य दीर्घत्वेन लघूपरकत्वाभावात् 'दीर्घो लघोः' इत्यास्याप्राप्तेः ऋसत्वमेव । एवमन्यत्र । उदित्त्वादिति—उतु उध

इत्यनयोरुदित्वेन 'उदितो वा' इति त्वाच् प्रत्यये इङ्क्विकल्पार्थं सूत्रम् । तत्र निरर्थकम् षिच्चा व्यवहितत्वात् । तथाहि वृत् + षिच् + त्वाच् इति स्थिते वृत् इडागमस्यावकाश एव नास्ति षिज्ज्यवधानादव्यवहितपरत्वाभावात् । एवमुदितो वेति सूत्रं व्यर्थं सज् आपयति 'उदितां षिज् विभाषितो भवती'ति । एतच्च पूर्वमपुत्रकम् । एवं पुरी आप्यायने इत्यत्र । तदाह—ईदित्वमिति । 'द्वीदितो निष्ठायाम्' (३०३६) इती- षिन्पिधकं सूत्रम् । तदपि पूर्वसूत्रमिव व्यर्थं सज् आपयति 'ईदितां षिज् विभाषितो भवती'ति । पूरयति—पूरति इति । चङि तु—अपूपुरत्—अपूरि इति । असिखदत् इति । षोपदेशत्वात् 'इण्कोरादेशप्रत्यययो'रिति षत्वम् । अभ्यासस्य इकारस्य संयोगपरत्वेन गुरुत्वान्न दीर्घः । असिखददिति । व्याख्यातं सूत्रे । इत्यास्वदीयाः ।

दी— । 'आ धृषाद्वा' (गणसूत्र) । इत जङ् विभा-
षितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८
संयमने । योजयति—योजति । अयौचोत् । पर्चयति—पर्चति ।
पर्चिता । अपर्चति । अर्च १८०९ पूजायाम् । षह १८१०
मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः
परिभवम्' । ईर १८११ क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे ।
लाययति—लयति । लेता । वृजो १८१३ वर्जने । वर्जयति—
वर्जति । वृज् १८१४ आवरणे । वारयति—वरति—वरते ।
वरिता—वरोता । जृ १८१५ वयोहानौ । जारयति—जरति ।
जरिता—जरीता । ज्वि १८१६ च । ज्राययति—ज्रयति ।
ज्वेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचति ।
रेक्ता । शिष १८१८ असर्वापयोगे । शेषयति—शेषति । शेषः ।
अङ्घ्रिचत् । अयं विपूर्वाऽतिशये । तप १८१९ दाहे ।

तापयति—तपति । तप्ता । तृप १८२० तृप्तौ । 'सन्दीपने'
 इत्येके । तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । कृदी १८२१ सन्दीपने ।
 कर्दयति—कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति । 'सेऽसिचि—'
 (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव
 ग्रहणात् । 'चृप, कृप, टृप सन्दीपने' इत्येके । चर्पयति ।
 कर्पयति । दृभी १८२२ भये । दर्भयति—दर्भति । दर्भिता ।
 दृभ १८२३ सन्दर्भे । अयं तुदादावोदित् । अथ १८२४
 मोक्षणे । 'हिंसायाम्' इत्येके । मी १८२५ गतौ । माययति—
 मयति । मेता । अन्य १८२६ वन्धने । अन्ययति—ग्रन्थति ।
 शोक १८२७ आमर्षणे । चौक १८२८ च । अर्द १८२९
 हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति—अर्दति—अर्दते । हिंसि
 १८३० हिंसायाम् । हिंसयति—हिंसति । 'हिनस्ति' इति
 अमि गतम् । अर्ह—१८३१ पूजायाम् । आङ्ः षट् १८३२
 षट्थर्थे । आसादयति—आसोदति । 'पाप्ना—' (२३३०)
 इति सोदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३३
 शौचकर्म्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । कृद
 १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५ परितर्कणे ।
 परितर्कणमूहो हिंसा वा । 'परितर्पण' इत्यन्ये । परितर्पणं
 परितृप्तिक्रिया । जोषयति—जोषति । प्रोतिसेवनयोजुषते इति
 तुदादौ । धूञ् १८३६ कम्पने । णवित्यधिकृत्य 'धूञ्-
 प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः' (वार्त्तिक) । धूनयति—धवति—धवते ।
 क्वचित्तु 'धूञ्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसहाचर्याद्गुना-

तेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ, क्रयादौ, तुदादौ च, स्वादौ ऋश्वश्च । तथाच कविरहस्ये—

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥”

प्रोङ् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । ‘धूञ्प्रीणोः—’ इति हर-
दत्तोक्तपाठे तु प्राययति—प्रयति—प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ
१८३८ सन्दर्भे । आप्लु १८४० लम्बने । आपयति—आपति ।
आपत् । आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु १८४१ अद्धोप-
करणयोः । ‘उपसर्गाच्च दैर्घ्ये’ । तानयति—वितानयति—तनति
—वितनति । ‘चन अद्धोपहननयो’ रित्येके । चानयति—
चनति । वद १८४२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् ।
वदति—वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ ।
ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति—वचति ।
वक्ता । अवाचीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति—
मानति । मानिता । विचारणे तु—भौवादिको नित्यसन्नन्तः ।
स्तम्भे तु—मानयते (इत्याकुस्मीयाः—’ ?) । मन्यते इति
दिवादौ । मनुते इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्तावात्मने-
पदी । भावयते-भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके ।
भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४८ शोके । उत्पूर्वो-

ऽयमुत्करुणायाम् । 'कण्ठते' इतयात्मनेपदी गतः । मृजु १८४८
 शौचालङ्कारयोः । मार्जयति—मार्जति । मार्जिता—मार्जिता ।
 मृष १८५० तितित्तायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति—मर्षति—
 मर्षते । मृष्यति—मृष्यते इति दिवादाँ । सेचने शपि मर्षति ।
 धृष १८५१ प्रसङ्गे । धर्षयति—धर्षति । इतयाधृषीयाः ।

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवन्धे । अलोपस्य
 स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अलोपित्वान्न दीर्घसन्वद्-
 भावौ । अचकथत् । वर १८५३ ईप्सायाम् । वरयति ।
 वारयतीति गतम् । गण १८५४ सङ्ख्यानानि । गणयति ।

'आ धृषादवा' etc.—This is a गणसूत्र—meaning the roots
 mentioned here upto धृष प्रसङ्गे (1851) (including)—take णिच्
 optionally ; when they do not take णिच् they will take शप् only
 as they do in the भ्रादि class and when any root ends in ङ् or ज्
 or if it is अनुदात्तेत् or खरितेत् it will, in the भ्रादि पञ्च, be conjugated
 in the manner of आत्मनेपद or उभयपद by the rules 'अनुदात्तङित आत्मने-
 पदम्' and 'स्वरितङितः कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले'—which (rules) apply to
 nine classes (गण) other than चुरादि । Cp—वृज् (1814) वरणे—
 वारयति—(वरति—वरते) । But चुरादि roots become आत्मनेपदी
 when expressly mentioned or by the rule 'णिचश्च' (2564). अथीचीत्
 —(लुङ् + णिच् in भ्रादिपञ्च) वृद्धि by the rule 'बहुव्रीहिलन्तस्वाचः'
 (2267). In the णिजन्त form—अधूयुजत् । Similarly elsewhere. साहयति
 —सत्व by 'घालादेः षः सः' ; स एवायम् नागः etc.—shows use of सहति ;
 स्त्री to melt. लाययति—लयति but in हेतुमणिच् (causative) we have

विलीनयति—विलाययति—विलापयति (घृतम्) by 'लीलीनुग्लुकावन्वतरस्यां स्नेहविपातने' (2591). वरिता—वरीता and जरिता—जरीता by वृतो वा' (2391) असर्वोपयोगे i. e. in the sense of existing as remainder. अश्लिचत्—the लुङ् form in the अणिवृत्त stage by 'शब्द इगुपधादनिटः क्तः' (2336). साहचर्यात् etc.—the rule 'सिद्धिचि—' (2506) directs the option of इट् to 'उच्छृदिर् (1446) दीप्ति-देवनयोः' read in रुधादि due to its contact with क्त (क्तौ) and लट् (लट्दिर्) read in रुधादि । Thus कृदौ (चुरादि) will give कृदिष्यति only ; अर्ह् to kill or injure, torment etc. cp.—'शरद्वधनं नार्ह्वि चातकोऽपि' (रघु) ; अमि i. e. in रुधादि । आङ् षट् i. e. सट् preceded by आङ् conveys the sense of पदि or पट् to go read in दिवादि and चुरादि । असात्सीत्—अ-सट् + लुङ् त् (वृद्धि by 'वद्वज—' (2267). But in the णिवृत्त form we have—आसीषदत् । अशुन्वीत्—(यञ् + लुङ्) no वृद्धि due to गुरुत्व of य in connection with ञ् (a conjunct letter). कृद्—कृदयति—कृदति—कृदते । The Varttika 'धुञ्प्रौञ्चोर्नुग्वक्तव्यः'—'नुक् (augment) has to be directed to धुञ् (धु) and प्रौञ् (प्रौ) in चिच्' provides नुक् (न्) for धुञ्—धुनयति । Some however, read the Varttika as 'धुञ्प्रौञ्चोर्नुग्वक्तव्यः' and state that धुनाति (धु + क्रादि) alone gets नुक् due to its (धुञ्'s) contact with प्रौणाति (प्रौ क्रादि) and not this चुरादि धुञ् । Thus in their opinion it (चुरादि धुञ्) will give धावयति (and not धुनयति) । This root (धुञ्) is included in स्वादि, क्रादि and तुदादि also and it is ङस्व in स्वादि i. e. in स्वादि it is read as 'धुञ् कम्पने' and 'दीर्घानोऽप्ययम्' । As for instance in कविरहस्य (composed by बोपदेव) :—

धुनोति—धुनोति (स्वादि) ; धुनाति (क्रादि) ; धुवति (तुदादि) ; विधुनयति

(चुरादि) ; धवति (भ्वादि—with शप्) alt. in चुरादि by the गणसूत्र 'आष्टषाड् वा' read herein. The meaning of the verse is very easy. It is composed to collect in a single verse the uses of धृञ् । स्फुटिता-सुक्तम् is obj. of ध्रुवति । अतिसुक्त means the creeper माधवी and स्फुटित is blown or blossomed. यत् refers to वायु (?) । प्रीणयति—with नुक् by the Varttika 'धृञ्प्रीणीः—' but according to 'धृञ्प्रीणोः—' the reading of the same by Haradatta, we cannot have नुक् but by ह्रिञ् in षिच् we will have प्राययति and by गुण in शप् we will have प्रयति—प्रयते । उपसर्गाच्च देर्धे—i. e. तनु means to spread or lengthen whether preceded or not by an उपसर्ग, thus तानयति etc. वाचयति cp—'ततो गुरुभ्यः कितिपालपुत्रो वाचयति'—भोजप्रबन्ध । अवाचीत्—in षिच् in the non-causal form. Here अङ् by 'अस्यतिवक्ति-स्थितिभ्योऽङ्' does not operate for it (अङ्) is directed to अदादि—वच् only. वददतुः—because this वद् does not belong to the यजादि class (see भ्वादि under—'वचिस्रपियजादीनां किति'—२४०६). विचारणे तु i. e. मीमांसते, cp 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' । षिच्-सन्नियोगिन एव—in connection with षिच् only. माजिंता—माष्टी—due to option of इट् by 'स्वरति सूति स्यति धृञ्दितो वा' (2279). In माष्टी (want of it) ज् is changed into ष् by 'ब्रह्मसृजसृजसृज्—' (294). Here end the आष्टषीय roots.

अथ अदन्ताः etc :—The root कथ 'to describe' is अकारान्त and the अकार disappears in connection with षिच् by 'अतो लोपः' (2308). It may be argued in this connection that when the 'अ' of कथ elides due to the following of षिच्, it (कथ) will become कथ् so that the उपधा will get ह्रिञ् by 'अत उपधायाः' (2282).

and the form will be कथि and not कथि । But the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' comes in and decides the case otherwise, as it inculcates that the elision of अ (अलोप)—an आदेश in con. with शिच्—*is to be treated as not having been elided i. e. as the existence of the 'अ' itself (स्थानिवत्)—in as much as शिच् being the cause of the elision of अ, enjoins at the same time the वृद्धि of the उपधा—which precedes the अ—* an अच् ('अचः पूर्वत्वेन वृद्धस्य विधौ कर्तव्य') । Thus by गुण we have कथयति (गुण by 'सार्धधातुकाङ्' धातुकयोः'). Hence Bhattoji says अलोपस्य etc. अग्लोपित्वात्—i. e. due to the elision of अ which is contained in अक् (अ, इ, उ, ऋ, ए). न दीर्घसन्वद्भावी—by 'सन्वत्त्वुनि चङ् परेऽनग्लोपे' (2316), सन्वतः' (2317) and 'दीर्घो लघोः' (2318). वारयति—cp—'वृङ् 1814 आवरणे' above. गण—to count.

मित—। 'आ धृषादा' इति । गणस्त्वमिदम् । युञ्ज पृच इत्यारभ्य—धृष प्रहसने इत्यन्तमन्तरालवर्तिषु धातुषु—शिच् च शप् च विकल्पेन भवतीति तदर्थः । अत आह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । अनिट्त्वात् शप्पक्षे वदत्रजिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शिच्पक्षे तु अय्युञ्जत् इति पूर्ववत् । अपर्चात् इति । सैट्कत्वात् शप्पक्षे—'इत् इटि' इति सिजलोपे रूपम् । अन्यत्र—अपिपचत् इति । स एवायमित्यादि—अर्थः स्पष्टः । नागो हसी । कलमेभ्यः स्वपोतकेभ्यः—अपादाने पञ्चमी । लाघयति इति—शुक् तु न—'लीलोर्नुग्लुकावन्धन्तरस्यां खेडविपातने' इत्यस्य हेतुमन्त्रान्विषयत्वात् । वरति—वरते इति । अिस्वस्य शपि एव सार्धकत्वादित्यर्थः अन्यत्र 'शिचश्च' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । वरिता—वरीता ; जरिता—जरीता—इति—उभयत्रापि 'वृत्तो वा' (2391) इतीड्विकल्पः । अशिचदिति—शप्पक्षे अनिट्त्वात् 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (२३९६) इति क्सः । कित्वाद् गुणाभावश्च । शिच्पक्षे तु अशिचिचत् इति । अयमिति—शिच् । ऊर्ध्वयति इति । 'सैऽसिचि कृतचृतकृद्

वदन्तः' (२५०६) इति मूत्रगतचकृदस्य रौधादिकवदकृतसाहचर्यात् तस्यैव इह-
 विकल्पो न त्वस्येति दर्शयति—साहचर्यादिति । अर्द्धं हिंसायामिति । स्वरितेदिति ।
 स्वरितेत्वस्य धातुमावापेक्षत्वात् शप्तेव परतो धातोः परस्येपदित्वमात्मनेपदित्वञ्च ।
 पद्यर्थे इति । पदि च, गत्यर्थे वर्तते । असात्सीत् इति । शप् पक्षे अनिट्त्वात् सिचि
 ङङी रूपम् । अयन्धीत् इति । उकारस्य संयोगपरत्वेन ङस्रामावाच्य इङ्गिः ।
 णावित्यधिकृत्य इति । णिजधिकारे इत्यर्थः । अतएव णिचि परत एव नुक् इति
 दर्शयति—धूनयति इति । जित्वाच्छपि उभयपदित्वम् । अस्य वार्तिकस्य पाठान्तरमाह—
 कीचित्तु इति । 'प्रीञ्' इत्यस्य स्थले आविकरणसहितस्य 'प्रीणा' इत्यस्य—पाठं
 कल्पयित्वा तत्साहचर्यात् धवतेरपि क्रादादित्वे एव नुक् न चुरादाविति तेषां भावः ।
 अतएव णिचि 'अचोञ् णति' इति ङङी धावयति इति रूपम् । कविरङ्गस्य
 योपदेवविरचितधातुरन्वविशेषः । धुनोति—धूनोति (स्वादि)—ङस्रपाठस्यापि
 सत्त्वात् । धुनाति—(क्रादि)—'प्रादीनां ङस्रः' (२५५८) इति ङस्रः । धुवति—
 (तुदादि) 'अचि अ धातु—' इत्युवङ् । विधुनयति—(चुरादि) 'धुञ्प्रीर्जांनुक्
 —' इति नुक् । धवति—(आदि) । अत्र सर्वत्र उदाहरणेषु—विधुणयति-
 वज्जम् आत्मनेपदेऽप्यस्य धातोः प्रयोगो विद्यते इति बोध्यम् । 'स्वरितजितः—'
 इति सूत्रात् । स्फुटितातिमुक्तम् इति—स्फुटितः विकथितः अतिमुक्ताः माधवीलता तं
 धुवति कम्पयति । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्वाहासन्ती माधवी—लता' इत्यमरः । 'अतिमुक्त'
 इत्यस्य स्त्रीत्वेऽपि पाठो दृश्यते । यथा—

'स्फुरदतिमुक्तालतापरिरम्भनपुलकितमुकुक्षितचूते' (जयदेव) ।

यदिति, वायुरित्यर्थः । अव्ययानां विशेष्यलिङ्गानपेक्षप्रयोगदर्शनात् (?) । उपसर्गा-
 च्चेचति—उपसर्गात् अनुपसर्गाच्च परतस्तनधातुर्देघो वर्तते अनुपसर्गात्तु आक्षेपकरणयो-
 रेव इत्यर्थः । वददतुरिति । यजादित्वाम्नावात्तु संप्रसारणमिति भावः । अवाचीत् इति ।
 अस्यतिवक्तोति लुका निह् श्वादस्माद्भूत्तरनङ् मिति भावः । अनिट्त्वात् सिचि ङङी रूपम् ।
 णिचि—अवीवचत् । विचारणे त्विति— । मीमांसते, इत्यर्थः । णिच्-सन्निधोगेनेवेति ।

यिचि परत. एवेत्यर्थः । तेन शपि परत आत्मनेपदं नेति दर्शयति—भवतीति ।
मार्जिता—मार्जा इति । 'स्वरति सूति स्यति ध्रुद्धितो वा' इत्युदित्वादिङ्विकल्पः ।
इडभावे 'व्रथ भसृज सृजसृज—' (२६४) इत्यादिना षत्वम् । इत्याष्टमीयाः— ।

अथादन्ता इति । स्तेन १८६८ चौर्ये—इत्यन्तमेव आपाततो धातवोऽदन्ता अकारान्ता
इत्यर्थः । अङ्गोपस्येति । इदमत्र विवक्षितम्—कथधातुस्त्वावदकारान्तः । तेन कथ +
शिच् + शप् + तिप् इति स्थिते 'अतो लोपः' (२३०८) इति कथ् + शिच् इत्यादौ जाते
'अत लपधायाः' (२२८२) इत्युपधाङ्गौ काथि इत्येव भवितुं न्यायम् । किन्तु
'अचः परयिन् पूर्वविधौ' (५१) इति सूत्रम् लपतिष्ठते । तथाहि यिजिति
अङ्गोपस्य निमित्तम् । पुनः स एव शिच् अङ्गोपादुत्तरसुपधाङ्गैरपि निमित्तम् ।
लपधाङ्गिश्च अङ्गोपाख्यस्य अजादेशस्य पूर्वो विधिः ततश्च अङ्गोपः स्थानिवद् भवति ।
एवञ्च सति लपधाङ्गिर्दुःरापास्ता । अकारसत्त्वे लपधात्वस्यैव अभावात् । तेन च
शिच्सन्निधौ 'कथि' इत्येव भवति न तु 'काथि' इति । ततः 'सावंधातुकाध-
धातुकयो'रिति गुणेन कथयति इति सिद्धम् । न चाल्मात्रमात्रित्य—पूर्वविधेः
प्रवर्तनात् 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (५०) इति निषेधात् स्थानिवत्त्वमव नास्तीति
वाच्यम् । तत्र हि आदेशमात्रित्य—विधेः प्रवर्तनम् । यथा द्यौः, पन्थाः इत्यादी ।
अत तु स्थानिनमेवात्रित्य विधेः प्रवर्तनमित्यनयोर्भेदः । ततश्च 'स्थानिवत्—' इति
सूत्रं नोपस्थापनीयमित्यलम् । अग्लोपित्वादिति । 'सन्वत्तधुनि चङ्परिऽनग्लोपे'
(२३१६) इति, 'सन्वतः' इति, 'दीर्घो लघोः' इति च सूत्रादिति भावः ।
अकारलोपित्वाद्ग्लोपित्वम् । वरयतीति । कथयतीतिवत् । चङि—अववरत् ।
वारयतीति । अस्याष्टमीयत्वमिति भावः । अथ गणयतेरपि अग्लोपित्वेन दीर्घ-
सन्वद्भावनिषेधाद्गणयतेरपि प्राप्ते आह—

२५७३ । ई च गणः ॥७४।६७॥

दी— । गणेरभ्यासश्च ईत् स्यात् चङ्परि णौ । चादत्
(अपि ?) । अजगणत्—अजोगणत् । शठ १८५५ श्वठ १८५६

सम्यगवभाषणे । पट १८५७ वट १८५८ ग्रन्थे । रह १८५९
 त्यागी । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति ।
 गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः ।
 वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति—पतति । पताञ्चकार ।
 अपतीत् । द्वितोये पातयति । अपोपतत् । पष १८६३ अनु-
 पसर्गात् । गतावितेप्रव । पषयति । स्वर १८६४ आक्षेपे ।
 स्वरयति । रच १८६५ प्रतियन्ते । रचयति । कल १८६६
 गतौ संख्यानं च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं
 दम्भः शाब्दं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति
 शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७१ दौर्बल्ये ।
 सारयति । कृपयति । अथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् ।
 भाम १८७३ क्रोधे । अवभामत् । सूच १८७४ पेशुन्ये ।
 सूचयति । अपोपदेशत्वान्न षः । असुसूचत् । खेट १८७५ भक्षणे ।
 तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ये । चोट १८७६ क्षेपे ।
 गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रोडा-
 याम् । अचकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण—
 मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगी । अससामत् । 'साम
 सान्त्वने' * इत्यतीतस्य तु असीवमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे ।
 वेलयति । 'काल' इति पृथग्धातुरित्येके । पल्पूल १८८२
 लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । 'गतिसुख-
 सेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४
 मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास

१८८६ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि ।
सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयो'—रित्यन्ये ।
सभाजयति । जन १८८९ परिहाणे । जनयति । 'ओः पूयण्-
जि—' (२५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहार-
जकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्य्ये'
इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योऽच्, प्रक्रियायां
परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः ।'
ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकोर्त्तत् इति
सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'—शब्दस्य द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डेऽ-
सोपः । औननत् । मा भवान् जननत् । ध्वन १८९० शब्दे ।
अदध्वनत् । कूट १८९१ परितापे । 'परिदाहि' इत्यन्ये ।
सङ्केत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५
चामन्त्रणे । चात् कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्राम-
यति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६
श्रावणे निमन्त्रणे । च । केतयति । निकेतयति । 'कुण गुण
चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि ।
स्तेन १८९८ चौर्ये । अतिस्तेनत ।

The अभ्यास of गण gets ईत् (ई in place of अ) when णि (णिच्)
followed by चल् follows and from the चकार in the rule it (अभ्यास)
gets अत् (अ) also (drawn from 'अत् अदृत्वर—' 2566). Thus
अजगणत् (with चुत्त्व and अत्)—अजीगणत् (with चुत्त्व and ईत्). रह to
leave cp—'रहयत्यापदुपेतमायतिः' (भारविः). अररहत् like अचकदत् ।

गदी—It is not ईकारान्त but अकारान्त—इत्त्व is due to the compound
 स्तनय गदिय—स्तनगदी (इत्त्व). देवशब्द here means the roar of clouds.
 'स्तनयिब्रुवंलाहकः' अमरः । पत गती वा—i. e. पत is optionally षिजन्त
 in the sense of movement (गति) or falling. Some explain
 that it is optionally अदन्त due to the ambiguity of 'वा' ।
 पताञ्जकार—owing to अकारान्तत्व it becomes अनेकाच् and आम् comes
 in by the Varttika 'कास्यनेकाज्यहणं कर्त्तव्यम्' under 'कासप्रत्ययादानमन्त्रे
 लिटि' (2306)। अपतीत्—लुङ् form in the शप्पञ्च. It is सेट्. Hence स of
 षिच् elides by 'इट् ईटि' (2285). Note that it is diff. from पत्ल (845)
 पतने (भ्रादि) which gives 'अपतत्' by 'पतः पुम्' (2355) in अङ्
 (due to लृदित्त्व). द्वितीये, etc.—पातयति for in this case पत not
 being अदन्त, the उपधावृद्धि in षिच् applies. अपीपतत्—(लुङ्चङ्) not
 being अदन्त, सन्वदभाव etc. apply. रच प्रतिघने i. e. to make etc.
 cp. 'रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम्' (जयदेव) । ईप्सायाम्—
 wishing to get. अवभामत् by 'इस्रः' (2180). असुसुचत्—here the
 reading असुसुचत् is wrong, it should be असुसुचत् (in 'सुच, अलोप
 being स्यानिवत्, 'शीचश्चुपधायाः इस्रः' does not apply and we get दीर्घ in
 'सुच' when शी चङ् follows, and there is no दीर्घ of the अभ्यास for
 'अलोपित्वात् दीर्घं सन्वद्भावौ न') । No षत्व for सुच is not षोपदेश ; hence
 'इण्कोः and आदेशप्रत्यययोः' do not apply. अजुगोमत्—Here 'शी चङि—'
 (2316) does not apply for the root गोम is अकारान्त । The अभ्यास
 gets इस् and चत्त्व as before. Similarly अचुकुमारत् । शील in उपधारण
 or practice (अभ्यास). * It means also to put :on—cp—'शीलव
 नीलनिषीलम्' (जयदेव) । गवेष—to search or research. गवेषयति
 hence गवेषणा (स्त्रियाम्—'स्यासश्चो युच्'). सभाज् to visit and express
 pleasure. ऊन to lessen, reduce etc. शीः पुष्यञि—

Translation of the words of Bhattoji.

In the rule 'ओः पुयण्जि अपरे' (2577), the expression or acceptance of वर्ग i. e. पवर्ग (पु), प्रत्याहार (यण्—यवरत्न) and जकार (जि) instead of 'पययोः' (of प and य) i.e. instead of enunciating 'ओः पययोः अपरयोः'—is an indication that 'when द्वित्व or duplication has to be effected, no substitute of an अच् will operate due to the existence of षिच् behind.' But this prohibition viz 'षिचि (सति) अच् आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' holds good only where (i.e. in which root), in the matter of duplication, the first अच् (vowel) of the latter portion (or part and parcel) of the अभ्यास is found to be an अवर्ण or अकार whether when it (the root) stands for operation (प्रक्रिया) or when it is viewed in its modified or established form (परिनिहिते रूपे) after operations द्वित्व etc. have been executed over it. And this we infer on the ground that a ज्ञापक or indication is true to similar cases (only). Thus the form 'अचिकीर्त्तत्' is justified. But in the case at our hand viz the lung. (लुङ्) form of जन (जन + षिच् + चङ् + तिप्), the particle न is duplicated (first) then elides the अ existing in the न of the latter portion giving चीननत्. But if मा is added the form will be जननत् (without आट् by 'न माङ्योगे' and ङस्व by 'नाग्लोपि—' 2572).

* N. B.—Note that 'साम सान्त्वने' is not to be met with in the extant धातुपाठ of the अष्टाध्यायी so that either Bhattoji is mistaken or the text is vicious. Some hold that 'सान्त्व सामप्रयोगे' is referred to here. But that also is open to question.

Exposition of his idea

How to form 'अीननत्' lung. form of जन ? we have at our disposal two process viz (i) the general significance of Panini's rules and (ii) the suggestion or indication (आपक) inferred. If we proceed according to the former method, it will give 'अीननत्' thus :—जन + षिच् + चङ् + तिप्—Here as षिच् is not a cause of हित्व so 'द्विर्बचनेऽधि' will not apply, consequently षिच् will first operate giving जनि + अत् by 'अतो लोपः' (2308—6.4.48) which is later than 'चङि' (2315—6.1.11) which directs हित्व. Then by हित्व we have जनि नि अत् due to the duplication of नि only by the rule 'अजादेर्द्वि'तीयस्य,' finally, by षिलोप or elision of षिच् by 'शेरनिटि' (2313) and the aug. आट्, we have अीनि न् अत्. (वृद्धि by 'आटय')—अीननत्. But that (अीननत्) is not sanctioned by usage. Hence we have no other alternative but to proceed with the second method (ii); thus—(Here we shall first show the effect of the suggestion, derived from the rule 'अोः पुयण्जपरि', to exhibit the formation of 'अीननत्' and then discuss the suggestion itself)—The suggestion is that when हित्व has to take effect, an अजादेश resulting from षिच् will not take place. Then in जन + षिच् + चङ् + तिप्—duplication (हित्व) will first appear giving जन न इ अत् ; then 'अ' of the verbal stem (अङ्) i. e of the second न disappears by 'अतो लोप' due to षिच् which is an आर्द्धधातुक ; then we have जन न् इ अत् ; finally by the disappearance of षिच् (इ) by 'शेरनिटि' and the application of 'आट्' which enjoins वृद्धि by 'आटय' we have अीननत् । Now to

discuss the suggestion let us see :—What does the rule ‘ओः पुयण्यपरि’ means ? It means that ‘इकार is the substitute of an उकार occurring in the अभ्यास of an अङ्ग followed by पवर्ग, यण्(यवरल) and जकार—each containing or followed by the vowel ‘अ’ when सन् or सन्वदभाव takes place’. As for instance :—‘पिपावयिषति—

पवर्ग	{ (पूङ् + णिच् + सन्), अपीपवत् (पूङ् + णिच् + चङ्—सन्वदभाव) ; (विभावयिषति, अपीभवत् ; मिभावयिषति, अमीभवत् ;
यण्	{ यियावयिषति, अयीववत् ; रिरावयिषति, अरीरवत् ;
ज	{ लिलावयिषति, अलीखवत् and जिजावयिषति, अजीजवत् । (from पू-भू-सू—यु-रु-लू and जु respectively in सन् & चङ्)

But all these forms save and except पिपविषति (पूङ् + सन्) and यियविषति (यु + सन्) could have been effected without the help of ‘ओः पुयण्यपरि’. Take for instance पिपावयिषति । पू + णिच् + सन् + तिप् = पावि सति (णिच् not being a cause of द्वित्व takes effect first for ‘द्विवचनेऽचि’ (2243) does not apply) = पावि-पावि इट् सन् यप् तिप् (duplication and इडागम) = पपावि इषति (by ‘ङ्लः’ ‘हलादिः—’ and इण्कोः—’, ‘आदेश—’) = पिपावय् इषति (by ‘सन्वतः’ (2317), ‘सार्व—’(2168) and ‘एचः—’) = पिपावयिषति । Similarly the rest. Thus ‘सन्वतः’ serves what is directed by ‘ओः पुयण्य—’, for the purpose of the latter is only the direction of द्वित्व । Hence ‘ओः पुयण्य—’ fails* and

❧ But ‘ओः पुयण्य—’ is not altogether fruitless. It is serviceable in the cases of पिपविषति (पूङ् + सन् लट्) and यियविषति (यु + सन् + तिप्) where no णिच् follows. But its scope however is narrowed i. e, it is to do with पूङ् and यु (प and य) only. If so, then it is proper to enunciate as ‘ओः पययोरपरयोः’. So Bhattoji says ‘पययोः’ इति वक्तव्ये ।

being a failure suggests 'क्विचि अच आदेशो न etc' (explained). Thus according to this suggestion द्वित्व first operates and then the अजादेश due to the following of क्विच् (and it is for this reason that भाष्यकार exclaims :—

‘सामर्थ्ययोगात्त हि क्विचिदत्र

पश्यामि शास्त्रे यदनौष्ठितं स्यात्’) ।

But does this prohibition ‘क्विचि अच आदेशो न—’ hold good every where ? No. It is of service in the case of that duplication (यत्र द्विरुक्तौ—etc.) where the first अच् or vowel of the latter part of (or after) the अभ्यास is an अवर्ण no matter whether it (अवर्ण) is found in the face of the procedure or after the same has been carried out—for a चापक applies in a similar case only (as in औननत्, the अवर्ण is found in the face of the procedure and in पिपावविषति etc. in the established form (परिनिष्ठितरूप)) । Thus the prohibition (‘अच् आदेशः—’) does not apply in the case of ‘अचिकीर्त्तत्’ for there क्विच् operates first (by ‘उपधायाच’ etc.) and then द्वित्व and thus there is no अवर्ण to be found after the अभ्यास । मा भवान् etc.—In ऊननत्—the उपधा is not ङस्त्व due to अलोपित्व or अग्लोपित्व by ‘नाग्लोपि—’ (2572) ; no वृद्धि due to the want of आट् by ‘न माङ्घोरी’ । अतिस्तेनत्—by ‘ङस्त्व’ and ‘एच इगङ्ङस्त्रादेशे’—no षत्व due to अनेकाच्चत्व (polysyllabicness) which prohibits its being षोपदेश ।

मित— । ई चेति— । ‘शौ चडि—’ (७४११) इत्यतो षाविति, ‘अव लोपोऽभ्यासस्य’ (७४१५८) इत्यतः अभ्यासस्येति, ‘सन्वत्तुनि—’ (७४१८३) इत्यतः ‘चङ् परे’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—गर्भेरभ्यासस्येत्यादि । सूत्रे चकार—

याछमाह—चात् अत् इति । अतएव अदादेशे अजगणदिति, ईदादेशे अजीगणदिति । अररइत् इति अचकथदिति वदग् लोपित्वात्न दोर्घसन्वदभावी । गदीति—नायम् ईकारान्तं किन्तु अकारान्त एव । ईका निर्द्देशः । सनश्गदियेति विग्रहः । पत गतौ वेति गणसूत्रमिदमिति तत्त्वबोधिनौ । आद्ये इति—वशब्दस्य णिजर्थत्वे इत्यर्थः । पताञ्चकार—शप्पचे अनेकाच्कत्वात् 'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकादान् । अपतीदिति । सेटत्वात् शप्पचे 'इट ईटी'ति सलोपः । पातयतीति—या अदन्त इति व्याख्यानं अदन्ताभावपचे पूर्ववद् सिचि वृद्धिः । अपीपतदिति—अदन्ताभावपचे अग् लोपित्वा—भावाद् दीर्घसन्वदभावी इत्यर्थः । चह परिकल्कने इति । अपादिपचेऽयस्य पाठः । सार दौर्बल्ये इति । अतएव अतिशयेन सारयति (मलादिनिःसारणेन दुर्बलं करोति) इत्यतीसारः । अवभामदिति । 'ऋस्वः' इति ऋस्वः । जश्वम् । 'अतो लोप' इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गोपधाऋस्वः । अधोपदेशत्वादिति—स्पष्टम् । अजुगोमदिति । 'एच इग्घ्रास्त्रादेशे इत्यभ्यासस्योकारत्त्वम् । शुत्वजश्वे प्राग् वत् । अन्यत् स्वयं साधनीयम् । 'साम सान्वने' इति—एतत्तु मूलपुस्तके कुत्रापि न दृश्यते । तेन 'ननु साम...इति कथादेः प्राक्चुरादौ पाठो व्यर्थः' इति वदतां केषाञ्चिद् वचनमपि व्यर्थम् । मूलमनुसन्धित्सुभिसत्त्वबोधिनौ द्रष्टव्या इति दिक् । गवेष इति अनेकाच्कोऽपि—'कुमार क्रीडायामि'ति वदेकाजिव गृह्यते । तेन गकारमात्रस्य द्वित्वम् । एवम्—अनिनिवासत् अससभाजदित्यादौ प्रक्रिया ऊहनीया । ननु अीननदिति कथं सिद्धम् । यद्यत्र सूत्रप्रवृत्तिराश्रीयते तदा एन षिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (६।१।२२) इत्यपेक्षया 'अतो लोपः' (६।४।४८) इत्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च (२) न—शब्दस्य इष्टं द्वित्वं न भवति । न च 'द्विर्घञनेऽचि' (१।१।५६) इति प्रतिषेधपरपरिभाषोपस्थानाद् द्वित्वं प्राग् विधेयमिति वाच्यम् । षिच्प्रत्ययस्य—द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन तस्य सूत्रस्यैव दुर्लभत्वात् । न चालोपस्य स्थानिवदभावाद् भविष्यति इति शङ्काम् । पूर्वत केवले (हलि) नकारे कर्त्तव्याभावाद् 'अचः परस्मिन्—' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

(१) चङ् तावद् धातुप्रत्ययोभयापेक्षत्वाद् वज्रापेक्षनेन बहिरङ्गः । षिच् तु धातुमात्रापेक्षनेन सत्त्वापेक्षत्वाद्तरङ्ग इति त्रिविकः ।

तथाचाव पचे (सूत्रप्रवृत्तिपक्षे) 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपे कृते 'पुगन्त—'
 (२१८६) इत्यस्याविषयत्वाद् गुणान्नावे ञनि चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (२३१५)
 इति द्वित्वविधौ 'अजादिर्द्वितीयस्य' इति निशब्दस्य द्वित्वम् । तत आडागमे 'आटय'
 इति ह्रस्वौ औनिनि अत् इति जाते 'शेरनिटि' (२३१३) इत्यभ्यासादुत्तरस्य—
 इकारलोपे औनिनत् इति भवति न तु औनिनदिति । अतः सूत्रप्रवृत्तिपक्षो ह्येयः
 सूत्रशापकपक्षश्चाशयणीयः । अतएव शापकपक्षं विवक्ष्यति—'ओः पुयण्जि—'
 इत्यादिना । अयं भावः :—'ओः पुयण्ज्यपरे' (२५७७—७१४८०) इति सूत्रं तावद्
 स्वर्थम् । तथाहि 'सनि परे (सन्वदभावविषये च) यदङ् तदवयवाभ्यास्योकारस्य इत्त्वं
 स्यात् पवर्गे यण् जकारेषु अवर्णपरिषु परतः इति सूत्रार्थः' । पिपावयिषति, अपीपवत् ।
 विभावयिषति, अपीभवत् (णिजन्तस्य भवतेः सनि, चङि च क्रमेण रूपे) ।
 मिभावयिषति, 'अनीभवत् (मूल् इत्यस्य प्राग्वदिति पवर्गे उदाहरणानि) ।
 यियावयिषति, अयीववत् (यु इत्यस्य प्राग्वत्) । रिरावयिषति, अरीरवत् (रु)
 खिलावयिषति, अलीलवत् (लु इति यण् प्रत्याहारे उदाहरणानि) । जिजावयिषति,
 अजीजवत् (इति जकारगतमुदाहरणम्) । एतेषु तावत् 'ओः पुयण्जि—' सूत्रमते
 इत्वं प्रक्रिया :—पूङ्+णिच्+इट् सन्+शप्+तिप् इति स्थिते 'सन्वदोः' (६।१।६)
 इति प्राग् द्वित्वे उत्तरखण्डे णिच्कार्येण पुपावि इषति इति जाते अनेन सूत्रेण
 पु इत्यस्य इत्त्वेन पिभावः । वृद्धावादेशौ । पिपावयिषति । एवमन्यत्र । अपीपव-
 दित्यादौ तु पूङ् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते पूर्ववत् प्राग् द्वित्वम् ततो णिच् कार्यम् ।
 एवम् आडागमेन च पुपावि अत् इति स्थिते 'शेरनिटौ'ति णिलोपे 'शौ चङि—'
 इत्युपधाङ्गस्य अभ्यासस्य अनेन इत्त्वे 'सन्वदधुनि—' इति सन्वदभावे 'दीर्घो लघीः'
 इति दीर्घे च कृते अपीपवत् इति सिध्यति । एवमन्यत्र । एवञ्च इत्त्वकरणमीव
 सूत्रफलम् । तन्तु 'सन्वतः' (२३१७) इत्यनेनापि सिध्यति । तथाहि—पूङ्+णिच्+
 'इट् सन् शप् तिप् इति स्थिते प्राग् णिच्कार्येण पावि इषति इति जाते 'सन्
 वदो'रिति द्वित्वे पूर्वखण्डस्य 'ङ्गस्य' इति ङ्गस्य हलादिशेषे; 'सन्वतः' इति इत्त्वे
 वृद्धावादेशयोश्च कृतयोः पिपावयिषति इति सिध्यति एव एवमन्यत्रापूङ्गम् । अपीपव-

दित्वादावपि पूङ्+णिच्+चङ्+तिप् इति स्थिते प्राक् णिच्काव्येण पावि अत् इति स्थिते 'चङि' इति द्वित्वे अडागमे अभ्यासङ्खे, हलादिशेषे, णिञ्खीपे, उमधाङ्खे, 'सन्वत' इत्यभ्यासस्य इत्त्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे च कृते अपीपवदिति सिध्यतीति । तथा सति 'ओः पुयण्जि—' इति सूत्रं व्यर्थम् । प्राङ् णिच्काव्येण द्वित्वादि 'सन्वत' इति इत्त्वेन च यथोक्तरूपसिद्धेः । ननु तर्हि पिपविषति, यियविषति इतुभयत्र कथम् । तत्र हि पु—यु इत्यनयोर्त्तरम् इषते—इषति इति यथाक्रमं स्थिते णिच्परकत्वाभावात् तत्काव्याभावेन द्वित्वं भवति । ततश्च पू पू इषते, यु यु इषति इति जाते 'सर्व्व—' इति गुणावादेशयोःकृतयोः 'ओः पुयण्जि—' इत्यनेन अभ्यासस्येत्वे च पिपविषते, यियविषति इति सिध्यति न तु भवदुपन्यस्तणिच्-काव्येण । तत्र णिच एव अभावात् । ततश्च 'सन्वत' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेरिति श्वत् । सत्यम् । वर्ग-प्रत्याहारजकारयइषण्ण व्यर्थम् (पु =पवर्ग, यण् =प्रत्याहार जि =जकारः) । पूङ्घी इति इदोरेव विधानप्रयोजनात् । तथा सति 'ओः पयधीरपरयोः' इत्येव सुवचम् । न तु 'ओः पुयण्जि अपरे' इति । तथापि यत् सूत्रं करोति तद् विशापयत्याचार्यः 'णिचि अच आदेशो न—स्वाद् द्वित्वे कर्त्तव्ये' इति पिपावयिषति—अपीपव-दित्वादी—सर्व्वत्र णिचः सत्त्वात् इति । अतएवाह 'पययोरिति चकृतव्ये' वर्ग-प्रत्याहारजकारयहो लिङ्गमि'त्यादि । यहो =यहणम् भावे अप् । वर्गप्रत्याहार—यहः—कर्त्तृपदम् । लिङ्गमिति विधेयम् इत्यन्वयः । ननु किमयं निषेधः सर्व्वत्र प्रवर्त्तते नेत्याह—यत्नेति । यत्र 'धातौ' द्विरुक्तौ 'द्वित्वे कृते सती'त्यर्थः, आद्यः 'प्रथमः (१) अच् 'स्वरः' (इदमुद्देश्यम्) अवर्णः 'अकारः' लभ्यते भवतीत्यर्थः (इदं विधेयम्) तत्र 'धातौ' अयम् 'एषः' निषेधः ('णिचि अच आदेशो न—' इत्यादिरूपः) प्रवर्त्तते इति शेषः । नन्वस्मिन्नवर्णे कुत्र वर्त्तमाने निषेधीऽयं प्रवर्त्तता—मित्यपेक्षायामाह—'प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा' इति । प्रक्रियायामिति द्वित्वप्रवृत्ति-वेलायाम् । परिनिष्ठते रूपे इति द्वित्वादुत्तरं गुणवृद्धिषिजादिप्रक्रियायाः परत

(१) आद्यः अच् इति स्पष्टार्थम् । एकाधो धातोर्द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डेऽपि तस्यैव सत्त्वाद् द्वितीयस्वाचोऽभावात् इति विभावनीयम् ।

इत्यर्थः । वाशब्देन कश्चिदवर्णपरत्वं विवक्षितम् । तत्र अवर्णो भविष्यति इति नियमस्य निर्द्देशासम्भवादेवमुक्तमिति विवेचनीयम् । कुतः—ज्ञापकस्येति । सजातोये समानजातोये जिजावयिषतीत्यादौ अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरकत्वनियमादित्यर्थः । तत्र अतिव्याप्तिं वारयितुमाह—तेनेति । अत्र प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा अवर्णभावात् 'णिचि अच आदेशो न स्यात्—' इति निषेधो न प्रवर्तते । अधिकीर्त-
दिति पूर्ववत् 'उपधायाश्च' (१५७१) इति सूत्रे प्रतिपादितम् । प्रकृते त्विति । औन-
दिति । गतम् । मा भवानिति । 'न माङ्ग्योर्' इत्याडागम—निषेधः । अग्-
लोपित्वात् 'नाग्लोपिशास्—' इति निषेधान्न उपधाहृदिः । हित्वादि प्राग्वत् ।
पाठान्तरमिति । सङ्गीचने इत्येतत्पर्यन्तमिति बोध्यम् । अतिस्तेनदिति । 'एच इग्-
घ्रस्त्रादेशे' इति अभ्यासे इत्त्वम् । अनेकाच्कत्वेन षोपदेशत्वात्त यत्वम् ।

दी— । आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८८८ गतौ ।
पदयते । अपपदत । गृह १८०० ग्रहणे । गृहयते । मृग
१८०१ अन्वेषणे । मृग्यति इति कण्डादिः । कुह १८०२
विस्मापने । शूर १८०३ वीर १८०४ विक्रान्तौ । स्थूल
१६०५ परिहृङ्गणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १८०६
ऊपयाच्जायाम् । अर्थयते । आर्तयत । सत्र १६०७ सन्तान
क्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते ।
गर्व १६०८ माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्यास्त्रिज् विकल्पः ।
धातोरन्त उदात्तः लिटि आम् च फलम् । एवमग्रे ऽपि ।
इत्यागर्वीयाः ।

आ गर्वात् etc. Now we take up the आत्मनेपदी roots ending in (and inclusive of) 'गर्व 1908 माने' । पदयते etc. the process is similar to that in कचयति etc. (ante.) for गर्वादि roots are a

-subdivision of अदन्त roots which will extend to the end of the चुरादि class. अतुस्युक्तत्—ऋस्व etc by 'ऋस्वः', 'शपूर्वाः खयः' and 'अभ्यासे चर्च'—the penultimate is not ऋस्व by 'नास्लोपि—' for being अदन्त or ending in अ which elides by 'अतो लोपः', it is अस्लोपि. अर्थे to beg or entreat. अर्थयते—Here the वृद्धि enjoined by 'अचो ल्ङिति' (254) does not apply by the dictum 'ह्रस्वलोपो वलौयान्' (भाष्य)—Elision (of an अच्) is superior to the वृद्धि (of an अच्). Thus 'अतो लोपः' operates. Then 'अत उपधायाः' (2282) also does not apply for रेफ and not अ is the उपधा of अर्थे after अलोप । आर्तयत like अननत्-अनेकाच्त्वात् etc.—cp 'एकाचः षोपदेशाः—' etc, under 'उपधायां च' (2265), अदन्तसामर्थ्यात् etc—Hence अर्थे (without णिच्). This (option of णिच्) is inferred from the root's ending in अकार which being elided by 'अतो लोपः' fails to effect उपधावृद्धि (in सार्व-धातुक), and सन्वदभाव and दीर्घ (in लुङ्) as in the case of कथ, गृह, etc. But in the case of गर्व, अकार after 'ग' is not उपधा and it is दीर्घ and there is no occasion for वृद्धि here. Thus it (अ) here prescribes णिञ्बिकल्प to गर्वे । Moreover the root is उदात्त at the end and takes आम् in लिट् due to its being polysyllabic (अनेकाच्) Here end आगर्वीय roots.

मित— । आगर्वादिति— । गर्व १६०८ माने इत्यन्ता धातवोऽप्यदन्ता आत्म-
नेपदिनयेत्यर्थः । पदयति—अपपदत इति । कथयति—अचकथदित्यादाविषाव
प्रक्रिया— । एवं गृहयति—अजगृहत इत्यादी । अतुस्युक्तत् इति । शपूर्वाः खयः
इति धकारशेषः तस्य अभ्यासे चर्चेति चर्त्वेन तकारः । ऋस्व इति ऋस्वः । 'नास्लोपि—'
(२५७२) इति नोपधाऋस्वः । अर्थयते इति । अथ अर्थे णिच् शप् तिप् इति
स्थिते 'अतो लोपः' इत्यलोपात् अर्थे अति जाति अकारस्य रेफसत्त्वेन उपधात्वविरहात्—
'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः । न च 'अतो लोपः' (६।४।४८)

इत्यपेक्षया 'अचो जिञ्जति' (७।२।११५) इत्यस्य परत्वाद् इङिः स्यादिति शङ्काम्
 'वृद्धे लोपो वलीयान्' इति न्यायादस्या अप्रसक्ते'रिति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च
 'अर्थापयते' इति धोपदेशोक्तं चिन्त्यम् । आपुगागमस्य 'अर्थवेदसत्यानाम्—' इति
 प्रातिपदिक एव नियमादिति तच्चुवोधिन्वामनुसन्धेयम् । आर्त्तयत इति । अकारस्य
 प्राक् द्वित्वम् । अन्यत् पूर्ववत् । अनेकाच्त्वादिति । एतच्च भूदौ 'धात्वाद्देः षः स'
 इत्यस्याधस्ताद् 'एकाचः धोपदेशः—' इत्यत्र संगृहीतम् । अदन्तसामर्थ्यादिति ।
 अयं भावः पदादीनां सर्वेषामेव अदन्तत्वम् । अदन्तत्वाय 'अतो लोप' इत्यल्लोपा-
 दुत्तर' तत्र तत्र उपधावृद्धिर्दीर्घसन्वदभावादिर्न । अत्र तु अतो लोप इत्यल्लोपे
 विहितेऽपि गकारस्यस्य अकारस्य अनुपधत्वाद्दुपधावृद्धेः प्रसङ्ग एव नास्ति । न च
 सन्वदभावविनिवृत्तये अग्लोपित्वमित्यपि बाध्यम् । 'गर्व' इत्यस्य अकारस्य 'संयोगे
 गुरु' इति गुरुतया लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्तुस्याप्यप्रसक्तेः । अतो विश्रायते-
 अदन्तत्वस्य णिञ् विकल्प एव फलमिति । अन्यदप्यस्यैव फलमिति दर्शयति—धातोरन्त
 इति । आम् इति । अनेकाच्त्वात् 'कास्यनेकाञ् यद्दृश्यं कसंभ्यमि'ति वार्त्तिकादवा-
 मित्यागर्वाद्याः ।

दी— । सूत्र १६०६ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् ।
 सूत्र १८१० प्रस्त्रवणे । सूत्रयति—सूत्रति । रूच १६११
 पारुष्ये । पार १६११ तीर १८१३ कर्मसमाप्तौ ।
 अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१४ संसर्गे । पुटयति । धेक
 १६१५ दर्शने इत्येके । अदिर्धेकत् । कत्र १६१६ शैथिल्ये ।
 कत्रयति—कत्रति । 'कर्त्त' इत्यप्येके । कर्त्तयति—कर्त्तति ।

'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टिवच्च' (गणसूत्र) । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य
 पुं वदभाव—रभाव—टिलोप—विन्मत्तुव्लोप—यणादिलोप—
 प्र-स्थ-स्याद्यादेश-भसंज्ञा-स्तद्वशावपि स्युः । पटुमाचष्टे

पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः—अपीपटत् ।
 'णौ चङि—' (२३१४) इत्यत्र भाषेय तु ' वृद्धेलोपो बलीयान्'
 इति स्थितम् । अपपटत् ॥ 'तत्करोति तदाचष्टे' (गणसूत्र) ।
 पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं
 शिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः ।—'तेनातिक्रामति' (गणसूत्र) ।
 अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति—हस्त-
 यति ॥ 'धातुरूपं च' (गणसूत्र) । णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
 प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथाच वार्त्तिकम्—
 'आख्यानात् क्तस्तदाचष्टे क्लृक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
 कारकम्' (वार्त्तिक—१७६६) । कंसवधम् आचष्टे कंसं
 घातयति । इह 'कंसं हन् इ', इति स्थिते—

सूत्र वेष्टने etc.—Easy—proceed as before. असुत्त्वत्—the अभ्यास
 is डस्व by 'डस्वः' and the उपधा of the उत्तरखण्ड is not डस्व
 due to 'नाम्बोपि—' (2572), as also षत्व is barred due to poly-
 syllabicness (अनेकाच्च) of the root.

प्रातिपदिकात्—etc. This is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a
 प्रातिपदिक in various ways in the sense of a root as in the case
 of an इहप्रत्यय, so in the case of णिच् towards the प्रातिपदिक are en-
 joined the following viz.—पु'वदभाव or the state of being mas-
 culine, रभाव i.e. रत्व, टिलोप or the elision of टि ('अचोऽन्यादि
 टि'—79); विन्मनुब्लोप or the disappearance of विन् and मनुप्,
 यणादिलोप (elision of यण् (प्रत्याहार) etc.), प्रस्यस्वादादेश or substi-
 tutes like प्र, स्य, स्त etc. and मसंज्ञा ('यचि भम्'—79). Thus

पुंवद्भावः—

एषीमाचष्टे i. e. speaks
of or describes
the roe (she-deer
—सृगी)

In इड—अतिशयेन पट्टी—पट्टि ; here पुंवद्-
भाव is effected by the vartika 'भस्वाटे
तद्धिते' under 'तसिलादिष्वाकृतसुचः' (836).
Then by टिलोप—पट्टु becomes पट्.
Then इड । In णिच्—एषीम् आचष्टे—
एतयति (एनी + णिच् + शप् + तिप्)

रभावः—

In इड—कृष् + इडन्=कृषिष्ट—रत्न of कृ
by 'र च्युतो हलादेश्वीः' (178८). In णिच्
—दृढं करोति—दृढ + णिच् + शप् + तिप्—दृढयति
(corroborates or confirms).

टिलोपः—

In इड—अतिशयेन साधुः—साधु + इडन्—
साधिष्ठः by 'भस्वाटे तद्धिते' । 'उ' is टि here.
In णिच्—पट्टुमाचष्टे—पट्टु + णिच् + शप् तिप्
पट्टयति (as in the text).

विन्मत्वलोपः—

In गवयति—गो is
gunnated by 'सार्धं
—' (2168) due
to णिच् an आर्ध-
धातुक ।

In इड—अतिशयेन सखी (having a
good many garlands) सखिन् + इड =
सखिष्ठ and अतिशयेन गोमान् (having
a number of cows)—गोमत् + इड—गविष्ठ
—both being defended by 'विन्मतोर्लुक्
(2020). In णिच्—सखिनमाचष्टे (speaks of
one having garlands to an excess) सखिन्
+ णिच् + शप् तिप् = सखयति (ज is not re-
placed by ग due to भसंज्ञा) and गोमन्त-
माचष्टे speaks of one having too many
cows—गोमत् + णिच् शप् तिप्—गवयति ।

यथादिलोपः—	<p>In इष्ट—अतिशयेन स्थूलः—स्थविष्ठ by 'स्थूलदूरयुवकस्य—' (2015). In षिच् दूरं करोति—द्वयति (the pro- cess is as before).</p>
अस्यस्त्रायादिभः—	<p>In इष्ट—प्रेष्ठ, स्थिष्ठ etc, in the sense of अतिशयेन प्रिय, स्थिर etc by the rule 'प्रियस्थिरस्फिरोरु—' (2016) In षिच्—प्राययति, स्थापयति स्फारयति etc. in the sense of प्रियं करोति, स्थिरं करोति etc.</p>
भसंज्ञा—	<p>In इष्ट—सजिष्ठः । } No कुत्व due to the In षिच्—सजयति । } the भसंज्ञा of सज् in each case.</p>

परत्वाद इहो etc.—i.e. After इह, enjoined by 'अचो जिष्ति' (254—1. 2. 115) due to its being पर or subsequent to टि—लोप, directed by 'भस्य टिलोपः' (368—7.1.88), has already taken effect, then there will be the elision of टि (टिलोप). The idea is this :—
In पटु + षिच् + शप् + तिप्, if इह is enjoined then we have पटौ, next by टिलोप or औलोप we have पट् ; if इह is not enjoined then also by टिलोप or उलोप we have पट् ; thus टिलोप applies both in पटौ and in पटु. It (टिलोप) is thus अनित्य by the dictum 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः or—An injunction which applies (equally) to two diff. 'word—forms' is अनित्य or temporary i.e. not obligatory. Moreover, इह also is अनित्य by the dictum 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम्'—for it once applies and once not. Thus both are अनित्य ; this being the case इह being subsequent will

apply first and then टिलोप will operate. अपीपटत्—अपपटत्—The former is formed (पट् + णिच् + तिप्) when ह्रस्वि due to णिच् operates prior to टिलोप. Then द्वित्व, णिज्जलोप (by चोरनिटि) उपधाङ्गस्यः (by 'शौ चङि—' 2314) and ङ्गस्य, and दीर्घसन्वदभाव of the अभ्यास ; where—as the latter is derived when टिलोप (उलोप) operates first. Here there is no सन्वदभाव etc for in this case पट् is अग्लोपी (उलोपी) and so the prohibition 'सन्वदघ्नि चङ्परिऽनग्लोपे' applies. The latter is according to भाष्य where under 'शौ चङि—' (2314) is stated the dictum 'ह्रस्वलोपी वलीयान्'. Tattwavodhini says that both the forms are correct.

तत्करोति—etc. This also is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a प्रातिपदिक in the sense of तत्करोति (he does that) and तत् आचष्टे (he narrates or attempts that). Thus it is an elaborate statement of the former 'प्रातिपदिकात् धात्वर्थे—'. By the pronunciation of करोति आचष्टे (आ + चच् + लट् ते) it does not follow that it is used in लट् only but in (प्रातिपदिक) is used in all other tenses (लोट्, लङ् etc.) also. 'अर्थेन etc.' (गणसूत्र)—meaning—णिच् is added to a प्रातिपदिक or nominal base as अश्न, हसी etc. in the sense of 'rides or goes (he) by on it'. Thus अश्नयति, हसयति, गद्भयति etc.—by टिलोप everywhere due to भ संज्ञा । 'धातुरूपं च' (गणसूत्र)—A base or stem to which णिच् is affixed, retrocede or retire to its original basis i e to the root primitive whence it was derived. The word 'च' in the सूत्र is intended to supply what is wanting or not stated here ; cp—the Varttika 'अख्यानात्—'etc. meaning :—In the senses of तद् आचष्टे (narrates that) a कृदन्त base, des-

cribing some 'legend or story, छ drops its affix, retrocedes to or appear in its original root—form and the कारक (as also the कार्य—कृत्व, तत्व etc) remain as they were originally, though not contained in the root itself, in the causal form. Thus कंसवधम् आचष्टे gives कंसम् घातयति। Thus the form standing 'कंसं हन् इ (णिच्) शप् तिप्, we look forward :—

मित—। सूत्र वेष्टने इति। सूत्रयति इत्यादि कथयति इत्यादिवत्। असूत्रयत् इति। अग्लोपित्वात् नोपघातस्य अनेकाचत्वेनापीपदेशत्वाद् पत्वम्।

प्रातिपदिकादिति। गणभूवम् इदम्। बाल्यात् स्वयमेव। तदवस्थावपीति इष्टे परतो यथा प्रातिपदिकस्य पुं वदभावादिर्भवति तथा णिचि परतोऽपि प्रातिपदिकस्य पुं वदभावादिर्भवतीत्यर्थः। इष्टे इव इष्टवत् इति सप्तम्यन्तादितिः। तेन 'इष्टस्य यिट् च' (२०१८—६।४।१५८) इत्यत्र षष्ठ्युशाख्यपूर्वकप्रोक्तो विडागमो—'भूयिट्' इत्यत्र भवन्नपि वद्धन् आचष्टे 'भावयति' इत्यत्र न भवतीत्याहुरिति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम्। तत्र पुं वदभाव इष्टे परतो यथा अतिशयेन पट्टी इति पटिष्टा। अत्र 'भस्यादे तद्धिते' इति वार्त्तिकान् पुं वदभावे सति ङीव्लोपादुत्तरम् 'भस्य टिलोपः' (३५४) इति टिलोपे इष्टन्। णिचि तु एनीमाचष्टे—एतयति। अत्र पुं वदभावाद ङीव्लकारयोर्निवृत्तिः। एवं क्रमेण द्रद्धिष्ठः (अतिशयेन दृढः)—द्रद्धयति (दृढं करोति) 'र च्छतो हलादीर्लघोरिति रभावः। टिलोपः पुं वदभावे गतः। अतिशयेन सखी—सखिष्ठः सखिनमाचष्टे सखयति। उभयत्र विन्मतोर्लुगिति विनो लुकि प्रातिपदिकस्य भसंशकत्वात् कुत्वाभावे इपे। एवञ्चात्र भसंशपि

छ The word 'आख्यान' in the Varttika does not insist on a famous story or legend in as much as णिच् may apply in the same sense elsewhere as नरहत्याम् आचष्टे etc.

दरिंता । एवं मनुषि—अतिशयेन गोमान्—गविष्ठः इति । णिचि तु—गोमन्तम्
 आचष्टे गवयति । ‘अङ्गहत्तपरिभाषया न वृद्धि’रिति कश्चित् । अतिशयेन स्थूलः—
 स्थविष्टः । स्थूलं करोति—स्थवयति । ‘स्थूलदूरमुवङ्गस्त्रचिप्रज्ञाद्राणां यथादिपरं पूर्वस्व
 च गुणः’ (२०१५) इति यण्लोपः । ततो गुणः । ‘यथादिपर’मित्यत्र आदिपदयाज्ञ
 शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अतिशयेन प्रियः, स्फिरः, स्थिरः—प्रोष्ठः, स्थेष्ठः, स्फेष्ठः ।
 णिचि च प्रियं, स्थिरं, स्फिरं वा करोतीति प्राययति, स्थाययति, स्फाययति ‘प्रिय-स्थिर-
 स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध-वृष-दीर्घ-वन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-वर-व-हि-गर्-वर्दि-वप्-द्राधि-
 वन्दाः’ (२०१६) इति प्राद्यादेश । सम्प्रति पठयतीत्यस्य साधनप्रकारमाह—
 परत्वादिति । अयमभिप्रायः—पटु णिच् शप् तिप् इति स्थिते वृद्धितिलोपयोरु-
 भयोरिव प्राप्ति-रुभावपि चानित्यौ । तथाहि—पटु इतुकारसत्त्वे यथा ‘भस्य
 टिलोपः’ प्राप्नोति तथा ‘अचो जिणति’ (७।२।११५) इति वृद्धौ कृतायामपि
 (औकारसत्त्वेऽपि) प्राप्नोति । तेन चायम् (टिलोपः) अनित्यः । ‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्
 विधिरनित्यः’ इति न्यायात् । वृद्धिरप्यनित्या । इयं हि कुत्रचित् प्राप्नोति कुत्रचिच्च
 न । तेन ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्य’मिति न्यायात् साध्य-
 नित्या । एवमुभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः प्राग् विधीयते । ततटिलोपः । चडि
 रूपमाह—अपीपटदिति । पटु णिच् चड् तिप् इति स्थिते परत्वाद् वृद्धौ टिलोपः ।
 एवञ्च औकारलोपित्वेन अग्—(अ, इ, उ, ऋ, ए)—लोपित्वाभावात् ‘सन्वङ्गुनि—’
 इत्यस्य प्राप्तिः । ततश्चाभासस्य ‘सन्वत’ इतीच्चम् दीर्घोर्लघोरिति दीर्घः ‘षी चडि—’
 इत्यङ्गस्य उपधाङ्गस्य, ‘शेरनिटि’ इति णिलोपस्य । भाष्ये तु ‘वृद्धेर्लोपो बलीयान्’
 इति न्यायमाश्रित्य—प्राग्, टिलोपं विधाय वृद्धिर्विहिता । एवञ्च उकारलोपित्वेन अग्-
 लोपित्वात् ‘अन्गलोपे’ इति प्रतिषेधात् दीर्घसन्ववदभावी । अन्यत् पूर्ववत्—अपपटत् ।
 ‘वृद्धेर्लोपो बलीयान्’ इति च ‘मुग्ह मिश्र—’ (२६७७—३।१।२१) इति सूत्रे भाष्य-
 कैयटयोः स्पष्टम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति तत्त्वबोधिन्यां स्थितम् ।
 ‘तत्करोति तदाचष्टे’—एतदपि गणसूत्रम् । करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे च प्रातिपदिकान्
 णिच् स्नादित्यर्थः । अथशार्धः पूर्ववापराक्तस्तदाह—पूर्वस्यैवेति । ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—’

इत्यस्येत्यर्थः । प्रपञ्चो विस्तरः । ननु करोत्याचष्टे इत्यनयोरुल्लेखाभावात्तदर्थस्यापुनरुल्लेखात्
 कुतोऽस्य पूर्वेण गतार्थत्वं तत्राह—धात्वर्थमात्रं णिजर्थे इति । ननु करोतीत्या—
 दिलङ्मात्रप्रयोगपूर्वकविधानाद्वाकारान्तरे परतः प्रातिपादिकाणिञ् नोपपद्येत
 तत्राह—लुडर्थकृति । अन्यत्रापि लकारे परतः प्रातिपदिकादुक्तार्थे णिच्स्यादेवेत्यर्थः ।
 'तेनातिक्रामति' । एतदपि गणसूत्रम् । एवं तत्करोतित्वाद्दौ द्वितीयाया प्रकृति—
 भूताद्वितीयान्ताद् वा णिजिति ज्ञेयम् । तृतीयाप्रकृतिभूतात् तृतीयान्ताद् वा प्राति-
 पदिकादस्मिन्नर्थे णिञ् इति प्रामाणिकाः । इत्ययतीति । 'नलोपः प्रातिपदिकस्येति
 नलोपे प्राग्वत् । एवं बलोवर्द्धयति गर्हभयतीत्यादौ । 'धातुरूपं च'—गणसूत्रम् ।
 तत्र 'धातुरूपम्' इत्यंशस्य अर्थमाह—णिच्प्रकृतिरिति । अस्मादुत्तरं णिञ् विधोयते ।
 स णिच्प्रकृतिः प्रातिपदिकमित्यर्थः । धातुरूपम् इति । शप्तिमादियोगेन
 धातोर्यो यो रूपो भवति स स प्रातिपदिकस्यापीत्यर्थः । प्रतिपद्यते इति, प्राप्तीत्यर्थः ।
 अथ सूत्रगतचकारार्थे व्याचष्टे चशब्द इति । समुच्चयः संग्रहः । अत्र अनुक्तांशो
 वार्त्तिककृता समुच्चयते इत्याह—तत्रा च वार्त्तिकमिति । आख्यानात् 'आख्यान-
 (उपाख्यान)-वाचिनः' कृतः 'कृदन्तात्'—कृदन्तशब्दादित्यर्थः तदाचष्टे 'अस्मिन्नर्थे णिचि
 विहिते इति शेषः 'कृद्, क्' कृतप्रत्ययस्य अजादेर्लुक् लोपः स्यात्' प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
 'प्रकृतेर्नूलभूतस्य धातोः' प्रत्यापत्तिः वधाद्यादेशपरित्यागेण स्वरूपे 'इन्' इत्यादौ
 अवस्थानम् च स्यादित्यर्थः (कृतो लुक्—कृद्, क् ; प्रकृतेः प्रत्यापत्तिः—प्रकृति
 प्रत्यापत्तिः (इष्टीतत्) कृद्, क् च प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति विग्रहः । आर्यम्
 एकत्वम्) । 'आख्यानात्...प्रत्यापत्तिः' इत्यंशस्यायमर्थः— ॐ आख्यानादिवाचि—
 कृदन्तशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिच्प्रत्ययः स्यात् । णिच्प्रत्ययसन्निधौ तत्तच्छब्द-
 निर्माणनिमित्तम् 'अप्' इत्यादि प्रत्ययो लुप्यते । मूलभूतस्य धातोरादेशे च सति

* 'आख्यान' इति व्यापारमात्रं विवक्षितम् । तेन भारतभागवतादिप्रसिद्धे
 कंसवधादुपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः । तथा सति वाचमाचष्टे—वाचय-
 तीत्याद्यनुपपत्तेरित्यलम् ।

स आदेशोऽपगच्छति । ततश्च धातुः स्वरूपे तिष्ठति इति । 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु स्वधमेव अयं 'हनस्तोऽचिस्रलोः' (२५७४) इत्यत्र व्याख्यास्यते । एवं कंसवधम् आचष्टे इत्यत्र वधादेशः—(हन् + अप् भावे 'हनश्च वधः' (३२५३) इति वधादेशः)—प्रत्ययविरहाभ्यां, क्त्वात् क्प्रकृतिप्रत्यापत्तौ कंसं हन् णिच् इति जाते कंसं घातयति इति लभ्यते (यद्यपि वधशब्द एव कृदन्तो न तु कंसपूर्वो वधशब्दस्तथापि 'कृदयहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणम्' इति न्यायात् 'कंसवध-शब्दस्यापि कृदन्तलोपचारः) । अथ घातयति अजोघतदित्यादेः प्रक्रियाप्रदर्शनार्थ-माह—इहेति । (घातयति इति तु 'हो हन्ते रि'ति कुत्वे तस्य घत्वे 'हनस्तः—' इति तकारान्तादेशे णिचि ह्यौ च रूपम् इति विज्ञेयम्)—

२५७४ । हनस्तोऽचिस्रलोः ॥७।३।३२॥

दो— । हन्ते स्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिस्रल्वर्जे जिति णिति । नन्वत्र अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्-द्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूप-ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । 'प्रकृतिवच्च' इति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च । चात् कार्यम् । हेतुम-सिचः प्रकृतेर्हेत्यादेर्हेतुमसौ यादृशं कारकं घातावनन्तभूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजोघतत् । 'कर्त्तृकरणाद्वात्वर्थे' (गणसूत्र) । कर्तुर्व्यापा-रार्थं यत् करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति—असयति ।

वल्क १८१७ दर्शने । चित्र १८१८ चित्रिकरणे । आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । 'चित्र' इत्ययमङ्गुतदर्शने

णिच' लभते । चित्रयति । अंस १८१८ समाघाते । वट १८२०
विभाजने । लज १८२१ प्रकाशने । 'वटि' 'लजि' इत्येके ।
वण्टयति । 'लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये ।
वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनसु कथादीनां सर्वेषां
पुनः कथा । तन्मते—कथापयति, गणापयति—इत्यादि । मिश्र
१८२२ सम्पर्के । संग्राम १८२३ युद्धे । अयमनुदात्तेत् ।
अकार—प्रश्नेषात् । अससङ्ग्रामत । स्तोम १८२४ आघा-
याम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १८२५ कर्णभेदने । 'करणभेदने'
इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये (अपरे ?) । अन्ध
१८२६ दृष्ट्युपघाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १८२७
दण्डनिपातने । अङ्ग १८२८ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ।
अङ्ग १८२९ च । आञ्जगत् । सुख १८३० दुःख १८३१
तत्क्रियायाम् । रस १८३२ आखादनस्नेहनयोः । व्यय १८३३
वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । रूप १८३४ रूपक्रियायाम् ।
रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १८३५ द्वैधीकरणे ।
अचिच्छेदत् । छेद १८३५ अपवारणे इत्येके । छेदयति । लाभ
१८३७ प्रेरणे । व्रण १८३८ गात्रविचूर्णने । वर्ण १८३९
वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् ।
सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं-
वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्'—(गणसूत्र)—
अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बहुलकादन्येऽपि बोध्याः ।
तद् यथा—पर्ण १८४० हरितभावे । अपपर्णत् । विष्क

१६४१ दर्शने । क्षप १६४२ प्रेरणे । वस १६४३ निवासे ।
 तुल्य १६४४ आवरणे । एवम् आन्दोलयति । प्रेङ्गोलयति ।
 विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो
 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका
 बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठि-
 तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकरत्' इति
 यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
 पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ् अङ्गान्निरसने' (गणसूत्र) ।
 अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ
 निरस्यति—हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वश्वतरगालोडि-
 ताह्वरकाणामश्वतरितकलोपश्च' (गणसूत्र) । श्वेताश्वदीनां
 चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे,
 तेनातिक्रामति वा—श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे—अश्वयते ।
 गालोडितं वाचां विमर्शः । तत् करोति—गालोडयते । आह्व-
 रयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति—तन्मते परस्मैपदमपि ।
 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (गणसूत्र) । णिजन्तादेव
 बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (२६७६)
 इति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

इति तिङन्तचुरादिप्रकरणम्— ।

तकार is the final substitute of हम् when follows a व-
 dropping or ष-dropping affix except विष् and षल्. Thus-
 हम् becoming इत् of which ह changes into व by 'ही हन्तेः—'

(358), we have चातयति (by वृद्धि and गुण) and अजीघतत् (in चङ्—by कुहोश्चः, द्वित्व, सन्वत्त्व and दौघ) ; but in चिच् and गाल we have अघानि and जघान. Well (ननु etc), when the form stands as कंसवध चिच् चङ् तिप्—then by 'यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि-प्रत्यये अङ्गम्' (199) and by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2364), the whole word 'कंसवध' becomes अङ्ग as also धातु so that the augment अट् will be placed before 'क' and the portion 'कंस' will be duplicated. But such process is faulty, for it fails to give अजीघतत् where it is clear to see that अट् is before हन् or घत् which has been doubled. Moreover, कुत्व (i.e. घत्व) and तत्त्व will not follow on the score of the परिभाषा 'धातोः स्वरूपदहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' (१)—'when some individual root is put down in a rule, the operation which concerning that is taught in the rule, is understood to take place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots' (Kielhorn). For कुत्व and तत्त्व (directed by ('हो हन्तेः—' and 'हनसाः—') take effect only when चिच् etc. follow the individual root हन् ; but here there is 'कंसवध' and no हन्. This being the case how to proceed? सत्यम्—True, (we are perplexed)—but still we have a way through the last or second half of the varttika 'आख्यानात् कृतः—' viz 'प्रकृति-

(१) This reading is inconsistent with भाष्य where we find it modified thus 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' See भाष्य under 'सृजेहृद्धिः' (7. 2. 114) as also the परिभाषेन्दुशेखर ।

वच्च कारकम्' where the चकार is disorderedly placed and should therefore be placed after कारकम् (giving प्रकृतिवत् कारकम् च) so that from this च we will have (the अतिदेश or hyper-reference of) कार्य (operation in addition to the कारक or case). Thus 'प्रकृतिवच्च कारकम्' will now mean 'As, on the occasion of हेतुमन्त्रिच् or casual form of इन् etc. which are the प्रकृतिस or bases of the affix चिच्, an accusative case (द्वितीयान्तम् कारकम्) is not included in the roots (themselves) and as operations like कुत्व and तत्त्व etc follow so will it (each of them) behave here i.e the द्वितीयान्त word कंस will not be considered as a part of the root and कुत्व etc will not be forbidden. Thus we have कंसम् अजीघतत् ।

'कर्तृकरणान्—' (गणसूत्र) meaning—चिच्, in the sense of a root, is added to a प्रातिपदिक which is an instrument of the कर्ता or agent. 'कर्तृकरण'—signifies an instrument intended to serve some purpose of the कर्ता and not merely the organs such as eyes, ears etc. 'चिच्च कदाचिद्दृग्ने'—i.e. 'चिच्च' takes चिच् in the sense of 'seeing an awe-inspiring subject'—चिच्चयति—no इद्धि cp. पटयति. Similarly असयति etc. अदन्तेषु etc—some hold that वट् and लृज् being read under the अदन्त or अकारान्त roots, will have इद्धि (by the rule 'अचो विष्पति'—254, due to the failure of अदन्तत्व and consequently there will appear the aug. पुक् by 'अर्त्तिङ्गौ—' 2570). शाकटायनसु— The idea is that Shakatayana enjoins पुक् to all अदन्त roots (कथ etc), but there is no authority that every one of them is अदन्त for other

wise it cannot have पुक्. 'संयामयुद्धे'—This is a गणसूत्र and the root संग्राम is अनुदात्त-eliding (आत्मनेपदी) due to the disunion or elision of अ (at the end)—Thus अससङ्ग्रामत-in चङ् for it is thus अग्लोपी—and so नोऽनुदात्तभाव and दीर्घ follow. अतुलोमत—by 'ऋस्वः', 'एच इग्-ऋस्वादीनि,' etc. and being अनेकाच्, षत्व fails ; cp—अतिस्ति नत् । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' * (गणसूत्र). These अदन्त roots are multifarious ; thus examples or instances of अकारान्त roots (or bases) are as in आन्दोलयति etc. the bases are आन्दोल, प्रेङ्गोल, विडम्ब and अवधीर etc. Others explain the above गणसूत्र that the reading of the ten classes of roots is of various types so that there are सौत्र, लौकिक and वैदिक roots not read here exclusively ; while the third party limit the term बहुल to nine classes so that स्वार्थेऽपिच् applies to undermentioned roots also. But another party hold that षिच् attaches itself in an inconsistent way (various ways) to चुरादि roots. All these schools or parties (पक्षाः) are to be met with in the works of old grammarians like वामन, जयादित्य etc. 'षिङ्ङात्रिरसने' (गणसूत्र)—षिङ् is added to a प्रातिपदिक, denoting limbs, in the sense of rejecting or refusing (निरसने) । Thus हस्तयति etc. (refuses to lay aside (someone's) hands)—आत्मनेपदी due to लित्त्व of the affix षिङ् । 'अन्तश्चतर etc—' (गणसूत्र)—of the four bases or प्रातिपदिकs namely अन्तश्च, अन्तर, गालोङित्त and आङ्ङुरक, disappear in order (the portions) अन्त, तर, इत and क—as also षिङ् is

* 'कचित् प्रहतिः कचिदप्रहतिः कचिद् विकल्पः कचिदन्य एव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥'

attached to them in the sense of a root. Thus अत्रितवते etc. narrates or speaks of (or rides by a white horse). Similarly अश्वयते (due to the elision of त्र) । Note in this connection the distinction between अश्वयति and अश्वयते. गालोडित means the consideration of utterances or speeches. गालोडयते (with the elision of इत). Similarly आह्वयते with the elision of क । Some, however, carries down णिच् (and not णिङ्) to this गणसूत्र । Thus in their opinion अश्वयति etc. (परस्यैपद) । 'पुच्छादिषु etc.—' (Last गणसूत्र) meaning 'there is no need of the णिङ्विधि in the rule 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' (2516) when पुच्छ etc. could have had आत्मने. terminations in णिच् due to the utterance of the term 'बहुल' in the गणसूत्र 'बहुलमेतद्विदग्गंनम्' । The word सिद्ध in the rule indicates मङ्गल or benediction at the end.

Here end the चुरादि class.

मित— । 'हनः + तः + अचिष्णलोः' इतिच्छेदः । 'हनः' इति षष्ठी— निद्देशात् अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्तादेश इति लभ्यते । 'अचो जिष्णति' (७।२।११५) इत्यतो जिष्णति (जिति णिति) इति चानुवर्तते । अचिष्णलोरिति च विशेषणं, तदाह— हन्नेस्तकार इत्यादि । जिति—घातः (हन् + घञ् भावे) । णिति—घातयति, अजीघतत् । चिष्—चलोस्तु—अघानि, जघान इति । तदेवं 'हो हन्तेः—' (३५८) इति कुत्वे, अनेन तत्वे, णिचि इद्धौ च घातयति इति सिध्यति । अजीघत दिति च उक्त— क्रमेण हन्ते—'घत्' इत्यादेशे जाते, तस्य द्वित्वे 'कुहोश्चु' रित्यभासस्य चुत्वे 'अभ्यासे चर्चे'ति जश्त्वे, अनग्लोपित्वात् 'सन्वतः' इतीच्चे. तस्य दीर्घे च सिद्धम् । तत्र आगच्छते ननिति— । कंसविशिष्टस्य इति—वधशब्दस्येति शेषः कंसवधशब्दस्यैत्यर्थः । तत्र को दोषइत्यत आह—ततश्चेति । तथाच कंसवध णिच चल् तिप् इति स्थिते 'यस्मात् प्रत्यय-

विधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यनेन 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन च कंसवधशब्दस्य णिच्परकत्वेन अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च भवति । ततश्च चङि आसज्यमाने अङ्गागमे कंसवधस्य कान् पूर्व एव अट्, कंसशब्दस्यैव च द्वित्वं भवति । एवं दोषद्वयं दर्शयित्वा पुनर्दोषद्वयं दर्शयितुमाह—किञ्चित् । धातोरिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति हि परिभाषा भवति । 'यदा कस्य चिद्धातोरुत्तरं किञ्चित् कार्यं विधीयते तदा तस्य धातोः स्वरूपसंज्ञद्वये सत्येव धातोर्विहितप्रत्यये च परत एव तत् कार्यं भवतीति' तदर्थः । कंसवधशब्दस्य तु नास्ति धातुत्वम् । ततश्च 'ही हन्तेः—', 'हनस्तः—' इति कुलतत्त्वविधिद्वयमपि न प्रवर्तते हन एवाव अभावात् । एवं दोषानभ्युपगम्यापि मार्गं दर्शयितुम्—'आख्यानात् कृतः—' इति वार्तिकस्योत्तरागं व्याचष्टे—प्रकृतिवच्चेति । भिन्नक्रम इति । 'कारकम्' इत्यस्माद्रुत्तरं निवेशनीयम् इत्यर्थः । अत आह—'कारकं च' इति । अथ चकारस्याभिधेयमाह—चात् कार्यमिति । ततश्च 'कारकं कार्ये च प्रकृतिवदिति फलितम् ।' इदानीमर्थं स्पष्टीकरोति हेतुमण्चि इति । प्रकृतिवदित्यत्र सप्तम्यर्थे वतिः । प्रकृताचिव प्रकृतिवत् । अथ 'प्रकृति' इत्यनेन हेतुमण्णचः प्रकृतिर्वि वचितो व्याख्यानात् । अयमर्थः—यथा 'कंसं हन्ति क्लृप्त्वा सं प्रेरयति कंसं घातयति,' अजीघतदित्यादौ हेतुमण्णचि (णिजन्तावस्थायाम्) द्वितीयान्तं कंसपदम् धातोरन्तर्न तिष्ठति (धातोरङ्गीभूतो न भवति) किञ्च यथा—तव हन्तेः कुलतत्त्वादि कार्यं भवति, तद्वदतापि (कंसवधमाचष्टे,) कंसवधमाचष्ट इत्यादौ) कंसं हन् णिच् (चङ्) इति स्थिते द्वितीयान्त-कंसशब्दस्य धातौ नान्तर्भावः, हन्तेश्च (वार्तिकपूर्वाङ्गेण वधादिविगमे) कुलतत्त्वादि सिध्यत्येवेति । एवमजीघतदित्यादि निबन्धमेव । ('धातोः स्वरूपग्रहणे—' इति परिभाषा तु 'सृजि' इति (७।२।११४) इत्यत्र भाष्ये दूषिता । अतएव नागेशोऽपि 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवती'त्येवं पठति । विशेषं जिज्ञासुभिर्भाष्यमनुसन्धेयम्) ।

कर्तृकरणादिति । गणसूत्रम् । तत्र कर्ता च करणश्चेत्येवमर्थं इति भ्रमं वारयितुमाह—कर्तृव्यापारार्थं यत्करणमिति । णिच् स्यादिति शेषः । असयति इति । इकारलोपित्वेनाग्लोपित्वाच्चङि अससयदिति । एवमन्यत्र । वल्क इत्यादि

प्रातिपदिकं न धातुः । कदाचिद्दर्शने इति । चिव इति शेषः । काचिद्दर्शने इत्यस्य
 विवरणमद्भुतदर्शने इति । अदन्तेष्विति—मत्तान्तरमिदम् । शाकटायनस्त्विति । 'अत
 अरुधिवीजन्तु सर्वत्राङ्गीपवाधे मानाभाव' इति नागेशः । संयाम युञ्जे इति । युञ्जवाचि-
 संयामशब्द 'युञ्जं करोतीत्यर्थः'—णिचं लभत इत्यर्थः । अनुदात्तेदिति । आत्मनेपदीत्यर्थः ।
 'अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति न्यायात् परथैपदनपि भवतीति बोध्यम् ।
 एतच्च 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) इति सूत्रस्यभाष्यात् भृशादिसूत्रभाष्यस्य
 कैयटाच्चेति बोध्यम् । नन्वनुदात्ते किं मानमित्यत आह—अकारप्रक्षेपादिति । अयं
 भावः—अदन्तेषु संयामशब्दस्य पाठाददन्तत्वम् । अत अकारोऽनुदात्तः । 'यामादीनां च'
 इति फिद्सूत्रेण आदुरदात्तत्व—नियमादन्तिमानुदात्तत्वस्य लाभात् । स चानुदात्तः स्वरः
 'अतो लोपः' इति णिचि परतो लुप्यत एव । ततश्चायमनुदात्तेदिति । न च 'णिचश्च'
 इत्येवात्मनेपदे सिद्धे एतावान् क्लेशो न कर्तव्य इति वाच्यम् । परगामिन्वपि
 क्ले आत्मनेपदं यथा स्यात् । किञ्चैवम् अकारलोपादग्लोपित्वम् आदाय
 अससङ्ग्रामत' इत्यत्र नोपधाङ्गस्यः । यद्यपि 'यसैराच' इत्यौणादिसूत्राद्
 असु' अदने' इत्यस्मात् यसति सैन्यानि लोकांन् वेति कृत्वा मन् प्रत्यये आकारे
 च सति याम इति लब्धे तद्वदुपसर्गविहीनस्य युञ्जार्थत्वमस्ति तथापि 'संपूर्वा
 संयुगे स्मृतः' इत्येवं रुदिमादायैवसुक्तम् । उपसर्गेण सङ्घोर्हखाश्च सकारात् प्राग
 अट् सकारस्य द्वित्वश्च सिध्यति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च इल्लः' (२६६७)
 इत्यत्र स्वयमस्माभिय विशदीकरिष्यते इति दिक् । अतुसोमदिति । अतिसोनदिति-
 वदत्र प्रक्रिया । तत्क्रियायामिति । सुखदःस्वानुकूलव्यापारि इत्यर्थः । सुखयति ।
 दुःखयति । करोत्यर्थे णिच् । 'बहुलम्—' गणसूत्रम् । निदर्शनमित्यतया अवधारणम् ।
 एतावन्तोऽदन्ता धातव इत्येवं निद्देष्टुमशक्या इत्यर्थः । तेनात्र अनुक्ता अन्येऽपि
 सन्तीति शंयम् । एवमिति । अत्र आन्दोल, प्रेङ्गल, विङ्गभ, अवधीर इत्यादि
 प्रातिपदिकम् । एतेन अवपूर्वो धीर इति धीरादिको धातुरिति मत्वा
 अवधीर्येत्यादि केषाञ्चिद् व्याख्यानं प्रामादिकमेवेति प्रतिपत्तव्यमित्यलम् ।
 अन्ये त्विति । 'बहुलम्—' इति गणसूत्रस्य—व्याख्यानान्तराख्याह—

दशगणोपाठ इति । दशगण्यम् भ्वाद्यादिचुराद्यन्तेषु इत्यर्थः । सौवा इति सूत्र-
 प्राप्ताः । लौकिका इति लोकव्यवहारात् प्राप्ताः, वैदिका इति वेदेभ्यः प्राप्ताः । अपरे
 त्विति । स्पष्टम् । अचीकरदिति । करोति; स्वार्थस्यन्तात् कृडि चडि अग्लोपित्वा-
 भावेन दीर्घसन्वदभावी । चकारित्यर्थः । ननु कुत एतज् ज्ञातम् तत्राह—
 सर्वे पद्या इति । प्राचामिति—वृत्तिज्ञानमाधवहरतादीनाम् । 'णिङ् अज्ञात्—'
 इति । गणसूत्रम् । अर्थः स्पष्टो मूले । निरसने इति—निषेधे इत्यर्थः ।
 हस्यते इति । णिङ् इत्यस्य डित्त्वात् 'अनुदात्तङित' इत्यात्मनेपदम् ।
 'न्वेताञ्च—' इति गणसूत्रम् । अन्तेताञ्च इत्यस्य 'अन्च'
 इति, अन्तर इत्यस्य 'तर' इति, गालोदित इत्यस्य 'इत' इति आह्वरक इत्यस्य 'क'
 इति लुप्यते । विमर्श इति—विवेचनं विचारो इत्यर्थः । केचित्त्विति । स्पष्टम् ।
 'पुच्छादिषु—' इति । एतदन्तिर्गं गणसूत्रम् । तेनान्ते सिद्धशब्दो मङ्गलार्थं प्रयुक्तः
 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते...' इति भूवादिसूत्रस्य-
 भाष्यात् । अर्थस्तु—पुच्छादिशब्देषु धात्वर्थे णिच् स्यात् । णिजन्तानां चैतेषाम्
 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यत्र बहुलग्रहणादात्मनेपदं सिध्यतीति णिङ्—विधिर्न कर्त्तव्य'
 इति । के तावत् पुच्छादयः शब्दाः ?—उच्यते—'पुच्छभास्त्रचौकराणिङ्' (२६०६)
 इति सूत्रोपात्ता इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तचुरादि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तणिच्-प्रकरणम्

२५७५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥१।४।५५॥

कर्त्तः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

The employer of the कर्त्ता or agent (of the non-causal form) is designated as हेतु or cause as also कर्त्ता or agent (in the causal form).

मित— । तत्प्रयोजक इति । 'तत्' इत्यनेन 'स्त्रतन्वः कर्त्ता' (१।४।५४) इत्यवस्थः कर्त्ता परामृश्यते । चकारिणाप्येवम् । अत आह कर्त्तुरिति । प्रयोजकः प्रेरकः कर्त्तृव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । अविजन्तावस्थायाः कर्त्तुः प्रेरको विजन्तावस्थायां कर्त्तति हेतुरिति चोच्यते इति यावत् । तत्र हेतुसंज्ञायाः 'हेतुमति च', 'भौक्तोहेतुभये', 'भियो हेतुभये धुक्,' इत्यादीनि प्रयोजनानि । कर्त्तृसंज्ञायास्तु—'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यत्र प्रयोजके वाच्ये लकारादय इति बोध्यम् ।

२५७६ । हेतुमति च ॥३।१।२६॥

दो— । प्रयोजकव्यापारि प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्- स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिचश्च' (२५६५) इति कर्त्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयति । भावयाम्बभूवे ।

The affix णिच् is attached to a root when any employment or operation coming from the प्रयोजक (or resulting from the

agency of the प्रयोजक) in the form of sending (or causing to do something) is sought to be expressed (by the root). Thus भवन्तम् (भू + शब् + र्या १ व) etc. i.e to be or grow. A causative root will also have आत्मनेपद terminations after it when the fruition rests on the agent. e. g. भावयते etc.

नित—। हेतुमतीति । 'सत्यापपाशरूपवीणा...चुरादिभ्यो णित्' (३।१।२५) इत्यतो णित्त्वित्प्रवर्तते । हेतुमतीति निमित्तसप्तमी । तदाह वाच्ये इति सतीति शेषः । क्व हेतुमान् ? यस्य हेतुर्विद्यते । कस्य च हेतुर्विद्यते ? प्रेषणादिव्यापार-विशेषस्य । प्रेषणादयस्तावत् कमपि निमित्तीकृत्य प्रवर्तन्ते यच्च निमित्तीकृत्य प्रवर्तन्ते स पुनर्हेतुर्वा प्रयोजको वा 'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति पूर्वस्वात् । तदाह—प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादाविति । आदिशब्देन अध्येषणानुमत्यु—पदेशा—नुयहाचासुपादानम् । तत्र भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा आज्ञेत्यर्थः (command) ; समानस्य अधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादिः प्रवर्तना अध्येषणा—प्रार्थना (Request) इत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादिः संमतिः (permission) । उपदेशो हितवचनम् (Advice)—ज्वरितः कषायं पिबेत्, नैकाको नक्तं व्रजेत् इत्यादिरूपम् । अनुयहस्तु 'इत्तनिष्ठस्य पलायमानस्य निरोध' सति उपकाराख्यः प्रवर्तनाभेदः । तत्र निरोधकस्य प्रवर्तकत्वात् । भवन्तमिति भूधातोः शवन्तमिदम् । णित्त्विति—व्याख्यातं प्राक् । भावयते इति । णित्त्वि इहो श्वादेवः । भावयाम्भूव इति । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्याम् ततश्च णित्त्वित्प्रवर्तते इति तद् ।

२५७७ । ओः पूयण्ज्यपरे ॥७।४।८०॥

दी—। सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्यइत्त्व' स्यात् पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

इत्त्व i. e इकार is substituted for the उकार of the अभ्यास a part and parcel of the अङ्ग (verbal stem), followed by सन् (or declared to be सन्वत्) provided the said उकार is followed by (or contains) पवर्ग (प, फ, ब, भ), यण् (य, व, र, ल) and जकार which (पवर्ग, यण् and जकार) again are followed by अकार । Thus अवीभवत् etc.—भू णिच् चङ् तिप् । Here ह्रस्व in connection with णिच् will not apply first due to the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243). Thus द्वित्व takes effect first giving भू मु इ अत् of which the second भू will have ह्रस्व and आवादेश as the result of णिच्कार्य and उपधाङ्गस्वः by णौ चङि—' (2313) then the उकार (by this rule) of the first i. e the अभ्यास भू will be replaced by इ for 'सन्वतः' (2317) will not apply as there is no अकार in the first or अभ्यास भू । Then by दीर्घ ('दीर्घो लघोः') and अभ्यासजश्च we have अवीभवत् । Similarly अपीपवत् (पूङ्), अमीमवत् (मूङ्), अयीयवत् (यु), अरौरवत् (रु), अलीलवत् (लृ) and अजीजवत् (जु) । Note that as the rule 'ओः पुयण्—' merits the modification as 'ओः पययोः' for which see दीर्घित under 'इं च गणः (2578) we could have effected अवीभवत् etc excepting पिपविषति and यियविषति by applying ह्रस्वकार्य first of all and finally by सन्वतः (These are all evident under 'ओननत्' resulting from ऊन परिहाणे under चुरादि).

मित— । ओरिति । पुयण्जि अपरे इतिक्किट् । ओरिति उ इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'पुयण्जि' इति समाहारद्वन्द्वात् सप्तम्येकवचनम् । पुन यण् च ज् च तद्धिन् । अपरे इति बहुव्रीहिः । अः परो यस्मात् इति । 'सन्वतः' (७।४।७६)

* Here सन्वद्भाव comes in by 'सन्वत्त्वनि—' (2316).

इत्यतः सनीति अनुवर्तते । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इति सप्तमाध्यायपरिसमाप्तिक-
मधिकारसूत्रम् । 'भृञामित्' (७।४।७६) इत्यत इदिति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह—सनि परे यदङ्गमित्यादि ।
अभ्यासस्येति षष्ठीसम्बन्धेन ओरित्यस्य विशेषणम् । तदाह—अभ्यासोकारास्येति । अपरे-
इति तु पुयण्जि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—अवर्णपरेषु इति । पु इति पवर्गः ।
यण् इति प्रत्याहारः । अबीभवदिति । भू णिच् चङ् तिप् इति (लुङि) स्थिते
* अजादेशस्य णिचि निषिद्धत्वात् प्रागेव द्वित्वम् । ततोऽङ्गस्य (उत्तरखण्डस्य)
णिचि वृद्धौ, आवादेशे, 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गस्य च अकारपरकतया
भू इत्यभ्यासस्यस्य उकारस्य इत्त्वम् । तस्य दीर्घोऽलघोरिति दीर्घः । 'लुङ् लृङ्—'
इत्यङ्गागमश्च । अत्र अभ्यासे अकाराभावात् 'सन्वतः' (२३१७) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
श्रियम् । अतः सन्वत्तुं तु 'सन्वत्तुनि चङ्परिऽनग्लोपे' इत्यनेनेति श्रियम् ।
नच भृभृ इति द्वित्वोत्तरं वृद्धावादेशयोः कृतयोः 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधा-
ङ्गस्ये 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इति तस्य (उपधाङ्गस्य) स्थानिवद्भावेन अभ्यासो-
कारस्य—अकारपरपवर्गादिपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्तेरित्तुं न स्यादिति वाच्यम् ।
एतत् सूवारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेरिति तत्त्वबोधिन्यादौ स्पष्टम् । एवमपीप-
वत् (पूङ् पवने इति धातुः) । अमीमवत् । स्पष्टं मूले । अयीयवत् (यु भिन्नणादौ) ।
अरीरवत् (रु शब्दे) । अलीलवत् (लृङ् लृद्धने) । अजीजवत् (जु गतौ) ।
सौवोऽयमन्तिमो धातुः । 'त्रुचङ्कन्य—' इत्यवोक्तः । अपरे किम् । वृभृषति ।
पुयण्जोति किम् ? कर्णनविषति ।

२५७८ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥७।४।८१॥

दो— । एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात् सन्ववर्णपरि

* ओः पुयण्जि—' (२५७७) इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकार—
यहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' इति दीर्घितयस्यः 'ई च गणः ।'
(२५७३) इति सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्रैव च अबीभवदित्यादिः प्रकारान्तरेण (प्राङ्
णिच् प्रसक्त्या) साधनमपि द्रष्टव्यम् ।

धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्—असुस्रवत् । 'नाग्लोपि—'
 (२५७२) इति ऋस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
 अचीचकासत् । मतान्तरे—अचचकासत् । अग्लोपीति
 सुवधातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ख्यन्तासिच् । पूर्वविप्र-
 तिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ
 चडि—' (२३१४) इति ऋस्वः । 'दीर्घो लघोः' (२३१८)
 इति दीर्घः (१) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः । ख्याकृति-
 निर्देशात् । अचूचुरत् ।

इत्थ i.e. इकार is optionally substituted for the उकार of
 the अभ्यास of these roots (स्र्, यु, ङ्, प्र, ङ्, and च्) when
 in सन् (or सन्वद्भाव) a radical धात्वक्षर letter followed by अवर्ण fol-
 lows. Thus असिस्रवत्—असुस्रवत् । अशिश्रवत्—अशुश्रवत् । अदिद्रवत्—
 अदुद्रवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिप्लवत्—अपुप्लवत् । अचिच्यवत्—अचुच्य-
 वत् । The process in all the cases is the same as in अवीभवत्
 etc. The only diff. is that here 'दीर्घो लघोः (2318) does not
 apply for the इकार in असिस्रवत् etc becomes गुरु (and not
 लघु) in connection with स्रव् etc which contain a conjunct
 letter (संयुक्तवर्ण) । The उकार of शासु elides. Thus it (शासु)
 is अग्लोपी and consequently 'नाग्लोपि—' (2572) applies.
 अचीचकासत्—अचचकासत्—the former is effected by the saying
 'चङ्परि णौ यदङ्म्—' and the latter by 'अङ्गसंज्ञानिमित्तं यञ्चङ्परं'

* 'इति दीर्घः' इति—इति ऋस्व इत्याकृतादिति दीर्घ इत्यपि वाच्यम् ।
 परन्तु तत् कापि मूले न दृश्यते । अतः प्रश्नचिह्नोदयः ।

चिरिति यावत् सत्परं यज्ञघ—etc.' see the rule 'सन्बलघुनि—' (2316) as also the verse 'चकासौ त्मयमिडं न स्यात् स्वाच्च व्यवस्थया' (4th)—under 'दीर्घो—(२३१८); चकास is चदित् or च-eliding and hence अग्लोपो. Thus 'नाग्लोपि—' (2573) applies. We shall also instance the cases of 'अग्लोपी—' in the सुधातु or नामधातु chapter (cp.—असंयामत अतिरिचयत् etc).

स्यन्तात्—etc. A root which takes णिच् in स्वाचं (as चुरादि class do) will take also the हेतुमणिच् or causative णिच्। Thus चुर by स्वाचं णिच् becomes चोरि. Then चोरि (चूर् + णिच्) + णिच् + शप् + तिप् will give चोरयति (as in स्वाचं णिच्) for the स्वाचं णि or णिच् elides by barring the इद्धि (directed by 'अचो जिणति'—245) owing to the varttika 'अङ्गोपाविद्यङ्यण्गुणइद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' (explained under 'शेरनिटि'—2313) or because 'शेरनिटि' is an अपवाद सूत्र and hence णिलोप occurs first. Now the form stands चोरि ० शप् तिप्—चोरयति by गुण and अयादेश ('सार्ध—' (2168) and 'एचोऽय—' 61). In con. with चङ् the उपधा of the अङ्ग will be क्ख by 'शौ चङि—' (2314). Thus अट् चोर् इ चङ् तिप् will now give अ चूर् इ अत्. Then by duplication अ चूर् चूर् इ अत् = अचुचुरत् (इलादिः शेषः and णिलोप) = अचुचुरत् by 'दीर्घो लघोः'. Here you cannot urge that both उपधाङ्गस्य and अभ्यासदीर्घ are impossible due to the अग्लोपित्व or इ-लोपित्व (elision of इ of चोरि whence we have चोर् as above). For णि is held to be an आकृति or जाति (Genus) and not व्यक्ति (Individual). Thus the elision of the first णिच् does not make any change as there exists the 2nd णिच्.

Hence the rule 'नाग्लोपि—' (2572) does not apply, consequently 'चोर्' becomes ङस् by 'णौ चङि—' (2314) and the अभ्यास is 'दीर्घ' by दीर्घो लघोः (See also मित—below).

मित—। स्रवतीत्यादि । पूर्ववदनुवृत्तिः । पूर्वसूत्रादपरे इति चानुवर्तते न तु 'पुवञ् जि' इत्यपि असम्भवात् । तदाह—एषामित्यादि । अचरे । इति वर्षे इत्यर्थः । असिस्रवत्—असुस्रवत् इति । 'स्र' इति संयुक्तवर्णपरकत्वेन 'सि' इत्यस्य इकारस्य 'संयोगे गुरुः' इति गुरुतया 'दीर्घो लघो' रित्यस्याप्रवृत्तिर्न दीर्घः । एवमसुस्रवदित्यत्र, अन्यत् पूर्ववत् । शृणोतीत्यादेरुदाहरणन्तु अशिश्रवत्—अशुश्रवत् । अदिद्रवत्—अदुद्रवत् इत्यादि । अथ शासु अनुशिष्टी इत्यस्य उकारलोपेन अग्लोपित्वाद्दुषवाङ्मत्वाभाव इत्याह—'नाग्लोपि—' इति । तत्रापि लघुपरकत्वाभावाद् अभ्यासात्कारस्य न दीर्घः । एवम् अङुटोक्तत् 'ढीङ्' इति ऋदिदयम् । अचीचकासत्—अचचकासत् इति । 'चकासृ' इति ऋकारन्तत्वेन अग्लोपित्वाच्चानुपधाङ्मत्त्वात् । मतान्तरे इति । 'चकासौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया' इति 'दीर्घो लघोः (२३१८) इत्यत्र चतुर्थफक्किकारेण उक्तं मतद्वयम् । तत्र पूर्वं 'चङ्-परे णौ यदङ्' तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इति व्याख्याने दीर्घसन्वद्भावाभ्यां सिध्यति । 'परन्त्वयं पञ्चो भाष्यानाङ्गदो नागेशसम्मतश्च । उत्तरन्तु (रूपम्) 'अङ्गसंज्ञानिमित्तं यञ्ङ्परम्' इति प्रथमव्याख्याने सिध्यति । अत्रानेकहल्व्यवधानाद् दीर्घसन्वद्भावी न । सुधातुप्रकरणे इति—अतितिरायदित्यादी इत्यर्थः । उदाहरिष्यते मयेति शेषः ।

ख्यन्ताङ्गिणिति । चुरादिगणीयधातुभ्यः स्वार्थख्यन्तेभ्यो हेतुमच्चिजपि भवतीत्यर्थः । तत्र स्वार्थेणिका चुर धातोः 'चोरि' इति रूपे जाते हेतुमच्चिचि चोरि + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते 'अचो ङिणत्ति' (२५४) इति प्राप्तां वृद्धिं वारयति पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ख्यन्तोपाविधङ् यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादित्यर्थः । (वार्तिकमिदं 'चोरनिटि' (२३१२) इत्यत्र व्याख्यातम्) । पचान्तरमाह अपवादत्वादवेति । चोरनिटि इति सूत्रस्य अपवादत्वात् णिलोपस्यैव 'परनित्यान्तरङ्—' इति परिभाषया

प्राक्प्रवृत्तेरिति भावः । एचश्च हेतुमण्डिचो लोपात् शपस् तिपो वा पिच्चमादाय—
 सार्धधातुकार्जधातुकयोरिति गुणः । अथ चङि प्रक्रियामाह—‘शी चङि—’ (२११४)
 ङस् इति । अङ्गस्य उपधाङ्गस्य इति भावः । दीर्घो लघोरिति—अभ्यासदीर्घं
 इति शेषः । अतः स्वार्धण्यन्तस्य ‘चोरि’ इत्यस्य शेरिकारलोपात् ‘चोर्’ इति जाति
 ‘शी चङि—’ इत्युपधाङ्गस्य च चुर इत्यस्य द्वित्वम् । ततोऽभ्यासस्य च चुर इत्यस्य दीर्घं
 अचूचुरत् इति सिध्यति । परन्तु शेरिकारलोपात् धातुरयम् अग्लोपी भवति । ततश्च
 ‘नाग्लोपि—’ (२५०२) इति उपधाङ्गस्वाभाव आपद्यते । तत्तच्चाद् ‘दीर्घो लघो’
 रित्यपि न प्रवर्तते ङस्वाभावत् । अत आह—न चाग्लोपित्वादिति । इयोरपि इति ।
 उपधाङ्गस्वाभ्यासदीर्घयोरित्यर्थः । कुतो नासम्भव इत्यत आह—ख्याकृतिनिर्देशादिति ।
 शेरिण्युप्रत्ययस्य आकृतेः जातेः निर्देशाद् व्यवस्थितत्वात् । एवञ्च जातित्वेन स्वार्ध-
 णिचा हेतुमण्डिचोः साम्यं फलितम् । ततश्च स्वार्धणिचो लुप्तत्वेऽपि हेतुमण्डिचः सत्त्वात्
 न णिच्परत्वविरहः । अत इकारलोपाभावान्नाग्लोपित्वम् । अतश्च ङस्दीर्घो
 सिध्यतः । परन्तु ‘अत्र जातिनिर्देशोऽयुक्तः’ इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरेण प्रपञ्चितमिति
 तथैव द्रष्टव्यम् । अथ ‘टु ओ त्रि गतिहङ्गो’ रित्यस्य चङि सम्प्रसारणविकल्पं
 दर्शयितुमाह—

२५७८ । शी च संशङ्कोः ॥ ६।१।३१॥

दी—। सन्परे चङ्परि च शी श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् ।
 ‘सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं वलवत्’ (परि—) ? इति
 वचनात् आदौ सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्
 दीर्घः । अशिश्नयत् ।

The root त्रि (टु ओत्रि गतिहङ्गोः) gets सम्प्रसारण optionally when
 णि i.e. णिच् followed by सन् as also चङ् follows. Thus in णि
 followed by सन्—शिश्राययिषति—शुश्रावयिषति (see under—‘चिङ्पूङ्
 —’ २६२६). Now in णि followed by चङ् the form standing—

अत्रि णिच् चङ् तिप्, the णिच् कार्यं i.e. ङि and आयादेम् due to णिच् comes in first, then सम्प्रसारण। But in this case the form will be अशुश्रयत् and not अशुश्रवत् which is intended. So Bhattoji brings forward the statement of Bhasya viz सम्प्रसारणम् etc (see भाष्य under 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्) meaning सम्प्रसारण as well as operation in connection with it is of greater force than any other operation. Thus सम्प्रसारण and पूर्वरूप ('सम्प्रसारणाच्च'—३३०) operate first and then हित्, णिच् कार्यं and अभ्यासदीर्घं giving अशुश्रवत् । When there is no सम्प्रसारण the form is अशिश्रयत्—here the अभ्यास is not दीर्घं for इ of शि is not लघु due to the following of the संयोग letter 'श्' (the 'व' of शि is dropped by 'हलादिः शेषः') ।

मित—। शी चेति । 'विभाषा श्चः' (६।४।३०) इति सूत्रम्, 'थङ् सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । 'संशुद्धी'रिति च विषयसप्तमीद्विवचनम् । सन् च चङ् च (हन्ः) तयोः । एतद् शी इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—सन्परे चङ्परे च शी इत्यादि । ननु अत्रि णिच् चङ् तिप् इति स्थिति अन्तरङ्गत्वाद् णिच् कार्यं प्रागेव स्यात् ततः सम्प्रसारणम् । तथाच सति अशुश्रयत् इत्येव स्यात् न त्वभोटम् अशुश्रवत् इति । अत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रययञ्च कार्यं बलवत् (नेठं परिभाषा इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्—परन्तु मूले सर्वत्र परिभाषात्वेनैव यद्वचं दृश्यते) । भाष्यवचनमेतत् 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यत्र निवृत्तम् । एवञ्च प्रागेव सम्प्रसारणम् तदाश्रयं कार्यञ्च 'सम्प्रसारणात्' (३३०) इति प्राप्तं पूर्वरूपमपि भवति । ततो हित् णिच् कार्ये भवतः । ततश्च अशुश्रवत् इति सिद्धम् । सम्प्रसारणाभावपक्षे आह—अलघुत्वादिति । अभ्यासस्य 'शि' इत्यस्य इकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुतया 'दीर्घो लघो'रित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । अशिश्रयत् इति । शि इत्यस्य हित् । अस्य हलादिः शेषः । उत्तरखण्डस्य णिच् कार्येण हज्रायादिशयोः

कृतयोः 'नौ चडि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गस्यः । एवम् अशुशुवदित्यत्रापि उपधा-
ङ्गस्यः । अभ्यासदीर्घंस्तु लघुपरकत्वादिति विभावनीयम् । अथतेर्णिचि लडादौ आयय-
तीत्यादि ङ्यम् । अथ 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति प्राप्तं षत्वं चडि वारयति—

२५८० । स्तम्भुसिवुसहां चडि ॥८।३।११६॥

दो— । उपसर्गनिमित्त * एषां सस्य षो न स्याच्चडि ।
अवातस्तम्भत् । पर्यसोषिवत् । न्यसोषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । वहिरङ्गोऽपुत्रपधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागिव । ओणेऽङ्ग-
दित्करणसिद्धात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (२४४६)
इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आडिडडत् ।
आर्चिचत् । 'उञ्ज आर्जवे' । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।
'भुजनुप्रव्जौपाख्यपतापयोः' (२८७७) इति सूत्रे निपातनाद्दस्य
वः । स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः—' (२४४६ इति
'निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवक्षते । न तु ततः प्राक् ।
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औञ्जिजत् । अजादेरितिप्रव । नेह ।
अदिद्रवत् ।

The स of these roots in चङ् is not replaced by ष due
to a cause existing in the उपसर्ग's. Thus अवातस्तम्भत् (but
elsewhere अवष्टम्बयति etc. with षत्वं)—this is an exception

* 'उपसर्गस्यानिमित्तात्' इति तच्चबोधिनीसंमतः पाठः । स एव च
समीचीनः 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकसत्त्वात् अन्यत्राप्येवं स्वयं
व्याख्यातत्वात् ।

to the rule 'अवाशालम्बनाविदूर्ययोः' (2273). पर्यसीषिवत्, न्यसीषहत् (परि—षिवु (तनुसन्ताने) + णिच् + चङ् तिप् ; नि—षह (मर्षणे) + णिच् + चङ् तिप्) here in both the cases the उपसर्गनिमित्त षत्व directed by 'परिनिविभ्यः सेवसितसवसिबुसह—' (2275), is prohibited by this rule, hence the अभ्यास is without षत्व ; but the अभ्यासनिमित्त षत्व of the अङ्ग is not prohibited ; hence we have षत्व in षिवु and षह by 'इण्कोः and 'आदेशप्रत्यययोः' (211—12). In आटिटत् (अट् + णिच् + चङ् तिप्) and आशिशत् (अश् + णिच् + चङ् तिप्), the उपधाङ्ग, though वहिरङ्ग, * will apply prior to the duplication (द्वित्व) due to the fact of making ओणि or ओण् (ओणु अपनयने) as षदित् or ष्- eliding. The drift is this :—ओणु is षदित् and so अग्लोपी. Thus, in ओण् इ (णिच्) अत् (चङ् तिप्) or ओणि अत्, by द्वित्व (which is अन्तरङ्ग), we will have ओणिणि अत् ('अजादिर्द्वितीप्रस्य') ; but as औ now ceases to be उपचा, the rule 'नाग्लोपि—(2572) does not apply, consequently the षदित्करण or अग्लोपिकरण fails and this failure suggests

* उपधाङ्ग directed by 'णौ चङि—' (2314) is वहिरङ्ग or an external injunction because it necessitates the existence of two affixes viz. चङ् and णि whereas द्वित्व is अन्तरङ्ग (inherent injunction) in as much as it applies when the single affix चङ् follows ; cp. the saying of कैयटः—'वह्रपेचो वहिरङ्गः' and 'स्वल्पापेचोऽन्तरङ्गः' or what necessitates more than one (विधि or प्रत्यय) is वहिरङ्ग and what does only a very few (or one) in comparison is अन्तरङ्ग ।

that the उपधाङ्गस्य (षी चङि—2314), though वृद्धिरङ्ग will apply before द्वित्. Thus in ओष् इ अत्, 'नाग्लोपि—' applies first due to अग्लोपित्व of ओष् giving ओष् इ अत् = औषिणि अत् (by अट्, चिच्कार्य्य and द्वित्) = औषिणत् (by विलोप—'शेरनिटि') । Similarly (from the fact of this suggestion which is general 'ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्') in आटिटत् and आशिणत्, the उपधाङ्गस्य directed by ' षी चङि—' applies first and then द्वित्, अडागम, चिच्कार्य्य and विलोप etc.

To make his view more lucid Bhattoji brings forth another case such as इदिधत् (एध् + चिच् + चङ् तिप्) in connection with माङ् which prohibits वृद्धि due by the rule 'आटय' (269)—for in आटिटत् etc we could proceed by applying द्वित् first and then उपधाङ्गस्य on the strength of 'आटय' the application whereof effects आटिटत् etc. To answer another rejoinder, viz. in 'मा भवान् प्रदिधत्'—(प्र + इदिधत्) there will be वृद्धि giving प्रदिधत् by 'एत्वधत्' (73) as इदि is nothing but एध् itself by the maxium (न्याय or परिभाषा—) 'एकदेशविकृतस्वानन्यत्वात्', (1) Bhattoji says एजादौ etc. i.e. as the वृद्धि takes place only when एति and एधति etc, have एच्, (ए, ओ, ऐ, औ,) for their beginning letter. Hence here in प्रदिधत् there will be गुण and not वृद्धि by 'एकदेश—'. औन्दिदत्—the root उन्दी क्लेदने (रुधादि). In उन्द्, इ (णिच्,) अत् (चङ् तिप्)—after चिच्कार्य्य

(1) A term or word which has undergone any change only partially is to be looked upon as the selfsame word or term ; cp.—भाष्य—युनः ऽच्छे नष्टेऽपि श्रुत्वाचतेः ।

'दि' will be duplicated by 'न द्राः—' (2446) then as before. In आडिडत्—the root is अड (अट् + ड) hence its उपधा is द. Here after शिच्कार्य, 'डि' will be doubled. Similarly in आडिचत् (अच इ अत्), after शिच्कार्य, चि is doubled then शिलोप etc. The root उव्ज (आर्जवे) has द for its penultimate as instructed in धातुपाठ and this द becomes व irregularly as we have seen it is used thus in the rule 'भुजनुव्जौ—' (2877). And although this (व) is अन्तरङ्ग yet in the matter of द्वित्व, it will take place after the word 'जि' (ज् with शिच्) has been duplicated owing to the prohibition 'न द्राः—' and not before this i. e. the prohibition 'न द्राः—' on the score of the utterance of दकार. Thus औव्जत् (अट् उद, जि चङ् तिप् = औद, जि जि अत् = औव्जित्). The prohibition 'न द्राः—' (2446) will apply only when न, द and र come after अच् and not otherwise; cp. 'अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विनं भवन्ति'. Thus it will not hold good in the case of अदिद्वत् (द्वु + शिच् + चङ् तिप् = अट् द्वु इ अत् = अदुद्ववि अत् = अदिद्वत्—इ by 'स्रवतिश्रवोति—' (2578) then उपधा—इस्र and शिलोप (alternative अदुद्वत्) for the 'द' here does not come after an अच्. If the reading is अदिद्वत् then the root is 'दा' which becomes दापि by 'अतिङ्गी—' (2570), the अभ्यास 'दा' (हलादिः शेषः) first being 'द' by 'इस्रः' and then being 'दि' by सन्धतः.

मित—; सङ्गु इत्यादि। 'अपदान्तस्र सूधन्वाः' (८।३।५५) इत्यधिकृतम् ।
'सङ्घेः सङ्घः सः' (८।३।५६) इत्यतः स इत्यनुवर्त्तते । 'न रपरस्रपिस्रजि—' इत्यती

नेति च । अत्रैव सूत्रे 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति च वार्तिकं वर्तते । तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह—उपसर्गनिमित्त इत्यादि । 'उपसर्गास्त्रिमित्तात्' इति पाठो जायान् अन्यथाप्येवमुक्तत्वादित्यलम् । अवातस्मात् इति—स्पष्टम् । अभ्यासस्य 'शपूर्वाः स्वयः' इति तकारशेषः । पर्यंसीषिवत् इति—परिपूर्वात् 'षिबु तनुसन्ताने' इत्यस्मात् ष्यन्तात् चङि रूपम् । उपसर्गनिमित्त इत्युक्तत्वात् व्यवहितस्याप्यभ्याससकारस्यैव षत्वनिषेधः ('अट्कुस्त्राङ्—') न त्वभ्यासपरवर्तिन उत्तरखण्डस्य इण्कोरित्यादिना तस्य षत्वनिमित्तत्वादिति श्रेयम् । 'धात्वादिः सः षः' इत्यनेन सत्वे ष्यन्तस्य सिवेर्दित्वाद्दृढम् उत्तरखण्डे णिलोपः दीर्घो लघोरिति दीर्घः । एवम् न्यसीषहत् (नि—षह मर्षणे + णिच् + चङ् तिप्) इत्यत्र । ननु आडागमेन आट् णिच् चङ् तिप्, इति, आश् णिच् चङ् तिप्—इति च स्थिते 'णौ चङि—' (२३१४) इति स्यान्ताद्दृढम् उपधाङ्गस्यो विधेयः । स तु वहिरङ्गः, चङ्परण्यपिचत्वेन वङ्गपेक्षत्वात् । द्वित्वन्तु चङ्मात्रापेक्षम्—अत इदमन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिङ् वहिरङ्गमन्तरङ्ग' (परि—) इति न्यायाद् द्वित्वमेव प्राक् प्रसज्यते । कृते च द्वित्वे आटिटदित्वादौ 'आटश्च' (269) इति वृत्त्या सिङ्गोऽपि—श्रीणिनत्, इदिधत् इत्यादौ न सिध्यति । तदत्र कथं प्रवर्तितव्यमिति प्राप्ते आह—वहिरङ्गोऽप्यापधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागेव इति विधेय इति वाक्यशेषः । ननु कुत इदं समाधानमित्याशङ्क्य आह—श्रीणेर्दित्करणत् लिङ्गादिति—'श्रीणु अपनयने' इति चकारान्तीर्थे धातुः । तस्य चकारस्य इत्संज्ञकत्वेन अग्लोपित्वं फलितम् (अ, इ, उ, क, लृक्) । 'तथा सति आडागमेन णिच्कार्येण द्वित्वेन च 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिशब्दस्य द्वित्वे श्रीणिणि अत् (चङ् तिप्) इति स्थिते उत्तरखण्डे 'श्री' इत्यस्य अभावात् उपधात्वाभावेन 'नाग्लोपि—' (२५७२) इत्युपधाङ्गस्यप्रतिषेधो न प्रवर्तते । ततश्च श्रीणे च्दित्करणं व्यर्थम् । तदेतद्व्यर्थं सदृ उक्तार्थे (वहिरङ्गस्याप्यापधाङ्गस्य द्वित्वात् प्राक्प्रयोगे) ज्ञापकम् । एवञ्च णिच्कार्येण आटि, आशि इति आते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति टिशब्दस्य णिशब्दस्य च द्वित्वे 'शेरनिटि' (२३१३) इत्युत्तरखण्डे णिलोपः । एवमन्यत्र । सा भवान् इदिधत् इति । एधतेर्ण्यन्ताच्चङि

रूपम् । 'न माङ्योगे' इत्याद् प्रतिषेधः । आङ्योगेन 'आटश्च' (२६६) इति वृद्धिः स्यात् । इह तदभावात् तन्न । अत उपधाङ्स्रस्य स्फप्रतिपत्यर्धनिदमिति बोध्यम् । ननु ना भवान् 'प्रेदिधत्' (प्र + इदिधत्) इत्यत्र 'एत्येधतूठ्सु' (७३) इति वृद्ध्या प्रैदिधत् इति स्यात् 'एकदेशविकृतस्थानन्यत्वा'दिति न्यायात् इति चेत् । तत्राह—एजादौ इति । अयमर्थः—'एत्येधतूठ्सु' इति सूत्रं तावत् 'अवर्णा-
 देजाद्योरित्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यादिति व्याख्यातम् । ततश्चाव-
 एजादित्वाभावाद् वृद्धिर्न प्रवर्तते इति । उन्द क्लेदने इत्यस्य चङ्परि शौ षिच्चा-
 सहितस्य 'दि' इत्यस्य द्वित्वेन औन्दिदत् इति भवति । न तु 'अजादेर्दितीयस्य'
 इति नकारस्तेति वाच्यम् इत्याह—'न न्द्राः—'(२४४६) इति । 'अचः पराः संयोगादयो
 नदरा द्विर्न भवन्ति' इति व्याख्यातं प्राक् । एवम् आङ्ङित् ('अङ्ङ अभि-
 योगे'—इत्यस्य दकारात् परस्य (अद् + ङ) ङि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्त्वत्) । आङ्ङिचत्—
 (अचं पूजायाम्—अत्रापि रफस्य न द्वित्वं किन्तु तस्मात् परस्य 'चि' इत्यस्यैव) ।
 उव्ज आङ्ङिच इति । ननु अट् उव्जि चङ् तिप् इति स्थिते 'व्जि' इत्यस्य
 द्वित्वे हलादिशेषे औव्विजत् इत्यनिष्टम् आपद्येत । इष्यते तु औव्विजत् इति ।
 तच्च कथमित्यत आह—उपदेशे इति । तत्र किं मानमित्यत आह—
 'भुजगुब्जि—' (२८००) इति । ननु तथापि जकारमात्रापेक्षया वस्य अन्त-
 रङ्गत्वेन तस्मिन् प्राग् विहिते पुनर्बकारोपधत्वेनैव भवति । तत्रय दकारोपधत्वेन
 उपदेशो व्यर्थः । दकारोपधोपदेशस्य हि एतदेव प्रयोजनं यथा 'न न्द्राः—'इति
 निषेधाद् दकारस्य द्वित्वं न भवेत् किन्तु तत्परवर्ति 'जि' इत्यस्यैव भवेदित्या-
 शङ्क्य समाधत्ते स चान्तरङ्गोऽपौत्यादिना दकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वन्तेन । स इति
 वः । अन्यत् सुगमम् । ननु 'न न्द्राः—' इति किं सर्व्वव प्रवर्तते ? नेत्याह
 —अजादेरित्येव इति । अजादेरेव धातोः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति
 न तु हलादेरपि पराः । तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च अदिद्भवत्
 इत्यत्र 'दु' इत्यस्य द्वित्वं फलितम् । तत उत्तरखण्डे वृद्ध्यादेशयोः कृतयोः
 उपधाङ्स्रे षिलोपे च 'स्रवतिश्रयोति—' (२५०८) इत्यनेन अदिद्भवत्—अदु-

द्रवत् इति सिद्धम् । अदिद्रपत् इति तच्चवोधिन्वां पाठः । तत्र 'दा' इत्यस्य चङि रूपम् । णिचि 'अतिङ्गी—(२५७०) इति पुगागमे द्रापि इति जाते तस्य द्विले ङलादिशेषे अभ्यासे दा इत्यस्य 'ङ्गस्वः' (२१८०) इति ङस्वः तस्य 'सन्वतः' (२७१७) इतीच्चे 'दि' इति भवति । उत्तरखण्डे तु 'णौ चङि—' (२३१४) इत्यापधाङ्गस्वः, 'गेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपश्च ।

२५८१ । रभेरशब् लिटोः ॥७।१।६३॥

दी—रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब् लिटोः ।

The aug. नुम् takes place after रम् when षच् follows but not when शप् and लिट् follow.

मित— । रभेरिति । 'इदितो नुम्—' (७।१।५८) इत्यतो नुम् इति, 'रधिजभोरचि' (७।१।६३) इत्यतोऽचीति चानुवर्तते । अत आह—रभेरित्यादि ।

२५८२ । लभेश्च ॥७।१।६४॥

दी— । अररम्भत् । अललम्भत् । 'हेरचङि' (२५३१) इति सूत्रे 'अचङि' इत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । 'अत्स्मृ-दृत्वरप्रथमदस्तृस्रशाम्' (२५६६)—असस्मरत् । अदंदरत् । तपरसामथर्गादत्र लघोर्न दीर्घः ।

लम् also gets नुम् when षच् follows but not in शप् and लिट् । Thus अररम्भत् and अललम्भत् (अट् रम् इ (णिच्) अङ् तिप् —no इत्त्व and दीर्घ of the अभ्यास due to the following of 'म्भ' which is a संयोग letter). अजीहयत्—Here the 'ह' after अभ्यास is not substituted by कु i.e. च due to the प्रसज्यप्रतिषेध. 'अचङि' in 'हेरचङि' (2513). असस्मरत्—here 'सन्वतः' is barred.

by 'अत् अृह —' (2566). अदृदरत्—the substitute अत् being तपर (तः परी यस्मात्), the short अ in the अभ्यास 'दृ' is not दीर्घ ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमसदत् । अतत्वरत् । अपस्यशत् ।

मित— । लुभेति । प्राग्वदर्थ इत्यनुक्तिः । योगविभागस्तु—'आडो यि' (७।१।६५) इत्यत्र लभेरिवानुवृत्तिर्यथा स्वादित्येवमर्थमित्याहुः । अररभत् । अल्लभत् इति । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावात् सन्वदभावविरहः । ततश्च इत्त्वदीर्घावपि न प्रवर्तते । कुलं नेति—अजीहयत् (हि षिच् चङ् तिप्) इत्यत्र अभ्यासात् परस्य हेः कुलं (घलं) नेत्यर्थः । असस्करत्—अत्र 'अत् अृह —' इत्यनेन 'सन्वतः' इत्यस्य बाधः । लघुपरत्वाभावात् दीर्घः । ननु अदृदरत् इत्यत्र अभ्यास-दकारादकारस्य दीर्घः स्वाल्लघुत्वात् इत्याशङ्क्य आह—तपरसामर्थ्यादिति । 'अत्' इत्यस्य तपरकरणात् । एवम् अतत्वरत् । अपप्रथदित्यादी यथास्वं बोध्यम् ।

१५८३ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ॥७।४।८६॥

दी— । अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परिणौ । अववेष्टत्—
अविवेष्टत् । अचचेष्टत्—अचिचेष्टत् । 'भ्राजभ्रास—' (२५६५)
इत्यादिना वोपधाङ्गस्वः । अविभ्रजत्—अवभाजत् । 'काण्या-
दीनां वेति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक)—ख्यन्ताः कण-रण-भण-
अण-लुप-हेठः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्यायि-वाणि-
लोठि-लोपयश्त्वारो अधिका न्यासे । 'चाणिलोटी' इत्यप्यन्यत्र ।
इत्य' द्वादश । अचीकणत्—अचकाणत् ।

अत्त्वं i. e. अ is optionally substituted for the अभ्यास of वेष्टि (वेष्ट्) and चेष्टि (चेष्ट्) when षि (षिच्) followed by चङ्, follows. Thus अववेष्टत् etc. The penultimate of भ्राज will optionally become ङ्स्व by 'भ्राजभ्रास—' (2565). Thus

अभिभजत्—अवभाजत्. When the उपधा is क्स्व, the अभ्यास gets इत्त्व by सन्वतः due to 'सन्वञ्जघुनि—' (2316) but the same is not lengthened (दीर्घ) due to 'ध' which is a संयोग letter. 'काष्ठादीनाम्—' This is a Varttika meaning the उपधा of काष्णि, राष्णि, भाष्णि etc. optionally become क्स्व. भाष्य states that णि- ending (causative) कण, रण, भण, त्रण, लुप and हेठ् are six only ; whereas न्यास reads four ह्याधि (ह्येञ्), वाणि (वण्), लोटि (लुठ्) and लोपि (लुप्) or लापि (लप्) in addition to the above six . Moreover elsewhere we find two more—चाणि (चण्) an लोटि. (लुट्). Thus काष्ठादि roots are twelve in all. अचीकणत्—अचकाणत् (the इकार being लघु, the rule 'दीर्घो लघोः' applies). Similarly अरीरणत्—अरराणत् etc.

मित—। विभाषेति—'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति । 'अत् स्मृद्—' (७।४।६५) इत्यतोऽत् इति, 'सन्वञ्जघुनि चङ्परि—' (७।४।६३) इत्यतश्चङ्परि इति चानुवर्तते । चङ्पर इत्यनेन शीराक्षेपात् 'चङ्परि शौ' इति लभ्यते । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—अभ्यासस्य अत्त्वमित्यादि । अववेष्टत् इत्यादि । एकारस्य उपधात्वाभावात् क्स्वः एवमभ्यासदीर्घोऽपि न । अभिभजत् इति—'भाज—' इत्यनेन उपधाक्स्वपक्षे 'सन्वञ्जघुनि—' इति सन्वत्त्वम् । 'सन्वत' इति इत्त्वम् । 'ध' इति संयोगपरतया इकारस्य लघुत्वाभावात् दीर्घः । काष्ठादीनामिति—वार्तिक-मिदम् । काष्ठादीनां चङ्परि शौ वा उपधाक्स्वः स्यादिति तदर्थः । काष्ठादयश्च हादश्च इति दर्शयति प्यन्ता इत्यादिना । कण निमीलने । रण भण शब्दे । अण दाने 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमि'त्यमरः । लुप क्तेदने । हेठ विवाधाद्याम् । ह्याधीति । ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च । चण शब्दे । लुठ प्रतीवाति । अन्यत्रापि दृश्यते । 'हारोऽयं हरिणाचीणां लुठति स्तनमण्डले' साहित्यदर्पण । लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापि इति पाठे लप व्यक्तायां वाचि । चाणिलोटी इति । चण दाने । लुट स्तौ ।

टवर्गप्रथमान्तः । पूर्वस्तु टवर्गद्वितीयोपध इति भेदः । अचीकणत्—अचकाणत् इति ।
 लपधाकस्वपक्षे सन्वत्त्वदीर्घाः प्राग्बत् । एवम् अरीरणत्—अरराणत् । अवी-
 भणत्—अवभाणत् । अगिअणत्—अगशाणत् । अलूलुपत्—अलुलोपत् । अजीडिठत्
 अनिडेठत् । अजूहवत्—अजुहावत् इत्यादि ।

२५८४ । स्वापेश्चङि ॥६।१।१८॥

दी—एतन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् ।

सृप् followed by णि will have सम्प्रसारण in चङ् । Thus असृषुपत्
 —here सम्प्रसारण and पूर्वरूप will operate first, then द्वित्व, सन्वत्त्व
 and दीर्घ ; cp.—सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत् । यत्न by 'इष्
 कोः' 'आदेश—' (२११—१२) ।

मित— । स्वापेरिति । 'चङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम्
 इत्यनुवर्तते । स्वापेरिति णिच्चा निर्देशः । तदाङ्—एतन्तस्य इति । चङि किम् ।
 स्वापयति । असृषुपत् इति । 'सम्प्रसारणे पूर्व्यरूपे च द्वित्वम्' । सन्वत्त्वदीर्घा ।
 यत्नम् ।

२५८५ । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥७।३।३७॥

दी— । णी । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्याययति ।
 साययति । ह्याययति । व्याययति ।

The ang. युक् is ordered after the roots शी, छी, षी, षिञ्, व्यञ्,
 वैञ् and पा to drink when णिच् follows. (शी etc = शा etc by आदेश
 लपदेशेऽगिति । Thus शी + णिच् शप् तिप् = शा युक् णि अति = शायि अति =
 शाययति) । वैञ् and पा give वाययति and पाययति cp 'पिवत्वसी पाययते च
 सिन्धुः' (रघु—१३ canto).

मित— । शेत्यादि । 'अतिञ्जी...पुक् षी' (७।३।३६) इत्यतः षी इत्यनुवर्तते । अतः

शेषपुरणेनाह—णाविति । सूत्रे शो तनूकरणे, को छेदने, यो अन्तकर्मणि, ह्रस्वस्पर्धायां शब्दे च, व्यञ् संवरणे इत्येषां कृतात्वानां वेञ् तन्तुसन्ताने पा पाने इत्यनयोश्च हन्तात् षष्ठीबहुवचनम् । 'ञ्' इत्यत्र 'दीर्घात्' (१४८) इति तुगागमो बोध्यः । शाययति इति । शो णिच् शप् तिप्=शा इ अति ('आदिचः—') शाय इ अति=शायि अति=शाये अति=शायय् अति—एवमन्यत्र । वेञ्पशोस्तु—वाययति, पाययति । अत्र पा रचणे इतिलुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) नयहणम्—'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव' इति न्यायात् । तेन तस्य पालयति इत्येव । शैत्यादीनां चङि तु अशीशयत् अचिच्छयत् इत्यादि ।

२५८६ । ह्रः सम्प्रसारणम् ॥६।१।३२॥

दी— । सन्परि चङ्परि च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् ।

अजुहवत्—अजुहावत् ।

The root ह् gets सम्प्रसारण in णि followed by सन् and चङ् । Thus in सन्—जुहावयिषति and in चङ्—अजुहवत्—अजुहावत्—here optional उपधाङ्गस्त्र takes place by the वार्तिक—'काष्ठादीनां वा—' ।

मित— । ह्र इति । 'णौ च संयङोः' (६।१।३१) इति पूर्वसूत्रं, तदाह—सन्परि इत्यादि । सन्परि—जुहावयिषति इति वक्ष्यते । अजुहवत् इत्यादि काष्ठादीनां वेति—उपधाङ्गस्त्रपक्षे अभ्यासदीर्घः । अजुहावत्—अत्र उपधाङ्गस्त्राभावे सन्तुत्वाभ्यासदीर्घो न । 'हायिवाणी'त्यत्र कश्चित् न्यासयत्यस्यस्य हायतेरजिह्वपत्—अजिह्वापत् इत्युदाहरणम् । तच्चिन्त्यं सम्प्रसारणाभावात् ।

२५८७ । लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७।४।४॥

दी— । पिवतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य ईदन्ता—देशश्च चङ्परि णौ । अर्पोपत् । 'अर्तिङ्गी—' (२५७०) इति पुक् । अर्पयति । ज्ञेपयति । व्लेपयति । रिपयति । यलोपः । क्लोपयति । क्ष्णापयति । स्थापयति ।

The penultimate of पिवति (पा पानि) disappears and the re-duplicate (अभ्यास) gets ईत् (ई) as the final substitute when षि followed by चङ् follows. Thus अट् पा षिच् चङ् तिप् = अपायि अत् = अपायि पायि अत् = अपा पाय् = अपी प्य् अत् = अपीष्यत् । अतिञ्जी etc— explained.

मित— । लोप इति । 'णौ चङुपधाया ङसः' (७।४।१) इत्यतोऽनुत्तराह— पिवतेरुपधाया इत्यादि । 'नानर्थकेऽलोऽन्ववधि'रित्यस्य अनभ्यासविकारि इति निषेधाद्-भ्यासान्तस्य ईत्वमित्याह—अपीष्यन् इति । पायि इति षिच्चा सद्वितस्य द्वित्वे, पूर्वखण्डे अभ्यासङ्गादूङ्म् ईत्त्वम् उत्तरखण्डे तु उपधाङ्गस्वणिलोपयोरुत्तरमुपधा-लोपः । यद्वा अभ्यासङ्गस्वो न कार्यः । णिलोपादूङ्म्नोपधालोपः । 'अतिञ्जी—' (२५७०) इत्यादि तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । 'अपीयति' इत्यत्र षलिं वाधित्वा गुणः । यलोप इति 'लोपो व्योर्बलि' (८७६) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३५८८ । तिष्ठतेरित् ॥७।४।५॥

दी— । उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परि णौ । अतिष्ठि-
पत् ।

Eng.—Easy.

मित— । तिष्ठतेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अतिष्ठिपदिति । सन्धत इत्यनेन अभ्यासस्य इत्त्वम् । उत्तरखण्डस्योपधायास्त्वनेनेति विवेकः ।

२५८९ । जिघ्रतेर्वा ॥७।४।६॥

दो— । अजिघ्रिपत्—अजिघ्रपत् । 'उक्तृत्' (2567)
अचीकृतत्—अचिकीर्त्तत् । अवोवृतत्—अववर्तत् । अमी—
मृजत्—अममार्जत् । 'पातेणे लुग्वक्तव्यः' (वार्त्तिक) ।
पुकोऽपवादः । पालयति ।

Eng—Easy. अचीकृतत्—अचिकीर्तत् see उपधायाद्य (२५७१) । अमीशजत्—अममार्जत्—In the च्छ्वपच्—सन्ववच्, इत्तु and दीर्घ take effect but in the alt. case (अममार्जत्), इत्ति comes in by 'सृजेर्द्धिः' (२४७३) । पातिर्णो etc—varttika. Here 'लुक्' is the aug. (ल्) which repudiates (bars) पुक् or प् । Thus पा + णित् = पालि ।

मित— । जिघ्रतेरिति । स्पष्टम् । अजिघ्रपत्—अजिघ्रपत् । कुहोयुरिति पुलम् । अचीकृतत्—अचिकीर्तत् इति—'उपधायाद्य' (२५७१) इत्यत्र प्रतिपादितमेतत् । अवीहृतत्—अववर्तत् इति । अत्र द्वितीयोदाहरणे 'हत्' इत्यस्य उपधायाद्यस्य अप्राप्ता इत्ताभावेन एकत्र लघुपरकत्वादभ्याससन्वदभावदीर्घा । एवममीशजदित्यत्र । अममार्जत् इति तु च्छ्वपच्भावपक्षे रूपम् । अभ्यासस्य उरदत्तुन मकार—शेषः । उत्तरखण्डस्य 'सृजेर्द्धिः' (२४७३) इति इत्तिः । पातिर्णाविति । वार्तिकमिदम् । लुगित्यागमः । तदाह—पुकोऽपवाद इति । एवं लुका पालि इति जाते षालयति इत्यादि सिध्यतीत्यलम् ।

२५८० । वो विधूनने जुक् ॥७।३।३८॥

दो— । वातेजुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान् वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (२५०८) ।

Easy. 'वो' means—'of the root वै to drain.' विधूनन means shaking. वापयति—makes scented or sweet—smelling. विभाषा लीयतेः—explained. It is brought forward to remind the readers of optional आत्तु of the root 'ली' ।

मित— । व इति । 'अतिर्ङी—' (७।३।३६) इत्यसौ 'णी' इत्यनुवर्त्तते । विधूनन इति च कम्पार्थकं तदाह—वातेरित्यादि । अतैवाद्ये पुगपवादो जुक् प्राप्नोति न लभ्यत इत्याह—केशान् वापयति इति । सुगन्धी-करोतीत्यर्थ इत्याहुः । 'वः' इति 'ओठे शेषधे' इत्यस्य कृतात्वस्य यथा निर्देशः । 'हः' इतिवत् ।

‘लुग्भिकरणलुग्भिकरणयोः—’ इति न्यायाद् नात लुग्भिकरणस्य वातेर्यद्दृशंन वा
 वेज् इत्यस्य । नागेशसु ‘वातेरेवाव यदृशम्, न तु वेधः । नापि वै इत्यस्य ।
 लाघणिकत्वात् सानुबन्धकलाच्चेत्याह । विभाषा लोयतेरिति । ‘लीलीङीरात्त्व’ वा
 स्याद् एज्बिषये ल्यपि चेति दिवादावुक्तम् । तेनात्त्वकारणार्थमस्यावोपन्यासः । तत्र
 लोयतेरिति यकानिर्देशः न तु श्यना । तेन ‘ली श्ये’ इति आभिकरणस्य
 ‘लीङ् श्ये’ इति श्यन्भिकरणस्य च यदृशमित्युक्तम् ।

२५८१ । लोलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥७॥३॥३८॥

दी— । लोयतेर्लातिश्च क्रमानुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ
 स्नेहद्रवे । विलोनयति—विलाययति, विलालयति—
 विलापयति वा घृतम् । ‘ली ई’ इतीकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुग
 न । स्नेहद्रवे किम् ? लोहं विलापयति । ‘प्रलम्भनाभिभव-
 पूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति (इति—?) वाच्यम्’
 (वार्तिक) ।

The augments ‘नुक्’ and ‘लुक्’ are optionally posted (placed)
 after लोयति (ली, लीङ्) and ला in order in णिच् in the sense of
 dissolving or liquifying oily substances such as (cocoanut
 oil), ghee etc. Thus ‘ली’ gives विलोनयति (वि—ली+नुक्+णिच्
 शप् तिप्) and विलाययति (वि—ली+णिच्+शप् तिप्,—by इद्धि and
 गुण) and ला gives विलालयति (वि—ला+लुक्+णिच्+शप् तिप्)
 and विलापयति (वि—ला+पुक् इ अति by ‘अति—’ 2570). All the
 forms mean the same thing. In the आत्त्वपक्षे i.e. in the case
 of ला there will be no नुक्, on the strength of the dissolu-
 tion or separation as ‘ली ई’. That is, this sort of प्रत्यय

bars the स्थानिवद्भाव or एकदेशविकृतन्याय; hence नुक् does not apply in 'ला' which is itself nothing but 'ली' by स्थानिवत्त्व or एकदेश-विकृतन्याय । 'प्रलम्भन—etc' (वार्त्तिक) —It has to be stated that ली is always or persistently replaced by ला (by आत्त्व) in the sense of deception (प्रलम्भन), oppression or overpowering (अभिभव) and respect (पूजा), when a non-श्-eliding affix follows. This varttika is essential for the next aphorism.

नित—। लीलीरिति । ली ला इत्यनयोर्दन्वात् षष्ठीविवचनम् । अनुवृत्तिः पूर्ववत् । 'ला' इत्यनेन ली (क्रादिः), लीञ् (दिवादि), ला आदानि (अदादिः) इति तत्र एवात्र गृहीत मिति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरः । तत्र आत्त्वेन लीलीङी लीभावो जायत इति ध्येयम् । लीयतेर्नुक् (न्) लातेस्तुलुक (ल्) इति विवेकः । तत्र नुक्ति—विलीनयति (विपूर्वाद्लीयतेर्णिच्) । नुगभावपक्षे तु वृद्धि-रित्याह—विलापयति (वृद्धौ लायि इति जाते शपि गुणः) । लुक्ति तु विलापयति (वि—ला + लुक इत्यादि) इति । लुगभावे 'अतिङो—' (२५७०) इत्यादिना पुक्—विलापयति । सर्वे तुल्यार्थकान्तदाह—वा घृतम् । अहो तैलघृतादिः । विपातनं द्वोक्करणम् । ननु 'लीलीङोः' प्राप्तः 'ला' इत्यस्त्रापि 'स्थानिवदादेश —' इति, 'एकदेशविकृतमनन्ववत्' इति वा कृत्वा नुगपि स्यात् । तत्राह—'ली' 'इ' इति । तथा च ईकारान्तस्य लीयतेरित्यर्थादिति भावः । लीहमिति । अत्र लुगागमो न । प्रलम्भनेत्यादि । वार्त्तिकमिदम् । प्रलम्भनं वचनम् । अभिभवः तिरस्कारः । अशिति इति एज्विषये । एवमेतेन लीयतेरात्त्वे कृते अकर्तृगोऽपि फले णावात्मनेपदार्थमाह—

२५८२ ॥ लियः संमाननशालोनीकरणयोश्च ॥१॥३॥७०॥

दी—। लीड्लियोर्णन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगोऽपिफले पूजाभिवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधि—

गच्छतोत्यर्थः । श्येनो वर्तिकासुक्तापयते । अभिभवतीत्यर्थः ।
वालमुक्तापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ।

The श्यन्त or causative लीङ् and ली become आत्मनेपद—even if the fruition does not rest upon the agent—in the senses of respect, overpowering and deceiving ; e. g. लापयते etc. शालीनीकरण = अभिभव or overpowering.

नित—। लिय इति । लिय इत्यनेन लीलीङ्गीयं हणम् । 'अनुदात्तलितः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । 'शेरणी—' (१।३।६७) इति च । तदन्तविधिः । तदाह—लीङ्-लियोन्वन्तयोरित्यादि । अकत्तुंगेऽपि फले इति । अन्यथा 'णिचथ' इत्येव सिद्धेरिति भावः । पूजाभिभवयोरिति सम्माननशालीनीकरणयोरथेः । प्रसम्भने इति । स्वस्यचकारेण पूर्वसूवात् 'गृधिवञ्चोः—' (१।३।६।६) इत्यस्मादेतदनुक्तापयत इति बोध्यम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२५६३ । विभेतेर्हेतुभये ॥६॥१॥५६॥

दी—। विभेतेरेच आत्तुं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेत् ।

आत्तु or आ is substituted for the एच् (ए etc) of भी when the प्रयोजक or णिजन्तकर्त्ता causes fear.

नित—। विभेतेरिति । 'आदेचः—' (६।१।४५) इत्यत आदिति एच इति आनुवर्तते । 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५२) इत्यतो विभाषा इति । 'विस्तुरीणो' (६।१।५४) इत्यतो णी इति च । तदाह—विभेतेरित्यादि । 'वा स्यात्' इत्यत उत्तरं णाविति योज्यम् । हेतुभये इत्यस्य विवरणम्—प्रयोजकाद् भयं चेदिति ।

२५६४ । भीस्मोर्हेतुभये ॥१॥६।३८॥

दी—। आभ्यां श्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्देतोश्चेद्

भयस्त्रयी । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो
भापयते ।

आत्मनेपद terminations (ते आते etc.) are used after भी and ऋि (followed by णि) i. e. छान्त भी and ऋि become आत्मनेपदी, provided the fear and admiration or astonishment arises (direct) from the हेतु or cause (even though the fruit of the action does not accrue to the agent). The word भय in the rule stands for or carries the sense of ऋय (derived from ऋि) also. मुण्डो भापयते—one who has shaved his head terrifies—पुक् by 'अतिङ्गी—' (2570) and आत्त्व by 2593 In the alt. case there will come in षुक् by the next rule—

नित— । भीष्मोरिति । अत भीष्मोरिति व्यत्ययेन षष्ठीत्याह—आभ्याम् इति पञ्चम्यन्तेन । स्यन्ताभ्याम् इत्यादौ पूर्ववदनुवर्तिषीध्या । हेतुभये—इत्यस्य विवरणं—हेतोः (प्रयोजकात्) चेत् भयस्त्रयी । ननु सूत्रे 'भय' इत्थीवाप्ति । तत् ऋय इति कुत इत्यत आह—सुवभयग्रहणमिति । धात्वर्थोपलक्षणम् इति । धातोः ऋयतैरर्थस्य—ऋयरूपस्य (अपीति शेषः) उपलक्षणं याहकं संयाहकमिति वा । भापयते इति—'विभेतेहेतुभये' इत्यनेनात्त्रोक्तते 'अतिङ्गी—' (२५७०) इति पुक् । अवाप्यकर्तरी फले आत्मनेपदमिति विभाव्यम् । आत्त्वाभावपक्षे तु षुगागमः स्यादित्याह—

२५८५ । भियो हेतुभये षुक् ॥७३४०॥

दो— । 'भी' 'ई' इति ईकारः प्रस्त्रिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्सौ हेतुभये । भीषयते ।

The word भियः is the genitive form of भी which is the combination of भी + ई. Thus the meaning is—the aug. षुक् is attached

to the root भी ending in ई in षिच्, if the fear results direct from the cause (प्रयोजक). Thus (सुखो) भीषयते. The object of breaking up as भी+ई (which is found in the भाष्य also under 'स्थानिवदादेशः—') is to prohibit पुक् from the आच्च पच् which could claim the same by 'स्थानिवत्—' or 'एकदेश-विकृतन्याय'—

मित—। भिय इति । 'भी' 'ई' इति । एतच्च 'स्थानिवदादेशः—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एवं सत्यर्थमाह—ईकारान्तस्येति । एवञ्च ईत्वे सत्येव पुक् नान्वयेति आच्चपच्चे तन्निरासः फलितः । युक्ता भीषि इति जाते अपि गुणेन भीषयते इति । स्मयतेस्तु नित्यमाच्चं स्यादित्याह— ।

५५८६ । नित्यं स्मयतेः ॥६।१।५७॥

दो—। स्मयतेरेचो नित्यमाच्चं स्यासौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्दुभयस्मयावितुप्रक्तेर्नेह । कुञ्चिक-यैनं भाययति—विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति कारणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा—मनुष्यवाक् प्रयोज्य-कर्त्री विस्मापयते । तथा सिंहे विस्मापयन्निति ख्यन्तासौ 'शता'—इति व्याख्येयम् ।

आच्च is always substituted for the एच् of सि in षिच्— if the स्मय or astonishment comes from the हेतु or cause (प्रयोजक). Thus जटिलः—one having matted locks astonishes or excites surprise. Our explanation (in 'भीषारोः—') being

‘हेतोश्चेत्—,’ here in कुञ्चिकया—’ i.e, he (some one) terrifies him (a child etc) with a stick,—there is no chance of आत्मनेपद in भाययति (भो+णित्+शप्+तिप्=भै इ अति=भायि अति=भाययति by ‘सार्धधातुकार्जधातुकयोः’—2168). Here आत्त्व directed by ‘विभेतेः—’ (2593) does not come in for there is no हेतुभय here. Thus युक् also is barred. [Hence भापयति as in बालमनोरमा is wrong]. Similarly विस्माययति । Then how to explain ‘विस्मापयन्’ occurring in ‘विस्मापयन् विस्मितमात्महत्तौ’. [The full verse is as follows :—‘तमाय्येष्टह्य’ निगृह्योत्तधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्महत्तौ सिंहोरुसत्त्व’ निजगाद सिंहः ।”

रघु—2nd, 33 (sl.)

Eng.—“The lion, the oppressor of the cow, addressed that supporter of the good, in human voice, thus astonishing that lion-hearted scion of the race of Manu already astonished at his own plight.”

विस्मापयन्—(For Sans. Expl. see ‘मल्लिनाथ’ in the नित—below.)]

For, the astonishment there results from the ‘human speech’—मनुष्यवाचा which is the instrumental (करण). Otherwise i.e. had it been प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री instead of being करण, then विस्मापयन् would have been replaced by विस्मापयमान with शानच् and would not take शृट् as it has done. True i.e. the argument of yours (an imaginary opponent) is partly justified indeed but the reading, according to the sectarians (साम्प्रदायिकाः), is विस्माययन् (with two यकारs). Or—explain as मनुष्यवाक् which is प्रयोज्यकर्त्री i.e. प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री herself

excites surprise. Then with her i.e. through her instrumentality, the lion causes surprise. Thus the षिजन्त form takes षिच् again and then श्त्. Thus :—

स राजा विस्मयते (non-casual form),

मनुष्यवाक् तं विस्मापयते (casual form),

सिंहः मनुष्यवाचा तं विस्मापयति (again casual) so that स्मि + षिच् = स्मापि whence स्मापयते and स्मापि + षिच् = स्मापि (first षि eliding which see चोरयति under खन्ताषिच्—2578) whence स्मापयति ।

Remark—Bhattoji's attempt to explain विस्मापयन् is roundabout. Hence we prefer the reading विस्माययन् to विस्मापयन्. Mallinath also here reads विस्माययन् and rejects विस्मापयन् as he finds that the aug. पुक् has no scope herein.

मित—। नित्यमिति । 'आदिचः—' (६।१।४५) इत्यत 'आदिच' इति । 'चिस्क्रु रोः—' (६।१।५४) इत्यतो 'चौ' इति, 'विमितेः—' (६।१।५६) इत्यतो हेतुभये इति चानुवर्तते । तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि । विस्मापयते इति । वि—स्मि + षिच् + शप् तिप् इति स्थिते वृद्ध्या औ इति जाते अनेन आत्वम् । ततः 'अतिङ्गी—' (२५७०) इत्यादिना पुकि 'सार्वधातुकार्हा—' (२१६८) इति गुणे आयादेशे च रूपम् । 'भीष्मोर्हेतुभये' इत्येन 'हेतुभये' इति 'हेतोश्चेद्वयस्मयौ' इति व्याख्यातम् । इदानीं तादृशव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति—इत्युक्तेनेह इति । इह भाययति इत्यत आत्वम् आत्मनेपदञ्च नेति भावः । अत्र हि 'कुञ्चिकया' इति करणादेव भयं न तु हेतोर्जनात् । अतएवात्र वृद्ध्या आयादेशे च भायि इति जाते तस्य सार्वधातुकगुणेन भाययति इति । एवं विस्माययति । कथं तर्हीति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्यवयस्त्रिंशत्तमश्लोकस्य उत्तरार्द्धे 'विस्माययन्' इति पाठं विस्मापयन् इति मन्वानसस्य दुरूपपादत्वमुत्पश्य—पूर्वपक्षयति, 'मनुष्यवाचा' इतीति । अन्यथेति । आत्मनेपदे सतीत्यर्थः । अथाहोङ्गीकारपूर्वकं समाधानमाह सत्यमिति । 'विस्माययन्' इति पाठस्यैव औपयिक-

तरत्वं प्रीत्य प्राह—विस्माययन्नित्येव इति । साम्प्रदायिकाः इति—मङ्गिनाद्यादयोऽभि-
युक्तव्याख्यातारः इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह यदिति । प्रयोज्यकर्त्तृति । प्रयोजककर्त्तृ
इत्येवाव वाच्यम् । यद्वा प्रयोज्यः कर्त्ता यस्याः सति समाधेयम् ।

अयमताभिप्रायः ।—(१) राजा (दिलीपः) विस्मायते (अण्जन्तावस्था) ।

(२) मनुष्यवाक् (प्रयोजककर्त्तृ) राजानं विस्मापयति (णिज-
न्तावस्था) ।

(३) सिंहः (प्रयोजककर्त्ता) मनुषवाचा (करणेन) राजानं
विस्मापयति । ततश्च शता—शब्दप्रत्ययः = सिंहो विस्मा-
पयन् (णिजन्तस्य—णिजन्तावस्था) ।

आपि = स्यन्तासौ, प्रथमखिलोपे आपि इत्येव स्थिते गुणाद्यादेशाभ्यां विस्मापयतीति
सिध्यति । यद्यपि शब्द-न्दुशेखरे तस्त्वबोधिन्यां चै' व्याख्यानं समर्पितम् तथापि एवं
सर्वतानवस्था स्यादिति 'विस्माययन्' इत्येव पाठो महाकवेः कालिदासस्याभिप्रायः ।
अतएव मङ्गिनाद्योऽपि 'विस्माययन्' इत्येव पपाठ तथाचात्र सञ्जीवनी—

“तमार्थ्यगृह्य' निरुद्धीतधेनुसंनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमःस्रुतौ सिंहोरुसत्त्व' निजगाद् सिंहः ॥ ३३ ॥

सञ्जीवनी :—“निरुद्धीता पीडिता धेनुर्धेन सः सिंहः आर्याणां सतां गृह्य' पक्षम्
(“पदास्यै रिवाद्यापक्षेषु च” इति काप्) । मनुवंशस्य केतुं चिद्गुं केतुवद्व्यावर्तकम् ।
सिंह इव ऊरुसत्त्वः महाबलः तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे, अभूत्—
पूर्वत्वाद् विस्मितम् [कर्त्तरि क्तः] तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन्
विस्माययन्नायर्थ्यं प्रापयन् निजगाद् । ['भिङ् इवङ्मने' इति धातोर्णिञि शब्दो षायादेशे
शब्दप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । “विस्मापयन्नि”ति-पाठे पुगागमनावं
वक्तव्यं तच्च “नित्यंस्मायतेः” इति हेतुभयविवक्षायामीवेति “भीष्मोर्हेतुभये” इति
आत्मनेपदे 'विस्मापयमान' इति स्यात् । तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं
सिद्धम् करणविवक्षायां न कश्चिद् दीषः” इति] ।

२५८७ । स्फायो वः ॥७३।४१॥

दी— । णी । स्फावयति ।

Eng.—Easy.

मित— । स्फाय इति । सुगमम् । 'स्फायी वृद्धौ' इति भीवादिको धातुः ।
अलोऽन्वपरिभाषया यकारस्य वकार इति विवेकः ।

२५८८ । शदेरगतौ तः ॥७३।४२॥

दी— । शदेर्णो तः अन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति ।
गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । शदेरिति । स्पष्टम् । शातयति—तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ।

२५८९ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥७३।४३॥

दी— । णी । रोपयति—रोहयति ।

२६०० । क्रीड्जोनां णी ॥६।१।४८॥

दी— । एषामेच आत्तुं स्याण्णौ । क्रापयति । जापयति ।
अध्यापयति ।

मित— । क्रीडित्यादि— । क्री + इड् + जीनामिति क्तिदः । डुक्रीड् द्रव्यविनि-
मये, 'इड् अध्ययने,' 'जि जये'—इत्येषां तन्नात् यथैवहुवचनम् । 'आदेचः—'
(६।१।४३) इत्यत्र 'आदेच' इत्यनुवर्तते । तदाह—एषामेच इत्यादि । आत्त्वे कृते
'अर्त्तिङ्गी—' (२५७०) इत्यादिना पुक्ति रूपम् । इड् प्रायेणाधिपूर्वस्तदाह—
अध्यापयतीति । लुङि चङि अचिक्रपत् । अजीजपत् । अधिपूर्वस्येडस्तु अधि इड्
चङ्, तिप्, इति स्थिते विशेषमाह—

२६०१ । णौ च संशङ्कोः ॥२।४।५१॥

दी— । सन्परि चङ्परि च णौ इङो गाङ् वा स्यात् ।

अध्यजीगपत्—अध्यापिपत् ।

In गाङ्गादेशपक्ष—अध्यजीगपत्, Otherwise अध्यापिपत् । In सन्—
अधिजिगापयिषति—अध्यापिपयिषति ।

नित— । णाविति । 'इङ्' (२।४।४८) इत्यत्र इङ् इति, 'गाङ् लिटि' (२।४।४९) इत्यतो गाङ्गिति, 'विभाषा लृङ् लृङोः' (२।४।५०) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । च संशङ्कोरिति सप्तमीद्विवचनम् णावित्यस्य विशेषणम् । तत आह—
सन्परि चङ्परि च णावित्यादि । तत्र गाङ्पक्षे—अध्यजीगपदिति । अधि षट् इङ् णित् चङ् तिप् इति स्थिते गाङ्गादेशे—पुकि च अधि अनापि अत् इति जाते 'गापि' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'णौ चङ्—' (२३१४) इतुपधाङ्स्वे, अम्यासस्य ङस्वे तस्य 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इति दीर्घे, 'गर्निटि' (२३१३) इत्युत्तरखण्डे णिलोपे च रूपसिद्धिः । गाङ्भावे तु—'क्रीङ्जीनामि'ति आत्वे, 'अतिङ्ङी—' इति पुकि 'आपि'इति जाते पि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत् प्रक्रियया अध्यापिपदिति । अत्र आडागमः । 'अजादेर्दितीयस्य' इति पि—शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र सन्वदभावदिर्ग । अत्र अध्यजीगपदित्यत्र 'णिज्निमित्तस्य गाङ्गः द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवदवाधो निषेधा वा न शङ्क्यः । सर्वताभ्यासोत्तरखण्डे आद्योच् अखणोऽस्ति तत्रैव स्थानिवदभावी निषेधो वेत्युक्त्वात्' इत्यादि तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । एतच्च मूलानुवादमात्रम् । तथाच 'इच्च गणः' (२५०३) इति सूत्रे मूले 'अननदि'ति पदसाधनावसरं—'यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिहिते रूपे वाच्योऽलभ्यते तत्रैवाद्यं निषेधः' (णित् अजादेशो न—' इत्येवंरूपः) इत्युक्तं व्याख्येयं तत्रास्माभिरपीति दिक् ।

२६०२ । सिध्यतेरपारलौकिके ॥६।१।४८॥

दी— । ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरिच आत्वे स्याण्णौ । अन्नं साधयति, निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके'

किम् । तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्ररयति
—सिध्यति तापसं तपः ।

आत्त्व or आ, when णिच् follows, is directed to the एच् of सिध्—denoting a sense as 'belonging to this world.' Thus अन्नं साधयति i.e. boils rice—which is an worldly affair. But in the sense of पारलौकिक or in a sense belonging to the other world, there is no आत्त्व as सिध्यति तापसं तपः i. e. penance enables (or causes) the ascetic to ascertain the तत्त्व (the twenty-five elements or the nature of the Supreme Being).—whence final emancipation results and this sort of sense is quite foreign to this world.

मित— । सिध्यतेरिति । 'आदेशः—' इति, 'क्रीड्जीनां णी' इति चवर्तते । परलौके भवः पारलौकिकः । न तथा अपारलौकिकः, ऐहलौकिक इत्यर्थः । अत आह—ऐहलौकिकेऽर्थे इत्यादि । अन्नं साधयति इति । अन्ननिष्पादनं तदुत्था तन्नित्या-
खिन्नेव हि लोके भवति । अत आत्त्वं भवति । तापसः सिध्यतीति । नैतदुदाह-
रणम्, अत्र गौरभावात् । किन्तु सिध्यतेरर्थप्रकाशनमात्रमेतत् । अतः 'सिध्यति' इत्येवोदाह-
रणमिति बोध्यम् । अत्र तपः कर्त्तुं । तपः तापसं सिध्यति—तत्त्वनिश्चयाय प्रेरय-
तीत्यर्थः । तत्त्वनिश्चयस्यात्मस्वरूपावधारणं पञ्चविंशतितत्त्वसाक्षात्कारो वा । उभय-
वापि अर्थोऽयमासुषिक एव न लोहिक इति नात्र एव आत्त्वमित्यलम् ।

२६०३ । प्रजने वीयते ॥६॥१॥५५॥

दी— । अस्यैच आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति—
वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया
गोहः' (२३६४) । गूहयति ।

आत्, when चि follows, is optionally enjoined for the एच् of the root वी ('गतिव्याप्तिप्रजनकान्ति—' अदादि) in the sense of प्रजनन or conception. Thus वापयति etc. i.e. the पुरोवायु (wind blowing aface or the rainy wind) causes the cow to conceive. In the आत्त्वपच्च=वापयति where पुक् comes in by 'अतिङ्गी—' (2570) ; then गुण and अयादेशः । But आत्त्व being wanting—वाययति with वृद्धि, आयादेशः, गुण and अयादेशः । ऊदुपधायाः etc.—explained. गृहयति—here ऊत्त्व bars the लृटुपधगुण ।

मित—। प्रजने इति । 'आदिचः—' (६।१।४६), 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१), 'चिस्फुरोर्णौ' (६।१।५४) इति पूर्वसूत्राणि । तदाह—अस्यैच आत्त्वमित्यादि । अत्र वीद्यतेरिति वकानिद्देशो न तु श्यना (धातुस्तु—वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु—अदादिः) । तेन 'व्ये जोऽपि गृहणमिति केचित् । तन्नोति शब्दोद्देशेखरे स्पष्टम् । प्रजनं गर्भगृहणम् । तदाह—गर्भं गृहयतीत्यर्थः । पुरोवातकाले (वर्षासु) गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । वापयतीति—आत्त्व कृते 'अतिङ्गी—' इत्यादिना पुकि रूपम् । तदभावे वृद्धिः, आयादेशः, गुणाद्यादेशौ—वाययति । णिचि गृहतेर्लृटुपधगुणे प्राप्ते तद् वारयन्नाह—'ऊदु—' इति । अतएव ऊदादेशेन—गृहयतीति सिद्धम् ।

२६०४ । दोषो णौ । ६।४।६० ॥

दी—। 'दुषः' इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत् स्याण्णौ । दूषयति ।

मित—। दोष इति । 'ऊदुपधायाः' (६।४।८६) इति पूर्वसूत्रम् । तदाह—दुष्यतेरित्यादि । दुष इति सुवचमिति । 'दोषो णौ' इत्यनुक्ता 'दुषो णौ' इति वक्तुमुचितमित्यर्थः । गुणनिद्देशस्य व्यधत्वात् स्पष्टतरत्वाच्चति भावः ।

२६०५ । वा चित्तविरागे ॥ ६।४।६१ ॥

दी— । विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति—दोषयति वा कामः । 'मितां ङ्खः' (२५६८) । भ्रादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । 'जनीजूष्—' (ग, सू, १८८), जनयति—जरयति । जृणातिस्तु—जारयति । 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः' (वार्तिक) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । 'मृग—' इति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु ङपादिश्चिञ् । 'चिस्कुरोर्णौ' (२५६९) (इति वा आत्तम्). चपयति—चययती-तुप्रक्तम् । चिनोतीस्तु—चापयति—चाययति । स्फारयति—स्फोरयति । अपुस्फरत्—अपुस्फुरत् ।

क्त is optionally substituted for the उपधा of दुष् in चिच् when it (दुष्) denotes a spirit of renunciation. 'चित्तम्—' i.e. cupidity acts upon heart. जारयति—derived of जृष् वयोहानी घटादि । जृणातिः i. e. of जृ वयोहानी ऋदि which is not घटादि । 'रञ्जेर्णौ—' (वार्तिक)—It has to be stated that रञ्, drops its न in चिच् in the sense of hunting.' Thus रजयति. But रञ्जयति पक्षिणः—catches the birds. In a sense other than hunting—रञ्जयति मृगान्—pleases the beasts or deer. etc. चापयति etc.—by 'चिस्कुरोर्णौ' and 'चित्तम्—'.

मित— । वेति । दुष्यतेरुपधाया क्तस्वादा णौ चित्तविरागेऽर्थे सति । दूषयतीत्यादि—विषयविमुखतासुत्पादयतीत्यर्थः । जरयतीति 'जूष्' इत्यस्य चिच्चेन घटादित्वादुपधाङ्खः । जारयतीति 'जू' इत्यस्य क्रियादिकस्य तु तथात्वाभावात् तथा । रञ्जेर्णौविति—वार्तिकमिदम् । अर्थः स्पष्टो मूलैः । आखेटकं मृगया । रजयति

सुगान् इति । इननार्यमनुसन्दधातीत्यर्थः । एवं रक्षयति पक्षिण इत्यत्र । मृगकर्मकत्वा
भावादत्र गलोपो न । रमणादन्यतीति । मृगयाभिन्नार्थे इत्यर्थः । अन्यत् सुगनम् ।
अपुस्फुरत्—आत्वपक्षे उपधाङ्स्वेन रूपम् । तदभावे—अपुस्फुरत्—णिचि अजा-
देशनिषेधात् स्फुरित्त्वस्य द्वित्वम् ।

२६०६ । उभौ साभ्यासस्य ॥८४॥२१॥

द्वौ— । साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो
निमित्ते सति । प्राणिणत् ।

Both the नकारs of the root अन् along with the अभ्यास
i.e. after duplication, become cerebral when any cause exists
(in a prefix such as प्र etc). Thus प्राणिणत्—here after णिच्-
कार्ये, णि is doubled. Then the अभ्यास णि being meaningless
and the second णि being intervened by first, there was no
chance of णत्व. Hence the importance of the rule.

नित— । उभाविति । 'रषाभ्यां नो णः—' (पा४।१) इत्यधिकृतम् ।
'उपसर्गादसमासिऽपि—' (पा४।१४) इत्यस्मात् उपसर्गादित्यनुवर्त्य (उपसर्गरूप)
निमित्ते सतीति व्याख्यातम् । 'अनितेः' (पा४।१२) इति च वक्षते । तदाह—
साभ्यासस्यानितेरिति । अभ्यासेन सहितस्य 'अन प्राणने' इत्यस्य, इत्यर्थः । एतेनैतत्—
सूत्रेण द्वित्वाद्दृष्टं णत्वमिति ज्ञापितम् । न च तादृशज्ञापने फलं नास्तीति वाच्यम् ।
प्र आट् अन् इ अत् इति स्थिते हि णिच्कार्यादनन्तरं 'णि' इत्यस्य द्वित्वे
सति 'अनिते'रिति अभ्यासस्य णत्वं न भवति तस्यानर्थकत्वात् । तथा उत्तर-
खण्डस्यापि न भवति तस्य अभ्यासेन व्यवहितत्वात् । एवमुभयत्राप्यप्राप्ते णत्वे
वचनम् । न च 'पूर्ववाचिर्ज्ञीयमद्विर्वचने' इति न्यायाद् द्विर्वचने पूर्ववाचिर्ज्ञीयत्वा-
भावेन अनितेरित्यनेन कृते णत्वे ततो द्वित्वमित्यपि वाच्यम् । एतेनैव सूत्रेण
तस्य (न्यायस्य) अनित्यत्वज्ञापनात्, अत्र तदप्राप्तेः । ननु तथापि 'णिचिअच

‘अदेशो न द्वित्वे काव्ये’ इति निषेधाद्ब्रुव णिच्काव्यं प्राग् न भवतीति धेत् । न ।
 ‘यव द्विरुक्तौ अभ्यासीत्तरखण्डे आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिहिते रूपे वा अवर्णा
 लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः’ इत्याह्लादव तत्राविधावर्णस्य काव्यनुपलब्धादित्यपास्तम् ।
 एवंप्रकारेण द्वित्वे अनेन णत्वे णिलोपे च रूपम् ।

२६०७ । णौ गमिरबोधने ॥२॥४॥४६॥

दी— । इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु
 प्रत्याययति । ‘इन्वदिकः’ (वार्तिक) । अधिगमयति ।
 ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ (२५७४) । ‘हो हन्तेः—’ (२५८)
 इति कुत्वम् । घातयति । ‘ईष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्’
 (वार्तिक) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये
 षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु ‘अजादे-द्वितीयस्य’
 (२२७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐषिं प्रयत्—
 ऐषिं प्रयत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चडि षकार एवाभ्यासे
 श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन
 प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः ॥ निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन
 तुल्योऽर्थः । तेन “प्रार्थयन्ति शयनोल्लिखितं प्रिया” इत्यादिसिद्धम् ।
 एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्तणिच्प्रकरणम् ।

The root इण् (to go) is replaced by गमि (गम्) when णिच्
 follows, in a sense other than to cause to understand (अबोधने),
 e. g. गमयति । But in causing to understand—प्रत्याययति (प्रति—
 इण् + णिच् + शप् तिप् = प्रति + आययति) । The root इक् (to remember)

also is replaced by गम् in णिच् by the varttika 'इण्वत् इकः' । Thus अधिगमयति (अधि + इक् + णिच् शप् तिप्) i.e. आरयति । घातयति—clear in the text. 'ईर्ष्यतेः—' (varttika). The meaning is 'it has to be stated that either (i) the third consonant, or (ii) the third single vowel (ञच्) of the root ईर्ष्य (ईर् ष्य्) is duplicated. By the first explanation it is meant that this varttika forbids the duplication of the षकार (duplication of रकार or रेफ being barred by the prohibition 'न न्द्राः—' 2446), while the second explanation suggests that this varttika takes effect in the सन्नन्तप्रक्रिया as a special injunction barring the application of 'अजाद्वितीयस्य' (2176). [Thus it is important to observe that the 2nd expl. has nothing to do here and has been stated with the first in connection with the explanation of the varttika which is ambiguous. Here the first expl. and the rule 'अजाद्वितीयस्य' will apply]. Thus by the first expl. we have ऐर्षियत् with the duplication of the षकार alone, the third consonant (ईर् ष्य) after the prohibition of द्वित्व of the रेफ by 'न न्द्राः—,' and by 'अजाद्वितीयस्य' we have ऐर्षियत् [आट् ईर् षि षिय् ञच् तिप्] with the duplication of षि, the second vowel (along with ष्य) after the prohibition as above. To answer as to why the second explanation does not apply here Bhattoji says द्वितीयव्याख्यायाम् etc. i.e. in आट् ईर्ष्य णिच् ञच् तिप्, षकार alone and not षकार also is heard in the अभ्यास due to हलादिशेष. द्वित्व, however, is of the second (vowel) षि—for here the varttika has no scope as there is no third ञच् present here.

In कृत्प्रकृतौ or causal form, the root whence the action or idea of casuality has disappeared (निवृत्तप्रेषण), bears the same sense as it did in its original or primitive form. Thus expressions like 'प्राथयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः'—(माघकाव्य ?) see tika below).—'The lovers (women) urge on rising from the bed etc. are explained (as grammatically correct). Thus the same to be understood in all cases of transitive roots.

Here ends the कृत्प्रकरण in तिङन्त.

मित—। षाविति । 'इणो गा लुङि' (२।४।४५) इत्यत इण इत्यनु-
वर्तते । तदाह—इण इत्यादि । बोधनभिन्नार्थे इति वाक्यशेषः । प्रत्याययतीति ।
बोधयतीत्यर्थं । प्रतिपूर्वादिणः णिचि इडायादेशयोः कृतयोः शपि गुणेन रूपम् ।
लुङि तु इण्+णिच् तिप् इति स्थिते अडागने चङि अ इ णिच् चङ्
तिप् इति स्थिते 'वाणोदाङ्ग' बलीयः' इति प्राक् णिच्कार्यम् । ततश्च 'अचो
ञ्जिति' (२५४—७।२।१२५) इति इडायादेशे च आयि अत् भवति । न च
'इणो यण्' (२४५५—६।४।८२) इति यणा भाव्यमिति वाच्यम् । परत्वेन इडाया
तस्य बाधितत्वात् । ततोऽजादेशो 'तीयस्य' इति यिञ्देशस्य द्वित्वम् । तस्य उत्तर-
खण्डे णिञोपः । प्रत्याययत् । न च 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधात्
द्वित्वात् प्राक् अजादेशो (णिच्कार्यरूपः) नेति वाच्यम् । 'यव द्विरुक्तौ अभ्यासो-
त्तरखण्डस्य आयोऽन् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तवैवायं
निषेध' इत्युक्तत्वात् ('इ च गणः'—२५७१) । अधिगमयतीति—आरयतीत्यर्थः ।
घातयतीति । उपधाङ्गिः । लुङि अजीघतत् । ईर्ष्यतेरिति । वार्त्तिकम् ।
तस्यार्थं स्वयमेवाह—इति वाच्यं इति । द्वित्वमिति शेषः । एतच्च व्याख्यानद्वयमपि
भाष्यारूढमिति श्रेयम् । आयि इति । तृतीयव्यञ्जनद्वित्वपक्षे इत्यर्थः । षकारस्य

द्वित्वं वारयितुमिति । 'न न्द्राः—' (३४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात्
 'अजादे द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्य षकारस्यापि द्वित्वं वारयितुमिदं वार्तिकं
 प्रयोजनमिति प्रथमपक्षार्थः । तथा च्, आट् ईर् प य् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते
 तृतीयव्यञ्जनस्य यकारमावृत्तौ द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डे खिलोपः । आट्येति
 ह्रस्वः । ऐर्ष्यं यत् इति प्रथमपक्षलभ्यं रूपम् । द्वितीये लिति । तृतीयैकाचो
 द्वित्वपक्षे इति भावः । अपवादतयेति । ईर्ष्यं + इट् + सन् इति स्थिते थिस् इत्यस्य
 द्वित्वं वारयितुमित्यर्थः । सन्नन्ते इति—न त्वत् ख्यन्ते इत्यभिप्रायः । प्रवर्तते
 इति । ईर्ष्यंतेरिति वार्तिकमिति शेषः । ननु तर्हि तृतीयव्यञ्जनपक्षे यकार—
 मातस्य द्वित्वेन ऐर्ष्यं यत् इत्यस्य सिद्धावपि तृतीयैकाचो द्वित्वाभावेन उक्तवार्तिका-
 प्रवृत्तेः—'ऐर्ष्यं यत्' इति कथम् । तत्राह—द्वितीयव्याख्यायामिति । षकार एवा-
 भ्यासे श्रूयते इति । आडागमेन ऐर्ष्यं + णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'न न्द्राः—
 —' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् तृतीयव्यञ्जनस्य च वैकल्पिकद्वित्व-
 फलकतया सकृत्प्रवृत्तत्वेन पुनःप्रवृत्तत्वात् णिच्कार्थ्यादूर्ध्वं 'धि' इत्यस्य द्वित्वे
 छलादिशेषादनन्तरमभ्यासे इकारसहितः षकारः श्रूयते इति भावः । द्वित्वं तु
 द्वितीयस्यैवेति । अजादेरित्यनुसारादिति यावत् । नन्वं 'तृतीयैकाचो वा' इति
 यदुक्तं तस्य का गतिस्तत्राह—तृतीयाभावेनेति । अयमभिप्रायः—ईर्ष्यंतेरिति वार्तिकं
 व्याख्यानद्वयसहम् । तत्र प्रथमव्याख्यानं ख्यन्ते प्रवर्तते द्वितीयस्तु यद्यप्येवोक्तं
 तथापि तत् सन्नन्ते एव प्रवर्तते इत्यव्यगन्तव्यमिति ॥ निवृत्तप्रेषणाद् धातोरिति ।
 हरिकारिकाया एकतराङ्गमिदम्—

अवस्थां पञ्चमीं माहुर्ख्यं न्ते तां कर्मकर्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिघाते ।—इति ।

इदञ्च वीरणाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ।

निवृत्तं प्रेषणं प्रेरणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः । प्रेषणार्थे एव हेतुमन्त्रेः

प्रवृत्तिरस्येऽपि इदानीं तादृगर्थस्याविवक्षातः केवलं णिजेव प्रयुज्यते । अर्थस्य
 णिज्जूरहितदृश्यां यथासीत् तथैव सत्यपि णिचि वृत्तं इत्यर्थः । अत आह—
 युक्तेन तुल्योऽर्थ इति । युक्तेनेति णिज्जूरहितेन प्राकृतेनेति यावत् । तादृगर्थ—
 उदाहरणमाह—तेन प्रार्थयन्तीति । प्रार्थनां कुर्वन्तीत्यर्थः । माघकाव्यस्यल्लोकां-
 शोऽयमिति बहवः, परन्तु तत्र तत्रोपलभ्यत इति मूलं सद्ग्यम् । प्रिया इति
 कृत्तृपदमन्यत् स्पष्टम् ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तणित्प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तसन्-प्रकरणम्

२६०८ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥३।१।७॥

दो— । इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्द्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्धतः' (२३१७)—पठितुमिच्छति पिपठिषति । 'कर्मणः' किम् ? गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । 'समानकर्तृकात्' किम् ? शिष्याः पठन्त्वितोच्छति गुरुः । वाग्रहणात् पक्षे वाक्यमपि ॥ 'लुङ्सनोर्घसलृ' (२४२७) । 'एकाच उपदेशे—' (२२४६) इति नेट् । सस्य तत्तुम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । 'ईष्यतेस्तृतीयस्य' (वार्तिक) इति यिसनोर्द्वित्वम् । ईष्यियिषति—ईषिषिषति ।

In the sense of wish, the affix सन् is optionally attached to a root which has the object of wish (इषि) for its object and of which the subject is the same as that of the verb expressing wish. Here the affix सन् is (to be known as) आर्द्धधातुक due to the Panini's ordaining with the utterance 'धातोः' in the rule. (It is, therefore, important to observe that the want of the expression 'धातोः' in the rule 'गुप् तिङ् किदभ्यः सन्' (2393) makes the affix सन्

there a सार्धधातुक and not आर्धधातुक) । Now this सन् being आर्धधातुक and वलाटि, the aug. इट् comes in by 'आर्धधातुकस्त्रेड् वलादेः' (2184) as also द्वित्व takes effect by 'सन् यङोः' (2395). Thus पठ् इट् सन् (no शप् for सन् is आर्धधातुक) = पपठ् इट् स = पिपठिष by 'सन् यतः' and 'इष् कोः, आदेशप्रत्यययोः' । Then पिपठिष is to be considered as a separate root (सन् नन्तधातु) by 'सनाद्यन्ताः—' (2308) and consequently by शप्. तिप् we have पिपठिषति by 'अतो गुणे' ॥ शिष्याः etc— Here the subject of पठन्ति differs from that of इच्छति । For the acceptance of 'or' in the rule, the very expression 'पठितुम् इच्छति' will serve as an alternative of पिपठिषति । सस्य तत्वम् i.e. by 'सस्यार्धधातुके' (2382) जिघत्सति by 'कुहोचुः' (2245); of the root ईर्ष्य, यि i.e. the यकार and the affix सन् (स) is duplicated by the varttika 'ईर्ष्यं तिसृष्टीयस्व'—explained under 'शौ गमिः—' (2607). Thus ईर्ष्यं यिषति (when यकार with इट् is doubled) and ईर्ष्यं यिषति (when सन् is doubled).

नित— । अथ सन्प्रक्रियां निरूपयितुम् धातोरिति सूत्रमवतार्य व्याचष्टे इषिकर्मण इति । धातोरिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र लिङ्गम् समानकर्तृकादिति । कर्मण इति समानकर्तृकादिति च धातोर्विशेषणम् । इच्छायामिति चार्थप्रकाशनम् । तदाह—इषिकर्मण इषिकोक्तकर्तृकादित्यादि । 'इषिणा' इति द्वितीयान्तं 'समान' इति सूत्रगतशब्दात् 'केन समान' इति प्रश्नोक्तं लभ्यते । सन्प्रत्यय इति । एतच्च 'गुप्तिजङिदभ्यः सन्' (१११५) इत्यतोऽनुवर्तते । ननु सूत्रे 'कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यनयोश्चरणादेव धातोरिति निगमयितुं शक्यं तथापि 'धातो'रिति विशिष्योच्चारणं कथं, तत्राह—धातोर्विहितत्वादिति । अतएव 'गुप् तिज्—' इत्यत्र तादृशविधानाभावात् तवस्य—सन्ः आर्धधातुकत्वं नेतृत्वं प्राक् । इडिति । 'आर्धधातुकस्त्रेड् वलादेः' (२१८४) इत्यनेनेति बोध्यम् । द्वित्वम् इति—'सन् यङोः' (२३४५) इत्यनेनेति भावः । तदेवं—पठ् + सन् = पठ्, इट् सन् = पठि +

स = पठि पठि स = पपठिष = पिपठिष + शप् + तिप् = पिपठिषति 'सनाद्यन्ता—'
 इति धातुत्वात्—शपि सति 'अतो गुणे' इति पररूपम् । एवमन्यवापि श्रेयम् । शिष्या
 इति—अथ समानकर्तृकत्वाभावात् पठतेः सन् न । वायहण्यादिति । पठितुम् इच्छती-
 त्यप्राक्ताच् साधित्यर्थः । अथ अदेः सनि घसुलभावं आरयितुमाह—लुङ्सनी-
 रिति । सस्य तत्वमिति—'सः स्याङ्धातुके' (२३४२) इत्यनेनेति श्रेयम् ।
 ईर्ष्यतेरिति । व्याख्यातं वार्तिकमिदं प्राक् 'गौ गमिः—' (२६०७) इत्यत्र ।
 यिसनीरिति । प्रथमव्याख्यायां तृतीयव्यञ्जनस्थेति वकारमात्रस्य द्वित्वम् । 'यि'
 इतीकारस्तु उत्पत्स्वमानम् इङ्विधिमादाय । द्वितीयव्याख्यायां तु 'तृतीयैकाच्'
 इत्यादिः सन् एव द्वित्वम् । तदेवं प्रथमपक्षे 'इर्ष्यिषिषति' इति द्वियकारकं रूपम्
 इडागमस्य । द्वितीयपक्षे तु 'ईर्ष्यिषिषति' इति त्रिसकारकं रूपम् । पत्वं तु
 इष्कोरित्यादिना । 'षि' इति 'सन्वतः' इत्यनेनाभ्यासस्येतुम् । 'ईर्ष्यि' इत्यत्र
 इकारस्तु इडागमफलमिति श्रेयम् ।

२६०८ । रुदविदमुषग्रहिस्त्रपिप्रच्छः संश्च ॥१।२।८॥

दो— । एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति ।
 विविदिषति । मुमुषिषति ।

सन् and क्त्वा following these roots are to be considered
 as कित्स. The object of making them कित् is to bar the गुण
 of the उपधा of रुद्, विद् etc due by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus
 रुरुदिषति etc.

मित— । रुदित्यादि समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । तदाह—एभ्य इति ।
 'भृङ्मृदगुध—' (१।२।७) इत्यतः 'क्त्वा' इत्यनुवर्त्तते । तदाह—सन् क्त्वा चेति ।
 एतच्च संशेति चकारात् समुच्चोयते । 'असंयोगाज्जिद् कित्' (१।२।५) इत्यतः
 क्तिदित्यनुवर्त्तते । तदाह—कितौ स्त इति । अतएव 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुण-
 निषेधेन रुरुदिषति इत्यादि सिद्धम् । 'हलन्ताश्च' (२६१३) इत्येव कित्सि सिद्धे

रुद्विद्वेत्यादीनां विशिष्य ग्रहणम्: 'रलो वृपधात्—' (२३१७) इति विकल्पो मा भूदित्येवमर्थम् । किञ्च, 'न क्त्वा सेट्' (३६२२) इति निषिद्धस्य किञ्चस्यात्र विधानार्थं ग्रहणम् । अपिप्रच्छीम् क्त्वायामेव किलं विहितम् । अतो यथा अवापि स्यादित्येवमर्थमनयोयं ग्रहणम् । अत्र 'विद्' इत्यनेन वेत्तेरेव ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी । नागिगस्तु 'लक्ष्यानुरोधात् वेत्तेः सर्वस्यैव ग्रहणमित्याहुः' रित्याह । एषां क्त्वायां रुदित्वा, विदित्वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

२६१० । सनि ग्रहगुहोश्च ॥७॥२॥१२॥

दी— । ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इण्ण स्यात् । 'ग्रहिञ्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।

The aug. इट् is not enjoined to the affix सन् when it (सन्) comes after the roots ग्रह, गुह, and those that end in उक् प्रत्याहार । The षत्व of सन् is असिद्ध ; so भष्भाव is effected i.e. ग्रह्+सन् by सम्प्र. first becoming—ग्रह् स or ग्रह् स by 'हो डः' (8. 2. 31), next ग्रह् स by 'षढोः कः सि' (8. 2. 41) ग्रह् ष by 'इष् कौः' (8. 3. 57) finally घृक् ष by 'एकाचो वशी भष् भषन्तस्य सध्वोः', जि (of जिघृक्षति) being the result of duplication, चुत्व and इत्तु. But it should be observed that not only the fact of असिद्धत्व of षत्व but also that of कत्व leads to the occurrence of भष्भाव, for कत्व having first come in there is no भषन्तत्व of ग्रह्. Hence it is better to say षत्वकत्वयोरसिद्धत्वात् or simply कत्वस्यासिद्धत्वात् as षत्व takes effect last. सुषुप्सति by 'वचिस्वपि—' (2409).

मित— । सनीति । 'श्रुक् किति' (७१२११) इत्यतस्तदन्तपरिभाषया

‘उगन्तात्’ इति चकारिण्य सम्बन्धते । ‘नेङ् वशि कृति’ (७।२।८) इत्यादौ नेङिति चानुवर्तते । सनीति च षष्ट्यस्य वाचकम् । तदाह—यद्देगुहेरित्यादि । यद्दिञ्जेति । यद् + सन् तिप् इति स्थितेऽनेन यद्; सम्प्रसारणसकारः, सनीत्यानेन सनः कित्तात् । एवं गृह् सन् इति जाते ‘हो षः’ (८।२।३१) इति ङत्वो कृते गृह् स इति सम्पद्यमाने ‘पटो कः सि’ (८।२।४१) इति कत्वो ‘इण्कोः’ (८।३।५७) इति षत्वो च गृह् ष इति भवति । तत्र गृह इत्याद्य ष्ट इति भष्भावी विधेयः । तत्राव दुर्लभम् भूपन्तलस्य सलस्य चाभावादित्यत आह—सनः षत्वस्येति । षत्वकत्वयोरसिद्धत्वादित्यावात् वाच्यम् । यदा—केवलं कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम् । कत्वमादायापि षत्वविधानसामर्थ्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् । एवं भष्भावेन द्वित्वादिना च जिह्वयति इति । सुषुप्सतीत्याव त् ‘रुदविद—’ इति सनः कित्तात् ‘वचिस्वपि—’ (२४०८) इति सम्प्रसारणम् इण्कोरिति षत्वम् । अथ प्रच्छो विशेषे ‘दर्शयितुमाह— २६११ । किरञ्च पञ्चभ्यः ॥७।२।७५॥

दी— । कृ, गृ, टृङ्, धृङ्, प्रच्छ—एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् ‘उद्दिधीषु’रिति ? भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ।

[Meaning—easy]. ‘जिगरिषति—जिगलिषति by ‘अचि विभाषा’ (2541) ‘अत्रेटो दीर्घो नेष्टः—’ this is a vartika (इष्टि) found in the काशिकाहृत्ति though not in the भाष्य—meaning ‘इट् is here (in the cases of कृ & गृ) not lengthened (by ‘वृत्तो वा’—2391).’ How ‘उद्दिधीषुः’—(उद्—इ + सन् + उ) is formed ? (for, if इ is considered to be of this किरादि class, it would by इडागम have given उद्दिधरिषुः): Well, take it as a case of धृङ् (चवस्थाने) or धृञ् (धारणे) read in भ्वादि for thus it will not have इट् and by

‘अज्भनगमां—’ (२६१४) घृ will be घृ, then by ‘चृतो इडातोः’ (२३९०)—घिर् and then by ‘हलि च’ = घीर्.

मित— । किरयेति । ‘खिपूर्ङ्गज्ज्वां सनि’, ‘इडत्तार्ति व्ययतीनाम्’ ७।२।७३ (—७।२।६६) इत्यतोऽनुवर्त्तराह—सन इडिति । किर इति पञ्चम्यन्तं तच्च ‘कृ विलेपे गृ निगरणे, इड् आदरणे घृङ् अवस्थाने, प्रच्छ शीषायाम्’ इति किरादीनां पञ्चानां साहकन्तदाह एभ्य इति । पिपृच्छिषतीति—पूर्वप्रकृतत्वात् प्रागुपन्यासः । कित्वात् सम्प्रसारणम् । अनेनेट् । चिकरिषतीत्यादौ ‘बृतो वा’ (२३९१) इति दीर्घे प्राप्ते आह—‘अवेटो दीर्घो नेष्ट’ इति । वात्तिकमिदम् इत्थौ इष्टते न तु भाष्ये—इति नागेशः । जिगरिषति—जिगलिषतीति । ‘अचि विभाषा’ (२६४१) इति रेफस्य लत्व—विकल्पः ; दिदरिषते इत्यादि डित्त्वादात्मनेपदम् ‘पूर्ववत् सनः’ इति निघमात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । उदिधौषु रित्यत्र दीर्घं प्रतिपादयितुमाह—कथमिति । किरादित्वे हि घृङ्ः किरयेत्यनेन इडागमः स्यात् । ततश्च उद्दिध-रिषुरित्येव स्यात् । अत आह भौवादिकयोरिति । तत्र (भ्रादौ) घृङ् अवस्थाने, घृङ्धारणे इति पठितम् । तयो रुभयोरपि इडागमाभावेन उद्—घृ + सन् इति स्थिते ‘अज्भनगमां सनि’ (२६१४) इति दीर्घे, उद्—घृ—इति जाते ऋत इडातोः’ (२६९०) इति इत्थु, ‘उरण् रपरः’ इति रपरत्वे, ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घे, ‘सनाशंसभिश्च उः’ (३१४८) इतुप्रत्यये च रूपम् ।

२६१२ । इको भल् ॥१।२।८॥

दौ— । इगन्ताज्भलादिः सन् कित् स्यात् । वुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति । दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् ‘मीनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात्तुं न । अतएव ‘सनि मीमा—’ (२६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ् मीग्रहणं कृतम् ।

A सन्, preceded by a भल् letter and coming after a

root ending in इक् becomes कित्; hence बुभूषति without गुण ।
दिदीषते—आत्मने. by पूर्ववत् सन्ः' (2734). No गुण due to कित्त्व
and this गुणनिषेध or in other words the want of एज्विषयत्व bars
the आत्तु directed by 'मीनातिमिनोति—' (2508). Thus to sug-
gest that आत्तु is not enjoined except in the एज्विषय, the
rule 'सनि मीमा—' (2623) reads मी separately.

मित—। इक इति । इक इत्यनेन धातोराक्षेपात्तदन्तविधिः । भ्रल् इत्यस्य
च प्रत्यय-विशेषणत्वात्तदादिविधिसदाह—इगन्ताज्भ्रलादिरिति । 'रुदविद—'
(१।२:८) इत्यतः सन्नुवर्तते । 'असंयोगात्किट् कित्' (१।२।७) इत्यतः किटिति
च । अत आह—सन् कित् स्यादिति । बुभूषति । कित्त्वात् गुणः । दिदीषते ।
अत कित्त्वेन गुणाभावादेज्विषयत्वाभावः । ततश्च 'मीनातिमिनोति—' (२५०८)
इत्यात्ममपि न भवति । न च एज्विषयादन्यत्रापि आत्त्वं भविष्यति इति वाच्यम् ।
तथा सति 'गामादायहणेष्वविशेषः' इति न्यायात् 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यव-
सागृहणीनेव सिद्धे प्रयज्मीगृहण व्यर्थं स्यात् । अत आह—एज्विषयत्वाभावा-
दित्यादि । इगन्तात् किम् । पिपासति । भ्रलिति किम् । शिश्विषति ।

२६१३ । हलन्ताच्च ॥१।२।१०॥

दी—। इक्समीपाहलः परो भ्रलादिः सन् कित् स्यात् ।
गुह—जुषुचति । विभित्सति । 'इकः' किम् । यियचते ।
'भ्रल्' किम् । विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । ह्रं
तित्त्वचति—तित्त्वं हिषति ।

A भ्रलादि सन् 'coming after (a root ending in a हल्)
which again is invariably preceded by an इक् letter, becomes
कित् । Thus गुह etc gives जुषुचति etc. without गुण । यियचते
—यज् not having इक् letters, सन् is not कित् and hence no

सम्प्रसारण ॥ तिष्ठति—तिष्ठ'हिषति—इड्विकल्प due to ऊदित्व whereas गुह् has जुघुचति only by 'सनि यद् गुहोश्' (2610). In the rule 'हलन्ताश्', हल—has been adopted in a general way so that in the case of ढन्द् the interposition of the अनुस्वार or नकार does not mar the हल्परत्व of ढन्द् ।

मित— । हलन्तादिति । इकी भलिति वर्तते । अनुवृत्तिय पूर्ववदेव । किञ्च अन्तशब्दोऽत्र समीपवाचो इकः इत्यस्यानुवर्तनेन हलन्तत्वासम्भवात् । तदाह—इक्समीपादित्यादि । जुघुचति । गुह् इति ऊकार इत् । तथात्वेऽपि 'सनि यद्—' (२६१०) इत्याहुत्वात् । यियचते—अत्र इक्समीपत्वाभावेन सनः कित्ताभावात् सम्प्रसारणम् । विवर्धिषते—अत्र इडागमसत्त्वेन भलादित्वाभावात् सनो न कित्तम् । ततश्च न गुणनिषेधः । हल्यहणं जातिपरमिति—सामान्यपरं, तेन एकेन इभ्यां वाचराभ्यां व्यवधाने सत्यपि न हलपरत्वचतिरित्यर्थः । 'येन नाव्यधानम्—' इति न्यायात् । एवं च ढ'ह् (ढन्द्) इत्यत्र नकारव्यवधानेऽपि सनो हल्परत्वम् । ततश्च कित्तम् । ततश्च तिष्ठति—तिष्ठ'हिषति इत्यत्र न गुणः । 'स्वरतिसृति—' (२२०६) इतीड्विकल्पः ।

२६१४ । अज्भनगमां सनि ॥६।४।१६॥

दी— । अजन्तानां हन्ते रजादेशगमिश्च दीर्घः स्याज्भलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (१३३१)—जिगीषति । 'विभाषाचेः' (२५२५) । चिकीषति—चिचीषति । जिघांसति ।

The vowel of roots ending in अच् (vowel), of हन् and of गमि the substitute of इण्, इड् and इक्, becomes दीर्घ, when a भलादि सन् follows. Thus जिगीषति (अजन्त), जिघांसति etc. and (जिगांसते (गम्).

मित— । अज्भनगमामिति । अच् च हन् च गम् चिति इन्हात् षटी-

बहुवचनम् । गम् इत्यनेन गञ् वञ्जं सर्वेषां इण्, इङ्, इक् इत्येषाम् आदेशस्य गमिः सामान्येन ग्रहणम् । तदाह—अजादेशगमिथेति । 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः—' (६।४।१५) इत्यतो भञ्, 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६।३।२२२) इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । अचोनुवर्तितलभ्याङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिस्तदाह—अजन्तानामित्यादि । अन्वत् स्पष्टं मूले ।

२६१५ । सनि च ॥२।४।४७॥

दी— । इणो गमिः स्यात् सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बाधने प्रतीषिषति । 'इण्वदिकः' (वार्तिक) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इतुप्रक्तेर्नेट् । 'भलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येतुप्रक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सञ्जिगंसते ।

The root इण् except in the sense of बोधन or to cause to understand—is replaced by गम् when सन् follows. Thus जिगमिषति (इण् + सन् तिप्). प्रतीषिषति—प्रति—इण् + सन् तिप् (duplication of सन् by 'अजादेशि' तीयस्य' then षत्त्व as before). अधिजिगमिषति i.e. causes to remember. कर्मणि तङ् i.e. by 'भावकर्मणोः' (2679). परस्मैपदेषु i.e. by 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (2401). नेट् because it is आत्मनेपद । भलादौ सनि i.e. by 'अञ् भनगमां सनि' (2614). Thus जिगांस्यते—इण् + सन् + यक् + ते । अजादेशस्य etc for which see the rule 'अञ् भनगमां—' above. जिगंस्यते—गम् (गञ्) + सन् + यक् ते । सञ्जिगंसते—सम्—गम् + सन् + ते—आत्मने. by 'समो गञ्च्छिभ्याम्' (2699).

मित— । सनि चिति । 'इणो गा लुङि' (२।४।४५) इत्यस्यात् 'इणः' इति । 'णौ गमिरबोधने' (२।४।५६) इत्यतो 'गमिरबोधने' इति चानुवर्तते ।

तदाह—इणो गमिरित्यादि । जिगनिषतीति—इणो गम्यादेशे इटि षत्वे च रूपम् ।
 प्रतोषिषतीति । प्रतिपूर्वादिणः सनि रूपम् । ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति सनो-
 द्वित्वम् । ततः ‘सन्वत’ इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । षत्वसुभयस्यैव सकारस्य । बोध-
 यितुमिच्छतीत्यर्थः । इण्वदिकः इति । एतत् ‘णौ गमि—’ (२६००) इत्यत्र
 गतम् । कर्मणि तडिति—‘भावकर्मणोः’ २६०८) इत्यनेनेति भावः । परस्मै-
 पदेष्विति—गमेरिति पूर्वार्द्धम् । भूलादौ सनीति—‘अज्भन गमाम्—’ इत्यस्य
 व्याख्यानैकदेशः । फलमाह—जिगांस्यते इति । इणो सनि गम्यादेशे’ यकि दीर्घे
 तडि च रूपम् । केवलस्य गमे रूपमाह—अजादेशस्येति । एतदपि अज्भनगमा-
 मित्यत्र स्पष्टम् । सञ्जिगंसते इति—‘समो गमृच्छिभ्यामि’ति (२६८८) तड् ।

२६१६ । इडश्च ॥२॥४॥४८॥

दो— । इडो गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते ।

—Easy.—इड् means to read and is always preceded by
 अधि ; cp. ‘प्राविणायमधिपूर्वः’ (ante).

मित— । स्पष्टम् । जित्त्वात् तड् । अतएव नेट् । ‘पूर्ववत् सनः
 इत्यवाप्यात्मनेपदम् ।

२६१७ । रलो वुप्रपधाद्बलादेः संश्र ॥१॥२॥२६॥

दो— । उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्बलादेः
 रलन्तात् परौ क्वासनी सेटी वा कितौ स्तः । ‘द्यतिस्वाप्योः
 सम्प्रसारणम्’ (२३४४) । दिदुप्रतिषते—दिद्योतिषते । रुरु-
 चिषते—रुरोचिषते । लिलिखिषति—लिलेखिषति । ‘रलः’
 किम् ? दिदेविषति । ‘वुप्रपधात्’ किम् ? विवर्तिषते ।
 ‘हलादेः’ मिम् ? एषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन

बाध्यते । 'उपधाकार्यं' हि द्वित्वात् प्रवलम् औणेश्रुदित्-
करणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ।

The affixes क्त्वा and सन्, which are सेट् or have the aug. इट् after them, are pronounced to be कित् optionally—provided they (क्त्वा and सन्) follow a root which has उ or इ for penultimate (उपधा), a consonant for its commencing letter and any one of the letters of the प्रत्याहार—रल् (इयवरट्... हल्) for its ending letter. Thus दिद्यतिषते (कित्)—दियोतिषते (अकित्) etc. सम्प्र. of the अभ्यास being effected by 'दुतिस्त्रायोः—' (2344). दिदेविषति—here no option of कित्, for the final व of दिव् does not fall under the प्रत्याहार—रल्। विवर्तिषते—because वृत् has no उ or इ for its उपधा। Why say हलादि? Witness—एषिषति—इष् + सन् तिप् = एष् इट् सति = एष् इष ति = एषिषति ; duplication of षिष by 'अजादिर्द्वितीयस्य', यत्न as before. The duplication, though नित्य, is here barred by गुण for the operation regarding the penultimate is superior to duplication'—which fact is indicated, in a general way, by the attaching of ष, which elides in practice, to 'शोणु अपनयने'. [for a clear explanation see under 'सन्धुसिबुसहां चडि' (2580)].

मित—। रल इति. [वी + उपधात्] + हलादिः, सन् + च इतिच्छेदः। तदाह—उच्य इति—ते इति वी (उ इ इत्यनयोर्द्विवचनम्)। वी उपधि यस्येति बहुव्रीहिः। रल इत्यनेन प्रत्याहारग्रहणम् तदन्तविधिः। ज्ञासनाविति। 'पूङः ज्ञा ष' (१।२।२२) इत्यतः ज्ञाया अपि संयङः। सेटाविति। 'न क्त्वा सेट्' (१।२।१८) इत्यातसादनुवर्तः। वा कित्ताविति। 'नोपधात्प्रत्याहाराद्वा'

(१।२।२३) इत्यात् 'असंयोगाङ्गिद् कित्' (१।२।५) इत्यात् तदनुवृत्तेः । तदेवं कित्तुविकल्पाद् गुणविकल्पेन रूपद्वयं दर्शयति—दिदातिषते दियोतिषते—इत्यादि । द्रुतिस्त्राप्योरित्यनेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । इट् । 'पूर्ववत् सन्' इत्यात्मनेपदम् । रलः किम् इत्यादि । स्पष्टम् । एधिषिषतीति अत्र इलादित्वाभावात् कित्त्वाभावेन न गुणनिषेधः । नन्विह कित्त्वाभावेऽपि इष् इट् सन् तिप् इति स्थिते नित्यत्वाद् द्वित्वे प्राग्बिहिते इ षिस षिस ति इतिरूपे जाते 'इष्' इत्यस्याभावात् कुतो लघूपधगुण उपधाया एव विरहादित्याशङ्क्य आह—इहेति । तत्र हेतुमाह—उपधाकार्यमिति । एतत् बहिरङ्गोऽप्युपधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागेव' इत्यस्य व्याख्यानावसरे 'सन्भुनिवु—' (२५८०) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ओष्ोरिति एतदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । सामान्यपेक्ष-
ज्ञापकत्वादिति । एतत्तु भाष्यासम्मतत्वाच्चिन्त्यम्—'णौ चङि—' इति सूत्रे भाष्ये यदयमोष्ोरित् इति करोति तन् ज्ञापयति द्विवचनादधुस्त्वत्वं बलीय इत्युक्तत्वेन सामान्यापेक्ष—ज्ञापकत्वानीचित्यादि'ति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ऋायाम्—द्रुतित्वा—
—योतिष्वा इत्यादि । सेट् किम् । हित्त्वा । भित्त्वा ॥ वमुचते ।

२६१८ । सनावन्तर्धभ्रसृजदम्भु शिख्रयूष्णु भरज्जपिसनाम् ॥७।२४८॥

दी— । इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन् इड् वा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (२६१३) इति कित्तुम् । 'च्छ्वोः—' (२५६१) इति वस्य ऊठ् । यण् । द्विवत्वम् । दुद्रुषति—दिदेविषति । 'स्तौतिष्योरिव—' (२६२७) इति वच्च्यमाणनियमान्न षः । सुस्युषति—सिसेविषति ।

The ang. इट् is optionally attached or prefixed to सन्, coming after roots ending in व् and after ऋष्, भ्रसृज etc (enumerated in the rule above.). Take for instance दिव्. When सन् after it is not followed by इट्, then being कलादि, सन् will be कित् by 'हलन्ताच्च' (2613). Then due to कित्तु

of सन्, the व of दिव् will be replaced by ऊठ् (ऊ);—consequently the इ of दिव् (दिव्+ऊठ्) will be replaced by यण् (य) giving दुद्रुषति (duplication, —हलादिशेष, दीर्घ' by 'अज्भनगमां—' (2614). But when दिव् is followed by इट् the form is दिद्विषति by लघूपधगुण which appears because दिव is not रलन्त or ending in a रल् letter. सुसूषति etc.—the सन्नन्त form of सिव् (सिवु तन्तुसन्तानि), have no ष (in place of सू) in conformity with the restriction to be expressed in 'सौति-ण्योरिव—' (2637).

मित— । सनीति । इव् अन्ते येषां ते इवन्ताः दिवसिवादयः । सनि इवन्त इतिच्छेद । इवन्त, ऋध, भ्रम्ज, दम्भु, त्रि, स्त्रु यु, ऊर्णु, भर, जपि सन् एषां इन्धात् षष्ठीवक्तुवचनम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याह—इवन्तेभ्य इत्यादि । सनीति षट्कार्ये वर्त्तते तदाह—सन इति । इड्वेति । 'इच्छिष्टायाम्' (७२।४७) इत्यतः 'स्वरति सूति सूयति घूङ्दितो वा' (७२।४४) इत्यतश्च तदनुवृत्तेः । दिव्धातोरिवन्तत्वेन इडविकल्पात्—दुद्रुषति—दिद्विषतीति रूपद्वयम् । तत्र इडभावे दुद्रुषतीति । तदेव साधयति इडभावे इत्यादिना । वस्येति । दिव् इत्यस्त्रेत्यर्थः । यण् इति । इकारस्येति यावत् । द्वित्वम् इति । दु (दिव्+ऊठ्) इत्यस्त्रेत्यर्थः । हलादि-शेषः । 'अज्भनगमाम्—' (३६१४) इति दीर्घः । इट्पक्षे तु रलन्तत्वाभावेन किञ्चाभावात् लघूपधगुणेन दिद्विषतीति । सुसूषतीत्यादौ अभ्यासेणः परस्य षत्वाभावं व्याचष्टे 'सौतिण्यो'रित्यादिना । सिव्धातो रूपे प्रक्रिया दिबुवत् ।

२६१८ । आप्जपृप्रधामौत् ॥७४।५५॥

दी— । एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि ।

These roots (आप्, जपि & ऋध्) get ईत् (ई) for their षच् when सन् preceded by स only (and not इट् also) follows.

मित—। आविति । आप् अपि ऋधाम् ईदितिच्छेदः । 'सनि मीमा—'
(७।४।५५) इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्वाङ्गधातुके' (७।४।४९)
इत्यतः सीति च । तदादिविधिसंज्ञेन सादाविति लभ्यते । तदाह—एषामित्यादि ।
एवमाशादीनामीत्तु उत्तरमाह—

२६२० । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥७।४।५८॥

दो । 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं
तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्मिच्छति ईप्सति । अर्धितु-
मिच्छति रपरत्वम् चत्वम् = ईत्सति—अर्दिधिषति । विभ्रज्जि-
षति—विभर्जिषति—विभ्रञ्जति—विभर्ञ्जति ।

The elision of the अभ्यास of those roots that have been men-
tioned under rules beginning from 'सनि मीमा—' (7. 4. 54) and
ending in 'सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (7. 4. 51) four rules only) is
effected when सन् follows. Thus आप् सन् तिप् = ईप्स ति = ईप्स
प्स ति = ई ० सति । रपरत्वम् i.e. when ऋध् or ऋध् + सन् is replaced
by ई । चत्वम् i.e. by 'खरि च' (8. 4. 55). Thus ऋध् सन् =
ईत्स of which by 'अजादेर्द्विषीयस्य', स along with त् (त्स) will be
doubled but not the र्द्वि due to the prohibition 'न ऋः—'
(2446). Then अभ्यासलोप as before. Now, when by 'सनी-
वन्त—' (2618), ऋध् is followed by इडादि सन्, the ईत्त्व di-
rected by 'आप्—' (2619) fails ; consequently गुण takes effect
giving अर् ध् इ सति (रपरत्व) or—अर् धिस धिस ति where the अभ्यास
is not dropped due to the इडादि सन्. Thus अर्दिधिषति with
अभ्यासकार्यम् । By 'असुलोरोपधयोः—' (2535) and इट् we have
विभर्जिषति । But without रम्—विभ्रज्जिषति. In the इड्भावपक्ष—विभर्ज-

सति = विभर्क्षति = विभर्षति (with रम्) and विभञ्चति (without रम्) ।

मित— । अवेति । सनि मीमेति । 'सनि मीमावुरभलभशकपतपदामच इस्' (७।५।५४), 'आप्ञ्जप्राधामीत्,' (७।४।५५), 'दम्भ इञ्च' (७।४।५६), 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (७।४।५७) इति चतुःसूत्रामित्यर्थः । यदुक्तमिति । ये धातव उक्ता इति यावत् । लोपः स्यादिति । सादौ सनीति योजनीयम् । तेन अदिधिषतौत्यादाविडादौ सनि अभ्यासलोपो न । ईप्सतीति । पूर्वण ईत्वे ईप्स इति जाते अजादेरिति प्स इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । रपरत्वमिति । ऋध् सन् इति स्थिते पूर्वण ईत्वे 'उरण्—' इतिरपरत्वम् इत्यर्थः । एवम् ईध् स इति जाते 'खरि च' (८।४।५५) इति चत्वेन ईत्स इति भवति । ततो 'न न्दाः—' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् 'पूर्ववांसिद्धीयमद्विर्धने' इति परिभाषया चत्वाद्दुर्द्धम् 'अजादे—'रिति 'त्स' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोपे च ईत्सति इति । 'सनीवन्त —' (२६१८) इत्यनेन इड्विकल्पादिडभावे इदम् । परं तु सनः सादित्वाभावात् ईत्त्वाभावेन लघूपधगुणः । अभ्यासलोपाभावश्च । जशत्वम् । विभञ्जिषतौत्यादि । रम्विकल्पात् इड्विकल्पाच्च चत्वारि रूपाणि । तव रमिड्भ्याम् विभर्जिषति । रमभावे विभञ्जिषति इति । इडभावे रमि विभर्षति । इडभावे रमभावेच—विभञ्चति । रमागमवीजन्तु 'भस्जोरोपधयोः—' (२५२५) इत्यवोक्तम् । साधनप्रकारश्च तद्वैवाक्याभिः प्रदर्शितमित्यलम् ।

२६२१ । दम्भ इञ्च ॥ ७।४।५६ ॥

दौ— । दम्भेरच इत् स्यादौञ्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्च' (२६१२) इत्यत्र हलग्रहणं जातिपरमितुक्तम् । तेन सनः कित्त्वाब्रलोपः । धिप्सति—धोप्सति—दिदम्भिषति । शिञ्चिषति—शिञ्चयिषति । 'उदोष्ठेऽपूर्वस्य' (२४८४)—सुखूर्षति—सिखरिषति । युयूषति—यियविषति । ऊर्णुनृषति—ऊर्णुनु-

विषति - ऊर्णु नविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोर—
 भ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विवर्चनेऽचि' (२२४३)
 इति सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा ।
 नच सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति
 वाच्यम् । "कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते,
 न त्वननुभवन्नपि" (परिभाषा) । न चेह सन् द्वित्वमनु
 भवति ॥ बुभूषति—विभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः
 पकारान्तशौरादिकश्च । इडभावे 'इको भल्' (२६१२) इति,
 किञ्चान्न गुणः । 'अज्भान—' (२६१४) इति दीर्घः
 परत्वाणि णलोपेन बाध्यते । 'आप्ञप्—' (२६१८) इति
 ईत् । ज्ञीप्सति—जिज्ञपयिषति । अमितस्तु—जिज्ञापयिषति ।
 'जनसन—' (२५०४) इत्याह्वम् । सिषासति—सिसनिषति ।
 * तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः' (वातिक) ।

The अच् or vowel of दन्ध् is replaced by इत् (इ) and by ईत् (ई) as well, when a सादि (having स in the beginning) सन् follows. Then there is elision of the अभास by 'अव—' (2620). We have already stated that the acceptance of हल् in the rule 'हलन्ताश्च' (2613) is intended in a general way. Hence सन् coming after दिम्भ् or दीम्भ् becomes कित्—consequently the न (of दिम्भ् and दीम्भ्) is

ॐ "इदं च 'सनीवन्त—' (२६१८) इति सूत्रे एव 'भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्रा-
 षाम्' इति केचित् पठन्तीति सूत्रशेषभूतमिति काशिका । अपरं वार्तिकमेवेति वैय-
 टाशयः" इति वालमनोरमा ।

dropped (by 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति'—415). Thus दिम्, or दीम् + सन् तिप् = दिम् or दीम् सति = धिषति or धीषति by भप्भाव (एकाचो वशोभप्) चर्त्वं, द्वित्व of स and अभ्यासलोप । But इट् coming in by 'सनीवन्त —'(2618) we have दिदन्धिषति without नलोप and अभ्यासलोप । यित्रीषति सन्नत form of यि, without इट् । गिञ्चिषति of same with इट् । सुस्वर्षति—सिस्वरिषति(स्वृ + सन् तिप्). The former is without इट् । स्वृ सन् तिप् = स्वृ सति = स्वरु सति by 'उदोष्टा—' (२४६४) and 'उरग् रपरः' = स्वरु स्वरु सति = सु स्वरुषति by 'हलि च' (354) and 'सौतिष्ठोरिव—' (2627). सिस्वरिषति with इट्, गुण and रपरत्व । धियविषति—by द्वित्व of यु due to the prohibition 'द्विर्वचनेऽचि' (2248) and इत्व of the अभ्यास by 'धीः पुयञ्जि —' (2577). ऊर्णुषति—This is without इट् by 'सनीवन्त—' (2618). द्वित्व of नु due to the prohibition 'न न्द्राः—' (2446) and दीर्घ by 'अङ्मन—' (2614). णत्व is in con. with रफ । No गुण due to कित्त्व by 'इको भल्' (2312), ऊर्णुविषति—ऊर्णुविषति of these two the former is with इट् and उवङ् while the latter is with इट् and गुण । This is explained by 'विभाषीर्षोः' (2447) which makes सन् optionally ङित् whereby we have उवङ् in the case of ङित्त्व and गुण in the absence of it (ङित्त्व) । Here in the case of ऊर्णुविषति, you cannot rejoin that in the अभ्यास there will not be heard (i.e. will not exist) the उकार after गुण and अवादेश have been effected due to the subsequence (परत्व) of 'सर्वधातुकार्जधातुकयोः' (7. 3. 84) and 'एचोऽयवायावः' (6. 1. 78) in comparison with 'सन्त्यङोः' (6. 1. 9) which directs द्वित्व । For the prohibitory rule or परिभाषा 'द्विर्वचनेऽचि' (1. 1. 59) solves the difficulty here. It (1. 1. 59) suggests

that either the substitute of the स्थानी will have the operations of the स्थानी itself (स्थानिरूपातिदेशात्) or that the substitute will be forbidden (to undergo any such operation beforehand) when duplication (द्वित्व) has necessarily to be effected. (Thus नु is first of all duplicated and then गुण and अवादेश take effect). Nor can it be questioned that a root ending with सन् (as कर्षुं + इत्) being कार्यी towards द्वित्व there is want of निमित्त or cause (of द्वित्व). The drift is this: कार्यी means what has a कार्य or operation—say द्वित्व. Here कर्षुं + इत् both are कार्यी. Then how can the 'नु' only of कर्षुं be duplicated as the part इत् which is the cause of द्वित्व has already become कार्यी? The answer is—that although कर्षुं & इत्—both are कार्य here, yet नु alone will be taken to be a कार्यी and इत् will retain the form of निमित्तत्व (of duplicity—द्वित्व) cp.—the परिभाषा 'कार्यमनुभवन् द्वि कार्यी—' (परि—२०). "Surely that which undergoes an operation can so far as it undergoes that operation not be made the cause of the application of a grammatical rule"—(Prof. Kielhorn)—but not—until and unless it has undergone the operation (कार्य). And here सन् has not undergone the operation of द्वित्व but it is the word 'नु' only that has done so. Thus it is established that सन् will remain the cause (निमित्त) of द्वित्व ॥ बुभूर्धति—विभरिषति (भृ + सन्) just like सुसूर्धति—सिस्वरिषति। The root जपि may be taken in two ways (१) as ज्ञा (read in घटादि and hence :मित्) + पुक् by 'अतिङ्ङी—' (२५७०) in हेतुमष्टिच्, or (२) as जपि—

पकारान्त read in चुरादि (cf.—‘ञप् मित्र’). इडभावे i.e. by ‘सनीवन्त—’ (2618). ‘अज्भन—etc. i.e. as ‘चेरनिटि’ (6. 4. 51) is subsequent to ‘अज्भन—’ (6. 4. 16) so षिलोप bars दीर्घ—hence ञपि now becomes ञप् and then ञीप् by ‘आप्ञप्—।’ जिञ्जपयिषति—with इट् hence no अभ्यासलोप । But when ञपि is not मित् it will become ञापि and give जिञ्जापयिषति (This ञापि is either the result of मारणादिभिन्नाद्यं ञा or the चुरादि ‘शा नियोगे’). तनिपति etc—This is a Varttika its meaning is easy. This is acc. to Kaiyata, but Kashika says that तनिपति etc is a part of the rule सनीवन्त etc. (2618).

मित—। दम्भ इति । अनुवृत्तिः‘आप्ञप्—’ इत्यत्रेवाऽपि वीध्या । अभ्यासलोप इति । ‘अत्र लोपः—’ इत्यनेनेति भावः । जातिपरमिति—एका-नेकव्यक्तिविभागो नास्तीत्यर्थः । एक एव हल् परतो भवेदिति नास्ति नियम इत्यर्थः । तेन दम्भ इत्यत्र हल्द्वयपरत्वेपि न षतिरिति भावः । तेनेति । हल्परत्वादित्यर्थः । सनः कित्त्वादिति—‘हलन्ताच्च’ इत्यनेन । नलोप इति—‘अनि-दिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नस्य लोपः । धिभति—धीभतीति—अभिष्टुष्ये इत्येत्त्वप्रसङ्गाद् रूपद्वयम् । दकारस्य ‘एकाचो वशी भप् —’ इति भप्भावेन धकारः । भकारस्य ‘खरि चे’ति चत्वेन पकारत्वम् प्राग्बद्धभ्यासलोपः । दिदम्भि-षतीति—इट्पक्षेऽभ्यासलोपाभावात् सिद्धम् । ‘सन्तः’ (2317) इतीत्त्वमभ्यासस्य । जिञ्जीपति—जिञ्जयिषति । ‘सनीवन्त—’ (२६१८) इतीड्विकल्पः । पूर्वव ‘अज्भन—’ (२६१४) इति दीर्घः उत्तरव ‘सार्धधातुकार्त्वं—’ (२६१२) इति गुणः । उदोष्ठेति—खृ+सन् तिप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ इति दीर्घे अनेन उत्तम् इत्यर्थः । रपरत्वम् । ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घः—सुखूर्ध्वेति । इटि तु सिस्वरिषति । उभयव ‘सौतिण्योरिव—’ (३६२७) इति वक्ष्यमाण—नियमात्र यः । युयुपति—‘अज्भन—’ इति दीर्घः । यियविषति—अतेटि सत्यपि

प्राङ् न गुणः किन्तु 'द्विर्बचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधाद् युशब्दस्यैव 'द्वित्व' ततः 'षीः पुयण्जि—' (२२७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । ऊर्णुनूपतोत्यादि—'सनी- वन्त—' (२६२८) इति इङ्विकल्पादनिट्पक्षे इदमेकमेव । इट्पक्षे तु 'विभा- योर्णोः' (२४४७) इति द्वित्वविकल्पाद् रूपद्वयम् । तत्र पूर्वव ऊर्णु सन् तिप इति स्थिते 'न न्दाः—' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् नुसृण्वस्य द्वित्वम् । रेफसंसर्गात् पूर्वस्य षत्वम् — ऊर्णुनुविषति—इङ् द्वित्वस्य, तेन गुणाभाव उच्यते । ऊर्णुनविषति, इङ् गुणस्य । तेनाव अथादेशः । अत ऊर्णुनविषतीति गुणपक्षे आशङ्का निराकरोति न चेत्यादिना । अत्रियमाशङ्का—ऊर्णु + इस इति स्थिते 'सार्धधातुकारं—' (७.३।८४) इति गुणस्य, 'एचोऽघवायावः' (६।१।७८) इत्यवादेशस्य च 'सन्त्यङोः' (६।१।९, इति द्वित्व- विधायकशास्त्रापेक्षया परत्वेन तयोरेव गुणावादेशयोर्द्वित्वात् प्राग्विहितयोरभ्यासे उकारो नास्त्विति । ततश्च 'सन्त्यतः' (२३१७) इत्यनेन ऊर्णुनविषतीत्येव स्यान्न- लिष्टम्—ऊर्णुनविषतीति । स्थानिरूपातिदेशात्, आदेशनिषेधादेति । 'द्विर्बचने- ऽचि' (१।१।५९) इत्यस्यहि सूत्रक्रमवशाद्द्वयमर्थः । अयं तावत् सूत्रक्रमः । 'स्थानि- वदादेशः—' (१।१।५६), 'न पदान्तद्विर्बचनवरे—' (१।१।५८) तत्र स्थानि- वदित्यनुवर्त्त—द्वित्वनिमित्तेऽचि परे योऽजादेशः स स्थानिवद भवति स्थानिरूपं प्रतिपद्यते इत्यर्थः द्वित्वेकर्त्तव्ये इत्येकोऽर्थः । एष एव च स्थानिरूपातिदेशपक्षः आदेशस्य स्थानिरूपे (स्थानिकार्ये) अतिदेशात् (स्थानिनमतिक्रम्य देशनाद् विधान- प्रदानात्) । किञ्च नित्यनुवर्त्त 'द्वित्वनिमित्तेऽचि परेऽच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्त्तव्ये' इत्यपरोऽर्थः । एष एव चादेशनिषेधपक्षः । तत्र प्रथमव्याख्यानेऽपि अजादेशरूपस्य गुणस्य स्थानिवदभावेन नु—शब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यासे उकार श्रूयत एव । द्वितीयव्याख्यानेऽपि तस्य अजादेशरूपस्य गुणस्य निषिद्धतया स्थानिनो नुशब्दस्यैव द्वित्वम् । ततश्चाभ्यासोकारग्रवणं भवति । अत उक्तं स्थानिरूपेत्यादि । नन्व- वमपि ऊर्णु + इस इति स्थिते सन्नन्तस्यात द्वित्वरूपकार्यसत्तया 'इस' इत्यस्यापि कार्यित्वम् । तथा सति द्वित्वनिमित्तं नास्ति । तत् कुतो द्वित्वमित्याशङ्काह—

न चेति—निमित्ततेति । द्वित्वनिमित्ततैत्यर्थः । समाधानमाह—कार्यमनुभवन्निति । परिभाषेयम् ‘—नाश्रीयते’ इत्यन्तैव परिभाषेन्दुशेखरे दृश्यते । तेन ‘नत्वन्नु-भवन्नपि’ इत्यंशो भट्टोजिना योजित इति प्रतीयते । न चेहसन्निति—किन्तु नु-शब्द इत्यर्थः । अवाभियुक्तव्याख्यानमेव शरणम् नागेशोऽपि कार्यमनुभवन्नित्यस्य व्याख्यानावसरे एवमेवाह । तथाच तद्गुचनम्—‘नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्-श्रीङोङिच्चाद् गुणनिषेधः स्यादत आह—कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते’ ॥ १० ॥ स्पष्टिलाच्छयितरि (४।१।१५) इति निङ्शशास्या शापकः । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि ‘द्विवचनेऽचि’ (१।१।५६) इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा ‘सन्वडोः (६।१।६)’ इत्यस्य षष्ठान्तत्वात् सन्नन्तस्य कार्यत्वेन इतो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् ।’ इति (परि—८म पृः) ॥ वृभूर्षति—विभरिषतीति । ‘सनीवन्त—’ (२६।१८) इतीङ्बिकल्पात् रूपद्वयम् । अनिट्पक्षे अ + सन् तिप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ (२६।१४) इति दीर्घे ‘उदोऽ—’ (२४।६४) इति उच्चै र-परत्वे ‘इलि चेति’ (३५।४) दीर्घे षत्वे च पूर्वं सिध्यति । इट्पक्षे तु गुणः । रपरत्वेत्यादि । जपिः पुगन्त इति—‘मारणतोषणनिशामनेषु शा’ इति घटा-दिकस्य नाध्वमते मित्त्वमादाय हेतुमन्त्री ‘अतिङ्गो—’ (२५।७०) इत्यनेन पुकि जपिरिति भवति । पकारान्तशौरादिकश्चेति । ‘जप मिच्च’ इति चुरादौ पाठादिति भावः । इडभावे इति । ‘सनीवन्त—’ इत्यनेन इङ्बिकल्पादिति यावत् । इको भ्रल् इति—जपेरिकारमात्रित्येदम् । किञ्चान्न गुण इति । षिच इति शेषः । परत्वादिति । अज्भन—इति दीर्घः षिलोपेन बाध्यत इत्यन्वयः । षिलोपस्य परत्वं यथा—‘अज्भन—’ (६।४।१६), ‘चेरनिटि’ (६।४।५१) इति । शीभ-तीति ईभतीतिवत् । जिजपयिषतीति—अत सन इडादित्वाद्भ्यासलोपाभावः । मित्त्वाद्घुस्रः । अमित्त्विति—‘शा नियोगे’ इत्यस्य लित्यर्थः । तनिपतीति—यात्तिकमिदमिति शैयटः । सनीवन्तस्तावयव इति काशिका । अर्थः स्पष्टः ।

२६२२ । तनोतेविर्भाषा ॥६।४।१७॥

दी — । अस्योपधाया दीर्घा वा स्याज्भलादौ सनि ।
 तितांसति—तितंसति—तितनिषति । 'आशङ्गायां सन् वक्तव्यः'
 (वार्त्तिक) । श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ।

Eng.—Easy. आशङ्गायाम् etc.—वार्त्तिक । श्वा etc.—or the dog
 apprehends death i.e. is on the point of death, कूलं—the bank
 is on the point of being fallen down.

मित— । तनोतिरिति । 'अज्भनगमाम्—' (२६१४—६।४।१६) इत्य-
 बाबाप्यनुवृत्तिः । तितांसतीत्यादि—इडभावे रूपद्वयम् । आशङ्गायामिति वार्त्तिक-
 मिदम् । आशङ्गार्थकक्रियावृत्तेरपि धातोः सन् स्यादिति तदर्थः । मुमूर्षतीति ।
 सृतिशङ्कितो भवतीत्यर्थः । वक्तमानसानीष्ये लट् । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमन्त्रः
 न शङ्काम् । 'शट्टेः—' इत्यादि सूत्रद्वये सनी नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति
 आत्मनेपदप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । पिपतिषतीति—'तनिषति—' इति वार्त्तिकादिट्-
 पक्षे इदम् ।

२६२३ । सनि मीमाशुरभलभशकपतपदामच इस् ॥७।४।५४॥

दी— । एषामच इस् स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति—
 दिदरिद्रासति । 'डुमिड्', 'मीञ्' आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य
 मिनोतिरपि मीरूपाविशेषादिसू । 'सः सि—' (२३४२) इति
 तः । मित्सति—मित्सते । "मा माने" । मित्सति । माङ्—
 मेडोः—मित्सते । दोदाणोः—दित्सति । देङ्—दित्सते ।
 दाञ्—दित्सति—दित्सते । धेट्—धित्सति । धाञ्—
 धित्सति—धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ—शिचति ।
 'शक मर्षणे' इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिचति—शिचते ।

पित्सति (पित्सते—?) । 'राधो हिंसायाम् सनीस्
वाच्यः' (वार्तिक) । रित्सति । हिंसायां किम् ? आरिरात्-
सति ।

एषामचः—etc.—easy. अभ्यासलोप—by 'अत्—' (2620). Thus
पत् + सन् तिप् = पि स् त् सति by अच इस् here. Then पि ० त्स ति by
'स्त्रोः—' (380) then पि त्स त्स ति next पित्सति by अभ्यास-
लोप (This is alt. of पिपतिषति). दिदरिद्रिषति.etc.—by तनिपति
&c see वार्तिक above. The word मी in the rule stands for
both 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'—स्त्रादि and 'मीञ् हिंसायाम्'—क्रादि । Simi-
larly मा stands for 'मा माने'—अदादि, 'माङ् माने'—दिवादि and
'मेङ् प्रणिदाने'—भ्वादि । मित्सते—due to डिच्च । स् of इस् becomes
त् by 'सः सि—' (2842) । 'दोदाणोः' i.e. of 'दोऽवच्छुण्णे' and
'दाण् दाने' । मेङ् and दो become मा and दा by 'आदेचः—'
(2370). 'राधो—' (वार्तिक)—It has to be stated that आ
of राध् is replaced by इस् in सन् in the sense of injure ;
otherwise आरिरात्सति—wishes to worship. तत्त्वबोधिनी rightly
reads पित्सते (पद् + सन्) for पित्सति, because this should be an
instance of पद् (आत्मनेपदी) ।

मित— । सनीति । एषामिति । मीमा इत्यादेरित्यर्थः । अभ्यासलोप इति—
'अव लोपः—' (३६२०) इत्यनेनेत्यर्थः । 'तनिपति—' इति वार्तिकोक्त-
पतेरिति रूपं दर्शयित्वा इडभावे दर्शयिष्यन्नाह—स्त्रोरिति । पत् + सन् तिप्
इति स्थिते अनेन इसादेशे पिस् त् स इति जाते स्त्रोरिति सलोपे पित्स ति
इति स्थिते 'त्स' इत्यस्य द्वित्वमभ्यासलोपश्च । कृतदीर्घस्य इति । 'अञ्भन'—
(२६१४) इत्यनेनेत्यर्थः । मिञ् अथवा मीञ् सन् तिप् इति स्थिते इसादेशे
प्राग् भत् । एवमन्यत्र । यथा 'मी'ति डुमिङ्मीञोर्याहकम् तथा 'मे'ति—मा,

भाङ्मीडाम्, 'षु' इति ङ्ग दारुपाषां धारुपयोश्च षणामिति बोध्यम् । तत्र दीङ्
 मीङित्यादे'रादेच उपदेशे—' (२३७०) इत्यनेन आत्वे कृतेऽनेनेत्वम् । तत्र
 सस्य तत्त्वम् । पितृसतीति । अत्र 'पितृसते' इति तत्त्वबोधिन्यां पाठः । तदेव
 च साधीयः प्रतिभाति । पद्यते रूपदर्शनाभावात् पतेः पूर्वमुक्तत्वाच्चेति । 'राधो
 हिंसायाम्—' इति । वार्त्तिकमिदम् । हिंसावृत्तेरस्य आकारस्थाने इसादेशः ।
 रितृसति—क्लोरितिसलोपः । धकारस्य चर्त्वेण तः । तत्सहितं सनी द्विलिभ्यास-
 लोपः । आरिरात्सति—अत्र आराधनार्थकत्वात् (आ—राध् + सन्) इसादेशा-
 भावः । 'अभ्यासस्य 'ङ्गस्यः' इति ङ्गस्ये जाते 'सन्धतः' (२३१७) इतीत्वम् । चर्त्त्वम् ।

२३२४ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥७॥४॥५॥७॥

दो— । सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते—मुमुक्षते
 वा वत्सः स्वयमेव । 'अकर्मकस्य' किम् ? मुमुक्षति वत्सं
 कृष्णः । 'न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः' (२३४८) । विवृत्सति । तडि
 तु विवर्तिषते । 'सिऽसिचि—' (२५०६) इति वेट् । निवर्ति-
 षति—निवृत्सति ।

Eng.—Easy. स्वयमेव here indicates अकर्मकत्व ।

नित— । मुच इति । 'सः सि—' (७४१४८) इत्यतः सीति । 'सनि
 मीमा—' (७४१५४) इत्यतः सनीति चानुवर्त्तते । तच्छेयं पूरयन्नाह—सादौ
 सनीति । मोक्षते इत्यादि । चस्य कुत्वेन कः । षत्वम् । अन्यत्र गुणाभावादभ्यास-
 लोपाभावः । 'हलन्ताश्च' (२७१३) इति सनः कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्तं 'गुणो
 च'तुप्रक्तम् । 'तडि' इति । 'तङ्गानयोरभावे' इतुप्रक्तत्वादत्र इडितिभावः । निवृत्सतीति
 'हलन्ताश्च' इति सनः कित्त्वाद् गुणः ।

ङ्ग इत्तौ—'दाञ्—धाञ्' इति 'ङ्गदाञ्—ङ्गधाञ्' इत्यनयोर्गाङ्गकमिति विभा-
 वनीयम् ।

२६२५ । इट् सनि वा ॥७।२।४१॥

दी— । वृड्बुज्भ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् ।
तितरिषति—तितरोषति—तितीर्षति । विवरिषति—विवरी-
षति—वुवूर्षति । वृड्=वुवूर्षति—विवरिषते । दुध्वूर्षति ।

The aug. इट् is optionally prefixed to सन् coming after the roots वृड्, बुज् and those that end in दीर्घं च्. Thus तितरिषति—तितरोषति (with इट्. Two forms due to दीर्घविकल्प of इट् by 'वृतो वा' —2391). तितीर्षति (without इट्. Here (in तृ+सन्) सन् is कित् by 'इको भल्'—2612 ; hence गुण fails consequently इत्तु comes in by 'च्यत इहातोः'—2390. रपरत्व and हलि चेति (354) दीर्घं) । वुवूर्षति—without इट्, वृ becomes वृ by 'अज्भन—' (2614) then वुर् by 'उदोष्टा—' (2494) next after duplication the अङ्ग becomes दीर्घं by 'हलि च' । वुवूर्षते etc because इत् is कित् । दुध्वूर्षति—सन् of 'ध्व कौटिली' ।

मित । इडिति । 'वृतो वा' (७।२।३८) इत्यतो 'वृत्' इत्यनुवर्तते । सनीति च षष्ठ्यर्थकः तदाह—वृड्बुज्भ्यामित्यादि । 'सनि यङ्गुहोच' (२६१०) इत्यस्यापबाहोऽयमिति नागेशः । न च 'अदन्ताच्च' इत्यनेन करोतीरपि 'अज्भन —' इति दीर्घाद्बुर्भित् विकल्पाधिकारिषतीत्यादि स्यादित्याशङ्कनीयम् । 'एकाच उपदेशे—' (७।२।१०) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य 'उपदेशे षकारान्तात्' इति व्याख्यानादिट् सनि वेल्यस्य प्रहच्यभावादित्याहुः । तितरिषतीत्यादि—इट्पठे 'वृतो वा' (२३९१) इतीटो दीर्घविकल्पाद् रूपद्वयम् । गुणः । रपरत्वम् । अभ्यासेत्त्वम् । उत्तरत्वं त्विदभावात् 'इको भल्' (२६१२) इति सनः कित्त्वेन गुणनिषेधात् 'च्यत इहातोः' (२३९०) इतीत्त्वम् । रपरत्वम् । अभ्यासेत्त्वम् । हलि चेति (३५४) दीर्घश्च । वुवूर्षतीति—'अज्भन—' इति दीर्घात् 'उदोष्टा

—' (२४६४) इतुप्रक्षम् । रपरत्वम् । द्वित्वम् । हलि चेति दीर्घः । उवर्षते
—इति । डिच्चात्तड् । दुध्वर्षति—'ध्वृ कौटिलौ' इत्यस्य प्राग्वत् ।

२६२६ । स्मिपूङ्ग्रज्ज्वशां सनि ॥७॥२॥७४॥

दी— । स्मिड्, पूङ्, ऋ, अञ्ज्, अश्—एभ्यः सन इट्
स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह 'रिस्'
शवब्दस्य द्वित्वम् । 'इस्' इति सनोऽवयवः कार्य्यभागिति
कार्य्यिणो निमित्तत्वायोगात् । 'द्विर्वचनेऽचोति (२२४३) न
प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य'
(२६०६) । प्राणिणिषति । उच्छेसुक् । चुत्वम् । 'पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्वित्वे' (परि—') इति चक्षाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् ।
'हलादिः शेषः' (२१७८)—उचिच्छिषति । निमित्तापाये
नैमित्तिकस्यापप्रपाय' (परि—?) इति त्वनित्यम् । 'च्छोः—'
(२५६१) इति सतुक्ग्रहणाज् ज्ञापकात् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनाद्वा'— । 'णौ च संयुङोः' (२५७८—२६०१) इति
सूत्राभ्याम् इङो गाङ्'श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगा-
पयिषति—अध्यापिपयिषपि । शिश्वाययिषति—शुशावयिषति ।
'ह्रः सम्प्रसारणम्' (२८८६) । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्
प्रागच आदेशो न' इतुप्रकृत्वात् उकारस्य द्वित्वम् पुष्पारयिषति ।
चुच्चावयिषति । 'ओः पुयण्ज्यपरे' २५७७) । पिपावयिषति ।
यियावयिषति । विभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति ।
जिजावयिषति । 'पुयण्जि' इति किम् ? नुनावयिषति । 'अपरे'
किम् ? वुभूषति । 'स्त्रवति—' (२५७८) इतीत्त्व' वा ।
सिस्रावयिषति—सुस्रावयिषतीत्यादि । 'अपरे' इतेप्रव ? शुश्रूषते ।

The aug. इट् is sanctioned to सन् coming after the five roots अि, पू, ऋ, अञ्ज् and अश् (to pervade). Thus सिद्ध्यिषते etc. सिद्ध्यिषते—by गुण and पत्वनिषेध, cf. 'स्तौतिखोरिव—' (2627). पिपविषते—by 'ओः पुयण्जि—' (2577) after the duplication of पू. अरिषति—ऋ + इट् + सन् hereby गुण and रपरत्व—ऋ becomes अर् and the whole = अरिस्. Now by 'अजादिर्द्वितीयस्य,' रिस् gets द्वित्व. Here as in other cases, the prohibition 'द्विवेचनेऽचि' (2243) does not apply, for इस् or सन् along with इट् is the object of operation (कार्यमाक् or कार्यो) and as such i. e. being कार्यो it (इस्) fails to be the cause of द्वित्व (cf. 'कार्ये—मनुभवन् कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते'). अञ्जिजिषति—the नकार of अञ्ज्, not being duplicated due to 'न द्राः—' (*२४४६), जिस् (with इट्) gets द्वित्व. Though अञ्ज् is ऊदित् and had the reason of having इड्विकल्प by 'स्वरतिसूतिसूयति—' (2279), yet it will have नित्य इट्. Similarly अशिषते (अश् व्याप्ती). तुक् i. e. by 'द्वि च' (146). चुत्वम् i. e. चुत्वम् (चत्वम्) of तुक् (त्) by 'स्तोः युना—' (111—8. 4. 40). Here the rejoinder that 'द्वित्व fails after चुत्व of तुक् on the score of पूर्वतासिद्धम् (12—8. 2. 1.) whereby चुत्व is declared to be असिद्ध or invalid towards the foregoing rules' does not hold good due to the परिभाषा—'पूर्वतासिद्धीयमद्वित्वे'— or Rules and operations falling under पूर्वतासिद्धम् (8. 2. 1.—पूर्वतासिद्धीय) will be considered invalid towards their predecessors except when द्वित्व is to be effected (cf. द्वित्वमित्रे पूर्वत कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः—श. श्र.), Thus here इट् along with च and छ gets द्वित्व। Then by 'ह्लादिः—'

(2179) we have उचिच्छिषति । The परिभाषा or maxim 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्त्राप्यपायः' is अनित्य or occasional on the strength or evidence of the acceptance of (क्) along with तुक् or च in the rule 'क्लोः शृङ्—' (2561) or from the term or वचन of 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति', cp.—the varttika 'आख्यानात् क्तवस्तदाचष्टे क्तङ्क् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवश कारकम्' under 'इ च गणः' (2573). The drift is this :—The परिभाषा—निमित्तापाये etc, meaning—that too, which results from a cause disappears, as soon as the latter (cause) disappears,—suggests that in उचिच्छिषति there will be no 'चकार' in the अभ्यास as it is नैमित्तिक and so deserves disappearance as the निमित्त 'क्' is dropped by हलादिशेष. But the परिभाषा is अनित्य. And this is inferred from 'क्लोः—'. For in cases like प्रञ्ज (प्रच्छ् + न) etc we have, by 'क्लोः', श् for क् along with च or तुक्. But when क् is replaced by श्, then च or तुक् also would have disappeared by 'निमित्तापाये—etc'. Thus च or तुक् in the rule 'क्लोः—' fails. And this failure of तुम्बिधि indicates that the परिभाषा—'निमित्तापाये—' is (admitted as) अनित्य. Consequently there will exist चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति । Or take it thus—the term 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' or renovation of the primitive root, occurring in the varttika above is superfluous for by 'इनश्च वधः' (3153) the वधादेश in 'कंसवधम् आचष्टे' would have disappeared and made room for इन् as soon as 'क्तङ्क्' or the elision of the क्तप्रत्यय अप् was effected. Thus this failure also suggests the अनित्यत्व or temporary basis of the

परिभाषा 'निमित्तापाधि—' । Thus in either way the existence of चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति is established. (But Nagesha does not agree to this. See Tika below). The rule 'शौ च संशङ्कोः' (2579—6. 1. 31) and the rule 'शौ च संशङ्कोः' (2601—2. 4. 51) direct, in order, the optional सम्प्र. of चि and the optional गाडादेश of इट् (to read). Thus अधिजिगापयिषति etc. (द्वित्व of गापि, इट् and गुण, इत्त्व of the अभ्यास etc. अध्यापिपयिषति (द्वित्व of पि of आपि formed by 'क्रीड्जीनां शौ'—2600). शिष्याययिषति—by द्वित्व of चि in connection with चिच् then द्वित्व of श्याधि, इट् + गुण) । शुशावयिषति—Here the सम्प्र. takes effect first by 'सम्प्रसारणे तदाशयस्य कार्यं बलवत्', the द्वित्व of शु, चिच्कार्यं in the 2nd शु, द्वित्व, इट् and गुण । जुहावयिषति like शुशावयिषति । The उकार (along with ह्) is duplicated due to our (Bhattoji's) explanation 'शौ द्वित्वात्—' ; cf. ('ई च गणः'—2573). पुस्कारयिषति—(स्फुर + चिच् + सन् + तिप्) । चुच्चावयिषति : (च + चिच् + सन्). पिपावयिषति etc. everywhere the duplication respectively of पू, यु, भृ, रु, लू and जु will take first and then चिच्कार्यं in the उत्तरखण्ड or second पू, यु etc, the अभ्यास पू, यु etc. becoming पि, वि etc by 'शोः पुयण्—' । नुनावयिषति—no इत्व of the अभ्यास । बुभूषति—the अभ्यास is not followed by an अपर (अः परो यस्मात्) वर्णम् । शुश्रूषते—आत्मनेपद by 'ज्ञाश्रुश्चृङ्गां सनः' (2731).

नित— । सिपूडित्यादि । धातूनां षष्ठान्तत्वेऽपि तथा प्रत्ययस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि क्रमेण पञ्चम्यन्तत्वं षष्ठान्तत्वस्यार्थः । तदाह—एभ्यः सन इति । इट् स्यादिति । 'इडच्यति—' (७२।६६) इत्यतस्तदनुहृत्तेरिति भावः । सिष्मयिषते इति । डित्त्वात् 'पूर्ववत् सन' इत्यात्मनेपदम् । 'सिङ्गीषडसने' इत्यस्यानिट्त्वादनेन इट् ।

सौतिष्ठिरिति नियमात् यः । पिपविषते इति—पू+इस इति स्थिते पूशब्दस्य
द्वित्वम् । 'भोः पुयण्—' (२५००) इत्यभ्यासेत्त्वम् । अरिरिषति इति—ञ
+इस् इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्थिति गुणरपराभ्याम् 'अरिस' इति जाते 'रिस्'
इत्यस्य द्वित्वम् । एतयोरप्यनिट्त्वाद्नेन इट् । ननु 'इस' इति द्वित्वनिमित्तम् ।
तथा सति 'द्विवचनेऽचि' (२२४६) इत्यजादेशनिषेधाद् गुणाभावेन 'अरिस्'
इति दुर्लभम्, तत्राह—'द्विवचने—' इति नप्रवर्तते इति । हेतुमाह—'इस्' इत्या-
दिना निमित्तत्वायोगादित्यस्तेन । कार्यभागिति—अजादेर्द्वितीयस्थिति नियमादित्यर्थः ।
इङ्गुणाद्यभावाद् द्वितीयस्याभावेन तस्याप्रवृत्तेः । कार्यभागिति, कार्यीत्यर्थः ।
कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति—अनुभूतकार्यत्वात्, 'कार्यमनुभवन् कार्यो निमित्त-
तया नाश्रीयते' इति निषेधादिति भावः । अंशस्य 'इस्' इत्यस्य कार्यित्वेऽवि-
समुदायस्य 'इस' इत्यस्य कार्यित्वमुपचर्यते । ततोऽपि च द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् ।
अद्विनिषतीति—'अञ्जू'—इत्यस्य ऊदित्वेन स्वरतीत्यादिना इड्विकल्पे प्राप्ते-
ऽनेन नित्यमिट् । 'न द्राः'—(२४४६) इति नकारस्य द्वित्वनिषेधाद् 'जिसु'
इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति—अशू व्याप्तवित्यस्याम्यञ्चूत् । 'पूर्ववत्—' इति
तड् । उच्छेरिति—'उच्छी विवादे' इति धातुः । तुगिति—'छि च' (१४६)
इति तकार इत्यर्थः । चुत्वमिति । 'सोः युना युः' (१११—८४४०) इत्यनेन
युत्वे चकारत्वमित्यर्थः । 'पूर्वत्वासिद्धीयमद्वित्वे' इति—परिभाषेयम् । द्वित्वभिन्ने
पूर्वत्वं कर्तव्यं परमसिद्धमित्यर्थः इति नाशेषः । ततश्चात्र द्वित्वस्य कर्तव्यत्वान्नायमत
प्रवर्तते । एवं च युत्वस्य नासिद्धत्वम् । तदाह—चक्षाभ्यां सहितस्येति । एवम्
उच्छ्+इस् इति स्थिते 'अजादे—'रिति 'च्छिस्' शब्दस्य द्वित्वम् । ततो
हलादिशेषेण अभ्यासे इकारेण सह चकारमात्रं श्रूयते । उचिच्छिषतीति च
लभ्यते । ननु 'च्छिस् च्छिस्' इति द्वित्वाद्दूर्लभं हलादिशेषेण इकारस्यापि निवृत्तिः ।
तस्य च 'छि च' (१४६) इति तुको निमित्तत्वात् तदपाये (इकारलोपे)
नैमित्तिकस्य तुकोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गः, "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति
नियमात् । ततश्च तुग्निवृत्त्या तदादेशस्य चुत्वस्य अभ्यासे श्रवणं न स्यादत आह—

—‘निमित्तापाये—’ इति त्वित्यम् इति । तत्र लिङ्गद्वयमाह—सतुङ्गयङ्गाञ्ज्ञापका-
दिति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद् इति च । ‘च्छोः शूडनुनासिके च’ (२५६१) इत्यनेन
हि चकारेण सङ्घितस्यैव कृकारस्य शकारत्वमनुशिष्यते । यथा प्रञ्चः, विञ्च इत्यादी ।
तथा च प्रच्छ् + न इत्यत्र च्छोरिति कृस्त्र शकारे कृते ‘निमित्तापाये—’ इति
न्यायात् चकारस्यापि (यद्वा—तुकोऽपि) निवृत्तिः स्यात् । एवञ्च च्छोरित्यत्र
तुङ्गयङ्गं (चकारयङ्गम्) न कर्तव्यम् । तथापि यत् ‘च्छोः शूड्—’ इत्य-
सूत्रयित्वा ‘च्छोः—’रिति चकारयङ्गं क्रियते ततश्चैतत् ज्ञाप्यते ‘निमित्ता-
पाये—’ इत्यनित्यमिति । किञ्च निदर्शनान्तरिणापि ‘निमित्तापाये—’ इत्यस्या-
नित्यत्वम् दर्शयितुं शक्यत इत्याह—प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद् इति । ‘ई च गणः’
(२५७३) इत्यस्यान्तिमे . ‘आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृत्तुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्’ इति वार्तिकम् । तत्र ‘कंसवधम् आचष्टे’ इत्यत्र
वधादेशस्य ‘हन्’ इति प्रकृतिप्रत्यापत्तिः (‘आदेशविगमेन’ स्वरूपावस्थानत्वम्)
साधयितव्या । सा च ‘कृत्तुक्’ इत्यनेन कृतः कृतप्रत्ययस्य अप एव विगमात्
(‘हनश्च वधः’ (३२५३) इति सूत्रात्) वधादेशस्यापि अदर्शनात् लभ्यते ।
ततश्च प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थम् । तदेतद् व्यर्थं सञ्ज्ञापयति ‘निमित्तापाये—’
इत्यनित्यमिति । तथात् सूत्रकारवार्तिककारवचने एवात्र प्रमाणमिति भावः ।
नागेशस्तु ‘निमित्तापाये—’ इति परिभाषा नास्त्येवेत्याह—‘पुष्ययोगं जानाति
पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगेति वचने भाष्यकृतकृतप्रत्यापत्ति-
ज्ञापिका । तत्र हि ‘चजो—’रिति धिति परतः कुत्वमन्यथा कृत्तुकि निमित्ता-
पायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्तौत्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुत एतैः
(सूत्र-वार्तिक-भाष्यकृतवचनैरित्यर्थः) तत्परिभाषाभाव एव बोध्यते’ इत्याह—अतएव तत्
कृतपरिभाषेन्दुशेखरे निमित्तापायपरिभाषा नोपलभ्यत इति संक्षेपः । सूत्राभ्यामिति ।
‘षौ च—’ (२५७६—६।१।६) इत्यनेन श्रयतेः सम्प्रसारणविकल्पः, ‘षौ च—’ (२६०१
—२।४।५१) इत्यनेन इङो गाडादेशविकल्पश्चेति विवेकः । अधिनिगापतिवतीति ।
अत्र गाडादेशात् ‘अर्त्तिङ्गी—’ (२५७०) इति पुकि गापि इत्यस्य द्वित्वम् । इह

गुणौ । अध्यापियिषतीति—‘क्रीड्जोनां णी’ (२६००) इत्यात्वं पुकि च कृते ‘आपि’ इति जाते ‘पि’—शब्दस्य द्वित्वम् । इङ्गुणौ । शिष्यायतीति—अयतेर्णिचि वृद्धायादेशयोः कृतयोः ‘शायि’ इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिशेषः ऋस्यः । ‘सन्वतः’ इतीत्त्वम् । इङ्गुणौ । शुशावयिषति—‘सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवदि’तुक्त्वाद् ‘शु’ इत्यस्य द्वित्वम् । उत्तरखण्डे णिच्कार्यम्, इट्, गुणश्च । णी द्वित्वादिति । एतत् ‘इ च गणः’ (२५०३) इत्यत्रोक्तम् । उकारस्येति—उकारसहितस्येत्यर्थः । पुष्कारयिषति—‘चिस्फुरोणी’ (२५६८) इति आत्वविकल्पस्तु ‘णिचि. अच आदेशो न—’ इत्यात्वात् द्वित्वाद् द्वे विधेयः । पुष्कारयिषतीत्यपि द्रष्टव्यम् । चुच्चावयिषतीति—अवापि च्धातोद्वित्वाद् द्वे णिच्कार्यम् । पिपावयिषतीत्यादि—अत्र क्रमेण पू, यु, भू, रु, लू, लृ इति धातवः । तेषां पू इत्यादीनां द्वित्वादनन्तरं णिच्कार्यम् । ततः ‘ओः पुयण्—’ (२५००) इत्यनेनाभ्यासीकारस्य इत्त्वम् । मुनावयिषतीति—अत्र पवर्गप्रत्याहारलकाराणामेकतमाभावान्नोत्त्वम् । वुभूषतीति—अत्र पवर्गाद्यवर्णसत्त्वेऽपि उत्तरखण्डे अवर्णपरवर्णाभावात् ‘यव दिरुक्ती—’ इत्यात्वेन नाभ्यासेत्त्वम् । शुश्रूषति इति—‘ज्ञाश्रु—’ (२०३१) इत्यात्मनेपदम् ।

२६२७ । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥८॥३॥६१॥

दी— । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । तुष्टूषति । ‘दुप्रतिस्त्राप्योः—’ (२३४४) इतुप्रत्तम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । ‘स्तौतिण्योः’ किम् ? सिसिञ्चति । उपसर्गात्तु ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिञ्चति । ‘षणि’ किम् ? तिष्ठासति । सुषुषति । अभ्यासादितुप्रक्तेर्नेह निषेधः । इण् = प्रतीषिषति । इक् = अधीषिषति ।

The स coming after the इण् (प्रत्याहार) of the अभ्यास of

स्तु and स्यन्त or causative roots only, becomes ष provided the स of सन् following has also become ष and not otherwise. Thus it is easy to see that there are two restrictions (1) that the स of स्तु or casual roots alone turns cerebral when it comes after the इकार or उकार etc lying in the अभ्यास। and (2) that this षत्व the स in the उत्तरखण्ड of 'स्तौतिष्ठो' is effected only when the स of सन् following it (स) has also undergone षत्व but not so if the स of सन् remains unaffected. (Hence it is that the rule reads षचि instead of सनि). Thus तुष्टूषति (दीर्घ of स्तु—दीर्घ being due by 'अङ्कन—' 2614). स्वापि—a स्यन्त root—gives सुष्वापयिषति (duplication of स्वापि and सन्. in the अभ्यास by 'द्वितिस्त्रायोः—'). सिञ्चति—no guna due to 'इलन्ताच्च' (2613). But the restriction viz.—'अभ्यासिणः परस्य स्तौतिष्ठीरिव' does not hold good when a root comes after an उपसर्ग (having the condition of षत्व) for 'स्तौतिष्ठीरिव —' (8. 3. 61) bars 'आदेशप्रत्यययोः' (8. 3. 59) only and not 'स्यादिवभ्यासेन चाभ्यासस्य' (8. 3. 64) also ; cf. the परिभाषा 'मध्ये-पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' [and it is evident that 'स्तौतिष्ठीः—' is a special rule (अपवादसूत्र) placed in the middle (मध्ये)] । Thus we have परिषिञ्चति । तिष्ठासति etc because सन् has not been षन् here so षत्व due by 'आदेशप्रत्यययोः' is not barred (the root was ष्ठा then स्या). अभ्यासादितुक्तेः—etc i.e. as we have explained 'अभ्यासिणः परस्य.....सस्य' ; So the षत्व of the स of सन् coming after the root इष् or इक् will not be affected in the least though षन् follows. Thus प्रतीषिषति—अधिषिषति

(स in both cases gets द्वित्व and the अभ्यास gets इत्त्व by 'सन्वतः').

मित्त्व—। स्तौतिष्ठोरिति । स्तौतिय णिच्चेति इन्धात् षष्ठीद्विवचनम् । 'णि' इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । तदाह—स्तौतिष्ठन्तयोरिति । स्तौतिष्ठन्तस्य चेत्यर्थः । अभ्यासेण इति । 'इण्कोः' (८३।५७) इत्यत आचित्यादिचित्येवानुवर्तते । तच्च विशेष्यतया अन्वीयते । सूत्रे एवकारः काकाचिगोलकन्यायिनीभयान्वयी 'स्तौतिष्ठोरेव' इति 'पण्येव' इति च । तदाह—स्तौतिष्ठन्तयोरिवेति षभृते सनि नान्यत्वेति च । कृतपत्वस्य सन् इत्यर्थः । सस्य य इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३।५५) इत्यतः 'सहेः साडः सः' (८३।५६) इत्यतश्च तदनुवर्त्तेरिति भावः । तुष्टूपतीति । स्तौतेः सनिरूपम् । 'अज्भन—' (२६१४) इति दीर्घः । षत्वं दर्शयितुमाह—सुष्पापयिषतीति । 'द्वृति—' (२३४४) इत्यनेनाभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—। मिसिचतीति—'हलन्ताश्च' (२६१३) इति सनः कित्त्वान्न गुञ्चः । उपसर्गा—त्विति । अयं भावः—'आदेशप्रत्यययोः' (८३।५६), 'स्तौतिष्ठोरेव—' (८३।६१), 'स्यादिषुभ्यासेन चाभ्यासस्य' (८३।६४) इति सूत्रवयस्य मध्ये मध्यसोऽपवादः । अतएवासी—मध्ये पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्—इति न्यायेन 'आदेश—' इति विहित षत्वस्य च बाधको, न तु 'स्यादिषुभ्यासेन—' इति विहितस्यापि । ततश्च उपसर्गात् (उपसर्गस्याग्निमितात्) 'स्यादिषुभ्यासेन—' इति प्राप्तं षत्वं भवत्येव । एवञ्च परिसिचिचतीत्यादि निर्वाधमिति । तिष्ठासति इति—। षण्येव परतोऽभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति नियमः । अत्र च षणास्ति । अत उक्तनियमो न प्रवर्त्तते । ततश्च ठा + सन् इति स्थिते धात्वादेरिति सत्वे स्या सन् इति ज्ञाते हित्वादेरुर्द्धुम् 'आदेश—प्रत्यययो'रिति षत्व' भवत्येवेति भावः । सुषुभतीति, त्रिषुप् श्ये इति धातुः । अत्रापि प्रागवत् । 'रुद्विद् सुषयाहि स्वापि—' (२६०६) इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । अभ्यासादित्वात्केरिति । अभ्यासेण इत्वात्केरिति भावः । नेह निषेध इति—प्रतीषिषति, अधीषिषतीत्यत्र । अत्र पति—इ + सन् तिप इति स्थिते 'अजादे—' रिति सस्य द्वित्वम् तस्य

च इण् धातोः परत्वेन अभ्यासेणः परत्वाभावात् षत्वम् । एषश्च 'सौति- ष्योरेव—'
इति नियमस्य न अतिरेवमधीषिषतीत्यत्र ।

२६२८ । सः सिद्धिसिद्धिसहीनां च ॥८॥३॥६२ ॥

दो— । अभ्यासेणः परस्य एयन्तानामेषां सस्य स एव न
षः षणि परे । सिस्वे दयिषति—सिस्वा दयिषति । सिसाहयिषति ।
'स्यादिष्वेवाभ्यास्य' इति नियमान्नेह—अभिसुसूषति ।

'शैषिकान्मतुवर्थायाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निष्यते ॥'—(भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ।
न तु छान्ताच्छः । 'सरूपः' किम् ? अहिच्छत्रे भव
आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रतीयः । असुन्ताच्छः ।
तथा मतुवर्थात् सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुवन्ता-
न्मतुव् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । "सरूपः"
इत्यनुपज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्
सन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषति । मीमांसिषति ।

इति तिङन्तसन् प्रकरणम् ।

The substitute स only and not ष replaces the स, of the
causative सिद्धि, स्वादि and सहि, coming after the इण् (प्रत्यहार)
of the अभ्यास—when षण् follows. Thus सिस्वे दयिषति etc.
According to the restriction (नियम) laid down in 'स्यादियुभ्यासेन—'
(2277) we have अभिसुसूषति (अभि—सु + सन्सृषति) without षत्व
for, though there is the उपसर्ग अभि, yet सु does not fall within
the list of स्यादि (which see ante—2270—2277).

Bhashya reads (or holds) that—'A self same affix laid down in the शेषाधिकार or expressing the sense of मनुप् is not, for the second time, attached to a word formed (by the same affix) in the शेषाधिकार or bearing the sense of मनुप् as also that the affix इच्छा—सन् is not again enjoined to a word once formed with that सन्'.

Thus शालीय formed with छ in the शेषाधिकार will not have छ again after it, so that 'शालीये भव' will not make a single word but will remain in the form of a sentence. Why say सरूपः (selfsame or similar)? Witness—आहिच्छवीयः । Here, at first, the base आहिच्छव is formed with अण् in the sense of अहिच्छते भवः । Then आहिच्छते भवः give आहिच्छवीयः with छ; so that an अचन्त word is affixed with छ (and not with अण् again). Similarly in the case of affixes expressing the sense of मनुप्. Thus धनमस्यास्ति gives धनवान् with मनुप्; but धनवानस्यास्ति will remain unchanged for it will not take मनुप् again. But a different (विरूपः) affix of the same sense may be applied to such a base as—दृष्टमस्यास्तीति दृष्टी (अस्त्यर्थेऽन्), again दृष्टी अस्या अस्तीति दृष्टिमती (दृष्टिन् + मनुप् + डीप्) शाला (a shed). सरूप इत्यनुषज्यते i. e. the word सरूप in third foot of the sloka should be drawn to सन् also in the fourth line. And this सरूप will denote similarity in sense (and not in word) so that an इच्छासन्नन्त word i. e., a word formed with सन् expressed by धातोरिकाचः—' (2608) will not again have इच्छासन् after it whereas a word formed with स्तार्थसन् (-expressed in 'सुप्तिङ्किदभ्यः सन्'—2393 etc) will again

be allowed to have इच्छासन् after them so as to give जुगुप्सिषते (जुगुप् + इट् मन् ते), मोमांसिषते etc.

Here ends the सन् chapter of तिङन्त ।

नित—। स इति । 'संतिष्योरिव—' (८१६१) इत्यतएवानुवृत्तिः । तथा तस्मात् सौति—वर्जं सर्वमनुवर्तते । तदाह—अभ्यासेणः परस्येत्यादि । सूत्रे स इति नियमार्थमित्याह सस्य स एवेति । सिद्धेदधिपतीत्यादि सिद्धिप्रभृतीनां क्रमेण रूपम् । अभिसुसूषतीति—अत यणि सत्यपि 'सौतिष्योरिवे'ति नियमान्नाभ्यासेणः परस्य षत्वम् । तथा सुनोतिरभ्यासस्य अभ्युपसर्गात् परत्वेऽपि स्यादित्वाभावात् 'स्यादिषुभ्यासेन—' (२२०७) इति न षत्वम् । शैषिकादिति—'श्लोकवार्तिकमिद-मिति कैचित् । भाष्यमिति वदवः' इति तत्त्वबोधिनी । अयमवान्वयः—

शैषिकात् सरूपः शैषिकः प्रत्ययः, (तथा) मतुवर्धीयात् सरूपः मतुवर्धीयः/प्रत्ययः न इष्टः, (किञ्च) सन्नान्तात् (सरूपः) सन् न इष्यत इति ।

अर्थस्तु इत्तावेव स्पष्टीकृतः (शेषे—शेषाधिकारि भवः शैषिकः—भवार्थे अध्या-त्मादित्वात् ठञ् । एवं मतुवर्धे भवी मतुवर्धीयः—भवार्थे गहादित्वात् छः) । सरूप इति समानरूप इत्यर्थः । तेन—'छान्ताच्छो न, अशन्तादण् न, मतुवर्निष्पन्नान्-तुव न' इत्यर्थे इति बोध्यम् । तेनेति—यतः शालीयशब्दः शालायां भव इति शैषिकछप्रत्ययनिष्पन्न इति भावः । भवेति—स्पष्टम् । विरूपसिद्धिः । यथावैव दृष्टिमतीत्यत्र इन्नन्तान्मतुविति हृदयम् । अनुषन्वत इति—चतुर्थं—पादस्य-सन्नित्यस्मात् प्राङ्निधीयत इत्यर्थः । अर्थद्वारिति—न तु शब्दद्वारिति भावः । तथाहि सति सन्नान्तात् सन् न स्यादित्यर्थकतया 'गुप्तिङ् किदभ्यः सन्' (२३२३) इति स्वार्थसन्निध्यत्रेभ्योऽपि 'जुगुप्सतीत्यादिभ्य' इच्छासन् प्रत्ययो न स्यात् । ततश्च जुगुप्सिषते, मोमांसिषते इत्यादि न सिध्यन्त । अतो ज्ञायते अर्थद्वारैवाव सादृश्यं सरूपशब्दार्थः न तु पूर्वपूर्वतेव शब्दद्वारिति अमितव्यमित्यभिप्रायः । एवञ्च 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां—' (२६०८) इति विहितेच्छासन्नान्तादेव पुनरिच्छासन्प्रत्ययो नेष्यत इति फलितार्थः ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तसन्प्रकरणम् ।

अथ डिङन्त यङ् प्रकरणम्

२६२६ । धातोरिकाचो हलादेः क्रियासमभिहारि यङ् ॥३।१।२२॥
दी— । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन्
द्योत्ये यङ् स्यात् ।

क्रियासमभिहार means 'frequency' as also excess (or too much occurrence) ; and in that sense the affix यङ् is attached to a monosyllabic (एकाच्) and consonant-leading (हलादि) root.

मित— । अथ यङ्प्रक्रियां निरूपयिष्यन् सूत्रमवतारयति—धातोरिति । तस्मिन् द्योते इति—न तु वाच्ये इति भावः । तस्य वाच्यत्वे हि प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति शब्देन्दुशेषरे व्याख्यातम् । यङ् स्यादिति । एकाच्काद् व्यञ्जनादेश धातोरिति शेषः । डिङ्त्वादात्मनेपदमिति वक्ष्यति । तथा धातोरिति विहितत्वाद् यङ् आङ् धातुकामिति च ।

२६३० । गुणो यङ्लुकोः ॥७।४।८२॥

दी— । अभ्यासस्य गुणः स्यादयङि यङ्लुकि च । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वान्नडादयः । डिङन्त—त्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—वोभूयते । वोभूयाच्चक्रे । अवोभूयिष्ठ । 'धातोः' किम् ? आङ्धातुकत्तुं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (२४५३) इत्यादि । 'एकाचः'

किम् ? पुनः पुनर्जागति । 'हलादेः' किम् ? भृशशीचते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् निति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते । 'सूचिसूत्रिमूत्रप्रव्यत्यं-शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वार्तिक) । आद्यास्त्रयश्चुरादाव-दन्ताः । सोसूच्यते, सोसूत्रयते । अनेकाच् कत्वेनाषोपदेशत्वात् षत्व' न । सोसूत्रयते ।

The reduplicate or अभ्यास (of a root), is gunnated when a यङ् or यङ्लुक् follows. A यङन्त word falls in the category of a root by 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and thus is affixed with लट् (शप् and तिप् etc). यङ् being डित्, the यङन्त bases are conjugated in the आत्मनेपद । 'He frequently or too often becomes' gives बोभूयते (भू + यङ् = भूभूय by 'सन्वङोः—'—2395 = भो भू य by this rule = बोभूय by 'अभ्यासे चर्च'—2182. Then बोभूय + शप् = बोभूयते by 'अतो गुणे'—191). बोभूयाच्चक्र—by 'कास्प्रत्यया-दाम्—' 2306 and 'कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'—2239 as also 'आप्तप्रत्ययवत्—' 2240. अबोभूयिष्ट—लुङ् षट्, इट् सिच् त' no guna due to कित्त of सिच् by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'—(2300). The aphorism reads 'धातोः' so as to announce that यङ् is an आर्द्धधातुक like सन्. And this is inferred from 'ध्रुवी वचिः' (2453 ; for had not यङ् been an आर्द्धधातुक, वाच्यते would not have resulted from the substitute वचि which replaces ध्रु only when an आर्द्ध. follows. Similarly in the case of 'वीजो वयिः' (2411). जागृत् will not have यङ् after it as it is not एकाच् or monosyllabic ; similarly ईच will not be affixed with यङ्

as it is not हलादि or consonant-leading. The भाष्य holds that यम् and रुच् will not have यङ् after them in the sense of excess or too much (अशार्थे). They will however, have it in the sense of frequency (पौनःपुन्य) so as to give शीघ्रभ्यते etc. 'सूचिसूवि—'. This is a varttika introduced here to attach यङ् after सूच to hint, सूत्र to entwine, सूत्र to urinate, अट्, and अट् to go, अण् to eat, अणू to pervade and ऊर्णुञ् to cover—all of which without this varttika would have been dispensed with from having यङ् due to their अनेकाच्कत्व, अजादित्व or both अजादित्व and अनेकाच्कत्व. The first three of the list are read in चुरादि and are अदन्त or अकारान्त. Of these again सूचि and सूवि will not have षत्व as they are not षोपदेश (or read with षकार beginning) and due to their अनेकाच्कत्व. Thus शीघ्रताते etc with षिच्, यङ्, षिलोप, हित्व and गुण of the अभ्यास ।

मित— । गुण इति । यङ्लुकीरिति इन्हात् सप्तमीद्विवचनम् । लुगिति यङ्लुक एव शाहकमित्याह—यङ्लुकि चेति । अभ्यासस्येति—'अत्र लोपो-
भ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । गुण इति—स चाभ्यासस्य इक इत्य-
वगन्तव्यम् 'इको गुणहारी' इति वचनात् । डिन्दन्त्वादिति—यङन्तस्येत्वर्थः ।
पुनः पुनरतिशयेन वेति । संभित्कारार्थकमिदमित्याक्तं प्राक् । बोभूयत इति ।
भू+यङ् इति स्थिते 'सन्धुञ्जीः' (२३६५) इति द्वित्वेऽनेनाभ्यासस्य गुणेऽभ्यासे
चर्चेति जश्ले च 'बोभूय' इति यङन्तो धातुः । तस्मात् कर्त्तरि श्विति शप्
तिवादय आसज्यन्ते, 'सनाद्यन्ताः धातवः' (२३०४) इति शास्त्रात् । ननु 'सन्-
धुञ्जी'रिति द्वित्वाद्गुणं शवादिना बोभूयत इति सिद्धावपि 'क्रियासमभिहारि' इति
सूचितत्वाद् द्विरुक्तप्रक्रियास्य—'क्रियासमभिहारिचे'ति वार्त्तिकात् लुनीहि—लुनीही-
त्येवायं लुनातीत्यादिवत् पुनर्बोभूयते—बोभूयत इति स्यादिति चेन्न । छोट् तावत्

क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोट्-
 वचनयोरेव तदद्योतकत्वं न त्वेकैकस्येतियुक्तं लोटन्तस्य द्विवचनम् । यङ् क्रिया-
 समभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य (तद्) द्योतकत्वम् । तेन
 तदन्तस्य (यङन्तस्य) न द्विवचनमिति तत्त्ववीचिन्यामन्वय च सुस्पष्टम् । एतच्च
 लकाराद्यप्रकरणे 'क्रियासमभिहारि लोट—' (२८२५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते
 इत्यलम् । बोभूयांचक्रे इति । 'कास्प्रत्यायादाम्—' (२३०६) इत्याम् ।
 'कञ्चानुप्रयुज्यते—' (२२३८) इति लिङन्तकञ्चानुप्रयोगः । 'भाम्प्रत्ययवत् कञो-
 ऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इत्यनुप्रयुक्तस्याप्यात्मनेपदम् । अतोभूयिष्टेति— लुङि
 सिचि अडिटावागमौ । सिचिः किञ्चाद्गुणाभावश्च । धातोः किमिति ? 'क्रिया-
 समभिहारि यङ्' इत्यनेनैव क्रियावाचकधातोर्लाभात् पुनः धातोरिति कथमिति
 प्रश्नः । उत्तरमाह—आर्द्धधातुकत्वमिति । यङन्तस्येति शेषः । तत्र निदर्शनमाह—
 आर्द्धधातुक एव हि परतो ब्रुवो वचिरित्यादेशः स्यात् । ततश्च यङ् आर्द्ध-
 धातुकत्वाभावे वच्चादेशाभावात् बावच्यते इति न स्यात् । इत्यादीति—आदिपदेन
 'वेओवयिः' (२४११) इत्यादि याच्यम् । पौनःपुन्यत्विति । भृशार्थे एवानयो-
 र्यङ् न भाष्यमते तु पौनःपुन्यार्थे इति भावः । सूचिसूचीति—वार्त्तिकमिदम् ।
 अनेकाच्त्वादजादित्वादुभयविधत्वाच्चेतिभ्यो यङ् न स्याद् 'धातोरिकाचो—इति
 सूचितत्वादतः वचन्तेऽत्र वार्त्तिकावकाशः । सूच पैगुन्धे, सूत्र वेष्टने, सूत्र प्रस्रवणे,
 अट गतौ, अट गतौ, अश् भक्षणं, अशू व्याप्ती, ऊर्णुञ् आच्छादने इति धातवः ।
 सोसूच्यते । सोसूच्यत इति । अन्वेषान्तु स्वयमेव क्रमेणोदाहरणं वक्ष्यते । अने-
 काच्कत्वनेति—सूचिसूतीरिति भावः । यत्वं नेति । 'आदेश—' इत्यस्या-
 प्रवृत्तेरिति भावः । चुरादित्वादेशां ग्यान्ताद् यङ् द्वित्वं षिलापोऽभ्यासगुणश्च अकारान्त-
 त्वाद षिचि 'अतो लोप' (२३०८) इत्यङ्गोपे सति षिच् ।

२६३१ । यस्य हलः । ६।४।४८॥

दी— । 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य य

शब्दस्य लोपः स्यादाहधातुके । 'आदेः परस्य' (४४) ।
 'अतो लोपः' (२३०८) । सोसूचां चक्रे । सोसूचिता ।
 सोसूत्रिता । मोसूत्रिता ।

The letter य of 'यस्य' in the rule is the combination of य् and अ. Then the letter 'य' thus formed, coming after a consonant, elides when an आहधातुक follows. Thus in सोसूचाचक्रे the यकार only elides by 'आदेः परस्य' (44) and then the अकार elides by 'अतो लोपः' (2308). The object of this 'सङ्घातयङ्गण' is to prohibit the elision of यकार in forms like ईर्षिता, नव्यिता etc ; for in ईर्षिता (ईर्ष + इट् ता) etc. the root being अकारान्त only (and not य् + अकारान्त) the rule (यस्य हलः) does not apply there (see Kashika).

नित— । यस्येति । 'अतो लोपः' (६।४।४८) इत्यतो लोपइत्यनुवर्तते तदाह लोपःस्यादिति । सङ्घातयङ्गणमिति । यकाराकार समुदाययङ्गणमित्यर्थः । ननु यस्येति षष्ठान्तम् । ततः 'अलोऽन्तास्य—' इति परिभाषया यकारादकारमावस्य लोपः स्वान्न तु यकारस्यापि । तदाह—आदेः परस्येति—तस्य अलोऽन्तापरिभाषापवादत्वादिति भावः । ततो यकार—अकारयोर्मध्ये अनेन यकारलोपे कृते 'अतो लोप' इत्यनेनाकार लोपः । अत्र काशिका—'यस्येति सङ्घातयङ्गणमेतत् । तवालोऽन्तास्येत्येतेन भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा (च ?) पञ्चमीनिर्देशस्तदादेः परस्येति अकारोऽनेन लुप्यते । सङ्घातयङ्गणं किम् ? ईर्षिता । नव्यिता । हल इति किम् ? लोलुयिता । वीपूयिता ।' इति । सोसूचां चक्रे इत्यादि सुगमम् ।

२६३२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥७।४।८३॥

दी— । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादयङि यङ्लुकि च ।
 अटाव्यते ।

(The अच् or vowel) of an अभ्यास which is not कित् or क—
eliding is lengthened when यङ् or यङ्—लुक् follows—अटाव्यते
(अट् + यङ् = अटाव्य = अटाटा then शप्ते) ; similarly पापच्यते, पाप्यते
etc., but संयम्यते, नमम्यते without अभ्यासदीर्घं for the अभ्यास् is कित्
here in connection with नुक् by the rule 'नुगतोऽनु—' (2646).

मित—। दीर्घ इति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्यैत्य-
नुवर्तते । 'गुणो यङ् लुकोः' (७।४।८२) इत्यतो यङ् लुकोरिति च । अकित
इति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं किद्वयस्यैत्यर्थः । किद्रहितस्येति यावदत आह—
अकितोऽभ्यासस्येत्यादि । अटाटाते इति । अनादीर्हितीयस्येति यङि कृते 'टा' शब्दस्य
द्वित्वम् । हलादिशिषाभ्यासदीर्घो । अकित इति किम् ? संयम्यते । रंरम्यते ।
अत्र हि नुकि कृते किञ्चान्न दीर्घं इति ('नुगतोऽनु—' (२६४६) इत्यत्र नुग्, वक्ष्यति) ।
तदेवं 'सुचिसूत्रि—' इति वार्तिकोक्तानामट्यन्तानां रूपं दर्शितम् । अतिप्रभृतीनां
दर्शयितुमाह—

२६३३ । यङि च ॥७।४।३०॥

दी—। अर्तः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि
च(१) । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्यो-
दाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णानूयते । वेभिद्यते ।
अन्नोपस्य स्थानिवत्तान् नोपधा-गुणः । वेभिदिता ।

The ऋत् i. e. ऋकार of the root ऋ (अर्ति) and of those that
are संयोगादि (having a conjunct letter at the outset) is gunnated
when यङ् or यङ् लुक् follows. The रेफ or a रकार followed by
a यकार is not disallowed to have duplication (by 'न द्राः—'

(१) 'यङ्लुकि च' इत्यंशस्तु तत्पूर्वोक्तानां न दृश्यते ।

(2446) as we have the instance 'अरायंते' (ऋ + यत् = अर् य by गुण and रपरत्वं = अ र्यं थ (द्वित्व with यङ् = अर र्यं by हलादिशिषः = अरायं by 'दीर्घोऽकितः'—2632 = अरायंते with शप्ते) in the भाष्य (under 'धातोरिकाचो—' 2629). अरायिता, अशायिता by 'यस्य हलः' (2631) and 'दीर्घोऽकितः' । ऊर्णानूयते—द्वित्व of नु, गुण of the अभ्यास by the prior rule and दीर्घ of the अङ् by 'अङ्गत् सार्वधातुकयोः—' (2298). वेभियते—द्वित्व of भिद्, गुण of the अभ्यास । In the case of वेभिदिता (भिद् + यङ् + ता), we have at first वेभिद् इता (with इट्) after अलोप has been effected by 'यस्य हलः' (2631) and 'अतो लोपः' (191). But this elision of अ or अलोप being स्यानिवत् (cf—स्यानिवदादेशः—50), there is no guna of the उपधा of भिद् ।

नित— । यङिचेति । 'गुणोऽति संयोगाद्योः' (७४१२८) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तथा 'रीङ् ऋतः' (७४१२९) इत्यत ऋत इति च । तदाह—अतः संयोगादीन्व्यादि । यञ् लकि चेति—चकारिण्येत्तत् समञ्चोयत इति भावः । यरन्तुएतदंशः—तत्तुवोधिन्यां न दृश्यते । यकार पररिफस्येति—यकारः परी यस्मादिति विग्रहः । न द्वित्व—निषेध इति । 'न ऋः—' (२४४३) इत्यनेनेति भावः । ननु कुत इयं व्यवस्थेत्यत्राह—भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरिकाचो हलादिः—' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । तथाच ऋ यङ् इति स्थितेऽजादे द्वितीयस्येति गुणरपराभ्यां विहित्वाभ्यामनन्तरम् 'अं' इति जाते रिफस्येव यकारसहितस्य द्वित्वं न तु यकारमावस्य । एवञ्च हलादिशिषेण यकारनिहतावभ्यांसेऽकारसहितौ रिफसिष्ठति (अरर्यं) ; तस्य रिफस्याचो 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घे कृते 'अरायं' इति जाते शप्तङौ । अरायितेति— पूर्ववत् अरायं इति जाते उत्तरखण्डे 'यस्य हलः' इति अलोपे च कृते तासि रूपम् । इट् । अशायितेत्यत्र अय्य इत्यस्य 'य्य' इत्यस्य द्वित्वं प्रायेण प्राग्वत् । ऊर्णानूयत इति—ऊर्णं + यङ् इति स्थिते नु-शब्दस्य द्वित्वम् । तस्याभ्यासेऽनेन गुणः । उत्तरे खण्डे तु 'अङ्गत्सार्व—'

(२२८८) इति दीर्घः । वेभिद्यतेइति । भिद् इत्यस्य द्वित्वेऽनेन अभ्यासगुणे च ङपम् ।
अङ्गोपस्येति—वेभिदितेवेति बोध्यम् । नोपधागुण इति । 'यस्य हलः' 'अतो लोपः'
इति यकाराकारयोर्लोपे वेभिद् इति स्थिते भिद् इत्यस्य लघूपधागुणेति भावः ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥३।१।२३॥

दो— । गत्यर्थात् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रिया—
समभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

यङ् is attached to a root expressing movement in the sense of circuitry (or going in a zigzag manner) only, but not in the sense of frequency or excess. Thus वाव्रज्यते (He moves in a circuitous manner),

मित— । नित्यमिति । नित्यशब्द एवार्थकः कौटिल्यशब्दान् परो द्रष्टव्यः ।
तदाह—गत्यर्थात् कौटिल्य एवेति । न त्विति । नित्यशब्दादेवैतदव्यवच्छेद इति ।
'धातोरिकाचः—' (३।१।२२) इति पूर्वं सूत्रम् । नागेशस्तु 'तस्माद् गत्यर्थेभ्यः क्रिया-
समभिहारे यङ् भवत्येव' इति निगमय्य 'अतएव अटिरेतेषु गत्यर्थेकात् क्रियासमभिहारे
यङ्मुदाहृतो भाष्ये' इत्याह ।

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥

३।१।२४॥

दी— । एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं
लुम्पति=लोलुप्यते । सासद्यते ।

यङ् is attached to these (eight) roots only when they express an indecent or bad sense. Thus लोलुप्यते—he tempts indecently (seduces).

मित— । लुपसेदित— । भावो धात्वर्थः । पूर्वसूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । तत्रा-
वाप्यवधारणार्थम् । तदाह—धात्वर्थगर्हायामवेति । लोलुप्यते—लुप विमोहने

(दिवादिः) । 'गुणोयङ्—लुको'रिति अभ्यासस्वेको गुणः । सामयत इति । 'दीर्घो-
ऽकित' इत्यभ्यासदीर्घः ।

२६३६ । चरफलोश्च ॥७॥४॥८७॥

दो—। अगयोरभ्यास्यातो नुक् स्याद् यङ् यङ्-
लुकोः । नुगित्प्रनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्त—
वद्ववाचः' (वार्तिक) 'वा पदान्तस्य' (१२५) इति यथा
स्यात् ।

The अत् or अ of the अभ्यास of those two roots (चर + फल) is re-
placed by the aug. नुक् when यङ् or यङ्लुक follows. नुक् drops उक्
so it is treated as an अनुस्वार which, again, by the वार्तिक 'स च
—' is treated as final in a पद so as to make it optional by the
rule 'वा पदान्तस्य' (125).

मित—। चरफलोश्च इति—। 'नुक् अतोऽनु—' (७४१८५) इत्यतो नुगिति
अत इति चानुवर्तते । 'अव लोपः—' (७४१५०) इत्यतोऽभ्यासस्वेति 'गुणो यङ्लुकोः'
(७४१८२) इत्यतो यङ्लुकोरिति च । तदाह—अगयोरित्यादि । अनुस्वारो लक्ष्यते
इति—उगदर्शनेन नकारमावावशेषादिति भावः । सचेति । वार्तिकमिदम् । स
स्वेत्यनेनानुस्वारस्य परामर्शः । पदान्तवद्ववाच्यत्वस्य फलमाह—वा पदान्तस्येति ।
अनेन परसवर्ण—विकल्पो यथा स्यादिति भावः । तथाचैत्रं रूपद्वयं भवेदित्याशये-
नाह—

२६३७ । उत् परस्यातः ॥७॥४॥८८॥

दो—। चरफलोऽभ्यासात् परस्यात उत् स्याद् यङ् यङ्-
यङ्—लुकोः । 'हलि च' (३५५) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते—
चञ्चूर्यते । पम्फुलप्रते—पंफुलप्रते ।

Eng.—Easy.

मित—। उदिति । पूर्ववदनुवृत्तिर्घघायघ' बोध्या । परस्मैत्यनेन पञ्चम्यन्तमा-
चिप्यते । तदाह—चरफलीरभ्यासादिति, अन्यत् स्पष्ट' मूले । चञ्चूर्यते इत्यादेशु
भाव—गर्हायां प्रयोग इति न विद्यतेऽन्यमित्यलम् ।

२६३८ । जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥७।४।८६॥

दी—। एषामभ्यासस्य नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
गर्हित' जपति = जञ्जप्यते इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। जपेति । एषामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । जञ्जप्यत इति नुक्सन्नेन
किञ्चात् 'दीर्घोऽकितः' (१६३२) इत्यस्याप्रवृत्त्या न दीर्घ' इति भावः । इत्यादीति ।
जञ्जप्यते । दन्दच्छते । दन्दश्लते । वञ्चन्यते । पञ्चपश्यते—पञ्चस्यते । पशधातु-
गत्यर्थः । स च दन्तान्तः सौवशेति माधवः । तालव्यान्त इति काशिका ।

२६३९ । ग्री यङि ॥८।२।२०॥

दी—। गिरिति रेफस्य लृत्तुं स्याद् यङि । गर्हितं गिलति
जेगिल्यते । 'घुमास्था—' (५४६२) इतीत्तुम् । गुणः । देदी-
यते । पेपीयते । सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (२४२०) ।
शोशूयते । शेष्वीयते । 'यङि च' (२६३३) । सास्त्रयते ।
'रोङ्कृतः' (१२३४) । चेक्रीयते । सुट् । संञ्चेस्क्रीयते ।

Easy. जेगिल्यते—गुण of the अभ्यास by 'गुणः—'(2630). देदीयते—दा +
यङ्=दीय by 'घुमास्था—' (2662) =दी दी य, then अभ्यास गुण ; simi-
larly पेपीयते । शोशूयते—first सम्प्रसारण then द्वित्व ; next गुण of the अभ्यास
and दीर्घ' of the अङ्ग by 'अकृत—' (2298). शेष्वीयते—द्वित्व of चि, then
as before. सास्त्रयते—अ + यङ्=अर्य by 'यङि च'=अर् अर् य =सास्त्रय
by 'दीर्घोऽकितः' (2632), then शप् etc. चेक्रीयते—(डुकृञ् करणे)

कृ + यङ् = क्रीय by 'रीङ्—' (1234) = क्रीक्रीय = क्री क्रीय = चेक्रीय by 'कुहोश्चुः' and 'गुणः—' (2630). सञ्चेत्क्रीयते — (embellishes or collects again and again) सम्—कृ + यङ् = सम्—क्री य = सम्—क्री क्री य = सम्—क्री स्त्रि य by सुट् ('सम्परिभ्यां करोती भूषणे ; समवाये च'—2550—2551) then सञ्चेत्क्रीयते ।

मित— । यो यङीति । यङिति गृ इत्यस्य—'यङीकवचनं' गिरतेरित्यर्थः । 'कपो रो लः' (12112) इत्यतः 'रो ल' इत्यनुवर्तते । तदाह—गिरतेरित्यादि । जेगिल्यते इति— । अभ्यासस्यःचुत्वम् । 'गुणोयङ्लुकोः' (2630) इति गुणश्च । इतीक्षुमिति । ततो द्वित्वइमित्यर्थः । सेधोयत इति । षोऽन्तकर्मणीत्यस्य सादेशे, 'आदिचः—' (2630) इत्याक्षुः, 'धुमास्या—' इतीक्षु च द्वित्वं ततः प्राग्वत् । शोशूयत इति—'सम्प्रसारणं तदाग्रयश्च कार्यं बलवदि'ति न्यायेन सम्प्रसारणादनन्तरं द्वित्वम् । अभ्यासगुणः । अकृत्—' (2212) इति दीर्घः । सम्प्रसारणाभावे तु श्चि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत्—' इति दीर्घे च शिञ्चीयत इति । सास्त्रयति इति—स्रु चिन्तायाम् इत्यस्य 'यङि' परतो यङिचेति द्वित्वात् परत्वाद् गुणः । ततः स्वर इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिशेषाद्गुणे 'दीर्घोऽकितः' (2632) इत्यभ्यासदीर्घः । चेक्रीयत इति— । रीङि 'क्री' इति जाते द्वित्वे प्राग्वत् । सञ्चेत्क्रीय आह—सुडिति । 'सम्परिभ्यां करोती भूषणे' 'समवाये च' (12112—1213) इति सुट् । तस्य च रीङपेचया (रीङृतः—01812) पूर्वत्वात् प्राक् रीङ् । ततो द्वित्वम् । ततः सुट् । न चैवमभ्यासेन व्यवहितत्वात् सुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्भ्यासव्यवायीऽपि सुट् कात् पूर्वं' इति वार्तिकप्रामाण्यादिति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरेण प्रतिपादितमित्यलम् ।

२६४० । सिचो यङि ॥ 12112 ॥

दी— । सिचः सस्य षो न स्यादुयङि । निसिसिचरते ।

Eng.—Easy.

मित—। सिच इति । 'अपदान्तस्य मूर्त्त्यः' (८३।५५) इत्यधिकृतम् । 'सङ्घः साङ्घः सः' (८३।५६) इत्यतः स इति षष्ठान्तमनुवर्तते । 'न रपरसृपिसृजि—' (८३।११०) इत्यतो नेति च । तदाह—सिच स स्त्रेत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति—', 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२७०—७७) इत्युभयोरभ्ययं निषेधः । यङि कम्—निषिञ्चति ।

२६४१ । न कवतेर्यङि ॥७।४।६३॥

दी—। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कौक्यतु ।
कौतिकुवत्योस्तु—चौक्यते ।

The prohibition of चुत्वं is with reference to 'कुङ् शब्दे' (भ्यादि); but it does not apply in the cases of कु and कुङ् (or कूङ् acc. to कैयट) read in अदादि and तुदादि respectively which give therefore चौक्यते in यङ् ।

मित—। न कवतेरिति । 'अत्र लोपः—' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यास-स्येत्यनुवर्तते । 'कुङ्घोषः' (७।४।६२) इत्यतश्चुरिति च । तदाह—कवतेरभ्यास-स्येत्यादि । कवतेरिति शपानिर्द्देशस्तेन स्यादेरिवात्र यङ्गं न तु अदादिक-तौदादिकयोः 'कु—कुङ्घो'रिति ध्वनयन्नाह—कौतिकुवत्योस्तुति । न च कौरि-तुङ्घोऽपि तौदादिकस्य दीर्घान्तत्वात् (कूङ् इति कैयटसम्मतपाठः) 'लुग्-विकरणा लुग्-विकरणयोः—' इति परिभाषया अदादिकस्य च व्यवच्छेदान् शब्दविकरणस्ते-वात्र निषेधः स्यादिति वाच्यम् । ङस्यपाठस्यैव न्याससम्मतत्वादिति दिक् ।

२६४१ । नोग्वच्चु-स्त्रंसु-ध्वंसु-भ्रंसु-कस-पत-पद-स्कन्दाम् ॥७।४।
८४॥

दी—। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
अकित इतुरङ्गोर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते
इत्यादि ।

These roots (eight only) are कित् in connection with the aug. नोक्, so their अभ्यास will not be दीर्घ by virtue of the term 'अकितः' in the rule 'दीर्घः—' (2632). नलोप i.e. by the rule 'अनिदिताम्—' (415).

मित—। नीगिति । 'अबलोपः—' (७४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्त्वनुवर्ते । 'गुणो यङ्लुकोः' (७४।८२) इत्यतो यङ्लुकोरिति च, तदाह—एषामभ्यासस्य-त्यादिति । अकितः इतुक्तेरिति । 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इत्यत्र सूत्रकृतित्यर्थः । एवञ्च भविष्यतापि नीगागमसंसर्गेण किच्चादिति बोध्यम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५ = ६।४।२४) इत्यनेनेति भावः । वनीवच्यत इति । वच् + यङ् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासे नोक् उत्तरखण्डे नलोपः । एवमन्ववापि स्वयं साधनीयम् । इत्यादीति—दनीध्वस्यते । वनीध्वस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीकस्यते । यङ्लुकि तु—वनीवच्चीति । सनी-संसीति । दनीध्व'सीतीत्यादि, तत्र डिच्चाभावेन नलोपाप्रवृत्तेः ।

२६४३ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥७४।८५॥

दी—। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लुच्यते इतुक्त्तम् । यंयम्यते—यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्यात् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । 'भाम' क्रोधे = वाभाम्यते । 'ये विभाषा' (२३१८) । जाजायते—जञ्जन्यते । 'हन्ते हिंसायां यङि घ्नीभावो वाचरः' (वार्तिक) । जेघ्नीयते । 'हिंसायां' किम् ? जङ्जन्यते ।

The augment नुक् is added to the final (vowel) of an अभ्यास which results from an अङ्ग (verbal stem) terminating in an अनुनासिक letter—(when यङ् and यङ्लुक् follow).

We have said already (in 'चरफलोच'—2636) that by नुक्, अनुस्वार is referred to (see also the varttika 'सच—' and the rule 'वा पदान्तस्य'—125). नुक् will not be affixed after such an अकार as has at present, been so (अ) but was formerly an आकार, and this we know (for certain) on the strength of तपरत्व (अत्) here. Thus नुक् will apply where the अकार is natural (अकृविम) and not made (कृविम). Thus भाम gives वाभाम्यते—the अभ्यास becoming 'ऋस्वः by ऋस्वः' (2180) and then दीर्घ by 'दीर्घोऽकितः' (2632). 'हन्तेहिंसायां—' (वार्तिक)—easy. जीव्रीयते—by duplication of व्री.

मित— । नुगत इति । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इत्यधिकारसूत्रम् । 'अव लोपः—' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते । 'गुणोयङ्लुकोः' (७।४।८२) इत्यतो यङ्लुकीरिति च । तत्रानुनासिकान्तस्येति अङ्गस्य विशेषणं तदाह—अनुनासिकान्तस्त्राङ्गस्येत्यादि । नुकृति । एतत् 'चरफलोच' (२६३६) इत्यवोक्तम् । संघम्यते इति पक्षे 'अनुस्वारस्य अनुनासिका यवला' इत्युक्तत्वाद् अनुनासिकेन अनुस्वारस्य तुल्यता । नुगत इत्यव अदिति त-परो निर्देशः । तादृशनिर्देशस्योपयोगितां दर्शयति तपरत्वसामर्थ्यादिति । भाम क्रीषे इत्यस्य यङि हित्वाद्भ्रुमभ्यासे 'ऋस्वः' (२१८०) इत्यनुसाराद्भ्यासऋस्वे जातेऽपि नुग् न, तस्य भूतपूर्वदीर्घत्वात् । अतएवाव तपरत्वसामर्थ्याद्कृविम एव अकारो ष्टछते न तु कृविमोऽपीति भावः । वाभाम्यत इति । अभ्यासऋस्वादनन्तरं 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घः । हन्तेरिति । वार्तिकमिदम् । हन्तेहिंसायानेव घीभावो भवति न तु भावगर्हायामिति दर्शयति । यङ्घन्यत इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । यङ्गीति विषयसप्तमी न तु परसप्तमी तेन प्रान् व्री भावे कृते किलम् । गुणादि प्राग्वत् ।

२६४४ । रीगृदुपधस्य च ॥७॥४।८०॥

दी— । ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद् यङ्

यङ्—लुकोः । वरोवृत्त्यते । चुम्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते ।
जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लप्यते । 'रीगृत्वत इति
वक्तव्यम्' (वार्तिक) । परीपृच्छते । वरीवृथ्यते ।

ऋदुपधस्य etc—easy. वरीवृत्त्यते—वृत् + यङ् = वृत् वृत् थ = वर्त्, वृत् थ
by 'गुणो—' (2630) = व० वृत् थ = वरीवृत्त्य, then शप् etc. Similarly
in 'नरीनृत्यते'—no णत्व of नृत् due to its falling under चुम्नादि
class (-cf. 'चुम्नादिषु च'— 792—8. 4. 39). जरीगृह्यते—
यङ् + यत् = गृह् + थ by 'यङ्ग्या—' (2412) due to the dictum—
'सम्प्रसारणं तदाश्रयस्य कार्यं बलवत्'—then द्वित्व etc. In चलीक्लप्यते there is
लत्व both in the अभ्यास and the अङ्ग due to twofold explanation
of the rule 'कपोरोलः' (2350). 'रीगृत्वत—' (वार्तिक)—It has
been stated that the अभ्यास of a ऋदुयुक्त (and not ऋदुपध) root is
affixed with the aug. रीक्, when यङ् or यङ्लुक follows ; thus
according to Katyayana the rule stands 'रीगृत्वतः' ; परीपृच्छते etc.
by सम्प्र (यङ्ग्या—') etc. as before.

मित— । रीगिति । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । वरीवृत्त्यत इति । वृत् + यङ्
इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणरपरत्वहस्तादिशेषेषु विहितेषु रीक् । चुम्नादित्वादित्वा-
दौत्ति । 'नृतिर्यङि प्रयोजयति (प्रयुज्यते—?)' इति चुम्नादिगण उक्तत्वादिति
बोध्यम् । नरीनृत्यत इति—वृत् + यङ् । जरीगृह्यते—यङ् + यङ् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणं तदाश्रयस्य कार्यं बलवदि'तुक्तम् । 'यङ्ग्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे
कृते द्वित्वम् । ततोऽनुवृत् । उभयत्र लत्वमिति । कृप् + यङ् इति स्थिते द्वित्वे
अभ्यासस्य 'गुणः—' (२६३२) इति गुणे रपरत्वे हस्तादिशेषे च रीक् । तस्य
रीकोऽपि कृप्रधातोरवयवतया 'कपो रो लः' (२३५०) इत्यस्य च व्याख्यानद्वयमङ्गित्वा
एकेन व्याख्याननेन ('कपो यो रेफःतस्य लः स्या'दित्यनेन) लत्वम् । उभयत्रखण्डस्य

सु व्याख्यानान्तरेण ('कृपे' ष्टकारस्त्रावयवो यो रो रेफसङ्गस्तस्य च लकारसदृशः स्यादि'त्यनेन) लत्वमिति विभावनीयम् । रीगृत्वत इति—वातिकमिदम् । 'रीगृदुपधस्य च' इत्यसूत्रयित्वा 'रीगृत्वतश्च' इत्येव सूत्रयितव्यमिति भावः । अत्वत इति ष्टकारः अस्त्रास्तीति ष्टत्वत्—'तसौ मत्त्वर्थे' (१८८६) इति भसंज्ञकत्वात् जश्त्वम् ; तस्य । तथा ष्टकारवतः प्रत्येकम् अभ्यासस्य रीगागम, इत्यादिरर्थः सम्पद्यते । एवञ्च पृच्छति—'तस्य लोचं दुपधत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिरिति वातिकमभिप्रायः । परीपृच्छति इति । 'यद्भिर्ज्यो'ति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । एवं वरीपृच्छतइत्यत्र । अन्यत् प्रागवत् ।

२६४५ । स्वपिस्यमिष्ये जां यङि ॥६।१।१८॥

दी— । सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुपप्रते । सेसि—
म्यते । वेवीयते ।

Eng.—Easy.

मित— । स्वपीत्यादि । 'ष्वङ्कः सम्प्रसारणम्' (६।१।१८) इत्यतः सम्प्रसारण-मित्यनुवर्तते । तेन शेषं पुरयन्नाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । सोषुप्यत इति । जि-ष्वप् स्वापि इति धातुः । तस्य यङि अनेन सम्प्रसारणेकृते पूर्वरूपे द्वित्वम् । अभ्यास-गुणः । धीपदेशत्वात् षत्वम् । सेसिम्यत इति—स्वमुअदने इत्यधीपदेशोऽयं धातुः । तस्य सम्प्रसारणात् प्राग्वत् । अधीप—देशत्वात् षः । वेवीयत इति । वीज-तन्मुसन्तानि इति धातुः । तस्याप्यनेन सम्प्रसारणे वि + यत् इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यास-गुणे 'अकृत्—' (२२८८) इति दीर्घे रूपम् ।

२६४६ । न वशः ॥६।१।२०॥

दी— । वावश्यते ।

मित—नेति । सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । 'चाट्ट पूजानिशमनयो'रित्यस्य यङि-कीभावः स्यादित्याह—

२६४७ । चायः कौ ॥६।१।२०॥

दी— । चेकीयते ।

मित— । चायः कौति—यङीति शेषः । चेकीयत इति । कौभावे जाते द्वित्वादि ।

२६४८ । ई घ्राभोः ॥७।४।३१॥

दी— । जेघ्रीयते । देभ्योयते ।

मित— । ई इति । अमयोर्घञि ईकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः । जेघ्रीयत इत्यादि । घृभावे जाते प्राग्वत् । ऋस्वकारविधायपि 'अकृत—' इति दीर्घे सिद्धे 'ई' इति दीर्घोच्चारणम् 'अस्व च्चौ' इत्याद्यर्थमित्याहु—रिति दिक् ।

२६४९ । अयङ् यि किङ्ति ॥७।४।२२॥

दी— । शीङोऽयङादेशः स्याद् यादौ किङ्ति प्रत्यये परे । शाशय्यते ॥ अभ्यासस्य ऋस्वः । ततो गुणः । ङोढीक्यते । तोचौक्यते ।

इति तिङन्त-यङ्प्रकरणम् ॥

The final of शौ is replaced by the substitute अयङ् or अय् when a कित्ङित् (क—eliding or ङ—eliding) affix beginning with a यकार follows. Thus शौ + यङ् = शय यङ् = शय्यय-यङ् = शाशय्य by हलादिशेष and 'दीर्घोऽकितः' (2632), then शप् and ते । ङोढीक्यते—ढीक् ढीक्य = ङुढीक्य by 'ऋस्वः' (2180) = ङोढीक्य by 'गुणो यङ्लुकोः' (2630), then शप् ते । Similarly वौक् gives तोवौक्यते ।

Here ends the यङन्त chapter of तिङन्त ।

मित—। अयङिति । 'शीङः सार्वधातुकि—' (७४।२१) इत्यतः शीङ् इत्यनुवर्तते । यीति विशेषणम्, तदादिविधिः । तदाह—शीङ् इत्यादि । 'ङिङ्' इति अयङोऽन्तावयवत्वम् । तस्य चाङौ ङितौ । अय् इति तिष्ठति । तदेवं यङि-परिऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्च अयादेशः । ततः शय इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासदीर्घे रूपम् । ङोढौक्यत इत्याद्यर्थमाह—अभ्यासस्य ङस्व इति गुण इति च । ङीङ् + यङ् इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासङ्स्वेन ङुढौक् य इति जाते गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । तोढौक्यतइति । ङीक् इति ङीङ्कवत् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम्

२६५० । यङोऽचिच ॥२।४।७४॥

दी— । यङोऽचप्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि—
वहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति ।
ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् ।
धातुत्वाल्लडादयः । 'शेषात् कर्त्तरि—' (२१५६) इति
परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) इति तु न ।
ङित्वस्य प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि
प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव 'सुट्षत्-
प्रासाद' इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इति दीर्घो न ।
येऽपि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनु-
दात्तङितः—' (२१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च
'शितपा शपा—' (परि—) इति निषेधात् । अतएव श्यन्ना-
दयो न । गणेन निर्देशात् । किंतु शबेव । 'चर्करीतं च'
(गणसूत्र) इत्यदादौ पाठाच्छुपोलुक् ।

The elision of यङ् takes place when the affix (१) अच् follows, and by the force of the चकार (in the rule), the elision (of यङ्) is effected in an irregular or optional way even when that (affix अच्) does not follow. Thus the elision of यङ् or यङ्लुक् is of two kinds—नैमित्तिक or conditional and अनैमित्तिक or unconditional or absolute. It (यङ्लुक्) falls under the former division when अच् (the affix) follows, and under the latter when any affix but अच् steps behind. Thus it (यङ्लुक्) being अनैमित्तिक (when तिप् etc. follow), is treated as an अन्तरङ्ग (injunction—विधि) and (therefore) receives the prompt execution. (Thus तिप् etc following, यङ् elides first and then duplication takes effect, although the द्वित्वविधायक सूत्र 'एकाचः—' (6. 1. 1.) is posterior (पर) to 'यङ्लोऽचि च—' 2.4.74 ; but the affix अच् following, the elision of यङ् is बहिरङ्ग and so द्वित्व takes effect first and then the elision of यङ्). Then the whole being यङन्त by प्रत्ययलक्षण (cf.—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' — 262—1. 1. 62) gets द्वित्व by 'सन्त्यङ्गोः' (2395), for the prohibition 'न लुमताङ्गस्य' (268—1. 1. 63) does not apply here in as much as it forbids an अङ्गकार्य—due only by a लुमान् (having the syllable लु) निमित्त, and not by a लुमान् कार्य । The यङ्लुगन्त base is not the निमित्त but the कार्य of द्वित्व (see ऊर्णुनुविषति etc. ante). Thus द्वित्व operates and so अभ्यासकार्य comes in. धातुच्चात्—i. e. by 'सनाद्यन्ताः—' (2304)

(1) अच् is here explained to be the affix and not the प्रत्याहार ।

due to प्रत्ययलक्षण । (1) । यङ्लुगन्त roots become परस्मैपदी by 'शेषात्—' (2159) and not आत्मनेपदी by 'अनुदात्तङितः—' (2157) due to ङित्त्व of यङ्. For प्रत्ययलक्षण (i. e., the force or sameness of an affix even after its elision) does not apply here (in यङ्लुगन्त) due to the common-ness or similarity of ङित्त्व, as it is found to exist both in the affixes and elsewhere (in प्रातिपादिक) e. g. यङ्, ईयङ् (अतिरीयङ्) and चिवङ् (नमवरिवचिवङ्—2675). And this ङित्त्व or any other प्रत्ययलक्षण takes effect only where the indicatory (अनुबन्ध) of the प्रत्यय is seen to exist in that particular प्रत्यय alone and not anywhere else. Thus the ङित्त्व or ङ—eliding-ness of the यङ्लुगन्त roots is not taken here into consideration. And this is not an idle creation on our part for we discover that in instances take 'सुदृषत् प्रासादः' or—'a building wherein the stones are very fine,' the प्रातिपादिक दृशत् (or दृषत्) drops the affix जस् (शोभनाः दृषदः यस्मिन् सः) which (जस्) ends in अस् and yet दृषत् does not turn दृशात् or दृषान् (दीर्घोपध) by 'अत्व-सन्तस्य—' (425) in as much as there are crude bases (प्रातिपादिकस) also ending, like जश्, शस् etc, in अस् e. g. वेषस्, पयस् etc. Thus as the portion अस् being in common with affixes as well as crude bases, the दीर्घोपधि does not apply, so the indicatory ङ् being in common with affixes (यङ्) and crude bases (चिवङ्), the आत्मनेपदविधि due by 'अनुदात्तङितः—' (2157) will not hold good in the cases of यङ्लुगन्त roots. Moreover,

(1) For यङ्लुक has nothing to do with अङ्कार्थ्य and hence 'न लुमताङ्गस्य' (263) does not apply.

the आत्मनेपद terminations will not come in after the अनुदात्त-
eliding roots like स्पृष्ट etc and after the ङ-eliding roots
like शीङ् etc, from the fact of अनुबन्धनिर्देश or being dealt
with the indicators attached to them, for that which is
enunciated or expressed with अनुबन्ध attached to it will
cease to have the particular operations due to those अनुबन्ध
in यङ्लुक्, cf. the prohibition :—

“श्रितापानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाज्यहणं चैव पद्येतामि न यङ्लुकि ॥”

(परिभाषा—explained in भ्वादि)

Thus in यङ्लुक्, श्वन्, श्रम्, etc are not taken into con-
sideration as they are expressed with गणः—दिवादिभ्यः श्वन्, रुधा-
दिभ्यः श्रम् etc. Hence शप् only (by कर्त्तरि शप्) is attached to roots
here and this शप् disappears due to the गणत्व—‘चर्करीतम् च’
which has been read (at the end of) the अदादि class.

मित—। अथ यङ्लुक्प्रक्रियां दर्शयिष्यन् तद्विषयकं ‘यङ्ङीऽचिचि’ति सुव-
मवतारयन् व्याचष्टे—यङ्ङीच्प्रत्यय इति । सूत्रेऽचीति न प्रत्याहारः किन्तु प्रत्यय
एव, व्याख्यानात् ; सूत्रस्यचकारयाज्ञमाह—चकारात्तं विनापि इति । अच-
प्रत्ययेऽसत्यपीत्यर्थः । बहुलमिति—‘बहुलं ङन्दति’ (२।४।७३) इत्यतो बहुल-
मित्येवानुक्तव्यत इति भावः । एतच्च काशिकायामपि स्पष्टम् । लुक् स्वादिति ।
‘स्यचतियार्ध—’ (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । बहुलयहणात् कश्चित् सत्यप्यच्-
प्रत्यये लुग्विकल्पः । यथा—लोलूयः (लूञ्, क्तिदने + यङ् + अच्) इत्यलुकि,
लोलुवः (लू + यङ् लुक् + अच्, उवङ्) इति लुकि च सिद्धम् । तथा अच्-
प्रत्ययाभावेऽपि बहुलं लुक्स्वाद यथा—वीभूयते इत्यलुकि, वीभवीति इति लुकि च ।
अनैमित्तिकोऽयमिति । अयमिति लुक् । स च अज्भिन्नं प्रत्ययेपरतोऽनैमित्तिको

भवति निमित्ताभावात् । बहुल्यहणेन विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वाभावात् । अचि परे तु
 नैमित्तिक एवायं लुक् । तत्र नैमित्तिकस्य निमित्तसत्त्वेन प्रवृत्तेर्वहिरङ्गत्वम् ।
 अनैमित्तिकस्य तु निमित्ताद्यनावेऽपि प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वं, लाघवात् । ततश्च 'पूर्वपर-
 नित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' इति न्यायिनादौ प्रागेव 'लुक्' लोपः यङ् इति शेषः ।
 तदाह—अनैमित्तिकत्वादिति—। प्रत्ययलक्षणेनिति—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२)
 इत्यनेनेत्यर्थः । यङ्गन्त्वाद् द्वित्वमिति—'सन्त्यङोः' (२३८५) इत्यनेनेतिभावः ।
 अभ्यासकार्यमिति । 'गुणोयङ्लुकोः' (२६३०) इत्यादिनेति शेषः । धातुत्वादिति—
 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इत्यनुसारात् । ननु तत्र यङ्गन्तस्यैव धातुत्वं प्रति-
 पादितम् न तु यङ्लुगन्तस्यापि । तथाचोक्तम्—'सन्त्यङ्क्वाम्यङ्क्वङ्क्वयोऽथाचार-
 क्तिप् णिञ्यङ्गी तथा । यगाय ईयङ् षिङ्घेति द्वादशमीं सनादयः ॥' इति ।
 यङोऽत्र (यङ्लुकि) लुका लुप्तत्वेन 'न लुमतादस्य' (२६३) इति निषेधात्
 प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति चेत् ? सत्यम् । अत्र लुकालुतेऽपि यङ्गन्तस्य धातोरङ्कार्य-
 मधिकृत्य—निमित्तत्वं नास्येव । स्वयमनुभूतकार्यित्वादिति 'नलुमतेति' निषेधोऽत्र
 न प्रवर्त्तत इति विभाव्यम् । यङ्लुगन्तधातवस्मावत् परस्योपदिन एव दृश्यन्ते न
 स्वात्मनेपदिनोऽपीत्येतत्प्रतिपिपादयिषद्वाह—शेषात् कर्त्तरीत्यादि । अनुदात्तङित इति
 तु नेति—इत्यस्मात्, प्राप्तमात्मनेपद्' तु नेति अभिप्रायः । तत्र युक्तिमाह—ङित्त्वस्त्विति ।
 यङोऽन्यतरस्य वा प्रत्ययस्य ङकारलोपत्वस्येत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन—यथा
 ङि प्रत्ययङित्त्वी दृश्यन्ते तथा प्रत्ययव्यतिरिक्ता अपि । यङ्, ईयङ् (ऋतेरीयङ्)
 इत्यादौ प्रत्यये ङित्त्वम् । चित्त्वङ् (नमोवरिवदिवङ्ः इत्यादावप्रत्ययेऽपि ङित्त्वम्) ।
 ततश्च ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वम् । यत्र ङित्त्वादिरनुबन्धः प्रत्ययाप्रत्यय-
 साधारणो भवति तत्र नास्ति प्रत्ययलक्षणं व्यभिचारात् । ततश्चात्र यङ्लुगन्त-
 धातुषु ङित्त्वविषये 'प्रत्ययलोपे—' इति न प्रवर्त्तते । ननु तर्हि 'प्रत्ययलोपे—' इत्याव
 विहितं प्रत्ययलक्षणं किंव्यर्थं नेत्याह—यत्रहीति । असाधारणमिति । अप्रत्यय-
 निर्विषयमित्यर्थः । न तु पूर्ववत् प्रत्ययाप्रत्ययासाधारणम्—यवानुबन्धाः प्रत्ययाप्रत्यय-
 साधारणो न तु तदितरविषयावगाहिन इति भावः । तदिति—ङित्त्वादि प्रत्ययलक्षणम् ।

ननु किमयमभिनवः पन्था भवतापरिकल्पित उताख्यत्र किञ्चिद्विदर्शनमित्याहाव्ययुक्तिं
 दाष्टान्तिकेन योजयति—अतएवेति । सुहृत्प्रासाद इति । भाष्ये तु सुहृत्प्रासाद
 इति दृश्यते । शोभनाः हृषदः अस्येति बहुव्रीहौ 'हृषदः' इति जसन्तस्य
 'लोपोधातुप्रातिपदिकयो'रिति लोपे 'सुहृत्' इति भवति । तादृशः प्रासादः इत्याक्षरेण
 समासः । तत्र 'प्रत्यायलोपे—' इति असन्त-जस्-प्रत्यायस्य लोपेऽपि प्रत्याय-
 लक्षणमाश्रित्य 'अत्यसन्तस्य—' इति सूत्रेण 'सुहृत्पान्' इत्येवं दीर्घो न भवति ।
 यतोऽस् इत्थंशो न केवलं जश्शस्भावे च दृश्यते किन्त्वन्वत्त वेषम्पयसित्यादौ प्रातिपदि-
 क्तेऽपि । ततश्चायमनुबन्धो न असाधारणः किन्तु प्रत्ययाप्रत्यय—साधारण एव ।
 अतश्चात्र जस् लोपादूर्ध्वम् असन्तोऽयमिति नास्ति व्यवहारः । ततश्च दीर्घामहत्तिः ।
 एवमिहापि ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रहसिनीति ङि-इयं
 धातुरिति व्यवहारः । ततश्च यङ्लुगन्तान् परस्मैपदमेव भवति नात्मनेपदमिति
 सिद्धम् । नत्वेवमपि न सम्यक्—तथा च स्पर्धादयोऽनुदात्तत्वेन शीलादयश्चङित्त्वेनानु-
 शिष्टाः । ततश्चैषां तत्तदनुबन्धसामर्थ्यात् 'अनुदात्तङित्—' (११५७) इत्यात्मने-
 पदं दुर्वारमेवेत्यत्राह—इत्यनुबन्धनिर्देशात् । शित्पा शपेति निषेधादिति चेति ।
 अयं भावः—यै तावद् धातवोऽनुबन्धेन निर्दिष्टान्तेषां तत्तदनुबन्धप्रयुक्तं काव्ये यङ्लुकि
 न प्रवर्तते इत्येतत्—शित्पा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणितं च । यत्तैकाज् यङ्गं चैव
 पद्यैतानि न यङ्लुकीत्यस्य व्याख्यानावसरे प्राग् (श्वादी) विशदीकृतमित्यलम् ।
 श्वन्नादयो निति । यङ्लुगन्तेभ्यः श्वन् श्वम् इत्यादयो विकरणानि न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः,
 दिवादिभ्यः श्वन्, रुधादित्यः श्वम् इत्यादिना । श्वेवेति । 'कर्त्तरि
 श्वि'त्यस्मात् प्राप्ते इति यावत् । तस्य शित्पा शपेति निषेधाविषयत्वादिति भावः ।
 चर्करीतंचेति—गणः इतिदम् । व्याख्यातञ्च—'यङ्लुक्चभदादौ बोध्यमिति ।
 एवञ्चादादिकत्वात् 'अदि प्रभृतिभ्यः शपः' इत्युक्तदिशा यङ्लुगन्तादपि शपोलुक्स्यात् ।
 एवञ्च भूधातोर्धङि, तस्य लुकि, ततो द्वित्वाभ्यासकाव्यादिना बोभू इति जातिं तपि
 शपो लुकि—बोभू ति इति स्थिते आह—

२६५२ । यङो वा ॥७॥३॥८४॥

दौ— । यङन्तात् परस्यहलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा
 स्यात् । 'भूसुवोः—' (२२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि
 भाषायां न । '—वोभूतु—तेतिक्ते—' (३५८६) इति छन्दसि
 निपातनात् । अतएव यङ्—लुग्भाषायामपि सिद्धः न च
 यङ्लुक्प्रप्त एव गुणाभावो निपातप्रतामिति वाच्यम् । 'प्रकृति-
 ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (परि—) । 'द्विः प्रयोगो
 द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । वोभवीति—वोभोति ।
 वोभूतः । वोभुवति । वोभवाच्चकार । वोभविता । अबोभवीत्
 —अवोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । वोभूयात् । वोभूया-
 ताम् । वोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (२२२३) इति सिचो
 लुक् । 'यङो वा' (२६५१) इतीट्पक्षे गुणं वाधित्वा नित्य-
 त्वाद्भुक् । अबोभूवीत्—अवोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ता-
 अयो जुम् । नित्यत्वादुबुक् = अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि ॥
 पास्यर्धीति—पास्यर्धि । पास्यर्धः । पास्यर्धति । पास्यर्त्सि ।
 'हुभल्भ्योहेर्धिः' (२४२५)—पास्यर्धि । लङ् = अपास्यर्त्—
 अपास्यर्द् । सिपि 'दश्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रोरि' (१७३) ।
 अपास्याः ॥ जागाद्धि । जागाधीति । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि
 रुत्वपक्षे—अजाघाः ॥ नाधृ = नानात्ति । नानात्तः । दध = दादधि ।
 दादधः । दाधत्मि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः—
 अदाधत् । लुङि = अदादाधीत्—अदादधीत् ॥ चोस्कृन्दोति—
 चोस्कृन्ति । अचोस्कृन् । अचोस्कृन्ताम् । अचोस्कृन्दुः ॥

मोमुदीति—मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । अमो-
मुदीत्—अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः ।
अमोमोः—अमोमोत् । लुङि गुणः—अमोमोदीत् ॥ चोक्वृत्ति—
चोक्वृर्दिति । लङ् । तिप् = अचोक्वृत् । अचोक्वृर्दित् । सिप्
पक्षे—अचोक्वः ॥ अचोखूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति—वनी-
वङ्क्त् । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनोवञ्चीत् । अवनीवन् ।
जङ्गमीति—जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनु-
नासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । 'स्वोश्च' (२३०८) ।
जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाग्रजहणेनोक्तत्वान्नेर्णिनषेधः । जङ्ग-
मिता । 'अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्ग-
हि । 'मो नो धातोः' (३४१)—अजङ्गन् । अनुवन्धनिर्देशान्न
च्लेरङ् । 'ह्यप्रन्त—' (२२८८) इति न वृद्धिः अजङ्गमोत् ।
अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (२४३०)
इति कुत्वं यद्यपि 'होहन्तेः—' (३५८) इत्यतो 'हन्ते'रित्यनु-
वत्यं विहितं, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः ।
'श्रित्पा शपा—' (परि—) इति निषेधस्त्वनित्यः । 'गुणो यङ्
लुकोः' (२६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः ।
जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्घति । जङ्गनिता ।
श्रित्पानिर्देशाज्जादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनोत्—अजङ्घन् ।
जङ्घन्यात् । आशिषितु = वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टाम्
इत्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्यानिवस्व न
'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशे-

षणम् । बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहन' (२६८५)
 इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्य—' (२७३७)
 इति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घस्तु
 स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् ।
 चञ्चुरोति—चञ्चूर्त्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरोत्
 —अचञ्चूः ॥ चङ्घनीति—चङ्घन्ति । 'जनसन—' (२५०४)
 इत्यास्त्वम् । चङ्घातः । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधा-
 लोपः । चङ्खन्ति । चङ्हाहि । चङ्घनानि । अचङ्घनीत्—
 अचङ्घन् । अचङ्घाताम् । अचङ्घन्तुः । 'ये विभाषा' (२३१८) ।
 चङ्घायात्—चङ्घन्यात् । अचङ्घनीत्—अचङ्घानीत् । 'उतो वृद्धिः
 —' (२४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न ।
 योयोति—योयवीति । अयोयोत्—अयोयवीत् । योयुयात् ।
 आशिषिदीर्घः । योयूयात् । अयोयावौत् । नोनोति—नोन-
 वीति । जाहाति—जाहेति । 'इ हल्यघोः' (२४८७) ।
 जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (२४८८), 'आ च हौ' (२४८९)
 'लोपो यि' (२५००), 'घुमास्था—' (२४६२), 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, शितपा निर्देशात् ।
 जाहति । जाहासि—जाहेषि । जाहीयः । जाहीथ । जाहोहि ।
 अजाहात् । अजाहेत् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाही-
 यात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् ।
 अजाहिष्यत् । लुकाः लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्थमि
 —' इत्युपसर्ग न । 'रुदादिभ्यः—' (२४७४) इति गण-

निर्दिष्टत्वादिट् न'—सास्वपीति—सास्वसि । सास्वप्तः । सास्वपति ।
असास्वपीत्—असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचि-
स्वपि—' (२४०८) इतुत्तम् । सासुप्यात् । असास्वापीत्,
असास्वपीत् ।

The augment ईट् is optionally prefixed to a सावंधातुक affix which is पित् or प् eliding and at the same time हलादि or having a हल् at the outset when the said सावंधातुक follows a यङ्लुगन्त i. e. यङ्लुगन्त root. The prohibition of गुण, by the rule 'भूसुबोः—' (2224), does not apply to a यङ्लुगन्त root so far as classical language is concerned for the rule 'दाधति—दधति—दधयि—बोभूतु—तेतिके—' teaches that the form 'बोभूतु' will undergo the prohibition of गुण in vedic language (only). Thereby we come to learn that यङ्लुक् is sanctioned (to be used) in भाषा or classical sanskrit also. For, from the treatment of Panini (shown above), it is easy to see that 'भूसुबोः—' directs गुणनिषेध to यङ्लुगन्त roots concerned with छन्दः or वेद and not to those connected with भाषा also. If so, then there was no need of including 'बोभूतु' the यङ्लुगन्त लोट् form of भू in the list दाधति etc, which ends in छन्दसि. Thus 'छन्दसि' suggests that यङ्लुक् is valid in भाषा or secular sanskrit also. न च etc.—Here it cannot be rejoined that, as the rule 'भूसुबोः—' (2224) prohibits गुण to भू (primitive form) it cannot at the same time extend the गुणनिषेध to बोभू (यङ्लुगन्त form) also, and it is for this reason that Pannini reads 'बोभूतु' in the list दाधति—दधति etc, so as to show that the यङ्लु-

गन्त form 'बोभू' may have गुणनिषेध by निपातन,—(such a rejoinder fails) because the परिभाषा 'प्रकृतियङ्गे (or यङ्गेन) यङ् लुगन्तस्यापि यङ्गम्' suggests that what is enjoined for or forbidden to भू is also enjoined for or forbidden to बोभू—its यङ् लुगन्त form also. Also because, it has been concluded that, the duplication occurring in the sixth chapter ('एकाचो द्वे प्रथमस्य'—6.1.1.) is nothing but the twice application or placing side by side of the same thing. And the conclusion extends to 'सन्त्यङोः' (6. 1. 9) also. Thus (also) it is proved that the duplication effected in सन्, यङ्, or यङ् लुक् does not render the root thus derived hetero-geneous to the original or primitive one. It is therefore, established that यङ् लुक् is valid in Bhasha also. Thus 'यङो वा' (2651) applies to बोभू and we have बोभ्, बोति (ईट्गुण)—बोभोति (without ईट्)—गुण being due by 'भूसुबोः—' (2224) ; बोभूतः no guna due to डित्त्व of तस्—cf. 'सार्वधातुकमपित्' । बोभूवति—because अन्त is replaced by अत्, cp. 'अदभास्तात्' (2479), and गुण being out of place उवङ्, comes in by 'अचिञ्—' (271). बोभवाश्चकार—आम् by 'कास्प्रत्ययादाम्—' (2306). अबोभवीत्—अबोभोत् (लङ्, form due to option of ईट्) अबोभवुः—by 'सिजभ्यस्त—' (2226). अबोभूवीत् (लुङ्, form with ईट्) सिच् elides by 'गतिस्त्वा—' (2223) and when ईट् comes in by 'यङो वा' (2651), गुण is barred by वृक् ('भूबो वुग्, लुङ् लितोः'—21/4) from the fact of its being नित्य or persistent. अबोभोत्—without ईट्, etc. अबोभवुः (बोभू + लुङ् भि)—' (2226) then being नित्य—वृक् comes in. In लुङ्=अबोभविष्यत् etc. पास्यर्धाति—पास्यर्द्धि—the root is स्पृह् to challenge which becomes पास्यर्ध्, in con. with यङ् by

‘सन्यङोः—’ (2295) ‘शुंवाः खयः’, (2259) and ‘दीर्घोऽकितः’ (2632) ; then ईट् in the former case. The तिप् in the latter case is replaced by धि by ‘भ्रपस्तथोर्धोऽधः’ (2280) and the ध् of पस्पध् becomes ह् by ‘भ्रलांजश्—’ । पस्पधति—by ‘अदभ्यास्तात्’ (2419). पस्पत्सि—by ‘खरि च’ (121). पस्पधिं—ध elides optionally by ‘भ्ररोभ्ररि—’ (71). अपास्पत्—ह् by वाऽवसाने’ (206)etc. जागति—the root is ‘गाघृप्रतिठालिभयोर्न्ये च’ as in पस्पधिं ; जाघात्सि—न is replaced by घ by ‘एकाचो वशो भष्—’ (326) and ध् by त् by ‘खरि च’ (121). अजाघात्—अजागाधीत् (लङ्)—घ by एकाचः—etc. त् by खरि च । नानात्ति— by ‘खरि च’ (121). दादधि—दीर्घ’ by ‘दीर्घोऽकितः’—then like पस्पधिं. अदाधत्—alt. of अदादधीत्. अदाध् + तिप् = अदाधत् by ‘इतश्’ (2207) = अदाध् by ‘इल्ङ्यावभ्यः—’ (252) = अदाध् by ‘एकाचो—’ = अदाधत् by ‘वाऽवसाने’ (206). अदाधुः etc.—see ante. अदादाधीत्—अदादधीत्—option of वृद्धि by ‘अतो ह्लादेः—’ (2284). चोक्नुदीति—चोक्नुन्ति of क्नुदि or क्नुद्, आप्रवणे (to prepare to rise) Here नुम् (न्) being the result of इदित्, ‘अनिदिताम्—’ (415) does not apply. चोक्नुन्ति—ह् elides by ‘भ्ररोभ्ररि—’ (71), अचोक्नुन् (चोक्नुद् + लङ् तिप्) ह् elides as before and त् by ‘इल्भ्याल्भ्य—’ (282). मोसुदीति—मोसोत्ति—the root is मुह् to express delight. No guna of the उपधा in the former by ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ (2503) । लुङि गुण i. e. due to सिच् and therefore the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ does not apply. चोक्ति etc. कुर्दं to play—दीर्घ’ by ‘इलि च’ (354). अचोखुः—खुर्दं यङ्लुक् सिप् (लङ्) । अजोगूः—of गुं ह् as before. वनीवधीति—The root is वञ्च to go. It gets यङ् in the sense of ‘नित्यं कौटिल्ये—’ (2634). After हित्त्व and अभ्यासकार्यं,

the aug. नीक् comes in by 'नीक्वञ्—' (2642). The अभास does not get दीर्घ for 'दीर्घोऽकितः' (2632) does not apply. In the portion—वञ्चति there is no elision of the नकार by 'अनिदिताम्—' (415) in as much as यङ् elides through the injunction of लुक् (लुक्विधि) and also because तिप् is not डित्. Optional ईट् as before. वनीवङ्क्ति—च is changed into क by 'चोः कुः' (378) and the preceding न is then changed into ङ by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). वनीवक्तः—elision of न by 'अनिदिताम्—' for तस् is डित् । वनीवचति—by 'अदभास्तात्' (2479) etc. as before. अवनीवन्—In लङ् तिप् when ईट् is wanting. तिप् is dropped by हल्ङादि and च is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54). जङ्मौति—Because the अभास of गम् gets नुम् by 'नुगतोऽनु' (2643) which (न्) then turns similar to its posterior letter (परसवर्णे). जङ्गमति—अत् in place of अन्त् as before. एकाज्जहणेन etc.—That which is enjoined or forbidden with the utterance of 'एकाच्' (as in 'एकाच उपदेशे—' (2247) will not apply in the cases of यङ् लुक् of such (एकाच्) roots. Thus गम् though अनिट् (cf—मन्ता) gets इट् here giving जङ्गमिता । In जङ्गहि there will not take place the elision of हि by 'अतो हिः' (2202—6. 4. 104) after the elision of the अनुनासिक (म्) by the rule 'अनुदात्तोपदेश—' (2428—6. 4. 37) in as much as this disappearance of the अनुनासिक is असिद्ध or invalid due to the falling of 'अनुदात्तोपदेश—' (6. 4. 37) in the आभीय chapter ('असिद्धवत्—' 6. 4. 22). अनुवन्निदेशात्—i.e. the root being read as गम्, चिङ् is not replaced by अङ् by 'पुषादि—' (2343)-

due to the prohibition 'शित्पा शपानुवन्धेन—'। अजङ्गमीत्—सिच्
 elides by 'इट ईटि' (2266). यद्यपि etc.—The author of
 Nyasa (Jinendrabuddhi) holds that although the term 'हन्तेः' occur-
 ing in 'होहन्तेः—' (7. 3. 54) has been drawn to the rule
 'अभ्यासाच्च' (7. 3. 55) to make the prediction thereof as—
 'अभ्यासात् परस्यहन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्,' yet the कुत्व of हन्ति applies in
 यङ्लुक् also in as much as the prohibition 'शित्पानुवन्धेन—'
 is but provisional (अनित्य)। Thus the शित्पानिर्देश in 'हन्ति'
 does not forbid the कुत्व in जङ्गनीति etc. The idea (of the
 author of Nyasa in asserting as above) is that the injunc-
 of 'गुणो यङ्लुकोः' is an indication in a general way ('गुणो
 यङ्लुकोः' teaches that the अभ्यास of a यङ्लुगन्त root is gun-
 nated ; but according to 'यवैकाजयदृशं चैव'—this is no case
 of duplication. The former 'गुणो—' however, is an accept-
 ed truth in as much as the same applies in the cases of
 यङन्त or यङ्लुगन्त roots alike whether the latter 'यवैकाच्—'
 does or not. Thus 'गुणो—' is नित्य and 'यवैकाच्' is अनित्य.
 From this light of this single case it is infered here that
 not only 'यवैकाच्' is provisional—अनित्य, but all the five
 prohibitions शित्पा शपा etc occurring in the verse are so). जङ्गन्ति—
 due to option of ईट्. जङ्गन्ति—by 'गमहन—' (2363). जङ्
 घनिता—no prohibition of इट् due to एकाच्-यदृश in 'एकाच् उप—'
 (2246). Similarly in जङ्गहि the substitute ज directed by 'हन्तेर्गः'
 (2431) does not apply as 'हन्तेः—' is a case of शित्पा निर्देशः।
 अजङ्गनीत्—अजङ्गन् (लङ्)=in the latter तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यो—'

(254). आशिषि तु etc—by 'हनीवधलिङि' (2433) and 'लुङि च' (2434). In the cases of वध्यात् and अवधीत् etc there is no द्वित्व of the substitute वध (as it replaces हन् after it (हन्) has been duplicated and thus contains the अभ्यास in itself by स्थानिवद्भावः). Thus the prohibition 'अनभ्यासस्य' occurring in 'लिटिधातोरनभ्यासस्य' (2177) applies here. For by the force of बहुव्रीहि (अविद्यमानः अभ्यासो यस्य —तादृशो धातुः), 'अनभ्यासस्य—' is a qualification or an adjective of the root in a 'collocative' (समानाधिकरण) way. आजङ्गते— no ईट् because there is no पित् affix following. उत्परस्य— etc, are meant for चक्षुरीति—चक्षूर्ति etc. In both there comes in रुक् by 'अरफलोच' (2636) and उत् by 'उत्परस्य—' (2637). No दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घोऽकितः' (2632) due to कित्त of रुक्. Here उ of उत् being तपर the rule 'पुगल्लघूपधस्य—' (2189) does not apply. But दीर्घ by 'हलि च' (354—8. 2. 77.) does apply, for दीर्घादिश्च being असिद्ध (by पूर्ववाचिद्धम्—8. 2. 1) cannot go back to 'उत्परस्य—' (7. 4. 88); and in this way the solution adhered to in the case of गुण (तपरत्वान्न गुणः) cannot be adopted here. Thus दीर्घ prevails and we have चक्षूर्ति । अचक्षुरीत्—अचक्षुः—(लङ् तिप्)—In the latter case तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यः—' (254) and दीर्घ as before. चङ्गाहि—हि is अपित् or डित् by 'सिद्धं पिञ्च' hence आस्व by 'जनसन—' (2504). अचङ्गनोत्—अचङ्गानोत् by 'अतो हलादीः—' (2284). 'नाभ्यासस्य'—i.e. due to अनुवृत्ति from 'नाभ्यासस्यार्चपिति —' (2503—7. 3. 87). आशिषि दीर्घ i.e by 'अलृत्—' (2298). अयोयावीत्—लुङ् form, वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः—' (2297). जाहतिः

(with ईट्) । इह etc.—Here in यङ्लुक्, the operations taught in the five rules 'जहातेच' (6. 4. 116), आ च हौ (6. 4. 117), 'लोपो यि' (6.4.118), 'बुमास्या गा. पा.जहाति—' (6. 4. 66) and 'एलिङि' (6. 4. 67) will not apply as we find 'हा' expressed with शितप् e.g.—जहाति. Thus in जाहीतः there is no इत्त्वविकल्प by 'जहातेच', in जाहीहि no इत्त्व and आत्त्व by 'आच हौ' ; in जाहीयात् no अलोप by 'लोपो यि' ; in जाहायात्—no इत्त्व or एत्त्व by 'बुमास्या—' or 'एलिङि' । अजाहासीत्—with सक् इट् by 'यमरमनमाता सक् च' (2377) and the elision of सिच् by 'इट ईटि' (२२६०). लुका लुप्ते i.e. the elision of यङ् being so. प्रत्ययलक्षणाभावात् by 'न लुमता—' (२६३) । इत्त्वम् न i.e. there is no उत्त्व by सम्प्रसारण ।

मित—। यङो वेति । 'नाभ्यस्तस्याधि पिति सार्व—' (७३।८०) इत्यतः पितीति सार्वधातुक इति चानुवर्त्तते । 'उतो इङिलुकि हलि' (७३।८६) इत्यतो हलीति । 'ब्रुव ईट्' (७३।८३) इत्यत ईडिति च । हलीत्वस्य विशेषणत्वात्तदादिविधिः । किञ्च ईडागमस्य षष्ठापेक्षत्वात् पिति सार्व—इति यस्या विपरिणम्यते, यथा यङ् इति पञ्चम्यन्तं तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । अत आह—यङन्तात् परस्येत्यादि । गुणनिषेधोयङ्लुकि भाषायां नेति—भाषायाम् (अपि) यो यङ्लुग्विधिः प्रवर्त्तते तत भूसुबोरित्यनुसारात् गुणनिषेधो न इत्यर्थः । तस्य कन्दोगत-यङ्लुग्मावविषयत्वादतएव वक्ष्यते—बोभोति—बोभोतीत्यादि । कुत इदमित्यत आह—'बोभूतु' इति निपातनात् । अतएवेति—अवनवाभिप्रायः—'प्रकृतियहणेन यङ्लुगन्तस्यापि यङ्त्वम्' इति परिभाषया भूधातीरुत्तरं यद्विधीयते तद् यङ्लुगन्तादपि तस्माद् विधीयत इत्यपि वक्तव्यम् । तथा सति 'भूसुबोः—' इत्यनेनैव कन्दसि गुणनिषेधेसिद्धे पुनः 'दाघति—दर्घति—दर्घि—बोभूतु—' (३५६६) इत्यत्र 'कन्दसि यङ्लुगन्तस्य भूधातीर्गुणो नास्ति' इति वचनमपार्थम् स्यात् । पूर्वैवेति-सिद्धेः । ततश्च 'सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्चामि शास्त्रे यदनीक्षितं स्यादिति

भाष्यवचनादस्यत्र 'कृन्दसि'—यदृष्यसामथेयम् । तेन हि विज्ञायते कृन्दस्यैव यङ्लुगन्तस्य भ्रुवो गुणनिषेधो न तु भाषायामपि । ततश्च सिद्धं यद् यङ्लुक् भाषायमप्यस्तीति । अत्र भाषावृत्तिस्तदाह— “इह चकारेण बहुल्यदृष्यमनुल्लप्यते, न तु कृन्दसीति । तेन भाषायाम् अनद्यपि यङ्लुक् । लालपीति वावदीति इति जथादित्यः । चकारात् 'बहुलं कृन्दति' इति सर्वमनुवर्तते । तेन बहुलात् अनद्यपि कृन्दस्यैव यङ्लुक् । भाष्ये तु इन्द्र, यदृष्यशापकवलात् (६।४।८७) वीभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु, नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः—'यदि देवो वरीवष्टि' कीकिलो रोरेवीति च । मद्युरोपि मरीमर्त्ति मरीमर्त्ति तदा प्रिये' । तेजांसि शशमाश्वक्रुरिति भट्टिः । “हरिणासह सख्यंते वोभूत्विति यद्ब्रवीः । न जाघटीति युक्ती तत् सिंहद्विरदयोरिव’—इति पाणिनेर्जम्बवतीविजयकाव्यम् ॥ निपात्यताम् इति—सूत्रेणाप्राप्तत्वाच्चन्दसीत्येतत् निपातनार्थं गृह्यतामिति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह—प्रकृतिर्यङ्गो इति । द्विःप्रयोग इति च । प्रकृतीतुक्तम् । द्विरित्यस्त्रायमर्थः—पाणिनेराचार्यस्य षष्ठाध्यायाः षष्ठेऽध्याये 'एकाचो द्वे—' इत्यादिना यद्विर्वचनं विहितं तत् षाष्टम् (षष्ठे भवमित्यण्) द्विर्वचनम् । कस्यचिदेकाचोऽपिवा यः द्विः वारद्वयं प्रयोगः समुच्चारणं समुच्चार्यं वा कथनं तदेव तस्य तस्य धातोद्विर्वचनम् । ततश्चैकस्यैव द्विरुच्चारणाद्विर्वचनेन धातुनं भिद्यते । किन्तु मूलतः स एव तिष्ठति । एवञ्च 'सन्त्यङ्कोरित्यस्यापि (६।१।८) तदध्यायगतत्वात्सनाद्यन्तस्य धातोस्तदवस्यत्वमेव । यतश्च प्रकृति-यङ्लुगन्तयोः साम्यं फलितम् । एष च न्यायो भाष्ये निबद्धः । तथाहि—“एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनम् एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्योविधीयते, उत स्थानिन एकस्य सती द्विरुच्चारणं विधीयते, न तु तत्स्थानिनोऽतिरिच्यते' इति सन्दिध्य 'द्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । एवमायातं तर्हि यद् भाषायामपि यङ्लुक् सिध्यतीति । वीभवीति—वो भीति इति । द्वित्वाद्द्वे 'गुणो यङ्लुकोः' (२६३२) इत्यभ्यासस्य गुणः । ईडविकल्पः । मूसुवोरित्यस्याप्रवृत्तिः 'सार्वधतुकाह—'इति गुणश्च । वोभूत इति ।

अपित्वेनङिच्चात्र गुणः । ईडभावश्च । वोभुवति—अपित्वेन ईङ्गुणयोरप्रातयोः
 'अचित्रुधातुभ वाम्—' (२०१) इत्यावङ् । अभ्यस्तत्वेन 'अदभास्तात्' (२४७८) इति
 भोरदादेशः । वोभवाच्चकारिति—'कास्प्रत्ययादाम्—' (२३०६) इत्याम् । कास्य-
 नेकाङिति कथित् । तदसत् । प्रत्ययान्तमादाय सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिकानुसन्धान-
 केशस्थानौचित्यात् । न च लुका लप्तत्वेन—'न लुमते'ति निषेधोऽत्र शङ्क्यः । तस्य
 निमित्तत्वापगमादित्यलम् । वोभवितेति—लुटि इटिरूपम् । अपित्वेन ङिच्चादी-
 ङामगो न । भूसुवोरोति निषेधाप्रवृत्तेर्गुणः प्राग्वत् । अवोभवीत्—अवोभोदिति—
 लुङि ईङ्विकल्पाद् रूपद्वयम् । गुणादयः प्राग्वत् । सिप्यादी अवोभवीः—अवो-
 भोरित्यादि । निपि तु अमःदेशेन अवोभवमिति । स्थान्यनुबन्धस्यादेशानुपस्थितेः
 पित्वमव न । लिङीयासुङ् ङिच्चेति ङित्करण्याञ् ज्ञापकादिति भूदागुक्तम् ।
 अवोभवुरिति—'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इति भ्जेञ्जि सि गुणेनावदेशे च रूपम् ।
 वोभूयादिति—लिङागीलिङीः समानमवरूपम् । तसादौ तु पृथगिति दर्शयति ।
 वोभूयातामित्यादिना । लुङि रूपं विवक्षुराह—गतिस्थिति । गुणं बाधित्वेति ।
 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८—७-३-८४) इति गुणं परमपोत्वर्थः । नित्यत्वाद् वृणिति ।
 'भुवो वुग् लुङ् लिटोः' (२१७४—६-४-८८) इत्यनेन विहित इति भावः । कृतेऽ-
 कृतेऽपि वा गुणे वुक् प्राप्नोतीति वुको नित्यत्वं बोध्यम् । न चैवमपि 'असिद्धवदताभात्'
 (६-४-२२) इत्यनुसारेण वुकोऽसिद्धत्वादुवङ् प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'वुग्, युट्, वुवङ्, यथोः
 सिद्धीवक्तव्या'विति वार्तिकान्तस्य सिद्धत्वात् । अवोभोदिति—अच्परत्वाभावात्
 वुग्, नाप्रावङ् । अवोभूतामिति । तसोऽपित्वेन ङिच्चात्र गुणः । अभ्यस्ताश्च
 इति—'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इत्यनेनेत्यर्थः । एवञ्च सिचोऽत्र लुप्तत्वेऽपि 'आतः'
 (२२२७) इति न प्रवर्तते । नित्यत्वाद् वृणिति । 'जुसि च' (२४८१) इति गुणापेक्षयित्यर्थः ।
 इत्यादीति—एवञ्च लटि सिप्यादी—वोभवीषि—वोभोषि । वोभूथः । वोभूथ । वोभवीमि
 वभोमि । वोभवीतु वोभोतु—वोभूतात् । वोभूताम् । वोभुवतु । हरपि-
 त्वेन ङिच्चात्रापिगुणो नापीट् । वोभूहि—वोभूतात् । वोभूतम् । वोभूत । पाटः
 पित्वेऽपि इलादित्वाभावान्नेट् । गुणः । वोभवानि । वोभवाव । वोभवाम । लुङि

तिष्यादावुक्तं सूत्रे । सिष्यादौ तु अवीभवीः—अवीभीः । अवीभूतम् । अवीभूत ।
 अवीभवम् । अवीभूव । अवीभूम । लिङि—वीभूयात् । वीभूयाताम् इत्यादि ।
 अनुक्तानि स्वयं साधनीयानि । स्पधं संघर्षे इत्यस्य रूपं दर्शयितुमाह — पास्पधोति—
 पास्पधि इति । द्वित्वाद्दृङं 'शपूर्वाः स्वयः' (२२५८) इत्यभ्यासे पकारमात्रं शिष्यते ।
 तस्य 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घः । ततो यङो वेति ईट् । तदभावपक्षे
 पास्पधं तिप् इति स्थिते 'भ्रपस्तथोघोऽधः' (२२८०) इति तकारस्य धकारः । एवं
 पास्पधं धि इति जाते पूर्वधकारस्य 'भ्रलां जश्—' (५४) इति जश्त्वेन दकारः ।
 एवमन्यत । पास्पधं इति—ङित्त्वान्न गुणो नापीट् । पास्पधति इति—'अदभ्यस्तात्'
 (२४७८) इति भौरदादेशः । पास्पत्सि इति—पास्पध् सि इति स्थिते 'खरि च'
 (१२१) इति चत्वेन तकारः । ईडभावे इदम् ईटि तु पास्पधीषि इति । पास्पधि
 इति— । हेरपित्त्वान्ङिति भावः । लङि ईडभावपक्षे आह—अपास्पत्—अपास्पदं
 इति । 'हल्ङाभ्यः—' (२५४) इति तिलोपे धकारस्य 'वाऽवभाने' (२०६) इति
 चत्वंविकल्पः । ईटि तु अपास्पधीदिति । सिपि ईट् पक्षे अपास्पधीरिति सिद्धवत्कृत्वा
 ईडभावे दर्शयति—सिपिदद्येति । अपास्पदं स् इति स्थिते जश्त्वेन अपास्पदं स्
 इति जाते 'दथे'ति दकारस्य रुत्वम् । ततो अपास्पद् र स् इति जाते 'हल्ङाभ्यः—'
 इति सकारलोपः । ततो 'रीरि' (२७३) इति पूर्वरेफलोपः । 'द्रुहोपे पूर्वस्य
 दीर्घोऽणः' (१७४) इति दीर्घः । विसर्गः । रुत्वाभावपक्षे तु अपास्पदं इति ।
 'गाध प्रतिठालिप्तयो यथे चेत्यस्माह—जागाधि इति । ईडभावपक्षे इदम् । ईटि
 तु जागाधीति इति । जाघात्सि इति—अभ्यासङ्गस्वदीर्घचुत्वादिभिः जागाध् सि
 इति स्थिते 'एकाचो वशो भष्—' (३२६) इति भष्भावेन गस्य घः । चत्वंम् ।
 ईट्पक्षे तु जागाधीषि इति । अजाघादिति । ईडभावे तिलोपे चत्वं चेदम् । ईटि
 तु अजागाधीदिति । अजाघा इति—अजागाध् स् इति स्थिते 'एकाचोवशो भष्—'
 इति भष्भावः । अन्यत् अपास्या इति—वत् । रुत्वपक्षे इदम् । दत्वपक्षे तु अजाघाद्
 इति । नानात्ति इति— । ईट्पक्षे तु—नानाधीति इति । नानाद्यति । नानाधिषि—
 नानात्सि । नानाधीमि—नानाधिम् इत्यादि । लोटि नानाधीतु ननात्त इत्यादि ।

लङि—अनानाथीत्—अनानात् इत्यादि । एवमन्यवोहम् । दादञ्जीति—पास्पञ्जि
इतिवत् ईडभावे इदम् । ईटि तु दादधीति । दाधत्सि इति ।
भष्भावः । चत्वम् । ईटि दादधीषि इति । अदाधत् इति—लङि ईड-
भावे अदादध् त् इति स्थिते हल्ङादिलोपे भष्भावः । 'वाऽवसाने' (२०६) इति
चत्वम् । ईट्पक्षे—अदादधीत् इति । अदादधुरिति—भीर्जुंसि—पूर्ववत् । अदाधः—
अदाधत् इति । सिपिरुत्वपक्षे पूर्वम् । दत्वपक्षे परम् । भष्भावादिः प्राग्वत् ।
अदादाधीत्—अदादधीत् इति—'अतो हलादेः—' (२२८४) इति । वृद्धिविकल्पः ।
'स्रुदि आप्रवणे' इत्यस्याह—चोस्रुन्दीति—चोस्रुन्ति इति । अभ्यासस्य खय् शेषगुण-
चुत्वानि । तिपः पित्वेन जिप्ताभावाद् धातोरिदित्वाद् यङो लुका लुधत्वेऽपि
प्रागुक्तदिशा प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपो न ।
उत्तरत्वं 'भूरीभूरि—' (७१) इति तकारलोपविकल्पः । लोटि—चोस्रुन्दीत्-
चोस्रुन्तु इत्यादि । लङि ईटि—अचोस्रुन्दीत् इति । तदभावे अचोस्रुन्निति ।
तकारस्य हल्ङादिना लोपः । दकारस्य 'संयोगान्तस्य' (५४) इति लोपः ।
लुङितु—अचोस्रुन्दीत् इत्यादि । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमिद् । सुद हर्षे
इत्यस्याह—मोसुदीति—मोसुति इति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति —' (२५०३) इति
ईट्पक्षे लघूपधगुणनिषेधः । मसुदिता इति । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' (२६५६)
इति गुणनिषेधस्तु न । बहुल्यहणाद् यङोऽनैमित्तिकत्वेन धात्वन्लोपनिमित्तत्वा-
भावादिति भावः । अमोसुदीत्—अमोसुत् इति = लङि एते । लङि गुण इति ।
सिङ्निमित्तक इति शेषः । 'न धातुलोपे—' इत्यस्य प्राग्वत् प्रवृत्तभावात् ।
चोस्रुत्—चोस्रुत् इति = कुर्द् क्रीडायाम् । 'उपधायाश्च' (२२६५) इति दीर्घः ।
अचोस्रुत्—अचोस्रुत् इति । पूर्वत्वं ईडभावे अचोस्रुत् इति स्थिते हल्ङादि-
लोपे 'रात्सस्य' (२८०) इति नियमान्न संयोगान्तस्य दस्य लोपः किन्तु 'वाऽवसाने'
(२०६) इति चत्वमिति भावः । अचोस्रुरिति—ईडभावे इदम् । अचोस्रुत् सिप् इति
स्थिते हल्ङादिलोपे 'दश्च' (२४६८) इति दस्य रत्वेन रेफादेशे 'री रि' (१७३)
इति पूर्वरेफस्य लोपे उत्तररेफस्य विसर्गे च रूपम् । दीर्घः प्राग्वत् । एवम् अचोस्रुः

(स्वर्द्ध धातुः) । अशोग् (गुर्द्ध धातुः) । वनीवञ्छीति — वनीवञ्छिक्त् इति ।
 वञ्छु गताविति धातुः । तस्य 'नित्यं कौटिल्ये गती' (२६३४) इति यङ्लुकि हित्वा-
 दानन्तरं 'नीग्वञ्छु—' (२६४२) इत्यभ्यासे नीगागमः । यङ्लोकालुप्तत्वात् तिपः
 पिप्पुनेन अङित्ताश्च उत्तरखण्डे 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो न । वनीवञ्छिक्त्
 इत्यत्र तु ईडभावे चस्यकुत्वे नकारस्य 'नद्यापदान्तस्य—' (१२३) इत्यनुस्वारे जाति
 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णः । वनीवञ्छ इति । ङित्ताप्रलोपः । वनीवचति
 इति—भोरत् । अवनीवञ्छीत्—अवनीवन् इति । उत्तरव हल्ङ्वादिप्रलोपः ।
 चकारस्य संयोगान्तलोपश्च । अद्य गमेराह — जङ्गमीति — जङ्गन्ति इति ।
 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (२६४३) इति नुक् । कित्तात्र दीर्घः । जङ्गमति इति ।
 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । गमेरेकाच्त्वात् 'एकाच उपदेशे—' इति
 इङ् निषेधे प्राप्ते ('प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि—' इति न्यायात्) आह—एकाज्-
 यङ्घनेनेत्यादि । 'शित्पा शपा—' इति निषेधादितिभावः । ही 'जङ्गहि' इति
 साधयितुमाह—अनुनासिकलोपस्तेति । 'अनुदात्तोपदेशे—' (६।४।३७) इत्याभीयत्वम् ।
 ततश्च 'अतोङ्घे' (६।४।१०५) इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । लङ्स्तिपि ईटि—अजङ्गमी-
 दिति सिद्धवत्कृत्वाह ईडभावे दर्शयितुमाह—मो नो धातुरिति । हल्ङ्वादिना
 तिलोपे कृतेऽनेन मस्य न इति बोध्यम् । अनुवन्ध—निर्देशादिति । गमल्ल इति
 पाठादिति भावः । न च्छेरङ् इति—पुषादिसूत्रेणेत्यर्थः । हन्तेर्यङ्लुगित्यादि—
 'हो हन्तेः—' (७।१।५४), 'अभ्यासाच्च' (७।१।५५) इति पाणिनि
 सूत्रक्रमः । तत्र हन्तेरिति शित्पा निर्दिश्य कुत्वं विधीयते । ततश्च
 'शित्पा शपा—' इति निषेधाद् यङ्लुकि अभ्यासात् परस्य कुत्वं न
 भवतीत्युत्पश्य—न्यासकारसंवादेन समाधानमाह—भवत्येति इति—कुत्वनित्यर्थः ।
 नन्वं शं शित्पाशपेति निषेधस्य कागतिरित्याह—अनित्य इति । तत्र ज्ञापकमेव
 मानमित्याह—सामान्यापेक्षज्ञापकादितिभाव इति । न्यासकारस्तेति शेषः न
 स्वात्मनः । अयमभिप्रायः—'एकाचो ङे—' इत्येकाच्कस्य हित्वं विधीयते ।
 यच्चैकाजित्ताच्चाय्ये विधीयते तदयङ्लुकि न प्रवर्तते । 'यत्तैकाज्यङ्घणं चैवेति

न्यायात् । एवञ्च यङ्लुकि द्वित्वमेव न भवति । किन्तु 'गुणो यङ्लुकोः'
इत्यनेन यङ्लुकोरभासस्य गुणउपदिश्यते । एवं तर्हि—पाणिनेराचार्यस्य आचा-
रादेव विज्ञायते यद्भवत्येव यङ्लुकीकाच्कस्यापि द्वित्वम् । अन्यथा कुतो-
भासः । तथाच सति 'यत्काज्यहणं चैव'ति क्वचित् क्वचित् नैव प्रवर्तते ।
ततश्च एकाज्यहणशास्त्रमनित्यम् । तत्साहचर्यात् शित्पा शपानुवन्धनेति सर्वमप्य-
नित्यम् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । नागेशस्य उक्तशित्पाशपेति परिभाषाया
भाष्ये अदर्शनादेव यद्योक्तकार्यसिद्धिरिति कृत्वा ज्ञापकसिद्धत्वं प्रत्याचष्टे ।
एवञ्चानित्यत्वाद्वा असत्त्वाद्वा उभयथापि सिद्धमेवाव कुत्वम् । अतएव जङ्घनी-
तीत्यादि । 'नुगतः—' (२६४३) इति नुक् । जङ्घत इति । 'अनुदात्तोप-
देश—' (२४२८) इत्यानुनासिकलोपः । 'गमहन—' (२३६३) इत्यापधा-
लोपः । प्राग्वत् । जङ्घनिता इति—एकाज्यहणेनोक्तत्वात्त्रिणिनिषेधः । शित्पा
निर्देशादिति । 'हन्तेर्जः' इत्यव हन्तेरिति शेषः । अजङ्घनीत् अजङ्घन् इति ।
उत्तरव हल्ङादिलोपः । वधादेशस्य द्वित्वानु न भवतीति—लिङि लुङि च,
'हनो वध लिङि', 'लुङि च' इति विहितो वधादेशस्य तव द्विवचने कृत एव
प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । ततश्च वधादेशः साभ्यासो भवति । अभ्यासोत्तरखण्डयो-
रुत्तरयोरिव स्थाने सन्निवेशितत्वात् । एवञ्च 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८)
इत्यस्या 'दनभ्यासस्ये'त्यंशस्य 'सन्त्यङोः' (६।१।९) इत्यव्याप्यनुष्ठप्तेर्वधादेशस्याव
(यङ्लुकि) पुनर्द्वित्वं न भवति—स्थानिवद्भावेन अभ्यासेन सह वर्तमानत्वान् । अत
आह—स्थानिवत्त्वेनेति, न च 'अनभ्यासस्ये'ति नञ् समासः 'न अभ्यासः अनभ्यासः'
तस्येति कृत्वा धातुना सह सामानाधिकरण्याभावाद् द्वित्वं भवत्येवेति आशङ्कितव्यमित्याह
—तद्धि इति । 'अविद्यमानः अभ्यासः यस्य स तादृशः' तस्येत्येवं सामानाधिकरणम् ।
तेन च धातुराधिप्यते बहुव्रीहिसामर्थ्यादत आह—'बहुव्रीहिवलादिति ।' आङ्-
पूर्वादिति । 'अङ्गतिपहणे—' इति न्यायादवापि यङ्लुगिति भावः । ततश्च—
धातोर्गिहितकार्यलाभः । अथ अरतेर्यङ्लुकि आह—इति तपरत्वान्न गुण इति उद्-
विशिष्टयोश्चरतेरुपधाया इति यावत् । नत्वेवं यथा लघूपधगुणोऽव न प्रवर्तते तथा

‘हलिच्चे’ति दीर्घोऽपि न प्रवर्तिष्यते तथाह—दीर्घस्तु स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह—
 तस्यासिद्धत्वेनेति । अयं भावः—‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (७३.८६), ‘उत्परस्व—’
 (७।४।८८), हलि च’ (८२।६६) इति मूलतः सूत्रविन्यासः । अत्रतेयंङ्लुकि
 द्वित्वे णुकि च उत्तरखण्डस्य ‘उत् परस्व—’ इत्यात् । एवं चक्षुर ईट तिप् इति,
 चक्षुर् तिप् इति च स्थिते ‘पुगन्त—’ इति प्राप्नोति । तच्चात्र प्रतिषिध्यते । उकारस्य
 तपरत्वेन लघूपधत्वाभावात् । हलिचेति तु ऋसिद्धकाण्डे (पूर्वतासिद्धन्—८२।१)
 पठितम् । ततयास्य पूर्ववत् सप्तमाभ्यासकार्येऽसिद्धत्वम् । एवञ्चास्य असिद्धत्वेन
 उदिति तपरत्वेन निर्देशादयं न भविष्यतीत्येवं निवारयितुं न युज्यते । तदाह—
 तपरत्वनियतप्रत्यायोगादिति । शब्देन्दुशेखरे तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया तपरत्वनियत्यं
 न भवतीति प्रपञ्चितमित्यास्तां विस्तरः । चङ्खाहि इति—खन अवदारणे इति
 धातुः । हरपिच्छेन ङिच्चाङ् ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्त्वम् । अचङ्खनीत्
 अचङ्खनात् इति । ‘अतो हलादेः—’ (२२८४) इति दीर्घः । नाभ्यस्तस्येति ।
 ‘नाभ्यस्तस्त्राचि पिति—’ (२५०३—७।३।८७) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति बोध्यम् ।
 जाहाति—जाहति इत्यादि । हाङ्-हाकोस्तुल्यानि रूपाणि इति तत्त्वबोधिभ्यादी
 स्पष्टम् । यच्चापि न भवन्तीति । तथाच ‘जाहीतः’ इत्यत्र ‘जहातेय’ इति
 इत्त्वविकल्पः, ‘जहीहि’ इत्यत्र ‘आच—’ इत्यात्त्वविकल्पः, ‘जाहीयात्’ इत्यत्र ‘लोपो
 यि’ इत्यालोपश्च न प्रवर्तते । किन्तु ‘ई हल्यधी’रिति ईत्त्वमेव । तथा आशिषि
 जाहायादित्यत्र ‘धुमास्था—’ इतीत्त्वम् । ‘एलिङि’ इत्येत्वमपि नेति विभावनीयम् ।
 अजाहासोदिति—‘यमरमनमाताम्—’ (२३७७) इति सगिटौ । लुका लुप्त इति
 ‘सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्वल्लोयस्वादि’ति भावः । इत्यात्त्वं नेति—‘फलिताथेकधन-
 निदम् । सम्प्रसारणं नेति तदर्थः । अन्यदन्ववत्, मूलञ्च सुप्रसन्नमित्यलम् ।

२६५२ । रुग्निकौ च लुकि ॥७।४।८१ ॥

दी—। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य ‘रुक्’ ‘रिक्’, ‘रोक्’
 एते आगमाः सुर्यङ्लुकि ।

Eng.—Easy.

मित—। रुगिति । स्पष्टम् । ऋदुपधस्येत्यादि । 'रीगृदुपधस्य च' (७।४।६०) इत्यतः, 'अत्र लोपः—' (७।४।५८) इत्यतयावानुवृत्तिः ।

२६५३ । ऋतश्च ॥ ७।४।६२ ॥

दी—। ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्द्धतीति—वरिष्ठतीति—वरीष्ठतीति । वर्द्धति—वरिष्ठति—वरीष्ठति । वर्द्धतः—वरिष्ठतः—वरीष्ठतः । वर्द्धतति—वरिष्ठतति—वरीष्ठतति । वर्द्धतामास—वरिष्ठतामास—वरीष्ठतामास । वर्द्धतिता—वरिष्ठतिता वरीष्ठतिता । गणनिर्दिष्टत्वात् 'न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः' (२३४८) इति न । वर्द्धतिथति—वरिष्ठतिथति—वरीष्ठतिथति । अवर्द्धतीत्—अवरिष्ठतीत्—अवरीष्ठतीत् । अवर्द्धत्—अवरिष्ठत्—अवरीष्ठत् । सिपि 'दश्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (१७३) = अवर्वाः—अवरिवाः—अवरीवाः । गणनिर्दिष्टत्वाद्ङ् न । अवर्द्धतीत्—अवरिष्ठतीत्—अवरीष्ठतीत् ॥ चर्करोति—चर्कति—चरिकति—चरीकति । चर्कृतः । चर्कति । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत्—अचर्कः । चर्कयात् । आशिपि रिङ् । चर्कियात् । अचर्करीत् । 'ऋतश्च' (२६५३) इति तपरत्वान्नेह । 'कृ विक्षेपे' = चाकति । तातति । तातीतः । तातिरति । तातीहि । तातराणि । अतातरीत्—अतातः । अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अतैर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्तुं रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । रुक् । रिग्रीकोस्तु

‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (२३६०) इति इयङ् । अरति—अरि-
यति । अररीति—अरियरीति । अरुतः—अरियृतः । भि
अत् । यण् । रुको ‘रो रि’ (१७३) इति लोपः । न च
तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवच्चम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।
आरति—अरियृति । लिङि शितपानिर्देशात् ‘गुणोऽति—’
(२३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः ।
आरियात्—अरिय्रियात् । ‘गृह्ण (१) अहणे’ । जगृहीति
जगृढि । जगृढः । जगृहति । अजघृत् । गृह्णातेस्तु
जाग्रहीति—जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् ।
तस्य वह्निरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृ-
हति । जाग्रहोषि—जाग्रच्छि । लुटि जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’
(२५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तदभाष्यविरुद्धम् ॥ जगृधीति—
—जगृढि । जगृढः । जगृधति । जगृधीषि—जघृत्सि ।
अजगृधीत् । ईडभावे गुणः । हलङ्यादिलोपः । भष्भावः ।
जश्वचर्त्वे । अजघृत् । अजगृधाम् । सिपि ‘दश्च’ (२४६८)
इति पक्षे रुत्वम् । अजघ्राः । अजगृधीत् । अजगृधिष्टाम् ।
पाप्रच्छीति—पाप्रष्टि । तसादौ ‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) इति
सम्प्रसारणं न भवति, शितपा निर्देशात् । ‘च्छोः शूट्
—’ (२५६१) इति शः । ‘व्रश्च—’ (२८४) इति षः ।
पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पाप्रश्मः ।
‘यकारवकारान्तानां तु जठ् भाविनां यङ्लुङ् नास्ति’ इति

‘च्छोः—’ (२५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कौय-
टेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (२५६२) इति
यत्रोठ् तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर—’ (२५६४) इत्प्रोठ् भाविनो
स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । साधवादिसम्मतं
च । ‘मव्य वन्धने’ । अयं यान्त ऊठ्भावो । ‘तिस्र देव
देवने’ इत्यादयोवान्ताः । ‘ह्यगतौ’ = जाहयीति—जाहति ।
जाहतः । जाहयति । जाहयीषि—जाहसि । वलि लोपे
यजादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘ह्यर्थ
—गतिकान्तोः’ । जाहयीति—जाहर्ति । जाहर्तः । जाह-
र्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम । अजा-
ह्युः । ‘मववन्धने’—

Like the अभ्यास of a षट्पदधातु, the अभ्यास of a षट्न्त root too, takes the augments रुक् (र्), रिक् (रि) and रीक् (री) when यङ्लुक् follows. Thus बहतीति etc in the इट्पक्ष and बर्वति etc in the ईड्भावपक्ष (In every case the root वृत् becomes ‘वहत्’ by द्वित्व, गुण, रपरत्व and हलादि शेष and then are attached रुक्, रिक् and रीक् in order). The अभ्यास everywhere is gunnated by ‘गुणो यङ्लुकोः’ (2632) but the उत्तरस्वच्छ is gunnated only where there is absence of इट् due to the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ (2503). इति न etc i.e the prohibition of इट् does not follow. परस्मैरद् in accordance with the decision under ‘यङ्लोऽचि च’ (2550). अववाः etc. दीर्घ. by ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपः’ (174). अङ् न i.e no अङ् in लुङ् by ‘पुषादि-दुतादि—’ (2343) as वृत् is read under द्युतादि class. Thus

अवर्तित् etc. with ईट् by 'अस्तिसिचोऽपत्ति' (2225) and सिच् which elides by 'इट् ईटि' (2266). इत् or इत् serves as the model of ऋदुपध roots, whereas ऋ (डुकृञ् करणे) in चर्करीति etc stands as the criterion for ऋदन्त roots. Also चरिकरीति and चरीकरीति in the ईट्पञ्च ; without ईट् चर्कति etc. चर्कतः—because तस् is ङित् । चर्कति with यण् ; अचर्करीत् etc लङ् । चर्क्यात्—लिङ् । चर्कियात्—without दीर्घ due by 'अङ्कत्—' (2298) as रिङ् is specially arranged for—see रिङ्बिधिसामर्थ्याद् दीर्घो न' under 'रिङ्शयक्—'(2363). अचर्कारीत्—by 'सिचि ङङिः—' (2297). नेह—i.e in the cases of दीर्घ ऋ like कृ meaning to scatter etc. there do not come in the augs. रुक्, रिक् etc. Thus चाकर्ति—चाकरीति etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घोऽङितः' (2932). तातीतिः—by 'ऋत् इत्—' (2390), 'उरत्परः' and 'उपधायाच्च' (2265). तातिरति by इत् and रपरत् only. अत्तः i.e of ऋ to go read in आदि—गुहोव्यादि । उरदत्तम् i.e अत् or अ in the place of ऋ in the अभ्यास by 'उरत्' (2244). रपरत् by 'उरष्—' (70). रुक् or रिक् is to be added to the अभ्यास । रिकरीकोस्तु i.e in the cases of रिक् and रीक् (Here it is important to note ऋ though अजादि is itself duplicated by 'व्यपदेशिवद्भावः' । Then उरदत्त etc. follow). अरति—अरियति—without ईट् and the latter is the result of both रिक् and रीक् due to इयङ् । अररीति—अरियरीति in the ईट्पञ्च । अर्कतः—no गुणः due to ङित्त्व of तस्, अरिवृतः in con. with इयङ् । अिअत् etc i.e. by उरदत्त रपरत् and रुक्, the form standing as अर् ऋ अि, अि is replaced by अत् by 'अदभ्यस्तात्' (2479). Then we have अर् ऋ अति = अर् अति by 'इको यण्—'(47) = आरति due to the elision of first रिक् by 'री रि' (174) and दीर्घ । न च तच्चिन् etc —The idea is this :

the second च् is replaced by यच् or र् and then the rule 'रो रि' applies. But how can it apply when the same यच् or (letter) र् is none but च् itself by स्थानिवत्त्व by 'अचः परस्मिन् पूर्वविधी' (50) as the पूर्वविधि or the elision of the former र् has to be effected ? The answer is that as स्थानिवत्त्व has been prohibited from having taken effect in respects of the rules or operations falling under 'पूर्ववासिद्धम्' (12—8.2.1), the former र् (here) must disappear by 'रो रि' (8.3.14). अरियति—with रिक् or रीक् where comes in इयङ् and the second च् is replaced by यच् । In आरियात् comes रिङ् i. e by 'रिङ्शयक्—' (2367). रलोप i.e by 'रो रि' (173). दीर्घ i. e by 'द्वलोपे—' (174) । अरियिष्यात्—no दीर्घ because no elision of रेफ । The text reads 'गृह्ण यद्दणे' but it should be गृह्ण गर्हणे (to censure or blame)—see आदि Root No. 650. जर्गहीति by 'नाभ्यास्त-स्थाधि—' (2503). जर्गडि—by 'होडः', लघूपधगुण etc. अजर्घटै—by 'एकाचोवशीभप्—' (354) etc. गृह्णातिस्तु i.e. of गृह्ण उपादाने (to take) क्त्वादि । जायहीति—by 'दीर्घोऽकितः' (2532). No सम्प्रसारण due to want of ङिच्चास यङ् elides by लुक् and तिप् is पित् । जायाडि—by 'होडः', 'भषस्तयोः—', 'दुना दुः', 'दो दे लोपः' and 'द्वलोपे पूर्वस्वदीर्घः—' (174). ङिन्निमित्तम्—i.e by 'यहिन्या—' (2412). तस्य etc.—सम्प्र. being असिद्ध or invalid due to its बहिरङ्गत्व, the augms. रुक्, रिक् and रीक् do not follow taking advantage of the च्कार effected by सम्प्र. Thus जायट् and not जायट्ठः etc. जायुचि—by 'यदोः कः सि' (295). In जायडिता there is no दीर्घ of इट् by 'यहोऽसिडि' (7. 2-37) as to it (यहोऽसिडि) is drawn the word 'एकाचः' from the rule 'एकाचउपदेशे—' (7. 2. 10). But Madhava holds that

there will be दीर्घ which is against भाष्य (This is curious indeed to note that according to Nagēsha, Madhava is not against भाष्य and the above reflection of Bhattoji on him (Madhava) seems to be a matter of misconception on the part of Bhattoji himself—vide लघुशब्देन्दुशेखर P.P. 428—29). जर्गुधीति—of गृध्र to hanker after. अजर्चं त् etc.—clear in the text. पाप्रच्छीति of प्रच्छ to ask. दीर्घ by 'दीर्घोऽङितः' (2632). पाप्रच्छि—by 'ब्रच—' (294). पाप्रच्छि—by 'च्छोः—' (2561). पाप्रच्छुः—no श because व is out of the भल् प्रत्याहार । In the भाष्य under 'च्छोः—' we find a hint that 'roots ending with यकार s or वकारs and having legitimate claims for having ऊट् have no 'यङ्लुक्'—which has been made clear by Kaiyata. This prohibition of यङ्लुक् extends to cases of those roots which are liable to have ऊट् by 'च्छोः—' (only) and thus it is proper (we must say) that सिञ्चि (सिञ्चु) and मञ्चि (मञ्च्य); however, shall have यङ्लुक् (after them) as they take ऊट् from the rule 'ज्वरत्वर—' (256) and not from 'च्छोः—'—and this (our statement) is in agreement with that of Madhava and others. मञ्च्य वञ्चने etc. i.e they will not have यङ्लुक् after them being ऊटभावी by "च्छोः—". But 'मञ्च वञ्चने' will have it by :—

मित— । ऋतश्चेति । अव्यवहितपरवर्ति सूत्रमिदम् । तदाह—ऋदन्तधातोरपि तथेति । अर्थात्—ऋदुपधस्यैव ऋदन्तस्यापि धातोरभ्यासस्य 'रुग्निशीक्' एते आगमाः सूर्यङ्लुकि इति ईट्पक्षे वर्धतीतीत्यादि वयम् । तदभावपक्षे तु वर्धतीत्यादि वयम् । 'गुणी यङ्लुकोः' (२६३०) इति गुणेन रपरत्वेन हलादिशेषेण च 'वर्धत्' इति स्थितिः । ईट्पक्षे 'नाभ्यसस्याचि पिति—' (२५०३) इति गुणनिषेधः । अनीट्पक्षे तु लघुपधगुणः इति विशेषः । रुगित्यादीनां 'र्', रि, री इत्येते शिष्यन्ते ।

‘इत्तु वर्तने’ इत्येव ऋदुपधानां सामान्यनोदाहरणम् । लोके प्रयोगश्च यथा—श्रीधरस्वामि-
 कृतश्रीमद्भागवतभावटीपिका-मङ्गलाचरणश्लोके—‘वर्तति सर्वोपरी’ति । ऋदन्तानामु-
 दाहरणन्तु चर्करीति (उक्कुञ् करणे) इत्यादि । इति नेति—अद्यात् प्राप्त इट्निषेधो
 नित्यर्थः । अवर्त्तीत् इति—लङ्ङि तिपि प्रागवत् । अवर्त्तु इति—हलङ्गादिना तिपो
 लोपः । ‘रात्सस्र’ (३८०) इति संयोगान्तलोपस्तु न । अवर्त्ता = ‘री रि’ इति भवति ।
 दीर्घस्तु ‘दुलोपे पूर्वस्य—’ (१८४) इत्यनेनेति शेषः । गणनिर्दिष्टत्वादिति—दुता—
 दित्वादित्यर्थः । अङ् नेति—पुषादिसूत्रप्राप्त अङ्ङ् इति भावः । अवर्त्तीत् इति—सिच्,
 ‘अन्तिसिचः—’ (२२२५) इति नित्यमौट् । गुणः ॥ चर्करीतीति । उत्तरस्वरणस्य
 ‘सार्धधातुकार्ध—’ इति गुणः । अभ्यासस्य तु ‘उरत्’ (२२४५) इत्यनेन ‘गुणो
 यङ्—’ (२६३२) इत्यनेन वा गुणे रुक् । रियोकोस्तु—चरिकरीति चरीकरीति
 इति । चर्कृतः । ङित्वात्तु गुणः । चर्कृति । अत् । यण् । चर्करिता । एकाच्त्वान्ने-
 णिन्येधः । अचर्करीत् । लङ् । अचर्कः—तिपो हलङ्गादिलोपाद्रेफस्य विसर्गः ।
 चर्क्रियात् रिङ्ङ्विधिसामर्थ्याद् ‘अङ्ङत्—’ (२२६८) इति दीर्घो नेति ‘रिङ्ङयक्—’
 (२३६७) इत्यवोक्तम् । अचर्कारोत्—सिचिङ्ङिः इति । तपरत्वान्नेति—न रुगादय
 इत्यर्थः । चाकृति । कित्त्वाभावाद् ‘दीर्घोऽकितः’ (२६३२) इति दीर्घः । एवं तातर्त्ति ।
 तातीर्त्तः—‘कृत इत्—’ (२३६०) इतीत् । रपरत्वम् । ‘उपधायाश्च’ (२२६५)
 इत्यापधादीर्घः । तातिरति—अत् । अत्र हलपरत्वाभावात्तदीर्घः । अर्तेरिति—
 भौवादिक्—जीहोत्यादिकयोरुभयोरिव यङ्ङमित्याहुः । यङ्ङ्लोकोति ‘सूचिसूति—’
 इति २६३० सूत्रस्यवार्तिकेणाद् यङ् । इयङ्ङिति—तेन रियोकोस्तुल्यं रूपमिति
 बोध्यम् । अरियर्त्ति । अ ऋ इति यङ्ङ्लुकि स्थितम्—ततः स्पष्टं मूलान् । अररीति ।
 ईङ्ङ्को । अरियरीति—रियोकोरियङ् । ईट् । गुणः । अर्त्तः—अरियृतः । ङित्वात्तु
 गुणः । भि अदिति—भे रदादेशः । तस्मिन् कर्त्तव्ये इति—रेफलोपे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।
 अयं भावः—रुक् अर् ऋ अति (अदभ्यस्तात्) इति स्थिते यच्च अर् र् अति इति
 जाते ‘री रि’ इति पूर्वरेफलोपो विधीयते । परन्तु यणि यो रेफो भवति स तावत्
 ‘अचः परस्मिन्—’ (५०) इत्यनेन स्थानिवद्भावेन ऋकारान्न विधिष्यते ।

पूर्वविधौ रेफलोपस्वाव कर्तव्यत्वात्, ततश्च 'रो रि' (८३।१४) इत्यस्यायमविषयो
 भवति । समाधानमाह—पूर्ववासिद्धे इति । पूर्ववासिद्धम् (८।२।१) इत्यसिद्धकाष्ठान्तर्गत-
 कार्ये प्रति तस्य स्थानिवत्त्वस्य निषेधात् प्रसरास्वीकारादिति भावः । आरति इति—
 रेफलोपात् 'दुलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । अरिदृति इति—इयङ्
 अरिद्युच् अति इति स्थिते यण् । एवम् अरिपि—अरियपि—अररीपि—अरियरीपि ।
 अरिपुतः—अरिदृतः । अरिभि—अरियभि—अररीभि—अरियरीभि । लोटि—
 अरराश्कार—अरियराश्कार । लुटि—अररिता—अरियरिता । लृटि—
 अरिरिष्यति—अरियरिष्यति । लोटि—अरतुं—अरियतुं—अरिपुतात्—अरियुतात् ।
 आरतु—अरियुतु । लङि—आरः—आरिवः—आररीत्—आरीयरीत्—इत्यादि ।
 अथाशीलिङि आह—लिङीति । आरियादिति—स्पष्टं मूले—तत्र दीर्घं इति
 दुलोपे इत्यनेन । रियीकोस्तु इयङि—अरिद्यु यात् इति स्थिते रिङ् । बहिरङ्गत्वेन
 रिङोऽसिद्धत्वात् 'लोपो व्योर्लि' (८०३) इति यलोपो न भवति । 'अचः परस्मिन्
 —' इति स्थानिवत्त्वादपि लोपाभावः । न च 'न पदान्त—' इति स्थानिवद्भाव-
 निषेधः शङ्क्यः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव स्थानिवत्' इति समाहित-
 त्वादिति दिक् । गृह्य यङ्ये इति प्रामादिकम् । गर्ह्ये इत्यस्वीचित्यादृभादौ तथैव
 दर्शनाच्च । जर्ग्यं हीति—जर्ग्यं इति । पूर्वव—'नाभ्यस्तस्याधि—' (२५०३) इति गुण-
 निषेधः । उत्तरव—लघूपधगुणः । रपरत्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्व—ढलोपाः । अजर्घट् इति
 —लङि ईडभावे हलङ्वादिना तिलोपे—ढत्व भङ्भावादि । ईटि तु—अजर्ग्यं हीत्—
 अजरिगृहीदित्यादि । गृह्यतेऽस्मिन् । 'यङ्-उपादाने' इत्यस्य । जायहीति—जायाडि
 इति । उभयव—दीर्घोऽङ्कित इति दीर्घः । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पिप्पुनाडिच्चाच्च
 'यङिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं न । उत्तरव ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 तस्येति—सम्प्रसारणस्य इति यावत् । तेन जायगृह्यः—जरिगृह्य इत्यादि न भवति ।
 जायञि इति—भङ्भावः । ढत्वकत्वधत्वानि । एकाच इत्यनुवृत्तेरिति—'एकाच
 उपदेशे—' (२२४६) इत्यस्यादिति भावः । एतद्धरदत्तानुरोधेन । माधवस्ति-
 त्यादि—चिन्त्यमिति नागेशः । तथाच तदुक्तिः— 'वस्तुतोऽस्याद् यङ्नुक्स्त्वोऽपि

दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति । भाष्यकृता द्वित्वेऽभ्यासविशिष्टस्यैव अङ्गत्वाङ्गीकारवत् प्रत्ययग्रहणे यथादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङन्तत्वाद्वातुत्वाङ्गीकारो, न तु तस्य यङित्वम् ।एवञ्च माधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चिन्त्यमिति दिक् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्याह—जगृधोतीत्यादि । पूर्ववत् प्रक्रिया । पृच्छतेराह—पापच्छतीति । 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घः । पापश्चि इति— ईडभावे ङस्य 'व्रथादिना' (२६४ पृ) षत्वे तकारस्य षत्वम् । "च्छो"रिति (२५६१) शकारस्तु न भवति किञ्च्चाभावात् । इति शइति—तस्यो ङित्वादिप्रथमप्रक्रिया । पापश्चि इति—शत्वं प्राग्बत् । पापच्छ् इति—यस्यो भ्रूलादित्वाभावात् शो नापि षः । पापश्च इति—मस्योऽनुनासिकादित्वात् 'च्छोः—' इति शः । ऊठ् भाविनामिति । ऊठ् भावयन्ति (सू. प्राप्ती च्चुरादिः) आत्मानं प्रापयन्तीति ऊठ् भाविनः । येषां वकारिभ्य ऊठ् उत्पद्यत तेषाम् इत्यर्थः । ध्वनितम्—सूचितमित्यर्थः । स्पष्टोक्तमिति । विस्तरभयाद्गन्धद्वयमपि नोद्धृतमित्याकरे द्रष्टव्यमिति । इदं चेति । यङ्लुङ्निषेधवचनमिति भावः । अयं यान्त ऊठ् भावी इति । अतएवास्माद् यङ्लुङ्नेति अभिप्रायः । एवं तेहदेह इत्यादिरपि । जाह्वयीति—जाह्वतीति । यान्तत्वेऽपि ऊठ् भावित्वाभावाद् यङ्लुक् । लोपोव्योर्बलीति यलोपः । एवमन्वत्रापि यथायथं प्रक्रिया स्वयंगृहणीयेति दिक् । भवतेर्धुङ्लुक् दर्शयितुमाह—भव वन्धने इति—

२६५४ । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥६।४।२० ॥

दी— । जूरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ भ्रूलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किञ्छिति इति नानुवर्त्तते । अवतेस्तुनि (कृते ?) 'ओतु'रिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे 'ओमि'ति दर्शनात् । ईडभावे ऊठिपिति गुणः । मामोति—मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः ।

मामोतु—मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत्
—अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । 'तुर्वी
हिंसायाम्' । तोतूर्वीति ।

Of ज्वर, त्वर, सिव, अच् and मच्, the उपधा and the वकार (simultaneously) get ऊठ when क्ति (क्तिप् or क्तिन्) and a भलादि or अनुनासिकादि affix follow. Here the term क्तिङिति (occurring in 'अनुनासिकस्य क्तिभलोः क्तिङिति' (6.4.15) does not follow ; for had it followed i.e. been carried down to this rule, we could not have ओतु (a cat) derived from अच् in connection with the उणादि affix तुन्—which is भलादि and not क्तित् or ङित् । But the term अनुनासिकस्य does necessarily follow as we witness the word ओम् derived as अच्+मन् where the टि (अन्) being dropped we get ऊम् and then ओम् by गुण । मामोति—मच्+यल्लुक्+तिप्=मामच् तिप्=माम् ऊ तिप्=मामोति by गुण । (Here we have not attached शप् as it elides). मामवति—no ऊठ as अति is not भलादि. मामावः—मामच्+वस्=माम् ० वस् by 'लोपोऽथोः—' (873)= मामावः by 'अतो दीर्घोऽथञ्' (2170). In लुङ् अमामवोत्—अमामावोत् etc. तोतूर्वीति—दीर्घ by 'उपधायाश्च' (2265) :—

मित— । ज्वरित्यादि । ज्वर त्वर सिवि अवि मवाम् + उपधायाः + च इति ष्टेदः । 'च्छोः शठ्—' (६।४।१८) इत्यतो वकारस्य ऊठिति अनुवर्तते । अत उपधायाश्चेति वर्तते । तेन उपधासहितस्य वकारस्योठिति सूत्रार्थो लभ्यते । तदाह—ज्वरादीनामुपधावकारयोरिति । काविति । 'अनुनासिकस्य क्तिभलोः क्तिङिति' (६।४।१५) इत्यतः क्तिङितिवर्जं सर्वमप्यनुवर्तते इत्याशयेनाह—अत

क्ङिति इति नानुवर्त्तत इति । तत्र निदर्शनमाह—अवतेस्तुनीति । अतोर्षिंङात् इति उणादायुक्तम् । यद्यत्र क्ङितौत्थप्यन्ववर्त्तिष्यत तदा तुनेः क्ङित्त्वाभावादवते-
रुठ् न स्यात् । तत्र उठ्गुणयोरभावे अतुरिति न स्यात् । अतो ज्ञायते
क्ङितौत्थत्वं नानुवर्त्तते । एतेन 'क्ङितिष्वे'ति व्याचक्षाणः काशिकाकारो नादर्त्तव्य
इति ध्वनितम् । अनुनासिकस्येति तु अनुवर्त्तत एवेति सनिदर्शनमाह—अवतेर्मन्-
प्रत्यय इति । टिलोपे इति—र्मन्प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'अवतेटिलोपयोर्यौणादिकं सूत्रम् ।
एवम् ऊम् इति जाते गुणः । अनुनासिकस्येत्यननुवर्त्तमाने तु अवतेरत्र मनि परे
ऊठ् न स्यादित्यभिप्रायः । ईडभावे इति । ईटि तु 'नाभ्यस्तस्याधि—' (२५०३)
इति निषेध इति भावः । मामोतीति—मामव् इति जाते अव् इत्यस्य स्थाने
ऊठ् । एवमन्यथापि एवंविधस्थलेबोधम् । मामाव इति—मामव् वस् इति स्थिते
'लोपोव्योर्वलि' (८०२) इति पूर्ववकारस्य लोपः । लुङि अमामवीत्—
अमामावीत् इत्यादि । तोतूर्वीति इति—तुर्वतेरीटिपरे रूपम् । 'उपधायाश्च'
(२२६५) इति दीर्घः गुणः प्राग्वत् । अथ ईडभावे 'च्छीः यठ्—' (२५६१)
इत्युठि प्राप्ति आह—

२६५५ । राल्लोपः ॥६।४।२१ ॥

दो— । रेफात् परयोच्छ्रुर्लोपः स्यात् क्वी भलादावनुनासि-
कादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ।

Easy—Thus of तोतुर्व् तिप्, the वकार elides and by 'पुगन्त-
लघूपधस्य च' (2189) we get तोतोर्ति as the लघूपधगुण is not
barred by the following rule—

मित— । रादिति । अनुवर्त्तितः प्राग्वत् । अव्यवहितपरवर्त्तित्वात् सूत्रस्य । वलोप
इति । तुर्व् इत्यनेनेत्यर्थः । एवम् तोतुर् तिप् इति स्थिते पुगन्तेति लघूपधगुणेन
तोतोर्ति इति सिध्यति । अत्र वकारलोपेन धात्वंशलोपे सत्यपि तिवादीनाम-
नानुवर्त्तित्वात् 'न धातुलोप—' (२६५६) इति गुणनिषेधोऽत्र न शक्य इत्याह—

२६५६ । न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥१।१।४ ॥

दी— । धात्वंगलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इकोगुणवृद्धौ न स्तः । इति नेह निषेधः । तिवादीनामनार्द्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । तोतूतः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । , दोधोर्ति । 'मूर्च्छा' । मोमूर्च्छोर्ति । मोमोर्ति । मोभूतः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अर्जेवो । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ नास्ति । लुकापहारेऽ] विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्तयङ्लुकप्रकरणम् ।

The guna and the vriddhi of the इक् (इ, उ, ऋ, ए) do not take effect when an आर्द्धधातुक (affix) which brings about the elision of the part of a root follows. Thus here (in the case of तोतोर्ति) there is no chance of the prohibition (of गुण) as तिप् etc. are not आर्द्धधातुक्स. तोतूर्वति—no elision of व as 'राज्ञीप' (2655) does not apply. तोथोर्ति etc are derived from थुर्वी, दुर्वी and धुर्वी । Also तोधुर्वीति etc. मोमोर्ति —alt. of मोमूर्च्छोर्ति, the यङ्लुगन्त form of the root मूर्च्छा—being मोमूर्च्छ् । The term 'आर्द्धधातुके', drawn back from 'आर्द्धधातुके' (2. 4. 35) to the rule 'अर्जिव्यञ्जयोः' (२२२२—2. 4. 56), is an instance of विषयसप्तमी, meaning when the matter of आर्द्धधातुक is sought or intended, and not परसप्तमी i.e. when आर्द्धधातुक

follows. Thus when an intention of attaching यङ् is made अजि is replaced by वी so as to give वीवीयते in connection with यङ्. But in the latter expl. (परसप्तमी), यङ् would not appear at all after अजि as it is अजादि and not हलादि । अजि, however, has got no यङ्लुक् for here वी cannot replace अजि as the case (विषय) of यङ् ceases to have any consideration due to the elision of the same (यङ्) by the word लुक् ।

Here ends the यङ्लुक् chapter of तिङन्त ।

नित— । न धातुलोप इति—'इको गुणह्रस्वो' (१।१।३) इति पूर्वे सूत्रम् । तस्यायं निषेध आरभ्यते । धातुलोपे + आर्द्धधातुके इतिच्छेदः । धातुलोपे इति आर्द्धधातुके इत्यस्य विशेषणम् । 'धातुलोपो यच्चिदिति' विग्रहः इति भाष्यम् । तेन आर्द्धधातुक इति धातुलोपस्य निमित्तमिति गम्यते । किञ्चात् ऌ दग्धपटन्यायेन धातुलोप इत्यनेन धात्वैकदेशरूपेण लोप इत्यवगम्यते । तदाह—धात्वंशलोपनिमित्ते इत्यादि । अत्र काशिका—“धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्षधातुकं धातुलोपम् । तत्र ये गुणह्रस्वो प्राप्नुतस्तेन भवतः । लोलुवः । पोपवः । मरीचजः । लोल्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यच्चि विहिते 'यङोऽचि च' (२६५३) इति यङोलुक्लिङ्गते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणह्रस्वो प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः” इति—धातुलोपे सति इको गुणह्रस्वो न ; आर्द्धधातुके परे' इत्येवं व्याख्याने तु—लोलुवः । पोपवः (लोलूय् + अच् ; पोपूय् + अच्—उवङ्) इत्यादौ गुणः स्यादेव । धातुलोपाभावात् । धात्वंशलोपे सतीत्येवमपि न व्याख्यातम् । तथा सति शीङो ङकारलोपेन शयितेति गुणो न स्यात् । तस्मान् । 'धात्वंशलोपनिमित्ते' इति सुवचम् । धातुग्रहणं किम् ? लविता । उत्सृष्टानुबन्धस्यैवात्र धातुत्वं न तु सानुबन्धस्य । अतो न गुणनिषेधः । “आर्द्धधातुके किम् ? रोरवीति ।

* पठे दग्धे यथा तदेकदेश एव दग्ध इति गम्यते तद्वत् ।

लोलवीति इत्यादौ सार्वधातुके माम्भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः” । प्रकृतमाह—
 इति नेहिति । तोतोति इति—उक्तं प्राक् । तोतूर्वति—कलादित्वाभावाद् ‘रात्
 सस्य’ (२६५५) इति वलोपो न । तोतोति इत्यादौ क्रमेण शुर्वी, दुर्वी, धुर्वीति छिंसायां
 वर्तमाना धातवः । तेषामीटितु तोतूर्वीति इत्यादि । ‘सूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ । मोमू-
 र्च्छीति—मोमोति इत्यादि । आहधातुके इति विषयसप्तमीति । ‘अजेव्यघञपोः’
 (२२८२—२।४।५६) इत्येव ‘आहधातुके’ (२।४।५५) इत्यस्य सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तिः ।
 सा च विषयीकरणान् विवक्षितत्वाद्वा विषयसप्तमी न तु परसप्तमी । ततः किमित्यत
 आह—तेन यद्धि विवक्षिते इति । एवञ्च बीभावे जाते हलादित्वात् प्राप्तिः । पर-
 सप्तम्यां तु न स्यादजादित्वेनासम्भवात् । यङ्लुगभावे कारणमाह—लुकापहारे इति ।
 लुकायङोऽपहारे अदर्शने सति इति तदर्थः । विषयत्वासम्भावेनेति—प्रत्ययलक्षणा-
 भावादिति भावः ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तनामधातु-प्रकरणम्

२६५७ । सुप आत्मनः क्वच् ॥३।१।८॥

दी— । इषिकर्मणः एषित्सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छाया-
मर्थे क्वच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात् सुव् लुक् ।

A सुवन्त base, which is the object of the root इष् and (at the same time) is related with the subject of that इष् or wish (in the sense of his own)—takes the affix क्वच् (व) optionally in the sense of wish. The affix सुप् of such bases elides as the same (सुप्) is considered to be a part of the root thus formed by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2304).

मित— । अथ नामधातुप्रक्रियां व्याचक्षाणस्तदन्तर्गतसूत्रमवतारयति सुप आत्मन इति । पूर्वसूत्राद् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३।१।७) इत्यध्यात् कर्मण इच्छायां वैत्यनुवर्तते । सूत्रे सुप इति च तदन्तस्य यादृकम् । 'प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादिस्तदन्तस्य च ग्रहणम्' इति न्यायात् । तेन सुवन्तात् क्वच् इति लब्धम् । इच्छायामित्यस्यानुवर्तनात् तदवृत्तिकधातोः कर्मण इत्यर्थलाभात् इषिकर्मण इति फलति । किञ्चात्मशब्दः स्वपर्यायः । स च लक्षणया तत्सम्बन्धी एव गृह्यते । केवलस्य सुप आत्मत्वाभावात् । तत्सम्बन्धी च इच्छायामित्यर्थसत्त्वेन एषित्सम्बन्धी एवेति फलितम् । अत आह—इषिकर्मण इत्यादि । धात्ववयवत्वादिति ।

काजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (६५०) इति सुबलुगित्यभिप्रायः ।

२६५८ । क्वचि च ॥७४३३॥

दी— । अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यिप्रत्यये' (६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि—

An अकार is replaced by ई when काच् follows. Thus he wishes (to have) a son—पुत्रम् काच् = पुत्र य by 'सुपोधातु—' (६५०) = पुत्रीय by this rule = पुत्रीयति in con. with शप्तिप् by 'अतो गुणे' (१८१), गव्यति—wishes a cow for himself—गो य = ग्व् य = गव्य by 'वान्तो यि—' (६३) = गव्यति with शप्तिप् as before ; similarly नाव्यति with आवादेशः । In the uses of गव्यति etc the rule 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) does not apply as गो etc are not पदस in con. with काच् and काङ् । Compare—

मित— । क्वचि चेति । 'अस्य चो' (७४३२) इत्यव्यवहितपूर्वं सूत्रम् । ततोऽस्त्रेत्यनुवर्तते । 'ई प्राथोः' (७४३१) इत्यतश्च ई इति । तेन क्वचि परे अस्य (अकारस्य स्थाने) ईत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—अस्त्रेति । आत्मन इति । एवम्—पुत्रम्काच् इति स्थिते कचयोरितोः 'सुपोधातु—' (६५०) इति सुबलुकि च पुत्रय इति तिष्ठति । तत ईता पुत्रीय इति नामधातुः । शप्—तिपी । 'अतो गुणे'— (१८१) पुत्रीयति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्र माभूत् । पदविधित्वेन वाक्ये सामर्थ्याभावात् 'महान्तं पुत्रमिच्छति' इत्यादावपि नेत्याकारे स्पष्टमित्यलम् । गव्यतीत्यादि—अवावादेशयोः कृतयोः प्राग्वत् । आत्मनो गामिच्छतीत्याद्यर्थः । अपदान्तत्वादिति—क्वचि क्वञि चेत्यर्थः । अपदान्तत्वमेव दर्शयति—तथाहीति—

२६५८ । नः क्ये ॥ १।४।१५ ॥

दी—। क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् ।
सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार ।
गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति ।
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (१३७३) त्वद्यति । मद्यति । 'एकार्थयो'—
रित्येव । युञ्जद्यति । अस्मद्यति । 'हलिच (३५४) । गीर्यति ।
पूर्यति । 'धातो'रित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति ।
इह पुरमिच्छति पूर्यतीति माधवनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्तयम् ।
पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्रायः प्रामादिक
एव । अदस्यति । 'रौड्भृतः' (१२३४) । कर्त्वीयति । 'क्यचोश्च'
(२११६)—गार्गीयति । वात्सीयति । 'अकृतसार्व—'(२२८८)
इति दीर्घः । कवोयति । वाच्यति । समिध्यति ।

No word save and except that which ends with a
नकार only—is considered or designated as a पद when क्यच्
and क्यङ् follow. By the परिभाषा 'सन्निपातलक्षणी विधिरनिमि' तद्-
विधातस्य—' or an injunction which is occasioned by the
combination of two things (roots or words) is not the cause of
destruction of that combination. Thus in गव्याञ्चकार etc. the वकार
of च्व् resulting from चो (of गी) in connection with य (of क्यच्)
cannot be the cause of destruction of the latter (य) due to
the following of भाम्—which being an आह्वंधातुक paves the
way for the elision of य by the rule 'यस्य हलः' (2631).
Similarly गव्यिता and नाव्यञ्चकार etc. नलोप or elision of the

नकार of राजन् is effected by this rule 'नः क्वी' and नलोपः प्रातिपदिकस्य' (236) due to प्रातिपदिकत्व of राजन् । त्वाम् इच्छति माम् इच्छति give त्वदति, मदति by the rule 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373), युष्म of युष्मद् and अस्म of अस्मद् becoming त्व and म after the elision of सुप् when the affix क्वच् follows. But the above statement will not hold good in the cases of बहुवचन—Thus युष्मान् इच्छति etc will give युष्मदति etc. The words गिर् and पुर are derived from गृ शब्दे and पृ पालनपूरणयोः in con. with क्विप् by 'ऋत इत्—' (2390), 'उदोष्टापूर्वस्य' (2494) respectively and 'उरष्—' (70). Hence by 'हलि च' (354) they give गीर्यति and पूर्यति in the senses गिरम् इच्छति, पुरम् इच्छति । But as दिव् is a primitive word or अव्युत्पन्न प्रातिपदिक it will give दिव्यति and not दीव्यति by 'हलि च', the counter instance—पूर्यति set forth by Madhava is objectionable as both पुर् and गिर् are similar from the fact of derivation. दीव्यति an instance forwarded by my (Bhattoji's) predecessor is veritably erroneous (on the ground that the underived दिव् gives दिव्यति and that what is derived from it in con. with क्विप् or विच् gives दृश्यति or दीयति—(See Tika). अदस्यति—अमुम् आत्मन इच्छति । गार्गीयति गार्ग्यम् आत्मन इच्छति गार्ग्यं क्वच् = गार्गीय by यलोप, cf 'क्वचोश्च' (2119). वाच्यति—वाचमिच्छति वाच् य = वाच्य and not वाक्य as वाच् is not a पद here by the restriction 'नः क्वी' (2659) ; similarly no दकार in समिध्यति ; now in समिध्य इत्ता we look ahead—

मित— । न इति । नकारादकार उच्चारणार्थः । नकारेण च नान्तमिति विशेषणं नृच्छति 'सुप्तिङन्तपदम्' (१।४।१४) इत्यतः पदमित्यस्यानुवर्तनात् नान्तः

शब्दरूपं पदसञ्ज्ञं स्यादित्यर्थेलाभात् । यद्यपि 'क्वच्' इत्यनेन "क्वच्क्वड्क्वघस्त्रय एव गृह्यन्ते" इति काशिका, तथापि 'लोहितडाङ्भ्यःक्वष्'—'वाक्यषः'—(२६६८-६९ इत्यत्र) इति प्रामाण्याद्जन्तुभ्य एव क्वष औचित्यम्, नतु हलन्त-भ्योऽपि । अत आह—क्वचि क्वडि (चेति) । सन्निपातपरिभाषयेति—'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इत्येतयेत्यर्थः । 'सन्निपातो द्वयीः सम्बन्धः—तन्निमित्तो विधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्' । उपजीव्यविरोधस्य अन्यायत्वादिति परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्यातम् । एवञ्च गव्याचकार गव्यित्वाद्दी यलोपो न । क्वच्-सन्निधानेनैव अवादेशस्य वकारस्य प्रभवः । पुनस्तमेव वकारं निमित्तीकृत्य आर्जघातुके आमि परतः 'यस्य हलः' (२६३१) इति न प्रवर्धत इत्यर्थः । नलोप इति—'नः की' इति नियमात् पदत्वे प्राप्ते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२३६—८२०) इति नलोपः । नच पूर्ववासिष्ठमिति (८२१) तस्यासिद्धत्वादीत्वं नेति वाच्यम् । 'नलोपः सुप्स्वर—' (३५३—८२१) इति नियमेनास्यासिद्धत्वाभावादिति तत्तुबोधिण्यां विशारः । नियमशायं सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादिति काशिका । त्वामिच्छति मामिच्छतीत्यादी सुब्लोपे युष्मद् य अति, अय्यद् य अति इति स्थिते 'प्रत्ययोत्तर—' (१३०३) इत्यनेन नपय्यन्तयोरिकाद्योस्तुमावादेशौ । एवं त्वद् य—, नद् य— इत्यादौ स्थिते रूपम् । एकार्थस्याभावे तु त्वमावादेशौ नेत्याह—'एकार्थयोरित्ये—' वेति । युष्मान् इच्छति—युष्मद्यति । एवमस्मद्यति । गिरमिच्छति गीर्थति । पुरमिच्छति पूर्यति । 'गृशब्द' 'पू पालन पुरणयोः' इत्यनयोः क्विपि 'च्छत इत्—' (२३९०) 'छदोष्ठापूर्वस्य' (२४९४) इत्येवं क्रमेण इच्छे उच्छे रपरत्वे च गिर्-पुर्शब्दौ । ततश्च क्वचि परे धातुत्वाद् धातुलभ्यस्यापि धातुत्वं पारम्पर्यात् 'हलन्तश्चेति दीर्घः सिध्यति, दिव्शब्दस्य तु दीर्घो न । तस्याव्युत्पन्नत्वात् । प्रत्यादाहरणमिति—धातुनिष्पन्नान्यत्र प्रदर्शनम् । साव्यादिति—उभयोरपि क्विन्तत्वेन धातुनिष्पन्नत्वादिति भावः । प्राय इति । पूर्ववर्तिनः प्रयोगकौमुदीकारस्य इति बोध्यम् । प्रामादिकत्वं यथा—अव्युत्पन्नस्य दिव्शब्दस्य दिव्यतीत्येवेति वृत्तावपि दर्शितम् । 'दिषु क्रीडयामि'त्यस्यात् क्विपि 'च्छोः—' (२५६१) इत्युठि च द्वा इति । तस्या?

काचि द्रायतीति स्यात् । तस्मादेव विचि लघूपधगुणेन 'लोपो व्यो'रिति 'व'लोपे च देवशब्दात् द्रियतीत्येव स्यादित्यभिप्रायः । अदस्यतीति—अमुमात्मन इच्छतीत्यर्थे काचि सुपो लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावात् तदादात्वम् । 'अदसोऽसिः—' (४१८) इत्यसान्तत्वाभावान्नोत्वमत्वे । 'नः क्य' इति नियमेन पदत्वाभावाच्च 'ससजुषोरु' (१६३) इति कत्वमपि न । गार्गीयतीति । गर्गत्यापत्यं पुमान्—गार्गीः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (११०७) इति यञ् । काचि परे यञो यकारस्य 'काचोश्च' इति (२११८) लोपः । एवं वातृसीयति । वाच्यतीति । वाचमिच्छतीत्यर्थे वाच् य अति इति स्थिते 'वचिस्त्वपि—' (२४०७) इति सग्न—सारथं न । 'धातोः कार्येमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यय एवे'ति नियमात् । पदत्वाभावात् कृत्वमपि । समिध्यति । पदत्वाभावात्तात् जश्त्वमिति श्चिद्यम् । अथ समिध्यतेर्लुटि विशेषमाह—

२६६० । क्यस्य विभाषा ॥ ६।४।५० ॥

दी— । हलः परयोः क्यचक्यङोर्लोपो वा स्यादाङ् धातुके । 'आदेः परस्य' (४४) । 'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवत्तल्लघूपधगुणो न । समिधिता—समिध्यिता । 'मान्त-प्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वातिक) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

The affix क्यच् and क्यङ् coming after a हल् (consonant) disappear optionally when an आङ् धातुक follows. The यकार of क्यच् and क्यङ् disappears by 'आदेः परस्य' (४४) and the remaining अकार is dropped by 'अतो लोपः' (2308). And this अङ्गीप or elision of अ being स्थानिवत्, गुण by युगन्तल्लघूपधस्य च' (2189) cannot come in. Thus समिधिता—

समिधिता । 'मान्तप्रकृतिक—' This is the modified form of the Varttika 'मान्ताव्ययात् प्रतिषेधः' under 'सुप आत्मनः—' (काशिका). And the modification comes from the hands of Bhattoji who observed that original varttika would bar the application of काच् when the base is sing. such as पुत्रनिच्छति etc. But मान्त-प्रकृतिकसुबन्त will reserve the application of काच् for any सुबन्त word excepting what is मान्त or म्-ending by nature. Thus किनिच्छति etc only are without काच् । Similarly—उच्चैरिच्छति, नीचैरिच्छति etc.

मित— । कास्तीति । 'क' इत्यनेन प्राग्बत् काच्काङोरेव ग्रहणं न तु कापः । 'यस्य हलः' (६०४४६) इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आहं-धातुके' (६१४१४६) इति ल्वधिक्तम् । तदाह—हलः परयोरित्यादि । एवम् समिध्य + इट् ता इति स्थिते यस्येति संघातयहणमित्याहत्वाद् आदिरित्यानेन यकारमावलोपः । अलोपस्य परेण । तस्यस्थानिवत्त्वादिति—अलोपस्य स्थानोवत्वस्त्रीकारात् । मान्तेति—विकृतं वार्तिकमिदम् । वैकृत्यं च भट्टोजि-नैव घटितम् । मूलानुसरणे—पुत्रनिच्छति इत्यादावपि काचोऽभावात् । पुत्रौ पुत्रान् वेच्छतीत्यादावेव तत्सखाच्च । मान्तप्रकृतिकेत्येवं व्याख्याने तु किमिदमोरिव ग्रहणं स्यान्नतु पुत्रं छावमित्यादिरपि, तेषां प्रकृत्या मान्तत्वाभावात् । स्वरिच्छतीति—अत्यल्पमिदम् । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । अज्ञसेच्छतीत्यादिरपि बोध्यम् ।

२६६१ । अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्भेषु ॥७४॥३४॥

दौ— । क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । 'वुभुक्षादौ' किम् ? अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

The क्यजन्त (formed with क्यच्) words अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed in the senses of excessive appetite,

thirst and greed respectively. Thus अशनायति (eagerly wishes to eat or feels much appetite for etc) etc. Otherwise अशनीयति—he stores rice for future etc. In the former cases the want requires instantaneous supply, whereas in the latter ones future supply only is meant.

मित—। अशनायति। अशन + क्वच् = अशनाय, उदक + क्वच् = उदन्य, धन + क्वच् = धनाय। इभुवाद्यर्थेषु अशनधनशब्दयोर्दोषः उदकस्य चोदनादेशः स्यात् क्वचि परतः। अशनायति इत्यादेः सद्योऽशनं भोक्तुम्, उदकञ् पातुं धनञ्चाधिकमिच्छतीत्यर्थः। अशनीयतीत्यादिस्तु कालान्तरे व्यवहारार्थमिति तत्त्वबोधिनी।

२६६२। अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ॥७।१।५१॥

दो—। एषां क्वचि असुगागमः स्यात्। 'अश्ववृषयो-
मैथुनेच्छायाम्' (वार्तिक)। अश्वस्यति वड्वा। वृषस्यति
गौः। 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वार्तिक)। क्षीरस्यति
वालः। लवणस्यतुष्ट्रः। 'सर्वप्रातिपदिकानां क्वचि लालसायां
सुगसुकौ' (वार्तिक)। दधिस्यति—दध्यस्यति। मधुस्यति—
मध्वस्यति।

Eng.—Easy. The term आत्मप्रीतौ is not sanctioned by Katyayana and hence the modification मैथुनेच्छायाम् and लालसायाम् in his Varttikas. The mare wishes a horse and the she—cow a he—cow for conception. लालसा means excessive wish. 'सर्वप्रातिपदिकानाम्—' this is the third Varttika here. But some say that this Varttika does not belong to the authorship of Katyayan who, as a matter of fact, could not have then.

spoken of 'घोरलवणयोः—' separately. Nagesha says that according to Madhava the scope of the third varttika is restricted to दधि and मधु only.

मित— । अर्थेति । 'आञ्जसीरसुक्' (७१।५०) इत्यतीऽमुगित्यनुवर्तते । उकावितौ । किच्चादन्यावयवः । आत्मप्रीताविति विशेषेऽविशेषाख्यौ दोषः । तेनास्य वृत्तावनुवादो न दृश्यते । 'अन्वहपयो—' रिति, 'घोरलवणयो—' रिति च शक्तिक-
इयम् । अन्वस्यति—मैयुनार्थम् अन्वभिच्छति । एवं हपस्यतीत्यत्र । 'हपस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु हपशब्दस्य प्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैयुनार्थलाभपर इति तत्त्व-
बोधिन्यादावुक्तम् । वस्तुतस्तु 'हप शक्तिवन्धने' इति घोरलवणयोः धातुस्यैव हपः
सिचनसमर्थ इति लभ्यते शक्तिवन्धनस्य प्रजननसामर्थ्याधिकत्वात् । ततश्च हपं सिचन-
समर्थनिच्छती हपस्यन्ती कामुकीति सङ्गच्छत एवेति विभाव्यम् । लालसा उत्कटेच्छा ।
सर्वप्रातिपदिकाणामिति—इदमपि वार्तिकम् । इदन्तु अकात्यायनीयमेवेति केचित् ।
अन्यथा 'घोरलवणयोः—' इत्यस्वायीक्तिकत्वादित्याहुः । अत्र सर्वप्रातिपदिकाना-
मित्युक्तत्वेऽपि 'इदं दधिमधुविषयकमेवेति भाष्यवः' इति नागेशः । तथा सति इदमपि
कात्यायनीमेवेति स्वीकारे न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ।

२६६३ । काम्यच्च ॥७२।४॥

दौ— । उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति
पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (२६३१) इति यस्य लोपो
न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् ।
यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव
किङ्काम्यति । स्वः काम्यति ।

काम्यच् (also) is added to a nominal base in the matter as expressed (above—i. e in सुप आत्मनः काच्—3. 1. 8). Thus पुत्रकाम्यति । The क्त of काम्यच् like that of काच्, काङ् and काष् does

not disappear. The य of काम्य is meaningless and therefore it is not dropped by "यस्य हलः"—cf 'अर्थवद्वयहरो नानर्थकस्य'. य is meaningless here because it has no independent existence but it is a part of काम्य while in क्यच् etc, it has got its meaning as it stand independent after the elision of क, च etc. The affix काम्यच् is added to मान्प्रकृतिकसुबन्तस and अव्ययस also as the varttika 'मान्ताव्ययेभ्यः—' prohibits the application of क्यच् only. Thus किङ्काम्यति etc.

नित—। काम्यञेति । 'सुप आत्मन—' इत्यतः परवर्ति सुत्वमिदम् । तदाह—
उक्तविषये इति । अनर्थकत्वादिति । काम्यचः ककारलोपाभावेन यद्य सम्यक्तया सत्त्वाभावादनर्थकत्वम् । क्यच्क्यङ्क्यपान्तु कचादिलोपेन यकाराकाररूपसङ्घात-
स्थितिकत्वम् । अत एषां यकारस्यार्थवत्त्वम् । 'अर्थवद्वयहरो नानर्थकस्य' इति
न्यायेन 'यस्य हलः' इत्यत्र यलोपो न । यश्चास्त्वतीति । 'सोऽपदादी' (१५९)
इति सत्वम् । मान्ताव्ययेभ्योऽपीति । तस्य निषेधस्य क्यच्मात्रविषयकत्वादिति भावः ।

२६६४ । उपमानादाचारि ॥३।१।१०॥

दी—। उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् ।
पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति हिजम् ।
'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । प्रासादीयति कुट्यां
भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ।

The affix क्यच्, in the sense of आचार or treatment, is attached (optionally) after a सुबन्त base which is an object (the root expressing treatment) and at the same time is the standard of comparison. Thus पुत्रीयति—he treats the pupil as his son. In विष्णूयति—दीर्घ is, by 'अकृतसर्व—' (2298)

अधिकरणाच्च (वार्तिक)—काच् in the above sense is attached (optionally) to a locative also. Thus प्रासादीयति—The mendicant in his hut behaves like one living in a palace, कुटीरयति—(the king in the palace behaves like one in a hut.) The former indicates cheerfulness while the latter morbidity.

भित—। उपमानादिति । 'धातोः कर्मणः—' (३।१।७) इत्यतः कर्मणो वेत्यनुवर्तते । 'सुप आत्मनः काच्' (३।१।८) इत्यतस्तु सर्वमपि । तदाह—उपमानात् कर्मण इति । विण्युतीति । 'अकृतसार्व—' (२२।६८) इति दीर्घः । अधिकरणाच्चोति—वार्तिकम् । 'उपमानाभावेऽधिकरणाच्चो'तीत्येव सूत्रितव्यमित्यर्थः प्रासादीयति इत्यादि । 'काचिचे'ति (२५।६८) इतीप्सम् । प्रासादे इव कुट्यां सुखं वर्तते इति । कुट्यानिव प्रासादे दुःखं वर्तते इति चार्थः । वेत्यनु—वर्तनात् पूर्ववद्वाक्यमपि ।

२६६५ । कर्त्तुः कर्त्तुः सलोपश्च ॥३।१।११॥

दी—। उपमानात् कर्त्तुः सुबन्तादाचारि कर्त्तुः वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्त्तुवाचकस्य लोपो वा स्यात् । कर्त्तुः वेतुरक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु कर्त्तुःसन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वार्तिक) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते-यशस्यते । विदायते—विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युषद्यते । 'कर्त्तुमानिनोश्च' (८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव = सपत्न्यायते—सपत्नीयते—सपत्नीयते । युवतिरिव

युवायते । पट्टोमृद्वाविव पट्टीमृदूयते । 'न कोपधायाः'
 (८३८) । पाचिकायते । 'आचारेऽवगल्भक्तोवहोडेभ्यः क्विब
 वा' (वार्तिक) । वा—ग्रहणात् कण्डपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्विप् सन्नियोगेनानुदात्तमनुनासिकत्वं चाच्-
 प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तड् । अवगल्भते । क्लीवते ।
 होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामि-
 वाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्-
 भाच्चक्रे । क्लीवाच्चक्रे । होडाच्चक्रे । वार्तिकेऽवेतुप्रसर्ग-
 विशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च कण्डेवेति माधवा-
 दयः । तड् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं, तत्र
 क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बद्धते ।
 तेन पदकार्यं न—कृष्णं इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे'
 (१८१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
 अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनोय अनेकाच इतुप्रक्तेर्नाम् ।
 औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (१८१) । 'अत
 आदेः' (२२४८) इति दीर्घः । णल् औ । वृद्धिः । अतुसादिषु
 तु 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः । मालेवाचरति
 मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (-धायाः १) एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाच्चाकार । लङि । आमालात् । अत्र
 हल्ङ्यादिलोपो न । डोप्साहचर्यदापोऽपि सोरिव लोप-विधा-

नात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङ्गि
कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) इत्यत्र 'धातो'रित्य-
नुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति
कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति ।
अकवायीत् । विरिव—वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्—
अवायति । श्रीरिव—श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव
पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र
'गातिस्था—' (२२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति,
'भवतेः—' (२१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन
धातुपाठस्यस्येव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । वुभाव । दुरिव—
द्रवति । 'णिञि—' (२७१२) इति चङ् न । अद्रावीत् ।

The affix क्वाङ् in the sense of आचार or treatment, is attached optionally to a सुबन्त base which is the subject (of the sentence) and at the same time is the standard of comparison (उपमान)—but (the सकार of) a base which is स-ending and expresses the sense of a subject elides optionally (in connection with the क्वाङ्). From the fact of 'क्वाङ् वा', the very sentence will serve as an alternative. The elision (of the स) of the सान्त, however, is taught to take effect only when क्वाङ् is made use of. And this elision again, has been thus handled under the varttika—'शोजसोऽप्सरसः—' which means—'(the स) of शोजस् and अपसरस् is dropped unalterably (नित्य) whereas that of other (सान्त

bases) alternatively (विभाषा)'. Thus कर्तुः कण्ड्—कण्णायते (दीर्घ by 'अकृतसर्वं—' (2298) and आत्मनेपद by 'अनुदात्तङितः—') and सलोपः—ओजायते etc where the term ओजस् signifies the sense of one possessed of ओजस् or force hence ओजस्वी or forcible—strong ('ओजायते' is here a वृत्ति for which see सर्वसमास-शेषप्रकरणम्) । Similarly यशस् in यशायते—यशस्यते implies यशस्वी famous. त्वयते etc—the sense is त्वमिवाचरति etc—see ante, 'प्रत्ययोत्तर—' (1373) under 'नः कः'—2659. By 'कण्ड्मानिनोच' (837) which teaches पुंवद्भाव of feminine bases in कण्ड् we have कुमारी इव-चरति—कुमारायते with लोप of डीप् । Similarly हरितायते—acts like one of yellow colour, cp. 'वर्णादनुदात्तालोपधात्तो नः' (496). दीर्घ everywhere by 'अकृतसर्वं (2298). The base सपत्री is ambiguous ; thus—(1) सपत्र (a foe) and डीन् by शाङ्गैरवाद्य-डोडोन् (527)—? which by पुंवद्भाव and 'अकृत—' in कण्ड् gives सपत्रायते । (2) समानः पतिर्गस्या इति सपत्री by 'नित्यं सपत्रादिषु' (49) डीप् and न by 'पतुर्नो—' (490) whence by पुंवद्भाव etc we have—सपतीयते । (3) The word सपत्री expressing conjugal connection is always feminine. Thus it has not the corresponding पुंवद्भाव and we therefore get सपत्रीयते । पट्टीमद्वयते—पट्टी has no पुंवद्भाव as it is intervened by मृही and मृही gets it (पुंवत्त्व) because it (मृही) is invariably followed by कण्ड् । 'न कोप—' forbids पुंवत्त्व । 'आचारे—' (वार्तिक)—किप् in the sense of आचार is optional after अवगल्भ (daring) etc. From the acceptance of वा in the वार्तिक we have कण्ड् also after them. अवगल्भ etc are derived with अच् directed by 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो लुगण-

न्यच्' (2896). अनुदात्तत्व and अनुनासिकत्व (of the अ) of the अच् are promised i.e. admitted in connection with the application of क्तिप्. Hence we have तड् or आत्मनेपद here (due to the elision of अ , which is अनुदात्त and thus the base falling under 'अनुदात्तङितः—'). Thus अवगल्भते, स्त्रीवते acts like an eunuch etc. The Varttika 'कास्त्रनेकाज्यङ्गं कर्तव्यम्' under 'कास्प्रत्ययादान्—' (2306) enjoins आम् after what is अनेकाच् at that very moment. But here from the fact of the commencement or existence of this Varttika 'आचारिऽवगल्भ—' we have आम् after अवगल्भ etc. even though they were अनेकाच् previously i. e. before the elision of अ. (It is important here to note that the root is separated from the उपसर्गः, if any, when an affix, which causes the धातुसंज्ञा of the same (as क्वच्, क्वड्, क्तिप् etc), follows. Thus अवगल्भ also like स्त्रीव etc. is एकाच् in reality). Nor can it be argued that the above Varttika is only to achieve अवगल्भते etc. i.e. to enjoin आत्मनेपदित्व of अवगल्भ etc. Because the bases stripped of the उपसर्गः or such other पूर्वपदः too, may bring out the sense of अचार also due to the dictum that roots are of multifarious meanings. Thus अवगल्भाश्चक्ते etc. Madhava and others hold that on the score of the reading of अव in the above Varttika, the base गल्भ will take क्वड् only (and no other affix) even when it stands by itself or is preceded by any other उपसर्गः. It is, however, proper to state that it will not take तड् or आत्मने. terminations (In as much as it (अवगल्भ) may be followed by

क्विप् also by another varttika 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' । Thus it is clear that गल्भं without उपसर्गः or with उपसर्गः excepting अव will be परस्मै. when क्विप् follows—गल्भति प्रगल्भति) । 'सर्व—' varttika—easy. The former varttika is for the sake of attaching अनुबन्ध (अनुदात्त) in con. with क्विप् which is affixed after अच्. From the fact of प्रातिपदिकग्रहण in this varttika, सुप् (from 'सुप आत्मनः—') is not drawn into here. Thus here (in con. with क्विप्) there will be no operation due in a पद (e. g. राजानति (राजा इराचरति—राजन् + क्विप्—without नलोप). इत्यादिः—i.e in 'कास्प्रत्ययात्—' (2306). Therefore षल् etc, come in अ + षल् = अ ष षल् अ षल् (अतो गुणे) = आ षल् (अत आदिः) = आ औ ('आत औ—' 2371) = औ ('इदिरिचि'—72). अतुसादिषु तु etc easy. Though by 'अथेवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (178) माला is not a प्रातिपदिक due to its con. with टाप्, yet क्विप् by the वार्तिक 'सर्वप्राति—' takes effect by the परि—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्—anything taught by pronouncing प्रातिपदिक is to be understood to be taken in all its genders or—because the single substitute is (naturally) पूर्वान्त or what it was primarily—माला (the प्रातिपदिक). In अमालात् there is no chance of the elision of ति by 'हल्ङ्वाभ्यः—'(254) as it has been settled that सु only (of सुबन्त affixes) disappears coming after आप् or आवन्त bases also as it (सु) does after डीप् or डीबन्त bases due to its (of आप्) contact with डीप् (in 'हल्ङ्वाभ्यः—'). The idea is—तिप् and सिप् do not छे invariably

* Thus गोरी + क्विप् = whence in लुङ् we have अगौर्यीत् without लोप of ति as it does not invariably follow upon डीप् ।

follow upon an लीबन्त base as सु does. Thus the elision of सु only is effected by 'हल्च्चावभ्यः—' and thence it is inferred or rather concluded that सु only and not तिप् and सिप् also will elide when coming after an आबन्त base, इट्सकौ—by 'यमरमन-
नातां सक् च' (2377), कबोवात्—by 'अकृत्—' (2298). धातुरेव
यो धातुः i. e a primary root and not a secondary one as नामधातु
etc. माधवस्तु—because he does not draw the term 'धातोः' from
'ऋत इहातोः' (2390—7. 1. 100) to 'सिचि हृत्तिः—' (2297—7.2.1).
विरिव i.e acts like a वि or bird: अभिव्यक्तत्वेन—i. e due to its being
expressly mentioned.

नित—। कर्त्तुरिति । वाक्यद्वयविशिष्टं सूत्रम् । कर्त्तुः क्राड् इत्येकं सलोप-
संत्यक्तम् । 'उपमानादाचारि' (३।१।१०) इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—'
(३।१।८) इत्यतो वेति च । तदाह—उपमानादिति सान्तस्येति । उपमानभूतस्यैत्य-
वाप्यध्याहारः क्राड्सन्निधोगशिष्ट इति । शिष्टोऽनुशिष्टः । क्राडि परतः सत्येव
भवतीत्यर्थः । सूत्रदृष्ट्या सर्वतैव सान्तस्य लोपविकल्पे प्राप्ते आह—स च व्यवस्थित
इति । भोजस इति श्लोकवार्तिकेति शेषः । इतरेषामिति—भोजोऽसरोवर्जं
सान्तानमित्यर्थः । अतएव यथायते—यथायते इत्यादौ पदद्वयं भवति । हृत्तिविषये—
इति । नामधातुत्वाद्दत्त हृत्तिः । तथाचोक्तमन्यत्र (सर्वसमासशिष्यप्रकरणे)
कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चहस्तयः । परार्थाभिधानं हृत्तिरित्यादि ।
तद्वतीति—भोजस्त्रिणि रुद्ध इति यावत् । तथा च भोजायत इति भोजस्त्रिवाच-
रतीत्यर्थः अनेन सलोपे कृते 'अकृत्सार्ब—'(२२८८) इति दीर्घः । छित्त्वादात्मने—
पशुम् । लघ्यत इति । त्वमिवाचरतीत्यर्थे क्राड् । एकार्थस्य वाचकत्वात् 'प्रत्यन्तोत्तर-
पदयोश्च' (१३०३) इति युष्मदो मपर्यन्तस्य ल्वादेशः । कुमारायते इत्यादि—'क्राड्-
मानिनीश्चे'ति क्राडि पुं वदभावः । 'हरिणीति नायं मृगोवाचकः शब्दः । किन्तु
'हरिद्वर्गात्मक एव । एतद् 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (४८५) इत्यतोक्तम् ।

अवान्वत् च दीर्घः प्राग्वत् । सपत्नयते इति शतुपर्यायात् सपत्नशब्दात् ङीन्-
 प्रत्यये सपत्नीति भवति । तस्य क्राङ् क्राङ्मानिनीयेति पुं वदभावे प्राग्वद्दीर्घे
 च रूपमिति वहवः । परन्तु सपत्नशब्दः शाङ्करवादिगणे नोपलभ्यतेऽनाकृतिगणदायं
 शाङ्करवादिरिति तत्त्वबोधिन्यां, दृश्यते । तथा सति प्रत्ययान्तरमव सृज्यमेव ।
 सपत्नीयते इति—समानः पतिः स्वामी यस्याइति बहुव्रीहिः 'पतेरर्नो यञसंयोगी'
 (४६०) इति नकारे कृते 'चद्रेभ्यो ङीप्' (३०६) इति ङीपि च 'नित्यं
 सपत्नादिषु' (४६२) इति सपत्नीशब्दः सिद्धः । तस्य क्राङ् परतः पदत्वेन नत्व-
 ङीत्वश्रीर्लोपे कृते यथोक्तंरूपम् । सपत्नीयते इति—उक्तार्थे—विवाहनिबन्धनोऽयं
 सपत्नीशब्दः । स च नित्यस्वान्तः । तेन नाव पुं वत्त्वम् । पट्टीसृष्टयते इति—
 पूर्वपदस्योत्तरेण व्यवहितत्वात् पुं वत्त्वम् । 'आचारेऽवगल्भ—' इति—वार्तिकमिदम् ।
 अत्राप्युपमानादित्यध्याहारः । सूत्रादेव वायहणानुवृत्त्या सिद्धेऽव वायहणस्या-
 वश्यकतामाह—वायहणादिति । तेनावगल्भादिभ्यः कर्त्तृभ्य उपमानवाचकैभ्य-
 आचारेऽर्थे क्तिप् क्राङ् चेत्यर्थः । पचायजन्ता इति—'नन्दिरहिपचादिभ्यो लुगिन्वच'
 (२६६८) इति सूक्तेत्यर्थः । अच्प्रत्ययस्येति । तस्माकारस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञायते
 इति—वार्तिकभाष्याभ्यां तद्यैव विधीयते इति भावः । तेन तङिति । तस्माकारस्य
 लोपेन 'अनुदात्तङित—' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । गल्भ धाष्टे । ङीव् अधाष्टे ।
 ङीङ् अनादरे । भूतपूर्वादपीति—अयमर्थः—अवगल्भ इत्यादीनामजन्तत्वमादाय
 अनेकाच्कत्वम् । अजन्तसम्पन्नस्य अकारस्य च क्तिपि परे 'अतो लोपः' (२३०८)
 इति लोपः । ततश्चैवाननेकाचत्वं न भवति । तथा सति 'कास्वनेकाञ्ज्यहणं
 कर्तव्यम्' इति न प्रवर्त्तते । अतः क्तिभुत्पत्तेः प्रागेवाजिति । न च अवोपसर्गमादाय
 'अवगल्भ' इत्यस्वानेकाचत्वमिति वाच्यम् । 'उपसर्गसमानाकार' पूर्वपदं धातु-
 संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षितं पृथक् क्तिवति' इति वद्व्यभाषणात् । ननु 'भूतपूर्वा-
 दपीति चिन्वम् लिङ्गाद्यभावात् । तत्राह—एतद्वर्तिकेति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
 क्तिव् वा वक्तव्यः' इत्यनेनेव क्तिव्यहणं सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ—' इत्येतद्
 व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः । ननु 'क्तिप्सन्नियोगेन अनुदात्तत्वम्

अनुनासिकत्वं धाच् प्रत्ययस्य' प्रतिज्ञानार्थमेवोक्तवार्तिकप्रवृत्तिरात्मनेपदसिद्धिश्च
तत्फलमित्याशङ्क्य आह—न चेति । समाधानमाह—केवलानामेवेति ।
अवाद्गुपसर्गानुपलक्षितानामेवेत्यर्थः । नन्वेवम् अवादित्यागे धातोरर्थान्तरमापद्यते ।
तवाह—धातूना-मिति । उपसर्गान्तरंति । अव्यतिरिक्तोपसर्गविशिष्टादित्यर्थः ।
माधवादय इति—अस्वरसोदभावनमिदम् । तङ्निषेधरूपनियमस्यैवोचित्यादिति
शोधयम् । अतएवाह—तङ्नेति । तथाच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्युत्तरवार्तिक-
केण सोपसृष्टादनुपसृष्टाच्च गल्भादिशब्दादपि क्विप् सिध्यति । ततश्च काङ्
एवेति । नियमो व्यर्थ इति भावः । नन्वेवम् अत वायहणात् काङ्पि भवति ।
ततश्च उत्तरेणैव सिद्धे पूर्ववार्त्तिकं व्यर्थम् इत्यत आह—पूर्ववार्त्तिकान्ति ।
अनुबन्धासङ्गाधमिति । अनुदात्तार्थमित्यर्थः । क्विवनूद्यत इति । अनुच्यते पश्चात्
सन्निवेश्यत इत्यर्थः । तथाच क्विप्सन्निधौनेव अच्प्रत्ययस्य अनुदात्तानुनासिकत्वे
यथा स्यातामित्येत प्रतिज्ञानार्थं पूर्ववार्त्तिकं सप्रयोजनमिति भावः । तेन पद-
कार्ये नेति—सुबन्तस्यैव तद्विद्यमात् । अतएव राजिवाचरतीत्यादौ क्विपि परे
पदत्वाभावेन नलोपाभावात् राजानतीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । पररूपमिति ।
'अती गुणे' (१२१) इत्यनेनेत्यर्थः । एतत् 'अत आदे'रित्यत्र (२२४८)
उक्तेन 'पररूपापवाद' इति स्वयन्नेन विरुद्धते इति तच्चबोधिनी । अ इवेति ।
अशब्देन विश्वरुच्यते । स इवेत्यर्थः । अतीत्यादि । शपा सह पररूपेण प्राग्-
वत् । अत क्विप्प्रत्ययमादाय 'कास्प्रत्ययादाम्—' (२३०६) इत्याम् नेत्याह—
प्रत्ययसङ्घमपनीयति । 'कास्यनेकाञ्—' इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे एतदुक्तम् ।
आमभावाद गलादौ रूपमाह—अौ । अतुरित्यादि । प्रक्रियागाह—द्वित्वमित्यादि ।
अ + गल् = अ अ गल् = अ गल् ('अती—') = आ गल् ('अत आदेः') = आ
अौ ('आत अौ—') = अौ (इतिरेचि' ७२) । अन्यत् स्पष्टम् । 'अन्ये तु
माध्यवार्त्तिकयोः प्रत्ययसङ्घमपनीयेत्यनुक्त्वा प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव । अ
इवाचरतीत्याचारि क्विपि लिटि—आञ्कार—आञ्कारदुरित्यादीत्याहुः—तच्चबोधिनी ।
मात्साशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति क्विपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्य

आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । 'प्रातिपदिकगुहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गुह्यमि'त्यनयेत्यर्थः । पञ्चान्तरमाह—एकादेशस्त्विति । एतत् 'अन्तादिबन्ध' (७५) इत्यत्र स्पष्टीकृतम् । हलङ्गादिलोप इति । 'तिसि' इत्यनयोर्लोप इत्यर्थः । डीप्साहचर्यादिति—आप इति शेषे षष्ठी । सोरिति । कर्त्तरि षष्ठीयम् । अयं भावः । क्विबन्तगौरीशब्दात् डीवन्तात् कुडि अगौरयीत् इति दृष्टम् । तथा चात् डीवन्तात् हलङ्गादिना तिलोपो न । एवञ्च यथा डीवन्तात् हलङ्गादिसूत्रेण तिलोपो न तथा डीप्साहचर्यात् आबन्तादपि हलङ्गादिसूत्रेण तिलोपो न । एवं सिलोपेऽपि नियम् । किन्तु हलङ्गादिसूत्रेण डीवन्तादाबन्ताच्च परयोः सोरिव लोप इत्यर्थः । इट्संकाविति । 'यमरमनमातां सक् च' (२३७७) इत्यनेनेति बोध्यम् । धातुरेव यो धातुरिति—न तु प्रत्ययान्तो धातुरिति तदर्थः । 'ऋत इदधातोः' (७।१।१००) इत्यतः 'सिचि वृद्धिः' (७।२।१) इत्यावानुवृत्तिः । कैयटादय इति—यद्यपि कैयटेनेव गोशब्दादाचारक्लिपि अगवयीत् इति 'इको गुणवृद्धौ' इत्यावोक्तम् तथापि अरुचिकरत्वधीतनार्थं आदिगुह्यम् । अतएव माधवमनुसत्याह—अकवायीदिति । विरिषेति । विः षष्ठी । अभिव्यक्तत्वेनेति—स्पष्टसुक्तत्वेनेत्यर्थः । बुभाव इति । न तु वृत्तिभावः ।

२६६६ । अनुनासिकस्य किभ्रलोः किङ्कति ॥ ६।४।१५ ॥

दी—। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वी भ्रलादी च किङ्कति । इदमिवाचरति = इदामति । राजेव राजानति पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीतुप्रचितम् । क इव कति । 'चकी' इति हरदत्तः । माधवस्तु 'एयलोपी' इति वचनाण्णलि वृद्धि' वाधित्वा अतो लोपात्—'चक' इति रूप-

माह । स्व इव स्वति । सस्वी । सस्व । यत्तु सामी साञ्चकार
इति । तदनाकरमेव ।

The penultimate or उपधा of (an अङ्ग or base ending with) अनुनासिक (म्, न् etc) becomes दीर्घ when क्ति (क्तिप् or क्तिन्) and झलादि क्तिङत् affixes follow. Thus इदम् + क्तिप् = इदाम् ; then शप् तिप्—इदामति. Similarly राजानति, पथीनति etc. (But these instances, says Nagesha, are at variance with भाष्य which prohibits क्तिप् from being added to हलन्त bases ; cp. 'हलन्तेभ्य आचारक्तिप् नास्ति')। In ष्टमुचीणति the base is ष्टमुचिन् (an appellation of इन्द्र)—चत्व due to ष । Some say that पथेनति is the correct form by गुण in con. with तिप् । द्यवति—दिव् (heaven) + क्तिप् + शप् तिप्—लघुपधगुण । द्यवति—दिव् + ऊठ्, etc = द्राव् अति = द्रा अति ('लोपो व्योर्वलि' 875) = द्यो अति—द्यवति by गुण and अवादेश । क means ब्रह्मन् । चकौ—क (क्तिगन्त) + णल् = चक णल् = चका णल् by 'अतो षिणति' (254) = चकौ by 'आत औ—' (2371). Note that 'चकौ' derived thus by Haradatta is according to पाणिनि's परिभाषा 'विप्रतिषेधे परम्—' which has here necessitated the preference of 'अतो षिणति' (7. 2. 115) to the exclusion of 'अतो लोपः' (6. 4. 48). But this is objectionable on the strength of 'सुनीनां यथोत्तरं प्रामाण्यम्' and we shall accordingly have recourse to कात्यायन according to whom, by पूर्वविप्रतिषेध, अहोप is to be preferred to वृद्धि here by the varitika 'ग्लान्तीपाविद्यङ्घण्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन—as Madhava has done (and this is agreed to by Bhattoji also). Here, in the light of चक, it cannot be objected that as 'अतो लोप' (6. 4. 48) has barred

'अचो जिञ्चति' (7. 2. 115) so it will bar 'अत आदेः' (7. 4. 70) so that you cannot have औ, अतुः etc. For by 'अनन्तरस्य विचिर्वा प्रतिषेधो वा', 'अतो लोपः' bars 'अकृतसार्व—' (7. 4. 25) only and not 'अत आदेः' also which has been intervened by other rules. अनाकरम् i. e. not in accordance with the source which is evidently the भाष्य of Rev. Patanjali. But Nagesha holds that स्वामास etc. also are not at variance with the भाष्य as it does not say 'प्रत्ययग्रहणमपनीय' etc. as Bhattoji has done in 'कास्-प्रत्ययादान्—' (2309). Thus प्रत्ययान्त एकाच् roots also may have आम् etc.

मित—। अनुनासिकस्येति । 'नीपधायाः' (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । 'ठृलोपे—' (६।१।१११) इत्यतो दीर्घ इति च । अङ्गस्येत्यधिकृतम् (६।४।१) । तच्च विशेष्यम् । अत—अनुनासिकस्येति विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः । किञ्च 'यस्मिन् विधिस्तदादावल् यङ्णे' इति ऋलः प्रत्ययविशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह—अनुनासिकान्तस्येति । इदामतीत्यादि । भाष्ये तु 'हलन्तेभ्य आचारक्विब् नास्ति' इति 'ङ्स्वनद्यापः—' (२०८—७।१।५४) इति सूते स्पष्टमिति नागेशः । पथीनतीति । उपधादीर्घादिर्द माधवानुरोधेन । बलुतसु पथिन् अति इति (पथिन् शब्दः क्तिवन्तः) स्थिते 'इन्ङ्णुपुषार्थ्यां शौ' (३५६) इति शावेव उपधाया दीर्घो नान्यत्वेति निषेधात् त्विपि लघूपधगुणेन पथीनतीत्येव न्यायमित्याहुः । ऋमुचोणतीति । ऋमुचिनथं शब्द इन्द्रपर्याय इति क्रोशात् । षीवतीति । क्तिवन्त-दिव्शब्दाङ्गुलघूपधगुणेनेदम् । क्तिन्त्वत् ऊट् एव न्याय्य इत्याह—द्यवतीति । ऊठि द्यूव् अति इति जाते 'लोपो व्योर्बलि' (८८३) इति वलोपे 'सार्वधातुकार्णं—' (२१६८) इति गुणेनावदेशे द्यवतीति स्यात् । चकाविति—क्तिवन्तात् कशब्दस्य (ऋङ्गवाचिनः) षलि द्वित्वे चत्वादिना चक णल् इति स्थिते परत्वाद् 'अतो लोपः' (६।४।४८) इति बाधित्वा 'अचो जिञ्चति' (२५४—७।२।११५) इति इङ्गी चका

णल् इति जाते 'अत शी—' (२३७१) इति णल् शीले रूपम् । एतद्—
रुचिकरमिति आपयन्नाह—मःधवस्तुति । 'यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्य'मिति
न्यायेन सुवक्तव्यतं व्युदस्य वार्त्तिककृन्मत्तस्य उपादीयतया 'एतन्नोपाविद्यङ्यण्गुण-
इत्तिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिकात् परविप्रतिषेधशास्वस्त्राव निरासः ।
ततश्च चक णल् इति स्थिते इत्ति बाधित्वा अतो लोपे चक इति भवति । न
चैवम् उ अतुरित्यादवपि 'अत आदेः' (७४१७०) इति दीर्घे बाधित्वा 'अतो
लोपः' (६१४१४८) इत्यस्य प्रहत्या उ अतुरित्यादि न स्यादिति वाच्यम् ।
'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायाद् 'अतो लोपः' (६१४१५८
इति 'अक्तत्सारं—' (७४१२५) इत्यस्मात् प्राप्तमेव दीर्घे वाधते न तु व्यव-
हिताद् 'अत आदेः' (७४१७०) इत्यस्मात् प्राप्तमपीति माधवाशयादित्यलम् ।
अनाकरमिति—आकरो भाष्यम् । तद्विरुद्धमिति । वस्तुतस्तु भाष्ये 'प्रत्यय-
यङ्गमपनीये'त्वं वङ्गपव्याख्यानाभावात् प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्यामिति नागेशः ।

२६६७ । भृशादिभ्यो भुव्यचेर्लोपश्च हलः ॥३११२॥

दी— । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे
कण्ड् स्याद्वलन्तामिषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।
'अच्'रिति पर्युदासवलात् 'अभूततद्भावे' इति लब्धम् ।
तेनेह न । कृ दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते
दिवा कृ भवन्तीत्यर्थः । 'सुमनस्'—अस्य सलोपः । सुमनायते ।
चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र 'संग्राम' इति प्राति-
पदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच् सिद्धः ।
तत्सन्नियोगिनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
इतुप्रक्तेऽपि सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति

—* 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकोर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मनःशब्दात् प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्ठेत्यादावप्यवेल्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊटः ओटः' स इवाचर्य ओटायित्वा । अत्र 'उन्मनाय्य, अवागल्भ्य' इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षष्ठवार्तिकं तदभाष्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि—'उस्योमाड्च्चाटः प्रतिषेधः' (वार्तिक) । उस्योमाडोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्त्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्गारीयत् । औटीयत् । 'आटश्च' (२६८) इति चशब्देन पुनर्वद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठे स्थितम् ।

The affix काड्, in the sense of 'to be' is attached to words of the अशादि class—expressing the sense of अभूततद्भावः or becoming what it was not, and the final of the हलन्त or consonant-ending base of the list is dropped (in con. with काड्). Thus अभूशः etc. We have got 'अभूततद्भावे' from the पयुंदास or नञ्सम्भस in 'अचूः' (see वार्तिक 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' under 'कभृशियोगे—' २।१७—५. ४. ५०). Hence here, in क दिवा etc there is no काड्, अश here means the star. तत्र i. e. in

* यामशब्दस्य धातुसंज्ञात्वाभावात् समित्यस्य उपसर्गसंज्ञाविरहत्वेन उपसर्गसमानाकारमित्युक्तम् । किञ्चाव 'कृगतिप्रादय' इति सनास इष्ट इत्याह—पूर्वपदमिति ।

'संग्राम युद्धे' the word संग्राम is a प्रातिपदिक and not a root. After this word संग्राम we have णिच् by the गणमूत्र 'तत् करोति तदा-चष्टे—'. And in connection with this णिच् the अनुबन्ध—अ is attached (after the म् of the base संग्राम so that by 'अतो लोपः' (2308) and 'षौ चञ्चुपधायाः—' (2314) there is no उपधाङ्ग in 'असंग्रामत' due to अग्लोपित्व. Thus for the sake of this अनुबन्ध the base संग्राम is read in चुरादि). Though it has been said that the base ग्राम alone can express the sense of war (युद्ध) and thus by implication we could have संग्राम as well yet the special reading 'संग्राम युद्धे' suggests that a preceding word looking like an उपसर्ग is segregated (as अव—गल्भ) when such an affix as conditions धातुसंज्ञा (of the base—as काच्, काङ् etc.) is intended (to attach). Hence the augment अट् is prefixed to the word मनस् (and not before सु of the base सुमनस्—a god), Thus it is to be understood that अव is set apart in अवागल्भत (लङ्) etc. And a suggestion or ज्ञापक being subject to a class (जाति) in general—the segregation (पृथक्कृति) takes place only when the उपसर्ग is heard in full i. e. stands unchanged, but not when it undergoes any change due to आदेश i. e. एकादेश. Thus like उन्मनाद्य etc. there is no ल्यप् in ओदायित्वा where the उपसर्ग आ has been changed to 'ओ' by एकादेश । As to the reference to a particular subject (as this—ओदायित्वा)^१ on the part of a ज्ञापक we have for authority the varttika and^२ its Bhasya in the sixth chapter (of अष्टाध्यायी). Compare (the varttika) 'उस्योनाङ्त्तु—' under the rule 'ओमाङ्गोद' (50) which

(the varttika) means that the aug. आट् does not get पररूप when उस्, ओम् and आङ् follow. Thus in उस्वाम् etc. he wished a cow—औस्वीयत् etc. there is वृद्धि by 'आटश्च' (269). Besides, the सूत्रकार also is another authority to this विशेषविषयत्व in enunciating 'आटश्च' whereof the word 'च' has been explained by the Bhashyakara in the sixth chapter to be intended to effect वृद्धि for the second time so that पररूप cannot step in when अच् follows.

मित— । भृशादिध्य इति । [भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्सुक, सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमनस्, उन्मनस् रहस् रोहत्, रेहत्, रुंश्चत्, तपत्, शश्वत्, भमत्, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस्, ओजस्, सुरजस्, अरजम्—एते भृशादयः] । सूत्रे 'भूवि' इत्यस्य विवरणम्—भवत्यर्थ इति । भवनं भूः भावे क्तिप् । तस्मिन्—भवने इत्यर्थः । 'कर्तुः कण्ड्—' (३।१।११) इत्यनुवर्तते । तदाह—कण्ड् इत्यादि । ननु अभूततद्भावविषयेभ्यः इति सूत्रे न दृश्यते । तत् कुत इदमित्यत आह—अचुरिति । 'कृत्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः' (२।१।७) इत्यत्र पठितात् 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकादिति भावः । कृ दिवा भृशा इति—कैयट्यन्धादिदम् । अभूततद्भाव इत्येव । भृशीभवति । सुमनायते इति—सलोपात् 'अकृत्—' (२।२।८) इति दीर्घः । तवेति । चुरादावित्यर्थः । प्रातिपदिकमिति । न तु धातुरिति भावः । तस्मादिति—संगामशब्दादित्यर्थः । नन्वेवं प्रातिपदिकत्वेनैव णिचि सिद्धे चुराद्यन्तर्गतकथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तत्सन्नियोगेनेति । णिच्सन्नियोगेनेत्यर्थः । अनुबन्ध आसज्यत इति । मकाराद् योऽकार श्रूयते सोऽनुदात्त इत्येव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ततश्चानुदात्तानुबन्धासङ्गार्थोऽयं णिच्प्रत्यय इति फलितम् । एवञ्च अससङ्गामत इत्यत्र णिचि परतः 'अतो लोपः' (२।३।०८) इति सत्यपि 'णौ चङि—' (२।३।१४) इतुप्रधाङ्गखो न प्रवर्तते । अग्लोपित्वात् 'नाग्लोपि-

—' (२५७२) इति निषेधात् । तत्त्वबोधिनीकारास्तु 'मकारादकाराद् भिन्नोऽ-
यमकारानुबन्धः 'क्रियते' इति ऽवदन्ति । तच्चित्त्वम्, 'संयाम युद्धे' इत्यस्य—
व्याख्यानावसरोक्तस्वगुण्यविरोधात् अधिककल्पने गौरवाच्चित्त्यलम् । युद्धेऽप्ययं गुण-
शब्द इति । अयमभिप्रायः—'गुप्तिराच' इत्थीणादिकेन मन्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य
यामशब्दस्य 'कृत्तद्धितसमासाद्य' (१०६) इति प्रातिपदिकत्वम् । अव्यत्पत्ति-
पक्षे च 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । तदेवं 'याम युद्धे'
इत्युक्तेऽपि केवलस्य यामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावेन, सामर्थ्यात् संयामशब्दादेव
विजुत्पद्येत । एवं तर्हि 'संयाम युद्धे' इति विशिष्टपाठोऽव ज्ञापक इत्याह—
विशिष्टपाठो ज्ञापयतीति । धातुसंज्ञाप्रयोजक इति । क्तिवादावित्यर्थः । तेनेत्यादि ।
सुगमम् । सजातीयविषयमिति । समानजातीयकमित्यर्थः । अत्र व्यावर्तकमाह—तेन
यतेति । सकृत्तं व्युत्त इति । अपरिवर्तितं तिष्ठति विकारं न भजत इति-
वैत्यर्थः । आदेशेनापहृतमिति । एकादेशेन पररूपरूपेण अपहृतं तिरोभावितम्
इत्यर्थः । अतएव ओटावित्वेत्यत्र ख्यन् नेति दर्शयति । एवं वेति । ननु 'यत्र
उपसर्गरूपम्—' इत्यादिविशेषविषयज्ञापने किं मानमितात आह—षष्ठवार्तिकं
तदभाष्यञ्च ः प्रमाणमिति । 'ओमाडोश्च' (६।१।२५) इति षष्ठाध्यायस्य
भाष्य-वार्तिकम् इत्यर्थः । उस्योमाडिति वार्तिकम् । उसि + ओम् +
आङ्घ्रु + आट इति वार्तिकच्छेदः । अर्थमाह—उस्योमाडोश्चेति । उसि परे,
ओमाडोश्च परयोरिति तदर्थः । उसा मिति—'माहेयी सौरभेयी गौरसा
माता च शृङ्गिणी' ल्यमरः । औसीयदिति । उक्तवार्तिकभावे तु 'उस्यपदान्ता'दिति
पररूपे औसीयदित्वनिष्ठं स्यादिति ध्येयम् । न 'चायंवदयहणे अनर्थकस्ये'ति
न्यायादेव पररूपं न स्यादिति वाच्यम् । तस्मान्नित्यत्वात् । 'काचि च' (२६५८)
इति कप्रजन्तस्य उसाय-शब्दस्य आकारस्य ईत्वम् । एवमोङ्कारमात्मन इच्छतीति
औङ्कारीयदित्यादि । उदाहरणतयमिदं भाष्यारुढम् । न केवलं वार्तिकं भाष्यं चात्र
मानं किन्तु सूत्रमपीत्याह—आटयति चशब्देनेति । एतच्च आटोऽपि परे हृद्विरेव
यथा स्यात्तु पररूपमिति—ओमाडोश्चि इति 'आटयति'ति सूत्रे भाष्ये स्थितमित्यलम् ।

२६६८ । लोहितादिडाज्भ्यः कषप् ॥७।१।१३ ॥

दी— । लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे कषप् स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । लोहितेति । परवर्ति सूत्रमिदं तदाह—भवत्यर्थे इत्यादि । लोहिता-
दयश्च—[लोहित, चरित, नील, फेण, मद्र, हरित, दास, मन्द इति]—लोहितादि-
राकृतिगणः ।

२६६९ । वा कषः ॥१।३।८०॥

दी— । कषन्तात् परत्वेपदं वा स्यात् । लोहितायति—
लोहितायते । अत्र अच् रित्त्वनुत्तरा अभूततदुभावविषयत्वं
लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् ।
नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच
वार्तिकम्—‘लोहितडाज्भ्यः कष्वचनं, भृशादिष्वितराणि’
इति । न चैवं काम्यच इव कषोऽपि ककारः श्रूयेत ।
उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
पटपटायति—पटपटायते । क्लृप्स्तियोगं विनापोह डाच् ।
डाजन्तात् कषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राक्लपाधुमाः करुणा नित्यचर्मणो ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि कषि पदद्वयमुदाहरन्ति ।
तद् भाष्यवार्तिकविरुद्धम् ! तस्मात्तेभ्यः कषडेव । श्यामायते ।
दुःखादयो वृत्तिविषये—तदुवति वर्तन्ते । लिङ्गविशष्टपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि—कषप् । लोहिनोयति—लोहिनीयते ।

Eng.—Easy, तच्च etc. i.e. the term 'अभूततदभावविषयी' qualifies the word लोहित only and none derived with डाच्—which is impossible डाच् being added to a base in the sense of imitating an inexplicable word. Nor does it qualify the words to be accepted by the term आदि in the rule. For it (आदि) has been rejected in the भाष्य. Compare the varttika—'लोहितडाज्भ्यः—' which does not contain the word आदि. The meaning of the varttika is this—'the statement of क् (is to be understood after) लोहित and a डाजन्त words, and the other words as श्याम, दुःख, चरित, फेन etc. should be read under भृगादि class (so that they may have क् only by 'भृगादिभ्यः—' 2697). Nor can it thus be agreed that the ककार of क् like that of काम्यच् will be heard on the score of the pronunciation. For the ककार also of क् has been set aside or left out in the भाष्य । In पटपटायति etc—here there is डाच् without the application of क्, सू or अस् (cp.—'कभृत्तियोगे—' 2117) on the strength of the injunction of क् after डाजन्त words. And that others reading the words लोहित, श्याम, दुःख etc. (enumerated in the following verse) illustrated both the पदस i. e. परस्मै and आत्मने. in क् coming after श्याम etc.—is at variance with भाष्य and वार्तिक. Thus after them (श्याम etc.) the affix क् only will take place (and not क् also). The bases दुःख etc. (enumerated in the above sloka) imply one having them (अदुःखो दुःखो भवति दुःखायते in the sense of अदुःखो दुःखी भवति etc). By the परिभाषा 'प्रातिपदिकसङ्घे—' the affix क् will be added to the feminine base लोहिनी also, लोहिनीयति—लोहिनीयते ।

मित—। वेति । 'शेषात् कर्तरि. परस्यैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्यैपद-
 मित्यनुवर्तते । तदाह—काशनादित्यादि । तच्चेति, अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः ।
 न तु डाच् इति । 'अन्वक्तानुकरणाद् इजवरार्द्धादनितौ डाच्' (२।१२८) इत्यन्वक्तानु-
 करण एव डाचो विधानादिति भावः । आदिशब्दाद्याणामिति । लोहितवज्जे
 लोहितगणपठितानां तथा लोहितादेराकृतिगणत्वादुत्तरश्लोकपठितानाञ्च शब्दानाम् ।
 आदिशब्दप्रत्याख्यानपरं वार्तिकमाह—लोहितडाज्भ्य इति । 'लोहितादिडाज्भ्यः
 काप्' इति यः काप् विधीयते स लोहितशब्दादेव डाजन्तशब्दादेव च विधीयत इति
 बोद्धव्यम् । तथा लोहितादिगणे—लोहितशब्दवज्ज' ये पठ्यन्ते ते लोहितेतराः शब्दाः
 भृशादिगणे पठनीया इति वार्तिकार्थः । ततश्च लोहितेतरेभ्यः श्यामादिभ्यो भृशादिप्राप्तः
 काञ्चैव न तु काशपि इत्यनुपेदनेव वक्ष्यते । इत्तिकारस्तु "यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
 तेभ्यः काञ्चैव । अपरिपठितेभ्यस्तुकाशेव भवन्ति" इत्याह । तस्यापीति । आदिशब्दस्यैव
 काशः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पटपटायति इति । वा काश इति
 पदविकल्पः । पटत् इति शब्दः 'अन्वक्तानुकरणात्—' (२।१२८) इति डाच् ।
 'डाचि विवक्षते इ' बहुलम्' (वार्तिक) इति हित्वम् । 'तस्य परमासोडितम्'
 (सू—८७) इत्युत्तरस्यासोडितत्वम् । 'नित्यमासोडिते डाचोति वक्तव्यम्—
 वार्तिक—इति पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपेण—तकारपकारयोः पकारः । डाचो डित्त्वात्
 उत्तरखण्डे टिलोपेन पटपटाय इति भवति । ततः शप्तिवादयः । काश्वचनसामर्थ्यात्
 कृभृस्त्रियोगाभावेऽपि डाजित्याह—कृभृस्त्रीत्यादि । यच्चिति । अत्र पठितस्य यदित्यस्य
 तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धमित्यन्तरेण तच्छब्देनान्वयः लोहितश्यामेति । अत्र श्लोकेन
 लोहितादेराकृतिगणत्वात् किञ्चिच्छब्दा एव समाक्रियन्ते । अतएवार्थः स्पष्टः ।
 पदद्वयमिति—परस्यैपदमात्मनेपदमित्यर्थः । श्यामायते इति । श्यामादिभ्यः
 काशोऽभावात् परस्यैपद' नेति भावः । तदतीति । दुःस्त्री, हर्षी, गर्वीत्याद्यर्थका
 इत्यर्थः । 'अशंआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययोऽव बोध्य इति भावः । लिङ्गविशिष्टपरि-
 भाषयेति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग—' इत्यनयेत्यर्थः । लोहिनीयति । वर्णादनुदात्तात्
 —' (४६६) इति तस्य नः ।

२३७० । कष्टाय क्रमणे ॥३।१।१४॥

दी— । चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे कण्ड् स्यात् ।
कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सत्र-
कक्ष-कष्ट-कृच्छ्र-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्
(वार्तिक) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः ।
तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां कण्ड् । पापं चिकीर्षतीत्य-
स्वपदाविग्रहः—सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ।

The affix कण्ड् is used, in the sense of (showing) energy or effort, after the word कष्ट ending in dative. Thus कष्टाय etc. i.e. shows energy for committing sin. 'सत्रकक्ष etc—'वार्तिक— It has to be stated that कण्ड् takes place after सत्र, कक्ष, कष्ट, कृच्छ्र and गहन in the sense of having a mind for doing iniquity or sin. The words सत्र etc in the matter of वृत्ति or being formed as सत्रायते etc. mean iniquity. कण्ड् takes place after them ending in the accusative. And the विग्रह or the sentence explaining the वृत्ति such as चिकीर्षति is अस्यपदविग्रह or abnormal for the word सत्र steps into the room of पाप which was used to express the sense only.

मित— । कष्टायति । चतुर्थीविभक्त्यान्तादेव कष्टशब्दात् कण्ड् यथा स्यादि-
त्येवमर्थं चतुर्थ्यां निर्देशः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदविधायकसूत्रे
'सर्ग' इति सुवैरेव उत्साहार्यकत्वेन व्याख्यातम् । अतः क्रमणे इत्यात्साहे
इत्यर्थः । 'स्वरितेनाधिकार' इति 'कर्तुः—' (३।१।११) इत्यतः कण्डेवानुवर्तते
न तु 'लोहितादि—' (३।१।१२) इत्यतः कण्ड् इत्यपि । तस्यास्वरितत्वात् ।
अत आह—चतुर्थ्यान्तादित्यादि । पापं कर्तुमिति । कष्टायति क्रियार्थोपपदा

चतुर्थीति भावः । अत्यल्पमिदमिति मन्वागो वार्तिककृदाह—'सवकच—' इति । अर्थो मूले । वृत्तिविषये इति । तथाच सवायते, कचायते इत्यादिः पापं चिकीर्षतीत्यर्थः । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैव अन्वययोग्यत्वादेव मुक्तम् । विग्रहान्तर्गतशब्दानां वृत्तावभावादाह—अस्यपदविग्रह इति । कष्टकृच्छशब्दौ यत्र पापार्थकावेव न तु दुःखार्थकौ । तेन 'अजः कृच्छ' कष्टं वा कामती'त्यत्र न वृत्तिः ।

२६७१ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥३।१।१५॥

दो— । रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे कण्ड् स्यात् । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायते । 'हनुचलन इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कौटो रोमन्यं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्यः । तदग्नातीत्यर्थ इति कौटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वार्तिक) । तपश्चरति = तपस्यति ।

The affix कण्ड् is used after the words रोमन्य and तपस्— both ending in the accusative in the sense of वर्तन or to cause and चरण or performance respectively. हनुचलन etc वार्तिक which means that the above saying holds good only when हनुचलन or the movement of the jaws in order to chew again what has been chewed is meant. Thus here in कौटो रोमन्यम् etc there is no shortening. अपानप्रदेश means the anus. वर्तुलम् etc to shape it round. तपस्यति—कण्ड् yet परस्मैपदी ।

मित— । कर्मण इति । रोमन्यतपोभ्यामिति पञ्चमी । तेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इत्यपि पञ्चमी । प्रत्येकसम्बन्धात् एकवचनम् । वर्तिरिति । हनु-

धातोर्खन्तादिपातने क्तिन् । यदा 'इक्शित्पी धातुनिर्द्धेशे' इति वार्त्तिकादिक् । चर् इति चरतेः सम्प्रदादित्वात्भावे क्तिप् । आवर्त्तनं निष्पादनार्थः । क्प्रङ् इति वर्त्तते । तदाह—रोमव्यतपोभ्यामित्यादि । भाष्ये उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा नन्यो रोमव्य इत्युक्तम् । अवोद्गीर्णमिति कण्ठद्वारा निःसारणम् निगीर्णमिति तु अपानप्रदेश-द्वारा (गुह्यमार्गेण) निःसरणम् इत्यर्थः । 'इनुचलन—' इति । वार्त्तिकमिदम् । अर्थः-स्पष्टो मूले । वर्तुलमिति गोलाकारं पिष्टं करोतीत्यर्थः । 'तपसः—' एतेनैव वार्त्तिकेन क्प्रङि सत्यप्यत्र तङ् न ।

२६७२ । वाष्पोमभ्यामुदमने ॥३।१।१६॥

दो— । आभ्यां कर्मभ्यां क्प्रङ् स्यात् । वाष्पमुदमति वाष्पायते । ऊष्मायते । 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । फेनायते ।

Eng.—Easy.

मित— । स्पष्टेऽव सूत्रवृत्तौ ।

२७७३ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥७।१।१७॥

दो— । एभ्य कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्प्रङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' (गणसूत्र) इति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिन-नीहारेभ्यश्च' (वार्त्तिक) । सुदिनायते ।

After these (words) ending in the accusative is used क्प्रङ् in the sense of 'to do'. शब्दायति may be taken as an alternative, says the Nyasa (of Jinendra buddhi) with णिच् coming in by the ganasutra 'तत्करोति—'. 'सुदिनदुर्दिन eic—' वार्त्तिके ।

मित । शब्दवैरिति । 'कर्मणः' (३।१।१५) इत्यतः कर्मण इति वर्त्तते ।

‘कर्तुः क्त्वाङ्—’ (३।१।११) इत्यतः क्त्वाङ् इति च । तथा ‘करणे’ इति क्रियायाः ग्राहकं न तु साधकतमार्थकस्य । तदाह—एभ्यः कर्मभ्यः इति । न्यास इति—न्यास इति नामग्राहसुच्चारणम् अवावृत्तिज्ञापकम् । तदधीजन्तु णिच्प्रचस्य भाष्यानाकृत्वमिति नागेशः । ‘सुदिनदुर्दिन—’ इति—वार्तिक-मिदम् । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे—क्त्वाङ् इत्यर्थः ।

२६७४ । सुखादिभ्यः कर्त्तवेदनायाम् ॥३।१।१८॥

दी— । एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्त्वाङ् स्याद्वेदना-कर्त्तुरेव चेत् सुखादोनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । ‘कर्त्तव्यहणं’ किम् ? परस्य सुखं वेदयते ।

After these (सुख, दुःख etc) is used the affix क्त्वाङ् in the sense of cognition—provided सुख, दुःख etc belong to the cogniser himself. Thus सुखं वेदयते—cognises or feels pleasure. परस्य etc—here the pleasure does not belong to the agent.

मित— । सुखादिभ्यः इति । [सुख, दुःख, व्रम (व्रम ?) गहन, कृच्छ्र, अस्त्र, अलोक, प्रतीप, करुण, कृपण, मीढ—एते सुखादयः] । अनुवृत्तिः प्राग्-पत् । कर्त्तु इति पृथकपदम् लुप्तपङ्गीकम् । वेदना च तदपेक्षितोत्याह—वेदना—कर्त्तुरेव वेदिति । वेदनेति—विद् चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकात् युच्प्रत्यये निष्पन्नं ज्ञानश्च तदर्थः । वेदयते इति—जानातीत्यर्थः । परस्येति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्विधो वेदनाकर्त्तु इति वाक्यमेव ।

२६७५ । नमोवरिवश्वित्रडः क्त्वाच् ॥३।१।१९॥

दी— । ‘करणे’ इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परि-चर्यायामाश्चर्यं च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः ।

वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्धे ।

The affix काच् is used (optionally) after the words नमस् वरिवस् and चित्त्वाच् respectively in the sense of particular affairs of worship, service or attendance and astonishment due to the अनुवृत्ति or presence of the term 'करणे' from the previous rule 'शब्दवैर—' (2678). Thus नमस्यति देवान् etc चित्रीयते—it is आत्मनेपदी because चित्त्वाच् is डित् and the ईकार is provided for by 'काचि च' (2658). इत्यन्धे e.g. in Bhatti we have 'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' where असौ refers to the elusive stag (मायामृग) and चित्रीयमाण means causing astonishment (on the part of Rama).

नित— । नमोवरिव इति । नमस्, वरिवस्, चित्त्वाच् इत्येषां समाहार-इन्दात् पञ्चम्येकवचनम् । करण इत्यनुवृत्तेरिति । 'शब्दवैर—' (२११।२३) इत्यत इति भावः । करणं क्रिया । सा चात्र क्रियाविशेषस्य साहिका । तदाह—क्रिया विशेषे इति । क्रियाविशेषे इति विशेषणम् पूजायामित्यादौ प्रत्येकमभिसम्बन्धते । तेन पूजात्मिकायाम्, परिचर्यात्मिकायाम्, आश्रय्यात्मिकायाश्च क्रियायामित्यर्थः । एतच्च—'नमसः पूजायाम्' । 'वरिवसः परिचर्यायाम्' । 'चित्त्वाच् आश्रये' इति वार्तिकत्वयाज्ञभ्यते । नमस्यतीति । नान्तमेव 'क्रे' एदमित्यात्वात् रुत्वविसर्गौ । चित्रीयत इति । चित्त्वाच् डित्त्वात् तच् । 'काचि च' (२६५८) इति ईत्वम् । विस्मापयत इत्यन्धे इति । तथा च भट्टिः—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । 'असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः' इति तत्त्वबोधिनी ।

२६७६ । पुच्छभाण्डचीवरासिङ् ॥२११२०॥

दी— । 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वार्तिक) ।

विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ।
परिपुच्छयते । 'भाण्डात् समाचयने' (वार्तिक) । सं-
भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः ।
समवभाण्डत । 'चीवरादञ्जने परिधाने च' (वार्तिक),
सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यञ्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः ।

The affix णिङ् is used after the words पुच्छ, भाण्ड and चीवर (a rag) under the particular senses expressed by the varttikas 'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—' and 'चीवरात्—'. उत्पुच्छयते etc i.e. wags or moves the tail in various or objectionable ways. समवभाण्डत—सम्—भाण्ड + णिङ् + चङ् (लुङ्) + त, अट् comes in before भाण्ड by the saying 'उपसर्गसमानाकारम्—' see ante. आत्मनेपद due to डित्त्व of णिङ् and चङ् due to the retension of णि which is the common name for णिच् and णिङ्. Thus 'णिञि—' (2312) and 'णेरनिटि' (2313) apply here.

नित— । पुच्छभाण्डेति । पूर्ववदत्र समासविभक्तौ । 'करणे' इत्यत्राप्यनुवृत्तिः । एभ्यः कर्मभ्यः क्रियाविशेषेषु उदसनव्यसनपर्यसम—समाचयन—अञ्जनेपरिधानेषु णिङ् स्यादित्यर्थः । उत्पुच्छयत इति । पुच्छं विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणीत्यर्थः । एवमन्यत्र 'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—', 'चीवरात्—' इति वार्तिकत्वयम् । समवभाण्डत इति । सम्-पूर्वाद् णिङन्ताद् भाण्डशब्दात् 'णिञि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् । ङस्त्वादिति । 'णेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपः । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातु-संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षति पृथक् क्रियत' इत्युक्तात् संशब्दात् परमडागमः । कश्चित् 'उपसर्ग—' इत्युद्धृत्य संभाण्डशब्दात् काण्डपीत्याह । तदयुक्तम् । अडागम-मात्रं प्रति तस्यात्र निमित्तत्वात् । णिङ् इत्यनेनैवात्मनेपदसिद्धेयं । उकारोऽत्र—'णेरनिटि' इति णिङ्णिचोः सामान्यवहणार्थं इति तत्त्वबोधिनी । तद्रभसात् ।

णकारस्यैव तत्र सामर्थ्यात् तु ङकारस्य । तस्यात्मनेपदसिद्धिरेव फलमन्यथा णिचमेव विदधीतित्वलसुपनीव्य-छिद्राविषकरणेन । 'चीवरादर्जने' इत्यपि वार्तिकमिति कथित् ।

२६७७ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्
॥३।१।२१॥

दो— । कृजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्-
भोजनतन्निवृत्त्योः' (वार्तिक) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ।
'वस्त्रात् समाच्छादने' (वार्तिक) । संवस्त्रयति । हल्यादिभ्यो
ग्रहणे' (वार्तिक) । 'हलिकल्पोरदन्तत्वं च' (वार्तिक) ।
हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । महद्वलं हलिः ।
परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगिव लुप्यते । अतः सन्वद्-
भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति ।
तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः
केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरि । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—'
(२५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे—'
(गणसूत्र) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि
णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् ।
श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्पोरदन्त-
त्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं
करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः'
(वार्तिक) । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं धिमुञ्चति

विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायतु-
 पवीणयति । तूलेनानुकृष्णाल्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानु-
 घट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति
 अभिषेणयति । 'उपसर्गात् सुनोति—' (२३७०) इति षः ।
 अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (२२७६) इति षः । अभिषिषेण-
 यिषति । 'स्थादिष्यभ्यासेन च—' (२२७७) इति षः ।
 लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे—' षः । त्वचं
 गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनहति सच्चर्मयति । वर्णं
 गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवधुंसते = अवचूर्णयति ।
 इष्टवदित्यतिदेशात् पूर्वदुभावादयः । एनोमाचष्टे
 एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति ।
 वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्—अपप्रथत् ।
 मृदुं म्रदयति । अमिस्रदत्—अमस्रदत् । भृशं क्रशं दृढं
 भ्रशयति क्रशयति द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् ।
 परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् इतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धोय-
 मद्वित्वे' (परि—) इति त्वनित्यमितुप्रक्तम् । 'ढिशब्दस्य' द्वित्व
 मित्यन्ये—औडिढत् । ऊढमाख्यत् औजढत् औडढत् ।
 'ओः पुयण्—' (२५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे
 कार्ये णावच आदेशो ने'ति ऊनयतावुक्तम् ॥ 'प्रकृत्यैकाच्'
 (२०१०) । वृद्धिपुक्तौ । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति
 मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमी । पररूपात् पूर्वं नित्यत्वाद्दिलोपः ।

वृद्धिपुको । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात् पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठादुपदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युषयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे श्वावयति । 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्ति-न्यायेन 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात् सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (६७८) इति नेहाति-दिश्यते । इष्टनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्टेत्यादौ परत्वात् 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहः । विडांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्त-परिभाषया सम्प्रसारणं नैत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात् प्राक् सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरि । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्च' प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (८१) इति प्रकृतिभावपक्षे—प्रति अचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्—समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चे ष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वा-त्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र—' (२१८३) इति चिणो लुङ्-न्यायेन प्रथमं टिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनः ष्टिलोपो न । अङ्गवृत्त-परिभाषया वा । चङ्ग्लोपित्वादुपधाङ्गस्त्वो न । अतितिरायत् । सध्रञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्द्रञ्चम् अवि-

विष्वद्रायत् । देवद्राञ्चम् देवद्रा-ययति, अदिदेवद्रायत् । अदद्यञ्चम्
 आददद्रायत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत् ।
 अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवं भावयति ।
 अबीभवत् । भ्रुवम् अबुभवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम्
 अजुगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् ।
 स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः = स्वयति । असस्वत्—असिस्वत् ।
 बहन् भावयति । बहयतीत्यन्धे । विन्मतोरिति लुक् * । स्रग्विणं
 स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा
 श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति । इह टिलोपो
 न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं
 दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमतति
 अयते वा—दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति—
 कनयति । 'युवाल्पयोः—' (२०१६) इति वा कन् । अन्तिकं
 नेदधति । वाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह अज्यौ
 न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति ।
 स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फारयति । उरुं वरयति—
 वारयति । बहुलं बहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति ।
 ह्रस्वं ह्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्तनामधातु-प्रकरणम् ।

* एतत् तच्चबोधिन्यां दृश्यते न तु बालमनोरमायाम् ।

The words मृच्छ etc. take षिच् in the general sense of 'doing' attached after the special senses laid down in the following Varttikas. 'व्रतात्—' (varttika)—षिच् is used after व्रत in the sense of eating and of refraining from the same. Thus पयः व्रतयति—takes the milk and सूद्रः व्रतयति—refrains from taking the food prepared by a Sudra. 'वस्त्रात्—' (varttika)—easy. संवस्त्रयति—covers with a cloth. 'हृत्वादिभ्यः—'(varttika)—'हलिकल्पोः—' (varttika)—षिच् is attached to हलि (a big plough) and कलि (fight) etc. in the sense of acceptance, and हलि and कलि are to be regarded as अकारान्त by निपातन. Although in अजहलत् (हलि + षिच् + चङ् + तिप्) etc. वृद्धि (by 'अचो जिण्ति' 7. 2. 115) due to its subsequence to टिलोप (directed by षिच्—3. 1. 21. which has वृष्टवच्च by 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलनिष्टवच्च (गण—) under चुरादि) takes effect prior to the latter (टिलोप), yet, by वृष्टवद्भाव—अक् (i. e. चा after वृद्धि of हल etc.) indeed elides. Consequently, due to अग्लोपित्व there is no सन्वच्च, cp—'सन्वच्चपुनि—' (2316) and दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (2318). But, on the contrary, had there been no अदन्तनिपातन, there would have been, after the वृद्धि of हलि etc, the elision of 'ए' (by वृष्टवद्भाव) which is not an अक्—consequently, there would have been सन्वद्भाव and दीर्घ giving अजीहलत् etc, which are not sanctioned by usage. कृतं गृह्णाति i. e. admits the benefit derived. इत्यथैव पठितुं युक्ताः— because both the rules direct the same thing namely षिच्. Though the words मृच्छ etc. could have षिच् after them by the गणसूत्र 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' and though these could have been included

under the rule 'सत्यापवाश—' (2563) yet some of these have been separately enunciated here in order to attach णिच् even when the bases सुष्ठ etc. are साविच्च or stand in relation with any other word. Thus नाणवकं सुष्ठं करोति—सुष्ठयति नाणवकम् (shaves the head of the boy) and अन्नं मित्रं करोति—मित्रयत्यन्नम् etc. श्लक्ष्णयति—cleans. लवणयति—adds salts to. But हलि and कलि have been enlisted here to make them अकारान्त, सत्य is mentioned in Sutra 2563 to add the aug. आपुक् after it and some others there by way of clear expression. सत्यापयति—(makes or speaks the truth)—no टिलोप due to आपुक् । 'अर्थवेदयोः—' varttika. पाशम् etc. relieves (himself) of the bondage. Here काशिका reads the two varttikas—(1) 'पाशादिमोचने' and (2) 'रूपाद्दर्शने' । उपवीणयति—sings in accompaniment with a lyre (for another's pleasures). अनुतूलयति—moves (backward and forward) the point of a straw with a bit of cotton (to draw it out). उपश्लोकयति—utters (or composes) verses in praise of another. अभिविणयति—makes an expedition against. 'त्वच्च संवरणे'—घः i. e. the word त्वच्च is derived with the affix च directed by 'पुंसि संज्ञायां—' (3296). Then add णिच् after it. संवर्मयति—arms himself with an armour. अवध्वंसति—destroys with dusts. काशिका reads अवध्वंसयति । Here द्रष्टवत् being referred to (cp. 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—') we have पुंवद्भाव etc. (cp.—“द्रष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप—विन्मत्तुव्-लोप-प्रस्य-स्त्राद्यादेश-भसंज्ञाः तद्व्यञ्जावपि स्तुः”—चुरादि) । Thus एतयति—एनी is the fem. of एत (a kind of colour cp.—वर्णादनुदात्तात्—' 496) ; दारदयति—दरद् is the name of a person or king—तस्यापत्यं पुमान्

दारदः (with अण् whence by 'अतश्च' (1196) we have दरद in feminine and by पुं'बद्धभाव दारद again. Without पुं'बद्धभाव it would give दरयति which is not intended. पृथुम् i. e. पृथुम आचष्टे. Similarly—elsewhere. टिलोप i. e. the elision of टि which is the उकार here is effected after or before the इङि in प्रथयति, रभाव of ङ् being provided for by 'र ङतो इलादीर्लघोः' (1785) अपिप्रथत्—अपप्रथत्—the former is effected in the case of इङि—where there being no अग्लोप 'सन्धतः' (2317) takes effect ; no दीर्घ because the अभ्यास 'पि' is गुरु due to the संयोग 'प्र' ; and the latter is effected when there is no इङि where there being अग्लोप 'सन्धतः' fails. परिव्रजयति etc.—the base is परिव्रज् whereof परि is set apart when any radical operation takes place, cp. 'उपसर्गसमानाकारम्—' etc. कृदिमाख्यत्—here आख्यत् is the लुङ् form of आचष्टे । औजिठत्—लुङ् form of कृडि which is derived with क्तिन् (उङ् + क्तिन्) by 'हो ङः' (324—8. 2. 31), 'भ्रषस्तयोः—' (2282—8. 2. 40) 'ष्टुना ष्टुः' (110—8. 4. 41) and 'ढी ढे लोपः' (2335—8. 3. 13)—ढत्व—धत्व—ष्टत्व—ढलोपाः । Now कृडि + णिच् = कृडि by टिलोप—कृडि + चङ् तिप् = आट् ऊङ् इति अत् ;—इति by 'अजादी-दितोयस्य' is duplicated due to the invalidity of ढत्व, धत्व, ष्टत्व and ढलोप. Here it cannot be argued that as द्वित्व has to be operated, so ढत्व etc. will not be considered as invalid due to the existance of the परि—'पूर्ववासिद्धीगमद्विवेचने' । For this परिभाषा is अनित्य or provisional only and therefore does not apply here. Then comes in इत्व of the अभ्यास by 'सन्धतः' (2317) and षुत्व by 'कुहोयुः' and also ढत्व [etc. again along with णिलोप by 'क्षिरनिटि' (2313).

अतुल्यम्—cp. 'न द्राः— (2446). इत्यन्ते—i.e. कैयट and others.
 औडिटत्—by ज्श्ल and इङि. औजटत्-औडटत्—here in both the
 cases the इकार of षिच्, is not heard because इत् or ट is
 duplicated before the operation of षिच् due to the prohibition
 'द्वित्वे कार्ये—' which has been expressed (by Dikshita) under
 ऊण (1889—Root No.) परिहाणे—under चुरादि on the occasion
 of the formation of औननत् । The word 'स्व' in षिच् will not
 undergo टिलोप but will retain its primitive character by
 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) due to its being एकाच् or monosyllabic.
 Thus it becomes 'स्वापि' by इङि and पुक् । त्वापयति, मापयति (speaks
 of you and me)—Here by 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्' (1378) we have
 त्व अद् षिच् and म अद् षिच्. Now टिलोप due by इष्टवद्भाव being
 नित्य takes effect before पररूप due by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 97)
 though the latter follows upon the former. Thus we get त्वापि,
 मापि by इङि and पुक् ('अचो—' 254 and 'अतिङ्गो—' 2570). But
 त्वादयति, मादयति are (more) grammatical by उपधाइङि as पररूप—
 is an अन्तरङ्गविधि which therefore taking effect there is no chance
 of टिलोप due to the influence of प्रकृतिभाव by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010).
 Nor is it to be mistaken that प्रकृतिभाव has been refuted in the
 भाष्य ; for the भाष्य—defends in different way only the particular
 instances as प्रेशान्, प्रैट etc. (but does not thereby rejects
 प्रकृतिभाव—see भाष्य in मित—). It is important to note that
 Nagesha is opposed to the above view of Bhattoji). युवान्नावां वा,
 similarly in the case of युष्मान्मान् वा । श्रावयति—श्नन् + षिच् + शप्
 तिप = श्न इ शति due to टिलोप by 'नस्तद्धिते' (679) (Although श्नन्

is एकाच् and इष्टवद्भाव is present yet) प्रकृतिभाव due by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) does not take effect—for by the maxim 'येन नाप्राप्तिस्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्'—'an injunction proceeds on the authority of that (very) statement (by which it is ordained.) even if it is intervened by another rule or operation the application 'whereof is unavoidable (नाप्राप्तिः)'—it (प्रकृतिभाव) bars the rule 'टिः' (2010) only which is invariably present after it and not the rule 'नस्तद्धिते' which is not so. च्च्न् being भर्तृशक, gets सम्प्रसारण by 'अयुवमघोनामतद्धिते' (362). Thus we have च्च् इ च्चि (Note that च्च्न् gets सम्प्र. due to स्थानिवद्भाव or असिद्धत्व of टिलोप effected by 'नस्तद्धिते' (6. 4. 144) which falls under 'असिद्धवद्वाभात्' 6. 4. 22). Then by 'असौ जिष्णति' and 'एचोऽय्—'—शावयति । But others hold that 'नस्तद्धिते' has not been (intended to be) transferred to the case of च्च्न् + षिच् as it (च्च्न् + षिच्) necessitates इष्टवद्भाव and) as 'नस्तद्धिते' is not seen (to apply) in the case of इष्टन्, for in the cases of वृद्धिश्च (अतिशयेन वृद्ध्या or वृद्धावित्) etc. the rule 'टिः' only takes place. And therefore there is no टिलोप as 'टिः' is barred by 'प्रकृत्यैकाच्' । Thus by प्रकृतिभाव, सम्प्र. and गुण we have च्च्नयति according to them. विद्वयति—according to some who hold that सम्प्र. here does not take place due to the अङ्गवृत्त परिभाषा ('अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः'—i.e. one अङ्गकार्यं having taken effect another will not do). Thus the च्च्स् of विद्वस् eliding by टिलोप, the च्च् of विद्व will not have सम्प्र. by 'वसोः सम्प्रसारणम्' (435)—while others say that विदावयति—is the result of विद्वस् + षिच् by सम्प्र. (after टिलोप) which (सम्प्र.) comes in

by 'वसोः—' due to the असिद्धत्व of टिलोप ('टिः' 6. 4. 155). इद्धि etc as before ; others, however, hold that विदयति is the (grammatical) form—for सम्प्रसारण being नित्य, takes effect before टिलोप and being अन्तरङ्ग, पूर्वरूप steps in and finally टिलोप i.e. the elision of उम्. The former (विदयति), however, is regarded, says Nagesha, as correct. उदीचयति—उदच् (उद्—अच् + क्तिन्—नलोप by 'अनिदिताम्—' 4.15)+णिच् etc=(उद्) अच् इ, अति due to the segregation of उद् by 'उपसर्गे समानाकारम्—'=(उत्) ईचि' अति by 'उद् ईत्' (4.20)= उदीचयति with उद् prefixed and गुण by 'सार्क—' (2.168)—Here there is no टिलोप due to 'प्रकृत्यैकाच्' (2.010) which applies after the separation of उद् । उदैचिचत्—लृङ् separation of उद् etc as before ; duplication of चि due to the prohibition of विलोप by 'द्विवचनेऽचि' (2.243) ; इद्धि and णिलोप in the उत्तरखण्ड । प्रतीचयति—प्रत्यच् (प्रति-अच् + क्तिन्)+णिच् etc.—अ of अच् elides by 'अचः (4.16) and इ of प्रति is lengthened by 'चौ' (4.17). Similarly समीचयति । तिराययति—तिर्यच् + णिच् । Here तिरस् of तिर्यच् is an अव्यय and not उपसर्ग ; so it is not segregated, consequently there is no प्रकृतिभाव for तिर्यच् is अनेकाच्. Now 'प्रकृत्यैकाच्' not applying we have टिलोप or the elision of अच् due by इष्टवद्भाव in connection with णिच्. Again, although अस्ति i. e. अच् disappears by टिलोप, yet this टिलोप or अच्लोप being असिद्ध or invalid due to the बहिरङ्गत्व (of the affix णिच् which is the cause of टिलोप), we have तिरि in the place of तिरस् (by 'तिरसस्तिर्यलोपे' —4.23). And the first टिलोप (effected by 'टिः' 6. 4. 163) being असिद्ध by 'असिद्धवत्—' (6. 4. 22) by the analogy of the लृक् or elision of त coming

after चिष् (in अपाचित्रात् where the तश्च् eliding by 'चिष्णो लृक्', (2329—6. 4. 104), the तश्च् of the तर does not again elide by the same, due to the interposition of the first तश्च् which is असिद्ध. Thus here there is no टिलोप i.e. the elision of इ of तिरि (by 'टि:'). Or—the टिलोप (2nd) may be forbidden by the अङ्गवृत्तपरिभाषा or 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविधि:' (see ante). Thus तिरि + चिष् = तिरायि by वृद्धि and आयादेश then गुण etc. in con. with शप् तिप् । And in चङ् there is no उपधाङ्गस्य (due by 'चङ् उपधायाः—' 2316) on a account of—अग्लोपित्व of तिरि (though, strictly speaking, there is no अग्लोप here but the root अञ्च itself elides yet the elision of 'अ' along with it (अञ्च) is regarded as an emblem of अग्लोप)—अतितिरायत् by वृद्धि etc. as before. सध्राञ्चम्—the base is सध्राञ्च (सह—अञ्च् + क्तिन् by 'सहस्य सधि:' 422) cp—Amara also —

'देवानञ्चति देवद्राङ् विश्वद्राङ् विश्वगञ्चति (च ?) ।

यः सहाञ्चति सध्राङ् स स तिङ्गङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥'

असरकोपविशेष्यनिघ्ने प्राणिवर्गः ।

सध्राञ्चति—the base is सधि—process as in तिराययति । अससध्राञ्चत्—'duplication of सधि because सह is not an उपसर्ग ; hence 'उपसर्गसमानाकारम्—' does not apply here. अविश्वद्रायत्—duplication of विश्वद्रि formed by 'विश्वद्देवयोश्च टिरिट् अञ्चतावप्रत्यये' (418) which directs अट् in the place of टि of विश्वक् (and देव). Similarly अटिदेवद्रायत् । आददद्रायत्—duplication of अदट् (अदस् + अट् + अञ्च् + क्तिन् = अदद्राञ्च् = अदट् by टिलोप) आददसुञ्चयत्—आसुसुञ्चयत् duplication of दसु and सु res-

pectively. Though 'सु' is असिद्ध or invalid, yet it gets द्वित्व by 'पूर्वतासिद्धीयमद्विर्बचने' (परि—) see also :—

'अदसोऽदेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नैत्येकेऽसिद्धिं दृश्यते ॥

under 'अदसोऽसेदादुदो मः' (419—8. 2. 80). अवीभवत्—by 'ओः पुयण्जि—' (2577). अबुभवत्—द्वित्व of भु—अभ्यासकार्य—णिच्कार्य— in the उत्तरखण्ड—गिलोप—उपधाङ्गस्य । Similarly अशिनयत् here in both the cases 'ओः पुयण्—' does not apply. अजूगवत्—the base is गो which becomes गु by 'ङ्खः' (2180) and 'एच इक्—' (323) and then दीर्घ (गू) by 'दीर्घो लघोः' (2318). Similarly अरीरयत् and अनूनवत् । स्वागन्वत्—the base is स्वश्च (an excellent horse) ; सु is set apart by 'उपसर्गसमानकारम्—' and श्च is doubled by 'अजादेर्हितीयस्य' । अव्ययानाम् etc—hence the टि (अर्) of स्वर् elides because there is no chance of 'प्रकृत्यै-काच्' (2010) which forbids 'टिः' (1786) only. असस्वत्—असिस्वत्—the former is by द्वित्व of स्वर् due to the saying 'यावच्च आदेशो न द्वित्वे कार्ये' (ante) which prevents the टिलोप in con. with णिच् whereas the latter is by द्वित्व of स्त्रि (by टिलोप and application of णिच्) according to those who hold that the टिलोप or the elision of अर् (of स्वर्) is not an अजादेश । बहन् etc. i.e. बहन् आचष्टे—भावयति by 'बहोर्लोपो भु च बहोः' (2017) but the aug. 'यिट् directed by 'इष्टस्य यिट् च' (2018) does not come in, for the term 'इष्टवत्' (प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुल-मिष्टवत्) implies that the operations, due in इष्टप्रत्यय, are to be transferred (अतिदिश्यते) to णि and not 'that the opera-

tions laid down for वृष्ट are to be transferred to षि also. बह्वयति—this is according to others who hold that बहु will not be replaced by the भूभाव also. स्रजयति—by 'विन्मतालुक्' (2020). इङि ('अचो जिष्णति' 254) due to its being enjoined by pronouncing the same (इङि) and thus falling under the परिभाषा—'संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्' (98) or when that which is enjoined is denoted by the technical terms such as गुण, इङि etc in the rule—the rule is not valid everywhere. Similarly—अययति, अशिययत् as before. पयसयति—elision of विन्. But (after this) the टि or अस् of पयस् does not elide by 'टैः' (1/36) as 'विन्मतोः' supersedes 'टैः' । स्यवयति—by the elision of 'ल' and गुण of ज्ञ of the base स्यूल by 'स्यूलदूरयुवङ्गस्य चिप्रचुद्राणां यणादिपरं (लुप्यते) पूर्वस्य च गुणः' (2015). And after गुण there is no इङि by the अङ्गहत्तपरिभाषा or 'अङ्गहत्ते पुनर्हत्तावविधिः'. कथं तर्हि—here दूरयति is the locative of दूरयत् formed in con. with श्च attached to the base दूरात् which again is formed by क्विप् in the sense of दूरन्तति or अयते (i.e. गच्छति). नेदयति—साधयति by 'अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ' (2041). बृह—i.e. in प्रशस्य there is no 'य' by 'प्रशस्यस्य यः' (2009), nor 'ज्य' by 'ज्य च' (2011) as प्र the उपसर्ग is segregated in the occasion of operation, cp.—प्राशशस्यन् etc. ज्यापयति—वर्धयति by 'वृद्धस्य च' (2013). प्रियम् etc by the rule 'प्रियस्थिरस्मिरोरुवङ्गलगुरुवृद्धवप्रदीर्घवन्दारकाणां प्रस्यस्त्ववर्द्धिगर्वपितृप्दाधिहन्दाः' (2016) and इङि and पुक् ।

Here ends the नामधातुप्रकरण or the chapter on nominal bases under 'तिङन्त' ।

मित—। मुखेत्यादि । 'शब्दवैर—' (३।१।१७) इत्यतः 'करणे' इत्यनु-
वर्तते । तेनापेक्षितमात्रं पूरयन्नाह—कृजर्थे इति । एतच्च क्रियासामान्यं तद्विशेषो
—भोजनादिः । व्रतादिति—वार्तिकम् । तद्विहित्योरिति—(भोजने च) भोजन-
निवृत्तौ चेत्यर्थः । 'गूद्राद्यं व्रतयतीति—वर्ज्जयतीत्यर्थः । वस्त्रादिति—वार्तिकम् ।
संबन्धयतीति । वस्त्रेण समाच्छादयतीत्यर्थः । हलादिभ्य इति, हलिकलयोरिति
च वार्तिकद्वयम् । महद्बलमिति । कलिस्तु युद्धार्थं तथा चामरः—'सम्प्रहारा-
भिसम्पात कलिसंस्फोटसंयुगाः' । परत्वाद्वृद्धाविति—'मुख्यमिन्द्र—' (३।१।२१)
इति ङि णिञ् विधीयते । तस्य च 'प्रातिपदिकात्—' इतीष्टवद्भावः । स च हलि-
कलोर्हलकलयोर्वा टिलोपे हेतुः । तदपेक्षया 'अचो ङिष्णति' (२५४—७।१।१५)
इति वृद्धिस्तु परा । अतटिलोपात् प्राक् वृद्ध्या हलकलयोः (अदन्तयोः)
आकारान्तत्वं भवति । स चाकारोऽङ् भवति लुप्यते च स एव णाविष्टवद्-
भावेन । ततश्च अग्लोपित्वात् 'सन्वद्वधुनि—' (२३१६) इति न प्रवर्तते । न
च 'सन्वतः (२३१७) इति । नापि 'दीर्घो—' (२३१८) इति । अत आह—
अतः सन्वदित्यादि । हलकलयोरनदन्तत्वे तु हलिः कलिरित्यनयोः "अचो ङिष्णति"
इति वृद्ध्या ऐदन्तत्वे तस्य (ऐकारस्य) च णाविष्टवद्भावेन लोपे अग्लोपित्वा-
भावात् 'सन्वद्वधुनि—' इत्यस्य प्रवृत्त्या सन्वदभावादिभिः अजीहलत् अचोक्ल-
दित्यनिष्टं स्यादित्यवगन्तव्यम् । कृतं गृह्णातीति—'उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः' इति
तत्त्वबोधिनी । पठितुं युक्ता इति—एकस्वीकरणे लाघवादिति भावः । ननु तदपि
न कर्तव्यं 'प्रातिपदिकात्—' इति गणसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्याशङ्क्य आह—केषाञ्चित्
ग्रहणमिति—मुख्यमिन्द्रादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योऽपीति—विशेषणविशिष्टत्वेन असम-
र्थेभ्योऽपीत्यर्थः । सापेक्षत्वमेव उदाहृत्य दर्शयति—माणवकमित्यादिना । अयं भावः
—'समर्थः पदविधिः' इति न्यायेन यथा महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ पुत्रीयतीत्यादि
वृत्तिर्न भवन्ति किन्तु वाक्यमेव तथा णिजन्तस्यापि सनाद्यन्तवृत्तित्वात् माणवकं मुख्यं
करोतीत्यादीनां सविशेषणानां वृत्तिर्नास्तीति । यदा तु प्रकरणादिना माणवकस्येति
ज्ञायते तदैव मुख्यं करोति मुख्ययतीति 'प्रातिपदिकात्—' इत्यनेन वृत्तिः स्यात् ।

तदेवं सुखयति माणवकमित्यादी 'प्रातिपदिकात्—' इत्यस्याप्रातः 'सुखमिन्—'
 इत्यारभ्यत इति । शृणायतीति—परिष्करोतीत्यर्थः । लवणयतीति—लवणयुक्तं
 करोतीत्यर्थः । अदन्तत्वार्थमिति—न तु सापेक्षाभ्यामपि विजयमिति भेदः । तत्
 करोतीत्येव सिद्धे 'सत्यापपाश—' इत्यत्र सत्यदहनं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—सत्यस्येति ।
 केषाञ्चित्त्विति—पाशादीनामित्यर्थः । अर्थवेदयोरिति—वार्तिकम् । पाशं विमु-
 च्यतीति । 'पाशाद् विमोचने' इति 'रूपाद्दर्शने' इति च काशिकायाम् ।
 सत्यापयतीत्यत्र आपुक्स्वामर्ष्यान्न टिलोपः । 'त्वच संवरणे घ' इति—अत्र पुंसि-
 संज्ञायाम्—' इति घप्रत्यय इति भावः । 'त्वच' इति घप्रत्ययान्तोऽकारान्तश्च ।
 अवध्वंसत इति । अवध्वंसयतीति तु काशिकायाम् । इष्टवदित्यतिदेशादिति—
 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' बहुलमिष्टवञ्चे'त्यनेनेत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति—आदि-
 पदेन रभावटिलोप—भसंज्ञादयो याज्ञाः । एतच्च षिच्प्रकरणे (चुरादौ) लृङ्-
 मिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । एतयतीति—एत इति वर्णवाचि प्रातिपदिकम् । तस्य
 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (४९६) इति ङीपि नकारादेशे च एनी इति भवति
 तस्य णाविष्टवद्भावेन ङीबूनकारयोर्निवृत्तिः । एतच्च णाविष्टवद्भावाद् टिलोपेन
 ङीबूनिवृत्त्या तत्सन्निधोगशिष्टस्य नकारस्यापि 'संनिधोगशिष्टानामन्यतराप्राये
 उभयोरप्यप्रायः' इति न्यायेन निवृत्तिरिति पुंवद्भावाभावेऽपि एतयतीति सिध्यतीति
 मनूनाः पुंवद्भावस्योदाहरणान्तरमाह—दारदयतीति । दरदिति कश्चिद्वाजिति
 तस्यापत्यं पुमान् दारदः । 'ह्यञ् मगधकलिङ्गसुरमसादण्' (११८८) इत्यण् ।
 तस्य स्त्रियाम्—'अतश्च' (११९६) इत्यणो लुकि दरद इति । तामाचष्टे
 इति दरद + षिच् + षप् तिप् इति स्थिते णाविष्टवद्भावात् पुंवत्त्वेन अणोलुकि
 दारद इति । तस्य टिलोपादिना दारदयतीति । पुंवद्भावाभावे तु टिलोपेन दर-
 यतीति स्यादिति भेदः । पूर्वमेव तु न्याय्यम् । इडौ सत्यामिति—'अचो जिणति'
 (७२/११५) इत्यस्य परत्वाद् इडौ कृतायां टिलोपेन औकारलोपेऽकृतायान्तु इडौ
 टिलोपेन उकारलोपे प्रथयतीति भवत्येव । 'र च्छतो—' इति रभावः । एवं
 वृद्धिपक्षे अग्लोपाभावेन सन्वत्वाद् 'सन्वत' इतीत्येन अपिप्रथदिति । इकारस्य

संयोगपरतया लघुत्वाभावेन 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घो न । इडाभावपक्षे तु उकार-
लापिनाग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाभावेन इत्त्वाभावः । पूर्ववदलघुत्वाद् दीर्घाभावश्च ।
पूर्वव दीर्घो लघोरिति दीर्घ इति कश्चित् । तत् प्रामादिकमेवेतुपेक्ष्यम् । एवम्
अमिस्रदत्—अमस्रददिति । परिव्रजयतीति—स्वाम्यर्थकः परिव्रज इति प्राति-
पदिकम् । अत्र लुङादौ 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदम्'—इति प्रयोज्यमिति दिक् ।
ऊर्द्धिमाख्यदिति । ऊर्द्धिरिति ऊर्द्धातोः क्तिन्प्रत्यये परे 'हीढः', 'भूपस्तयोः—'
'एना एः,' 'ठी डेलोपः' इति ढत्वधत्वटुत्वढलोपेषु कृतेषु रूपम् । ढत्वादीनां
पूर्ववासिद्धीयत्वेन असिद्धत्वाद् ऊर्द्धयतीति शपि । चडि तु थीजिडदिति । तत्र
प्रक्रियामाह—ढत्वादीनामिति । इति शब्दस्येति—ढत्वादिनिष्ठत्वात् तत्रैव परि-
स्थितिः । नन्वत्र द्विवचनस्य कर्त्तव्यतया 'पूर्ववासिद्धीयम्—' इति परिभाषया
ढत्वादीनामसिद्धत्वं न स्वादित्याशङ्क्य आह— इति त्वनित्यमिति । अतएवात्र
न प्रवर्तते इति भावः । एतच्च 'न न्दाः—' (२४४६) इत्यवोक्तम् । तदेवं
इतिशब्दस्येव द्वित्वेऽभ्यासकार्थं चुर्वत्त्वे । उत्तरखण्डे ढत्वादि । तेषांवासिद्धत्वादभ्यासस्य
दीर्घो न । एवं मतान्तरीये उडिडदितेऽपि । ननु थीजिडत्—थीजिडदित्यात्र णिञ्-
निमित्त इकार श्रूयतेत्याशङ्क्य आह—'थीः पुयण्—' इति । अत्र यद्वक्तव्यं
तत् पूर्ववोक्तमित्याहम् । पूर्वव इत्यस्य द्वित्वम् । उत्तरत्र ढशब्दस्येति विवेकः । स्वमाचष्टे
इति । स्वशब्दस्यैकाचत्वेन 'प्रकृत्यैकाच्' (१०२०) इति प्रकृतिभावे टिलोपाभावाद्
ह्रस्विः । ततः 'अतिङ्गी—' (२५०७) इति पुक् । त्वापयतीत्यादि । 'प्रत्ययो—
त्तरपदयोश्च' (१३०३) इति सपर्यन्तयोः त्वमी । तदेवं त्व अट् णिच् इत्यादौ स्थिते
'अतो गुणे' (१८१—६।१।८७) इति पररूपे टिलोपात् प्रागुपस्थिते आह—
नित्यत्वाट्टिलोप इति । त्वादयतीत्यादि । स्पष्टं मूले । अन्तरङ्गत्वादिति । न च
'बाष्पादाङ्ग'वलीयः' इति न्यायेन टिलोपस्यैव प्राक् प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । तस्या-
नित्यत्वादिति भावः । नागेशस्तु 'अनित्यत्वाग्रयणे—'इदतरमानाभावात् व्याश्रयेऽपि
इयाय इत्यादौ तत्प्रवृत्तेश्च आद्यमेव (त्वापयतीत्यादि) न्याय्यमिति । भाष्यस्येति ।
अवभाष्ये प्रीयान् । प्रीष्ट । श्रेयान् । श्रेष्ठित्यादय उदाहरणविशेषा अकारोच्चारण-

सामर्थ्यादेकाञ्चारणसामर्थ्याच्च 'प्रकृत्यैकाच्' इति विहितं प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । न त्वेतेन प्रकृतिभावः प्रत्याख्यातः इति शक्यं निगमयितुं स्वापयतीत्यादौ प्रकृतिभावस्यावश्यकत्वात् । 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यती'त्यपिशब्दप्रयोगाच्च । अन्यथा अन्तरेणैवेत्येवशब्दमेव प्रयुञ्जीतीति भावः । नागेशस्तु 'प्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः'रित्याह । इदमत्र भाष्यम् (प्रकृत्यैकाच् (६।४।१६३) सूत्रस्यम्) :— "अथेष्टेमेयःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् । प्रेष्ठः । नैतदक्षि । प्रादीनाम-सिद्धत्वात् ('असिद्धवत्—' इत्याभौयत्वेनेति भावः) न भविष्यति । इदं तर्हि । प्रेयान् । प्रेष्ठः । 'प्रकृत्यैकाञ्जिष्ठेमेयःसु 'चेदेकाच्च उच्चारणसामर्थ्यादवचनान् प्रकृतिभावः' (वार्तिक) । प्रकृत्यैकाञ्जिष्ठेमेयःसु श्वेतन्न । किं कारणम् । एकाच्च उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । विन्मतोर्लुगर्थे प्रकृतिभावो वक्तव्यः । सन्वितरः । सजीयानित्यादीत्यलम्" । युवामावां वेति । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वह्निरङ्गो लुग्वाधते । इति न्यायेन 'युवावी' इत्यादेशो न । लुका लुगत्वात् । युष्मान् अस्मान् वेति विचष्टेऽपि रूपं तुल्यम् । शावयतीति । अन् शिच् शप् तित् इति स्थिते 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलीपात् अ इ अति इति स्थिते 'शाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य' इतोऽवत्त्वेन भसंशकत्वात् 'अयुवमघोनामतद्धिते' (३६२) इति सम्प्रसारणे कृते ह्रस्वादेशयोयकृतयोर्यथोक्तं रूपम् । ननु अन्नित्यस्य एकाच्त्वात् 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावः स्यादित्याशङ्क्य आह— प्रकृतिभावस्तु नेति । इत्यस्यैव बाधक इति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापीत्येवकारार्थः । येन नाप्राप्तिन्यायेनेति—'येन नाप्राप्तिस्तत्र व्यवहितेऽपि वचनप्रामाख्यात्' इति प्रकृतिभावस्तु नेति पूर्णे वचनम् । येन विधिना न अप्राप्तिः किन्तु प्राप्तिरेव अपह्निरार्थप्राप्तिरित्यर्थः । अयमत्र सूत्रक्रमः—'नस्तद्धिते' (६।४।१४४), 'टिः' (६।४।१५५), 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति । टेरितिच्चाव, अपरिहार्यप्राप्तिस्तस्मात्तेन व्यवहितेऽपि प्रकृत्यैकाञ्जिति तस्यैव बाधकम् । अयमत्र स्पष्टार्थः—यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र 'टि'रित्यस्य प्रवृत्तिर्ननु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापि । सजिष्ठ—इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । ततश्चायं (प्रकृतिभावः) 'नस्तद्धिते' इत्यस्य न बाधकः । तस्य

प्रवृत्त्यभावान् । प्राप्तस्यैव हि प्रतिषेधो युज्यते न त्वप्राप्तस्यैति । मतान्तरे तु युनयतीत्ये-
 वेत्याह—अन्ये त्विति । अन्ये इत्यस्य आहुरित्यनेनान्वयः । इष्टनीति । यथा सजिष्ठ ।
 बद्धिष्ठेत्यादौ । युनयतीति—अनेन टिलोपाभावात् सम्प्रसारणगुणायदिशेषु रूपम् ।
 एवं स्थिते पूर्वमेव न्याय्यं रूपं न तु परमिति बोध्यम् । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात्
 'अयुव—' इत्यस्याप्रवृत्तेः कथमिह सम्प्रसारणमिति वाच्यम् ? स्यानिवद्रभावेन सत्यपि
 टिलोपेऽन्नन्तत्वस्य लाभादित्यन्यत्र विस्तरः । विदयतीति । विदस्शब्दाच्चौ टिलोपः ।
 ततो षिचि गुणे प्राग्वत् । इदमेव रूपं न्याय्यं न त्वितरे इति नागेशः । 'बसोः
 सम्प्रसारणम्' (४३५) इति सम्प्रसारणन्तु नेत्याह—अङ्गवृत्तेति = 'अङ्गवृत्ते
 पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा । 'अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत् कार्यं तस्मिन्
 सति पुनरन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तौ अविधिरविधानं भवतीत्यर्थः' इति नागेशः ।
 अतएवाव टिलोपरूपाङ्गकार्ये कृते पुनः सम्प्रसारणरूपं कार्यान्तरं न । नित्यत्वादिति ।
 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य' इति न्यायादित्यर्थः । टिलोप इति—एवं प्राप्तस्य
 'विदुस्' शब्दस्य उसो लोप इत्यर्थः । अन्यत् समानम् । उदीचयतीति—उदपूर्वादेशतेः
 क्तिन्प्रत्यये 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपे 'उदच्' इति प्रातिपदिकम् ।
 उपसर्गसमानाकारम्—' इत्युदः पृथक्कृत्वा 'अचः' एकाच्त्वेन प्रकृतिभावात्
 टिलोपः । 'अचः' (४१६) इति बाधित्वा 'उद ईत्' (४२०) इतीच्चम् । गुणादि
 प्राग्वत् । उदैचिचत्—लुङि 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति णिलोपस्य निषेधात्
 चिशब्दस्य हित्वम् । उत्तरखण्डे तु णिलोपः । अन्यत् प्राग्वत् । प्रतीचयतीति ।
 'अचः' (४१६) इत्यलोपे 'चा'विति (४१७) दीर्घः । प्रत्यचिचत्—प्रति अचिच-
 दिति । सर्वं स्पष्टं मूले । पूर्वन्तु, 'अचः' (४१६) इत्यकारलोपादुत्तं चिशब्दात्
 प्रागद् । हित्वादि । न चाव आसन्नित्यादाविष्य अलोपस्यासिद्धत्वाद् अडागमः न स्यादिति
 वाच्यम् । स्यान्नयत्वात् । तथाहि षिनिमित्तोऽलोपः अडागमस्तु लुङ्निमित्तः ।
 आसन्नित्यादौ तु न तथेति भेदः । समीचयति—अव 'सम्' इत्युपसर्गः । तस्य 'समः
 समि' (४२१) इति सम्यादेशः । स च प्राग्वत् पृथक् क्रियते । तिरारयति—
 'तिरसस्तिरि अलोपे' (४२०) इति तिर्यादेशे तिरस् इत्यस्याव्ययत्वेन उपसर्गत्वा-

भावान् प्रयक्त्वैरप्याभावः । इङ्गायादेशौ । ननु अद्यतौ सत्यामेव तिरसस्तिर्यादेशः ।
न तु तद्भावेऽपि । अत्र च एकाच्त्वाभावेन प्रकृतिभावात् इटवद्भावेन टिलोपात्
‘अच्’ इत्यस्य अपहारे (लोपे) सति ‘तिरस स्तिरि’ इत्यादेशौ न स्यात् इत्यत्र आह—
वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति—टिलोपश्चेति शेषः । सङ्घि णिनिमित्तः । षिच प्रत्यव-
सावसतोवहिरङ्गम् । ततश्च ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यसिद्धम् । ‘तिरि’ इत्यस्य तु
भूलनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वामिति बोध्यम् । ननु तिर्यच्+षिच् इति स्थिते टिलोप-
तिर्यादेशयोः कृतयोः ‘तिरि णि’ इति जाते पुनटिलोपः स्यादित्याशङ्क्य आह—चिषो
लुङ्न्वायेनेत्यादि । यथा—‘अपाचितराम्’ इत्यत्र ‘चिषो लुक्’ (२३२८) इति चिषः
परस्य तशब्दस्यैव लुग् भवति न तु तरप्रत्ययस्यापि, प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन (६।४।१०४)
व्यवधानाद्प्रहृत्तेस्तद्बदितिभावः । अङ्गवृत्तेति—एतदुक्तम् । अङ्गि अग्लोपित्वादिति—
यद्यप्यत्र विशिष्याग्लोपित्वं नास्ति तथापि अद्यतिसहितस्याकारस्य लोपमादायैव तदुक्तम् ।
उपधाङ्गस्यो नेति—‘नाग्लोपिशास्त्रुदिताम्’ (२५७२) इत्यनेन । अतितिरायदिति ।
तिरिशब्दस्य द्वित्वम्, सध्राययति—‘सहस्य सन्निः’ (४२२) इति सध्रादेशः, अन्यत्
प्राग्वत् । अससध्रायत्—सहशब्दस्य अव्ययत्वेन पृथक्करणाभावात् सन्निशब्दस्य द्वित्वम् ।
अविविष्वद्रायदिति । ‘विष्वग् देवयोश्—’ (४१८) इत्यद्वादेशे प्राग्वत् । षिचि
(शपि) तु विष्वद्राययतीति ॥ आददद्रायदित्यादि—एतत् सर्वं सुप्प्रकरणे—‘अदसोऽ
सेदादुदो मः’ (४१८) इत्यत्र इत्तिरन्यव्याख्यानावसरे ‘अन्ववाधेऽन्वसदेशस्य’ इति
तत्रस्य-परिभाषाव्याख्यानावसरे च प्रपञ्चितमस्याभिरिति विरम्यते । आसुसु आयदिति ।
‘पूर्ववासिद्धीयमदित्वे’ इति सुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ अभीभवदिति । ‘ओः पुयण्जि—’
(२५७७) इत्यनेन इत्वे ‘दीर्घो—’ (२३१८) इति दीर्घः । अबुभवदिति । अत्र
रेफव्यवधानेन अवर्णपरकत्वाभावाद् ‘ओः पुयण्—’ इत्यस्याप्रहृत्तेरुत्तरखण्डे षिनिमित्तो
गुणः । एवमग्निश्रयदिति । अजूगवदित्यादि—गवादिरत्र प्रातिपदिकम् । ‘ऊस्वः’
(२१८०) इति ऊस्वः । ‘एच इग्ध्रस्वादेशे’ इतीक् । तस्य ‘दीर्घः—’ इतिदीर्घः ।
स्वाश्रयदिति । शोभनःअश्रः स्वश्रः । उपसर्गसमानाकारत्वेन सुशब्दस्य प्रयक्त्वतेः
अश्रशब्दस्य ‘अजादेर्हितीयस्य’ इति श्रशब्दस्यैव द्वित्वम् । अडागमः । अव्ययानामिति—

भाष्यवचनमेतत् । सूत्रवार्तिकयोरनुपलम्भात् । स्वयतीति—खर् आचष्टे इति अनेन
टिलोपे णिचि गुणेन रूपम् । प्रकृतिभावस्तु न । तस्य 'टि'रित्यस्यैव बाधकत्वात्तु
'अव्ययानाम्—' इत्यस्यापि इतिभावः । असासत्—असिस्वदिति । 'ओः पुषण—'
(२५७७) इति ज्ञापकात् णिचि अजादेशाभावेन खर्गशब्दस्य द्वित्वे पूर्वम् । 'अनय्-
लोपिन्धग् लोपित्वाभ्युपगमेऽप्यलादेशेऽजादेशत्वव्यवहारो नास्त्यीतिमतेन णिचा सहितस्य
स्विशब्दस्य द्वित्वेन' परम् । वह्नन् भावयति इति—वहन् आचष्टे=भावयतीत्यर्थः ।
'वहोर्लोपो भू च वहोः' (२०१७) इति भूभावः । 'इष्टस्य यिट् च' (२०१८) इति
यिट् तु न । 'णाविष्टवत्—' इत्यत्र 'इष्टवत्' इत्यस्य सप्तम्यन्ताद् वतिरिति व्याख्यात-
त्वाद् इष्टनि परे यत् कार्यं तद्देव षी परे अतिदिश्यते स विष्टस्येति षष्ठन्तस्येत्यभ्युप-
गमात् । परे तु, न केवलं भूभावोऽत्र न भविष्यतीति न किन्तु यिडागमोऽपि नैत्याहुः ।
तेषामर्थं भावः—'यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य (तत्साहचर्येणोपदिष्टस्य इत्यर्थः)
भूभावस्याप्यभाव इति । अतएव टिलोपेन वह्यतीति रूपम् । भावयतीति तु
न्याय्यम् । स्वयतीति—स्पष्टम् । 'अजादी गुणवचनादेव' (२००६) इत्युक्तोऽपि
विन्मत्तोरपि अजादी (इष्टद्रावसुनौ) भवत इत्याकरे स्पष्टम् । संज्ञापूर्वकत्वादिति ।
'संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वम्' इति परिभाषयति यावत् । संज्ञा चावहृद्भिः । अतएव
'अचो जिणति' (२५४) इति नैति भावः । आययतीति । मतुपोलुक् । अशिञ्चिदिति ।
त्रिशब्दस्य द्वित्वमन्यत् प्राग्वत् । टिलोपो नैति । पयस इति शेषः । तदपवादस्येति ।
'विन्मत्तोलुक्' (२०२०) इत्यस्येत्यर्थः । 'सत्यपिसम्भवे बाधनम्' इति न्यायमान्त्रित्येदम् ।
लुङि—अपपयसत् । अवाग्लोपे सत्यसति वा न सन्वत्त्वादीति 'भौचङि—' इत्ययस्य
भाष्यं मानम् । स्वयतीति । 'स्यूलदूर—' (२०१०) इति यणादिपरलोपो गुणश्च ।
लुङि—अतुस्थवत् । दूरादिति । क्लिप् । तस्माच्चिजन्तात् शब्द । ततः सप्तमी । लुङि—
अदुदवत् । अन्तिकमिति—'अन्तिकवाद्योर्नेदमाधो' (२०१४) । अनिनेदत् ।
अससाधत् । अज्याविति । 'प्रशस्यस्य अः' (२००६), 'ज्यच' (२०११) । पृथक्कृते-
रिति—सोपसर्गस्यैव अज्यविधानमिति भावः । प्राशशस्वात् । ज्यापयतीति । ज्यशब्दस्य
णिचि 'दीर्घे अन्तिकी—' (२५७७) इति पुक् । लुङि अजिज्यपत् । अववर्धत् ।

प्रापयतीत्यादि । 'प्रियस्थिर—'इत्यनेन प्रायादेशे इङिपुक्ती । लुङि—अपिप्रयत् ।
 अतिस्थपदित्यादि । वरयति—वारयति इति । 'वरादेशे कृते संज्ञापूर्वको विधेरनित्य-
 त्वाद्वाहुलकाद्वा विकल्पनोपधाङ्ङि'रिति माघश्च इति तन्मते नेदम् । अवीवरत् ।
 बं ह्यतीति । लुङि अग्लोपित्वाद् अघर्'हन् । एवमुत्तरव लुङि क्रमेण—अजीगरत् ।
 अविवपत् । अदद्राघत् । अवहन्दन् इति ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्त-नामधातु-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्त-कण्डादि-प्रकरणम्

२६७८ । कण्डादिभ्यो यक् ॥३।१।२७॥

दो— । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । 'धातुभ्यः' किम् ? प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्डादयः— धातवः प्रातिपदिकानि च । 'कण्डूञ् १८४५ गात्रविघर्षणे' । कण्डूयति—कण्डूयते । 'मन्तु १८४६ अपराधे' । रोषे इत्येको मन्तूयति । चन्द्रसु जितमाह । मन्तूयते । 'वल्गु १८४७ पूजामाधुर्ययोः' । वल्गूयति । 'असु १८४८ उपतापे' । 'असू असूञ्' इत्येके । अस्यति । असूयति—असूयते । 'लेट् १८४९ लोट् १८५० धौर्त्ये' पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । 'लेला १८५१ दीप्तौ' । इरस् १८५२, इरज् १८५३, इरञ् १८५४ ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (३५४) इति दोषः । ईर्यति—ईर्यते । उषस् १८५५ प्रभातोभावे । 'वेद १८५६ धौर्त्ये, स्वप्ने च' । 'मेधा १८५७ आशुग्रहणे' । मेधायति । 'कुषुभ १८५८ क्षेपे' । कुषुभ्यति । 'मगध १८५९ परिवेष्टने । 'नीचदास्ये' इत्यन्ये ।

तस्तस् १६६०, पम्पस् १८६१ दुःखे । सुख १८६२, दुःख
 १८६३ तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुखं
 चानुभवतीत्यर्थः । 'सपर १८६४ पूजायाम्' । 'अरर १६६५
 आराकर्मणि' । 'भिषज् १८६६ चिकित्सायाम्' । 'भिषण्ज्
 १८६७ उपसेवायाम्' । 'इषुध १८६८ शरधारणे' । चरण १६६९,
 वरण १८७६, वरण १६७० गतौ । 'चुरण १८७१ चौथ्ये' ।
 तुरण १८७२ त्वरायाम् । 'भूरण १६७३ धारणपोषणयोः' ।
 'गद्गद् १८७४ वाक्स्खलने' । 'एला १८७६, केला—१८७६
 खेला १८७७ विलासे' । इलेत्यन्ये । 'लेखा १०७८ स्खलने
 च' । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट १८७९ अल्प-
 कुत्सनयोः' । लिटप्रति । 'लाट १८८० जीवने' । 'हृणीड्
 १८८१ रोषणे लज्जायां च' । 'महोड् १८८२ पूजायाम्' ।
 महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । 'रेखा १८८३ श्लाघा-
 सादनयोः' । 'द्रवस् १८८४ परिताप परिचरणयोः' । तिरस्
 २८८५ अन्तर्धौ' । 'अगद् १८८७ नीरोगत्वे' । 'उरस् १८८७
 बलार्थः' । ऊरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । 'तरण १६८८
 गतौ' । 'पयस् १८८९ प्रसृतौ' । 'सम्भूयस् १८९० प्रभूतभावे' ।
 'अम्बर १८९१ सम्बर १६६२ संभरणे' । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्तकण्ठादि-प्रकरणम् ।

Eng.—very—easy. See मितभाषिणी also.

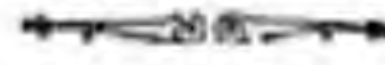
मित—। अथैवं दशमश्रीपाठोक्तधातूनां सामान्येन विजादियोगिन प्रक्रियां

प्रदर्शयन्नाह—कण्ठादिभ्य इति । धातुभ्य इति । 'धातोरिकाचः—' (३।१।२२ (इत्यतस्तदनुत्तेरिति भावः । स्वार्थे इति—एवञ्च कर्त्तरि बिल्यपि योज्यम् । द्विधा इति । एतद्भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वभाव इति—पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटितेति । 'यस्य ह्रस्वः' (२।२।३१) इति यत्प्रोपः । सुख्यतीति । चुरादौ तु अश्विन्नेवाथे सुखयतीत्यादुक्तम् । सपर पूजायाम् इति । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चाईषाः समाः' इत्यमरः । 'वत्सोत्सुकापि स्निग्धा सपर्या' प्रत्ययहीत् सेति ननन्दतुक्ती' (रघु—२४) इति कालिदासश्च । अरा आराकर्म्मणि इति । 'अररः प्रतीदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म' इति तत्त्वबोधिनी । इषुधशरधारणे इति । अतएवामरः—'तूष्णीपासङ्ग तूष्णीरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः' इति । महीङ्पूजायामिति । 'सरस्वती स्तुतिमहती महीयताम्' इति शकुन्तलान्तिमञ्जोकः । प्रसृताविति । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'दुवस् सन्दीपने' इत्यादीनामनुक्तनामपि संशयः । 'समिधाग्निं दुवस्यते' इति ।

इति मितभाषिण्यां-तिङन्तकण्ठादि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम्

दो—। कण्डूयतेः सन् । 'सन्वडोः' (२३६५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं प्राप्तं 'कण्डूदिस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वार्तिक) । कण्डूयियिषति । क्वजन्तात् सन् । 'यथेष्ट' नामधातुषु' (वार्तिक) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्तृतीयतरस्य । पुपुत्रीयिषति—पुतित्रीयिषति—पुत्रीयिषति । अशिञ्जीयिषति—अश्वीयिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रोयतेः सन् । द्रीशब्दयिषब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिन्द्रोयिषति—इन्द्रोयिषति । चिचन्द्रयिषति—चन्द्रिन्द्रोयिषति—चन्द्रोयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति—प्रापिपयिषति—प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति—वारिरयिषति—वारयिषति । वाङ्' सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इतुप्रक्तेः । 'यङ्सन्त्यन्तात् सन्' । वोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्तासिच् । वोभूययिषयतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

कण्ठादिः etc.—वार्त्तिक—'The third syllable (only) of the कण्ठादि-class roots gets duplication'— ; note that the कण्ठादि class get the third syllable in con. with यक् only by 'कण्ठादिभ्यो यक्' । यचेष्टम् etc—another वार्त्तिक—i.e. any one of the three syllables of a नामधातु gets द्वित्व, provided the root is हलादि whereas the 2nd and 3rd only of the same gets द्वित्व when the root is अजादि । नदराणाम् etc—i.e. by 'नन्दाः—' (2446). विप्रापयिषति etc by 'प्रियस्थिर—' (2016) due to इष्टवद्भाव in णिच् । षत्वं तु नास्ति i.e. the ष of सन does not become ष् though it comes after इण्—as it (स्) does not constitute an आदेश । यङ्सन् etc—This will explain the term प्रत्ययमाला or a garland (number of affixes). भू+यङ्=बोभूय ; बोभूय+सन् =बोभूयिष no द्वित्व again due to 'लिटिधातोरनभ्यासस्य' (2177) =बोभूयिषयि (with णिच्) =बोभूयिषयिषति (with सन्). Similarly in the case of यङ् णिच्, etc. Note that in such cases (प्रत्ययमाला) यङ् must take place first of all or it cannot apply at all in 'धातोरिकाचः—' (2629).

Here ends the प्रत्ययमाला in तिङन्त ।

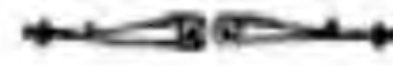
मित— । अथ धातुभ्यश्चत्तरमेकोत्तरेप्रत्ययप्रयोगः प्रतिपिपादयिषन् प्रत्ययमालामाह—कण्ठयतेः सन्नित्यादिना । कण्ठादिरिति । वार्त्तिकमिदम् । यमन्तस्य कण्ठादेस्तृतीयस्यैकाचो द्वित्वमिति तदर्थः । यचेष्टमिति—वार्त्तिकान्तरम् । अजादिस्त्विति— । अजादिर्त्तृतीयस्येत्याद्यस्य निषेधादिति भावः । नदराणामिति । 'नन्दाः—' (२४४६) इत्यनुसारात् । चिचन्द्रीत्यादि । अवाजादित्वाभावादेवम् । प्रियमाख्यातमित्यादि । पूर्ववाच्ये 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि णाविष्टवद्भावेन 'प्रियस्थिर—' (२०१६) इत्यादिना प्रादेशे तस्य उद्धौ पुक्ति च 'प्रापि'

इति नामधातुः सम्प्रत्यते । तस्य 'यद्येष्टं नामधातुषु' इति सनि प्राग्वत्त्वित्वादि ।
 उत्तरवार्ये (प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यत्र) तु प्रापि इति ख्यन्ताद्धेतुमश्चित्ति
 द्वितीयश्चिन्मात्रित्य प्रथमश्चोत्तोपे 'प्रापि' इत्येव नामधातुः । तस्यापुत्रक्तन्यायेन
 द्वित्वादि । सिसाधयिषतीत्यादि । आदिपदेन सादिधयिषति । साधयिषति इत्य-
 नयोर्दृश्यम् । 'अन्तिकवाद्यो'रिति साधादेशः । एवं निनेदयिषतीत्यादावपि
 रूपवयमूह्यम् । षत्वं लिति । आदिशावयवत्वाभावात् इण्कोः परत्वेऽपि
 षत्वाभाव इति भावः । यङ् सन्नित्यादि । अत्र मौलिकादयङ् (मू + यङ् =
 वोभूय) । तदन्तात् सन् (वोभूयिस—'लिटिधातोः—' (२१७७) इत्यभ्यासस्य
 द्वित्वनिषेधात्) । तदन्ताश्चि (वोभूयिषति) । तदन्तात्सन् (वोभूयिषयिषति) ।
 एवं यङ्शिजित्यादौ । 'धातोरेकाचः—' (२६२६) इत्याक्तदिशा यङः प्रागेव
 प्रयोगो न्याय्य इति बोध्यमित्यलम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तात्मनेपद प्रकरणम्

दी—। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) ।

आस्ते । श्रेते ।

२६७८ । भावकर्मणोः ॥१३॥१३ ॥

दी—। वभूवे । अनुवभूवे ।

२६८० । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १३॥१४ ।

दी—। क्रियाविनिमये द्योतित्र कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-
लुनीते । अन्यस्य योग्यं लवणं अन्यः करोतोत्यर्थः । 'असोरल्लोपः'
(२४६८)—व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासस्थोः'
—' (२१६१) इति सलोपः । व्यतिसे । 'धि च' (२२४८)
व्यतिध्वे । 'ह एति' (२२५०)—व्यतिहे । व्यत्यसे । व्यतयास्त ।
व्यतिषीत ॥ व्यतिराते । वदतिराते । वप्रतिराते ॥ व्यतिभाते ।
व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिवभे ।

आस्ते—आत्मनेपद due to अनुदात्तेल ; श्रेते—due to ङित्त्व । In
the भाव and कर्मवाच्य, roots take आत्मनेपद terminations. Thus
वभूवे (तेन भाववाच्य) ; and अनुवभूवे (तेन सुखम्—कर्मवाच्य) ।

(But) in the active voice or कर्त्तृवाच्य (too) a root takes
आत्मनेपदी terminations, provided there is the implication of ex-

change of action (or relation etc) e.g. व्यतिलुनीते—or returns the like for like in the matter of cutting off (of paddy etc) on the part of another. व्यतिषाति (वि—अति—अस् + आति)—by अज्ञोप as before and षत्व by 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—' (2572). व्यतिपते—'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258). व्यतिसी—वि—अति—अस् सी ('यासः सी'). व्यतिध्वे—वि—अति—अस्—ध्वे । व्यत्यसे—वि—अति—अस् + लोट् ऐ by 'एन ऐ' (2253). व्यत्यास्त in लङ्—sing. व्यतिषीत—लिट् sing. व्यतिराते etc व्यति—रा (दाने अदादि) + ते etc. 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258).

मित— । अथ पदव्यवस्थां . विवक्षुरात्मनेपदमभिधत्ते—'अनुदात्तङितः—' इत्यादिना । क्रमेषोदाहरणे ।

भावुकर्मणोरिति । 'अनुदात्तङितः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । धातोरिति आधिहृतम् । तेन 'भावे कर्मणि च धातोरात्मनेपदं स्यात्' इत्यर्थः । भावे आह—वभूवे इति । तेनेति शेषः । कर्मणि—अनुवभूवे इति । तेन सुखम् आनन्दोवेति शेषः ।

कर्त्तरीति । पूर्ववदवाप्यनुवृत्तिः । व्यतिहारो विनिमयः । अत आह—क्रिया-विनिमये द्योत्ये' इत्यादि । व्यतिलुनीते इति—लूब् लवणे कौयादिकः । 'प्रादीनां ऋसः' (२५५८) इति ऋसः । 'ई हल्यचोः' (२४६०) इति ईत्वम् । अन्यस्येति—'शूद्रस्य योग्यं शस्यादिलवणं (कुंदनं) ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः' इति तच्चवोधिनी । व्यतिस्ते इति—'धर्मोऽस्थिसत्यं तव राघसोऽयम् अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः' इति भट्टिः । व्यतिषाति इति । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—' (२४०२) इति षत्वम् । व्यत्यसे इति । लोटुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्त इति—लङ्गिरूपम् । व्यतिराते इति—रा दाने इत्यस्य तातांक्तिषु समानमेव रूपम्—'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यनुसारादन्तिमस्यापि पूर्ववत्त्वान् । एवं व्यतिभाति इत्यत्र ।

२६८१ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥१।३।१५॥

दो— । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीना-
सुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः ।
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वार्तिक) ।
संप्रहरन्ते राजानः ।

Roots expressing movement, injury etc do not take आत्मनेपद terminations even if reciprocity of action or कर्मविनिमय is present therein. 'प्रतिषेधे—' etc—(varttika)— 'In the matter or jurisdiction of prohibition, roots like हस् etc should be enlisted.' There being no class of हसादि roots Bhattoji says that roots expressing laughter-like sounds are to be treated as हसादि. Thus व्यतिहसन्ति 'laugh in imitation of others' etc. 'हरतेः—' another varttika meaning 'prohibition of आत्मनेपद will not apply in the case of the root ह. Thus संप्रहरन्ते— 'The Kings strike one another.' Some say that this varttika is suggested by the term 'अर्थ' in the rule as the root ह expresses injury (हिंसा) in connection with उपसर्ग though not by itself.

मित— । न गतीति—पूर्ववदनुवर्तेः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धात् । तेन कर्मव्यतिहारे द्योते गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च आत्मनेपदं नैत्यर्थः । व्यतिघ्नतीति । हो हन्तेरिति कुत्सम् । 'गमहनजनखनघसां लोपः—' इत्युपधालोपः । प्रतिषेधे इति—वार्तिकमिदम् । हसादेर्गणस्यादर्शनादह—हसादय इति । हरतेरिति । वार्तिकान्तरम् । संप्रहरन्त इति । प्रहारस्वयोग्यं प्रहारं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपसर्गयोगामावेऽपि ये धातवो गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेषामेवात्र यहणम् । हरतिस्तूपसर्ग-

वशादेव हिंसार्थक इत्यर्थसहस्रभ्यमितं वार्त्तिकमित्याहुः । अतोऽत्र आत्मनेपद प्रतिषेधो न ।

२३८२ । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥१३।१६॥

दी— । 'परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) ।
इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।

When the terms इतरेतर and अन्योऽन्य stand contiguous, the root does not become आत्मनेपदी even with क्रियाविनिमय । It has to be stated that the root is not आत्मनेपदी also when the word परस्पर stands so. Thus इतरेतरस्य etc.

मित— । इतरेतरेति । 'अनुदात्तङित—' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्त्तते । न गतीत्यतो नेति च । उपसमीपे उच्चारितं पदमुपपदम् । उपपदशब्दस्य प्रत्येकमुपयोगः 'इन्वान्ति श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धते' इति न्यायात् । तेनेतरेतरोपपदादन्वोऽन्वापदाच्च धातोरआत्मनेपदं नेति सूवार्थः । परस्परेति । वार्त्तिक-मित् । अर्थः समानः । तदाह—इत्यरेतरस्येत्यादि ।

२६८३ । निर्विशः ॥१३।१७॥

दी— । निविशते ।

The root विश् preceded by नि is आत्मनेपदी । Thus निविशते ।

मित— । नेरिति । नेति कर्मव्यतिहारे इति च निवृत्तम् । कर्त्तरीति तु वर्त्तते । तेन निपूर्वाद्द्विशीः कर्त्तव्यात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । निविशते इति । नन्वे-वमटाव्यवधानात् नेः परत्वाभावादात्मनेपदं न स्यादिति चेन्न । 'अङ् व्यवाये उप-संख्यानमि'ति वार्त्तिकेण चाल्पसिद्धेरिति 'शदेः शित'इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । नेः किम् ? प्रविशति । 'मधूनि विशन्ति धमराः' ।

२६८४ । परिव्यवेभ्यः क्रियः । १।३।१८॥

दी— । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते ।
अवक्रीणीते ।

The root क्री (क्रीञ् द्रव्यविनिमये) preceded by परि, वि and अव takes आत्मनेपद terminations e.e. परिक्रीणीते etc. We could have आत्मनेपद by the rule 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (2158) as the root क्रीञ् is ञित्. Hence this rule is to direct आत्मनेपद even when the fruition does not accrue to the agent.

मित— । परोति । पूर्ववन्निवृत्त्यनुवृत्ती । अर्थश्च । सुबोपयोगमाह—अकर्त्र-
भिप्रायार्थमिति । अयमर्थः । 'क्रीञ् द्रव्यविनिमये' इति क्रीयादिको धातुः । ततश्च
ञित्त्वात् 'स्वरितञितः—' (२१५८ — १।३।१८) इति कर्तृगामिन्येव फले
आत्मनेपदं स्यादिह तु अकर्तृगामिन्यपिफले इति पूर्वस्माद्भेदः ।

२६८५ । विपराभ्यां जेः ॥१।३।१९॥

दी— । विजयते । पराजयते ।

Eng.—Easy.

मित— । वीति । प्राग्बदर्थः । विजयते इति । सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ।
'विजयतां महाराजः ।' पराजयते इति—स्नायतीति, निरुद्धो भवतीति वार्थः ।
पराजिरोद्धः' इत्यादौ दर्शनात् ।

२६८६ । आङो दोऽनास्यविहरणे ॥१।३।२०॥

दी— । आङ्पूर्वाद् ददातिमुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमाना-
दात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । 'अनास्य—' इति किम ?
मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां
व्याददाति ; पादस्कोटोविपादिकां । नदी कूलं व्याददाति ।

‘पराङ्कर्मकान्न निषेधः’ (वार्तिक),—व्याददते पिपीलिकाः
पतङ्गस्य मुखम् ।

आत्मनेपद (terminations) are attached after the root दा, preceded by आङ् and denoting any sense other than opening the mouth—e.g. विद्याम् etc receives knowledge ; why say ‘अनास्य—’ ? Witness—मुखम् etc ‘opens the mouth’, where दा is परस्मै. despite it is preceded by ‘आ’. Here in the rule the word ‘आस्य’ must not purposely be taken to mean the ‘mouth’ only (of a human being). Hence instances like विपादिकाम्—etc (opens the abscess on the foot), and नदीकूलम् etc—The river rends or eats into the bank—etc are correct. ‘पराङ्—etc’ (vartika)—‘when the root आ+दा has the mouth of a different person for its object, the prohibition ‘अनास्यविहरणे’ as in the above rule does not apply. e. g. व्याददते etc—The ants are opening the mouth of the bird (‘पतङ्गः पक्षितुर्यद्योः’ इत्यमरः) ।

[N. B.—But it should be remembered that if the consequences of the action are intened to affect the agent alone, आ + दा should take the आत्मनेपद even when it means to open the mouth. Compare व्यादते in ‘‘व्यादते विहगपतिः मुखं स्वकीयम्’’ The Garuda opens his own mouth. Thus इत्तिकार under this rule says ‘‘अकर्तृभिप्रायार्थं नारम्भः ।’’]

मिति—। आङ् इति । आङ् + दः + अनास्यविहरणे—(न + आस्यविहरणे) इति ष्हेदः । अत्र ‘दः’ इति दाधातोर्लुप्ताकारस्य पञ्चम्यानिर्देशः । आस्यविहरण-मिति बह्वन्वयादानार्थकं तदाह—आङ् पूर्वादित्यादि । अनास्यविहरणे इति प्रसज्य—प्रतिषेधस्तदाह—‘अनास्य—’ किमिति ? अविवक्षितमिति । औपचारिकमित्यर्थः ।

तेन यथा कथञ्चित् साम्यमादाय अथवापि नेतिभावः । विपादिकामिति—अव
 व्याददाति विकासयतीतिवृत्तिः । नदीकूलमित्यत्र तु भिनत्तीत्यर्थः । पादस्फोट
 इति—अमरवचनमेतत् । 'पराङ्—' इति—वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद्ददातेः
 पराङ्कर्मकात् 'अनास्यविहरणे' इति निषेधो न प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः ।
 अतएवात्र 'व्याददते—' इत्यवात्मनेपदम् । पिपीलिकाः—कर्त्तृपदम् । पतङ्गस्येति
 पक्षिणः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययो'रित्यमरात् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।१।३।२१॥

दी— । चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ।
 आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न, उपसर्गेण समा
 साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति (अनु क्रीडति ?) ।
 तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (४५८) इत्यनोः कर्मप्रवच-
 नीयत्वम् ॥ 'समोऽकूजने' (वार्तिक) । संक्रीडते ।
 कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । 'आगमिः चमायाम्'
 (वार्तिक) । ख्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा
 त्वरिष्ठा इत्यर्थः । 'शिचेर्जिज्ञासायाम्' (वार्तिक) । धनुषि
 शिचते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।
 'आशिषि नाथः' (वार्तिक) । आशिष्येवेति नियमार्थं
 वार्तिकमित्युक्तम्—सर्पिषो नाथते । सर्पिर्म' स्यादित्याशास्त
 इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति ।
 'नाथसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वार्तिक) ।
 गतं प्रकारः । पैलकमश्वानुहरन्ते । मातृकं गावः । पितु-
 र्मातृश्वगतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । 'ताच्छील्ये'
 किम् ? मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजोविकाकुलायकरणेष्विति

वाच्यम्' (वार्तिक) हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् ; इतरे फले ।

The root क्रीड्, preceded by अनु, सम् and परि—and from the (acceptance of) च—preceded by आङ्, becomes आत्मनेपदी e.g. अनुक्रीडते etc. Here अनु is to be taken as the उपसर्ग due to its position along with the उपसर्ग सम्. Thus the root क्रीड् will not be आत्मनेपदी when preceded by the कर्मप्रवचनीय अनु ; e.g. 'माणवकम्—' i.e. plays with (अनु) him. [The वृत्ति here reads अनु along with क्रीडति but as a कर्मप्रवचनीय, it must stand apart from क्रीडति]. The indeclinable 'अनु' is termed कर्मप्रवचनीय by the rule 'द्वितीयाद्ये' (549). 'समः'—This is a varttika—'The root क्रीड्, preceded by सम्, will be आत्मनेपद only when it means other than कृञ्ज—a peculiar sound (crackling) or chirping. Thus 'संक्रीडति चक्रम्'—the wheel crackles. Also संक्रीडन्ति विहगाः—the birds are chirping. 'आगमेः—' (another varttika)—'The root गमि (गम् + शिच्) preceded by आङ् is आत्मने. in the sense of tolerance or waiting e.g.—'आगमयस्व—' i.e. wait a bit please (do not make haste). 'शिक्षेः—' (varttika) the root शिक्ष is आत्मने. when any mention of knowledge is expressed e.g. 'अनुषि i.e. intends to acquire skill in the art of weapons. 'आशिक्षि—' (varttika)—'इत्युक्तम्' i.e. while explaining 'नाद्यं च नाद्यं याच्छ्रोतृतापैश्वर्याशीःषु' under 'शपूर्वा—' (2259), we have said that नाद्य is आत्मने. only when it expresses the sense of आशीः—wish or hope. Thus 'सर्दिषः—'

i.e. he wishes to have clarified butter for himself. Well then how to explain the आत्मने. of नाथ in instances like 'नाथसे किमु—' (in Bharavi XIII, where नाथ is used in the sense of begging याच्ञा) । The answer is that it (नाथसे) should be read as 'नाथसे' ॥ हरते:—' (varttika) to imitate nature. Hence the dictum means 'the root ह is आत्मने. when the imitation or reproduction of the manners of a creature is expressed. Thus पैठकम् etc—Horses imitate or put into practice the manners or gestures of their progenitors and cows those of their mothers. Why 'ताच्छील्ये'—in imitation of nature ? Witness मातुः—where ह is परस्मै as there is no imitation of manners here expressed. 'किरते:—' (varttika) 'The root 'कृ' is आत्मने. when it expresses glee, (collection of) sustenance and the building of nests. Here हृष्ये stands for the matter of हृष्ये and indicates the cause of scattering, whereas the last two e.g. 'procuring provision and building nests, indicate the result of scattering (विक्षेप). Thus it is evident that the root 'कृ विक्षेपे' here stands for the cause and consequence of विक्षेप, its primitive sense.

मित— । क्रीड इति । पूर्वसुवादात् इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तच्छेषं पूरयन्नाह—
चात् (चकारात्) आङ् इति । तेन अनुसंपर्त्याङ्भ्यः परतः क्रीडतेरात्मनेपद-
नित्यर्थः । अनोरिति ; युक्तिमाह—उपसर्गेण समिति । एतच्च 'अनोःकर्मप्रवचनीयात्'
इति वार्तिकान्तरम् । अनुक्रीडतीति । मन्ये लिपिकर—प्रमादादिदं सन्निवेशितम्,
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन पृथगवस्थापनस्यैव औचित्यात् । 'समः—' वार्तिकमिदम् ।
संक्रीडति चक्रमिति । विङ्गाः क्रीडन्तीत्यपि प्रत्यादाहरणम् । 'आगमे:—' इति ।
वार्तिकान्तरम् । मा त्वरिष्ठा इति । त्वरां मा कार्षीरित्यर्थः । अपेक्षस्वेति यावत्,

त्वरतेर्भावादिकाङ् । 'न माङ्योगे' इत्यट् प्रतिषेधः । भाष्ये अन्तस्त्वोदाहृतत्वात्
 अन्तस्त्वोदाहृतम् । शिञ्जेरिति—वार्तिकान्तरम् । तत्र शिञ्जेरिति शकः सनि 'सनि
 मीमा—' इति इस् । अभ्यासलोपः । 'शिञ्ज विद्योपादाने' इति भीवादिकस्य तु न
 यदृशम् । अनुदात्तत्वादेवसिद्धेरित्याहुः । धनुषि इति विषयसप्तमी । तदाह—
 धनुर्विषये इत्यादि । आशिषीति—वार्तिकान्तरम् । इत्याहमिति । 'नाद्यु ६
 नाद्यु ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःसु' इत्यस्यार्थकथनावसरे 'शपूर्वाः—' (२२५८)
 इत्येत्यर्थः । नाद्यसे इति—किराताञ्जुनीयस्यार्थं श्लोकः । तत्र नाद्यसे इति
 याचने इत्यर्थकम् । अतः परलोपदेन भाष्यमितिमत्वा समाधत्ते—नाद्यसे इति ।
 समवृत्तिकत्वादिति भावः । हरतेरिति—वार्तिकान्तरम् । गतशब्दस्यार्थमाह—गतं
 प्रकार इति । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । तेन स्वभावतो गुणनावस्थानतर्ज्जनादि
 प्रकारानुकरणे हरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । ट्टकमिति—पितुः प्राप्तं इत्यम् इत्यर्थः ।
 मादृकं गाव इति । अनुहरन्ते इति वाक्यशेषः । परिशीलयन्तीति । अभ्यस्यन्त्यनु-
 तिष्ठन्ति इत्यर्थः । ताच्छील्यभावे आत्मनेपदं नेत्याह—ताच्छील्यं किमिति ?
 अनुहरतीति ; क्वचिन्मं सादृश्यमात्रं कादार्चित्कमत्र विवक्षितम् न तु सहजम् ।
 किरतेरिति—अत्र विषयाधिकरणे सप्तमीतिमत्वाह—हर्षादय इति । 'कृ विक्षेपे'
 इति तौदादिको धातुस्य च तथाविधायांभावादाह—तत्र हर्ष इति । तेन
 धातुरयमुपसर्गवशादत्र कार्यकारणयोर्वर्तते इत्याह—इतरेफले इति । जीविकाकुलाय-
 करणे कार्यवृत्तिके इत्यर्थः ।

२३८८ । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥६।१।१४२॥

दी— । अपात् किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी
 श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् ? * अपकिरति

ॐ इह तत्त्वबोधिन्याम् 'अपां किरति कुसुमम्' इति पाठो दृश्यते । स
 चापपाठः । उपसर्गयोगाभावेन किरतेस्तस्मिन्सुडविषयत्वेन प्रत्यादाहरणत्वायोगात् ।

कुसुमम्—इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड्
 प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे निष्यते' इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
 'आङि नुप्रच्छयोः' (वार्तिक) —आनुते । आपृच्छते ॥
 'शप उपालम्भे' (वा—) । आक्रोशार्थात् स्वरितेतोऽकर्तृगीऽपि फले
 शपथरूपेऽथे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।

The augment सुट् comes in before the root कृ when it is preceded by the उपसर्ग अप and means scratching or digging with reference to quadrupeds or birds. 'सुडपि—' (varttika)—'It has to be stated that सुट् also takes place—only when 'हर्ष etc—' are meant or referred to. अपकिरति etc —The bull is digging the earth out of glee,—the cock for food and the dog for shelter. Why say 'हर्षादिषु—' in the matter of glee etc? Witness 'अपकिरति—' casts off the flower (the bull, the dog or the cock). Here तड् and सुट् do not appear because neither हर्ष etc, nor आलिखन is referred to. Although तड् or आत्मनेपद was due (to the root) in the matter हर्ष etc only, yet it has been said that तड् will not appear when सुट् is wanting. गजोऽपकिरति—here सुट् and तड् are not used because आलिखन or digging the earth is beyond the nature of an elephant. 'आङि—' (varttika)—The root नु and प्रच्छ् preceded by आङ् are आत्मनेपद; आनुते—the jackal yelps. आपृच्छते—bids farewell (to a friend). 'शप—' (varttika)—The root शप is स्वरितेत् and means 'आक्रोश' to think of incongruities or to disagree, cp. शप् आक्रोशे (श्वादि). Here

it ends in पूनी. Hence Bhattoji says 'आक्रोशार्थात्—etc' i.e. the meaning of the varttika is—'It has to be stated that the root श्प which is स्वरितेत् (उभयपदी) and denotes आक्रोश will have आत्मने. endings in the sense of expressing by swearing even when the fruition does not accrue to the agent. Thus 'कृष्याय—' i.e. discloses by swearing, (her) mind to Krishna.

मित—। अपादिति। अपात् + (चतुष्पात् शकुनिष्) + आलीखने इति ष्छेदः। 'सुट्कात् पूर्वः' (६।१।२३५) इत्यतः सुडिति। 'किरती लवने' (६।१।२४०) इत्यतः किरताविति आनुवर्तते। तत्र पठ्या विपरिणमय्य आह—अपात् किरतेरिति। तद् तु 'किरतेर्हर्षे—' इति वार्तिकेनैवेति श्रियम्। सुठ्-पीति वार्तिकम्—हर्षादिष्वेवेति। आदिपदेन, जीविकाकुलायकरणे याच्चे। अपस्किरते इत्यादीनि हर्षाद्यर्थेषु क्रमेणोदाहरणानि। अपस्किरति कुसुममिति। इषोक्तुक्तुटीवेति शेषः। अतः कुसुमापकिरणस्य हर्षजीविकादिरूपकार्यकारणवृत्तिकत्वाभावात् न तद् नापि सुडिति। स्वयमेवाह—इहेति। नन्वत्र विशिष्य विहितत्वादास्त्रिखने एव तद्सुटीस्ताम् हर्षादिषु तु यथाप्राप्तवार्तिकेण तद्धेवासु किमिह हर्षादिष्वप्यागमविधानेनेत्याशङ्क्य आह—हर्षादिमात्रविवक्षायामिति। नेथ्यत इति। तद्धिति परामुश्र्यते। इत्याहुरिति। अभियुक्ता इत्यर्थः। गजोऽपस्किरतीति। अत्रालीखनस्य गजप्रकृतिविरुद्धत्वेन तद्सुटी न। आलीति—वार्तिकम्। 'आनुते शृगाल' इति भाष्यम्। शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थे इति कैयटः। 'आपृच्छस्व प्रियसखममं तुङ्गमालिङ्गशेख'मिति पूर्वमेवः। साधो, यामीत्यामन्त्रेण सभाजयेत्यर्थः। श्प उपालम्बे इति—वार्तिकम्। उपालम्बस्तिरस्त्रुया। स च गुणदोषकरणरूपेण स्तुतिपूर्वकीनिन्दापूर्वकश्च। यथा—'महाकुलीनस्य भवतः किमिदमुचितम्', यथा वा—'वन्धकीपुत्रस्यतदेवमुचितमेव' इति भागुरिरिति केचित्। अत्र तु शपघपूर्वकं स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति नागेशः। भाष्ये 'शप उपलम्बने' इतिपाठः। तदेव च साधीयइतिनागेशे स्पष्टम्। 'शप

आक्रोशे' इति भीषादिक आक्रोशार्थकः स्वर्णितोऽयं धातुः । पञ्चम्यन्तोऽव ।
तदाह—आक्रोशार्थादित्यादि । भूदौ कर्त्तृगेषु फलेऽयमात्मनेपदी । इह तु न
तथैत्याह—अकर्त्तृगेषु फले इत्यादि । वक्तव्यमित्यर्थः इति । वार्तिकत्वद्योतनाय
इदम् । अतएव 'आक्रोशार्थात्—' इत्यादिव्याख्यानं वृत्त्यनुरोधेन इति नागेशः । कृष्याय
शपते इति । 'द्वाघहनुङ्स्थाशपां शीघ्रमानः' (५७२) इति चतुर्थी । शपथेन
स्वानुरागं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्वरामी'त्यव शपथ-
भावमर्थः न तु स्वाभिप्रायाविस्कारणमिपीति न तद् इति नागेशः । एवं "सत्येन शपापि"
इति स्वप्नवासवदत्ते च सङ्गच्छते ।

२३८८ । समवप्रविभ्यः स्थः ॥१॥३॥२२॥

द्वी— । सन्तिष्ठते । 'स्थाघोरिच्च' (२३८८)—समस्थित ।
समस्थिषाताम् समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ।
'आडः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । 'शब्द' नित्यमा-
तिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

The root स्था coming after the उपसर्गसु सम्, अव, प्र and
वि becomes आत्मनेपदी e.g. संतिष्ठते etc. समस्थिषाताम् etc. by इच्च
and षत्व of सिच्. स्था=तिष्ठ by 'पात्राभास्या—' (2360). 'आडः—
(varttika)—'It has to be said that स्था coming after आ also,
in the sense of promise' or 'admission' is आत्मनेपदी. Thus
'शब्दम्—' i.e. admits permanent existence of words.

नित— । समेति । सम्प्रविपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति ।
पात्राभास्येति तिष्ठादेशः । आड इति—वार्तिकमिदम् । प्रतिज्ञायामिति ।
अभ्युपगमे इत्यर्थः ।

२३८० । प्रकाशनस्थे याख्ययोश्च ॥१॥३॥२३॥

दी—। गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
‘संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः’ । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेना-
श्रयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the root स्या denoting ‘expres-
sion of one’s heart (specially internal desire)’ and ‘having
recourse to one as a connoisseur or arbitrator (critical judge)’.
Thus ‘गोपी—’ i.e. the cow-herdess expresses her heart or
motive to Krishna, and ‘संशय्य—’ (भारवि—III. sl. 14) i.e who,
in cases of doubt, have recourse to Karna and others.

मित—। प्रकाशनेति । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थियो विवादपदनिर्णयता । तिष्ठ-
न्तेऽपिनिर्णेतृत्वेनेति बाहुलकादधिकरणे ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘स्थियोविवाद—
स्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते’ इति मेदिनी । अत तु विवादनिर्णयरूपव्यवसायोऽर्थः ।
आख्या आख्यानम् आविष्करणमित्यर्थः । आख्या-शब्दस्य प्रत्येकयोगः । पूर्वस्वात्
‘स्य’ इति षष्ठान्तमनुवर्तते । तेन प्रकाशनाख्यायां स्थिधाख्यायाञ्च वर्तमाना-
स्तिष्ठतीरात्मनेपमित्यर्थः । कृष्णाय इति । ‘आचक्षुः—’ इति सम्यदानत्वात्तुर्थो ।
संशय्येति—भारवेरयं श्लोकांशः ।

२६८१ । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥१३॥२४॥

दी—। ‘मुक्तावुत्तिष्ठते’ । ‘अनूर्ध्व—’ इति किम् ।
पौठादुत्तिष्ठति । ‘ईहायामिव’—(वार्तिक) । नेह—ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

आत्मनेपद takes place after स्या, following उद्, in the sense
of ‘not-rising,’ e.g. ‘मुक्तौ—’ i.e strives or makes effort for

emancipation. (It is taken from Bharavi XI). Why 'अनूर्ध्व—' in the sense of not-rising. Cp.—'पीठात्—' rises from the seat. 'ईहायामेव—' (varttika) i.e उद् + स्या is आत्मनेपदी in the sense of making effort only. Thus 'शानात्—' a hundred (coins) are raised or realised from the village'.

मित— । उद् इति । अनूर्ध्वकर्मणीति । अनुत्थाने इत्यर्थः । 'स्यः' इत्यनुवर्त्तते । उत्तिष्ठते इति = चेष्टत इत्यर्थः । पीठादित्यासनात् । ईहायामेवेति—वार्तिकम् । ईहा 'कायपरिस्पन्दरूपो व्यापार' इति नागेशः । परिस्पन्दः प्रतिघ्न इच्छापूर्विका चेष्टेत्यर्थः । तेन 'शानात्—' इत्यत्र ऊर्ध्वदेशसंयोगरूपव्यापाराभावेऽपि न तद्ध् । उत्तिष्ठतीति = उत्पद्यत इत्यर्थः । एवम्—'यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्योऽनृपाणां अयि तद्धनम्' इति शाकुन्तली ।

२६८२ । उपान्मन्त्रकरणे ॥१॥२॥२५॥

दी— । आग्नेय्याग्नोध्रमुपतिष्ठते । 'मन्त्रकरणे' किम ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाह्वेवपूजासंगतिकरण—मित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वार्तिक) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्य' स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गायमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतोत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोति इत्यर्थः । पत्न्याः सुध्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वालिसायामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतोत्यर्थः ।

The root स्या coming after उद् takes आत्मने. in the sense of

मन्त्रकरण or praise. Thus 'आग्नेया—' praises (approaches near) a particular fire (आग्नीष) with a Rik or hymn relating to Agni) (आग्नेयी ऋक्). 'भर्तारम्—' approaches (or pleases) her husband with puberty. Thus it is evident that the rule is rather Vedic in character. Hence there runs the varatika—'उपाद्देवपूजा—' It has to be stated that आत्मने. takes place after स्था preceded by उप in senses of worshiping a God, embracing or union etc (संगतिकरण), making friends and leading (to a spot). Thus 'आदित्यम्—' worships the Sun-god. How then are we to defend 'सुत्यम्—' etc, Saraswati adored him (Raghu), fit for praise, with laudatory verses (in Raghu—IV. 6 'परिकल्पितसन्निध्या काले काले च वन्दियु ।' being the first half of the same) where आत्मने. is objectionable on the ground that a king is not a God ? Well say that it is correct on the attribution of godliness or because a king is formed with the part of gods, cp. —

'इन्द्रानिलयमाकर्णामग्नेय वरुणस्य च ।

चन्द्रविश्वयोश्चैव माताभिर्निर्मितो मृपः ॥" Manu—7. 4.

रथिक = having or fighting on a chariot.

पन्थाः—उपतिष्ठते—the road leads to. 'वा निष्ठायाम्—' is a varatika.

मित— । उपादिति । 'समवप्र—' इत्यतः स्य इति वर्तते । उपोऽत्र सामी-
प्यवाची । मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुपतिष्ठतेरात्मनेपदमित्यर्थः ।
यदा 'मन्त्रकरणकेऽर्थे' इत्यादि । आग्नेय्येति—अग्निदेवता अस्याः इत्याग्नेयी ऋक् ।
'अग्नेठक्' (१२३६) इति ठक् । 'टिड्ठा षड्—' इति ङीप् । तथा ऋचा
आग्नीधमग्निविशेषं मरुपविशेषं वा उपतिष्ठते शैतिल्यर्थः । यदा उपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः ।
भर्तारमिति—अत्र मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत् । अत्र 'मन्त्रकरणे' इत्यनेन वैदिक-

विषयमात्रस्याक्षेपादव्याप्तौ वार्तिकसुमन्यस्वति—उपाद्देवपूजति । संगतिकरणसुप-
 गूहणम् मेलनमिति यावत् । नित्यकरणं नित्यीकरणं मैत्रीत्यर्थः । पथिष्विति—स्थान-
 प्रापणे इत्यर्थः । कथं तर्हीति—स्तुत्यमित्यत्र रघुर्वाख्या उपस्थीयते । तस्य च
 नरमात्रत्वेन देवतात्वाभावात् सरस्वत्युपस्थानं न सङ्गच्छते । तदभावाच्च नात्मनेपदमपि ।
 अतः समाधत्ते—देवतात्वारोपादिति । ‘परिकल्पितसावित्र्या काले काले च वन्दिषु’ ।
 इति श्लोकपूर्वाङ्गम् । तेन ‘नूनमयं देवतेव अन्यथा कथमियत्तेज इत्येवं देवतात्व-
 मारोप्य स्तुत्यं स्तुतिद्योग्यं तं (रघुमित्यर्थः) स्तुत्याभिः अर्चोपिताभिः स्तुतिभिः
 स्तवैरुपतस्थे देवताशुद्धा पूजितवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—नृपस्येति ।
 ‘अष्टाभिर्लोकपालानां भावाभिनिर्मितो नृपः’, ‘सुरेन्द्रमावाञ्छितगर्भगीरवात्’ (रघु—
 ३।११) ‘महतीदेवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठती’ति शाश्वत-कालिदास-मन्वाद्युक्तीः ।
 रथिकानिति । ‘रथिको रथिनो रथी’त्यमरः । ‘वा लिप्तयामि’ति—वार्तिकम् ।

२६८३ । अकर्मकाच्च ॥१।२।२६॥

दो— । उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजन-
 काले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

Eng. Easy—This directs आत्मनेपद. when उप + स्था is intran-
 sitive. ‘सन्निहितः—’ presents himself or appears.

मित— । अकर्मकादिति । स्थ इति वर्तते । तथा च भारविः—“आत्मनीन-
 मुपतिष्ठते” (सन्निहितो भवति) । नञिनाद्यस्तु अत्र सङ्गतिकरणे आत्मनेपदमिच्छति
 —(नने ‘आत्मनीनं (वस्तु) जनमुपतिष्ठते’ सङ्गच्छते—इति व्याख्यानिनः) । तद्रभसान् ।
 अन्यत् स्पष्टम् ।

२६८४ । उद्दिभ्यां तपः ॥१।२।२७॥

दो— । ‘अकर्मकात्’ इत्येव । उत्तपते । वितपते ।
 दीप्यते इत्यर्थः । ‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्’ । (वार्तिक) ।

स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषिकम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति—विलापयति वेत्यर्थः । चेतो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the intransitive तद् following उद् and वि । Thus उत्तपते सूर्यः i. e. shines. 'स्वाङ्गकर्म—' (varttika)—It has to be said that उद् + तप् or वि + तप् is आत्मने also when it has any limb (of the speaker himself) for its object e. g. उत्तपते etc. Here by साङ्ग we should not mean the technical one, cp. 'अद्रवम् मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम्—etc', a varttika under 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनान्—' (510), Thus सुवर्णमुत्तपति etc. do not get तङ् ।

मित— । उद्भिभ्यामिति । अकर्मकादित्येवेति । भाष्यादिदम् । 'स्वाङ्गकर्मकाद्येति—' वार्तिकम् । अद्रवमिति । एतदपि वार्तिकान्तरं भाष्यभाषणं वा श्लोकमयम् 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनान्—' (५१०) इत्यत्र निहिष्ठमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतएव 'सुवर्णम्—' । चेतो मैत्रस्येत्यादौ उत्तपतेः परिभाषितस्वाङ्गकर्मसत्त्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मविरहात् तङित्यलम् ।

२६६५ । आङो यमहनः ॥१॥२॥२८॥

दो— । आयच्छते । आहते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारविः । 'आहधुं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्प्रध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समौपमेतेति वा ।

आ + यम् and आ + हन् take आत्मने. only when they are अवकर्मक or have स्वाङ्ग for their objects. 'आहते स्वीयं शिरः' । Instances like 'आजघ्ने—' (भारवि) struck the breast of the odd-eyed god (Siva) and 'आह्वम्—' भट्टि)—'don't strike the scion of the race of Raghu'—are erroneous according to भागवति. Or—we may supply the word प्राप्य—thus विषमविलोचनस्य वचः प्राप्य आजघ्ने and रघूत्तमम् प्राप्य ना आह्वम्—in which cases we then have आ + हन् as intransitive. And it cannot be rejoined that वचः and रघूत्तमम् should have पूमी due to disappearance of प्राप्य by 'ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वार्तिक). For the varttika applies only where the sense of a ल्यबन्त word is evident without the (actual) use of the same whereas here the sense is obscure without it (the ल्यबन्त word). Or—let there be the supply of some such word as भेत्तुम् (to pierce) etc, ending in तुमुन् ; or—lastly we may take the expression समीपमित्य (approach- ing) as understood. Thus विषमविलोचनस्य समीपम् एत्य (स्वीयं) वचः आजघ्ने and रघूत्तमम् एत्य (स्वीयं वचः) ना आह्वम्—meaning struck his own breast (by way of challenge) after approach- ing Shiva, and 'don't strike your own breast after reaching Rama' etc.

मित— । आङ् इति । आयच्छते । दीर्घाकरोतीत्यर्थः । अपेक्षितं पूरयति— अवकर्मकादिति । आजघ्ने इति—आङ् पूर्वाद्धन्ते लिट् । विषमविलोचनः शिवः । वचः— कर्म । अवकर्मकत्वस्वाङ्गकर्मकत्वयोरुभयोरप्यभावात् कथमात्मनेपदमिति प्रश्नः । समाधने—प्राप्योति । वेति । प्रमादस्यापि द्योतनार्थम् । ननु 'प्राप्य' इति ल्यबन्तं पदमध्याहृत्य व्याख्याने 'ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति वार्तिकात् 'वच' इत्यत्र पश्चमी स्यादित्याशङ्क्य

आह—स्यलोपे पञ्चमीतिविति । विनैवेति । अध्याहाराभावे एवेत्यर्थः । तदर्थाव-
गतिरिति—खवन्तपदाद्यंस्त्र बोध इत्यर्थः । यतेति—वाक्ये । तथाच प्रासादात् प्रेषते
इत्यत्र प्रासादमारुह्येति विनापि वाक्यार्थावगमः क्लृप्त एव । अत्र तु न तथेति
भेदः । ततश्च नास्त्यत्र पञ्चमीशब्दा । एवञ्च 'विषमविलोचनस्य वचः प्राप्य आजघ्ने'
इत्यकर्मकत्वादात्मनेपदम् । ननु तथापि हननक्रियां प्रत्यस्तिसकर्मत्वमित्येतदपि न
युक्तमिति मन्वान आह—भेत्तुमित्यादीति । एतत् पूर्वस्यैव परिष्कारणार्थम् । 'विषम-
विलोचनस्य वचः प्राप्य—भेत्तुम् आजघ्ने' । एवञ्च आजघ्ने इत्यत्र तदित्यादि
कर्माकाङ्क्षा नास्त्येव । समाधानान्तरमाह—समीपमेत्येति । 'विषमविलोचनस्य
समीपमेत्य (स्त) वचः आजघ्ने' इत्यन्वय इति भावः । एवञ्च सति मल्ल इव
स्वकीयशूरत्वाविष्कारणार्थमास्फालनमित्यर्थः । अस्मिन् व्याख्यानं स्वाङ्गकर्मकत्वादात्म-
नेपदम् । एवम् आहध्वमित्यत्रापि यथायथमध्याहृत्य व्याख्येयम् । समीपमेत्येति
'आहध्वमित्यत्र कथमपि घटते इति बोध्यम् ।

२६८६ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥२।४।४४॥

दी— । हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु ।
आवधिष्ठ, आवधिषाताम् ।

Eng.—Easy. आवधिष्ट—आ + हन् + लुङ् सिच् त = आ + वध् इस् त
etc.

मित— । आत्मनेपदेष्विति । 'हनो वध लिङि' (२।४।४३) इत्यतो हन इति ।
'लुङि च' (२।४।४३) इत्यतो लुङि इति चानुवर्तते । तदाह—हनोवधादेशो
वेत्यादि । आवधिष्टेति । वधादेशाभावपक्षे आह —

२६८७ । हनः सिच् ॥१।२।१४॥

दी— । कित् स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आह-
साताम् । आहसत ।

The affix सिच् coming after हन् is treated as कित् । आहत etc.—alt. of आवशिष्ट etc. अनुनासिकलोप i. e. by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428), the न of हन् disappears due to कित्त्व of सिच् and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2369).

मित— । हन इति । 'असंयोगान्निट् कित्' (१।२।५) इत्यतः किदित्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—कित् स्यादिति । अनुनासिकलोप इति । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इति लोपः । ऋसादङ्गादिति सिञ्चोलोपः ।

२६८८ । यमो गन्धने ॥१।२।१५॥

दी— । सिच् कित् स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषा-
विष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् ।
आकृष्टवानित्यर्थः ।

Eng.—Easy—परदोषाविष्करणम्—To disclose other's defects. उदायत (उद् + आ—यम् + सिच् त)—म् elides by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) and स् by 'ऋसादङ्गात्' (2369). उदायंस्त—no elision of म् and स् due to want of कित्त्व.

मित— । यम इति । उदायत इति । परदोषानाविरकरोदित्यर्थः । 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति कित्त्वात् मलोपः । 'ऋसादिति—' सिञ्चोलोपः । उदायंस्तेति ।
अवानुनासिकलोपाद्यभावः ।

२६३८८ । समो गमृच्छिभ्याम् ॥१।३।२८॥

दी— । 'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव । समृच्छते ।

Eng.—Easy. समृच्छते—goes.

मित— । सम इति । प्राग्वदात्मनेपदनित्याद्यनुवर्तिः । एवम् समृच्छते ।
अच्छ इति तीदादिकः । गतीन्द्रियादौवर्तते ।

२७०० । वा गमः ॥१२॥१३॥

दी— । गमः परौ भलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।
सङ्गसीष्ट—सङ्गंसीष्ट । समगत—समगंस्त । समृच्छते । समृ-
च्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं सङ्गच्छति । 'विदि
प्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम्'—(वार्तिक) । वित्तेरेव ग्रहणम् ।
संवित्ते । संविदाते ।

A भलादि (having a भल letter at the outset) लिङ् and a
भलादि सिच् coming after the root गम्, become कित् optionally.
Thus सङ्गसीष्ट (भलादि लिङ्—कित्)—सङ्गंसीष्ट (भलादिलिङ्—अकित्),
समगत (भलादि सिच्—कित्) समगंस्त (भलादि सिच्—अकित्). In the
former cases of both लिङ् and सिच् अनुनासिक or म elides by
'अनुदात्तोपदेश—' (242S) and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2369).
समृच्छिष्यते—This is to show that the root is 'सृच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्ति-
भाषेषु' तुदादि and not the substitute 'सृच्छ' of ऋ गतिप्रापणयोः' (भादि).
सङ्गच्छति—because it is सकर्मक । 'विदिप्रच्छि—' varttika—i. e. the
roots विद् (अदादि), प्रच्छ् and स्खृ become आत्मने. in connection
with सम् when intransitive. Thus संवित्ते etc.

मित— । वेति । गम इति प्रमी । 'इको भल्' (१२।८) इत्यसौ भलिति ।
'असंयोगाद्भिद् कित्' (१२।५) इत्यसौ क्तिदिति । 'लिङ्सिचात्मानेपदेषु'
(१२।११) इत्यसौ लिङ्सिचौ इति चानुवर्त्तते । तदाह—गमः पराविति ।
सङ्गसीष्ट—समगंसीष्टेति । लिङ् उदाहरणम् आयं कित्पद्ये । 'अनुदात्तोप-
देश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः उत्तरव किच्चाभावादनुस्वारः । समगत—
समगंस्तेति—सुङ्गि उदाहरणम् । पूर्वव किच्चादनुनासिकलोपादुत्तरं 'ऋसादङ्गात्'

(२३६८) • इति सिजदशेनम् । उत्तरत्र कित्वाभावात्तदुभयविधलोपाभावेन 'मोऽनुस्वार' इत्यनुस्वारः । तत्संयोगेन दीर्घत्वात् सिञ्जलोपाभावः । सम्बुद्धिश्च्यते इति । लुटि उदाहरणम् । 'सृष्टु' इति भ्वादिः सृधातोर्गति—प्रापनार्थकस्य पात्रेति सृच्छादेशस्य न यद्वणं किन्तु तौदादिकस्यैव सृच्छतेर्गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्ति-भाषार्थकस्येति द्योतनार्थम् । सृष्टुच्छतीति । सकर्मकस्वान्न तल् । विदिप्रच्छीति । वार्तिकमिदम् सम्पूर्वादकर्मकाद् विदादेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेत्तेरेवेति—सृग्-विकरणस्यैवेति भावः । व्याख्यानात् । संविन्दे इति । सम्यगजानातीत्यर्थः ।

२७०१ । वेत्तेर्विभाषा ॥७।१।७॥

दी— । वेत्तेः परस्य भ्वादेशेऽस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते—संविदते । समविद्रत—समविदत । सम्प्रच्छते । संस्वरते । 'अतिशुद्धिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । अतीति द्वयो-ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियतेरेवेतुप्रक्तम् । मा समृत । मा समृषा-ताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादिः । इयत्तेस्तु—मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्तेति । समारत । समारिताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । सम्प्रश्यते । 'अकर्मकात्' इत्येव । अतएव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति सुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्वाहारो वा 'इति कथयद्भ्यः' इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति

नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो
यथा—‘हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः’ । ‘उपसर्गादस्य-
तूरह्योर्वेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । ‘अकर्मकात्’ इति
निवृत्तम् । वन्धं निरस्यति—निरस्यते । भस्मूहति—समूहते ।

The augment रुट् takes place optionally (before) अत्, the substitute of भ्, coming after वेत्ति (विट्). Thus संविदते (with रुट् or र्) and संविदते (without रुट्). अत् by ‘आत्मनेपदे-ष्वनतः’ (2258). ‘अतिंशु—’ varttika i. e. च् च् and इश् too, coming after सम् are आत्मनेपदी—सम्भक्ते (भ्वादि)—समते (जुहोव्यादि)—संशृणुते and संपश्यते । [Note in this connection that वृत्तिकार reads the dictums ‘विदिप्रच्छि—’ and ‘अतिंशु—’ along with ‘समोगम्याच्छिभ्याम्’ ; thus ‘समोगम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिंशु विदिभ्यः’ . But Bhashya reads them separately]. Here च् should be taken to belong to both भ्वादि and जुहोव्यादि. But it has been said (i. e. by himself under ‘सतिंशात्प्रतिभ्यश्च’ 2382) that in the matter of अच्, च् is of जुहोव्यादि class only. समत् no guna due to कित्त्व by ‘उथ’ etc—These (up to समार्षत) are लृट् forms of भ्वादि-च्—which gets सिच् only and not अच् also. माच् has been introduced to show the absence of guna due to कित्त्व and the absence of वृद्धि due to the absence of आट् and thus to put forth the distinct form at the exclusion of आट्. Thus समत् etc are nothing but समार्षते etc without आट् and वृद्धि । Similarly मा समरत etc and समारत etc. समार्षते—सम् + आट् च् सिच् त । Here due to subsequence, elision of सिच् by ‘इस्वादङ्गात्’

(2369—8. 2. 27) will take effect prior to वृद्धि by 'आट्य' (269—(6. 1. 90). But it cannot be objected that the elision of सिच् being असिद्ध or invalid by 'पूर्ववासिद्धम्' (8. 2. 1) वृद्धि will come in first and hence bar the application of 'इस्वात्—' and will give 'समाट्' (as Nagesha and Tattwabodhini have). For there runs the varttika 'सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' (see ante). Thus according to Bhattoji समाट् is the correct form with the elision of सिच् । इयतेस्तु i. e. of च् read in जुहोत्यादि । ना समरत—without आट्—but गुण with अङ्, गुण by 'सृद्धशोऽङि—' (2406). समरत—वृद्धि and सिञ्जलोप as before. अध्याहारो वा i. e. the expression may be explained as correct by supplying the word कथयद्वाः thus—'रचांसि इति कथयद्वाः etc' in which case तङ् is right due to अकर्मकत्व of the root. Now, if you enjoin as to the intransitive use of वृञ् and गम् etc which are transitive under the roots but are now intransitive here, we request you to listen to (what we say below):—

A (transitive) verb becomes intransitive—(1) when the root denotes a different sense, when the object rests inherent in the sense of the root, when the object is known to be concomitantly present with the root and when the same (obj.) is not purposely mentioned.

Thus वृद्धति etc. जीवति—lives, i. e. sustains life (प्राणधारणम्—where प्राण is the object of धारण). नृत्यति—dances i. e. moves the limbs (अङ्गविक्षेप). 'मिथः—' rains i. e. pours water which is known to be concomitantly present with pouring

(But Nagesha is against this for which see in the मित—.)
 'हितात् न यः—' (भारवि—1st canto)—'He is a bad master
 who does not pay heed to (the advice of his well-wisher
 —lit. hear salutary advice) etc. Here the object 'सहित'
 or 'his own good' is purposely left out. 'उपसर्गात्—' (varttika)—
 'It has to be expressed that अस्यति (असु जेपने—दिवादि) and
 ऊहि (ऊह वितके भ्वादि) following any उपसर्ग is ^{प्रत्यय} आत्मनेपद । वन् निरस्यति
 etc.—unfastens (loosens) the knot or bandage—सकर्मक because
 the word 'अकर्मकात्' has no further अनुवृत्ति ।

मित । वित्तेरिति । वित्तेरिति पञ्चमी । 'भोऽन्त' (अ१।३) इत्यतो ऋ
 इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' (अ१।४) इत्यतोऽनुवृत्तम् अदिति षट्पा विपरिणम्यते ।
 'शीङी रुट्' (अ१।६) इत्यतो रुडिति चास्ति । तदाह—वित्तेः परस्मैत्यादि ।
 संविदते इति रुट्पक्षे इदम् । 'अर्त्तिशु—' इति वार्तिकमिदम्—सम्पूर्वादेशैः
 श्रुतश्लोकाकर्मकेभ्य आत्मनेपदस्यादित्यर्थः । द्वयोरिति । भौवादिकजौहोत्यादिक-
 योरित्यर्थः । तत्र भ्रादेर्मां समृतेत्यादीनि इत्येतेषु मा समरतेत्यादीनि । मा समृतेति ।
 'उच्य' (२३६८) इति कित्त्वाद् गुणाभावः । 'न माङ्योने' इत्याडभवात् इति ।
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९) इति सिञ्जलोपः । मा समृतेति वयः गुणवृत्तोरभावे रूप-
 प्रदर्शनाद्यम् । तेन समार्षेत्यादि रूपविक्रमं भ्रादेः पञ्चान्तरमिति न मन्तव्यम् ।
 माङ्भवेनैव तेषामधिगमात् । एतत् सिञ्चि रूपप्रदर्शनम् । अङ्गितु मा समरतेत्यादि ।
 तत्राप्येवमेव बोध्यम् । अङ्गविधाविति । 'सर्तिशासार्तिभ्यश्च' (२३८२) इति सूत्रे
 स्वयमेवोक्तमित्याह—इत्युक्तमिति । समार्षेति—सम + आट् ऋ सिञ्चु त इति स्थिते
 'उच्ये'ति कित्त्वाद् गुणाभाव आठ्येति (२६९—३।१।९०) इत्यापेक्षया परत्वात्
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९—८।१।२०) इति सिञ्जलोपः । ततो इति । न च 'पूर्ववा
 सिञ्च'मिति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वादादौ इति । ततो 'ऋसादङ्—' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'समाष्ट'
 इत्येव रूपम् इति वाच्यम् । 'सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वार्त्तिकात् तस्य

निर्वाधत्वात् । ननु चेवम् 'सोऽर्ध्वं च वेदान्—' (भट्टिः) इत्यत्र अर्ध्वं च इति न सिध्यति । तत्राप्राक्करीत्या पूर्वं सिञ्जलोपे पश्चाद् इहो 'अर्ध्वं च' इत्येव हि स्यात् इति चेत् ? न, तत्र 'वाणंदाङ्' बलीय' इति न्यायेन प्रागेव धातोः 'सार्व—' (२१६८) इति गुणं कृते इस्त्वनिवृत्त्या सिञ्जलोपाप्रसक्तिरेवञ्च 'आटथेति' इद्विरपि निर्वाधित्याहुः । 'समाह' इत्येव न्यायमिति नागेशमतं प्रतीयते । तत्त्व-
बोधिनीकारास्त—तथा च 'समाहृत्येव वक्तव्ये 'समाहृति' लिखकप्रमाद इत्याहु-
रिति तयोर्न्ययोरेव विस्तर इत्यलम् । आदेरिति—अधातोरिति शेषः । इयत्ते-
रिति—जुहोत्यादेरित्यर्थः । ना समरतेति । 'अटशोऽडि'— (२४०६) इति
गुणः । अन्यत् प्राग्वत् । समारतेति—इङ्गादि प्राग्वत् । समारन्तेति ।
'समारन्त' समाभीष्टाः सङ्ख्यास्वयुगपागते' इति भट्टिः । अकर्मकादित्येवेति ।
उक्तवार्तिकेन परामर्शः । इत्तिकारस्तु 'समीगस्यच्छिभ्यामि'त्यादि पृथक्त्वा अपठित्वा
'समीगस्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिशुद्धिभिः' इति पपाठ । स त्वपपाठः । भाष्ये एवम्बिध-
पाठादर्शनात् । अकर्मकादिति 'इति कथयद्वाः' इति । 'रचांसीति कथयद्वाः—' इत्येवं
दिशा । तथात्वेऽकर्ममत्वादात्मनेपदं सङ्गच्छत इत्यर्थः । अधात्त्रिति—इनि-गम्यादीनां
सकर्मकाणामप्यकर्मकाधिकारिऽनुप्रवेशितत्वात् प्रथः । समाधानमाह—श्रुत्विति ।
उच्यते मयति शेषः—

धातोरिति । धातोः 'अर्थान्तरे' मूलार्थभिन्ने 'हृत्तेः' वर्तनात् भिन्नार्थ-
प्रकाशनादित्यर्थः, तथा 'धात्वर्थेन' 'कर्मणः' उपसंयङ्गात् तस्मिन्नन्तर्भावादित्यर्थः,
तथा कर्मणः' प्रसिद्धेः क्रियायामुक्तायामेव तत्क्रियासहचरकर्मणोऽनुक्तीऽपि प्रतीय-
मानत्वादित्यर्थः, तथा 'कर्मणः' 'अविवक्षातः' स्पष्टं निहृष्टं विवक्षाभावात् च क्रिया
अकर्मिका भवतीति सान्वयोऽर्थः । कर्मणोदाहरति—वहति भारमित्यादिना ।
वहतीति प्रापयतीत्यर्थः । जीवतीति । प्राणान् धारयतीत्यर्थः । जीव—प्राणधारणे
इति धातुः । नृत्यतीति—अङ्गानि विचिपतीत्यर्थः । नृती अङ्गविचिपे इति धातुः ।
अत्र प्राणाङ्गानां कर्मणां तत्र तत्रोपसंयङ्ग इति भावः । वर्पतीति अत्र वर्षे—
कर्मणो जलस्य क्रियासहगामित्वेन प्रसिद्धेरेवात्तापस्थितिः । नागेशस्त्वर्थं नमन्यते

इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाद् विरच्यते । 'हितात्रयः—' भारवेरयं श्लोकः प्रथमसर्गस्थः—'स किंसखा साधु न शाक्तियोऽधिपम्' इति पूर्वपादः । हिता-दिति—'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमी । संश्रुयते इत्यत्र । अत्र स्वहितमिति कर्मणोविवक्षावशादेवानुक्तिः । 'उपसर्गात्—' इति वार्तिकम् । अमुक्षेपणे इति दिवादिः । ऊहवित्तंके इति आदिः । बन्धमिति—अकर्मकत्वनिवृत्तेरिति ग्रन्थम् । यादौ किञ्ङिति ऊहतेर्ङस्वः स्यादित्याह—

२७०२ । उपसर्गाङ्स्व ऊहतेः ॥ ७।४।२३ ॥

दो— । यादौ किञ्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ।

The ऊ. of ऊह coming after an उपसर्गे is ङस्व when a यकारादि किञ्ङत् follows. Thus 'ब्रह्म—' should hold debate on i.e. ascertain the Supreme soul. यासुट् (आशिषिलिङ्) is कित् ;—समुह्य—' conjecturing about fire. Here ल्यप् is कित् being the substitute of ङाच्, cp. 'समासेऽनङ्पूर्वे क्तौ ल्यप्' (382).

मित्— । उपसर्गादिति । 'अयङ् यि किञ्ङिति' (७।४।२२) इत्यतो 'यि किञ्ङिति' इत्यनुवर्त्तते । तथाहुः यादाविति । समुह्यादिति । वितर्कवेत्—विचारिण निश्चिन्तयादित्यर्थः । अत्र यासुटः कित्त्वादङ्स्वः । समुह्येति—अवाग्निरस्ति न वेति वितर्क इत्यर्थः । 'समासेऽनङ्पूर्वे—' (३३३२) इति ज्ञादीशत्वेन ल्यपः कित्त्वादङ्स्वः । मनी—'व्युह्य योधयेत्' इत्यत्र ङस्वाभावः आप्तं—इव प्रतिभाति, 'अमुह्य गतः' इति-वर्त्ता दर्शनात् ।

२७०३ । निसमुपविभ्यो ह्यः ॥ १।३।३० ॥

दो— । निह्वयते । (एवं संह्वयते । विह्वयते) ।

२७०४ । स्पर्धायामाङ् ॥ १।३।३१ ॥

दो—। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् ? पुत्र-
माह्वयति ।

Krishna challenges (the demon) Chanura (to a combat).

मित—। स्पर्धायामिति । स्पष्टम् । आह्वयते इति । आस्फालनपूर्वकं—
दन्तार्थे प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२७०५ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञः ॥ १।३।३२ ॥

दो—। गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते, सूचयतीत्यर्थः ।
सूचनं हि प्राणवियोगानुकुलत्वाद्धिंसेव । अवक्षेपणं भर्त्-
सनम् । श्येनोवर्त्तिकामुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः । हरि-
मुपकुरुते । सेवते । परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा
प्रवर्त्तते ! एधो—दकस्थोपस्कुरुते, गुणमाधत्ते । गाथाः
प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ।
एषु किम् ? कटं करोति ।

The root कृञ् or कृ with any or no उपसर्ग is आत्मनेपदी in the
senses of गन्धन etc expressed below. The meaning of the terms
is clear from what follows. उत्कुरुते etc. Because सूचन or disclosing
others' defects is injury indeed as it may lead ultimately to death.
वर्त्तिका—a small bird like partridge etc. परदारान् i.e. rashly takes to
adultery. एधोदकस्य—i.e. fuel (एधः) purifies the water (दक), or
read as 'एधोदकस्य'—a समाहार comp. ; in that case the meaning
is—enhances the merit of or purifies both the fuel and the water
i.e. makes one dry and the other sweet scented. शतं प्रकुरुते i.e.

invests or expends a hundred rupees for (the practice of)
virtue or (for the purpose of) religion.

मित—। गन्धनेत्यादि । अकर्तृभिप्राये अवात्मनेपदमिति प्राग्बद्ध बोध्यम् ।
गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्द्धने । अर्द्ध हिंसायामित्युभयतस्तदर्थलाभात् । सूचनं
परदोषाविष्करणम् । भर्तृसनमधिचेपः । वर्तिकांमिति—चुद्रगकुन्तभेदः । साहसिक्ये
उदाहरति । परदारान् इति । अत्र सहसा प्रवर्तनं न प्रकरोतिरर्थः किन्तु
फलितार्थकथनमेव । अन्यथा तेषु (परदारेषु) इति सप्तमीत्वायोगात् । अविचार्यं
प्रवर्तत इत्यर्थः । 'तान् वशीकरोतीत्यर्थः' इति केचित् । सहसा वर्तते साहसिक । 'भोजः
सहोन्मसा—' इति ठक् । तस्य कर्मसाहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।
प्रतिययो गुणाधानम्, अत आह—गुणमाधत्ते इति । एध इति अकारान्त एधस् इति
सकारान्तो वा शब्दः । आद्ये 'अवोदैधीश—' (३१८७) इति निपातितः ।
एधयोदकश्चेति समाहारः । द्वितीये एधांसि च दकं चेति वियहः । 'यधैधांसि
समिद्धोऽधिभक्षसात् कुरुतेऽञ्जुनः' इति श्रीगीता । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं
जीवनीयं दकश्चेति हलायुधः । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधश्चक्रेधस्समित् स्त्रियाम्'
इत्यमरश्च । 'एधान् हुताशन—विधौ स सुनिर्ययाचे' इति रघुप्रयोगश्च । यद्वा—एधः
दकश्चेति ष्हदः । तथात्वे एध इति कर्तृपदम् ।

२७०६ । अधिः प्रसहने ॥१।३।३३॥

दो—। प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । 'षह मर्षणेऽभिभवे
चे'ति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते, क्षमत इत्यर्थः । अभि-
भवतीति वा ।

मित—। अधेरिति । प्रसहने किम् ? अधिकरोति पदम् । आत्मीयं
करोतीत्यर्थः ।

२७०७ । वेः शब्दकर्मणः ॥१।२।३४॥

दी— । स्वरान् विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः
किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

The root वि + कृ is आत्मनेपदी when it has a 'sound' for its object. Thus स्वरान् etc. विकरोति i.e. affects on etc.

मित— । वीरिति । 'शब्दः (कर्म) कर्मकारकं यस्य ततः कृजो विपूर्वादात्मनेपदनित्यर्थः' इति नागेशः । विकरोतीति । अन्यथा करोतीत्यर्थः ।

२७०८ । अकर्मकाच्च ॥१३३५॥

दी— । 'वेः कृज' इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ।

२७०९ । सम्माननोत्सञ्चनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु
नियः ॥१३३६॥

दी— । अत्रोत्सञ्चन—ज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि—शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्चने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । मरणवकमुपनयते । विधिनात्मसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते । ज्ञाने—तत्त्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते, भृतिदानेन स्वसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुक्ते इत्यर्थः ।

The root नी is आत्मनेपदी in the senses of leading one to

respect, throwing up, causing the designation of आचार्य or preceptor, (acquiring) wisdom, payment, repayment and expenditure. Here—throwing up, wisdom, repayment and expenditure are the connotations of नी and the other terms viz, सम्मानन, आचार्यकरण and भृति are प्रयोगोपधि i.e. they are not direct significances of the root (नी) but are inferred or understood from the application of the same (by virtue of the term with which it has been used ; e.g. कर्मकारानुपनयते—makes payment of servants—here as elsewhere, नी means प्रापण or causing to come (to himself) which is possible only by clearing their salaries etc. Thus भृति or payment is not the sense of नी but a mere inference necessary to catch the connotation of the same. Hence Nagesha says मानसबोधविषयः or relating mental conception (i.e. inference). As for example शास्त्रेणयति i.e. leads the pupils to (the understanding of) the ideas expressed in the shastras as a consequence. 'दक्षम्—' throws up the stick. 'माश्वकम्—' i.e. leads him to himself with (proper) ordination (of investment of the sacred thread), for आचार्यत्व or religious preceptorship is assigned to the leader '(उपनेता)' through his teaching (a pupil) after initiation. तत्त्वम्—' i.e. ascertains the nature of the soul or the elements. 'कर्मकारान्—' i.e. makes payment of the servants or leads to himself by payment of salaries. विगणन means repayment or clearance of debts etc. Thus 'करम्—i.e. repaid fined amount to the ktng. 'शतम्—' i.e. expends a hundred on a religious purpose.

मित—। सम्माननेति । नयते जिज्ञात् कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपद-
 सिद्धेऽकर्तृभिप्रायार्थमिदम् । सम्माननादीनामर्थाः मूलतः एव स्युः । वाचा इति ।
 यदा नयतिरूपसर्गवशात् स्वतन्त्रतया वा उत्सङ्गनादीन् चतुरोऽर्थानभिधत्ते तदास्मा-
 दात्मनेपदमित्यर्थः । इतरे प्रयोगोपाधय इति—सम्माननाचार्य्यकरणभृतयस्त्रिसौ न
 धात्वर्थाः किन्तु मानसबोधविषयिष्य इत्यर्थः । अर्थादनुमानवलात् फलितार्थकथनपरा
 इति भावः । प्रयोगः तत्र तत्रार्थे व्यवहार उपाधिभेदको येषां ते इति विग्रहः ।
 शास्त्रे नयते इति—अत्र नयतेरकर्मकत्वम् । तत्र सिद्धान्तमित्यध्याहार्यं व्याख्येय-
 मित्याह—शास्त्रस्य सिद्धान्तमिति । शास्त्रे स्थितमित्यर्थः । अतएव सिद्धान्तपदी-
 पस्थित्यात् शास्त्रे इति सप्तमी, तस्याधारत्वात् । प्रापयतीति । अत्र नयतेः-
 सार्थकत्वमिति भावः । आचार्य्यकरणभृत्योस्तु नयतेः समीपप्रापणार्थकत्वं द्रष्टव्यम् ।
 प्रयोगोपाधित्वं दर्शयति—तेन चेति । सम्पूर्वान्मानयतेर्षिजन्ताद् भावे लुप् ।
 माणवकमिति—अलब्धयज्ञोपवीतं वटुम् । अतोपनयतेरर्थमाह—विधिनेति ।
 उपनयनविधिनेत्यर्थः । ननु तथापि आचार्य्यत्वं नास्ति । तद्धि स्वाध्यायाद्यध्यापनादीषो-
 पजायते इत्याशङ्क्य आह—उपनयनपूर्वकेनेति । तथाच स्मृतिः 'उपनीय तु यः शिष्यं
 वेदमध्यापयेद् गुरुः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्ये प्रचक्षते ॥' इति । कर्मकारानिति ।
 अतोपनयतेर्भृतिं प्रापयतीत्यर्थः । अतएवाह—भृतिदानेनेति । भृतिवर्तनम् ।
 निर्यातनं परिष्करणम् ।

२७१० । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१॥३॥३७॥

दी—। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं
 तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो
 लक्ष्यते । क्रोधं विनयति, अपगमयति । तत्फलस्य चित्त-
 प्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितजितः—' (२१५८) इत्येव सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । तेनेह न—गडुं विनयति । कथं तद्धि

‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

By the word शरीर in the aphorism is meant its limb. Then the rule means that the आत्मनेपद, which is due after नी when the object is present with the agent, takes place only when the object is different from any limbs of the body (and not from the body itself). Though what is diff. from a part of the body is diff. also from the body itself yet Bhattoji also काशिका (तदेकदेशोऽपि शरीरम्—काशिका) replace the term ‘अशरीरे’ in the rule by ‘अशरीरावयवे’ as the instance of more logicalness (P)—For the agent being directly one with or identified with the body itself, the object cannot at the same time be कर्तृस्य yet अशरीरस्य, though it may, to some extent, be कर्तृस्य and अशरीरावयवस्य as the agent is not at once one with the limb but with the limbs taken together. ‘क्रोधम्—’ i.e. pacifies or removes anger. This rule is for restriction—for the consequence of क्रोधापगम or removal of anger being the composure of the mind (चित्तप्रसाद) and thus having rested on the agent we could have आत्मनेपद here by ‘स्वरितञितः—’ (5।58). गङ्गु— a hump which is a part of the body. Thus we may explain, instances like ‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ (भारवि 2।35) as परस्मैपदी provided the the point of the action not accrues to the agent—not otherwise. [But this explanation of Bhattoji is open to objection as the fruit of the action here does accrue to the agent. Nagesha says ‘अन्वेतु विध्यर्थमिदं (सूत्रम्) अकर्तृगोऽपि फले नयन्ति पौरुषमिति तु प्रमाद

इत्याहुः' । This also however, leaves the point unexplained as Nagesha takes the rule to be permissive (विध्यर्थ) and not restrictive (नियमार्थ). Mallinatha's explanation too here seems to be untenable'. Thus we have no other alternative but to say that it is erroneous—according to Bhattoji, Nagesha and others. Haradatta, however, defends the case otherwise saying that नी takes आत्मनेपदौ in the sense of अपगमन cp. 'क्रोधं विनयते' (and that also in con. with the उपसर्ग वि) whereas in this case we have नी in the sense of 'प्रापण' and there is no वि preceding (for more detailed account. see our edition of 'किरात—' 2nd Sl. 35). The full verse is :—

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमद्दूषितायतीम ।

विगणयन्त्यन्ति पौरुषम् विजितक्रोधरथा जिगीषवः॥'

मौपयिकम् = उपाय एव औपयिकम् विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् (i.e. means) ;
The seekers at victory having checked the force of their indignation engage their prowess on a beneficent basis or serviceable plan after considering (so as to attain) considerable achievement of a promising future (पौरुषं शिवमौपयिकं नयन्तीत्यन्वयः) ।

मित— । कर्तृस्थे इति + च + अशरीरे इतिच्छेदः । पूर्वसूत्रान्निय इति वर्तते । तदाह—नियः कर्तृस्थे कर्मणीत्यादि । नियमार्थं सूत्रं तदाह—तत् शरीरावयवभिन्ने एवेति । सूत्रे शरीरशब्देनेति । इत्तिकदप्येवम्—'शरीरं प्राणिकायस्तदेकदेशोऽपि शरीरम्' इति । अयं भावः—सामान्यतस्तावत् शरीरी कर्तृत्वभिधीयते । कर्मणा च कर्तृस्थेन अशरीरेण च भाष्यम् । तत्तु न घटते । कर्तृशरीरयोरेकसम्बन्धेन शरीरस्य कर्तृत्वत्वायोगात् । शरीरावयवानान्तु समवायरूपसम्बन्धविशिष्येण

शरीरत्वाद् यस्य कश्चिदेकस्यावयवस्य शरीराभिधेयत्वं नास्ति । अतः कर्तृस्यत्वं सम्भवतीति । तथाच नागेशः—‘शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्यत्वा-
सम्भवः । अवयवानान्तु संबन्धविशेषेण तत्स्यत्वसम्भवः’ इति । विनयतेरर्थमाह—
अपगमयतीति । अत्र क्रोधः कर्तृस्यः । तेनेह न—‘राजः क्रोधं विनयति.’ । ननु
एव’ क्रोधापनने चित्तप्रसादः फलति । स च कर्त्तारनेवाभिप्रैति । ततश्च
‘खरितञ्जितः— (२१५८) इत्येव सिद्धे विधिरेष व्यर्थः इत्याशङ्क्य आह—तत्-
फलस्येति । क्रोधापगमफलस्येत्यर्थः । समाधानमाह—नियमार्थमिदम् इति—
सुवमिति शेषः । नावात्मनेपदं विधीयते किन्तु नियम्यत एवेति भावः । नियमशोक्तः
प्रागेव । गङ्गुमिति—कुब्जाङ्गविशेषमित्यर्थः । ‘कुब्जो गङ्गुल’ इत्यमरः ।
विनयत्यपगमयति । कथं तर्होति—एतद् व्याख्यानं न सम्यक् । क्रियाफलस्य
कर्त्तृगामित्वविवक्षाया अतिस्फुटत्वात् । नागेशस्तु ‘विध्यर्थं सत्तम्’ इत्युक्त्वा ‘नयन्ति
‘पौरुषमि’ति प्रसाद एवेत्याह । तदपि नातीवरमणीयमित्युपरततमस्काष्ठैः
सुधीभिरेव विभावनीयम् । अत्र महिनाथः “अत्र पौरुषस्य कर्त्तृस्यकर्मत्वेऽपि
उपायस्यातथात्वात् ‘क्रोधं विनयति’ इत्यादिबत् ‘कर्त्तृस्ये चाशरीरे—’ इत्यात्मनेपदं
न भवती”त्याह । तच्चिन्त्यम् । प्रधानकर्मणः एव कर्त्तृस्यकर्मत्व—दर्शनात् । दुर्घटहत्ती
तु “चेरित्यनुवर्तते । तेन ‘विगण्य नयन्ति—’ इत्यत्र न तद्” । तदपि चिन्त्यमेव ।
तादृशानुवृत्तेरन्यैरनभ्युपगतत्वात् मण्डुकपुतिन्यायस्य भाष्यानारूढत्वाच्चेति ‘अभि-
निविश्य’ इति सूत्रे शब्दं नृशिखरे स्पष्टम् । हरदत्तस्तु अपगमार्थकादेव नयतेरात्मने-
पदनियमसुच्चाद् कर्त्तृभिप्रायेऽपि फले इति विचिन्त्या अत्र नयतेः प्रापणार्थकत्वात् भवत्येव
परस्मैपदमिति व्याचक्षते इति । अत्रहरदत्तमतमेव ज्याय इति ब्रूनः । इत्यधिकं
जिज्ञासुभिरस्यत्संस्कृतकिराताञ्जुनीयद्वितीयसर्गे एवंविधस्थले ‘अर्था’ द्रष्टव्येत्यास्तां
तावत् । श्लोकोऽयमाहलव्याख्यायामुद्धृतः । अथमवान्वयसुखेनार्थः—

जिगीषवः (विजयकामाः) विजितक्रोधरयाः (निष्टहोतमर्षवेगाः सन्तः)
गरीयसीम् (प्रवृद्धाम्) अदूषितायतीम् (च) (अगर्हितपरिणाममित्यर्थः ‘आय-
रितरुत्तरकालः स्यादि’त्यमरः) फलनिष्पत्तिम् (फलाधिगमम्) विगण्य (विभाव्य

—धातूनामनेकाद्यत्वात्) पौरुषम् (पुरुषत्वम् शक्तिम्) शिवम् (मङ्गलकरम्)
 औपयिकम् (उपायम्, उपाय एव औपयिकं, विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्) नयन्ति
 (पापघ्नोत्थयं; उपायापायौ विचिन्त्यै व कर्मकुर्वन्तीति तातपर्यम्) ।

२७११ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ १।३।३८ ॥

दी— । वृत्तिरप्रतिवन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः, न
 प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते
 उत्सहते । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि, स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

Eng.—Easy. वृत्ति—without stoppage or obstruction. सर्ग
 —to make effort. तायन—to accumulate or increase.

मित । वृत्तीति—स्पष्टं मूलं । अप्रतिवन्धो बाधाभावः । तायनं वृद्धिः ।
 तायु सन्तानपालयोः ।

२७१२ । उपपराभ्याम् ॥ १।३।३९ ॥

दी— । वृत्त्यादिष्वभ्यामिव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्वात् ।
 उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ।

The rule is restrictive. If in the senses of वृत्ति etc क्रम
 is आत्मनेपद due to the precedence of any उपसर्ग then it is so
 only if उप and परा precede and no other.

मित— । उपेति । 'वृत्तिसर्ग—' इति वर्त्तते । वृत्तीत्येव सिद्धिर्नियमार्थ-
 मिदमित्याह—वृत्त्यादिष्वभ्यामिवेति परतः क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः ।

२७१३ । आङ् उदुगमने ॥ १।३।४० ॥

दी— । आक्रमते सूर्यः, उदयते इत्यर्थः । 'ज्योति-
 रुदुगमने इति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । नेह—आक्रामति
 धूमो हर्म्यतलात् ।

क्रम coming after आङ् is आत्मनेपद in the sense of rising. 'ज्योतिः—' (varttika), आक्रामति because धूम (smoke) is not a luminary.

मित—। आङ् इति । उदगमने ऊर्ध्वगमने । स्पष्टम् ।

२७१४ । वेः पादविहरणे ॥ २।३।४१ ॥

दी—। साधु विक्रमते वाजी । 'पादविहरणे' किम् ? विक्रामति सन्धिः—द्विधा भवति, स्फुटतोत्यर्थः ।

वि + क्रम is आत्मनेपदी in the sense of 'trotting.' विक्रामति—splits into two, parts asunder etc.

मितं—। वेरिति । यद्यपि अनुपसर्गपूर्वस्यैव क्रमेणकार्थेऽवृत्तिस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिरिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु धातुपाठार्थस्य पाणिनीतरप्रणीतत्वादेवमुपन्यासः । यद्वाङ्विक्रमे एवात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थमेवमुक्तम् ।

२७१५ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।३।५२ ॥

दी—। समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्द्वादित्वात् पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । 'समर्थाभ्याम्' किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ।

Here समर्थ means similarity in sense (समः अर्थः ययोस्ती)—पररूप (अकार) predominates due to शकन्द्वादि । In सम + अर्थ ('शकन्द्वादिषु पररूपं वाच्यम्'—वार्तिक) । And they (प्र + क्रम and उप + क्रम) bear similarity in the sense of commencement i.e when both of these mean—to commence.

प्रोपाभ्यामिति । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । समः अर्थोययोस्ती समर्थाविति
विग्रहः । नन्वेवं समार्थाविति स्यादित्यत आह—शकन्ध्वादित्वादिति । ‘शक-
न्धादिषु पररूपं वाच्यम्’ इति वार्तिकोक्तशकन्धादीनां परिगणितत्वेऽपि एतदुक्तार्थे
नेयमिति भावः । प्रारम्भे इति स्पष्टम् ।

२७१६ । अनुपसर्गाद्वा ॥ १।३।४३ ॥

दी— । क्रामति—क्रमते । अप्राप्तविभाषियम् । वृत्तप्रादौ
तु नित्यमेव ।

अप्राप्तविभाषा—i.e. आत्मनेपद being never enjoined to क्रम used
itself it is here अप्राप्तविभाषा or option of what was never enjoined.
And आत्मनेपदी in ‘वृत्तिसर्ग—’ (2711) is नित्य or obligatory by
पूर्वविप्रतिषेधः ।

मित— । अन्विति । अप्राप्तविभाषियमिति । उपसर्गपूर्वादिषु क्रम आत्मनेपदं
विहितं नन्वनुपसर्गात् अतोऽत्राप्राप्तमात्मनेपदं विभाष्यते विकल्प्यते । ‘वृत्तिसर्ग—’
(२७११) इत्यत्र तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवात्मनेपदमित्याह—वृत्त्यादाविति ।

२७१७ । अपह्नवे ज्ञः ॥ १।३।४४ ॥

दी— । शतमपजानीते । अपह्नपतीत्यर्थः ।

मित— । अपह्नवोऽपह्नुतिरपलाप (denial) इत्यर्थः । भावेऽप् ।

२७१८ । अकर्मकाच्च ॥ १।३।४५ ॥

दी— । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

सर्पिषा—i.e. begins with ghee as a means.

मित— । अकर्मकादिति । ‘अनुपसर्गाञ्ज्ञः’ (२७४३) इत्येव सिद्धे

सोपसर्गार्थमिदम् । अतएव सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसिद्धिः । अत्र जानातिः प्रवृत्तिरर्थः, इत्याह—प्रवर्तत इति । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (६१२) इति तृतीयार्थे षष्ठी ।

२७१८ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१॥३॥४॥

दी— । शतं सञ्जानीते, अवेचते इत्यर्थः । शतं प्रतिजातीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इति प्राप्तिरपि वाध्यते—मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

आत्मनेपदी takes place after चा coming after सम् and प्रति in a sense other than 'anxious remembrance or thought' (आध्यान) । 'शतम्—' i.e. looks for hundred, 'शतं प्रति—' i.e. promises hundred. The योग or rule here is to be divided and अनाध्याने is to be separated so as to form two rules ; thus 'संप्रतिभ्याम्' and 'अनाध्याने' of which the latter will not only regulate the former but also bar the आत्मनेपदी due by 'अकर्मकाच्च' (2718) on the score of this योगविभाग e.g. मातरं संजानाति and मातुः संजानाति (anxiously remembers). Without this योगविभाग we would have मातुः संजानीते by 'अकर्मकाच्च' । मातुः is षष्ठी by कर्मणः शेषत्वविवक्षा—intention of speaking of शेषत्व of कर्म i.e. by 'अधीगर्थदेयशां कर्मणि' । (613). [Note also that the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' will not apply here due to the योगविभागसामर्थ्यं ।] .

नित— । संप्रतिभ्यामिति । 'उत्पृष्ठापूर्वकं खरणमाध्यानम्' इति नागेशः । इति योगो विभज्यते इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । 'अनाध्याने'

इत्यपरः । एवञ्च संप्रतिभ्यामिति नियम्यते । संप्रतिभ्यां परमात्मनेपदं प्राप्तं तदनाध्यानि-
 एव स्यादिति । तेनोऽवन । मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । नन्वेवं कृतैऽपि
 योगविभागे संप्रतिभ्याम् जानातिर्यदा अकर्मकत्वं तदा—‘अकर्मकाच्च’ (२७१८)
 इत्येतेन आत्मनेपदं भवत्येव । ‘अनन्तरस्य विधिवी प्रतिषेधो वेति न्यायिन हि
 संप्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्तो न तु तदुत्तरस्याकर्मकार्येत्यस्यापीत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 तत्सामर्थ्यादिति । योगविभागस्यैव सिद्धार्थत्वादेवम् एव सामर्थ्यमिति भावः ।
 मातुरित्यत्र षष्ठीविभक्तिं व्याचष्टे कर्मण इति—‘षष्ठी शेषे’ (२३।५०) इत्यतः
 शेषे इत्यनुर्वच्य ‘अधीगर्थद्वेषां—’ (२।३।५२) इत्यत्र ‘कर्मणि शेषे षष्ठी स्या’दिति
 व्याख्यानादिति भावः ।

२७२० । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमतुरपमन्त्रणेषु वदः
 ॥१।३।४७॥

दो— । उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगो-
 पाधयः । शास्त्रे वदते । भाममानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा
 उपसान्तुनम् । भृत्यानुपवदते, सान्तुयतीत्यर्थः । ज्ञाने—शास्त्रे
 वदते । यत्ने—क्षेत्रे वदते । विमतौ—क्षेत्रे विवदन्ते । उप-
 मन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थः ।

The root वद is आत्मनेपदी signifying expressed or implied illumination or praise (भासन), pacification (उपसम्भाषा), clear con-
 ception (ज्ञान), effort or energy (यत्न), disagreement (विमति),
 and prayer in private (उपमन्त्रण). उपसम्भाषा and उप-
 मन्त्रण are direct denotations of the root and others indirect
 i.e they are adduced as helps in bringing out the sense
 (with some other extra words). Thus शास्त्रे—i.e. (being
 praised) explains energetically. ‘शास्त्रे—’ i.e. (obtaining

proficiency in sastras)—speaks of them. चेत्वे—i.e, shows energy (speaking highly) about lands. चेत्वे विवदन्ते—i.e speak in various ways due to disagreement. प्रार्थयन्ते—as परदारानुपवदन्ते i. e. requests them to satisfy an evil intention i.e. seduces them.

मित—। भासनेति । भासनं दीप्तिरुत्साहोद्दीपनमित्यर्थः । तेनेटं न धात्वर्थः किन्तु फलितार्थकथनमेव । एवं ज्ञानयत्रविमतिषु । उपसन्भाषोपमन्वणे तु धात्वर्थविव । तदाह—उपसन्भाषामन्वण इति । प्रयोगोपाधय इति—उक्तं ब्राह्म । भासमान इति—शिष्यावधानसम्प्रतिभ्यामुद्दीपितोत्साहः शास्त्रीयपदार्थान् प्रकुरुत इत्यर्थः । ज्ञानं सन्वयगवबोधः । वदन्ते इति—मप्यगवबुध्य ब्रवीतीत्यर्थः । 'जानाति वदितुमित्यर्थ' इति इतिक्तत् । यत्र 'उत्साहः' । चेत्वे इति । 'तद्विषय-मुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः' । विलतिर्भेदः । विवदन्ते इति । नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । उपमन्वणमुपच्छन्दनमिति । कुलभाष्यामुपवदन्ते । रहस्यरूपेण स्वच्छन्द-माविष्करोतीत्यर्थः ।

२७२१ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१३॥४८॥

दी—। मनुष्याणां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ।

आत्मनेपद takes place after वद् when a joint speech of mankind is meant.

मित—। व्यक्तवाचामिति । वद् इति वर्त्तते । व्यक्ता विष्यटा वाग्येषां ते इति व्यक्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सहोच्चारणम् । अव्यक्तवाचां समुच्चारणे तु नेत्याह—सम्प्रवदन्ति खगा इति । व्यक्तवाचामपि समुच्चारणाभावे नेष्यते । ब्राह्मणो वदति ।

२७२२ । अनोरमर्मकात् ॥१।३।४८॥

दी— । व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाहदेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । 'अकर्मकात्' किम् ? उक्तमनुवदति । 'व्यक्तवाचाम्' किम् ? अनुवदतिवीणा ।

आत्मनेपद takes place after वद् preceded by अनु when the speech comes from a human being. Thus 'अनुवदते—' i. e. Katha speaks as Kalapa does. Here अनु implies similarity. उक्तम् etc—reproduces what is uttered. Here उक्त is obj.—hence वद् is परस्मैपदी ।

मित— । अनोरिति । वद् इति वर्तते । व्यक्तवाचामिति च । तदाह— व्यक्तवाग्बिषयादिति । अनुवदत इति । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो ब्रवीति तथा कठ इत्यर्थः । 'तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । 'शेदे' इति केषित् । उक्तमिति—अत उक्तमिति कर्म ।

२७२३ । विभाषा विप्रलापे ॥१।३।५०॥

दी— । विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

(N. B.—'युगपत् परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः' इति नागेशः ।)

२७२४ । अवाद्ग्नः ॥१।३।५१॥

दी— । अवगिरते । 'शृणातिस्त्ववपूर्वीं न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् ।

N.B.—भाष्य says that शृणाति i.e. गृक्यादि (गृ, १४२६ शब्दे) is not

used along with अव preceding—whence it appears that by 'यः'—गृ, २४१२ निगरणे of तुदादि class is meant here.

मित—अवादिति । इति भाष्यमिति । तेन गृशब्दे इति क्लृयादिकस्य न ग्रहणं किन्तु गृ निगरणे इति तौदादिकस्यैव । ऋत इदित्तीत्वम् । रपरत्वम् । शप्रत्ययस्य लिच्चादृगुणाभावः ।

२७२५ । समः प्रतिज्ञानि ॥१॥२॥५२॥

दी— । शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञानि किम् ? सङ्गिरति आसम् ।

(N. B.—'य' इति वर्त्तते । संपूर्वात् गिरतेः प्रतिज्ञानि वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्) ।

२७२६ । उदञ्चरः सकर्मकात् ॥१॥३॥५३॥

दी— । धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । 'सकर्मकात्' किम् । वाप्यमुच्चरति । उपरिष्ठादुगच्छतीत्यर्थः ।

'धर्मम्—' etc i.e. transgresses. 'वाप्यम्—' etc i.e. rises upward.

मित— । उदञ्चर इति । उत्पूर्वात् सकर्मकात् चरतेः प्राग् चदित्यर्थः ।

२७२७ । समस्तृतीयायुक्तात् ॥१॥३॥५४॥

दी— । रथेन सञ्चरते ।

चर, preceded by सम् and having contiguity with a तृतीयान्त word, takes आत्मनेपद. Thus रथेन etc travels with (or by) chariot.

मित— । सम इति । तृतीयान्तपदसमभिव्याहारोच्चारितात् सम्पूर्वाच्चरतेः प्रागवत् । तृतीयेति किम् । 'उभौ लोकौ सञ्चरसीमन्वामुद्य लोकम्' इति भाष्यम् ।

२७२८ । दाणञ्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥१।३।५५॥

दी— । सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् सा च
तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः
इति षष्ठी— । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन
समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

What is stated (that is चात्मनेपद) is directed to सम् + दाण्
used along with a तृतीयान्त base—provided that तृतीया (instru-
mental) conveys the sense of चतुर्थी (dative). As 'दास्या
—' i.e. (an amorous person) gives much money to the
maid-servant. (To further explain this rule we are to take) 'समः'
occurring in the previous rule as ending in षष्ठी so that
both the rules will take effect even when सम् and चर् etc are in-
tervened by any other उपसर्ग. Thus रथेन—etc.

मित— । दाण्येति । चर इति वर्तते । 'समः—' इति सूत्रञ्च । सिति
तृतीया परान्त्वयते । तदाह—सम्पूर्वादित्यादि । काशिकायान्तु 'अशिष्टव्यवहारे
—' इति वार्तिकमत्र योजयित्वा व्याख्यातम् । दास्येति । कामुकः सन् दास्ये
बहु ददातीत्यर्थः । 'पात्रा—' (२३६०) इति यच्छादेशः । चतुर्थ्यर्थे किम् ?
पाणिना संप्रयच्छति । इति षष्ठीति—विशेषणे षष्ठीति काशिका । तेनेति—
षष्ठीसमाश्रयणेनेत्यर्थः । पञ्चम्याश्रयणे हि 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति न्यायात् सम
श्रुत्यादव्यवहितपरिण चरतिना भवितव्यम् । षष्ठ्याश्रयणे तु पौर्वापर्यत्वमेव प्रयोजनं
नत्वव्यवहितपरत्वमिति भावः । अतएव समुदाचरते संप्रयच्छते इत्यादौ एकत्र
उदाङ्भावधानादन्यत्र प्रव्यवधानात्त नात्मनेपदनिषेधः । सूत्रद्वयमिति—'समः—'
इति पूर्वसूत्रापेक्षया इदमपि ।

३७२८ । उपाद्यमः स्वकरणे ॥१३।५६॥

दी— । स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

स्वकरण means स्वीकार i.e. acceptance of a wife.

मित— । स्वकरणं स्वीकार इति । भार्यास्वीकार इत्यर्थः । स्वकार इत्य-
ग्रतपन्नं प्रातिपदिकम् । अतएव स्वकरण इत्यव चिनास्तीति ज्ञेयम् । भद्रिस्त
स्वीकारमात्रे प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त महास्त्राणि' इति ।

२७३० । विभाषोपयमने ॥१३।१६॥

दी— । यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत—
उपायंस्त वा । उदबोद्धेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ।

सिच् is optionally कित् coming after यम् signifying marriage.
Thus 'रामः—' Rama married Sita. उपायत—उप + यम् + सिच् (लुङ्)
त—here म् elides due to कित्त्व of सिच् by 'अनुदात्तोपदेश—' (242S)
and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (235⁹). The alt. form is by
अनुस्वार etc—(see ante). But if the उपयम or marriage is con-
nected with गन्धन or injury i.e. in the sense of 'राक्षसविवाह,' etc
whereof injury is the main characteristic, the सिच् after उप + यम्
is unavoidably (नित्य) कित् by पूर्वविप्रतिषेध i.e. by the former rule—
यमो गन्धने (2698—1. 2. 15). Thus—उपायत ऋषो रुक्मिणीम् ।

मित— । विभाषेति । 'यमः गन्धने' (१।२।१५) इत्यतो यम इति, 'इमः
सिच्' (१।२।१४) इत्यतः सिजिति, 'असंयोगाङ्गिट् कित्' (१।२।५) इत्यतः कित् इति
चानुवर्तते । तदाह—यमः सिजित्वाटि । उपायतेति । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश—'
इत्यनुनासिकलोपः । 'ऋसादङ्गात्' (२३५८) इति सिज्लोपश्च । उत्तरव

अस्वाभावेन सिज्लोपविरहः । गन्धनाङ्ग इति । गन्धनः सूचनं
 (छिंसा) अङ्ग' यस्य तथाभूते उपाद् यमी इत्यर्थः । राक्षसविवाहे इति
 यावत्, ततैव छिंसाया अपरिहार्यत्वादिति भावः । तथाच स्मृतिः— 'इत्वा भित्त्वा च
 शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत्, स राक्षसो विवाहः—' इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
 'यमो गन्धने' (२६८८—१।३।१४) इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च उपायतार्जुनः
 सुभद्रानित्यादुदाहरणम् ।

२७३१ । ज्ञाशुस्मृहृशां सनः ॥१।३।५७॥

दी— । सन्नन्तानामेषां प्रागवत् । धर्मं जिज्ञासते ।
 शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ।

Here 'सनः' stands for 'सन्नन्तानां' in view of 'ज्ञाशु—' by
 तदन्तविधि ।

मित— । ज्ञेति । सन इति तदन्ते लाचणिकम् । तदाह—सन्नन्तानामिति ।
 'अपह्रुवेज्ञः' (२७१३), 'अकर्मकाञ्च' (२७१८), 'संप्रतिभ्याम्—' (२७१९)
 इत्यादिभिस्त्रिभिः सूत्रैः 'अतिशुद्धशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (२७०१) इति वार्तिकेन च
 ज्ञाशुहृशिभ्य आत्मनेपदविधानात् 'पूर्ववत् सनः' (२७३४) इत्येव सिद्धेऽपह्रुवाद्य-
 भावेऽपि यथा स्वादित्येवमर्थे सूत्रम् । अरतेस्त्वप्राप्तात्मनेपदविधानार्थम् ।

२७३२ । नानोर्ज्ञः ॥१।३।५८॥

दी— । पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः ।
 'अनन्तरस्य—' (परि—६२) इति न्यायात् । तेनेह न ।
 सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्
 सनः' (२७३४) इति तद्ध । 'अकर्मकाञ्च' (२७१८) इति
 केवलादुविधानात् ।

This prohibition refers to the former rule ('ज्ञातु—') by the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा—' An enjoining or prohibiting rule enjoins or prohibits that (rule) which is nearest to it—and not to 'अकर्मकाच्च' । Thus here we cannot have परस्मै, in 'सर्विधी—' i.e wishes to fall to food with ghee. Here we have तङ् or आत्मने by 'पूर्ववत्—' (2734) due to the injunction of तङ् to ज्ञा bereft of सन्, by 'अकर्मकाच्च' ।

नित— । नेति । न + अनोः + ज इतिच्छेदः । अनन्तरस्येति । एवञ्च 'अकर्मकाच्च' त्वस्यान्तरितत्वात्प्रतिषेधः । अत आह—नेति । सकर्मकस्यैव निषेधादिति भावः । पूर्ववदिति । अयंभाव । 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इत्यनेन सन्प्रत्ययविहीना—देव जानातेरात्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्ववत्—' (२७३४) इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति ।

२७३३ । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥१३॥५८॥

दो— । आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात् स्यादेव । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते । 'शदेः शितः' (२३६१), 'स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (२५३८) (इति ?) व्याख्यातम् ।

What is said i.e. आत्मनेपद is not enjoined after the सन्नन्त (ending in सन्) श्रु coming after प्रति and आङ्—प्रतिशुश्रूषति etc i. e wishes to promise. But when प्रति ceases to be an उपसर्ग and is used as a कर्मप्रवचनीय, श्रु must have आत्मने. Thus 'देवदत्तं प्रति—' i.e wishes to promise to or stands security on behalf of Devadatta. 'शदेः शितः—' etc i.e these two rules which fall under आत्मनेपद-प्रकरण have already been explained.

मित— । प्रतीति । सन् इति वर्त्तते । तदाह—आभ्यांसन्नन्तादिति । कर्म-
प्रवचनीयादिति । 'लघुत्वेत्य' इति यदा 'प्रति' कर्मप्रवचनीयस्तदास्य क्रियायोगाभावेन
तद्व्योतकत्वाभावान्नोक्तनियमः सम्भवति । उपसर्गवलादेव तदर्थमिदं । कर्मप्रवच-
नीयानां सम्बन्धभावभेदकत्वात्, तथाचोक्तं भर्तृहरिणा— 'क्रियाया व्योतकीनायं
संबन्धस्य तु भेदकः ॥' इति । व्याख्यातमिति । आत्मनेपदोऽयं सूत्रद्वयमेतदन्यत्र
(पूर्वमेव) व्याख्यातमित्यर्थः ।

२७२४ । पूर्ववत् सनः ॥१॥३॥६२॥

दी— । सनः पूर्वी यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं
स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविचते । 'पूर्ववत्'
किम् ? बुभूषति । 'शदेः—' (२३६२), (२५३८) इति
सूत्रद्वये 'सो न' इतुप्रनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न—
शिशत्सति । सुभूषति । 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य'
(२२४०)—एधांचक्रे ।

आत्मनेपद is enjoined in the same manner after a root
ending in सन् as it (आत्मनेपद) was done after it (the
root) before सन् was added to (the root). निविविचते—
—आत्मने comes in by 'नेदिशः' (2687) and by this rule.
But शिशत्सति etc., however, will have परस्मै, due to the
explanation in two different ways of the rules 'शदेः—'
(1. 3. 60) and 'निवृत्तेः—' (1. 3. 61) viz—(1) शद् will have
तद् in the matter of श-eliding affixes only (2) but not
when सन् follows, and (1) सृ will have तद् in con. with
शित् affixes and in सृङ् and सिङ् only (2) but not when सन्
follows. 'आम्प्रत्ययवत्—' (1. 3. 63) is explained.

मित— । पूर्ववदिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्—' (१७०८) इति षतिप्रत्ययः ।
सन इति तदव्यस्य रहणम् । तदाह—सनः पूर्वं यो धातुरित्यादि । निविचिचत
इति—'निविंशः' इति आत्मनेपदे सिद्धे 'पूर्ववत्—' इति सन्नन्ताच्चङ् । ननु
'शदेः—' (१।३।६०) इत्यनेन शदेः, नियतेः—' (१।३।६१) इत्यनेन नियते—
आत्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्व—' इति सन्नन्तयोरप्यनयोरात्मनेपदित्वनियमात्
शिशत्सति, 'सुमूर्षति' इति कथमित्याशङ्क्याह—वाक्यभेदेनेति । द्विविध-वाक्ये-
नेत्यर्थः । तथा च (१) 'शिशुभाविनो शदेः (१) शित्प्रकृतिभूतात्तया लुङ्लिङ्प्रकृति
भूतान्म्रियतेआत्मनेपदं स्वादित्येकं वाक्यम् । ततो 'ज्ञाय—' (१।३।५७) इत्यतः
सनः इति, 'नानोशः' (१।३।५८) इत्यतो नेति चानुवर्त्तशर्दिम्रियतेय सन्नन्ता-
न्नात्मनेपदमित्यपरम् । 'आमप्रत्ययवत्—' इति व्याख्यातं प्राक् ।

२७३५ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥१।३।६४॥

दी— । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति
वक्तव्यम्' (वातिक) । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । 'अयज्ञपात्रेषु'
किम् ? इन्द्र' न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

युज् preceded by प्र and उप takes तङ् in the matter of
(expressing) pots not relating to sacrifice. 'स्वराद्यन्त—' varttika
—i.e. after such उपसर्गs as must be led and followed by a स्वर
(vowel). Thus 'इन्द्रम्—' places the (sacrificial) pots
having hollows below (न्यञ्चि) by two (इन्द्रम्).

मित— । प्रोपाभ्यामिति । स्वराद्यन्त इति वार्त्तिकम् । स्वरः अच् आदावन्ते
च यस्य तथाभूतादुपसर्गादित्यर्थः । इन्द्रमिति = द्विशः । न्यञ्चि न्यग्भूतानि
'अधीविलानि' इत्यर्थः ।

२७३६ । समः क्षुवः ॥१।३।६५॥

दी— । संक्षुते (तोक्षणीकरोतीत्यर्थः) शस्त्रम् ।

२७३७ । भुजोऽनवने ॥१३॥६६॥

दी— । ओदनं भुक्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्' । 'बृद्धो जनो दुःखशतानि भुक्ते'—इह उपभोगो भुजेरर्थः । 'अनवने' किम् । महीं भुनक्ति ।

मित— । भुज इति । अवनं रक्षणं (protection). केवलामिव सकलामेवेत्यर्थः—इत्येवकारो भिन्नक्रमः । इहेति—उभयवैवेत्यर्थः । भुज पालनाभ्यवहारयो-रिति सञ्चोऽपि धातूनामनेकार्थत्वादित्यर्थः । भुनक्तीति—भवति पालयतीत्यर्थः ।

२७३८ । णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाध्याने ॥१३॥६६॥

दी— । ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत्प्रान्ते-
नोच्यते । अणौ यत् कर्मकारकं स चेत्सौ कर्ता स्यान्नत्वाध्याने ।
'णिवञ्च' (२५३४) इति सिद्धेऽकत्रभिप्रायार्थमिदम् ।
कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (२२४४) इति विकल्पे
'अणावकर्मकात्—' (२७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्
प्राप्ते 'पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते' । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थ-
क्रियास्योदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुष-
ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागी—पश्यति भवः ।
विषयो भवतोत्यर्थः । ततो हेतुमस्मिन्—दर्शयन्ति भवं
भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्णार्थस्याविवक्षायां—दर्शयते भवः ।
इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्यां तुल्योऽर्थः । तत्र
तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य

नौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तड् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युपदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तोत्यर्थः । तत आरोहयति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । अरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपासिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रंरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूताभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युपदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीकक्षायां न तड् । समानक्रियात्वाभावासिजर्थस्याधिक्यात् । 'अनाध्याने' किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः ; उत्करुणापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ 'भीस्मरोर्हेतुभये' (२५६४) (इति ?) व्याख्यातम् ।

EXPLANATION OF THE RULE

The rule is a compound sentence consisting of four clauses viz, (i) 'णेः'—a छन्त root takes आत्मनेपद—(principal sentence), (ii) 'अणौ यत् कर्म णौ चेत्'—provided the action of the non-causal form is reproduced by the causal. [It is important to note that here the term कर्म in the rule implies क्रिया action—and not necessarily the objective case. This expl. of कर्म

however is refuted by Nagesha who urges that it is, acc. to भाष्य, कारक indeed and not क्रिया].

(iii) 'स कर्ता'—provided that which is कर्म of the non-causal stage is a subject in the causal one ('अथौ यत् कर्म णी चेत्'—is carried on here and the word कर्म here means the objective case).

(iv) 'अनाधाने'—but not (i.e. what is said above does not take effect) if anxious remembrance is meant [If, however, 'अनाधाने' is taken as a पशुदासविधि and not प्रसज्यप्रतिषिद्ध then there are three clauses or sentences in all. For more detailed account see नितमाविधी—below]—

TRANSLATION OF THE VRITTI HERE.

A causal root takes आत्मनेपदी, provided the very action (क्रिया) expressed by the non-causal form is reproduced by the causal one and provided the object of the non-causal form figures as a subject in the causal stage—but not (so) when anxious remembrance or thought is implied therein. आत्मनेपदी (in this sense) being enjoined by 'विचय' (५५६४), this rule is to take effect when the action does not benefit the agent, when, however, the action benefits the agent then although we had, in point of subsequence, the option of आत्मनेपदी by 'विभाषोपपदेन—' (२७४४—१. ३. ७७) as also परस्मैपदी for the same reason (of subsequence) by 'अणवकर्मकात्—' (२७५४—१. ३. ८८.), yet this very rule ('चिरणौ—') will apply on the ground of

पूर्वविप्रतिषेध (i. e. the परिभाषा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is here to be replaced by the dictum 'विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यम्' (of Katyayana)— which is resorted to in some special cases only). Illustrations are such roots as have their भाव and क्रिया dependent on कर्त्तु । By भाव we mean the sense of a root expressed by a साधन or कारक without exertion on its part i.e. automatically e.g. seeing, hearing etc ; whereas by क्रिया (action) we mean the sense of a root arrived at by a साधन or कारक with exertion e.g. boiling rice, felling a tree etc. (cp.—'अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो भावः । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया'—see नितभाषिणी) । As for example :—
 (1) 'पश्यन्ति—' etc i.e. make an object of or bring under the purview of eye-perception. If, however, we leave the part of प्रेरणा (sending) etc i. e. take out the sense of making or bringing then we have (2) 'पश्यति—' i.e. becomes an object (of perception). Then by causal णिच्—(3) 'दर्शयन्ति—' etc i.e.

(1) (i) In 'पश्यन्ति भवं भक्ताः',—भक्ताः or devotees cause the the presence of 'भव' or Shiva before their eyes of fancy or mind's eye, while in 'पश्यति भवः', भव out of his own accord as it were, appears before his devotees. Thus here there is no sense of causality (प्रेरण) ।

(ii) We have कर्त्तुमणिच् both in 'दर्शयन्ति भवम्—' and 'दर्शयते भवः' where दर्शयन्ति and दर्शयते repeat respectively the senses of पश्यन्ति (1) and पश्यति (2).

(iii) In 'दर्शयते भवः' there is indeed णिच् (दृग्, + णिच्),

the devotees view (the Lord) Bhava. Again if there is no intention of bringing out the sense or implication of causal or हेतुमत् चिच्, we have 'दर्शयते—' becomes an object of perception. [For clear conception see note under 'तत आरोहयते' and 'यदा—' below]. Here the sense of the first stage and the third as well as that of the 2nd and the 4th is the same (cp. 'या क्रिया सैव चेत—' etc) ; of these the third stage is bereft of तद्ध् or आत्मनेपदी— for although there is similarity in action (or sense between the 1st. and the 3rd.) yet that which was object in the non-causal form has not been made the subject in the causal one. The fourth stage however gets तद्ध् due to its similarity in sense with the 2nd and because भव which was object in the 1st has been the subject here (in the 4th). Similarly (i. e. like 'दर्शयते भवः' where the root is a कर्त्तृस्यभावक) 'आरोहयते हस्ती' also may serve as an instance of कर्त्तृस्य क्रिया and we give here the stages it has passed through—viz, (1) 'आरोहन्ति—' etc

but the fact is that this चिच् has nothing to do with the sense of the sentence which but repeats the implication of 'पश्यति भवः' (2). Thus there is no प्रेरण or causality. Here चिच्, therefore, has lost its preliminary (आभिधानिक) sense and is employed secondarily (लाघविकतया) just as we have by the use of टाप् in 'गङ्गायां घोषः'—the hamlet of herds lies on the (bank of the) Ganges—where टाप् implies तीर (bank) by लक्षणा.

i. e. the elephant—drivers making law or bidding to bend the elephant. Then leaving the प्रेरणांश्च we have (2) आरोहति हस्ती—i.e. the elephant leads. Then by णिच् (हेतुमत्)— (3) 'आरोहयन्ति हस्तिनम्—' meaning the same thing as the 1st. Then (4) 'आरोहयते—' expressing again the sense of 2nd stage. यद्वा etc—[Note carefully that, as Kaiyata and Vrittikara have, दर्शयते भवो नक्तान् and आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् there are, in fact, the instances in order of कर्त्तृस्यभावक and कर्त्तृस्यक्रिय roots which only are intended to serve as means of examples proper of the rule 'शेरणी—' (2738), for कर्मस्यभावक and कर्मस्यक्रिय roots fall under the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' (2766) in कर्म-कर्त्तृ chapter]. The rule 'शेरणी—', again, has two particular पक्षs or classes of division viz. (1) निवृत्तप्रेषणपक्ष and (2) अध्यारोपितप्रेषणपक्ष. The former signifies that हेतुमत् णिच् is attached after a root, no matter if the प्रेषण or causal part (प्रेरणांश्च) is left out ; cp.—भर्तृहरि's karika :—'निवृत्तप्रेषणादातोः प्राकृतेश्चै णिनिष्पते'—explained at the close of णिचप्रकरणम् under 'प्रार्थयन्ति शयनीत्यनं प्रियाः ।' Hence it is that Bhattoji says (1) 'ततः प्रेरणांशत्वात्' and (2) 'ततो हेतुमणिच्' and (3) पुन-र्यथैसाविवक्षायाम्. In these cases (i.e, 2nd & 4th stages) भव and हस्ती are taken as direct प्रयोजकs of perception and ascension although the causal part is left out. The latter case (अध्यारोपित-प्रेषणपक्ष), on the other hand, signifies that हेतुमणिच् is employed after a root if the casuality (प्रेरणांश्च) is ascribed to the कर्म i. e. भव and हस्ती and not altogether left out as it was done in the

former case. Mark also that in the निवृत्तप्रषणपक्ष, the illustrations—first, second and third—are not the illustrations in reality of the rule 'रोरणी—' but are mere so many steps leading to the example proper (the 4th in each case) which fully satisfies the condition laid down therein, whereas in the अध्यारोपितप्रषणपक्ष which is being laid down here under यद्वा etc, there are three illustrations whereof the third is the illustration proper and the 1st and the second are but its imperfect phases helping to arrive at the same. यद्वा पश्यन्ति etc— Or पश्यन्ति भवं भक्ताः and आरोहन्ति हस्तिनम् हस्तिपकाः—make the first stage as before. Then on account of the हेतुत्व or causality being attributed to the कर्म i.e. भव and हस्ती being regarded as हेतुs or प्रयोजकs, णिच् i.e. हेतुमन्त्रिच् appears giving दर्शयति भवः भक्तान् and आरोहयति हस्ती हस्तिपकान् i.e. causing the seers and the mounters to see and mount. Then dispensing with even both the causal parts accepted i. e. expressed by the two णिच्प्रत्ययs and the two प्रकृतिस (i.e. primitive, or अणिवृत्त roots) of them, we have दर्शयति भवः and आरोहयति हस्ती. The drift is—Both रुहि (non-causal) and रोहि—रुह + णिच् (causal) mean the same thing viz. स्वगम्भवन or cause to bend—comp. the first stage ('आरोहन्ति हस्तिनम्—') and the third ('आरोहयन्ति हस्ती—') which with णिच् added repeats the sense of the first. In the 2nd stage—आरोहति हस्ती—, however, there is the sense of स्वगम्भवन or (voluntary.) bending and not स्वगम्भवन. Thus both रुहि and रोहि lose.

their import. Consequently in the third also they (रुद्दि primitive) and णिच् have nothing to do with causality or प्रेषण ; for here the third ('आरोहयन्ति') is but the representation in another form (i.e with णिच्)—of the first ('आरोहन्ति—').
Op. भर्तृहरि—

“न्यग्भावना न्यग्भवनं रुद्दी युद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं स्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥”—वाक्यपदीयम् ।

Similarly in the case of 'दर्शयते भवः—'. In this पक्ष or division (अध्यारोपितप्रेषण) तड् or आत्मनेपद is not used in the 2nd क्त्या or क्त्वा i.e. stage. For there is no similarity in action i.e the sense of the 2nd does not comply with the 1st—as the former (2nd 'दर्शयति' etc) has णिच् in addition to the latter (1st—'पश्यन्ति etc)—whereas the last (दर्शयते—etc) gets तड् as it has no such additional sense but it only reproduces the second. Why अनाध्याने—except in anxious remembrance ? Witness—अरति वनगुह्यम्—etc. This is the 1st stage in both the पक्षs. 'अरयति—etc' the grove becomes the object of anxious remembrance—This is the 4th stage in निवृत्तप्रेषणपक्ष and the third stage in the अध्यारोपितप्रेषणपक्ष—but without तड् ॥ 'भीष्मोर्द्धं तुमवे' (2594—1.3.68)—Explained under णिच्प्रकरण (ante).

मित— । शेरिति । आत्मनेपदनित्यधिकृतं वर्तते । इह सूत्रे चत्वारि वाक्या-
नीति दीक्षिताशयः प्रतीयते । तथाहि—'शेः' इत्येकं वाक्यम् । 'अणौ यत् कर्म
शौ चेद्दि'ति द्वितीयम् । 'स कर्त्ते'ति तृतीयम् । 'अनाध्याने' इति चतुर्थम् । तत्र
प्रथमं व्याचष्टे—शेरात्मनेपदं स्यादिति । शेरिति पञ्चमी । द्वितीयं व्याकरोति—

‘अणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते’ इति । अत्र कर्मशब्दः * क्रियापरः कारक-
परश्च व्याख्यायते । तत्र क्रियापरत्वं द्वितीये, कारकपरत्वं तु तृतीये । अत
आह—‘अणौ’ अण्यन्तावस्थायां या क्रियेत्यादि । अत्र यत्तदोर्मित्यसम्बन्धात् यच्छब्देन
तच्छब्द आधिप्यते । अत आह—सैव चेदिति । यदि सा एव क्रियेति तदर्थः ।
अत क्रियान्तरव्यवच्छेदार्यमेवकारोऽध्याहृतः । एवं तृतीये कर्मान्तरबुद्धासोऽपि
बोध्यः । स कर्त्तृति तृतीयं व्याचष्टे—अणौ यत् कर्म कारकमित्यादि । ‘अणौ
यत् कर्म णौ चेदि’ति द्वितीयवाक्यादनुवर्त्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकपर इत्युक्तम् ।
स इति—विधेयप्राधान्यात् ‘शैथं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्ये’त्यादिवत् पुलिङ्ग-
निर्देशः । नागेशस्त् कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानमयुक्तमित्याह—तथाहि—
“अपरे तु ‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारि’ इति सूत्रे क्रियायदृशं कर्त्तव्यमिति सूत्रकार-
शिष्यां कुर्वतो वार्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यणौ यत् कर्म
यदा ख्यन्ते तदेव कर्म भवति तदेतुपक्रम्य ‘उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः
एवेति निगमितम्” । चतुर्थं व्याचष्टे—न तु आध्याने इति । आध्यानमुत्कटा-
पूर्वकं अरणमितुक्तम् । तवायमर्थो यथा—नेति भावः । वस्तुतस्तु अनाध्याने इति
पर्युदास एव न प्रसज्यप्रतिषेध इति वृत्तिकृतकैयटादयः । तेनाध्यानभिन्नाद्ये वृत्त-
मानाश्चेरिति व्याख्येयम् । ततश्चात्र त्रीण्येवावान्तरवाक्याणि न चत्वारोति बोध्यम् ।
ननु ‘शिष्य’ इत्येवसिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—अकर्त्तृभिप्रायार्थमिति ।
अकर्त्तृगामित्यपि फलं यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । नन्वेवमपि कर्त्तृभिप्राये,
‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति न्यायात् ‘विभाषोपपदेन—(२७४४—१।३।७७)
इत्यनेन—स्व’ यज्ञं यजति—यजते वा इतिवत्—पदविकल्पः स्यात् । यद्वा ‘अणा-
वकर्मकात्—’ (२७५४—१।३।८८) इत्यनेन ‘शेते कृष्णः । तं गोपी शाययति’
इतियत् परमपदमपि स्यादिति चेत् ? तदसमाधानमाह—‘कर्त्तृभिप्रायेत्वित्यादिना पूर्व-

* ‘आरम्भो निष्कृतिः शिष्या पूजनं सम्प्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥’ इत्यमरः ।

विप्रतिषेधेनेदमेवेत्येते' इत्यन्तेन । 'शेरणी—' (२७३८—१।३।६७) इत्यस्य उक्तशास्त्र-
द्वयापेक्षया पूर्वत्वात् 'पूर्वविप्रतिषेधेने'ति वाचिकात् इदमेवात् श्रीपदिकं युक्तञ्चेति
भावः । ततश्च परविप्रतिषेधन्यायोऽत्र नाग्रयणीय इति फलितम् । नागेशसु "एवं
पुंविप्रतिषेधोऽपि चिन्त्यः । भाष्येऽनुक्ते"रित्याह । विस्तरसु शब्देन्दुशेखरे ।
भाष्ये तावत् 'अनाध्याने'इति प्रतिषेधवलादत्रात्मनेपदं विहितम् । ततश्च 'दर्शयते
भवः—' इति 'आरोहयते हसो—' इति च शेरणावित्यस्य उदाहरणं भवति ।
तथा च भाष्यम्—“एवं तर्हि सिते सति घटनाध्याने इति प्रतिषेधं शास्त्रि-
तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य आपनेप्रयो-
जनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं
भवति—” इति । अत्र कैयटः—“दर्शयते भृत्यान् राजिति । ननु कर्मान्तरसङ्गात्तत्र
आत्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अथादेवोदाहरणाद् भाष्यकारस्यायमभिप्राय उच्यते
—अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणो तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसदभावे आत्मनेपदं न
भवति । यथा—स्थलमारोहयति मनुष्यामिति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां
णो कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति' इति । एवञ्च 'दर्शयते भृत्यान् राजे'तिवदद्—
भाष्यमेवात् मानमिति क्षीचितपक्ष एव व्यायामिति ब्रूमः । ननु 'अणावकर्मकात्—'
(२७५४) इत्यस्य अण्यन्तावस्थायां ये अकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा—शेते कृणुः ।
तं गोपीत्यादि । शेरणावित्यस्य तु अण्यन्तावस्थायां ये सकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा
“पश्यन्ति भृत्याः—, दर्शयते राजे”त्यादि । ततश्च शेरणावित्यनेन तस्य बाधो न युक्तः ।
सकर्मके अप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तस्यैव च बाधौचित्यात् । किञ्च 'विभाषोपपदेन—' इति
विकल्पबाधोऽपि न युक्तः मानाभावात् । अपरञ्च 'पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि
क्रियाफले चरितार्थत्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् 'अणावकर्मकात्—'
इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति चिन्त्यमेवात् पूर्वविप्रतिषेधाग्रयणमितिचेत् ?
व्याख्यानमेवात् शरणमिति शब्दरत्न—शब्देन्दुशेखर—तत्त्वबोधिन्योऽनुसन्धेयाइत्यलम् ।
कर्तृस्यभावक इति—एतदपि भाष्यादेव । 'अपरिस्यन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो
भावः । साधनं कारकं तत्साध्यत्वात्धात्वर्थस्य' । परिस्यन्दनं चैष्टा । ततथापरि-

स्पन्दनसाधनसाध्या दर्शनश्रवणादयः । तेषां स्वाभाविकत्वेन कर्तृव्यापारानभ्युपगम—
इति भावः । कर्तृस्यो भावो येषाम् इति विग्रहः । एवं कर्तृस्या क्रिया येषामिति ।
सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या धात्वर्थः क्रिया । यथा पाकादिः । क्रिया नाम व्यापारः ।
सा चाधिग्रहणफुत्काराधःसन्तापनाश्रयणादिरूपा । एवमारोहणादयः । कर्मस्थ-
भावकाः कर्मस्थक्रियास्तु 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६) इत्यस्य विषया इति
सर्ववोदाहरिष्यते । कर्तृस्वभावकमुदाहरति—अख्यन्तावस्थेयम् । अर्थस्तु ख्यन्त-
वदित्याह—चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति । आपादयन्तीत्यर्थः । ततश्चात्र प्रेषणार्थ-
सज्ञावीऽन्तर्भावित इति बोध्यम् । अतएवाह—प्रोरणाश्रय्यागे इति कुर्वन्तीत्यापादनां-
श्रय्यागे इत्यर्थः । स च सौकर्यविवक्षयेति भावः । अतएवात्र निवृत्तप्रेषणपक्ष
इत्युपरिष्ठाद् वक्ष्यति । न चात्र सौकर्यसदभावात् 'कर्मवत्—' (२७६६) इत्यनेन
यक् आत्मनेपदस्य स्वातां न तु शबादिरिति वाच्यम् । दर्शनस्य कर्मस्थभावकत्वा-
भावात् ॥ ततो हेतुमच्चिच् इति—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजि'त्यर्थः ।
दर्शयन्तीति—अत्र णिजन्तस्यापि द्विः प्राकृतेन तुल्यार्थत्वमित्याह—पश्यन्तीत्यर्थ
इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामिति—णिचि
सत्यपि प्रेषणारूपस्य तदर्थस्याविवक्षणादिति भावः । न चैवं प्रेषणार्थनिवृत्तौ णिजधि
निवर्त्तेति शङ्काम्—'उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवृत्तनादि'ति प्रदीपे स्पष्टम् ।
यदा 'गङ्गायां घोष' इतिवदत्र लक्षणा । तत्र हि टाप्-प्रत्ययेन स्वार्थं विहाय तीरं
प्रत्याख्यते 'गङ्गातीरे घोष' इत्यस्यैव विवक्षितत्वात् । तद्वदत्रापि णिचाःप्रेषणरूपं स्वार्थं
विहाय प्राकृतोऽर्थः पर्यवस्येयत इति बोध्यम् । दर्शयति भव इति—भक्तानिति
शेषः । इदानीं पश्यन्ति भवमित्यादीनां चतूर्णां वाक्यानां प्रकृत-सुवृत्त्यनुकूलत्वा-
ननुकूलत्वे दर्शयितुमाह—इहेति । उक्तवाक्यचतुष्टये इत्यर्थः । प्रथमा च तृतीया च
प्रथमतृतीये । तद्योरवस्त्रयोरिति विग्रहः । 'सर्वनामो हत्तिमाते पुं वद्भावः'
(वार्तिक—'तद्धिताथोत्तरपद—' ६२८) इति प्रथमाशब्दस्य पुं वद्भावः । अत्रस्या
नाम कालविशेषेऽवस्थानविशेषः । 'विशेषः कालिकोऽवस्थे'त्यमरः । इह तु
विशिष्टपदसन्निवेशरूपः । सैव चेह मूले * 'कस्या' इत्युपपद्यते । 'कस्या (कचा) प्रकोठ

ॐ तत्रवीचिन्वा मूले 'कचा' इति यकाररहितोऽर्थं शब्द उपलभ्यते ।

हर्ष्यादिरिति तु नाद्यः किन्तु प्रकीर्तवदवयवसंस्थानविशेषः । अतएव नागेशः
 'यावतीषु सोपानस्थानीष्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते
 ता भूमयः कस्येतुच्यन्ते अवस्था इति चे'त्याह । प्रथमद्वितीययोरिति । 'पश्यन्ति
 भवम्—' इति प्रथमावस्थायां शिञ्जभावे यावानार्थः 'दर्शयन्ति भवम्—' इति द्वितीया-
 वस्थायां शिञ्चि सत्यपि तावानेवार्थः । प्रेषणांशस्वीभयवैव असत्त्वादितिभावः । तथा
 'पश्यति भवः' इति द्वितीयकल्यायां शुद्धस्य दृशेः प्रेषणांशपरिहाणे यावानर्थ
 'दर्शयते भवः' इति तुर्यकल्यायां स्थान्तस्यापि दृशेः प्रेषणांशानुपादाने तावानेवार्थः ।
 अत आह तुल्योऽर्थ इति । नूनाधिकत्वरहित इत्यर्थः । तत्र द्वितीयकल्यायामिति ।
 द्वितीयकल्यायान्तु तत्रः प्रसक्तिरेव नास्ति । स्थान्तत्वाभावादिति भावः । ननु द्वितीयायां
 कुतो न तद् इत्यत आह—क्रियासाम्येऽपीति । उभयवैव चाक्षुप्रज्ञानविषयत्वापादान-
 रूपक्रियैकत्वेऽपीतिभावः । 'अथौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते' इत्यात्रित्येदमुक्तमिति
 बोध्यम् । कर्मकारकस्य 'भवस्य' इत्यर्थः । षौ कर्तृत्वाभावादिति । इदन्तु 'अथौ यत्
 कर्मकारकं स चेष्टौ कर्तेत्यात्रित्योक्तम् । चतुर्थ्यान्तु तद्धिति—तदेवोपपादयति ।
 द्वितीयामादायिति—तस्या एवार्थस्य इह पुनरुपादानादितुक्तम् । नियमान्तर-
 सुपपादयति । प्रथमायां कर्मण इति । ततश्च वस्तुगत्या चतुर्थं कल्या ('दर्शयते—')
 एव प्रकृतस्वीदाहरणभूता इत्यवगन्तव्यमिति नागेशादौ विस्तरः । एवं निहत-
 प्रेषणपक्षे कर्तृत्वभावक उदाहृतः । इदानीं तस्मिन्नेव पक्षे कर्तृत्वक्रियाकमुदाहरति ।
 एवमिति—अत्रापि कल्याचतुष्टयं क्रमेण दर्शयति—'आरोहन्ति—' इत्यादिना ।
 न्यग्भावयतीत्यर्थ इति । तथाच वाक्यपदीयम्—

न्यग्भावना न्यग्भवनं रुद्धौ शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं स्थान्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्थां पश्यन्तीं प्राहुस्तन्ते तां कर्मकर्तरि ।

निहतप्रेषणाज्ञातोः प्राकृतेऽर्थे शिञ्जिष्यते ॥ इति ।

'अत पश्यतीत्वं यथा कथञ्चिदुपपाद्यमिति नागेशः । तुर्याधिक्यावस्थाया इह
 दुर्लभत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु, तेनैव 'एवञ्च इत्युक्तपञ्चमकल्यात्वं स्वरसत उपपद्यते

इत्युपरिष्ठात् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । व्यग्भावनं कार्यांशविशेषस्य वक्रतापादानम् ।
 न्यग्भावनन्तु स्वत एव तादृशीभावनमिति विशेषः । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्य-
 इदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—यदेति । एष च पक्षः ‘अपरः कल्पः.....’
 इत्यादिना प्रदीपेऽप्यापात्तः । पश्यन्ति भवं भक्ताः, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका
 इत्युभयत्र प्रथमकल्या समाना । द्वितीयकल्यामाह—ततः कर्मण एवेति । भवस्य हस्तिन-
 शेत्यर्थः न तु कर्तॄणां भक्तानां हस्तिनाश्च । हेतुत्वारीपादिति—प्रयोजकत्वा-
 रोपादित्यर्थः । अतापि सौकर्यविवक्षा बीजम् । षिच्—हेतुमश्चिच् । एवञ्चात्र
 प्रयोजकत्वरूपः अण्यन्तकल्यायाः कर्तुर्व्यापारो अण्यन्तकल्यायां कर्मणि अप्यारोप्यते ।
 तदुक्तं हरिणा—

“केषाञ्चिद् देवदत्तादेर्व्यापारो यः सकर्मके ।

स विना देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥” इति ।

स देवदत्तादिनिष्ठो व्यापारो यदा देवदत्तादि—प्रयोजककर्तॄन्पक्षाय कटादिरूपे
 कर्मणि विवक्ष्यते तदेति कारिकायः । दर्शयतीत्यनयोरर्थमह—पश्यत आरोहतदेति ।
 पश्यतो भक्तान्, आरोहतश्च हस्तिपकानित्यर्थः । प्रेरयतीति । हेतुत्वारीपादिति
 भावः । अतएवायं निवृत्तप्रेषणपक्षाद् भिद्यते । ततो षिञ्भ्यामिति । तथाहि—
 अत पक्षे दर्शयति भव इत्यत्र आरोहयति हस्ती इत्यत्र च षिच्प्रत्ययद्वयेन क्रमेण
 दर्शनविषयकमारोहविषयकश्च प्रेरणं विवक्ष्यते । पश्यन्वारोहन्तीति प्रथमकल्यायाश्च
 युक्तेन द्विगिनारुहिणा क्रमेण चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनरूपं न्यग्भावनरूपश्च प्रेषणं
 विवक्ष्यते । तत्प्रकृतिभ्यामिति—तस्य षिचः प्रकृतौ आविभवनर्भवी उत्पत्तिस्थाने
 इति यावत् । ताभ्याम् युञ्जाभ्यां द्विगिरुहिभ्यामित्यर्थः । दर्शयते इति—भवो
 भक्तानिति शेषः । आरोहयते इति—हस्ती हस्तिपकानिति शेषः । प्राग्वदिति ।
 विषयो भवतीति । आरोहतीति वाच्यं इत्यर्थः । नन्वत्र द्वितीयकल्यायां कुतो न
 तद्—तत्र धातोर्णान्तत्वात् कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च कर्तृत्वाच्चेति चेदताह—अस्मिन्
 पक्षे इति । हेतुमाह—समानक्रियात्वाभावादिति । ‘अथौ या क्रिया—’ इति नियम-
 विरहादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—षिजर्थस्य आधिकादिति । अयमभिप्रायः ।

पश्यन्तीति आरोहन्तीति च प्रथमकल्यायामिव दर्शयतीति आरोहयतीति द्वितीय-
कल्यायामपि प्रेषणमेवार्थः । परं पूर्वत्र णिञ् न विद्यते उत्तरत्र त्वस्तीव । अत
आधिक्यम् । ननु समानक्रियात्वं नाम नूनाधिकभावविरहः । तद् यथा आधिक्ये
न भवति तथा नूनत्वैऽपि न भवेत् । तथा सति दर्शयति आरोहयत इति तृतीयायामपि
तङ् न स्यात्तत्र पञ्चोऽयं निर्विषयः स्यात्—तव प्रकृत्यापत्ते प्रेषणांशस्य त्यागेन
नूनत्वस्य सत्त्वादिति चेत् । उच्यते । अवाधिक्यमातं व्यवच्छिद्यते न तु नूनत्व-
मपीत्याहुः । एवमवाध्यारोपितपक्षे कल्यायमेवार्थः—सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।
'स सन्तं दर्शयते गतस्त्रयः' (भारवि—१म.) 'करिणुरारोहयते निषा—
दिनम्' (माघ) इत्यादि तु 'विषय' इत्यस्यैव विषय इति प्रौढमनोरमायां
स्पष्टम् । [मन्त्रिनाथस्तु किराते आह—“भाष्ये तु शेरणादिगुणविषयत्वमपि अस्योक्तम्” ।
अवाध्याकं किरातचर्चापि द्रष्टव्या] । अरति वनगुल्ममिति । भाष्ये वनगुल्मस्येति
षष्ठी तु कर्मत्वस्यैवोपलक्षिकेति कैयटे स्पष्टम् । पञ्चद्वयेऽपीयं प्रथमकल्या । निवृत्तप्रेषण-
पक्षे द्वितीयतृतीययोरध्यारोपि तपक्षे द्वितीयायाथोपलक्षिका । अरयतीति—अ, आध्याने
घटादिः । मिच्छाद्गुणः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकस्येयम् अध्यारोपितप्रेषणपक्षे
तु तृतीयकस्येति बोध्यम् । एवञ्च इयमेवोभयपक्षे प्रत्यादाहरणभूतेति निगमनीयम् ।
अत 'अनाध्याने' इति प्रतिषेधान्न तडित्यलम् ।

२७३८ । गृध्रिवञ्चरोः प्रलम्बने ॥ १।३।६८ ॥

दी— । 'प्रतारणेऽर्थे' ख्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माण-
वकं गर्धयते—वञ्चयति वा । 'प्रलम्बने' किम् ? श्वानं
गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति ।
वर्जयतीत्यर्थः । 'लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च' (२५८२)
व्याख्यातम् ।

गर्धयते—deceives. श्वानम् etc—i.e induces his temptation. अहिम्
etc i.e abandons.

नित—। ष्टधिवञ्चोरिति । षोरणावित्यतः षोरिति वर्त्तते । उभावपि
प्रतारणार्थकार्त्विष्याह—प्रतारणेऽर्थे इति । श्लिय इति । जटाभिलापयते—श्लेनी
बालिकासुजापयते इति षिच्प्रकरणे गतम् ।

२७४० । मिथ्योपपदात्क्वञोऽभ्यासे ॥१।३।७१॥

दी—। षोरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादि-
दुष्टमसक्तदुच्चारयतीत्यर्थः । 'मिथ्योपपदात्' किम् । पदं सुष्ठु
कारयति । 'अभ्यासे' किम् । सक्तत् पदं मिथ्या कारयति ॥
'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाकले' (२१५८) । यजते ।
सुनुते । 'कर्त्रभिप्राये' किम् ? ऋत्विजोयजन्ति । सुन्वन्ति ।

आत्मनेपद is employed after क्, having the word मिथ्या in
close contiguity and expressing the sense of frequent utter-
ance (अभ्यास). 'पदम्—' i.e. utters the word repeatedly
with the pitch of the same badly pronounced.

नित । मिथ्येति । 'षोरणा'विति वर्त्तते । उप 'समीपे' उच्चारितं पदमुप-
पदम् । क्वञोऽत्र उच्चारणे वृत्तिः । घातूनामनेकाद्यत्वात् । अभ्यासो निरन्तर्येणा-
चरणं तदाह—षोरित्यादि ।

२७४१ । अपाह्वदः ॥१।३।७३॥

दी—। न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति ॥
'षिचञ्च' (२५६४)—कारयते ।

न्यायम्—' etc i.e. vitiates or rejects reason i. e. a reasonable
speech.

नित—। अपादिति । सुगमम् । अघात् प्रभृति षोरिति निवृत्तमत आह—
अपवदते इत्यादि ।

२७४२ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ॥१।३।७५॥

दी— । अग्रन्ये इतिच्छेदः । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्वयच्छते । वस्त्रमायच्छते । 'अग्रन्ये' किम् । उद्वयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । व्रीहीन् संयच्छति ।

आत्मनेपद is appointed after यम् following सम्, उद् and षाङ् provided anything (obj—) except books (ग्रन्थ) is concerned. Thus व्रीहीन्—i.e collects paddy. 'भारम्—' i.e. lifts up the burden. 'वस्त्रम्—' i.e girds up the loins. उद्वयच्छति etc—i.e tries to master the Vedas—परस्मै. because books are concerned.

मित— । समिति । यमो वेदः शास्त्रान्तरं च ततोऽन्यत्र विषये इत्यर्थः । संयच्छते—संगृह्णाति । उद्वयच्छते—उद्धरति । आयच्छते—कटिदेशं वध्नाति । शास्त्रविषये तडनेत्याह—अग्रन्ये किमिति । "आङो यमङनः" इत्यत्र तु 'अकर्मकात्' 'स्वाङ्कर्मकात्' इति वर्तते, अत्र 'आ + यच्छ' न तथा इति ; पुनश्चात्र 'कर्त्रभिप्राये' इत्येव—इति भेदः ।

२७४३ । अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥१।३।७६॥

दी— । गां जानीति । अनुपसर्गात् किम् । 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति' । कथं तर्हि भट्टिः—इत्यं नृपः पूर्वमवालुलोचं ततोऽनुजज्ञं गमनं सुतस्य इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

Eng.—Easy. How then Bhatti has—'इत्यं नृपः—' The king thought thus at first and then the departure of his son was sanctioned (by 'him') ? Well—take it (अनुजज्ञं) as कर्मणि लिट् and supply the word 'नृपेण' ('अनुजज्ञं') by changing the विभक्ति of नृपः—(कर्त्ता) इति भेदः ।

मित—। अनुपसर्गादिति । 'अकर्मकाश्च' (२७१८) इत्येवसिद्धे सकर्मकार्थ-
मयमारम्भः । कर्मणि लिङिति—ततश्च 'अनुजज्ञे' इत्यत 'भावकर्मणोः' (१६७९)
इत्यात्मनेपदम् । विपरिणाम इति । विभक्तिव्यत्यय इत्यर्थः । तथा च प्रथम-
वाक्यान्वितं 'नृपः' इति प्रथमान्तं तृतीयान्तं विधाय 'ततो नृपेण सुतस्य गमन-
मनुजज्ञे' इति पठनीयमित्यवदातमिति भावः ।

२७४४ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥१।३।७७॥

दी—। 'स्वरितञितः' इत्यादिपञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं
विहितं तत् समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति—यजते वा । स्वं कटं
करोति—कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति—अपवदते वा । स्वं
यज्ञं कारयति—कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति—संयच्छते
वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ।

The atmanepada that is ordained by the five rules led by
or beginning with 'स्वरितञितः—(1.3.72) takes place optionally if
the fruit of the action is implied to concern the agent by a word
pronounced in close proximity. The five rules are as follows—
(i) स्वरितञितः—(१।३।७२) । (ii) अपाददः (१।३।७३) । (iii) णिचश्च
(१।३।७४) । (iv) समुदाङ्भ्यः—(१।३।७५) and (v) अनुपसर्गाञ् अः
(१।३।७६) . Thus 'स्वं यज्ञं—' etc enumerate them in order.

मित—। विभाषेति । आत्मनेपदमिति वक्तैते । 'उपपदेन प्रतीयमाने'
इत्यस्यार्थमाह—समीपोच्चारितेन पदेनेत्यादि । तदित्यस्य सादित्यनेनान्वयः । पञ्च-
सूत्रा इति । अतएव पदविकल्पं प्रत्येकं क्रमेषोदाहृत्य दर्शयति । स्वं यज्ञ-
मित्यादिना । अत्र 'स्व' इत्यनेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं प्रतीयते । पञ्चसूत्रीषु
आङ्गुल्याख्यायामुपनिबद्धा इत्यसम् ।

इति मितभाषिण्या तिङन्नात्मनेपद-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्

दो— । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (२१५८) । अत्ति ।

२६४५ । अनुपराभ्यां क्त्वः ॥१३॥७८॥

दो— । कर्तृगोऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (२७६६) इत्यात्मनेपदेन परिणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि शप्' (२१६७) इत्यतः 'शेषात्—' (२१५८) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तव्यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

परस्मैपद takes place after क्त्व following अनु and परा. This rule is enunciated with a view to enjoin परस्मैपद even when the fruit of the action benefits the agent and गन्धन or injury etc. (cp. 'गन्धनावक्षेपनसिबनसाहसिकप्रतियवप्रकघनोपयोगेषु क्त्वः'— 2705—1. 3. 32.) are expressed—where आत्मनेपद was previously established. This (परस्मैपद), however, is limited to the active voice only and has no scope in the passive (भाव and कर्म).

'Admitting this we can argue that परस्मैपद will then appear in the कर्मकर्तृ वाच्य'—but no such rejoinder can arise here. For, as the कार्य्यातिदेशपक्ष or the view of transference of operation (from the original sphere to somewhere else) predominates, so this परस्मैपद (of अनुपराभ्यां कृञः) is barred by the rule 'कर्मवत्—' (3. 1. 87) which is posterior to 'अनुपरा—' (1. 3. 79). The drift is this :—Here there are two पक्षः.—(1) शास्त्रातिदेशपक्ष (Transference of injunction) and (2) कार्य्यातिदेशपक्ष (Transference of operation). The rule 'भावकर्मणोः' (2679—1. 3. 13) belongs to the former school as the आत्मनेपद enjoined here is transferred to 'कर्मवत् कर्मणा—' (2766—3. 1. 87) which again is an instance of the latter (कार्य्यातिदेश) school for the operations enjoined for the कर्मवाच्य are transferred to the कर्मकर्तृ वाच्य । Now the कार्य्यातिदेश school is superior to शास्त्रातिदेश in as much as the शास्त्र or the injunction of आत्मनेपद is meant for the कार्य्यातिदेश school where आत्मनेपद is one of the said operations. As such the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' (3. 1. 87) therefore wields greater force than भावकर्मणोः (1. 3. 14). consequently the आत्मनेपद we have in it by way of transference of operation bars the परस्मैपद due by 'अनुपराभ्याम्—' (1. 3. 79) 'due' to its (of 'कर्मवत्—') subsequence. Thus in the कर्मकर्तृ वाच्य we have आत्मनेपद—'अनुक्रियते शब्दः स्वयमेव etc. and not परस्मैपद—'अनुक्रियति etc.' शास्त्रातिदेशपक्षे तु etc.—If, however, you adopt 'कर्मवत् कर्मणा—' as an instance of the शास्त्रातिदेश school then you are to drag down the two 'कर्तरि' one occurring in कर्तरि शप् (3. 1. 68—)

better say 'कर्तरि कर्मव्यतिहारि—' 1. 3. 14) and the other in 'शेषात् कर्तरि—' (1. 3. 78) and to explain the परस्मैपद of 'अनुपराभ्याम्—' to be due in such an active voice where the agent (कर्ता) is the selfsame कर्ता and not the कर्मकर्ता ।

[For "कर्तरि शप्" the reading should be "कर्तरि कर्म—"].

मित— । अथ परस्मैपदसूत्राणि व्याचिख्यासुराह—शेषादिति । ततः परसूत्रे 'कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अनुपराभ्यामिति । तद्व्याचष्टे—कर्तृगोऽपिफले इति । न तु 'स्वरितञितः—' इत्यनेन अकर्तृगामिन्वैवफले परस्मैपदमित्यनुमन्तव्यमित्याकृतम् । गन्धनादौ चेति—वाच्ये प्रतीयमाने चेति शेषः । गन्धनादयश्च 'गन्धनावधेपणसेवनसाहसिकाप्रतियत्रप्रकचनोपयोगेषु कृञः' (२७०७) इत्यवो—दाहताः । तेन तेष्वप्यर्थेषु कर्तरि परस्मैपदमिति भावः । नन्वेवं भावे कर्मण्यपि च स्वादित्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह—कर्तरीत्येवेत्यादि । भाविकर्मणि च आत्मनेपदस्यैव नियमादिति भावः । ननु तर्हिदिं कर्मकर्तरि भवेदित्यप्याशङ्कां वारयितुमाह—न चेवमपीति । सिद्धान्तमाह—कार्यातिदेशपक्षस्येति । अथ शास्त्रे पक्षद्वयं वर्तते—शास्त्रातिदेशपक्ष इत्येकः, कार्यातिदेशपक्ष इत्यपरः । तत्र पूर्वापेक्षया परस्य बलीयक्तुं, तदधीनत्वात् पूर्वस्य । न हि काश्चित्कस्य किमपि शास्त्रमतिदिष्टुं शक्नोति । 'भावकर्मणोः' (२६७८—१, ३, १३) इति शास्त्रातिदेशः । तत्रस्यैव आत्मनेपदशास्त्रस्य 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६—३।१।८७) इत्यत्रातिदेशात् । 'कर्मवत्—' इति तु कार्यातिदेशः । तत्र (कर्मकर्तरि) कर्मवाच्योक्तयगात्मनेपदरूपकार्याणामतिदिष्टत्वात् । एवञ्च 'अनुपराभ्याम्—' इत्यपेक्षया 'कर्मवत्—' इत्यस्य परत्वात् तत्रातिदिष्टेणात्मनेपदरूपकार्येण पूर्वतस्य परस्मैपदं बाध्यते । तत्रच कर्मकर्तरि 'अनुक्रियते शब्दः' स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेवेति फलितम् । ननु 'कर्मवत् कर्मणा—' इति न कार्यातिदेशः किन्तु शास्त्रातिदेश एवेति चेत् । तत्राह—शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति । * 'कर्तरि शप्' (३।३।६८) इति । अथ 'कर्तरि कर्मव्यतिहारि' (३।३।१४) इति वक्तव्यम् । "कर्तरि शप्" इत्यस्य परवर्तित्वेन ततः 'कर्तरि' इत्यस्यानुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र

“कर्त्तरि शप्” इत्यतः” इति प्रामादिकः पाठः । “कर्त्तरि कर्म—” इत्यतः” इति हि युक्तः पाठः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७४६ । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥१३।८०॥

दी— । ‘क्षिप प्रेरणे’—स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

मित— । अभीति । क्षिप्धातुसौदादिको गृह्यते न देवादिकः । स्वरितेदिति । अतश्चोभयपदित्वात् कर्त्तृशेषे आत्मनेपदे प्राप्तेऽनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । एवं प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

२७४७ । प्राह्वहः ॥१३।८१॥

दी— । प्रवहति ।

मित— । प्रादिति । बह्वस्वरितेत् ।

२७४८ । परिमृषः ॥१३।८२॥

दी— । परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बह्वेरपीति केचित् ।

मित— । परेरिति । देवादिभ्यः सृषेः स्वरितेत्त्वात्तस्मैवात्र यङ्गणं न तु भौवादिकस्य । तदाह—परिमृष्यतीत्यादि । भौवादिकस्य परथीपदित्वात् । योगं विभज्येति । तेन ‘परिवहः’ इति ‘परिमृषः’ इति च योगद्वयं लभ्यते । बह्वेरपीति । तेन परिवहतीत्यपि प्राप्तम् । केचिदिति—भाष्यानाकृदत्वादेवमुक्तम् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः ॥१३।८२॥

दी— । विरमति ।

मित— । वीति । रमेरनुदात्तत्वादिदं शास्त्रम् । चारमति । परिरमति ।

२७५० । उपाच्च ॥१३।८४॥

दी—यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावित-

स्यर्थोऽयम् ।

N. B.—उप-रम् does not mean same as विरम् does. In that case it would have been safer to enunciate 'व्याङ्पर्युपेभ्योरमः' उप + रम् has got a causal sense within and so it is सकर्मक whereas विरम् etc. are अकर्मक ।

मित— । उपादिति । ननु 'व्याङ्पर्युपेभ्योरमः' इत्येवास्तु सूत्रम् । लाघवा-
दिति, ततः कृतमत्र योगविभागेनेति चेत् । नैवम् । योगविभागस्य ऽसिद्धार्थत्वात् ।
तथाहि—'उप-रम्' इत्यन्तर्भावितख्यार्थः वि-आ-परि-रम् इति तु न तथा ।
किञ्चायं (उप-रम्) सकर्मकश्च । ततश्चाहति योगान्तरम् । अत आह—यत्र-
दत्तमिति ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् ॥ १।३।८५ ॥

दो— । उपाद्भेदकर्मकात् परस्मैपदं वा । उपरमति—
उपरमते वा । निवर्त्तते इत्यर्थः ।

The root रम when अकर्मक takes परस्मैपद optionally (and means 'to cease' 'to expire' etc).

मित— । विभाषेति । विशदम् ।

२७५२ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः ॥ १।३।८६ ॥

दो— । एभ्यो ख्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचञ्च'
(२५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
पयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापय-
तीत्यर्थः । स्त्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः ।

These roots, when रुन्त i.e. when these take णिच् after them, will have परस्मै. terminations added to them. This supersedes 'णिचश्च' (2564). बोधयति पद्मम् i.e. (the sun) causes the lotus to blossom. In the non-causal form it was बुध्यते or बोधते पद्मम्. The root बुध अवगमने (भ्रादि or दिवादि) ; but here it means विकसन. Bhattoji selects पद्म an indiscriminating object as the accusative case observing that a discriminating one falls under the purview of the rule 'अणावकर्मकात्—'(2754) the application whereof is restricted to चित्तवत्कर्तृकस or conscienciate (?) beings. Hence it is that he says बोधयति काष्ठानि—makes the pieces of wood to fight (as it were) ! And not बोधयति सैनिकम् because सैनिक, a conscienciate being, being the subj. in the non-casual stage will not satisfy the case herein. Similarly नाशयति दुःखम् etc.

मित—। बुधेति । बुध, युध, नश, जन, इड्, प्रु. दु. खु इत्यष्टौ धातवः । 'णिचश्च' इत्यस्यापवाद इति—तेन कर्तृगोऽपिफले परस्मैपदमित्यर्थः । बुध्यते बोधयति देवादिकभीवादिकयोरवगमनवृत्तिकत्वेऽपि क्वचिद्विकसनार्थकत्वमपि धातूनामनेकवर्तत्वादिति मत्त्वाह—बोधयति पद्ममिति । बुध्यते बोधयति वा पद्मम् इत्यणौ स्थितिः । अत्र पद्मम् इति अचित्तवत्कर्ता । तेन 'अणावकर्मकात्—' (२७५४) इत्यस्य नाणावकाशः । तस्य चित्तवत्कर्तृकेव प्रवृत्तेरिति भावः । अतएव 'बोधयति पद्मम्' इति नोक्तम् । बोधयति काष्ठानीति । बुध्यन्ते काष्ठानि स्वयमेव । तानि बोधयति (विण्णमितवः) । अत्रापि प्रागुक्तहेतुना बोधयति । रामो रावणमिति नोक्तम् । एवमन्धव । नश्यति दुःखम् । जायते सुखम् । अधीति (ज्ञातः) । प्रवति (प्रवृत्तः), द्रवति (द्रवम्) । स्रवति पानीयम् इति नाशयतीत्यादेरप्यन्तावस्थायां क्रमेण रूपाणि ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥१॥३॥८७॥

दी— । निगारयति । आशयति । भोजयति ।
चलयति । कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वार्तिक)—आदयते
देवदत्तेन । 'गतिवृद्धि—' (५४०) इति कर्मत्वम्, 'आदि-
खाद्योर्न' (वार्तिक) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन—'
(२७५६) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यक-
र्त्तुभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । अदयत्यन्नं दटुना ।

परस्मैपद takes place after roots denoting 'eating' and 'agitation'
(even if the result benefits the agent). But it has to be
stated that परस्मैपद is not allowed to अद् 'to eat' (varttika)—
e.g. आदयते देवदत्तेन—causes Devadatta to eat. In Devadatta we
have the instrumental, as the accusative is disallowed due to
the prohibition 'आदि—' (varttika). This prohibition (of the
परस्मै. by the varttika 'अदेः प्रतिषेधः') holds good with reference to
the rule 'निगरण—' (२७५३) by the maxim 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रति-
षेधोवा' so that here we have परस्मैपद also in the sense of 'अकर्त्तुभिप्राय'
by the rule 'शेषात् कर्त्तरि—' (२१५८) । Thus 'आदयति—' causes the
child to eat rice.

मित— । निगरण्येति । निगरणं भक्षणम् । चलनं कम्पनम् । तदाह—आशय-
तीति, कम्पयतीति च । अदेरिति वार्तिकम् । प्रतिषेध इति—परस्मैपदस्येतिशेषः ।
ननु देवदत्तेनेत्यत कथं तृतीया । आदयतेः प्रत्यवसानार्थत्वात् 'गतिवृद्धिप्रत्यवसानार्थ—'
इति कर्मत्वस्य प्राप्ते द्वितीयाया एव औचित्यादिति चेदत्राह—'आदिखाद्योः—' इति
एतेन वार्तिकेन द्वितीयायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अयं निषेध इति—'अदेः प्रतिषेधः'

परस्मैपदनिषेधः परास्मैपदस्य । अयं भावः—‘अनन्तरस्य विधिर्वा—’ इति न्यायात्
 ‘अदेः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् ‘निगरण—’ इत्यनन्तरस्यैव परस्मैपदस्य बाधकम् न
 स्वतिदूरवर्तिनः ‘शेषात् कर्तरि—’ इत्यस्यापि । एवञ्च तेन (शेषादित्यनेन) अवा—
 कर्त्तृगे फले परस्मैपदमपि प्राप्तमिति दर्शयति—अदयत्यत्रमिति ।

२७५४ । अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात् ॥१३।८८॥

दी— । ख्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी
 शाययति ।

परस्मैपद takes place in the causal stage after a root that
 is अकर्मक as also has a conscienciate (?) being (चित्तवत्) for
 its subject—in the non—causal stage. Thus शेते कृष्णः—etc.
 Why अकर्मकात् ? कटं कारयते । Why चित्तवत्कर्तृकात् ? Witness
 —सूर्यो जलं शोषयते ।

मित— । अणाविति । अणौ + अकर्मकात् + चित्तवत् इतिच्छेदः । अणौ
 अख्यन्तावस्थायां यो धातुरकर्मकचित्तवत्कर्तृकः ‘प्रणावत्कर्तृकश्च’ तस्याख्य-
 न्तावस्थायां परस्मैपदं भवतीति सूत्रार्थः— । कर्त्तृभिर्प्रायक्रियाफलं विवक्षायाम् आत्मने-
 पदापवादः परस्मैपदं विधीयते । उदाहरति—शेते कृष्ण इति । अत्र
 कृष्णस्य चित्तवत्कर्तृकत्वम् । अकर्मकात् किम् ? कटं करोति । तं प्रयुक्ते—
 कटं कारयते । चित्तवत्—किम् ? जलं शोषयति । सूर्यो जलं शोषयते । सूत्रमिदं
 हेतुमणिश्चो विधिः ।

२७५५ । न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचिन्वृतिवदवसः

॥१३।८९॥

दी— । एभ्योख्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिवतिर्निगरणार्थः ।

इतरे चित्तवत्कर्त्तृकाश्रकर्मकाः । नृतिञ्चलनार्थेऽपि । तेन सूत्र-
हयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयास-
यते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ।
'धेट् उपसङ्ख्यानम्' (वार्तिक) 'धापयते शिशुमेक' समोची' ।
अकर्त्तृभिप्राये 'शेषात्—' (२१५८) इति परस्मैपद' स्यादेव ।
वत्सान् पाययति पयः । 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' । भिजां
वासयति । 'वा क्यषः' (२६६८) = लोहितायति—लोहि-
तायते । 'दुद्रद्भ्योलुङि' (२३४५)—अदुद्रतत्—अद्योतिष्ठ ।
'वृद्भ्यः स्यसनोः' (२३४७)—वर्तस्यति—वर्तिष्यते । विवृत्-
सति—विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (२३५१) कल्प्ता ।
कल्प्वासि । कल्प्तासे । कल्पितासे । कल्पस्यति, कल्पिष्यते—
कल्पस्यते । चिक्लृप्सति—चिकल्पिषते—चिक्लृप्सते ।

इति तिङन्त-परस्मैपद-प्रकरणम् ।

परस्मैपद is forbidden to these roots—viz, पा (to drink),
दमि, आ-यम्, आ-यस्, परि-मुञ्च, रुचि, नृति, वद and वस्—ending in चिच् ।
पा denotes निगरण (भक्ष्ण) and all excepting नृति which implies चलन
(cp.—नृती गातविच्छेदे) are चित्तवत्कर्त्तृकाः and अकर्मकाः. Thus
this prohibition is concerned with the two rules (enjoining
परस्मैपद) viz. 'निगरण—' (2753) and 'अणावकर्मकात्—' (2754).
पाययते—'पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः' (रघु)—here there is no scope of
युक् but युक् comes in by the special rule 'शाब्दासाह्याव्याधिषां युक्'
(२५८५). दमयते—ऋस्य of उपधा due to भिच्च by 'जनीञ्जुप्कसुरञ्जोऽ-

मन्ताय' (गणसूत्र). आयामयते—उपधाहृदि due to the prohibition 'यमोऽपरिवेषणे' (गणसूत्र). वासयते—this वस is भ्रादि and not अदादि, cp.—the परिभाषा 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव—'. 'घट—' (varttika). 'धापयते—this a portion of a मन्त्र, meaning is easy, अकर्वभिप्रायि etc—i.e. according to the maxim—'अनन्तरस्य—,' the rule 'न प्रादमि—' (2755) and the varttika 'घटः—' forbids the परस्मैपद enjoined by 'निगरण—' and 'अष्टावकर्मकात्—' only, and not what is ordained by 'शेषात्—' also. The rule 'शेषात्—' enjoins परस्मैपद in अकर्वभिप्राय. Thus वत्सान् etc, are correct in the sense of अकर्वभिप्राय । 'दमयन्ती—' a portion of श्रौहर्ष meaning—overpowering or subduing the pride of charmingness—दम + शृट् + ङीप्, १मा १व । भिञ्चाम्—etc (easy). 'वा क्यथः' (2669) etc are explained before.

मित— । निति । पा, दमि, आङ्-यस, आङ्-यम, परिसुह, रुचि, वृत्ति, वद, वस् इत्येषां नवानां समाहारइन्दात् पञ्चम्येकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'बुधयुध—' (२७५२) इत्यती खेरिति वर्तते । तदाह—ख्यन्तेभ्य इति । 'निगरणचलन—' (२७५३), 'अष्टावकर्मकात्—' (३७५५) इति सूत्रद्वयविषय-परस्मैपदप्राप्तिरनेन बाध्यते । तथा च काशिका—“पूर्वेण योगद्वयेन कर्वभिप्राय क्रियाफलविवक्षायाम् आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं, तस्य प्रतिषेधो-यमुच्यते ।” अतस्तां प्राप्तिमेव प्रतिपादयति—पिवतिर्निगरणार्थं इत्यादिना । पाययते इति—'शाच्छासाज्ञान्यावेपां युक्' (२५८५) इति पुग-पवादो युक् । 'पिवत्यसौ पाययते च सिन्धु'रिति रघुवयोदशे । दमयते—'जनी-लृप्स्तसुरघोऽमन्ताय' (गण—) इत्यमन्तत्वेन मिच्चात्'मितां ङसः' (२५६८) इति ङसः । आयामयते—'यमोऽपरिवेषणे' (गण—) इति मिच्चाभावान्न ङसः । वादयते—'नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते सुदुरिणम्' (जयदेव) । वास-

यते—'लुग्विकरणां लुग्विकरणयोः—' इति भौवादिकस्यैव निवासार्थकस्य वसेर्दृष्टं
 न तु आच्छादनार्थकस्य आदादिकस्येति शेषम् । 'घेः—' इति वार्तिकम् ।
 धापयेति इति मन्त्रमिदम् । 'आदेचः—' इत्यात्वेहते 'वर्तिञ्छी—' इति पुकि
 रूपम् । 'समीची' इति कर्तृपदम् । अकर्तृभिप्राये इति—अनन्तरस्येतिन्यायेन,
 निगरणादिसूत्रद्वयस्यैव प्रतिषिद्धत्वादिति भावः । दमयन्तीति—नैषधीयश्लोकांशोऽ-
 यम् ; कमनीयतायाथारुत्वस्य मदं गर्भं दमयन्ती निवारयन्तीति तदर्थः । 'वा
 क्यः' (२६६८) इत्यादि व्याख्यातं प्राक् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम् ।

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

दी—। अथ भावकर्म^१णोर्लडादयः । 'भावकर्मणोः'
(२६७८) इति तद्— ।

२७५६ । सार्वधातुके यक् ॥३।१।५७॥

दी—। धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्व-
धातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा
च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारिनानूद्यते ।
युष्मदस्मदुभ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषः । तिङ्-
वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन हित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि ।
किन्तु कवचनमेव । तस्यैत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् अन-
भिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते बभूवे ।

The affix यक् is employed after a root when a सार्वधातुक
expressing भाव or कर्म follows. The word भाव [भावि (भू + षिच्)
+ चच्] implies भावना—'the state of being caused' or उत्-
पादना—'the state of being engendered' i.e. क्रिया—'the state
of being done or performed' ; cp. देवदत्तः पचति is equally
expressed by क्व also देवदत्तः पाकं करोति, similarly देवदत्तेन पच्यते

—देवदत्तेन पाकः कियते etc. And thus this भावना or क्रिया, which is expressed as a root by all roots, is only expressed again (reproduced) by a लकार—लट्, लिट्, etc—signifying the sense of भाव; cp—किं कृतम्?—भुक्तम्। किं कृतवान्?—पकवान्।—where the sense of one root is expressed by the other (and not by क्तन् or तिङ् affixes which view is held by the मीमांसकs). Thus Bhattoji here refutes the standard opinion—‘भावना तिङ्प्रत्ययवाचा’—of the मीमांसा school. Hence it is said elsewhere also—

“तस्मात् करोतिर्धातोः स्यादाख्यानं न त्वसौ तिङ् ।

पकवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पकनित्यपि ॥” वैयाकरणभूषणसार—१।८ ।

युष्मदखद्भ्याम्—etc. In the भाववाच्य we have verbs of प्रथम-पुरुष only for here they (verbs) have no समानाधिकरणत्व—similarity in basis or in point of पुरुष—with अखद् and युष्मद् both of which (समानाधिकरणत्व) fall in the purview of कर्तृवाच्य and कर्मवाच्य; thus—

युष्मद्	}	त्वं करोषि—कर्तृवाच्ये
		त्वं क्रियसे—कर्मवाच्ये
		त्वया क्रियते—भाववाच्ये

Similarly अहं करोमि—अहं क्रिये—मया क्रियते etc. As the भाव or भावना expressed by a तिङ्प्रत्यय is other than सत्त्व (or existence—hence matter or substance) here (in the भाववाच्य) there is no scope of dual or plural due to the want of conception of duality or plurality; for a non-material object

cannot have distinct numbers but it is taken as one whole. This is inferred from भाष्य—'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते'; सत्त्व signifies द्रव्य matter. Thus here we have the sing. number only. This एकवचन being general (उत्सर्ग) or complete by itself it therefore requires no other numbers (द्वि. or बहु); the subject will have तृतीया here by "अनभिहिते" (or not being voiced), for the subject is not expressed by the verb of the भाषवाच्य etc—e. g. त्वया नया—etc. वभूवे—no यक् because लिट् is आर्द्धधातुक and does not come within the purview of the rule "सार्द्धधातुके यक्" ।

नित—। एवं पदव्यवस्थां विधाय भावकर्मप्रकरणं दर्शयिष्यन्नाह—अथेति । तत्र भावे तड् स्यादिति स्मारयति—भावकर्मणोरिति । सार्द्धधातुकेयमिति । 'धातोरिकाचः—' (१।१।२२) इत्यतो धातोरिति । 'चिष् भावकर्मणोः' (१।१।६६) इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादि । अथ भावपदार्थमाह— भावो भावनेति । भूधातोश्चान्ताद् 'एरजि'ति अच् प्रत्यये षिलीपि भावशब्दः । भावनाशब्दश्च 'ग्यासन्न्यो युच्' इति युचि तस्य अनादिशे टापि च सिध्यति । अतएवानयोस्तुल्यार्थत्वम् । किञ्च भूसत्तायामित्यस्ति । सा चानुत्पन्नस्य न घटते । ततश्च भवतेरुत्पत्तिरर्थः । भावयतेश्च उत्पादना अर्थ इति फलितम् । अत आह— उत्पादनेति । सा चाक्रियमाणस्य न सम्भवति । तदाह—क्रियेति । एतेन भावय- तेश्चान्तस्य करोतिना शब्देन तुल्योऽर्थ इति दर्शितम् । उक्तञ्चान्यत्र 'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिये'ति । सा चेति—क्रिया पराम्बुस्यते । क्रिया नाम धात्वर्थः । यथा पचधातोः पाकोऽर्थः । स चाधिग्रहणत्व—फुत्कारत्वाधःसन्तापना- वाग्रहणत्वादिसाध्यो व्यापारविशेषः । न च साध्यत्वेन मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाविरहसैव मानत्वात् ।
उक्तञ्च वाक्यपदीये—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितकर्मरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्पष्टञ्चैतत् सर्वम् वैयाकरणभूषणसारे । तत्र सिद्धा—यथा पाकः । असिद्धा
(साध्या)—यथा पचति । उक्तञ्च तत्रैव—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्या सघजादिनिबन्धनः ॥ इति ।

सा च क्रिया सिद्धा साध्या वा धातुनैव वाच्या न तु तिङ्प्रत्ययवाच्य इति मत्वाह—
धातुत्वेन सकलधातुवाचेति—

एतेन 'भावना तिङ्प्रत्ययवाच्या' इति मीमांसकमतं प्रतुष्टं विदितव्यम् । तथाच—
पक्तव्यं भक्तव्यमित्यादौ तिङ्प्रत्ययभावेऽपि भावनायाः बोधः सम्पद्यते भवति च
कारकापेक्षा । करोतिना समानाधिकरण्यात् । तथाहि—किं कर्तव्यम् । पक्तव्यम् ।
किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च (भावनाया तिङ्वाच्यत्वे) भावयति घटम्
इतिवत् भवति घटमित्यतापि द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य एकत्र णिच्चा अन्यत्र तिङ्
अभिहितत्वान् । अपरञ्च—धातूनां सकर्मकाकर्मकत्वविभागो नोपपद्येत । फल-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्ये अकर्मकत्वस्य लाभः । तयोर्वैयधिकरण्ये तु सकर्मकत्वस्य
इति स्थितिः ।

तदुक्तम्—'फलव्यापारयोरिकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥' इति ।

तदेतन्मतं व्युदस्य भावना धातुवाचेत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति प्रौढमनोरमायां प्रति-
प्राटितम् । स्पष्टञ्च क्रियाया धातुवाच्यत्वं भट्टो अपि—

'विभज्यसेनां परमार्थकर्मां सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्यै
करोतिरवैश्विव सर्वधातून् ॥' ननु क्रियाया धातुवाच्यत्वे 'लः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रे भावे लकारविधिपर्ययः । धातुनैव तदर्थस्य लाभादित्याशङ्क्य
आह—'भावाद्येकलकारिण अनुद्यते' इति—पुनरुच्यत इत्यर्थः ।

युष्मदस्यदृभ्यामिति । कर्तृकर्माभिधायिन एव लकारस्य ताभ्यां सामानाधिकरण्यात् ।
क्रमेण यथा त्व खादसि—खादसे वा रचसेति । अहं खादामि—खाद्ये वा रचसेति
च । भावाभिधायिनस्तु लकारस्य तत्र घटते । ततश्च मध्यमोत्तमयोरविषयत्वात्
'शेषे प्रथमा' इति प्रथमपुरुष एवेत्यभिप्रायः । तिङ्वाच्यभावनाया इति—असत्त्व-
रूपत्वेनेति । 'क्रियान्तराकाङ्क्षानुस्वापकतावच्छेदकं' साध्यत्वमित्यर्थः । ततश्च
द्रव्यभिन्नत्वमित्यर्थ इति बोध्यम् । सिद्धत्वस्य द्रव्यरूपत्वात् तथाच भाष्यम्—

'रूढभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।'—इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन्
गृह्णातीत्यर्थः । अतएव पाकं पाकिनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः । असत्त्वभूतस्य
तु न तथात्वमिति 'संख्यावगमाभावात् द्विवहुवचने प्राप्नुतः' । अत आह—किन्त्वेक
वचनमेवेति । प्रायोवादीऽयम् । भाष्ये—'उट्टासिका आस्यन्ते', 'हतशाधिकाः
शय्यन्ते' इत्यत्र बहुवचनस्य स्त्रीकारान् । तस्यैतत्सर्गिकत्वेनेति । "इति करोर्द्विवचनैक-
वचने", 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्षा एकवचनद्विवहुवचनेषु द्विवहुवचने
इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननिष्ठमे सति तयोरविषये
एकवचनमिति कथ्यते" इति भाष्ये स्पष्टम् । 'एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य
द्विवहुवचनान्यविषये विहितत्वेन शीतसर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य
असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽपि एकवचनमेवेत्याहुः । अनभिहिते इति । भावलकारे
कर्तुंस्तिङ्वाच्यत्वं नास्तीति प्रागुक्तम् । अताश्चनभिहितमिति द्रष्टव्यम् । अनुक्तत्वाच्च
तृतीया, न प्रथमेति दर्शयति—तया मयेत्यादिना । वभूवे—स्त्रिंशत् आहंघातु-
कत्वादत्र यग्न ।

२७५७ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजभान-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६॥४॥६२॥

दी— । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च
'चिणीवाङ्कार्य' वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्य-

मानयोः, स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट्—चिण्वद्भाव-
सन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहाहर्द्धधातुके इत्यधिकृतं
सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावादृ वृद्धिः ।
* नित्यश्चायं बल्निमित्तो विधाती * । भाविता—भविता ।
भाविष्यते—भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविषोष्ट—भविषोष्ट ।

When भाव and कर्म are implied i. e. in भाववाच्य and कर्मवाच्य the same basal operation as is recognised in the case of चिण्व् will take effect optionally in connection with roots ending in षच् which are directly pronounced (as अ, इ, उ etc at the outset of the treatise) and three other roots हन्, यद्, and हृन्, when स्र (लृङ्+लृट्), सिच् (लृङ्), सीयुट् (आगौः) and तासि (लृट्) follow—and the aug. इट् is prefixed to स्र, सिच्, सीयुट् and तासि । This इट् being instructed (शिष्ट) i. e. directed to take place in connection with the application of चिण्वद्भाव (the state of being चिण्वत्), will not appear where चिण्वद्भाव is wanting. Here the term 'आहर्द्धधातुके' (carried down from 'आहर्द्धधातुके' 6.4.46) qualifies सीयुट् only and not स्र, सिच् and तासि, for the former may be सार्वधातुक or आर्द्धधातुक ; cp. लिङ्: सीयुट् (2255) whereas the latter ones (स्र etc.) are always आर्द्धधातुक and not otherwise (अव्यभिचारात्). Here in स्र etc. there will appear वृद्धि (with

ॐ तारकाचिह्नद्वयमध्यस्थोऽशस्तत्त्वबोधिन्यां न दृश्यते । वचनस्यै तद् वार्तिक-
कृत इति नितभाषिण्यां दर्शयिष्यते ।

ref. to such roots) due to चिण्वद्भाव as चिण् being षित् necessitates the same by 'अचो जिणति' (254). नित्यधायम्—This is the last foot of the श्लोकवार्तिक which see in the मित—below । The construction is this—अयम् च (i.e. चिण्वदिति is) नित्यः (persistent) बलनिमित्तः (तु) i.e. बलादिलक्षण इट् (cp. 'आईधातुकस्येद् बलादिः') is विघातो [विघातः (वि—हन् + भाविष्यत्) विनाशः i.e. disappearance विद्यते अस्य इति विघात + इति—विघातो) hence provisional or अनित्य । The idea is—चिण्वदिति must apply whether the बलादीट् (due to सेट्कत्व or अनिट्कत्व of the root or affix) applies or not, whereas the बलनिमित्त इट् (बलादीट्) is not so as it is forbidden by the former which thus is नित्य and the latter अनित्य । Thus भाविता—भविता in तासि. The former gets वृद्धि due to चिण्वद्भाव and also चिण्वदिति, whereas the latter gets गुण and बलादि इट्— ; similarly—भाविष्यते—भविष्यते and अभाविष्यत—अभविष्यत (लृट् and लृङ्) and भाविषीष्ट—भविषीष्ट (सीयुट्) ।

मित— । ससिजिति । स्र, सिच्. सीयुट्, तासि इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः । तत्र 'स्र' इत्यनेन लृङ्लृटोर्यङ्गम् 'स्रतासो लृलृटोरित्यव दर्शनात् । अत 'स्रसिच्—यु' इत्युपमेयम् । 'चिण्' इत्युपमानम् । तत्रोपमेयस्य सप्तम्यन्तत्वात् उपमानस्यापि तदन्तत्वं प्राप्तम् ततश्च चिण्वदिति 'तत्र तस्यैव' (१७७६) इति सप्तम्यन्तादवतिः । चिणि इव चिण्वत् । भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीद्विवचनम् । अज्भनयद्दृशामिति । इत्याद्युवचनम्, कृतेपि इन्दे उपदेशे इति 'अच्' इत्यस्य विशेषणम् नेवरेषाम् असम्भवादाह—उपदेशे योऽजिति । ननु तथापि उपदेशे अजन्तानामित्येवोच्यतामिति चेत् । नैवम् । तथाहि उक्ते सति यन्तस्य न स्यात् । तस्य उपदेशाभावात् । उपदेशस्तावत् साक्षादुच्चारणम् । न च यन्तस्य तदस्ति । अतः सुट्कर्म—उपदेशे योऽजिति । अज्भकार्यमिति । 'अज्भस्य' इत्यासप्तमाध्यायपरि-

समाप्तेरधिकारादिति भावः । स्यादीनामिडागमश्चेति । अत्र इडनुरोधेन सप्तन्यन्तमपि
 स्वसिजित्यादि षष्ठा विपरिणम्य व्याख्येयमित्यभिप्रायः, न च स्यादियु परेषु अङ्गस्येडित्वेवो-
 च्यतामिति वाच्यम् । 'भाष्ये' आर्द्धधातुकस्येति योगं विभज्य यावान्विट् स आर्द्धधातुक-
 स्येवेति परिभाषणात् लक्ष्यानुराधाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अयमिति । अत
 यो निहिंष्ट स इत्यर्थः । 'चिण्वदभावसन्नियोगश्चिष्ट इति । चिण्वदभावस्तावदत्र
 प्राधान्यं नोपदिश्यते । इट् तु चिण्वत्त्वे सत्येव प्रवर्तते नान्यथेति चकारवलादनुभूयते ।
 अतश्चायं चिण्वदभावसन्नियोगश्चिष्ट इत्यभिधीयते । भिन्नशायमतो वलादिलक्षणादिटः ।
 तदभावे इति । चिण्वदभावाभावे नायमिट् प्राप्नोतीत्यर्थः । आर्द्धधातुके इति ।
 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । सौयुट इति । सौयुडिति
 हि सार्द्धधातुकाद्धातुकीभयसामान्यः प्रत्ययः । 'लिङः सौयुट्' (२२२५) इत्यत्र
 दर्शनात् । ततश्चार्द्धधातुकत्वव्यभिचारसंख्येन्नोपपद्यते नेतरेषु । तेषां सर्वदेव
 आर्द्धधातुकत्वनियमात् चिण्वदभावादिति । चिण्वत्तावच्चित्त्वेन 'अचो जिणति' (२५४)
 इति वृद्धिः प्राप्ता । सचैवातिदेशवलादिहापि प्राप्नोति । नित्यसाधमिति । श्लोक-
 वार्तिकशेषांशोऽयम् । तथाहि—

'चिण्वदइडियुक् च हन्नेश् घत्व

दीर्घशोक्तो यो मितो वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्येन मे लुप्यते चि-

नित्यसाधं बलनिमित्तो विधातो ॥ इति ।

तत्र चिणि वृद्धि र्थथा—'अधारि पद्येषु तदङ्गिणा घृणा' (श्रीहर्षः) । चिण्वद-
 भावे—भावितेत्यादि । अत्र अचो जिणतीति वृद्धिः युक्—आदायि । 'आतो युक्
 चिण्वत्तो'रिति युक् । चिण्वदभावे—दायितेत्यादि । हन्नेघत्व—अघानि । चिण्वदभावे
 —'घानिष्यते तेन महान् विपद्यः स्यायिष्यते येन रणे पुरस्तात्' (भट्टिः) । 'हो हन्ते—'
 इति कुत्वेन घः । दीर्घः—शामिता—शमिता 'चिण्वत्तो—' इति दीर्घदिकल्पः ।
 इट् चासिद्ध इति अतोपदिष्ट इडसिद्धः । कुतः ?—आभीयत्वात् । ततः किम ?

ततश्च 'अनिटी'ति निषेधाभावात् णिलोपः इति भावः । नित्यसायमिति—अयमिति
 अतोपदिष्टश्चिण्वदिट् । स च नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्च
 प्राप्तेऽप्राप्तेऽपि वा वलादीटे प्रवृत्तत्वम् । तथाच भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति
 स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिडं बाधित्वा चिण्वदिडेष भवति । ततश्च चिण्वदिट्
 नित्यः । वलादिलक्षणस्वनित्यः—'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम्'
 इति न्यायात् । विघातः विनाशः विपूर्वाजन्तीर्भावे घञ् । सोऽन्तःस्थेति इति ।
 विघातीत्यनेन 'आर्षधातुकस्य' इत् वलादे'रिति वलादिलक्षण इट् परामृश्यते । भावितेति ।
 चिण्वदभावाद् इदोटी । भवितेति—अत गुणो वलादीट् च । एवमन्यत्र ।

२७५८ । चिण् भावकर्मणोः ॥३१॥६६॥

दी— । चलेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।
 अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्तत्वात् कर्मणि
 न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च ।
 अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
 अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भाव-
 याञ्चक्रे । भावयां वभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एणि,
 इट् एत्वे च कृते 'ह एति' (२२५०) इति हत्वं न । तासि
 साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्व-
 प्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्ध—
 त्वाणिलोपः । पक्षे—भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते । भाव्य-
 ताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि
 —अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे ।
 बुभूषिता । बुभूषिष्यते । वोभूष्यते । यङ्लुकान्तातु—वोभूयते ।

बोभवाञ्चक्रे । बोभाविता—बोभविता । 'अकृतसार्व—' (२२८८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—(स्तोता) । स्ताविष्यते—(स्तोष्यते) । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् । 'गुणोर्ति—' (२३८०) इति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मार । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरि कृते अजन्तत्वा—भावेऽपुत्रपदेशग्रहणात् चिण्वदिट् । आरिता—अर्ता । स्मारिता—स्मर्ता । 'गुणोऽर्ति—' (२३८०) इति नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । स्त्रस्यते । इदितान्तु—नन्द्यते । सम्प्रसारणम्—इज्यते । 'अयङ्गि क्ङिति' (२६४८)—शय्यते ।

चिष् secures the room of चि्ल् when in the passive voice (भाव and कर्म) the word त follows. Thus अभावि (अद्—भू + चि्ल् + त = अ भाव् इ त = अभावि the word त being dropped by 'चिणो लुक्' (2329), इडि by 'अचो जिणति' (254). अभाविष्यत—अभविष्यत by 'सचिच्—' (2757). The root भू becomes transitive in con. with उपसर्गs. Thus अनुभूयते—etc. Here the कर्म—आनन्द being expressed by the तिङ् affix कर्म takes प्रथमा and not द्वितीया, and the कर्ता चैत्रेण not being so expressed takes तृतीया । त्वमनुभूयसे—the verb is 2nd per. as it expresses त्वम्. अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—instance of सिच् under 'सचिच्—' (2757). षिलोप—i. e in भाव्यते—भू + षिच् + कर्मणि यक् लट् ति. Here षि elides by 'शेरनिटि' (2313). भावयाञ्चक्रे—by 'कास्-प्रत्ययात्—' (2306) because भावि (भू + षिच्) is प्रत्ययान्त । भावया-

भूभूवे—by 'आम्प्रत्ययवत्—' (2240). Here in भावयामासि—भावि +
 आम्—अस् + लिट् त (or इट्—1st per.), when त is replaced by
 एच् ('लिट्सम्प्रयोगेतिरिचि') or इट् makes room for ए (by 'टित
 आत्मनेपदानां—'), इ by 'इ एति' (2250) will not come in and
 replace the स् of अस्. For Grammarians assert that as अस्
 is pronounced in connection with तासि which is an affix
 so if the स् of अस् is to be replaced at all by इ due to the
 following of एत् or ए then it will be replaced in the cases like
 व्यतिष्ठे etc. where अस् follows व्यति (वि—अति) and thus looks
 like an affix bearing thereby similarity with तासि ; भाविता
 —भावि—इट् (चिखदिट्) तासि—Here णि elides by 'शेरनिटि'
 (2313) as चिखदिट् is असिद्ध or invalid due to its आभीयत्व
 or falling in the purview of 'असिद्धवदवाभात्' (6. 4. 22).
 Here you cannot question the appearance of चिखदिट् on
 the ground that 'स्वसिच्सीयुट्—' (2753) cannot apply here as
 अच् only are to be found in the उपदेश or माहेश्वर sutras
 and not स्वन्त roots also. True, and it is therefore that
 Bhattoji explained as 'उपदेशे योऽच्—' etc and not 'उपदेशेऽ-
 जन्तानाम्—' etc. Thus चिखदिट् also has its access here. पक्षे
 i.e alternatively we have भावयिता—where we have वलादि इट्
 च—'आङ्घातुकस्येट्—' and consequently णिलोप does not take
 place. Thus by गुण we have भावयिता । Similarly भाविष्यते—
 भावयिष्यते etc. वृभूष्यते—(भू + सन् + यक् लट् ते)—Here we have
 सप्तन्ताद यक्. अ of स elides by 'अतो लोपः' (2308) and पत्व
 by 'इष्कोः' etc. वीभूष्यते—Here we have यङ्न्ताद यक् 'अ of यङ्

elides as before by 'अतो लोपः' । यङ्लुगन्तात् वीभूयते—because here यङ् elides by लुक् and thus one यकार (यक्) only remains. इति दीर्घः—this refers to स्तूयते. स्तोता—when चिष्वदिट् is wanting there is no वलादि इट् because the root is अनिट्. Similarly elsewhere. अर्धते—अ + कर्मणि यक् । गुणरपरत्व etc take place. सखरे—कर्मणि लिट् । How to proceed in आरिता—अ + णिच् + ताडि ? The difficulty—that गुण, by 'गुणोऽर्ति—' (2380—7. 4. 29) being subsequent (पर) to चिष्वदिट् (by 'स्यसिच्—' 2757—6. 4. 62) and also नित्य in comparison with the same, takes place first, and that this taking place of गुण necessitates रपरत्व which coming in there is no अजन्तत्व or ending in अच्—is solved on the score of our explanation 'उपदेशे योऽच्—' etc. Thus चिष्वदिट् does appear giving आरिता—हृदि and णिलोप as before. But वलादिलक्षणे इट् ('आडधातुकस्येट्—' 2184—7. 2. 35) is indeed barred by this गुण consequently we have अर्ता. Similarly आरिता—अर्ता । As it has been explained that the term नित्य from the rule 'नित्यं कन्दसि' is to be carried down to 'गुणोऽर्ति—' (2380) so here, in संस्क्रियते, there is no गुण but we have रिङ् here by 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (2367) सुट् coming in by 'सम्परिभ्याम् करतो भूषणे' (2550). सम्प्रसारणम् in इज्यते—i.e by 'वचिस्वपियजादीनां किति' ।

नित— । चिषिति । 'चलेः सिच्' (३।१।४४) इत्यतः 'चले'रित्यनुवर्तते । 'चिष्वते पदः' (३।१।६०) इत्यतः 'ते' इति च, तदाह—च्लेषिष् स्यादित्यादि । अभावीति । चिषि कृते 'अचो जिष्यति' (२५४) इति हृदिः । 'चिषी लुक्' (२३२६) इति लुक् । अभाविष्यत—अभविष्यतेति—'स्यसिच्—' (२७५०)

इत्यनेन चिष्वत्त्वात् लृङि इङिविकल्पः । तिङावृत्तत्वादिति—आनन्द इत्यस्य
उक्ते कर्मणि प्रथमित्यर्थः । चैत्रेणेत्यादौ तु प्राग्वदनुक्ते कर्त्तरि तृतीयैव । अनु-
भूयेते—सुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति—सुखानीति शेषः । त्वमिति ।
अत्र मध्यमपुरुषस्य युष्मदुक्तत्वेन सामानाधिकरण्यात् तिङोऽपि मध्यमपुरुषत्वम्,
एवमङ्मित्यत्र । उपसर्गवशादत्र भवतेः सकर्मकत्वेन कर्मणीदमुदाहरणजातमिति
द्रष्टव्यम् । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—‘स्यसिच्—’ इत्यवोक्तस्य सिच
उदाहरणमेतत् । एवम् अभाविषाताम्—अभविषातामित्यादि । णिलोप इति—
भाव्यते इत्यत्र भावि (भू + णिच्) + यक् (कर्मणि) लृट् ते इति स्थिते
प्रत्ययस्यानिट्त्वाणिलोप इत्यर्थः । भावयाञ्चक्रे इत्यादि—‘कास्प्रत्ययात्—’ (२३०६)
इति णिच्प्रत्ययान्तत्वेनाम् । ‘आम्यत्ययवत्—’ (२२४०) इत्यामन्ताङ्गिपरकम्भ-
व्यनुप्रयोगश्च । इहेति—भावयामासे इत्येत्यर्थः । तश्चब्दस्य—एश्वत्वं यथा—‘लिट्सा-
भयोरिंशिरिच्’ इति । ‘इट् एत्वे च कृते’ इति—‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इत्यने-
नेत्यर्थः । उत्तमपुरुषेऽपि लिटि रूपस्य तुल्यत्वादेवमुक्तम् । तासिसाहचर्यादिति—तासि
तावत् प्रत्ययभावमपेक्षते च एष तद्भावित्वादीन् धातून् । यथा एधिताहे इति । अस्
तु धातुमात्रं न प्रत्ययः । परं तासिना सहोक्तत्वाद्भुङ्क्तेऽयं पश्चादुपवेशनादीन्
प्रत्ययगुणान् । ततश्च एतिपरे अस्तेः सस्यचेङ्कारादेशसार्हि व्यतिहे इत्यादावेव,
नान्यत्र । व्यतिहेइत्यादौहि—व्यति (नि + अति) इत्यस्मात् परमस्ते रूपवेशनं तेनेवं-
विधस्यले एवोक्तनियमः प्रवर्त्तत इति भावः । भावितेति—भावि (भू + णिच्)
+ चिष्वदिट् ता । णिलोप इति ‘शेरनिटि’ इत्यनेन । अत्र यद्वक्तव्यन्तद् ‘चिष्-
वदइङिर्गुक्चेति—’ वार्त्तिकव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्तम् । ‘उपदेशे योऽच्—’ इति
व्याख्यानात् एतन्तस्योपदेशाभावेऽपि चिष्वदिट्त्व प्राप्नोत्येवेत्यपि तत्रैवोक्तम् । पद्ये
भावयितेति । अत्र वलादिलक्षण इट् । तेन णिलोपाग्रहत्वेर्गुणाद्यादेशौ । एवम्
भाविष्यते—भविष्यते इत्यादौ । वुभूष्यते—अत्र सन्नन्ताद्भावे कर्मणि वा यक् ।
‘अतो लोपः’ (२३०८) इति सनोऽकारलोपः । एवं वीभूयते इत्यत्र यङन्त-
विषये । वीभूयते इति—यङ्लुगन्तादयञ् । यङो लुक्कालुप्तत्वेनैक्यकारकं रूप-

मिति भावः । “अकृत—” इति दीर्घ इति—स्युत इत्यत्रेत्यर्थः । साविता—सोतेति ।
 पूवे प्रागवत् । उत्तरत्र तु धातोरणिट् कत्वादबलादीडपि नेति भावः । एवमन्वत् ।
 अयत् इति । ऋधातीर्यक् । गुणः । रपरत्वम् । सम्भरे इति—ऋधातोः कर्मणि
 लिट् । परत्वादिति—आरिता इत्यत्र चिष्वदिटोऽप्रातिमाशङ्क्य समाधीयते । अय-
 मर्थः—ऋ + तासि इति स्थिते ‘स्वसिच्—’ (२७५७—६।४।६२) इति चिष्व-
 दिट् बाधित्वा परत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च ‘गुणोऽर्ति—’ (२३८०—
 —७।४।२६) इति गुणः प्राप्नोति । ततश्च रपरत्वेन अजन्ताभावाच्चिष्वदिट् न
 प्राप्नोति । एवं स्थिते आह—उपदेशग्रहणादिति । ‘उपदेशे योऽच्’ इति
 व्याख्यानादिति भावः । यदा भूतपूर्वगत्यैतत् सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । अर्तेति ।
 अनिट् कत्वाद बलादिलक्षणे इडभावे इडम् । एवं आरिता—अर्तेति । नित्यग्रहणा-
 नुवृत्तिरिति—‘नित्यं छन्दसी’त्यत इति भावः । नेहेति—‘संस्क्रियते’ इत्यस्य
 परामर्शः । किन्तुव ‘रिङ् शयक्लिङ्चु’ (२३२६) इत्यनेन रिङ् ईवेति भावः ।
 ‘सम्परिभ्यां करीतौ भूपणे,’ ‘समवाये च’ इति सुडागमः । इदितान्वति ।
 टुनदि सम्बद्धौ इतीदित्वम् । सम्प्रसारणमिति—‘वचिष्वपि यजादीनां किति’
 (२४०६) इत्यनेनेति भावः । ‘अयङ् यि कितौ’ति—शौ + यक् ते इति स्थिते
 अनेन अयङ् । ङित्त्वात् ‘ङिञ्च’ (४३) इत्यन्यापयवः ।

२७५८ । तनोतेर्यक् ॥६।४।४४॥

दो— । आकारोऽन्तादेशो वास्यात् । तायते—तन्यते ।
 ‘ये विभाषा’ (२३१८) = जायते—जन्यते ।

मित— । तनोतेरिति । ‘विङ्गोरनुनासिकस्यात्’ (६।४।४१) इत्यत्र
 आदित्यनुवर्तते । तदाह—आकार अन्तादेशः स्यात् यकि परे इति । स्पष्टम् ।

२३६० । तपोऽनुतापे च ॥३।१।६५॥

दो— । तपश्च्लेषिण् स्यात् कर्मकर्तार्यनुतापे च ।

अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचोत्यर्थः । 'घुमास्था—' (२४६३) इतीत्तुम् = दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (२३७०) इत्यत्र अशित्तीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एष आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन् आत्वम् । जग्ले ।

चिच् coming after तप् is not replaced by चिच् in कर्मकर्तृवाच्य and in the sense of अनुताप—repentance. Thus अन्वतप्त (and not अन्वतापि) पापेन । Here पाप is the subject i.e. अनुक्तकर्तृता and the meaning is—(he) was smitten by sin—thus here we have लुङ् in the कर्मवाच्य । Or we may take it as an instance of भाववाच्य thus—it was repented by the sinful man (पाप + अच् = पापः—vicious person)—i.e. he repented after committing sinful actions. In दीयते etc. we have इत् by 'घुमास्था—' । In the case of लिट् where एच् follows there we will have आच्च of the root followed, for एच् is not आदिशित्—having a शकार at the beginning ; for the prohibition अशिति in ('आदेचः—') which (अशित्) is composed of the कर्मधा [comp. (श चासा इत् च)] applies where in the affixes following we find indicatory (इत्संज्ञक) शकार at the outset (आदि) ।

मित— । तप इति । 'च्लिः सिच्' इत्यतश्चेलिरित्यनुपतते । 'चिच् ते पदः' इत्यतश्चिच् इति । 'म रुधः' इत्यतो नेति च । तथा चकारेण 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः कर्मकर्तरीति । तदनुक्त्यते, तदाह—तपश्चेलिरित्यादि । कर्मकर्तयनुपदमेव तत्प्रकरणे उदाहरिष्यते । अनुतापे कर्मशकारे आह—अन्वतप्त पापेनेति । चिच्भावात् अन्वतापीति न । पापेनेत्यनुक्ते कर्तरि तृतीया । तदाह—पापं कवेति ।

अत्र अनुपूर्वस्य तपेरभिहननमर्थः । भावलकारं मत्वाह—यदेति । अत्र अशं
आदित्वादच् । पापभागित्यर्थः अशोचीति । पापं (कर्म) कृत्वा पश्चादशीचीत्यर्थः ।
अवानुपूर्वतपेःपश्चात्तापीऽर्थः । कर्मधारयादिति—श् चासाविचेत्याग्रयणादित्यर्थः । इत्-
संज्ञकिति—इत्संज्ञकः शकार आदिर्घस्य तस्मिन्नित्यर्थः । एशो इति तु आदिशिघ्र
भवति । ततश्च स् + लिट् ए (भावे) जम्ना ए = जम् ए 'आतो लोप इटि च'
(२३७२) = जम् ।

२३६१ । आतो युक् चिण्कृतोः ॥७।३।३३॥

दी— । आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति षिति
कृति च । दायिता—दाता । दायिषीष्ट—दासीष्ट । अदायि ।
अदायिषाताम् । "स्थाघोरिच्च" अदिषाताम् । अधायिषाताम्—
अधिषाताम् । अग्लायािषाताम्—अग्लासाताम् । हन्यते ।
'अचिस्सलोः—'(२५७४) इतुरक्तेर्हनस्तो न । 'हो हन्तेः—'(३५८)
इति कुत्वम् । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते । आशी-
लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्कृतभावः । आर्द्धधातुके सीयुटि
विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे—वधिषीष्ट । अघानि ।
अघानिषाताम्—अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि ।
अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । न च स्यादिषु
चिण्कृतित्यतिदेशाद्दधादेशः स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्गस्य' (२००)
इत्यङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् ॥ गृह्यते । चिण्कृतो न दीर्घ-
त्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेतो 'ग्रहोऽलिटि—' (२५६२)
इति दीर्घविधानात् । आहिता—ग्रहीता । आहिष्यते—ग्रही-
ष्यते । आहिषीष्ट—ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्—

अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । अदशि । अदशिषाताम् । सिचः
 किष्वादम् । अहृचाताम् ॥ गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् ।
 तथा हि—चिण्दिटो दीर्घो नेतुरक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये
 त्विटि 'वृत्तो वा' (२३८१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम्—
 अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्व ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च
 वैकल्पिकानि । इत्यं षस्रवतिः । 'लिङ्सिचोः—' (२५२८)
 इति विकल्पादिडभावे 'उञ्च' (२३६८) इति कित्तुम् । इत्त्वं
 रपरत्तुं 'हलि च' (३५४) इति दीर्घञ्च । 'इणः षीध्वम्—'
 (२२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगौढम् । ढवमानां द्वित्ववि-
 कल्पेऽष्टौ । उक्तषस्रवत्यासह सङ्गुलने उक्ता संख्येति ।

इड् दीर्घश्चिण्दिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमस्यन्तात् कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शस्यते
 मोहो मुकुन्देन ।

The augment युक् is affixed to roots ending in आ when चिण्,
 and ञ-eliding and ण-eliding क्त (affixes) follow. Thus दा +
 चिष्वादिट् + ता = दाय् इता = दायिता, otherwise दाता । अदायिषाताम्—Here
 चिष्वादिट् bars 'स्याधोरिञ्' (2389) and thus दा becoming अदायइट्
 सिच आताम् ; the rule, घुमास्या—' (2462) does not apply for although
 सिच् is कित् by 'लिङ्सिचोः—' (2300) yet it is अजादि in con.
 with चिष्वादिट् and not हलादि । अदिषाताम्—by 'स्याधो—' 'अग्रायिषाताम्—
 आत् by 'आदेचः—' (2370) then युक् and चिष्वादिट् । अग्रायाताम्—

by आत्त only. ॐ इन् + यक् कर्मणि लट् ते इत्यते । In घानिता (इन् + चिण्व-दिट् + ता), घानिष्यते etc, there is no chance of न् of इन् becoming त् by 'हनसः—' (2574) due to the prohibition 'अचिण्वलोः' found therein ; कुत्व i.e. क्त of ह however takes place by 'हो हन्ते—' ।

In आशीलिङ्, वधादेश or the substitute वध for इन् is superseded by चिण्वदिट् on the score of the maxim क 'येन नाप्राप्तिन्याय'—for although वधादेश has its scope both in लिङ् (आशीः) and लुङ् by 'हनोवध लिङि' and 'लुङि च,' yet in लुङ् it is optional, cp 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (2696) whereas in लिङ् it is invariably present. Moreover चिण्वदिट् must have application in आङ्धातुक सीयुट् (आशीः) where it has been specially enjoined. Thus वधादेश in आशीलिङ् only is superseded by चिण्वदिट् and not in लुङ् । Thus घानिषीष्ट (इन् + चिण्वदिट् + षीट् — इडि etc. as before) in the चिण्वदभावपक्ष, and वधिषीष्ट in its absence. अघानि—अलिशिण्—इडि, कुत्व etc as before. अघानिषाताम्—अहसाताम्—the former is in the चिण्वदभावपक्ष when वधादेश is wanting. The latter is by 'हनः सिच्' (2697) and 'अनुदात्तोपदेश—' (2428). पक्षेवधादेश i. e. by 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्'

* N. B.—In the rule 'ससिच्सीयुट्तासिषु—' (2757) we find 'उपदेशेऽज्झनयहृशाम' whercof उपदेशे षच् have hereby been completely instanced. Now the author begins to instance हन, यह etc. one by one in स्य, सिच्, सीयुट् and तासि—which are common to all roots here.

† This is otherwise known as 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रानाख्यातं' ; cp. 'पुगन्तलक्षूपघस्यच' (2189).

(३६९५). अवधि—अवधिपाताम्—by चिण्वद्भावः । अधानिष्यत्—अहनिष्यत् by the optional चिण्वद्भावः । Here in 'स्य' etc. you cannot expect to have अवधिष्यत्' etc. also by this optional चिण्वद्भाव—due to the अतिदेश of 'चिञ्चत्'. For here there being 'अङ्गाधिकार' present by 'अङ्गस्य' (२००), the अङ्ग—operation only is transferred (अतिदिश्यते) where as (अङ्गाधिकारे) वधादेश being but a substitute and not original has nothing to do with अतिदेश । गृह्यते—Here गृह् is taken up— चिञ्चदिट् etc.—Here in गृह्यता—गृहीता etc. the former which exemplify the चिण्वद्भावपक्ष there we will not have दीर्घत्व of the चिञ्चदिट् for the दीर्घं enjoined by 'सङ्घोऽलिटि—' (२५६३) refers to वलादिलङ्घण इट् which is meant to the इट् in general. अदर्शि—चिण् and लघूपधगुण, अदर्शिपाताम्—अट्छाताम्—the former is चिण्वद्भावे ; in the alt. case there being no चिण्वदिट्—चिच् becomes कित् by 'लिङ्सिचो—' (२५२८) and as such 'अम्' does not appear due to the prohibition 'सृजिङ्गोर्भल्यमकिति' । Now explaining in full the rule 'स्रसिच्—' the author now proceeds to instance the कर्मवाच्य forms of गृ which in लुङ् ध्वम् contains hundred and four (१०४) forms in all (e. g.)—

चिञ्चदिट्—(१)—अगरीध्वम् : It has been remarked already that (any) दीर्घं of इट् is concerned with वलादि इट् and not with चिञ्चदिट् ।

वलादीट्—(२)—(a) अगरीध्वम्

(b) अगरीध्वम्—no ह्रस्वि due to the absence of चिण्वद्भाव—but दीर्घविकल्प by 'हतो वा' ।

Each of these three forms again will have to undergo

five other phases or varieties due to 'लृत्' of र्क by 'अचि विभाषा' (2541) due to 'ढृत्' of ध (of ध्वम्) by 'विभाषिटः' (2325) and due to three kinds of duplications or 'द्वित्व's—viz the द्वित्व of 'ध' and its स्थानी 'ढ' (these two द्वित्वs have been regarded as one) by 'अनचि च' (48), that of the 'व' (of ध्वम् and ढ्वम्) by the varttika 'यस्यो नयो ह वाच्ये' under 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) and that of 'म' by the same 'अनचि च' (48). In this process we get ninety-six (96) varieties. Thus in the चित्त्वादिट्पञ्च we have :—(1) अगारिध्वम् (2) अगारिट्ठ्वम् (3) अगालिध्वम् (4) अगालिट्ठ्वम् । (5) अगारिध्वम् (6) अगारिट्ठ्वम् (7) अगालिध्वम् (8) अगालिट्ठ्वम् । (9) अगारिध्वम् (10) अगारिट्ठ्वम् (11) अगालिध्वम् (12) अगालिट्ठ्वम् । (13) अगारिध्वम् । (14) अगारिट्ठ्वम् (15) अगालिध्वम् (16) अगालिट्ठ्वम् । These sixteen again admit of sixteen other varieties due to the duplication of final म् in each case. In this way in the चित्त्वादिट्पञ्च we have thirty-two (32) forms and therefore in the बलादि इट्पञ्च which has two sets—दीर्घ and ब्रह्म we have sixty-four (64) of them. Consequently by addition we have ninety-six (96) in all here.

Now the बलादिलक्षण इट् is optional by 'लिङ्सिचोरात्मनेपदीषु' (2528). The इट्पञ्च has been illustrated above. In the इड्-भावपञ्च सिच् is कित् by 'उच' (2368); consequently गुण is barred due to कित्त्व, and इत्त्व by 'स्यत इत्—' (2390) comes in, then 'उरक्—' and 'इलि च' appear. Then by 'इणः धीध्वम्—' (2247) ढृत्त्व is नित्य (obligatory) and not optional whence

we have षगीड्म् which again due to द्वित्व of ड्, व् and म् admits of eight (8) other varieties. Thus—by द्वित्व of 'ठ' by 'अचोरहाभ्याम्—' (59) we have two (2), by द्वित्व of 'व' in each case by 'यणो मयः—' we have four (4) and finally by that of 'म्' of each by 'अनचि च' (48) we have eight in this section. Adding these eight forms with the former ninety-six we have hundred and four (104) in total.

इड् दीर्घचिण्वदिट्—etc Bhattoji sums up in a single verse what has been shown above. We have कर्मवाच्य and not भाववाच्य which is absurd in the case of causal चिच्. यक्—i.e. by 'सर्व—'. चिलोपः—i. e. by 'सेरनिटि' (2313). शस्यते etc—delusion is dispelled by (the emancipator) मुकुन्द । 'शम्—is मित् due to 'अमन्तत्व' by 'जनीजृप्कसुरघोऽमन्ताय' (ग. सू.); hence the उपधा is क्स्व by 'मितां क्स्वः' (2568).

मित—। आत इति । चिण्कृतोरिति । चिणि कृतिचेत्यर्थः । 'अचो जिष्णति' (७२'११५) इत्यतो जिष्णति इत्यनुवर्तते । तच्च कृतौत्यस्यैव विशेषणं न तु चिणि इत्यस्य । तस्य चित्त्वेषासङ्गत्यापत्तेः । तदाह—ञिति षिति कृति चेति । चिणि—अदायीतुदाहरणम् । दायिता इति तु 'स्यञिच,—' इत्यनेन चिण्ववद्भावे । ञिति कृति—दाय इति । षिति कृति—पायं पायम् इति (वसुलि) । अदायिषाताम् इति । अच (सिचि) . 'स्याधोरिञ्च' (२३८६) इत्येतदाधित्वा परत्वात् चिण्वदिट् । 'धुमास्या—' (२४६२) इति ईत्वं तु न । अत्र सिचदट्-साहचर्यादजादित्वात् । न च 'स्याधोः—' इत्यस्य पुनः प्रसङ्गः । अम्ललादित्वात् । तत्र हि 'इको भल्' (२६१२) इत्यनुवर्तते । तथा च भलादिरिव सिच् किञ्चतु इत्यादिरिति फलितम् इति व्याख्यातारो वदन्ति । वस्तुतस्तु 'सत्यपि तथिन् (स्याधोरितोच्चै) नेह काचित् चतिः । सिचः कित्त्वपि अनिग्लक्षणया वृद्ध्या

('अचो जिष्णति' इत्यनया) रूपनिष्पत्तेरिति मनोरमायां स्पष्टम् । अदिषातामिति ।
 स्याधोरितीत्वम् । अम्भासाताम् इति—'आदेशः—' (२३७०) इत्यात्वम् ।
 चिण्वत्त्वाभावादयुगभावः । अनिट्त्वाद् वलादीङ् विरहः । इत्यत इति—'स्यसिच
 —' इति सूत्रे उपात्तानाम् अज्जगदृष्ट्या मर्थे अजन्ता उदाहृताः । अधुना
 इनादय उदाह्रियन्ते । एषु कर्मणि यक् प्रत्ययः । ननु घानिता घानिष्यत
 इत्यादी 'हनस्तः—' (२५७४) इति तकारान्तादेशः स्यात्तत्राह—अचिञ्चलीरिति ।
 इति पर्युदासादत्रेत्यर्थः । आश्लिङ्गीति—न तु लुङि । येन नाप्राप्तिन्यायेन आशिषि
 एव तस्य बाधोचित्यात् । लुङि तु यथा चिण्वद्भावो वैकल्पिकस्तथा 'आत्मनेपदेष्वन्व-
 तरस्याम्' (२४१९) इति वधादेशोऽपि । तथा सति उभयोरपि तुल्यत्वाद् येन
 नाप्राप्तिन्यायाभावः । आशिषि तावत् चिण्वद्भावो विशेषेण विधीयते तथाच
 आत्मनेपदे एव तत्रापि सीयटि एव नान्यत्रेति । वधादेशस्तु वध्यादित्यादी परमपदेऽपि
 चरितार्थ इति स एवानेनाव अपीयते, न लुङ्युपदिष्टो वधादेशः इति पुनरप्याह—
 विशेषविहितत्वादिति । अघानिषाताम्—अहसाताम् इति । चिण्वद्भावाद इटि
 इडादिना पूर्वम् । उत्तरस्तु चिण्वदिङ्भावे 'हनः सिच्' (२६९७) इति चलीः
 कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । पक्षे वधादेश इति—
 'आत्मनेपदेष्वन्व —' इत्यनेन । अवधिषाताम् इति । चिण्वदिट्सिचौ । अकारस्वी-
 पधात्वाभावात्त इङिः । ननु यथा चिणि वधादेशोऽविहितस्तथा चिण्वदित्यतिदेशात्
 (चिणि यद् यत् काय्यमुपदिष्टं तत्तत् चिण्वद्भावेऽपीति न्यायात्) स्य इत्यादिषु
 परेषु हन्तेर्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहृत—न चेत्यादिना आङ्गस्वीवातिदेशादिति ।
 यच्चात् प्रत्ययो विधीयते तदङ्गम् । यथा चिणिपरे इनादयः । वधादेशस्तु न तथा ।
 तस्यादेशत्वेन साच्चाटुपदेशाभावात् । अवएवात्र तस्यातिदेशो न ॥ ननु याहिता,
 याहिष्यते इत्यादी चिण्वद्भावपक्षे चिण्वदिटो दीर्घः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतस्य
 वलादिलक्षणस्त्रीवेति । अदर्शि—चिण् । गुणः । अदर्शिषाताम् । चिण्वदिट्पक्षे इदम् ।
 'न इयः' (२४००) इति क्सस्य नियेधात् सिच् । सिचः कित्त्वादिति—'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इत्यनेन । अम् नेति—'सृजिदृशोर्भक्त्यनकिति' इति पर्युदासादितिभावः ।

अहृचातामिति—एतत् क्सपद्ये इति न भमितव्यम् । चिण्वदिडभावेनघातोरनिट्-
 कत्वेन वलादिलक्षणेडभावेन च कत्वपत्वाभ्यां यद्योक्तरूपसिद्धेः । गिरते लुङिध्वमीति ।
 अत्र यत्तेटो दीर्घो विहितस्तत्र तत्र वलादिलक्षणेस्यैवेटः स इति बोध्यव्यमित्याह ।
 चिण्वदिट इति । विकल्पाभावं दर्शयति—अगारिध्वमिति । वलादिलक्षणेऽटितु—
 अगरीध्वम्—अगरिध्वम् । चिण्वत्त्वाभावाद्गृह्यः । एषां वयाणामिति । लत्वमिति ।
 ‘अचि विभाषा’ (२५४१) इति रेफस्य लत्वविकल्पात् अगारिध्वम् इत्यादीनि वीण्य
 इत्येवं षट् । ढत्वमिति—‘विभाषेः’ (३३२५) इति ध्वमो धकारस्य ढत्वविकल्पात्
 धत्वपद्ये षट्, ढत्वपद्ये च षडित्येव सङ्कलने द्वादश । हित्ववयंवेति । यद्यपि धढवमानां
 हित्वाद्द्व हित्वचतुष्टयमित्येव वाच्यं तथापि ढकारस्य धकारस्यानिकत्वेन उभयैरेकत्व-
 विवक्षया वयमित्युक्तमिति विभाव्यम् । तर्देवमुक्तद्वादशानां मध्ये ‘अनचि च’ (४८)
 इति षष्ठां धस्य षष्ठां ढस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । ततो ‘यणो मयो द्वेषाच्ये’ इति
 वार्तिकात् मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठ्यैतिपद्ये वकारस्य प्रत्येकं द्वित्वे अष्टचत्वारिंशत् ।
 पुनर् ‘अनचि च’ (४८) इति मकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे षण्णवतिः । तदाह—
 इत्यं षण्णवतिरिति । अवशिष्टाष्टप्रतिपादनायमाह—लिङ्सिचोरिति । अनेनेङ्-
 विकल्पादिट्पद्ये ‘वृत्तो वे’ति दीर्घविकल्पाद् चतुःषष्टिरिति दर्शितम् । इडभावपद्ये
 तु अट् गृ सिच् ध्वम् इति स्थिते ‘उच्य’ (२३६८) इति कित्त्वे गुणाभावात् ‘च्युत-
 इडातो’रिति इत्त्वम् रपरत्वम् । ‘हलि वे’ति दीर्घस्य । ‘इणः षीध्वम्—’ इति
 ढत्वविकल्पाभावाद् ढत्वमित्यम् । अगीट्त्वम् । ‘धि च’ (२२४६) इति सिञ्जलोपः ।
 ढवमानामिति—‘अचो रक्षाभ्याम्—’ (५६) इति ढस्य द्वित्वे द्वौ । ढमित्यस्य
 वकारस्य ‘यणो मयः—’ इति प्रत्येकं द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि ‘अनचि’ (४८)
 इति मकारस्य प्रत्येकं द्वित्वेऽष्टौ । एवमुक्तषण्णवत्या सह अष्टानांसङ्कलने चतुरधिकं
 शतं सम्पद्यत इत्याह—उक्तेति । उक्तानांसंस्मरणार्थं श्लोकेन संगृह्णाति । इड्
 दीर्घ इति । अर्थः स्पष्टः । हेतुमण्यन्ते भावसकारासम्भवादाह—कर्मणि ल इति ।
 लकारा इत्यर्थः । तिलोप इति ‘चेरनिटौ’त्यनेन (२३१३) । शक्यत इति । ‘जनीज
 यक्तु—’ इत्यमलत्वेन मिश्रलक्षणेऽस्यः ।

२७६२ । चिसमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥६॥४॥८३॥

दी— । चिण्परि णमुल्परि च णौ मितामुपधाया दोर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ङस्वः' (२५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्तासौ ङस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्यानिवत् इति दीर्घः सिध्यति । ङस्वविधौ तु स्यानिवत्तु दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्वरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शामिता—शमिता—शमयिता । शामिष्यते—शमिष्यते—शमयिष्यते । यङन्तासिच् । शंशम्यते । शंशामिता—शंशमिता—शंशमयिता । यङ्लुगन्तासिच्यपेवम् । भाष्यमते तु—यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घा नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे—शम्यते मुनिना ।

The उपधा or penultimate of मित् roots becomes दीर्घ or lengthened optionally in चिच् followed by चिण् or followed by णमुल् । [Thus अशमि—अशामि (चिण्), and शमं शमम्—शामं शामम् (णमुल्)] प्रकृतः etc—The previous rule is 'मितां ङस्वः' (६१४१८२) so that the Sutrakara could have enunciated as 'चिसमुलोऽन्यतरस्याम्' whereby also there would appear दीर्घ as an alternative through the option of ङस्व, for अन्यतरस्याम् following upon 'मिताम्— ।' But he (the Sutraka'ra) has purposely not enunciated in that way i. e. has not made the ङस्व of 'मिताम् ङस्वः' in cases of चिण्-पर and णमुल्पर चि—for this ङस्वविकल्प fails to serve the purpose

(viz, of ङस्त्रविकल्प)—when णिच् follows a ण्यन्त root. Take for instance श्मि (श्म् + णिच्) + णिच् + ता । Here if the ङस्त्रविधि is made optional then the elision of first णिच् will be considered by 'अथः परस्मिन्—' (५०) as स्थानिवत् so that the operation due to the 2nd. णिच् is impeded due to this intervention of स्थानिवत्—for the 2nd. णिच् which is followed by चिखदभाव (ता) does not in this case invariably follow on the root. In the use of दीर्घविधि (i.e. दीर्घविकल्पविधि) however, the elision of णिच् is not स्थानिवत् due to the prohibition 'न पदान्त द्विवचनपरिसवर्णानुस्वारदीर्घ-जश्चिपु' (५७) । Thus दीर्घ has scope here and not ङस्त्र where स्थानिवत्त्व (of—णि) is unavoidable. In भाष्य, however we find that having recourse to * 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्' or स्थानिवदभाव

* The rule 'पूर्ववासिद्धम्' (८२१) instructs us that what has been enjoined in the last three sections or पाद is invalid towards all the previous rules or operations (सपादसमाध्यायीं प्रति विपाद्यसिद्धा) । If so then the prohibition of स्थानिवदभाव with reference to द्विवचनपरिसवर्णानुस्वार etc under 'न पदान्त—' (५२—१११५८) has no importance. For where do they apply ? They (द्विवचन etc) apply in order towards 'अनधि च' (८४४७), 'अनुस्वारस्य ययि—' (८४५४), 'नद्यापदान्तस्य—' (४१२४), 'इलि च' (४१३७), 'भलां जश्—' (८४५३) and 'खरि च' (८४५५) । But these are invalid towards 'न पदान्त—' (११५८) as they are instructed under 'पूर्ववासिद्धम्' (४२१) । Therefore the statement of द्विवचन, सवर्ण, अनुस्वार, जश् and चर् is superfluous. In this connection it is important to note that rules falling under 'पूर्ववासिद्धम्' are called पूर्ववासिद्धीय rules—पूर्ववासिद्धे भव (i.e. पूर्ववासिद्धत्वमस्येवामिति) पूर्ववासिद्ध + छ (ईय) ।

does not apply to rules and operation under 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१); —दिवंचन, सवर्ण, षत्रुस्वार, दीर्घ, जश् and चर् have been rejected by Patanjali. Well, the rule 'चिष्णुसुलोः—' (६।४।६३) not being पूर्ववासिद्धीय, the दीर्घविधि hereof also fails as the elision of the first णि becomes स्थानिवत् or existent like the original and thus intervenes as it did in the case of ङस्वविधि । Then what to do here. So to answer this Bhattoji says णाविति—etc. चिष् is here considered to form a जाति—genus or general class so that the two चिष् will not be taken separately but as a class in general. Thus the स्थानिवत्त्व of the first चिष्लोप shall not in the least affect the operation. The intention of the भाष्यकार therefore is 'let not here (in 'चिष्णुसुलोः—') be taken the term दीर्घ' । शमिता (शम् + चिष् + चिष्णुदिट्, ता) दीर्घपक्षे—शमिता (शम् + चिष् + चिष्णुदिट्, ता) ङस्वपक्षे—शमयिता (शम् + चिष् + वलादि ङट्, ता गुण). Similarly in the remaining instances. According to भाष्य, however, in the case of चिष्णुदिट् of a यङन्त root, there is no दीर्घ as it rejects the same. Thus there we have two forms only—शंशमिता—शंशमयिता. स्थानत्वभावे etc—easy.

मित— । चिष्णुसुलोरिति । 'दोषो षौ' (६।४।६०) इत्यतो णाविति वर्त्तते । तच्च विशेष्यम् । तदाह—चिष्परे णसुल्परे च णाविति । 'ऋदुपधाया गोहः' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति, 'मिताम्—' (६।४।६२) इत्यनेन मितामिति च वर्त्तते । तदाह—उपधाया इत्यादि । ननु 'मितां ङस्वः' (६।४।६२) इत्यतो 'ङस्व' इत्यप्यनुबर्त्यताम् । तथा च 'चिष्णुसुलोरन्यतरस्याम्' (६।४।६३) इत्येव सूत्रमस्तु । मास्तु दीर्घयङ्गम् । अन्यतरस्यांयङ्गसामध्यादिपक्षे दीर्घस्यापि सिद्धेरित्याशङ्क्य आह—स्थान्ताणाविति । अयमभिप्रायः । 'न पदान्तदिवंचनवरे-बलोप-

स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चिर्बिधेषु' (५१—१।१।५८) इत्यत्र पदस्थान्तावयवे द्वित्वादी-
च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदितुक्तम् । ततश्च ङस्त्रविधौ स्थानि-
वदभावः प्राप्नोति दीर्घाविधावेव तन्निषेधात् । एवञ्च ('ङस्त्रविकल्पविधौ'—शम्-
धातोर्ण्यन्तासौ (शम् + षिच्) + षिच् + लुट्, ता इत्यत्र प्रथमणिलोपे तस्य
(णिलोपस्य) 'अतः परस्मिन् पूर्वविधौ' (६०—१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वाद्
व्यवधानादत्र चिण्परकश्चिच्परकत्वं नास्ति । तथा सति शमिता—शामितेति न
सिध्यति । दीर्घविधौ तु सिध्यत्येव तत्र 'न पदान्ते'ति स्थानिवदभावप्रतिषेधादत्र
आह—दीर्घविधीहीति । ङस्त्रविधीत्विति—व्यवस्थान्तराभावादिति भावः । भाष्ये-
त्विति । न पदान्तसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । पूर्ववासिद्धे इति—पूर्ववासिद्धमस्त्यस्येति
पूर्ववासिद्ध + अच् (अर्शथादिभ्योऽच्)—पूर्ववासिद्धीये इत्यर्थः । न स्थानिवदिति—
स्थानिवदभावो न प्रसरति असिद्धत्वादिति भावः । इत्यवष्टभ्येति—इत्याश्रित्येत्यर्थः ।
प्रत्याख्याता इति । निष्पद्योजनत्वेन परित्यक्ताः । तथा च 'अनश्चि च' (८।४।४७)
इति द्विवचनं शास्ति—यथा मध्वरि (मध + अरि) इत्यादौ । तच्च—पूर्ववासिद्धम् ।
तथा सति 'नपदान्त—' इत्यत्र द्विवचनस्य स्थानिवदभावनिषेधो व्यर्थः । एवम्
'अनुस्वारस्य—' (८।४।५८) इत्यत्र सवर्णस्य, 'नश्चापदान्तस्य—' (८।३।२४)
इत्यत्रानुस्वारस्य, 'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घस्य, 'भलां जश्—' (८।४।५३)
इति जश्त्वस्य, तथा 'खरि च' (८।४।५५) इति चत्वस्य च पूर्ववासिद्धीय-
त्वात् 'नपदान्त—' इत्यत्र ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रत्याख्यानपरभाष्यस्याशयः । ननु
पूर्ववासिद्धीयदीर्घविषयेऽस्तु वम् । 'चिण्णमुलोदीर्घः—' इत्यत्र, तु दीर्घग्रहणं
न प्रत्याख्यातव्यम् । तस्य पूर्ववासिद्धीयत्वाभावेन स्थानिवदभावः प्राप्नोति । एवञ्च
तत्स्थानिवदभावनिरासाय—अत्र दीर्घग्रहणमावश्यकमेव इत्याशङ्क्य आह—शाविति
जातिपर इति । तथाच प्रथमणिलोपस्य स्थानिवदभावे सत्यपि व्यवधानं नास्ति ।
णित्वस्य व्यक्तिकल्पने हि तत् । णित्वजातिकल्पनायान्तुभयोरप्येकत्वान्नास्ति व्यवधान-
मिति भावः । एवञ्च ङस्त्रविकल्प एव भाष्याशयः स्थानिवदभावेऽपि जातित्वाश्रयणाद्-
भोष्टसिद्धेरितोऽपि ('चिण्णमुलोदीर्घः—' इति) दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यात-

मेवेत्याह—दीर्घग्रहणं चेदमिति । तदाशय इति—प्रत्याख्यानपरभाष्याशय इत्यर्थः ।
 “वस्तुतस्तु ‘चिष्णमुत्तोः—’ इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथा ङिड्
 अनादरे इत्यस्य धिणि अङ्गिडि—अङ्गिडि इत्येव स्यात्, नलिष्टम् अङ्गिडि—अङ्गीडि इति
 कैयटि स्पष्टमिति तच्चबोधिनी ! शमिता—शामिता इति—चिष्णुदिटि दीर्घविकल्पः ।
 शमयिता इति—वलादिलक्षणेङ् गुणश्च । शंशम्यते इति—यङोऽकारस्य ‘अतो लोपः’
 इति लोपः । ततो यक् । शंशामितेति—दित्वादिर्विशेषः । चिष्णि—अशंशनि—अशंशामि ।
 णमुत्ति—शंशमंशमम्—शशांशंशाममिति । भाष्यमते त्विति—‘यङोऽङ्गीपस्य
 स्यानिबलेन चिष्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधाङ्गेष्वेवाप्रवृत्तेः’ । एवञ्च दीर्घग्रहण-
 प्रत्याख्यानं न युज्यते इति दीर्घिताशयः । स्यन्तत्वाभावे इति—एवञ्च अकर्मकत्वाद्
 भावे ल इत्यर्थः ।

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥७॥३॥३४॥

दी— । उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च ।
 अशमि । अदमि । ‘उदात्तोपदेशस्य’ इति किम् ? अशमि ।
 ‘मान्तस्य’ किम् ? अवादि । ‘अनाचमेः’ किम् ? आचामि ।
 ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । चिष्णि
 ‘आयादयः—’ (२३०५) इति णिङ्भावे—अकामि । णिङ्णि-
 चोरप्येवम् । अवामि । ‘वध हिंसायाम्’ । हलन्तः । ‘जनिवध्योश्च’
 (२५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । ‘जाग्रोऽविचिस्लुडित्सु’
 (२४८०) इतुप्रक्तेर्न गुणः । अजागारि ।

The penultimate of a root which is instructed or enunciated to be उदात्त and ends in न् but not of चम् preceded by आङ् is not lengthened when चिष् and अ- eliding and ण- eliding कृत् affixes follow. अशमि—because गम् is मान्त but not उदात्त.

अवादि—because वद is उदात्त but not मान्त. 'अनात्तमि—' etc—(varttika) i.e वृद्धि is not forbidden to the उपधा of these three roots. अकामि—This is the common form in चिष् whether णिङ् is wanting or there is णिङ् or णिच्, this is due to णिलोप by 'शेरनिटि' (2313). वध etc i.e. this is diff. from वधादेश which is षदन्त. Thus अवधि also is common in both cases. Comp—'यत् कौशमिष्ठुनयोरिकनवधि काममोहितम्' (रामायण) ।

मित— । नोदात्तोपदेशश्चेति । न+उदात्तोपदेशश्चेतिच्छेदः । 'मृजेर्दृङिः' (७२।११४) इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अत उपधायाः' (७२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'अचोञ्चति' (७२।११५) इत्यतो ञ्चति इति । 'आतो युक् चिष्कृतोः' (७३।१३) इत्यतश्चिष्कृतोरिति च ; तदाह—उपधाया इत्यादि । शेषपुरणमिदम् । तेन 'उदात्तोपदेशस्य आङ्पूर्वचमिबर्ज्यस्मान्तस्य च धातोरुपधायाः—' इति योजनीयम् । चिष्णि आह—अशनीत्यादि । ञ्चिति कृति—शमः । दमः (घञ्) । णिति कृति—शमकः । दमकः (खुल्) । 'कथं तर्हि—'हरियदकामि पदैककेन यमि'ति श्रीहर्षः । प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेवेत्याग्रहस्तर्हि निहत्तप्रेषणात् प्राकृतैश्चै णिचि व्यवस्थितविभाषान्नयणात् ततश्चिष् बोध्यः । कथमुद्यमः, उपरम इति ? संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । घञर्थे कविधानमिति तत्त्वबोधिनी । 'उट्पूर्वयोर्धमरमोरुदात्तत्वं वा कल्प्यमिति केचित् । णिङ्णिचोरप्येवमिति । यथा णिङ्भावे चिष्णि—'अकामि' इति रूपं भवति । णिङ्नाञ्चिजन्ताच्च कमेच्चिष्णि तदेव रूपमिति भावः । वध हिंसायामिति । भिन्नोऽयमदन्ताद् वधादेशात्तेनाह—हलन्त इति । णिचि चिष्णि रूपं तु तुल्यमेवेत्याह—अवधीति ।

२७६४ । भञ्जे च चिष्णि ॥६।४।३३॥

दी— । नलोपो वा स्यात् । अभाजि—अभञ्जि ।

मित— । 'आन्नलोपः' (६।४।२३) इत्यतो नलोप इति, 'जान्ननशां विभाषा' (६।४।३२) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते तदाह—नलोपो वेति । अभा-
जोति । नलोपपक्षे उपधाव्हाविदम् ।

२७३५ । विभाषा चिसमुलोः ॥७।१।६८॥

दी— । लभेनुमागमो वा स्यात् । अलम्भि—अलाभि ।
व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि ॥
द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नी-हृ-कृषहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजिच्छ्रया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्धेषां ख्यन्तानां लादयो मताः ।

(वार्तिकार्थः *) । गौर्हुह्यते पयः । अजाग्राम' नीयते ।
झियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको
धर्ममिति :वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं
वा । देवदत्तो ग्राम' गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां
कर्मणिभावे च लकार इष्यते' । मासो मासे वा आस्यते देव—
दत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ।

The augment नुम् is optionally prefixed to the root लभ् when चिष् and समुल् follow. In समुल् we get लम्भ' लम्भम्—लाभं लाभम्. But प्रलम्भं प्रलम्भम्—because it is ordained that नुम् is optional

* एतद्गालमनोरमायां दृष्टं न तत्त्वबोधिन्याम् ।

—only when लभ् is without उपसर्ग so that it will have नित्य तुम् when preceded by उपसर्ग's प्र etc. As to which of the two कर्म's of द्विकर्मक roots will have लाटयः i. e. ल, क्तव्य, क्त and खलधं प्रत्ययः—i. e. सामानाधिकरण्य or प्रथमा in con. with लकारः, क्तव्य affixes etc., we summarise the injunction below :—

लाटयः are said to be due to or apply on the Indirect Object (गौणकर्म) of the * दुह्यादि class, the direct object or प्रधान कर्म of the roots of न्यादि class, any one object—according to the intention (of the speaker)—of roots expressing 'knowledge' (बुद्धि) and 'eating' and of such roots as have शब्दः (e. g. वेद, शास्त्र etc) for their objects, and on the प्रयोज्य कर्म of other roots viz. causal ones—i. e. the गौण कर्म etc, will have प्रथमा in connection with these ल etc. in the कर्मवाच्य । Thus गौः दुह्यते etc. cp, also 'मनीषितं यौरपि येन दुग्धा'—(रघु). बोध्यते—instance of बुद्धार्थं. भीज्यते—instance of भक्षार्थं. शब्दकर्म—शिव्योद्देशमध्याप्यते or शिष्यं वेदोऽध्याप्यते । 'देवदत्तः—' instance of प्रयोज्य-कर्म. If analysed it will stand thus :—

देवदत्तो ग्रामं गच्छति (ऋणिजन्त) ।

यज्ञदत्तो देवदत्तं ग्रामं गमयति (णिजन्त) ।

यज्ञदत्तेन देवदत्तो ग्रामं गम्यते (कर्मणि लकार) ।

It is intended that लकार is due to कर्म and भाव also of such ऋकर्मक roots as have काल (time) etc i. e. भाव, देश

* "दुह्याच्पच्दृष्ट् रुधिप्रच्छिचित्रू शासुजिमन्यसुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्वात्रीहृत्पवहाम् ॥"

and अध्वन् for their objects, cp—'अकर्मकधातुभिर्योगि देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वाच कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' (वार्तिक)—Thus—

मासः आस्यते देवदत्तेन (कर्मणि लकार)

मासे आस्यते ... (भावे लकार)

But in the causative forms of them we will have the प्रत्यय i. e 'लकार, क्तव्य क्त etc in the प्रयोज्य e.g. 'मासम् आस्यते माणवकः' (कर्मणि लकार). The non-causal and the causal forms of this were—मासम् आस्यते माणवकः—मासम् आस्यति माणवकं देवदत्तः । Then मासमास्यते—as in the text.

Here ends भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

नित— । विभाषेति । 'लभेय' (७।१।६४) इत्यतो लभेरिति । 'इदितो तुम् धातोः' (७।१।५८) इत्यतो तुमिति चानुवर्त्तते । तेनापेक्षितं पूर्यन्नाह— लभेरित्वादिना । चिणि षमुल्लिचेति शेषः । चिणि दर्शितं मूलं । षमुल्लि तु लम्बं लम्बम्—लाभंलाभम् । व्यवस्थितविकल्पत्वादिति । इयमत्र व्यवस्था— अनुपसर्गादेव लभेर्नुम् विकल्प्यते, न तूपसर्गात् परस्येति । तेन प्रादावस्य नित्यं तुम् प्राप्त इत्याह—प्रालम्भि इति ; न तु प्रालाभि इत्यपि । एवं षमुल्लि—प्रलम्बं प्रलम्बम् इति ॥ इयता एककर्मकाणां कर्मणि लकारा दर्शिता इदानीं द्विकर्मकाणां (धातूनां) कर्मणि लकारव्यवस्थां दर्शयिष्यन्नाह—द्विकर्मकाणाञ्छिति ।

दुहादीर्गाणि कर्मणि लादयो मताः नीहृहृष्वहाम् प्रधाने कर्मणि लादयो मताः, तथा बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजिच्छया—स्वेच्छया कर्त्विच्छयित्यर्थः— (द्वयोरिकतरे कर्मणि) लादयो मताः—अन्येषां स्यन्तानां प्रयोज्यकर्मणीत्यन्वयः । लादय इति । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्मणि लकारा विहितः । तथा 'तथीरेव क्तव्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि भावे च क्तव्यादयो वक्ष्यन्ते (क्तदन्त-प्रकरणे) । तेनात्र लादय इत्यनेन लकारक्तव्यादयः परान्मुच्यन्ते । गौर्दुह्यत इति ।

कर्मण्यत्र लकारः । कर्मणस्तिला अभिहितत्वात् प्रथमा । एवमन्यत्र । निजेच्छयेत्प्रादाह-
रति—बोधयते माणवकमिति द्वाभ्याम् । शब्दकर्मकाणास्तु—शिष्योवेदम् अध्याप्यते,
शिष्यं वेदोऽध्याप्यते गुरुणा वेत्प्रादाहरणम् । सकर्मकाणां खन्तानां प्रयोज्य—
कर्मस्थाह—देवदत्त इति । यज्ञदत्तेनेति शेषः । अकर्मकाणामाह—अकर्मकाणां
कालादिकर्मकणामिति । नेदं वार्तिकं, भाष्यादावनुपलम्भात् । किन्तु 'अकर्मकधातुभि-
र्योगे देशः कालोभावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक' इति वार्तिकान्नायसिद्धमेत-
दित्याहुः । मासो मासे वेति । तत्र आद्ये कर्मणि लकारः । द्वितीये तु भावे
इति बोध्यम् । णिजन्तास्त्विति । एवम्बिधानामकर्मकाणां णिजन्तादित्यर्थः ।
मासमास्यते इति देवदत्तेनेधि शेषः । अखन्तावस्थायामिदम्—मासमासे माणवक
इत्यासीत् । खन्तावस्थायां तु—मासमासयति माणवकं देवदत्त इति । एतेन
अकर्मकाणां खन्तानां प्रयोज्य' विहाय कर्मान्तराभावाद् द्विकर्मकव्यवस्थायामेषामन्त-
र्भावो व्यर्थ इति निरस्तम् ।

इति मितभाषिण्यां भावकर्मतिङ्-प्रकरणम् ।

अथ

कर्मकर्तृ-तिङ्-प्रकरणम्

दो—। यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिच्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु—

When the part (or—exertion on the part) of the agent is not intended (to mention) in order to indicate extreme facility of performance, other कारकs too, such as कर्म, करण etc. get the designation of कर्ता—because they are (now) independent (of the agent) with reference to their respective actions (cp—‘स्वतन्त्रः कर्ता’—569, or a karaka when independent is designated as कर्ता) । So although they were formerly करण, अधिकरण etc, yet they will now have कर्तरि लकार i.e. verbs of active conjugation—for they are now कर्तृसंज्ञकs. As for example—‘साध्वसिः—’ The sword cuts well. Here we have कर्तृसंज्ञा of

करण । Though the man holding the sword cuts the tree etc, at ease with the help of the same yet, the effort on the part of him being too little in comparison with the sharpness of the of the instrument, the कर्तृत्व of the action is attributed to the same instrument. Similarly 'काष्ठानि—'The fuels cook. 'स्थाली—' the pot (for cooking) boils—Here we have कर्तृसंज्ञा of अधिकरण । But when there is any intention of ascribing कर्तृत्व to कर्म, roots which were previously सकर्मक or transitive will now become almost अकर्मक or intransitive—i.e. roots having single object only will now look like अकर्मक e.g. 'पचति ओदनः' whereas roots having double objects will remain as सकर्मक: e. g. 'मथति सागरोऽद्यतम्' । It is therefore that Bhattoji says 'प्रायेण' in the वृत्ति of these two classes of roots (now termed as अकर्मक and सकर्मक) the former will have भावे लकार and the latter कर्तरि i. e. these will be regarded to form भाववाच्य and कर्तृवाच्य respectively. Thus पचते ओदनेन etc, illustrates भावे लकार ; for कर्तरि लकार, however, we look forward :—(N. B.—This कर्तरि लकार thus paves the way for कर्मकर्तरि लकार by—)

मित— । अथैवं भावकर्मप्रक्रियां प्रदर्शय कर्मकर्तृप्रक्रियां प्रदर्शयिष्यन् प्रक्षीति—
यदिति । सौकर्यातिशयमिति अतिशयेन सुकरत्वमित्यर्थः । अनायासातिशयसाध्यत्व-
मिति यावत्, कर्तृप्रयत्नाविवक्षायामित्यर्थः । उक्तं हि घोरणाविति सूत्रे—'फल-
व्यापारयोर्धातुः । तत्र फलाश्रयं कर्म व्यापाराश्रयस्तु कर्तेति । एव सति यत्स्वा-
तन्त्य' व्यापारस्व स एव कर्तेति संशयते । कुत इत्यत आह—स्वव्यापारे इति ।
'स्वतन्त्रः कर्ता' (५६६) इति सूत्रादिति भावः । साध्वभिरिति—साधु इति क्रिया-
विशेषणम् । अतः करणस्यासिः कर्तृसंज्ञा । कर्तृव्यापारे सत्त्वेऽपि तस्याति स्वल्पत्वादनुक्तिः,

करणस्य तु तैष्णातिशयसत्त्वादेव तस्यैव व्यापाराद्यत्वमुक्तमेवं काष्ठानीत्यत्र । स्यातीति ।
रन्ध्रसाधनम् ['पिटरः स्थानुरखा कुण्डमि'त्यमरः] । अत्राधिकरणस्य कर्तृसंज्ञा ।
कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यध्याहारः । प्रायेणाकर्मका इति—अयं
भावः । ये तावद् भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मका
इत्युच्यते । यथा वृक्षान्निनति । येतु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इत्युच्यते । यथा—सुधा
चीरसागरो मद्यति । इति एवं व्यवस्था अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । 'लः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रादितिभावः ; तत्रभावे षाह—पच्यते ओदनेन ।
यद्यपि पचेरपि द्विकर्मकत्वमश्वेद्य तथापि तण्डुलानामविवक्षया एककर्मकत्वमुक्तम् ।
एककर्मकाणां कर्मकर्तरि साधनं दर्शयितुमाह—कर्तरित्विति ।

२७६६ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥३।१।८७॥

दो— । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपद—चिण्-
चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः ।
भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननुभावे लकारे कर्तुर्द्धितीया
स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एवहि कर्ता
कर्मवत् । 'लिङ्ग्राशिष्यङ्' (३४३४) इति द्विलकारकात् 'लः'
इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव
कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किन्तु भाव एव ।
भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया
विक्रित्तिर्द्धिधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ।
सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरण-
क्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । 'कर्मणा' इति किम् ?

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ
 मा भूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् = गच्छति ग्रामः ।
 आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः', स्मरति अद्धाति
 वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु
 तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया,
 नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु
 वैलक्षण्यमुपलभ्यते ॥ करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च
 कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्रार्थत्वे तु नैतत्
 सिद्धेत् । ज्ञानिच्छादिवद् यत्रस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन—अनु-
 व्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्रानि-
 कृते आलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न
 त्वात्मनेपदम् ॥ 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वार्तिक) ।
 अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । 'दुहिपच्योर्बहुलं
 सकर्मकयोरिति वाच्यम्'—(वार्तिक) ।

An agent (कर्त्ता) becomes like an object (कर्म) (i.e. obtains the operations laid down for a कर्म) when the action concerning the same कर्त्ता bears similarity with that lying within (the concern of) the कर्म. Thus this is a matter of transference of operations *(कार्यातिदेश), hence (as in

* Though there is no hard and fast distinction between कार्यातिदेश and शास्त्रातिदेश, yet the author insists on the former observing that the latter ultimately leads to the same. See also 'शिरणी—' (2758) etc.

the case of कर्म or कर्मलकार i.e. कर्मवाच्य) the operations such as यक् (by 'सर्वधातुके यक्' —2756), आत्मनेपद (by 'भावकर्मणोः'—2679), चिष् (by 'चिष् भावकर्मणोः' 2758), चिष्वात् i.e. चिष्वाद्भाव and इट् (by 'स्यसिच—' 2757) will take effect in the case of कर्ता (of कर्मकर्तृवाच्य). As the कर्म of a कर्मलकार is in collocative connection (सामानाधिकरण्य) with the root and as it is expressed by तिङ् affix so also appears as the कर्ता—and therefore it (कर्ता) takes प्रथमा. Thus 'पचते—' The rice boils (itself) and 'भिद्यते—' the wood splits (itself). These are the cases of यक्. [The meaning being 'the rice is being boiled' and 'the wood is being split'—these expressions are analogous to English ones viz—The house is building, the book is printing etc.—quasi-passive verbs (passive in sense but active in use)]. अपाचि, अभिदि—चिष्. वृद्धि by 'अचो जिष्ति' (254). ननु etc.—Here you cannot rejoin that as in the भाववाच्य the कर्ता is not expressed, so it will have द्वितीया on the strength of this अतिदेश ('कर्मवत्—') and not तृतीया. For such कर्ता as is expressed by the लकार (verb) is like कर्म. This is obtained from the अनुवृत्ति or carrying down of the letter ल्, which is elliptical for 'लः', out of the द्विलकारक (having two लकारस) rule—'लिङ्वाशिष्यङ्'. The meaning is this :—Panini reads 'व्यत्ययो बहुलम्' (3. 1. 85), 'लिङ्वाशिष्यङ्' (3. 1. 86) and 'कर्मवत् कर्मणा—' (3. 1. 87) of these combine the first two "व्यत्ययो बहुलम् लिङ्वाशिष्यङ्", whence by 'अनुस्वारस्य ययि—' or 'इलो यनाम्—' (60) you get two लकारस in the second

rule which thus becomes two लकार-existing ('ल्लिङि—'). Of these two लकारs (,) one forms the rule 'लिङि—' and the other (ल्) is taken to be elliptical for 'लः' a genitive which is carried down to the next rule 'कर्मवत्—' so as to form the exposition 'लः कर्ता कर्मवत्'—or a कर्ता of ल् or लकार i.e. expressed by लकार is regarded like कर्म. Thus in the matter of भाव or affixes (कृत्य etc) the presence of कर्त्तृ is not concerned. Hence it is that the application of कृत्य, क्त and खुल्ले affixes is wanting in the कर्मकर्त्तृवाच्य. But they apply in the case of भाव only, e.g. 'भित्तव्यम्—'—It is to be split by । ननु etc— Well the कर्मस्य क्रिया of पचि and भिदि are respectively the state of being boiled and the state of being split up into two (on the part of चोदन—rice, and काष्ठ in order); and this (कर्मस्यक्रिया) has now become कर्त्तृस्य (पचति चोदनः—भिद्यति काष्ठम्) and how analogous to that. True (i.e. what you object is not shallow); but the idea of analogy or similarity of action (क्रियातुल्यत्वव्यवहारः) proceeds (प्रवर्तते) on the assumption of the difference between कर्मत्वसामानाधिकरण्य and कर्त्तृत्वसामानाधिकरण्य (of the same i.e. action or क्रिया) due to the distinction lying between the two stages (अवस्था) viz कर्मत्वावस्था and कर्त्तृत्वावस्था. The plain meaning is this :—Granted that the क्रिया or action which was कर्मस्य is now कर्त्तृस्य and is therefore one with the same. But still it is also admitted on all hands, that the distinction between a कर्त्तृस्य क्रिया and a कर्मस्य क्रिया—is a distinction of appellation (उपाधि) ।

Thus although the action existing in the obj. is the same when transferred to the subj., yet the one differs from the other in respect of appellation or title. Hence the term 'तुल्यक्रियः' in the rule is indeed significant. Why say 'कर्मणा' तुल्यक्रियः— (bearing similarity with कर्मस्य क्रिया)? This is to forbid कर्मवत्त्व of कर्ता in the cases of करण and अधिकरण where also similarity of action is expressed as in the previous examples, साध्वसिञ्चनति etc. Moreover, this is also to forbid कर्मवत्त्व of कर्ता where the action exists in the कर्ता (and not in the कर्म) । Thus in instances like 'गच्छति ग्रामः'—the village goes i.e. the village is arrived at with ease due to want of inconvenience or troubles such as thorns, roughness of the path etc., 'आरोहति हस्ती'—the elephant mounts i. e. is easily mounted and 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः'—the sense of thesastras understands, remembers or esteems i.e the same is easily understood, remembered or esteemed ; here गमन, आरोहण etc exist in the कर्ता and not in the कर्म—ग्राम, हस्ती etc. For the action is said to be existing in the obj. (कर्मस्य क्रिया) only where speciality i.e. a change effected by the action is perceived in the obj. as in the 'boiled rice' or in 'the split up wood' and not elsewhere i.e in the village reached or the elephant mounted etc. Because no change however is noticed to exist between a village reached and not reached as between rice boiled and not boiled. करोति or कृ means production (and not effort or यत्न), for production lies in the obj. (and not effort). Thus कारिष्यते घटः—

the pot will be produced—etc, are obtained. If however करोति would imply effort (as in Nyayasāstra) we could not have forms like this ; as effort, like knowledge, wish etc—lies in the subj. and therefore cannot be the cause of transference of (यगाद्यतिदेश) यक्, आत्मनेपद etc sanctioned to a root in the कर्मवाच्य । करिष्यते is alt. of कारिष्यते ; similarly अकरिष्यत—अकारिष्यत etc, by 'सुसिच्सीयुट्तासिप्—' (२७५७) । By this i.e.—by the fact that ज्ञान exists in the कर्ता—we have explained the expression 'अनुव्यवस्यमानेऽर्थे' (of the author of स्वखण्डन ?)—the subject i.e knowledge coming to a conclusion (hence the right significance is—the subject, due to absence of complexity etc) ; कर्तृ स्थलेन etc—i.e अनुव्यवस्यमानः or conclusion being existent in the कर्तृ (there is no chance of कर्मवद्भाव and thus) there is want of यक्, but यकार in 'स्य' is in connection with श्यन् (for षोऽन्तकर्मणि is दिवादि) which applying the ओकार (of षो or सो) elides by 'ओतः श्यनि' (२५१०) [cp. "ओलोपे रूपसिद्धिः"], and the form (अनुव्यवस्यति) is obtained. Then चानश् (directed by 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्—२१०६) comes in (in the sense of ताच्छील्य or it is his own nature) and the root is not आत्मनेपद so that शानच् may be added. The form if broken up stands thus—

(i) अर्थोऽनुव्यवस्यति ।

(ii) अर्थोऽनुव्यवस्यमाने (भावे सप्तमी) ।

Had there been यक् and आत्मनेपद the form would figure as 'अनुव्यवसीयमान' by 'षुनास्या—' (२४६२) due to कित्तु of यक् and शानच् coming in due to आत्मनेपद by 'भावकर्मणोः' (२६७६) । This

अनुव्यवस्थमानेऽर्थे is an instance of कर्मकल्वाच्य without कर्मवद्भाव ।
 [Here it is important to note that the rule 'कर्मवत्—' provides कर्मवत् for specially एककर्मक roots and not सकर्मक or द्विकर्मक roots. Hence Katyayana comes forward and enunciates a number of restrictive varttikas here and hereafter]. 'सकर्मका—णाम्—' (varttika). 'This has to be said that कर्मवद्भाव is wanting in the cases of सकर्मक roots (i.e so far as some special cases are concerned). For by 'सकर्मकाणाम्' is here meant the roots having as before double objects whereof (as previously said under 'प्रायेण' in the वृत्ति) one becomes the subj. and the other remains. These द्विकर्मक or सकर्मक roots again do not always admit of कर्मवद्भाव of कर्ता । Thus 'अन्वोऽन्व' स्पृशतः' supply the subj. देवदत्तः यज्ञदत्तः 'touch each other' i.e देवदत्त touches यज्ञदत्त who again touches the former. In this way the action of touching on the part of देवदत्त is transferred to यज्ञदत्त in 'यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति'—where देवदत्त is कर्म and thus the act of देवदत्त's touching (स्पृशक्रिया) is now कर्मस्थ for देवदत्त is a कर्म here (in the second sentence). Similarly when यज्ञदत्त first becomes the subj.—यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति and 'देवदत्तः यज्ञदत्तम्—' । Hence the कर्मस्थाक्रिया being transferred to कर्ता there appears कर्मवद्भाव by the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' and this is barred here. This is the implication of the varttika here. 'अजा यानम्—' The she—goat (out of herself i.e easily) leads herself to the village. This instance, however, as Nagesh observes, is objectionable on the face of its and so to say being contrary to his own saying, cp 'यद

कर्मणि...उपलभ्यते' (here) । For, althouth नयन or leading is dependent upon अजा (she-goat) which was previously obj. and is therefore कर्मस्य, yet there does not follow any change on the part of the village (also see Nagesha on the point). 'दुहिपच्योः—' (varṭtika). This is an exception to the former varṭtika 'सकर्मकाणाम्—', 'It has to be laid that कर्मवत् of दुहि and पचि which are सकर्मक (or द्विकर्मक) is irregularly effected.'

मित— । कर्मवदिति । कर्मण्येत्वेन कर्मकारकस्या क्रिया लक्ष्यते । तदाह—
 कर्मस्यया क्रिययेति । 'कर्त्तरि शप्' (३।१।३८) इत्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्तते । तच्च प्रथमायां विपरिणमय्य कर्त्तेति विशेषोलभ्यते । तदाह—तुल्यक्रियः कर्त्तेति ।
 कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोः फलसाम्यात् शास्त्रातिदेशेनापि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यार्थत्वात् कार्यस्यैव मुख्यत्वेन कार्यातिदेश एवाश्रितः । कर्मवत्त्वादिति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमिति भावः । अतिदेशस्य फलमाह—तेनेति । 'सार्बधातुके यक्' (२७५६) इति यक् । 'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यात्मनेपदम् । 'स्यसिच्सीयट्तासिषु—' (२७५७) इति स्यादौ चिष्बद्धभावः, चिष्बद्धभावसन्नियोगशिष्ठ इट् चेति कर्मकार्याख्यव कर्मकर्त्तरि अतिदिश्यन्ते । कर्त्तुरभिहितत्वादिति—तिष्ठा इति भावः । पच्यते ओदन इति फुत्कारप्रदानसन्तापनादिकर्तृव्यापारविशेषं विनापि विकृतिरूपफलाश्रयो भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति—कुठारघातादि पुरुषश्चमातिशयं विनैव द्विधा भवतीत्यर्थः । अत यगात्मनेपदाबुदाहती । चिधि आह—अपाचीति । एवमभेदीति । वत्करणाभावे तु 'पच्यते ओदनेन' 'भिद्यते काष्ठेने'ति भावे लकारो न स्यादिति सूते कर्मवदितुराक्तम् इति विभावनीयम् । नन्विति—अयंभाव । कर्मवच्च' तावद् कर्मकर्त्तरि च कर्त्तुरतिदिश्यते । तत्र कर्मकर्त्तरि कर्त्तुरभिहितत्वात् प्रथमेतुराक्तम् । भावे स्वभिधानाभावाद् द्वितीयैवस्यात् कर्मवच्चात्र वृत्तीवेति । अद्यादतिदेशादिति—कर्मवद्-भावातिदेशादित्यर्थः । समाधिमाह—नेति । नाथमाक्षेपः प्रसरतीत्यर्थः ।

कृत इत्यत आह—लकारवाच्य इति । लकारेणोपस्थापित इत्यर्थः । तत्र प्रमाण-
माह—‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३४३४) इति द्विलकारकादिति । स्पष्टेयं रीतिः प्रकृत-
सूत्रे भाष्ये । अग्रन्त्वचरार्थः । ‘कर्मवत्—’ (३।१।८०) इत्यतः प्राक् ‘व्यत्ययो
बहुलम्’ (३।१।८५) ‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३।१।८६) इति सूत्रद्वयं पश्यते । तत्र
संहितया पाठेसति ‘व्यत्ययो बहुलंलिङ्गाशिष्यङ्’ इति भवति । अत्र ‘अनुस्वारस्य
यधि—’ इति परसवर्णलब्धलकारोपरिलिङ्गं सम्पद्यते । कृत्यायामप्ये’ संहितायाम्
अचरार्थावगमः सुलभ इति भाष्यम् । एवञ्च ‘लिङ्गाशिषि—’ इति सूत्रं द्विलकारकं
सम्पद्यते—द्वौ लकारौ यवन्ति विग्रहात् । तथा सति एको ‘ल्’ ‘लिङ्—’
इत्यवान्वीयतेऽपरस्तु ल्, ‘लः’ इति यष्टार्थसम्पादकः । स एवेह ‘कर्मवत्—’
इत्यवानुवर्तिष्यते । ततश्च ‘लः कर्ता कर्मवदि’त्यर्थः प्राप्तः । अत्र ल इत्यत्र वाच्यत्वं
यष्ट्या अर्थः । एवञ्च लवाच्यः अर्थात् ‘लकारवाच्यः’ कर्ता कर्मवदिति फलित-
मिति । नन्वक्षुवं तथापि प्रकृते किमायतमित्याशङ्क्याह—भावे प्रत्ययेचेति ।
कर्तुरित्यि कर्तरि षष्ठी, अनुपस्थितेरित्यवान्वयः । तत्र भावस्यैव लकारवाच्यत्वं
न तु कर्तुरिति भावः । एवमत्र निगमनमाह—अतएवेति । यद्यपि
‘तयोरेव कृत्यकखलर्थाः’ (२८३३) इति सूत्रेण च भावे कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया
भवन्ति तथापि ‘लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मव विधानात् कर्मणि
विहिता अपि कृत्यकखलर्था कर्मकर्तरि न भवन्ति’ । तेषां लकारसंज्ञाविरहात् ।
भाष्ये तु ‘विनो यासुः स्वयमेवे’ति क्तप्रत्ययेऽपि कर्मकर्ता न उदाहृतः । किन्तु भाव
एवेति । एतेन कर्मणि विधानाभावो दर्शित इति न भ्रमितव्यम् । किन्तु तेषां
लकारवाच्यत्वाभावादतिदेशोऽयं तत्र न प्रवर्तत इति बोध्यम् । भेत्तव्याः कुसूला,
पाद्यानीमानि पुस्तकानि लब्धव्यं फलमित्यादि प्रयोगदर्शनादित्यलम् । ननु पचिभि-
दोरिति—क्रियानाम धात्वर्थः । तथाच फलनिष्पत्तिर्विक्रित्तिर्वा पाक इति यावत्
पचेरर्थः । एवं द्विधाभवनं द्वैधीभावो भिदेरर्थः । सैवेति—कर्मस्था क्रियेति
परावृत्त्यते । तत्तुल्येति—कर्मस्यक्रियातुल्येत्यर्थः । सत्यमिति । यद्यपि वास्तवभेदोऽत्र
न विद्यते तस्या एव तत्रोपचारात् तथापि कर्मस्यक्रियत्व—कर्तृस्यक्रियत्वरूपोपाधिगत—

भेदोऽस्तीति दर्शयति—कर्मत्वकर्तृत्वे ते एव ये हि भवस्य संस्थानविशेषी कर्म-
 विशेषी वा तयोर्भेदः स एवोपाधिर्हेतुर्यस्य तादृशं तत्समानाधिकरणक्रियायाः
 कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाया भेदमात्रित्य व्यवहारः क्रियातुल्यत्वव्यवहारः
 प्रवर्तत इत्यर्थः । एवञ्चावस्थामेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्यक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति
 फलितमितिभावः । 'कर्मणा' इति किमिति—कर्मस्यक्रियया' इति किमिति तदर्थः ।
 करणाधिकरणाभ्यामिति । करणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'साध्वसिम्हिनति' इत्यव
 अधिकरणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'स्थाली पचति' इत्यव च कर्मवद्भावो यथा न
 स्यादित्येवमर्थं सूत्रे कर्मणेति पदमुपन्यस्तमिति भावः । कर्तृकरणाभ्यामिति 'तुल्यार्थे-
 लोपनाभ्यामि'ति तृतीया, कर्मणेतिवत् करणस्यया अधिकरणस्यया क्रियाया इति
 तु नार्थः । असिस्त्रालोस्तादृशक्रियाकृतवैलक्षण्यभावात् । अत्र हेत्वन्तरमाह—
 किञ्चित् । तेनैतदतिव्याप्तिद्वयवारणाय कर्मणेति इति भावः । कर्तृस्यक्रियसुदाहरति—
 गच्छतीत्यादि कर्मवत्त्वाभावाद् यगात्मनेपदादयोऽव नेति बोध्यम् । अत्र क्रमेण
 सुखेन प्राप्ताश्रयः, आरोहणाश्रयः, अधिगमविषयः, स्मृतिविषयः, अज्ञाविषयश्च
 भवतीत्यर्थः । अधिगच्छतीत्यस्य उत्तराहं तु—'यत्कृपाक्षिशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे
 सदे'ति । ननु यामादीनां कर्मकर्तृत्वाद् गन्यादीनां च प्रापणार्थकत्वेन कर्मस्यक्रियत्वादव
 कथं शब्दादिरेव विहितो न तुयगादयः कर्मवद्भावात् तेषामेवाव न्याय्यत्वादित्याशङ्क्य—
 कर्मवद्भावोऽव नास्तीति दर्शयिष्यन् कर्मस्यक्रिययोः शैलीमाह—यत्र कर्मणेति ।
 क्रियाकृत इति । पचिभियादिकृत इत्यर्थः । नेतरत्वेति । नान्यत्र विषये इत्यर्थः ।
 वैलक्षण्यं विसाहस्यम्, तच्च विकार उत्पत्तिर्वा । अत्रेदमवधेयम्—कर्म तावत्
 सप्तविधम् । तत्र ईप्सिततमम् कर्म विविधम् अनौप्सिततादि तु चतुर्विधम् ।
 तथाचोक्तं हरिणा—

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति विधामतम् ।

तच्चैप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥

चौटासीन्यै न यत् प्राप्तं यत्र कर्तुरनौप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातम् यदयच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥” इति

एषां विवृतिश्च तत्रैवोक्ता । तथाहि—

“सदसञ्जायते यदा जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्य विकार्यन्तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ॥
प्रकृतुच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥” इति ।

घटं करोतीति निर्वर्त्यम् घटस्य प्रागसद्भूतत्वात् । काष्ठं भस्म करोतीति प्रकृतुच्छेदसम्भूतम्, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति गुणान्तरोत्पत्तिसम्भूतम् इति द्विविधं विकार्यम् । यामं गच्छतीति प्राप्यम् । घटं पश्यतीति उदासीनम् । विपं भुङ्क्ते इति अनौचित्यम् । गां दोग्धीति संशान्तैरनाख्यातम् । क्रूरमभिक्रुध्यतीति अन्यपूर्वकम् । एवं सिध्यते निर्वर्त्ये विकार्ये चैव कर्मणि कर्मवदभाव इष्यते, न तु प्राप्येऽन्यत्र वा कर्मणि ; पूर्वत्र क्रियाकृतविशेषस्योपलम्भाद्गुणान्तरोत्पत्तिसम्भूतत्वाच्चैति व्यवस्थितम् । क्रियाकृतविशेषाणामनुपलभ्यमाने प्राप्यत्वस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तात् । न हि ‘हृष्यते घटः स्वयमेव’ तथा ‘गम्यते यामः स्वयमेव’ इत्यत्र च घटोऽयं केनचिद् हृष्टस्तथा यामोऽयं केनचिद्गत इति शक्यं कर्मदर्शनेन क्रियाकृतविशेषमवगन्तुम् । तथाचोक्तम्—

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवदभाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोद्दिष्टव्यवस्थितः ॥”

इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । अथेदानीं नैयायिकसम्मतं करोतिर्यवार्थत्वं निराकरोति—‘करोति रूपादनार्थ’ इत्यादिना । एतच्च ‘भूवादयो धातवः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति । उत्पत्तौ कर्मणो घटस्यैवोपलभ्यमानत्वादननुत्पत्तौ तस्यैवानुपलभ्यमानत्वाच्चैति भावः । उदाहरति—तेनेति । कर्मवदभावाद ‘स्वसिच—’ (२७५७) इति स्ये चिण्दिङ्भावपत्ते इदम् । ‘ऋजनीः स्त्री’ (२१६६) इतीद् । चिण्दिटि तु कारिष्यत इति । यकि—क्रियते घटः स्वयमेव । तासि—कारिता—

कर्ता । सिचि—अकारिष्ट—अकृत । सीयुटि—कारिषीष्ट—कृषीष्ट । लृङि—
 अकारिष्यत—अकारिष्यतेति । नैतदिति—कर्मवत्त्वमित्यर्थः । कर्तृस्थत्वादिति ।
 कर्तृस्थक्रियेभ्यः कर्मवत्त्वनिषेधादितिभावः । एतेनेति—ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युप-
 गमनेनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति—खृष्टनकारवचनमेतत् । अर्थे ज्ञानरूपविषये
 अनुव्यवस्यमाने (स्वयमेव) निश्चयविषयतामापद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति—
 प्रतिपादितमित्यर्थः । अयमभिप्रायः—कर्तृस्थक्रियेभ्यः कर्मवदभावाभ्युपगमे सति
 अत्र 'अनुव्यवस्यमाने' इत्येव स्यादयगात्मनेपदयोः कर्मकार्ययोर्दुर्बारत्वात्
 ('अनुव्यवस्यमानेऽर्थः' (कर्मकर्तरि लृटि) ततः क्रियान्तरलक्षणविवक्षायाम्
 ज्ञानत्प्रत्यये—'अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति स्यात् यकः कित्तु'न 'सुमास्था—' (२४६२)
 इति ईतस्यापिसध्वात्) । कर्मवत्त्वाभावं दर्शयितुम् 'अनुव्यवस्यमाने' इति
 स्वयमेव साधयति—यगभावाच्छानि कृते इति । षोऽन्तकर्मणि इति देवादिको
 धातुः । ततः कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छान् । श्रीलोपे इति—'श्रीतः श्यनि'
 (२५१०) इत्यनेनेत्यर्थः—[अत्रात्माकं मूले "श्रीलोपे" इति सुद्रणप्रमादः] ।
 'एवञ्चानुव्यवस्यति अर्थः' इति लृटि रूपम् । 'ततो 'यस्य च भावेन—' इति
 सप्तमीविवक्षायाम् 'ताच्छीलवधोवचनशक्तिपु चानश्' (३१०६) इति परस्मै-
 पदिभ्योऽपि चानश् विधानात् तस्य सुगागमे 'अनुव्यवस्यमाने' इति लभ्यते । न
 त्वानेपदमिति—अतो नापि ज्ञानजित्यर्थः । अत्र कर्मकर्तरि सत्यपि कर्मवदभावो नास्तीति
 दर्शितमिति भावः । तथाहि अनुव्यवसायो निश्चयोऽध्यवसाय इत्यर्थः । तत्र
 कर्मकर्ता = 'अर्थः' । तस्यैव निश्चयमानत्वात् तस्मिंस्तु अर्थरूपे कर्मकर्तरि अनुव्यवसाय-
 रूपक्रियाकृतं वैलक्षण्यम् नोपलभ्यते । न हि ज्ञातेऽज्ञाते वा विषये केनचित्
 कदाचिद् भेदो लक्षितः किन्तु तादवस्थामेव । एवञ्च अनुव्यवसायस्य कर्तृस्थत्वमेव न तु
 कर्मस्थत्वम् । तत्र च कर्तुः कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वाभावान्नात्र यगादयः प्राप्नुवन्ति किन्तु
 शबादय एवेति । सकर्मकाणामिति—वार्तिकमिदम् । सकर्मकाणां धातूनां कर्म-
 कर्तरि कर्मवदभावप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । सकर्मकाणामित्यनेन द्विकर्मकधातूनां
 यद्द्वयमित्युक्तम्—'कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मका' इत्यत्र ।

द्विकर्मकाणां हि एकस्य कर्मणः कर्तृत्वसंज्ञायाम् अन्यस्य कर्मणसादवसृष्ये च सकर्मकत्वसिद्धेः । उदाहरति—अन्योऽन्यमिति—अथ माधवहरदत्ताविति (यज्ञदत्तदेवदत्तप्रभृति च) कर्तृपदं योजनीयम् । वाक्यविन्यासे तावदयमर्थः । माधवो हरदत्तं स्पृशति । हरदत्तश्च माधवम् । एवम् कर्तृविपर्ययांसिऽपि स एवार्थः । उभयथापि उभावप्येव कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पृशित्य संयोगार्थकः संयोगानुकूलव्यापारार्थको वा । स चोभयत्र समानः । ननु च क्रियाभिदे सत्येव कर्मवदभाव इष्यते । अथ तु नास्ति सः । स्पर्शनक्रियाया एकत्वादिति चेत् । सत्यम् । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि—व्यक्तिभिदाद् भेदमात्रित्य व्यवहारः । एवञ्च माधवनिष्ठां स्पर्शक्रियां प्रति हरदत्तस्य कर्मत्वम् । तथा हरदत्तनिष्ठामपि स्पर्शक्रियां प्रति माधवस्य कर्मत्वम् । एवं हरदत्तसंयोगानुकूलव्यापारं प्रति माधवस्य कर्तृत्वम् । माधवसंयोगानुकूलव्यापारं प्रति हरदत्तस्य कर्तृत्वम् । एवञ्च उभयोः कर्मत्वकर्तृत्वसदृभावादेकधिन् कर्मणि कर्तरि वा या स्पर्शक्रिया सैव अपरस्मिन् कर्मणि कर्तरि बोधयर्थे । ततश्च कर्मवदभावः प्राप्नोत्येव । व्यक्तिभिदाद् भेदमात्रित्य व्यवहारात् क्रियातुल्यत्वाच्चेतिरिति यगादौ प्राप्तोऽयं प्रतिषेध इति बोध्यम् । एतेनापरितुष्यन्न, दाहरणान्तरमाह—अजायामिति । नयतिः प्रापणार्थकः । स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्राप्तेऽप्राप्ते वा यामि कर्मणि क्रियाकृतविशेषानुपलम्भादित्यन्वयम् । अतएव भाष्ये 'अन्योऽन्यमाश्लिष्यतः, अन्योऽन्यं स्पृशत' इत्याद्येव उदाहृतम् इति शब्दन्दुशेखरे स्पष्टम् । दुहिपचोरिति—वार्तिकान्तरम् । दुहिपचोः पूर्वोक्तदिशा एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाम् अन्येन कर्मणा सकर्मकत्वात् पूर्ववार्तिकेण कर्मवदभावनिषेधे प्राप्ते बहुलं विध्यर्थमयमारम्भः ।

२७६७ । न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ ॥३।१।८८॥

दी— । एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिण्तु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे ।

यक् and चिण् are not employed after these roots दुह्, स्त्रु and

नम् in the कर्मकर्तृवाच्य । This rule prohibits यक् only from being appointed after दुहि but चिष् will have optional application after the same (दुहि) followed by the word त् by the rule 'दुहय' (२७६६) infra । शप्लुक् i.e the विकरण शप् due to the prohibition of यक् comes in and next disappears by 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३) as दुह् is अदादि ; 'गौः पयः—' The cow gives milk out of herself i.e is being milked with ease. As गौ takes प्रथमा in the कर्मवाच्य by गौणे कर्मणि दुह्यादिः—' so it does in the कर्मवाच्य also दुग्धे—यक् only is wanting and not आत्मने also cp.—also—स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' (किरात—and our notes there, also compare our notes under 'स्वयं प्रथमते' Sisu II. sl. ५० where नम् has कर्मकर्तृवाच्यप्रयोग) ।

मित— । न दुहिति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतो मण्डूकपुत्र्या कर्मकर्तृ-
रित्यनुवर्तते । तदाह—एषां कर्मकर्तरीति । अनेनेति—'न दुह—' इति सूत्रेणेत्यर्थः ।
चिष् तु विकल्पित इति—'दुहय' (२७६६) इत्यनेनेत्यर्थः । चिष् तु विकल्पेनेप्यत
इत्यपि पाठः । शप्, लुगिति । यग्निषेधादादादिकत्वाद् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति
लुक् । आत्मनेपदम् । गौः इति । सुखेन पयस्यजतीत्यर्थः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादिः—'
इत्युक्तत्वात् कर्मकर्तृष्वपि गौणकर्मण एव कर्तृसंज्ञा । एतेन 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य
गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति व्याख्यातम् । स्रुनमोस्तदाहरणम्
'तपः—' (२७७१) इत्यत्र वक्ष्यते ।

२७६८ । अचः कर्मकर्तरि ॥३।१।६२॥

दो—अजन्ताच्च्लेषिण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे ।

अकारि—अकृत ।

चिष् is placed optionally in the room of चलि coming after

an अजन्त root when the word त follows in the कर्म-कर्तृ-वाच्य । Thus अकारि (चिष्)—अकृत (without चिष्)—elision of स् by ऋस्वादङ्गात् ।

मित—। अच इति । 'च्लिः सिच्' (३।१।४४) इत्यतश्च्लिरिति, 'चिष् त् पदः' (३।१।६०) इत्यतश्चिष्णिति चानुवर्तते । 'दीपजन—' (३।१।३१) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—अजन्तादिति । अकारि इति । घटः स्वयमेवेति-शेषः । अचः किम् ? अमेदिइत्येव । कर्म-कर्तृ-रि किम् ? कर्मणि 'अकारि घटः कुलालेन' इत्येव ।

२७६८ । दुह्यथ ॥३।१।६३॥

दी—। अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुग्वा—' (३३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध—अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पचते । 'सृजियुज्योः श्य'सु (वार्तिक)—अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः अक्षोप-पन्ने कर्तव्ये वेति वाच्यम्' (वार्तिक) । सृज्यते स्रजं भक्तः । अक्षया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वार्तिक) । भूषा-वाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिष्ण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अव-किरते हस्तौ । अवाकीष्ट^१ । गिरते । अगीष्ट^१ । आद्रियते । आदृत । किरादिसुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृ-स्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ।

चिष् optionally replaces च्लि coming after दुह् also when the word त follows in कर्म-कर्तृ-वाच्य । Thus अदोहि—add गौः पयः स्वयमेव

to it. पक्षे i.e when चिष् is wanting there appears क्त्स by 'श्ल
 ङ्गुपधात्—' (२३३६) which (क्त्स) also being optional by 'लुम्वा
 दुष्—' (३३६५) we have अदुग्ध (वसलोप) and अधुक्षत (क्त्स) । दुष्
 of the varttika 'दुहिपद्योः—' under 'कर्मवत्—' (२०६६) is here
 instanced and पक्षि is being instanced by 'उदुस्वरः—' । In the active
 form it stood—कालः (time) उदुस्वरं फलं पचति where 'उदुस्वरम्' is
 the Indirect obj. or गौणकर्म and it therefore being कर्ता in कर्म-
 कर्तृवाच्य there takes place कर्मवद्भाव । 'सृजियुज्योः—' (varttika.)
 This has to be said that the कर्ता of these two सकर्मक (द्विकर्मक)
 roots becomes irregularly like कर्म and श्यन् supersedes यक् ।
 'सृजेः—' (varttika)—'This has also to be said that the above
 injunction of कर्मवद्भाव and श्यन् takes place only when the agent
 is in a respectful posture.' Thus—'सृज्यते—' i.e makes or per-
 forms the garland with (humble) respect. Here the sentence
 makes an active voice. Thus when श्रद्धा is wanting it will
 figure as 'सृजति सजं भक्तः' (without यक् or श्यन् for the root is
 सृदादि (सृज विसर्गे) and not दिवादि । 'युज्यते—' Here ब्रह्मचारी is कर्मकर्ता
 for in the active voice it was obj.—'योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति' (the
 the root is रुधादि and not दिवादि) or penance leads the
 ascetic to perception of self. Thus 'युज्यते—' means—The
 ascetic out of his own accord performs the penance or the
 perception of self ; cp—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (पातञ्जलयोगसूत्र) । Here
 also श्यन् and कर्मवद्भाव take place. 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्—' (var-
 ttika). It has to be said that 'कर्मकार्य' such as यक् and चिष्
 as also चिष्द्विट are not employed after roots expressing embe-

ishment, roots belonging to किरादि class and roots in सन्-
excepting that they will have आत्मने. endings only.: Thus 'अल'—
the maid decorates (her person) herself. अलमकृत—चिष् being
wanting सिष्, comes in which again is dropped by 'अस्मादज्ञात्'
(२३६८) । अवकिरते etc.—The elephant sprinkles water out of
himself. The किरादि class consists of five roots 'ङ् गृ, हृ छृ
and प्रच्छृ' and it (किरादि) is included under तुदादि ; mark the
atmanepada in each case—अलङ्कृते, अलमकृत, अवकिरते, अवाकीर्षते
etc. 'चिकीर्षते—' here add स्वयमेव । कटं कटुं निच्छति—चिकीर्षते कटः स्वय-
मेव । Here although the wish lies in the agent and not in the obj.,
yet it is considered to be lying in the obj. in view of the verb
करोति (which signifies उत्पादना production of the कट or mat—
the obj.).

नित— । दुहयेति । 'अथः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतोऽच इतिवर्जं
सर्वमनुवर्तते । तेन 'दुहिय्-लुचिष्वा स्यात् कर्मकर्तरि त शब्दे परे' इति सूतार्थः ।
तत्र चिष्पक्षे—'अदोहि गीः पयः स्वयमेव'तुदाहरणम् । चिष्भावे आह—पक्षे
कम् इति । 'अल इगुपधात्—' (२७३६) इत्यनेनेति भावः । पक्षे लुगिति ।
कस्त्रेति बोध्यम् । तत्र कस्तुकि—अदुग्ध इति । अन्यत्र अधुञ्चत । प्रक्रिया अदादावुक्ता ।
दुहिपक्षोरिति वार्तिकोक्तदुहिरुदाहृतः । इदानीं पचिसुदाहरति—उदुम्बरः फलमिति ।
कालः उदुम्बरं फलं पचति (कर्तरि) । कालेन उदुम्बरः फलं पचति (कर्मणि) ।
उदुम्बरः फलं पचति (स्वयमेव)—कर्मकर्तरि । अत्र गौणकर्मण उदुम्बरस्य
कर्तृत्वविवचायाम् कर्मवदभावादृ यगादयः । न च फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात्
'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति वार्तिकान् कथं कर्मवत्त्वमिति वाच्यम् । 'दुहि पच्योः—'
इति वार्तिकेण बहुलविधानात् । एवञ्च भाष्ये पचिर्द्विकर्मकत्वेनापरिगणनात्
एककर्मकत्वेन 'उदुम्बरः फलं पचती'ति स्थिते 'कर्मवत्—' इत्यस्मात्प्राप्ते 'उदुम्बरः

फलं पचते' इत्ययुक्तमिति नैव चोदनीयम् । दुहिपच्योरिति वार्तिके बहुलपङ्क्यात् ॥
 सृजियुञ्चोरिति वार्तिकमिदम् । पूर्ववार्तिकाद्बहुलमित्यनुवर्तते तदाह—अनयो-
 रित्वादि तत्र सृजेर्विशेषमाह—'सृजेः—' वार्तिकान्तरमिदम् । अङ्गोपपन्न इति ।
 अङ्गायुक्ते मुख्ये कर्तव्येवोक्तविधिः प्रवर्तते इति भाव इति नागेशे स्पष्टम् । सृज्यत
 इति स्वयमेवेतिशेषः । अत्र कर्तरि लकारः । अतएवाप्राप्तविधिरयं । कर्मवत्त्वेऽपि
 यक् न किन्तु श्यन्नेव । न च—सृजेर्देवादिकत्वाद् यकि अप्राप्ते श्यन् स्वादेवेति न विधेय-
 मिति वाच्यम् । अत्रसृजेस्तीदादिकत्वात् । अहयेति—तदभावे तु 'सृजति—' इत्येव
 न तु श्यन् नापि यक् । एतेन 'अङ्गायुक्ते कर्तरि तु यगेव' इति परास्तम् । युज्यते
 —इति । कर्तरि तावत् 'युनक्ति योगो ब्रह्मचारिणम्' इति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
 इति पातञ्जलसूत्रम् । तेनात्मदर्शनेन योजयतीत्यर्थः, तस्यचित्तवृत्तिनिरोधफलकत्वात् ।
 अतएव क्रियायाः कर्तृस्थत्वेन कर्मवत्त्वाप्राप्तेऽयं विधिः । अत्रापि यगपवादः श्यन् ।
 धातुस्तु रौधादिक एव न देवादिकः । युज्यते—इत्यस्य योगमनपीत्य ब्रह्मचारी स्वयमेव
 आत्मदर्शनेन युज्यत इत्यर्थः । 'भूषाकर्म—' इति—वार्तिकम् । अर्थमाह—भूषावाचि-
 नामिति । कर्मशब्दः क्रियापरः । यक्चिष्णौ चिष्वदिट् च नेति । अन्यवात्मनेपदादि-
 न्यस्य विवरणमेतत् । आत्मनेपदं विहायान्यकर्मकार्थे नेति भावः । - अतएवात्मने-
 पदत्वं दर्शयति—अलंकुरुते इति । अत्र यग् न । अन्यप्रयत्नं विना स्वयमेव इति शेषः ।
 अत्र भूषादीनां क्रमेणोदाहरणम् । अलमकृत—अत्र चिष् । एवमन्यत्र किरादयः
 कृ, गृ, ह, ध प्रच्छ इति । तुदाद्यन्तर्गणः—तुदादी पठित इत्यर्थः । आद्रियत
 इति यद्यपि शै यकि च रूपं तुल्यम् । सोपि श एव न यक् । निषेधात् । चिकीर्षते कट
 इति—कटं चिकीर्षतीति कर्तृलकारः । नन्वर्थं चिकीर्षतीत्यस्य कर्तुमिच्छतीत्यर्थात्
 इच्छायाश्च कर्तृस्थत्वात् कर्मस्यक्रियात्वाभावेन कथं कर्मवद्भावयगादय इत्याशङ्क्य
 आह—इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपीति । करोतिक्रियापेक्षमिति—तस्य उत्पादनार्थकत्वात्
 कर्मणः 'कट' इत्यस्य एव चोत्पद्यमानत्वादिति भावः ।

दी— । अस्मात्च्लेशिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरी-
त्येव । अवारोधि गौर्गौपेन ।

मित— । प्राग्वदनुवृत्तिः । स्पष्टम् ।

२७७१ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥३१॥८८॥

दी— । कर्ता कर्मवत् स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारसु
व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तापस्तपः । अर्जयतीत्यर्थः ।
'तपोऽनुतापे च' (२७६०) इति चिण्निषेधात् सिच् । अतस्त ।
'तपः कर्मकस्य' इति किम् ? उक्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।
'न दुहस्रु नमां यक् चिणौ' (२७६७)—प्रस्रुते । प्रास्त्राविष्ट—
प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमणिणश्चिब्रूजामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) । कारयते । अचोकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्चयत ।
चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा ।
अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णिश्चिब्रूजात्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । पुच्छमुदस्यति उत्-
पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्—उत्पुच्छयतेगाम् ।
पुनः कर्त्त्वविवक्षायाम्—उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्-
चिणोः प्रतिषेधाच्छुप्चडौ । अन्विग्रन्विगोराष्टुषीयत्वास्मिजभाव-
पक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः ।
ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु
अग्र्नीते अग्र्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्लान्तीत्यर्थः ।

'वेः शब्दकर्मणः' (२७०७) 'अकर्मकाच्च' (२७०८) इति
 तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे—विकुर्वते
 सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यक्तत ।
 व्यक्तषाताम् । व्यक्तषत ।

The agent or कर्ता of the root तप् becomes like object or कर्म when तप् has got तपस् or penance for its object. This rule enjoins operation (विध्यर्थ), but does not restrict the same. Thus the followers of इत्ति (काशिका) hold that the word एक in the rule is superfluous. For the sentence तप्यते तापसस्तपः—The ascetic acquires penance—has तापस for its कर्ता which was कर्म in the active form—तपति तापसं तपः = penance pains (?) the hermit—and thus although it makes तापस the कर्मकर्ता yet it cannot have कर्मवद्भाव and यक् etc, as तप both affords different meaning in its diff. stages here and is सकर्मक now and thus falls under the prohibition 'सकर्मकाणाम्—' (varttika), nor can 'कर्मवत् कर्मणा—' (2766) provide for it, as it (कर्मवत्—) is concerned with अकर्मक roots (i.e. roots having one obj. only in the active form now turned अकर्मक in कर्मकर्तृवाच्य) । It is therefore evident that the rule is an injunction and not restriction. अतएव—सिच् disappears by 'भ्रूलोभलि' (2281'). उत्तपति सुवर्णम्—The goldsmith heats gold—here no कर्मवद्भाव etc. follow, for तपः the obj. is wanting here. Now the author illustrates the rule 'न दुहन्नुनमां—' whereof दुह् has been done with, प्रसृते (गौः स्वयमेव)—'The cow out of herself—is anxious for milking'. Here 'न दुह—' bars यक् which was due by 'कर्मवत्—' as the

sentence in the active stage was 'वत्सः प्रसूति गाम् or 'the calf causes the cow eager of being milked' whence it is clear that 'गौः' (above) is कर्मकर्ता । प्रासाविट्—want of चिष् by 'न दुह्—' but चिष्बद्धभाव and इट् appear by 'स्वसिच्—' (2757). प्रासोट्—सिच् and गुण only for वलादिलक्षण इट् is barred by 'सुक्रमोरनात्मनेपद-निमित्ते' (2323). The root नम् to bow down (प्रज्ञीभावे) being intransitive there was no chance of its being enlisted in 'न दुह्—' whereof दुह् and सु are transitive. Thus नम् is here taken to be 'impregnated with the sense of causality' (अन्तर्भावित-ण्यर्थः). Hence कर्मबद्धभाव being due by 'कर्मवत्—', यक् and चिष् after it (नम्) due to same is barred by 'न दुह् ।' नमते दृष्टः (स्वयमेव)—; also compare "स्वयं प्रणमते" in Sisū II. sl. 50 and our notes there. In the active form it was नमति दृष्टम् i. e. नमयति । अनेक with सिच् due to want of चिष् । In the matter of prohibition of यक् and चिष् under 'न दुह्—', causative (ण्यङ्) roots, त्रि and वृ are to be enlisted so that the prohibition of यक् and चिष् apply to them also. Thus हेतुमणिच्—कारयते here add देवदत्तः स्वयमेव. It is thus (i) करोति देवदत्तः (ii) कारयति देवदत्तं यज्ञदत्तः (iii) कारयते देवदत्तः स्वयमेव—Devadatta performs himself. अचीकारत्—want of चिष् hence चङ् by 'चिश्चिदुसुभ्यः—' (3812) comes in ; त्रि—उच्छ्रयते (उद् + त्रि) उद्गिश्रियत्—चङ् । चिष्बद्धिद् तु etc i.e 'स्वसिच्—' (2757) being beyond the sphere of this prohibition we can safely have कारिष्यते etc ; वृ—वृते कथा ie. the story (कथा) relates itself (active—कथां व्रीति); अवोचत्—by 'वृवो वचिः' (2453) and अङ् by 'अस्यतिवक्ति—' (2438) and then 'वचउम्' (2454). The followers of भरहज read

‘षिञ्चि यञि—’ in place of the varttika ‘हेतुमञिञि—’ as above. This षि is general and stands for both षिच् and षिङ् and not for हेतुमञिच only. पुच्छमुदस्यति—throws or holds up the tail—here we have षिङ् by ‘पुच्छादुदसने’ (वार्तिक). Now he explains the formation—by अन्तर्भावितख्येतायाम्—etc. i.e. उत्पुच्छयते गीः(स्वयमेव) when broken up stands first as उत्पुच्छयते गाम् (गोपालः—subj.) due to अन्तर्भावितख्येत्व (or bearing a causative sense within) of उदस्यति which thus becomes उदासयति. Here गाम् the obj. becomes next the subj. in उत्पुच्छयते गीः (स्वयमेव) । उदपुपुच्छत—by चङ् as before ; अञि and यञि being read under घृषादि class (cp—चुरादि class) which have optional षिच् by ‘आघृषाद्वा’ (गणसूत्र), षिञ्भावपच only of them is meant here (for otherwise they would have been already accepted by षि in the varttika ‘षि अञि—’); देवदत्त stands subj. to both यञ्यति and अञ्यति । यञ्यते यञ्यः the book is being composed easily ; similarly अञ्यते मीघला—the ornament of the waist is loosened with ease. क्रियादिकयोस्तु—i.e. when they are taken to be क्र्यादि they become अञ्यीते etc. due to आ in the place of यक् । आत्मनेपद्—विकुर्वते—’ i.e. horses are neighing. Here the previous form is विकुर्वते सैन्धवान् सादिनः, where विकुर्वते means शब्दं कारयन्ति or शब्दाययन्ति due to अन्तर्भावितख्येत् of वि + कृ. Thus in ‘विकुर्वते—,’ सैन्धवाः becomes कर्मकर्ता and consequently यक् is prohibited—(See Tika)व्यकारिष्ट—षिच् and चिञ्चिदिष्टि but not चिञ्चि ; similarly व्यकारिषाताम् व्यकारिषत । But चिञ्चिदिष्टि being optional by ‘स्यषिच्—’ (2757) we have व्यङ्गत, व्यङ्गषाताम् etc. also in the इडभावपच ;—षिच् in the latter case is dropped by the rule ‘इडादङ्गात्’ (2369).

मित— । तप इति । अत्रायं 'तपः' इति षष्ठान्तम् । तपधातोरिति तदर्थः ।
 द्वितीय 'तपः' इति तपस्शब्दः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासपरः । तपः कर्म यस्य य तपः—
 कर्मकस्तस्येतिवियहः । 'कर्त्तरि शप्' इत्यतः कर्ता इति पूर्वबद्ध विपरिणम्य (विपरिणम्य
 इत्यर्थः) व्याख्येयम् । तदाह—कर्त्तेति । तपः कर्मकस्यैव तपधातोरिति प्राक् योजनीय-
 मिति शेषः । विध्यर्थमिदमिति । इदं 'तपः--' इति सूत्रम् विध्यर्थम् कर्मवत्त्वविधानार्थ-
 मित्यर्थः । तेन एवकारात् नियमार्थमिदमिति न भ्रमितव्यमित्याह—एवकारस्तु व्यर्थ
 इति । भाष्यमते तु नियमार्थमिदमुदाहृतञ्च तत्रैव 'तेनेहन—उत्तपति सुवर्णे सुवर्णकार'
 इति । स्पष्टमेतच्छब्देन्दुशेखरे । विध्यर्थत्वं दर्शयति । तप्यते तप इति । कर्त्तरि
 तावत्—तपति तपस्तापसम् इति । दुःखयतीत्यर्थः । ततः तप्यते तपः तापसः—
 अर्जयतीत्यर्थः । तत्रतपेरर्जनमर्थः । एवञ्च तपेरर्थमिदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्तेरयं
 विधिरिति हृदयम् । अत्रव्याख्यानात् भादितपेर्यहणम् । अतएव इति तपस्तापसः इति
 शेषः । 'भक्तो भक्ति' (२२८२) इति सलोपः । उत्तपतीति । अत्र तपेः तपः
 कर्मत्वाभावात् । 'न दुहसुनमां यक्चिषी' (२७६३) इत्यत्र दुहधातुरुदाहृतः ।
 इदानीं सुनमाबुदाह्रियेति । यद्यप्येतावपि ततैवोदाहृत्यावास्ताम् तथापि
 यक्चिषीरत्र बहुवक्तव्यतया अनुवृत्तिलाभसौकर्याय पुनरुपलब्धम् । अतएव
 वार्तिकोपन्यासात् प्राक्—'यक्चिषीः प्रतिषेधे' इत्यत्रावतारितमित्युपरिष्ठात् स्फुटीभ-
 विष्यति । सुनमाबुभावपि अन्तर्भावितण्यर्थी । तेन 'वत्सो गां प्रसूति' इति कर्त्तरि
 लकारि चीरचरणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अत्र गामिति कर्म । चीरप्रसवश्च च
 तद्विहमेव । तेन क्रियायाः कर्मस्थत्वं प्राप्तम् । चीरप्रसवणाप्रसवणाभ्यामुक्ताठानुत्कण्ठ-
 रूपवैलक्षण्यम् कर्मणि गवि उपलब्धात् । एवञ्च क्रियाकृतविशेषदर्शनात् 'कर्मवत्
 कर्मणा—' इति कर्मवत्त्वं यगादिकं कर्मकार्यञ्च प्राप्तम् । अत आत्मनेपदवर्जं कर्म-
 कार्यमनेन प्रतिषिद्धम् । तत्र 'प्रसूते गौः' स्वयमेवेति लब्धम् । वत्सकृताज्ञानं विनैव
 चीरचरणायोत्कण्ठीभूयते इत्यर्थः । प्रासाविष्ट—प्रासीष्ट इति । चिणभावाच्चिणदिष्टि
 सिचि पूर्वम् । परन्तु 'स्यसिच्—' (२७५७) इति चिणदिष्टभावे 'सुकर्मोः—'
 (२३२३) इति नियमाद् भक्लादि लक्षणम् । नमतेदृष्ट इति । 'नमति (नमयतीत्यर्थः)

दृष्टम्' इति कर्तृकक्षायां दृष्टस्य कर्मत्वात्प्रमनस्य तन्निष्ठत्वेन विशेषदर्शनात्—प्राग्वत् स्वयमेवेति शेषः । अनस्तीति । चिणभावः सिच् । अन्तर्भावितर्थात् इति । 'यम-
प्रह्वीभावे' इत्यकर्मकत्वाद्प्राप्तौ तथाभ्यापगम इति गम्यते । 'हेतुमणिष्णि—' वार्तिक-
मिदम् । अयमर्थः—यथा दुहस्युनमां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न सप्तथा हेतुमण्यन्तानां
प्रिण् औद्य कर्मकर्तरि यक्चिणौ निति उपसंख्यानं परिगच्छनं कर्तव्यमित्यर्थः । हेतु-
मण्यन्तादौ क्रमेण उदाहरति—कारयति इति । कर्तृकचयोः तावत्—करोति वटुरिति ।
ततो हेतुमणिष्णच्—कारयति वटुं विप्रः ततः—कारयते वटुः स्वयमेव । अत हेतुमण्यन्त-
न्तकक्षायां वटोः कर्मत्वं ततः विप्रप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायाम् वटोः कर्म-
कर्तृत्वम् । ततश्च कर्मवद्भावेन यकि प्राप्ते अनेनात्मनेपदमेव न यक् । अचीकर-
तेति । चिणभावात् 'णिष्णिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्' (२३१४) इति चङि द्वित्वं रूपम् ।
'दीर्घलिघो'रिति (२६१८) दीर्घः, 'सन्वतः' (२३१७) इतीच्चम् । त्रिधातु-
माह—उच्छ्रयते इति । उच्छ्रयते इतिच्छेदः । उच्छ्रयति दृष्टं दारक इति कर्मणो
दृष्टस्य कर्तृत्वविवक्षा प्राग्वत् । उद्दिशिष्ठित इति । प्राग्वच्चङ् । संयोगपरत्वेना—
लघुत्वाद् दीर्घाभावः । उन्नमितवानित्यर्थः । चिण्वडिद् तु स्यादिति—'स्यसिच—'
(२७५७) इत्यत्र 'उपदेशे योऽच् तदन्तादितुक्तीरिति भावः । ततश्च कारिष्यते—
करिष्यते इत्यादीति बोध्यम् । ब्रूजमुदाहरति—ब्रूते कथेति । ब्रूतेति कथां कथित् ;
ततः कर्मकर्तृविवक्षायां—'ब्रूते कथाः स्वयमेव' इति । अबोचतेति । चिष्णिषिधात्-
'अस्यतिवक्ति ख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ् । 'ब्रूवो वचि' रिति वचिरादेशः । वच उमित्तम् ।
अथ 'उच्चारणेन शब्दे' प्राकख्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्यक्तियत्वं ब्रूवोर्बोध्यमिति—
नागेशः । 'हेतुमणिष्णि—' इति प्राक् पठितं वार्तिकं भारद्वाजीयाः प्रकारान्तरेण पठन्तीति
तेषां पाठमुच्चार्य दर्शयति—'णिष्णिचि यन्धि—' इति । अतश्च यन्धि सन्व्यात्मनेपदा-
कर्मका अधिकाः । षीति च न केवलं हेतुमण्यन्तस्यैव शाहकनपितु णिष्णिङ् साधारणम् ।
अतएव णिष्णिमुदाहरति—पुच्छमुदस्यतीति । 'पुच्छाद्दुदसने' इति वार्तिकदिह णिष्णिङ् ।
उत्पुच्छयते गौरिति । ननु पुच्छमुदस्यतीत्यत्र पुच्छमेव कर्म ननु गौरिति । तत्कृत-
कक्षाः कर्मकर्तृत्वम् इत्याशङ्क्य आह—अन्तर्भावितर्थात्तायामिति । तथात्वे हि पुच्छ-

सुदासयति गाम् इत्यर्थः । तत उत्पुच्छयते गाम् गोपालक इति कर्तृकत्वा लभ्यते ।
 ततश्चत् पुच्छयते रौरित्यत्र कर्मकर्तृत्वं गौरस्येति यग्निषेधः । उदपुपुच्छतेति ।
 पुच्छसुदास्तवानित्यर्थः । प्राग्वच्चङ् । ननु अन्वियन्थ्योथौरादिकत्वेन 'ण्यन्थ्यि—' इत्यत्र
 'ण्यिदृशेनैव सिद्धे कृती विशिष्य यदृणमित्याशङ्क्याह—अन्वियन्थोरिति । 'आधृपादा'
 इति गणसूवादित्यर्थः । यन्थति यन्थमिति । अत्रापि देवदत्त इति अप्यध्याहार्यम् ।
 रचयतीर्थः । कर्मकर्तरि यन्थते यन्थः स्वयमेवेति, एवं यन्थते मेघला स्वयमेव
 इत्यपि । देवदत्तस्यापारं विनापि मेघलाकाञ्ची यन्थते विशंसते इत्यर्थः । क्रौयादि-
 कयोस्ति ।—'क्रादिभ्यः श्रा' इति श्रा । 'ई ह्रल्यधोः' (२४६७) इति ईच्चम् ।
 'अनिदिताम्—' (४१५) इति न लोपः । विकुर्वते—सैन्धवाः इति । आत्मनेपदत्वा-
 कर्मकत्वयोरुदाहरणमेतदतश्चाह—वेरित्यादि । विकुर्वते इत्यस्यार्थमाह—वभ्लनीत्यर्थ
 इति । शब्दायन्ती इत्यर्थः । अथ विपूर्वात् कृञोऽकर्मकत्वमुत्पश्य—कर्मवत्त्व-
 सिद्धार्थमाह—अन्तर्भावितर्ष्यस्येति । 'अत्र कर्मकर्तृत्वं विना येऽकर्मकान्ते आत्म-
 नेपदाकर्मकशब्देन शृङ्गन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात् ; तेषामन्त-
 र्भावितर्ष्यत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं
 बोध्यम्' इति नागेशः । तेन विकुर्वते सैन्धवा इत्यस्य सादिनः सैन्धवान् (अश्वान्)
 शब्दाययन्तीत्यर्थः । पुनः प्रेषणत्यागे इति—सादिनोऽनपेक्ष्य शब्दकरणे इत्यर्थः ।
 विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेवेति सैन्धवानां कर्मकर्तृत्वम् । व्यकारिष्ठ—'स्यसिच्—'
 इति सिचि चिश्चदिष्टि इहो एतत् । पचे ऋस्त्रादृहादिति सिञ् लोपे व्यक्तत इति ।
 एवमन्यत्र यथायथं बोध्यम् ।

२७७२ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥३।१।८०॥

दी— । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु श्यन्
 परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति—कुष्यते वा पादः

स्वयमेव । कुष्णाति पादं देवदत्तः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रम् ।
यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषोष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्-प्रकरणम् ।

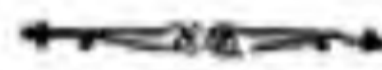
Easy.—प्राचाम् indicates optional character of श्यन् and परस्मै.
Hence कुष्यति—कुष्यते वा पादः (स्वयमेव) । 'कुष्णाति (scratches ?)—'
active for कुष् is क्रादि । 'रज्यति—' (स्वयमेव) । रङ् is here दिवादि ।
'यगविषये—' i. e. the rule does not apply where यक् is wanting
i.e. in the matter of आर्धधातुकसु. Thus कोषिषीष्ट etc. with
तङ् सीयुट् ।

Here ends the chapter on कर्मकर्तृतिङ् ।

मित— । कुषिरजोरिति । कर्मकर्तरीति 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः, नेति
यगिति च 'न दुहसुनमाम्—' इत्यसौऽनुवर्तते । अत्र प्राचा यङ्गं विकल्पार्थम् ।
तदाह—कुष्यति-कुष्यते वा पादः स्वयमेवेति शेषः । कुषिस्तावद् क्रीयादिकस्येन
कर्तृकत्वात्—'कुष्णाति पादम्—' । एतेन पादस्य कर्मत्वादुत्तरवाक्ये कर्मकर्तृत्व-
मिति दर्शितम् । ननु यक्श्यनोर्यकारमात्रमेवोभयत्र शिष्यते । ततश्च श्यनविधिव्यर्थे
इति चेत्, न । स्वरे विशिषादित्यन्यत्र विस्तरः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रमिति ।
अत्रापि स्वयमेवेति शेषः । रङ्, धातुरत्र देवादिकः । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे वृत्ति-
कारादिभिः प्रायेण स्वयमेवेत्याक्तम् । तद्विवक्षितम् । आत्मना करणेनेति वा
तदर्थः । न तु आत्मना कर्त्तेति मनोरमायामुक्तम् । अन्यथा कर्मण्येव लकारापत्तेः ।
स्पष्टा चेयं रीतिर्नैरणावित्यत्र कैयटयस्य । यगविषयत्विति—प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः ।
यत्र तु—यकः प्रसक्तिरेव नास्ति तत्र न निषेधः । कोषिषीष्ट्यादि सीयट्यार्धधातुके
रूपम् । इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां कर्मकर्तृ तिङ्-प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थ-प्रकरणम् (Sequence of Tenses)

२७७३ । अभिज्ञावचने लृट् ॥३।३।११२॥

दी— । स्मृतिबोधिनुरपपदे भूतानद्यतने धातोलृट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वक्ष्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृती वृत्तिसम्भवात् ।

When a word denoting remembrance is used in contiguity, (i.e., as उपपद) then a root takes लृट् (and not लङ्) to express a past action occurring other than to-day. Thus this rule overrules भूतानद्यतन लङ् । 'स्मरसि—' Do you remember, Krishna, that we lived in the Gokula. Similarly in the cases of application of बुध्यसे, चेतयसे (know) etc. For they also may denote remembrance with reference to the content i.e the subject then dwelt upon.

नित— । अथ लकारार्थप्रक्रियां विवक्षुराह—अभिज्ञति । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह—स्मृतिबोधिनीति । 'भूते' (३।२।८४) इत्यधिकारः । 'अनद्यतने लङ्' (३।२।१११) इति वर्तते । तदाह—भूतानद्यतन इति । उपपदे इति सामर्थ्याल्लब्धम् । तच्च सामीप्ये वर्तते । उप (समीपे)

उच्चारितं पदमुपपदम् । तेन स्मरणार्थकशब्दे समीपे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । लङ्ङोऽपवाद इति—'अनद्यतने लङ्ङि'त्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । अत्र व्याख्यार्थः कर्म । पश्य सृगो धावतीत्यत्र यथा । वत्स्याम इत्यस्य अवसाम इत्यर्थः । एवं बुध्यसे इति । अत्र मानं हृद् चिन्त्यम् इति नागीशः । वस्तुतस्तु पर्यवसानगत्या स्मृतेरपि बोधार्थत्वादुक्तार्थे वृत्तिरिति भावः । अभिज्ञानस्य बोधने पर्यवसनात् । अतएव सूत्रे वचनशब्द उपात्त इति धियम् ।

२७७४ । न यदि ॥७।२।११३॥

दी— । यदयोगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यदुवने अभुञ्जमहि ।

What has been said above does not hold good if the word यत् is ushered into the sentence. Thus 'अभिजानासि—' Do you recollect Krishna that we held a picnic (or a feast in the forest).

मित्र— । न यदीति । 'यत्' इत्यव्ययं तस्य सप्तम्यन्तं उक्तम् । तस्य सर्वनामत्वाभावात् सप्तम्यां सिन् न । अर्थस्तु यत्प्रयोगे सतीति व्याचष्टे—यदयोगे इति । अभिजानासीति । स्मरसीत्यर्थः । अत्र लुङ् न किन्तु लङ्ङेव ।

२७७५ । विभाषा साकाङ्क्षे ॥३।२।११४॥

दी— । उक्तविषये लृडा स्यान्नक्षत्रलक्षणभावेन साकाङ्क्षेद् धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्षणम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (२७७४) इति बाधित्वा परत्वादिकल्पः ॥ 'परोक्षे लिट्' (२१७१) = चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविच्छेपादिना

पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' । बहु जगद पुरस्तात्
तस्य 'मत्ता किलाहम' । 'अत्यन्तापह्नवे लिङ् क्तव्यः' (वार्तिक) ।
कलिङ्गेष्वत्सीः ? नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

लृट्, in the matter said above, takes place optionally, provided the sense of the root is dependent in the manner of लृट्-लक्षणभाव or शप्यशपकभाव i.e of signalling and of being signalled (लृट्) । Thus 'अरसि—' can you remember Krishna we lived in the forest and tended cows there ? Here living or residence serves as a signal and tending the cows as a thing signalled. We can alternatively have लृङ् in place of लृट् । The option (of लृट् and लृङ्) will also have force if even the word यत् is used, for 'विभाषा—' is subsequent to 'न यदि' and therefore will bar the latter.

लिट् is employed when the fact described is beyond the purview of perception of the speaker. Hence it deserves employment in the case of 1st person also—where पारोक्ष्य non-perception is effected due to delusion or disorder of intellect. As 'सुप्तोऽहम्—' when asleep I indeed talked nonsense. 'बहु जगद—' Being intoxicated I indeed talked much before him. 'अत्यन्तापह्नवे—' (varttika)—It has to be said that लिट् is used when total denial is implied.' As—did you live in Kalinga ? No, I did not go to Kalinga.' Had it been a case of simple denial the respondent would have said—'No, which was a more expected reply here. Kalinga (Orissa) was however regarded as a totally forbiddenland, cp—

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तौर्घयावां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥'

Thus he not only totally denies his residence therein but also his arrival or presence there.

मित— । विभाषेति । उक्तविषये इति । अभिज्ञावचने इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणभावेनेति । लक्ष्यं परिचयार्थं ज्ञाप्यं वा । लक्षणन्तु परिचयार्थं ज्ञापकं वेत्यर्थः । वासीलक्षणमिति । लक्ष्यतेऽनेनेति 'करणाधिकरणयोश्च' (३२८७) इति करणे ल्युट् । अत्र वासद्वारा गोचारणस्य लक्ष्यमाणत्वादिति भावः । पक्षे लङिति लृङ्निष्पद्ये इत्यर्थः । परत्वादिति—'न यदि' (३२११३) इत्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ चित्तविच्छेपादिना पारोक्ष्यम् । चित्तविच्छेपोऽवस्थान्तरापत्तिश्चित्तस्य । स च स्वप्नसुरादिभिः सम्पाद्यते । अत उदाहरति—सुप्तोऽहमित्यादि । आदिपदेन मनसोऽसन्निधानादिसंयह इति नागेगः । अणो परमिति परोक्षम् 'प्रतिपरसमनुभ्योऽणाः' इति गणसूत्रात् (भट्टोजिमतेन) । परोक्षमेव—पारोक्ष्यं स्वार्थे ष्यञ् भावे वा ष्यञ् । अत्यन्तापह्नुषे इति । वार्तिकमिदम् । अत्यन्तमपह्नुवोऽपलापः इति अत्यन्तापह्नुवः । कलिङ्गेष्ववात्सीरिति प्रथः । जनपदवाचित्वाद्बहुवचनम् । नाहमिति उत्तरम् इदम् । कलिङ्गानाम जुगुप्सितो देशः । किं त्वया तत्र स्थितमिति प्रश्ने न केवलं कलिङ्गेष्ववस्थानमेवापलप्यते किन्तु तत्रैतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्रात्यन्तापह्नुवः । यदा तु यद्विषयोभियोगस्तद्विषयमीवोत्तरं तत्र तु नास्त्र वार्तिकस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

२७७६ । ह्यश्वतोर्लङ् च ॥३२११६॥

दी— । अनयोरुपपदयोर्लिङ् विषये लङ् स्यात् । चास्मिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ।

लृङ् as also लिट् are employed in the room of लिट् when ह and शश्वत् (= ever) are pronounced in proximity. Thus इति

इ अकरोत् चकार वा—Thus he performed. इ is a meaningless particle [or it denotes emphasis (?) as well].

मित—। इत्यन्तोरिति । इच श्यञ्च, तयोरिति विग्रहः। इति निरर्थकम-
व्ययम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७७७ । प्रश्ने चासन्नकाले ॥३।२।११७॥

दी—। प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे
लिङिषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ?
अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ?

By प्रश्न or question we mean that which is to be asked.
लङ् and लिट् are used in the room of लिट् when something is
interrogated by the period of five years (आसन्नकाल) [See Tika],
and not beyond that.

मित—। प्रश्न इति । प्रष्टव्य इति प्रष्टु मिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । अत आह—
पृच्छमानेऽर्थे इति । आसन्नकालमत्र पारिभाषिकं गृह्यते नतु प्रयोक्तृप्रयोगकाल-
समकाल इत्यर्थः । तथाचोक्तम् 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतन्तु
विप्रकृष्टकालमि'ति । तेन आसन्नः काल आसन्नकाल इति न विग्रहीतव्यम् । अत्र
नपुंसकत्वदर्शनेन प्रातिपदिकान्तरस्यैव कल्पनीचित्यादिति विभाव्यम् ।

२७७८ । लट् स्मै । ३।२।११८॥

दी—। लिटोऽपवादः । यजतिस्म युधिष्ठिरः ।

यजति स्म thus is equal to इष्टवान् or performed a sacrifice.
भूतकालद्योतकः ।

२७७९ । अपरोक्षे च ॥३।३।११९॥

दी—। भूतानद्यतने लट् स्यात् स्ययोगे । एवं स्य
पिता ब्रवीति ।

मित—। एवं स्येति—अब्रवीदित्यर्थः ।

२७८० । ननी पृष्ठप्रतिवचने ॥३।२।१२०॥

दी—। 'अनद्यतने,' 'परोक्षे' इति निवृत्तम् । भूते लट्
स्यात् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

लट् is used to express a past event or action when the
word ननु is ushered in the reply to the question. Thus अकार्षीः
किम्—did you do (that) etc. Here करोमि = अकार्षम् etc.

मित—। ननाविति पृष्ठस्य प्रति-वचनमिति वियहः । करोमीत्यस्य कृतवानित्यादि
भूताद्यं कत्वम् । 'विरुद्धमपि प्रतिवचनम् वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनम्' इति
कैयटे स्थितम् ।

२७८१ । नन्वोर्विभाषा ॥३।२।१२१॥

दी—। नशब्दे नुशब्दे च लडा स्यात् । अकार्षीः किम् ?
न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ।

मित—। नन्वोरिति । पृष्ठप्रतिवचने इत्यनुवर्तते । न नु इत्येतयोर्द्वन्द्वोः
सप्तमीद्विवचनं, तदाह—नशब्दे नुशब्दे चेति । अत्रभूते लड् विकल्पः । पक्षे यथा-
माप्तं लड्बन्धं भूतलकारान्तरम् ।

२७८२ । पुरि लुङ् चास्मै ॥३।२।१२२॥

दी—। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकल्पुत्यानुवर्तते । पुराशब्द-
योगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् । चास्तट् । न तु स्ययोगे ।

पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः—अवात्सुः—अवसन्—
जघुर्वा । 'अस्मै' किम् ? यजतिस्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—

The term 'अनद्यतन' occurring in the rule 'अनद्यतने लङ्' (३।२।१११) is carried on to this rule by the मण्डुकप्लुतिन्याय or the maxim of 'a frog's leap' used especially by grammarians to expose the passing of words in a rule to another omitting thereby some intervening ones. The word 'पुरि' in the rule is the locative singular of the अव्यय word पुरा which drops its 'वा' in connection with the 7th. case-ending. Thus the rule means—to express an अनद्यतन (not occurring to-day) past tense inconnection with the word पुरा, लुङ् and लिट् are optionally employed—provided स्म is wanting (चास्मै) there. Hence alternatively here we shall have लङ् and लिट् also. As वसन्ति इह पुरा—etc. The word भविष्यति from 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) being present (we look forward)—

मित्त— । पुरीति । 'अनद्यतने लङ्' (३।२।१११) इत्यतोऽनुवर्तमानम् 'अनद्यतने' इति—'ननौ—' (३।२।१२०) 'नन्वीः—' (३।२।१२१) इत्यनयोर्निष्ठमपि परवर्तिनि 'पुरि लुङ्—' (३।२।१२२) इत्यतानुवर्तते । तदाह—मण्डुकप्लुत्येति । मेकप्लवनसाध्यादिति । नन्वनद्यतनयह 'मास्त्विति चेत् । न । यदि भूते एव स्यात्तर्हि लुङ् यद्व्यमनर्थकं स्यादिति भावः । पुराशब्दयोगे इति—पुरीति पुरेत्यव्ययसप्तम्यन्तम् । 'आतो धातोः—' (?) इत्यालोपे ङी । न तु षी इति । च + अयो इति हिच्छेदः । पक्षे यथाप्राप्तमिति । लङ् लिट् चेत्यर्थः । तदुदाहरति—वसन्ति इहेति ॥ भविष्यतीति—'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इति सूत्रादित्यर्थः । परवर्तिसूत्रेऽस्य प्रयोजनमित्यवोपन्यस्तम्—

२७८३ । यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥३।३'४॥

टी— । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ
निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् ? यावद्दास्यते—तावद्
भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति ।

These two निपात's or indeclinables indicate certainty. Hence यावद्भुङ्क्ते = certainly eats. Similarly 'पुरा—' etc । In यावत् &c. यावत् and तावत् are derived with वतुप् (यत् and तत् + वतुप्) by 'यत्तद्विभ्यः परिमाणे'—and hence the sentence means—The amount that will be allotted will be eaten. Also when पुरा is the third case-ending of the base पुर्, there will take place लृट् only to express futurity and not लट् ।

नित— । यावत् पुरानिपातयोरिति । यावत् पुरेभ्यनयोर्निपातत्वेऽपि निपात-
यङ्गं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वे लिङ्गम् । अनयोर्निपातयोर्दोषे भविष्यति
लट् स्यादित्यर्थः । लृट् लृटोरपवादः । यावद् भुङ्क्ते इति निश्चितं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
तदाह—निश्चयं द्योतयत इति । निपातनां द्योतकत्वादिति भावः । अस्मिन्नेवार्थेऽ-
नयोर्निपातत्वं न त्वर्थान्तरे । तेन 'यत्तद्विभ्यः परिमाणे वतुप्' इति परिमाणार्थक—
यावत्तावद्वां यथाप्राप्तं लृटलृटाविव न लट् । अत आह—'यावद्दास्यते—' इति ।
एवम् 'यावद्दाता—' इत्यपि प्रतुब्दाहरणम् । यत्परिमाणकं भोज्यमद्ये दास्यते
तत्परिमाणमेवानेन भोक्ष्यत इत्यर्थः । करणीभूतयेति—पुर् शब्दस्य तृतीयायां पुरा
इति लभ्यते । तदयोगेऽपि लृट् लृटौ इति भावः न तु लट् ।

२७८४ । विभाषा कदाकर्हिः ॥३।३।५॥

टी— । भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हिवा भुङ्क्ते—
भोक्ष्यते—भोक्ता वा ॥ (कदा, कर्हि i.e. When).

२८८५ । किं वृत्ते लिप्सायाम् ॥३।३।६॥

दी— । किं वृत्तं विभक्तान्तम् । भविष्यति लडा स्यात् ।
कां कतरं कतम् वा भोजयसि—भोजयिष्यसि—भोजयितासि
वा । 'लिप्सायाम्' किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

लट् to express futurity optionally is employed in connection with a word derived with i.e. having 'किम्' as its basis—when (by the interrogation) any sense of eagerness is implied. Thus 'कम्, कतरम्—' etc whom will you entertain ? It has been said in काशिका that by 'किं वृत्तम्,' are to be taken three words कः, कतर and कतम् and not कदा कहिं etc, whereas others hold—that to keep the भाष्य [under 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (३८७३)] in agreement with this it is proper to include कदा, कहिं etc herein.

मित— । किं वृत्ते इति । किम् शब्देन वृत्तमिति किं वृत्तम्, किमा प्रातिपदिकेन निष्पन्नमित्यर्थः । तदाह—विभक्तान्त मिति । तत्रापि उत्तरउत्तमाद्यन्तवय एवेति वृत्तिः । तेन किमा निष्पन्नानामपि कदाकहींत्यादीनामव न प्रवृत्तिः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या सर्वकिंयङ्गमित्यन्व' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

२७८६ । लिप्सप्रमानसिद्धौ च ॥३।३।७॥

दी— । लिप्सप्रमानेनान्नादिना स्वर्गादिः सिद्धौ गम्य—
मानायां भविष्यति लड् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति—दास्यति—
दाता वा स स्वर्गं याति—यास्यति—याता वा ।

लट् in future optionally takes place when by distributing desired or coveted objects such as rice etc. the achievement of heaven and the like is understood. Thus 'योऽन्नम्—' etc.

मित—। लिप्स्रमानेति । पूर्वैव सिद्धे सति अकिंङ्च्यर्षमिदमिति ध्वनयद्गु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३।३।८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषाटिलक्षणे येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लडा स्यात् । कृषाश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाशारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृषाश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्त्रणाधीष्टसंप्रन्नप्रार्थनेषुलोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृषाश्चेदिति ।
अथ भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृषास्य भोजनकाले
त्वं गाशारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लटाविति । कृषाश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाशारयेत्यपुंदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥३।३।९॥

दी—। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भव ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं ऊर्ध्वमौहृत्तिके ।

The term ऊर्द्धमौहृत्तिक etymologically means ऊर्द्धं सुहृत्ताद् भवः (or सुहृत्ताद्ूर्द्धं भवः) i.e having taken place after a short while. The समास here in ऊर्द्धमौहृत्तिक is irregular or abnormal for it has been compounded by 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (७२८) where the presence of 'दिक्संख्ये' (७२७) and समानाधिकरणेन are inevitable. So समास here seems unavailable, and it is not a संज्ञावचन it seems to have the affix 'ञः' after it by 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् ञः' (१३२८) but ठञ् is by 'कालाट्ठञ्,' as ऊर्द्धं is taken as कालवाची here. The हृत्ति also of the second member (उत्तरपद) only is irregular, the हृत्ति of the first one also being here due by 'अनुयतिकादीनाञ्च' (१४३८) । So Bhattoji says "निपातनात् समासः" etc. Hence the rule means—

लिङ् and लृट् are optionally used after a root—which stands as an indicator of the application of लोट् (लोट्द्वयलक्षण)—to express futurity subject to occur within a very short while i.e to express a very short future. Thus 'सुहृत्तादुपरि—' etc—The professor may be (here) very soon and so read the veda i.e it is better for you to go on with the vedas lest the teacher appears presently.

मित— । लिङ् चेति— । ऊर्द्धमौहृत्तिक इति । ऊर्द्धं सुहृत्तशब्दात् 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् । ननु 'तद्धितार्थोत्तरपद—' (७२८) इत्यनेनात्र समास इष्यते । तत्र तु 'दिक्संख्ये—' (७२७) तथा 'समानाधिकरणेन' इत्यस्यानुवृत्तेः अत्र तथाविध-समानाधिकरणशब्दाभावात् समासो दुर्लभः । ऊर्द्धं शब्दस्य दिक्शब्दत्वेहि असंज्ञाले च 'ञ'—प्रत्ययस्यैव ('दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् ञः'—१३२८) नियमात् 'अर्द्धमौहृत्त' इत्येव स्वादित्याद्याशङ्क्याह—निपातनात् समास इति । ऊर्द्धं सुहृत्ताद्भवइत्यस्मिन्वियहे निपातने "तद्धितार्थे" इत्यर्थः । ऊर्द्धं मिति दिग्वाचि अपि अत्र तु कालवाचि एव ; तेन 'अकर्मक-धातुभिर्योगे देशः कालः—' इति कर्मत्वम् । ननु 'पौर्वशालः' 'आपरशालः' इत्यादावि-

वादिह्रिरव कथं नित्यवाङ्—उत्तरपदह्रिर्बिनिपातनादित्यवबोध्यम् । ऊर्ध्वं मीर्हर्तिके इति विशेषणम् । अतोऽर्थमाङ्—ऊर्ध्वं मीर्हर्तिके भविष्यतीति । लोडर्थलक्षणे इति । अवाध्वापकागमनं प्रेषविषयवेदाध्ययनस्य लक्षणमिति भावः । लिङ् लटाविति । चकारा-
लट् । मुहूर्तादुपरीति । मुहूर्तादुर्ध्वं कालीने, सद्य इत्यर्थः । वासः इत्युक्तत्वात् पक्षे लुट् लटावपि भवतः ।

३७८८ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥३१३१३१॥

दी— । समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'वर्तमाने लट्' (२१५१) इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (३१६८) इति यावद् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि— गमिष्यामि वा ।

वर्तमानसामीप्ये means वर्तमानसमीपे, for सामीप्य is derived as 'समीपमेव' by स्वार्थे ष्यञ् like चातुर्वर्ण्यादित्वात् as the चातुर्वर्णादि class is in-
exhaustive (आकृतिगणः). Affixes enjoined under rules begin-
ing from 'वर्तमाने लट्' (3. 2. 123) and ending with 'उणादयो बहुलम्' (3. 3. 1) are understood to take effect only where those very bases (along with which they are enjoined) exist and not elsewhere. Take for instance 'भञ्जभासनिदो घुरच्' (3.2.161) where it follows that घुरच् will be added after there three only— भञ्ज, भासुर, निदुर ; similarly understand वर्तमाने लट् (i.e, लट् comes in वर्तमान only) । वर्तमानसामीप्य implies near future or near past for these two only are in contiguous relation with वर्तमान ।

Thus the rule means :—

The affixes such as लट् (वर्तमाने लट् and so on, upto उषादयो बहुलम्) and the like not only take place compulsorily in the same manner or under that and that condition which has been expressed in such and such rule—but also optionally in past and future when any of them bear contiguous relation to the present i. e. when the sentence or rather the question begins with a past tense (लुङ् etc.), 'लट्' will be optionally replaced by the same लुङ् etc. and so in the case of future. Thus 'कदा—' etc. अयम् and एष in the instances do not imply this, but they help to bring home the idea that the speaker just there came or just there will start by the actual signs of dust on foot and perspiration all over (in the case of past) and girding up his loins (in the case of future).

मित— । वर्तमानसमीप्य इति । स्वार्थे षञ् इति । अस्मादेव सूत्रनिर्देशा-
द्यतुर्वणादेराकृतिगणत्वाद्भव्यर्थः । वर्तमानस्य समीप्यमिति षष्ठीसमासः । न च
'पुरणगुण—' (७०५) इति निषेधः शङ्काः । अस्मादेव आपकान् तस्य अनित्यत्वा-
दित्यन्यत्र विस्तरः । 'वर्तमानवत्' इत्येवंशब्दाच्चष्टे—'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्येति ।
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तर्गत 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) इत्यारभ्य तत्पादपरि-
समाप्तिपर्यन्तं येन उपाधिना यं यं धातुविशेषमात्रित्यर्थः प्रत्यया लडादय उक्ता
विहितः ते प्रत्यया इति शेषः तथैव तस्मिंस्तस्मिन् धातुविशेषे सुल्लिख प्रवर्तन्ते तथा
वर्तमानसमीपे वर्तमानकालपूर्वापरकोटिस्थितयोर्भूतभविष्यतोश्च वा सुः विकल्पे-
नेष्यन्त इति भावः । तथाच 'पुङ्गवोः शानन्' (३।२।१२८) इति विहितः शानन्
ताभ्यामेव भवति न तु धात्वन्तरात् । अत्र भूते भविष्यतीति चार्थाद्भवम् । तदोरिव
वर्तमानसमीपस्यत्वात् । अयमागच्छामीत्यादि प्रश्नस्य 'कदा आगतोऽमी'त्यस्य

भूतकालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्लुङीर्विकल्पः । एवमुत्तरव प्रश्नवाक्यस्य भविष्यत्-
 कालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्लुङीर्विकल्पः । पूर्ववाक्येऽयमिति भूतकालद्योतनाय तथा
 उत्तरवाक्ये एष इति भविष्यत्कालद्योतनाय । तेन पूर्वव आगमनाविनाभूतं धुलि-
 धूसरितत्वप्रसिद्धत्वादिकप्रतिपादनं सत्यमुत्तरव तु गमनाविनाभूतं कटिवन्धनादिक—
 मित्याहुः । समीप्ये—किम् ? अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम् । अथ लट्
 न । 'वर्तमानसामीप्ये—' इत्येतत् सूत्रन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे-
 गङ्गात्वारोपादिव वर्तमानारोपसम्भवादित्याकरे स्पष्टम् इति दिक् ।

२७६० । आशंसायां भूतवच्च ॥३।३।१३२॥

दी— । वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति
 काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वास्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीद्
 —वर्षति—वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्य—वपामो—वप्स्यामो
 वा । 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' । तेन लङ्लिटौ न ।

The expression 'वर्तमानवद्वा' only comes down and not
 'वर्तमानसामीप्ये' also from the previous rule. Thus—in the room
 of future tense affixes are optionally used as in the past
 and in the present tense to indicate expectation. देव
 means the cloud here. Construe as—देवश्चेदवर्षीत् (had rain
 fallen) धान्यमवाप्स्य (वप्—(to sow) + लुङ् म), (we would have
 sown paddy), देवश्चेद् वर्षति (if rains falls etc.) धान्यम्, वपामः and
 so on. When a general or common thing is sought to be
 transferred there is no question of transference of the particular
 section of the same. Thus लङ् which is 'अनटन' भूत and लिट्
 which is 'परीच' भूत are not included here.

मित—। आशंसायामिति । अप्राप्तप्राप्तीच्छा आशंसा । तस्याः 'वर्तमानसमीपे एव भवेद्दि'ति निर्देशासंभवात् आह—'वर्तमानसमीप्ये' इति नानुवर्त्तते । पक्षे यथाप्राप्तं भविष्यति प्रयोगः । प्रत्यया वा लुटिति—'वर्तमानवद्वा' इत्यनुवर्त्तते इति भावः । देवश्चेदिति । देवश्चेद् अवर्त्तते—धान्यम् अवाप्स्य (लुट्) वपाम वप्यामः इत्यन्वयः । इष्टियपनयोक्तमद्योरपि आशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लकारः । सामान्यातिदेशे इति—अत्र भूतातिदेशस्य विषयत्वादनद्यतनपरोक्षभूतयोर्भूतविशेषयोः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । तदाह—लङ्लिटौ नेति । एवं लुटपिनेति उपरिष्ठात् स्पष्टम् ।

२७८१ । क्षिप्रवचने लृट् ॥३।३।१३३ ॥

दी—। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति—शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

If the term क्षिप्र (soon) or its synonyms are employed in contiguity or proximity (- as उपपदे), लृट् is used in the previous subject i. e. in the matter of expectation (आशंसा) । 'वृष्टिश्चेत्—' we shall sow soon lest the rain may cease. The appointment or taking of 'लृट्' instead of 'न' in the rule suggests the application of this in place of लुट् also.

मित—। क्षिप्रवचने इति । अत्र वचनग्रहणं पर्यायशीतकं, स्वरूपस्यैव ग्रहणमिति न अत्र आह—क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति—आशंसायामित्यर्थः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणमिति—अत्र सूत्रे इत्यर्थः । अ इति—नकारमनुक्त्वा 'लृट्' इति कथनात् 'लृट्' अपि विषये सूत्रोक्तव्यापारः प्रवर्त्तते ; अनद्यतनत्वद्योतनार्थमिदम् ।

१७८२ । आशंसावचने लिङ् ॥३।३।१३४॥

दी— । आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे अधीयीय । आशंसे क्षिपमधीयीय ।

If a term expressing expectation is used in promixity i.e as उपपद, लिङ् only and not लृङ् also is employed to express futurity. 'गुरुश्चेत्—' etc, I expect to read i.e. it is expected that I should read if the preceptor happens to come (उपेयात्) ।

मित— । आशंसावचने इति । न तु भूतवदिति—उपलक्षणमिदम् वर्तमानवदपि न । तेनेदं भूतवत्वर्तमानवत्प्रत्यययोरुपवादः । गुरुश्चेदिति—'आशंसे अधीयीय' इति द्वितीयं वाक्यम् । आशंसे क्षिप्रमिति—गुरुश्चेदितूरह्यम्

२७८३ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ॥३।३।१३५॥

दी— । क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ् लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाहास्यति वा । सामीप्यं, तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पीर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित ; सोमिनायष्ट । येयममावस्थाऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमिन यच्छ्रते ।

In the matter of continuity (सातत्य) and contiguity (सामीप्य) of action, (अनद्यतने) लङ् and (अनद्यतन) लृट् are not used. अदात् = लृङ्, sing. 3rd, per. of दा । सामीप्य here means want of interposition of some other word of the same sort. Thus 'येयम्—' etc. He performed oblation to fire (अग्राधान) on the past or last full moon ; सोमिन अयष्ट—(he) performed the said

sacrificial rite with the Soma juice on—as before, वियम् अनावसा आगामिनी—Futurity is expressed here of the same rite. Thus here between the two the New moon and the Full moon, there being no intermediate date (तिथि) on which similar rites may be performed—this is a case of सामीप्य ।

मित— । नेति । न + अनद्यतनेतिच्च्दः । प्रवन्धःप्रतिवन्धराहित्यम् । तदाह— क्रियायाः सातथी सामीप्येचेति । क्रियाया इत्येव । 'इन्दान्ते श्रूयमाणः—' इति न्यायान् । लङ् लुटौ नेति । तयोरेवानद्यतनत्वात् । अदादितिलुङ् । सामीप्यं निर्वक्ति— सामीप्यं तुल्यजातीयनाव्यवधानमिति । पौर्णमास्यनावस्यासदृशतिथ्यन्तरमध्यपतितत्वाभाव इत्यर्थः । अतएवोदाहरति पौर्णमास्याननावस्यायाञ्च । सोमिनेति । वियं पौर्णमासीत्यवापूछम् । एवमन्वयः ।

२६८४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥३३॥१३६ ॥

दी— । भविष्यति काले मर्यादोक्ती अवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यद्वरं कौशास्वरास्तत्र सक्तून् पास्यामः ।

A tense or लकार of the अनद्यतन class i.e लुट् is not employed to express futurity when the action (employed) is supposed to take place in the first part (अवर) of the way leading to that (town etc.) which has been said or intended as the termination (of the journey etc.). 'योऽयमध्वा—' We shall take the barley-flour on the first part of Kaushambi falling in the middle of the way which is to be travelled by us and which runs up to Pataliputra.

मित— । भविष्यतीति । नानद्यतनवदिति वर्तते, न तु क्तिशाप्रवन्ध—सामीप्ययो-
रित्यपि । तदाह—भविष्यति काले इत्यादिना । मर्यादायेन उच्यते इति मर्यादावचनम् ।
उदाहरणे—पाटलिपुत्रं मर्यादावचनम् तदवधिवत्त्वाद् यात्रायाः । तदाह—
आपाटलिपुत्रादिति । तस्य यद्वरमिति । तस्य मध्यवर्तिन्याः कौशाब्दी
नाम नगर्याः यद्वरं पूर्वदेशप्रविभागः तादृशीऽवरम्बिन् इत्यर्थः । भविष्यति किम् ?
योऽयमध्वा अतिक्रान्तः—इत्यादुरक्तेहि सक्तून् आपिवाम इत्येव । एवं मर्यादावरत्वयो-
रभावेऽपुत्रं न प्रवर्तते ।

२७८५ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥३।३।१३७॥

दी— । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे
प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे ।
अनहोरात्राणां किम् ? योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ।

This rule is to forbid अनद्यतनवच्च (as before in the previous
rule) in connection with the division of day and night. These
two rules (this and the former 'भविष्यति—') have been
enunciated separately with a view to facilitate exposition of
the later sutra 'परम्बिन्—' (3.3.138). 'योऽयम—' etc we shall read
together on the first part of Agrahayani falling in the (middle
of the) year to come. 'योऽयं मासः—' etc. Here अध्येष्यामहे (नुद्
अनद्यतन future) has been used because पञ्चदशरात्र does consist
days (अहः) । पञ्चदशरात्र is formed by समासान्त अच् by योगविभाग
of अच् from the rule 'अच् प्रत्यन्वयपूर्वात्—' (943) in case it is

taken to be a बहुव्रीहि—पञ्चदशरात्रयो यस्य पचस्य—or अच् by 'अहः सर्वक-
देश—' (787) in case it is समाहारद्विगु—The varttika संख्यापूर्वं रात्रं
स्त्रीबन्धम् not having applied here.

मित — । कालविभाग इति । पूर्वसूत्रे देशविभाग उक्तः अतः तु कालविभाग—
स्तत्रविशेषमाह—अहोरात्रसम्बन्धिनि इति । न तु अहःसम्बन्धिनि रात्रिसम्बन्धिनि
या । प्रतिषेधाद्यंमिति—अनद्यतन—प्रतिषेधाद्यंमित्यर्थः । सूत्रद्वयकरणप्रयोजनमाह—
योगविभाग इति । न 'परस्मिन्—' (२७६६) इत्युत्तरसूत्राद्यं । अध्येतास्महे इति ।
अवाहर्भावात् लृट् किन्त्वनद्यतनभविष्यत्तु डेव । पञ्चदशरात्र इत्यत्र 'लिङ्गनिमित्ते
लोकान्द्रयत्वाङ्गिङ्गस्य' इति भाष्यवचनात् (?) 'संख्यापूर्वं रात्रं स्त्रीबन्धम्' इति वार्तिकं
न प्रवर्तते । (तेनात्र पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः इति द्विगुपत्ते 'अहः सर्वक—'
(७८७) इति समासान्तोऽच् । पञ्चदश रात्रयो यस्य पचस्य इति बहुव्रीहियुक्ते तु
'अच् पत्यन्वपूर्वात्—' इत्यच् (योगविभागात्) ।

२७६६ । परस्मिन् विभाषा ॥३।३।१३८॥

दी— । अवरस्मिन्वञ्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्त-
विभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
ग्रहायण्यास्तत्राध्येषामहे । अध्येतास्महे ॥ 'लिङ्गनिमित्ते
लृट् क्रियातिपत्तौ' (२२२८) भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेद—
भविष्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यत् ।

The word पर had no chance or scope in the injunction
expressed in the last previous rule. Here, However, it is
placed in the room of अवर and is allowed to have an optional
share of the said injunction. Thus it is a case of अप्राप्तविभाषा ।
This is the result of its being a separate rule.

मित—। परस्मिन्निति । अप्राप्तविभाषेति । कालप्रविभागेऽवरञ्चिन् यो विधिर्विहितस्तस्य तादृशविषये परस्मिन्नप्रातिरासीत् । सा त्वव विभाष्यत इत्यप्राप्त-विभाषात्वम् । देशप्रविभागविधिस्तु नाव विभाष्यते इति योगविभागफलञ्च द्रष्टव्यम् ।

[The rule लिङ् निमित्ते etc is explained before].

[Here Kasika says "हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्येवमादिकं लिङो निमित्तं तत्र लिङ् निमित्ते भविष्यतिकाले लृङ्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद् द्विगुण्यात् अनभिनिवृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः"] ।

२७८७ । भूते च ॥३॥३॥१४०॥

दी—। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

मित—। भूतेचेति । अधिकारोऽयम् । पूर्वसूत्रमिति—'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (३॥३॥१३८) इतीत्यर्थः । ततश्च 'लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियाया अनिष्पत्तौ' इत्यर्थः ।

२७८८ । वोताप्योः ॥३॥३॥१४१॥

दी—। 'वा' 'आ', 'उताप्योः—' (२८०७) इतिच्छेदः । 'उताप्योः' इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ।

मित—। वोताप्योरिति । वा + आ + उताप्योः (उतश्चपिच तयोः) इतिच्छेदः । इदमप्यधिकारसूत्रं तदाह = लृङ् वेत्यधिक्रियते । नन्वं पूर्वोक्ताधिकारो निर्विषयः स्यादित्यत आह—पूर्वसूत्रमिति ।

२७८८ । गर्हायां लडपिजात्वोः ॥३।३।१४२॥

दी— । आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् ।
लुडादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु
गणिकामाधत्से—गर्हितमेतत् ।

लट् in connection with these two i. e. अपि and जातु is used
in the places of all the three tenses to express hatred. Do
you divorce your wife ? Can you ever (जातु) cause conception
of i.e copulate a harlot. Both of these are immoral. [लृङ् is
not possible here for there is no हेतुहेतुमद्भाव] ।

मित— । गर्हायामिति । आभ्यामिति । अपिजातुभ्यामित्यर्थः । कालत्रये
इति । लङ् इति नानुवर्तते । भविष्यतीति च निवृत्तम् । तेनाव क्रियासामान्ये
लट् विहितः । ततश्च अत्याचीकृत्यामीत्यादि भूतभविष्यद्—विषये लङिति
फलितम् । परत्वादिति । अमयकाशत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । गर्हितमेतदिति । उभय-
मपि कर्मेत्यर्थः । (आधत्से इति गर्भमाधापयसीत्यर्थः) ।

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च ॥३।३।१४३॥

दी— । गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र
भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्
धर्ममत्यक्ष्यत् अत्याचीडा ।

When कथम् is an उपपद, लिङ् and लट् are optionally used
to express all the three tenses provided hatred or censure
is meant. Thus in the alternative cases we have all the

other लकारs in the matter of the three कालs । In the भविष्यत्काल however लृङ् is नित्य and in भूत optional. 'कथं' 'नाम—' etc How is it that your honour (तत्र भवान्) should give up practice of piety ?

मित— । विभाषति । पक्षे कालत्रये लकारा इति । नित्यं लृङिति । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ—इत्यनेन नित्यत्वविधानादित्यर्थः । भूते वेति । 'बोताष्यो'रित्यबोक्ताधिकारादित्यर्थः । तत्रभवान् अधीताशेषशास्त्र भवान् इत्यर्थः । अत्युच्यदिति । त्यजेदित्यर्थः । अतएवात्र क्रियातिपत्तिः ।

२८०१ । किं वृत्ते लिङ् लृटौ ॥३।३।१४४॥

दी— । गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः—
कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा ; लृङ् प्राग्वत् ।

मित— । किं वृत्ते इति । 'किं वृत्ते' इत्यस्यार्थः 'किं वृत्ते लिप्सायाम्' (२७८५) इत्यबोक्तः । लृङ् प्राग्वदिति—क्रियातिपत्तौ गम्यमानायां भविष्यति लृङ् नित्यम् भूते वेत्यर्थः ।

२८०२ । अनवक्लृप्तिरसंभावना ॥३।३।१४५॥

दी— । गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । कः—कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

लिङ् and लृट् are used to express भूत, भविष्यत् and वर्तमान in connection with किं वृत्त (explained before) and अकिं वृत्त words as

well, when want of recommendation (अनवक्त्रुषि) and tolerance implied. As 'न सम्भावयामि—' I do not either certify or put up with the fact that you should or will despise Hari. लृङ् प्राग्वत् i.e. it is obligatory in future and optional in past.—(भूत)।

मित—। अनवक्त्रुष्यमर्षयोरिति । किंङ्क्षिऽकिंङ्क्षेऽप्यनयोः कालवयेऽपि लिङ् लृटौ स इत्यर्थः । न सम्भावयामीति—नानुमन्ये इत्यर्थः । मर्षये इति क्षमे चेत्यर्थः । अत्र लिङ् लृटोर्यथासंख्येनान्वय इति न भनितव्यम् इत्याह—निन्देत्—मिन्दियति वेति । अल्पाक्षरस्य अमर्षशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपाताभावादिदं लब्धमिति वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं, भूते वेत्यर्थः ।

२८०३ । किंकिलास्त्र्यर्थेषु लृट् ॥३।३।१४६॥

दी—। अनवक्त्रुष्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (२८०६) इति (? सूत्र) यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्र्यर्था अस्ति भवति विद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अहधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्री' गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ।

The expression किंकिल taken together implies anger and passes for an उपपद here. Here लिङ् is not to be used. न अहधे न मर्षये वा—'i.e. I can indeed neither put faith in nor put up with the fact that you will take rice boiled by a शूद्र or one of the serving caste i. e, I am dead against it. 'अस्ति भवति—' There exists, remains or occurs the case that you cohabit the wife of a shudra. Here the use of लृङ् is nil ; for there is no हेतुहेतुमज्ञाव ।

मित—। किंकिलेति । अत्र लिङ् नेत्याह—लिङः अपवाद इति । न अहधे इति । न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत्र सम्भावयामीत्याद्यन्वयः ।

अस्ति भवतीति । त्वत्कृतं शूद्रो गमनमस्तीत्यर्थः । अत्र लृङ् नेति—लिङ्बिध्यभावेन लिङ्निमित्तत्वाभावादिति भावः ।

२८०४ । जातुयदोर्लिङ् ॥३।३।१४७॥

दी— । 'यदायद्योरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । लृटोऽपवादः । जातु—यद्—यदा—यदि वा तादृशो हरिं निन्दे—नावकल्पयामि—न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ।

अनवकृति and अमर्ष being signified लिङ् is used with a धातु when जातु and यद् (यदा) appear as उपपद ।

मित— । जातुयदोरिति । जातु च यद् च तयोरितिविग्रहः । लृटोऽपवाद इति स्पष्टम् । अनवकृतप्रामर्षयोरिति वर्तते इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । तदाह—नावकल्पयामि नमर्षयामीति । सम्भावयामीत्यादि प्राग्वदर्थः । जातु यदिति । जातु हरिं तादृशो निन्देदित्यहं नावकल्पयामीत्याद्यन्वयः । एवं यत्परिं तादृशो निन्देदित्यादी । लृङ् प्राग्वदिति—भविष्यति नित्यं भूते विल्यर्थः ।

२८०५ । यच्च—यत्रयोः ॥३।३।१४८॥

दी— । यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न अहधे न मर्षयामि ।

मित— । यच्चेति । 'यच्च' च 'यत्र' चेति इन्द्रस्तयोः । यच्चेति सङ्घाति यत्र शब्दे चोपपदेऽनवकृतप्रामर्षयोरिति सूत्रार्थः । यच्च यत्र चेति । यच्च त्वमेवं कुर्याः (that you have done so) तदहं न अहधे इत्याद्यन्वयः । अत्रापि क्रियानि—पत्नी यथायव' लृङ् भवति ।

२८०६ । गर्हायां च ॥३।३।१४९॥

दी— । अनवकृतप्रामर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयो-योगे गर्हायां लिङ्गेव स्यात् । यच्चयत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ।

Eng.—Easy.—[That you cause a Sudra to hold a sacrifice—is unbecoming].

मित— । गृह्यां चिति । अर्थमाह—यच्च यत्रयोरिति । क्रियातिपत्तौ लृङ् तु प्राग्वत् ।

२८०७ । चित्रोकरणे च ॥३३।१५०॥

दी— । यच्च यत्र वात्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमे तत् ।

मित— । चित्रोकरणे इति । वैचित्र्यायहे आश्चर्य्योतने इत्यर्थः । अवापि क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् प्राग्वत् ।

२८०८ । शेषे लृडयदौ ॥३३।१५१॥

दी— । यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रोकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्य्यमन्धो नाम क्लृण् द्रक्षति । 'अयदौ' किम् ? आश्चर्य्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

लृट् takes place after a root when every उपपद except यच्च and यत्र exists and an idea of surprise is implied. Thus strange it is that a blind man will see Krishna. मूकः = adumb.

मित— । शेषे इति । शेषपदार्थमाह—यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । अत्र लिङ्निमित्ताभावात् (हेतुहेतुमज्ञावाभावात्) लृङ् न भवति ।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥३३।१५२॥

दी— । वाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । 'समर्थयोः' किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं वा गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

लिट् is used when the उपपद—उत and अपि bear the similar significance (अर्थ) i.e. are in the sense of वादन् i.e. yes—They being of similar meaning in the sense of वादम् । Thus 'उत अपि वा—' Hari is indeed able to remove sin. 'उत दृष्टः—' Will the stick fall? 'अपि धास्यति—' will he shut the door, or—He will shut the door. Henceforth लिट् is considered to be नित्य even in the past tense also, where the action is unsettled and there is लिट् निमित्त ।

मित— । उताप्योरिति । समर्थयोरुताप्योरुपपदयोः कालवयेऽपि धातोर्लिट् स्यादित्यर्थः । तथा च काशिका "सर्वलकाराणामपवादः" । वादमिति स्वीकृतिवचनम् । तथा च उतापि इत्युताप्योर्न प्रश्नार्थकत्वं किन्तु वादार्थकत्वमेव । समी अर्थीययोस्ती इति विग्रहः । शकन्धादित्वात् पररूपम् । उत दृष्ट इति । प्रश्नोऽयम् । अपि धास्यतीति । प्रश्निष्य—पाठे प्रच्छादनार्थकं प्रश्नेषाभावे तु प्रश्नार्थकत्वम् । इतः प्रभृतीति । तथा च 'योताप्यो'रिति वा यदृष्टमिति निवृत्तमिति भूते भविष्यति चोक्तविषये नित्यो लृट् इति फलितम् ।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ॥३।३।१५३॥

दी— । स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिट्स्थान् तु तु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् 'अकञ्चिति' इति किम् । कञ्चिञ्जीवति ।

लिट् is used after a root when giving expression to one's own desire is implied—but not if the term कञ्चित् is present, कामो मे That is, I wish that you should eat. 'कञ्चित्—' etc.— Does (he) draw breath ?

मित— । कामप्रवेदने इति । तस्यार्थमाह—स्वाभीति—स्वच्छाप्रकटन—नित्यर्थः । कामो मे—इच्छामीत्यर्थः । कञ्चिञ्जीवतीति—स सा वेति कथाम् । प्रश्नोऽयम् । एवम् 'शिवानि वस्तीथ'—जलानि कञ्चित् (रङ्—५।८) इत्यादि ।

२८११ । सम्भावनैऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥३।३।१५४॥

दी— । अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यन्तमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनैऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत् सम्भावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् ? अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ।

Here the word अलम् conveys the sense of प्रौढि or competency (fitness). The locative 'सम्भावनै' is to be changed into प्रथमा and the प्रथमान्त word अलम् into सप्तमी । Mark that अलम् being an अव्यय there is no inflectional change in it, लिङ् is used in the sense of सम्भावन—extraordinary estimation or hyperbolic conjecture provided the said सम्भावन is made without the application of a word the sense whereof is established, such as अलम् (which connotes competency—योग्यता) । Thus 'अपि गिरिम्—' (I have a strong confidence that) he may pierce even a rock with the head. अलम् कृष्णः—Krishna indeed (without doubt) etc.

मित । सम्भावनैऽलमित्येति । प्रौढिः पर्याप्तिः । प्रथमया सप्तम्या चेति—ततश्च सम्भावनै इत्यत्र सम्भावनमिति विपरिणामः । अलमित्यस्य अव्ययत्वान्न कश्चिदिभक्ति-जन्यभेद उपलभ्यते । तच्चेत् सम्भावनमिति—विधीयत इति शेषः । सिद्धाप्रयोगे सति । सिद्धस्य अप्रयोगे प्रयोगे अक्रियमाणे इत्यर्थः । 'यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्ये त' इत्यर्थः । अतएव मनोरमायां 'अलमिति सम्भावनै सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति उक्तम् । सम्भावनं तावदुत्कटकोटिकं ज्ञानसुत्प्रेक्षातिशयसजातीयम् ; क्रियासु योग्यताधारावसानम् । अलंशब्दस्तु न तथा । तस्यार्थस्य पर्याप्तिवचनत्वेनात्र अभ्युपगमात् ततश्च सिद्धस्य तथाविधेऽर्थे रुदस्य प्रतिष्ठितस्य वा अलंशब्दस्याप्रयोगः

प्रयोगविरहश्चेदित्याकृतम् । अपि गिरिम् इति—अव वक्तृविश्वासातिशयकृतबीजव्य-
गतशक्त्यातिशयदोतनं फलम् । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ् भवति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥३॥१५५ ॥

दी— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनैऽर्थे धातावुपपदे
लृक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते
वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । 'अयदि'
किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीथास्वम् ।

Easy. 'सम्भावयामि—' etc—I believe or I am sure you should
or will (or are able to) eat (that amount). 'सम्भावयामि यद्—'
etc—I am sure you are able to eat. Here लिङ् only and
not लृट् also is used.

मित— । विभाषा धाताविति । सम्भावनमुच्यतेऽनेनेति सम्भावनवचनम् ।
तदाह—सम्भावनैऽर्थे धाताविति । नित्येप्राप्ते वचनमिति—विभाषावचनमित्यर्थः ।
तत्र विभाषा यच्छब्दाभावे एवेति दर्शयति—सम्भावयामीत्यादिना । पक्षे लृट् ।
सम्भावयामीति—प्रायेण शक्तो भोक्तुमित्याकलयामीत्यर्थः ।

२८१३ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥३॥१५६ ॥

दी— । वा स्यात् । कृष्णं नमिचेत् सुखं यायात् । कृष्णं
नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेष्यते' (वार्तिक) ।
नेह । हन्तीति पलायते ।

लिङ् (in lieu of लृट्) is optionally used after a root in the
sense of हेतु (cause) and हेतुमतु (effect). Thus कृष्णं नमिच्
चेत् (implies हेतु) सुखं यायात् (effect), etc. 'It has to be said

that the case of लिङ् is intended in लृट् only (varttika). हन्तीति—
i.e in fear of being killed then and there.

मित—। हेतुहेतुमतोरिति । पूर्वसूत्राद् विभाषेति वर्तते । तदाह—वा स्वादिति ।
अतः कृष्णं नमिषेदिति हेतौ (कारणे) लिङ् । सुखं यायादिति तु हेतुमति फले इति
यावदिति बोध्यम् । कृष्णनमनस्य सुखफलकत्वात् । भविष्यत्येवेति—वार्तिकमिदम्—एतच्च
लिङ्ङित्यनुवर्तमानेऽपि पुनरत लिङ् यदणसामर्थ्यात्त्वमित्याहुः । अत एवकारेण
लकारान्तरव्यवच्छेदः । तथा च काशिका “सर्वलकाराणामपवादः” । तेन वर्तमाने
नेत्याह—हन्तीति । इति शब्दोऽतः हेतुयुक्तकम् । ‘इति हेतुप्रकरणं प्रवर्षादिसमाप्तिषु’
इत्यमरः । पलायनं फलम् (हेतुमत्) ।

२८१४ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥३॥३॥१५७॥

दी—। इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान् । एवं
कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । ‘कामप्रवेदने इति
वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । नेह । इच्छन् करोति ।

कामप्रवेदन—means to express one’s wish (regarding others).

मित—। इच्छार्थेष्विति । इच्छार्थेषु धातुपुपदेषु धातोलिङ्लोटौ भवतः ॥
कामप्रवेदनस्य परं प्रति-इच्छाप्रकटनार्थकत्वात् स्वच्छायां नैत्यर्थः ।

२८१५ । लिङ् च ॥३॥३॥१५८॥

दी—। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

लिङ् is used after roots conveying the sense of wish and
having the same nominative (in both the cases). Thus ‘भुञ्जीय—’
etc.—He wishes that he might eat.

मित—। लिङ् चेति । ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ (३॥३॥१५८) इति सूत्रमव

वर्तते । पूर्वसूत्रादिच्छार्थेषु इति च । तदाह—समानकर्तृकेष्विति । अत्र भुञ्जीवित्वनेन भोक्तुरिच्छा गम्यते । परत्र च स एव कर्ता ।

२८१६ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥३।३।१६०॥

दी— । लिङ् स्यात्, पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण—(२२०८) इति लिङ् । विधी—यजेत । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

लिङ् and alternatively लट् takes place after roots signifying intention to express present time. Thus इच्छेत्—इच्छति etc. 'विधिनिमन्त्रण—' etc explained.

मित— । इच्छार्थेभ्य इति । लिङ् इति वर्तते । तदाह—इच्छार्थेभ्यः घातुभ्यः । लिङ् स्यादित्यादि । कामयते इत्यन्तमुदाहरणम् । 'विधिनिमन्त्रण—' प्राग्व्याख्यातमुदाहृतश्च इति ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥३।३।१६१॥

दी— । लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यच्छ्यम् । भवान् यजताम् । चकारिण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।

कृत्य affixes and लोट् also are employed after a root to express injunction or duty (प्रैष), request (अतिसर्ग), and proper or appointed time (प्राप्तकाल). Here the application of चकार in

the rule is to carry the term 'लोट्' for 'प्रातःकाल' (गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत) or it would have कृत्य affixes only and not लोट् ।

मित— । प्रैषति । कृत्याद्येति चकारयद्वयफलमाह—लोट् चेति । भवतेति—
प्रेषः । भवानिति—प्रतिसर्गः । प्रातःकालार्थमिति—अन्यथा कृत्या एवसुरिति
भावः । अवीदाहरणम्—गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत, मुहूर्ताम् वेति ।
प्रेषातिसर्गयोस्तु लोट् चेत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ अत्र विधिप्रेषयोः विशेषोपिष्कार्तव्यः ।
केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ।

२८१८ । लिङ् चोङ् मूर्द्धतिके ॥३॥३॥१६५॥

दी— । प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजताम्-
यष्टव्यम् ।

मित— । लिङ् चेति पूर्वे लोडर्थलक्षणे विहितेऽप्यत्र सूत्रे प्रैषादिष्वप्राप्तत्वा-
दत्रेदं पुनर्विधीयते ।

२८१९ । स्मै लोट् ॥३॥३॥१६५॥

दी— । पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः ।
उर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ।

मित— । स्मै लोडिति । प्रैषादिषु ऊर्ध्वं मूर्द्धतिके लोडिष्व यथा स्यात्तु लिङ्
कृत्याद्य इत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तदाह—पूर्वसूत्रस्येति ।

२८२० । अधीष्टे च ॥३॥३॥१६६॥

दी— । स्मै उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय ।

अधीष्ट means 'earnest request'.

मित । अधीष्ट चेति । अधीष्टः (अधीष्टं वा) सत्कारपूर्वको व्यापारः । लोडिति ।

लिङोऽपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वं मूर्द्धतिके ना भूदित्येवमर्थम् ।

२८२१ । लिङ् यदि ॥३।३।१६८॥

दो— । यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जोत भवान् ।

Eng.—Easy.—

[कालः etc.—This is the time that you should take food.]

मित— । लिङिति । 'कालसमयवेलासुतुसुन्' (३।३।१६७) इति पूर्व सूत्रम् ।
'—वेलासु' चेति । एषु उपपदेषु इति शेषः । तुसुनोऽपवादः ।

२८२२ । अहं कृत्यत् च ॥३।३।१६९॥

~~अहं~~ । चान्तिङ् । त्वं कन्यां वह्नेः ।

त्वं कन्याम् etc.—i.e. you are fit for a marriage.

मित— । अहं इति—योग्यार्थे इत्यर्थः । वह्निरिति । वोढुमुढोढु' समर्थ
इत्यर्थः । एवं त्वया कन्या वोढव्या वहनीया ञ । त्वं कन्यां वोढेति ।

२८२३ । शकि लिङ् च ॥३।३।१७०॥

दो— । शक्तौ लिङ् स्यात् । चात् कृत्याः । भारं त्वं
वह्नेः ॥ 'माङि लुङ्' (२२।१८) । मा कार्षीः । कथं मा
भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

शकि = शक्तौ = Ability.

मित— । शकि इति । शक् इति क्तिवन्तम् । तस्य सप्तम्यां शकि इति ।
शक्तौ गम्यमानायामिति चार्थस्तदाह—शक्ताविति । माङीति—सर्दलकारापवादः ।
नायं माङ् किन्तु माशब्द इति । लकारानुवन्धरहितस्यापि अव्ययेषु पाठादित्याहुः ।
तथा च काशिका "अलिङ्दपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः" । यथा "मा कुरु
धनजनशौचनगरम्" इत्यादि । [i.e., The मा in connection with which

लोट् etc. are used is different from लृ—eliding “मा” in connection with which only लृङ् is used for all tenses].

२८२४ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥३॥४॥१॥

दी— । धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽ-
न्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाचक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन
गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्दर्श । भूते लट् ।
अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता ।
सोमिन यच्च्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ।

[Here the word धातु in the rule implies धात्वर्थः—the sense of a root—(धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते) । This is inferred from the application of the second member सम्बन्ध or affinity which as a rule, is established between two things. And these two things are the two different roots. Affinity or connection is seen to exist between two similar objects and not dissimilar ones. Thus धातु here implies its sense and not itself. Moreover affixes like लट्, लिट् etc. are enjoined after a root according as its sense may be, and not according as the root may be ; cp—‘वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातो लट् स्यात्’ under वर्तमाने लट् । Thus it is only dwelling upon the sense of the root only that ‘लट्, लिट्’ etc. are enjoined. Well, you may argue, the injunction of लट्, लिट् etc. being done what is the object of this rule here ? You have seen ‘वर्तमाने ‘लट्’ etc, and the instances there of. Here you will see ‘भूते लट्’ etc. in the instances like ‘वसन् ददर्श’, वनानि पश्यन् ययौ, विगाहमानः...उवाच, निवेदयिष्यती मनो न विव्यधे, गोमनासीत्—etc].

धात्वर्थानाम् etc—Take it for धात्वर्थयोः etc. Affixes are enjoined (after roots) to express a time other than that in which they were (previously) ordained (to take place)—when (or provided) the affinity between the senses of two roots is implied. These affixes, again, will be employed after such root (of the two) as is subservient or subordinate (lit. as expresses a subordinate sense or action) and not after that which is principal—due to the fact that the action which is expressed by a तिङन्त क्रिया (or root) is superior to or has greater importance than any action expressed by a कृदन्त one. Thus—in वसन् ददर्श we have 'भूते लट्' in वसन् कृ due to the presence of the भूततिङन्त verb ददर्श and not 'वर्तमाने लट्' at the instance of वसन्, the sense of the former (वसन्) being subservient to that of the latter (ददर्श)। Thus he says 'प्रतीत—' etc, or the sight was effected by the (self same) agent of the past dwelling i.e he (Krishna) saw the sage (Narada) while (He was) residing (at the residence of Vasudeva). The full verse is—

त्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्यनि ।

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्विरण्यगर्भाङ्गभुवं सुनिं हरिः ॥

(शिष्यपाल—I, 1st. verse).

* Note that शट् being made use of in place of लट् the author says भूते लट् and not 'भूते शट्'—cp—'लटः शट्शानचावप्रथमा-समानाधिकरणे' (3100).

‘सोमयाजी—’ He will have a Soma-sacrificing son born to him i. e. the birth of such a son (will take place) as will be sacrificing with Soma. This is an instance of भविष्यति णिनि in con. with लृट् though णिनि is employed after यज expressing past action by ‘करणे यजः’ (2996)—सोमेन इष्टवान् सोमयाजी ।

मित— । धातुसम्बन्धे इति । धात्वोः सम्बन्धो धातुसम्बन्धः । अत्र यदि—, धात्वोः सम्बन्धे गम्यमाने यत्र वर्तमानादौ काले इत्येवं व्याख्यायित तदानुपपत्तिः स्यात् । तादृशव्यापारे लकारविधानाभवात् । धात्वर्थातिरिक्तव्यापारे धातुसम्बन्धस्य कुवाप्यनुपलम्भाच्च । तथाचोक्तमभियुक्तेः—‘विशेष्य’ नाभिधा गच्छत् चीणशक्तिर्विशेष्ये’ इति, ‘शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव’ इति च । अतएव मनोरमायां—स्वार्थ-आरणोपचीणत्वादित्युक्तम् । एवञ्चात्र लाक्षणिक एवार्थोऽभ्युपगतः नाभिधानिकः । ततश्च धातुपदेन तदर्थो लक्षित इति मत्वा व्याचष्टे—धात्वर्थनामिति । अत्र बहुवचनमविवक्षितम् । धात्वर्थयोरित्येवेष्टम् । बहुवचनन्तु दृष्टान्तबाहुल्याभिप्रायम् । सम्बन्धे इति—गम्ये सतीति शेषः । यत्रकाले इति—कालविशेषवृत्तेरेवं धातोर्लडादिविधानात् इति ‘वर्तमाने लट्’ इत्यादौ स्पष्टम् ; ततश्च यत्रकालविशेषे ये लडादिप्रत्यया विहितान्ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे प्रतीयमाने ततोऽन्वच्छिन्नपि काले स्युरित्यर्थः । ननु तथापि क्रीडशे काले किञ्चिदः प्रत्ययो भवेदिति विषय-विनिगमकाभावात् कवमत्र कर्तव्यनिर्णयः स्यादित्याशङ्क्य समाधिमाह—तिङन्त-वाच्यक्रियाया इति । अयमर्थः—अत्र धात्वर्थसम्बन्धव्यापारे क्रिया तावद् द्विविधा । तिङ्प्रत्ययनिष्पन्ना कृतप्रत्ययनिष्पन्ना च । तत्र आद्या मुख्य्या । अपरा तु गौणी । एवं स्थिते तिङन्तवाच्यक्रियानुमानेनैव कृतन्तवाच्यक्रिया नेया न तु तद्विपरीतम् । गौणस्यैव प्रधानानुसरणस्य न्याय्यत्वात् । न इत्युक्तोऽपकृतमनुसरति । एवं ‘वसन् ददर्शावतरन्तमस्वरात्—,’ ‘वनानि पश्यन् ययी’ इत्यादौ ‘वसन्’, पश्यन्’ इत्यादयः क्रमेण दर्शनगमनादितत्तत्तिङन्तवाच्यक्रियाणां कालानुसारेण वर्तमाने, भूते, भविष्यति वेत्यापाधिं लभन्ते । तदाह—भूते लडिति । ‘लटः शब्दशानचावप्रवमासमानाधि-

करणे' इति सूत्रात्तद्व्येव शतशानचयोः प्रयोगादिवमुक्तम् । अतीतकालकर्तृकमिति—
 अतीतकाले कर्ता यस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीही'
 इतिशापकात् । अतीतवास-कर्ता कर्ता यस्येति विशद इति तत्त्वबोधिनी । अनद्यतन—
 भविष्यति षिनिमुदाहरति—सोमयाजी अस्य पुत्र इति । सोमिनेष्टवान् सोमयाजी
 'करणे यजः' (३१००) इति भूताधिकारे षिनिर्विहितः । स चात्र भवितेति अनद्यतन-
 भविष्यदर्थकस्तुडाख्यतिङन्तवाच्यप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यदर्थवाचकः ।
 शुभभूतत्वात्तस्य । तदाह—यद्यमाण इति । भविष्यदर्थद्योतनार्थमिदम् । एवमुदा-
 हरणद्वये क्वचिद्भूतेन वर्तमानबाधः क्वचिद्यानागतेन भूतबाधः । एवमन्यत्र । ननु
 स्यादेतत् । अध्याहारलक्षणाभ्यामपि यथोक्तकार्यसिद्धेरितद् 'धातुसम्बन्धे—' इति सूत्रं
 व्यर्थम् । उक्तं हि—(वाक्यपदीये ?)

व्यवहारस्य विषयेऽध्याहते लक्षितेऽपि वा ।

भूतभाविप्रत्ययार्थाः सम्बद्धान्तां यथायथम् ॥ इति

तथाच—सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता, अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनितेत्यत्र
 सोमयाजीति अग्निष्टोमयाजीति च भूते एव षिनिः । भवितेति जनितेति सम्बन्धात्
 'इत्य' व्यवहरिष्यमाणः' पुत्रो भवितेतुक्तोऽपि प्रागुक्तार्थो लभ्यते । एवं गोमानासी-
 दित्यत्र 'गोमान्' इति व्यवहारविषय आसीदिति गम्यते । लक्षणा तु प्रागेयोक्ता ।
 न चैवंविधाध्याहारलक्षणयोरभ्युपगमो मास्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति 'भाविकृत्य-
 मासीदि'त्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वेन
 युगपत् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मादेतावन्तं कालं यद् भावितया व्यवहृतन्तदिदानी-
 मासीदित्येव तद्वार्थः । एवं सर्वसामञ्जस्यादिति चेदुच्यते—सूत्रारम्भस्य अध्याहार-
 लक्षणालक्षणाशं विनैवार्थनिर्वाहार्थकत्वादिति सूत्रं सप्रयोजनमेवेति मनोरमाया-
 मुक्तम् । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् । एवं 'कृतप्रणामस्य महो महोभुजे जितां
 सपत्नेन निवेदयिष्यतः । न विव्यधे तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषाम्
 हितेषिणः' । (किरात—१।२,) इति निवेदयिष्यत इत्यत्र 'भूते लट्' इति बोध्यम्,
 विषये साहचर्यादित्यलम् ।

२८२५ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तधमोः

॥३१४१२॥

दी— । पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्
तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण
परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तधमोर्विषये तु
हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते ।
हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मै-
पदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वी भावकर्मकर्तृषु ।

When frequency or intensity is implied लोट् is used after a root (without restriction of tense) and this लोट् is replaced by हि and स् । Thus these हि and स् bar the application of all other तिङ् affixes, and are here respectively designated as परस्मैपदसंज्ञ and आत्मनेपदसंज्ञ as also तिङ्संज्ञ (and not as तिङ् and तङ् affixes due to the inclusion of हि under तिप्, तम् कि etc. and of स् under त, आतां क् etc). Besides, हि and स्, however, are optionally applied in the matter of i. e in the room of त and ध्वम् affixes respectively. As हि and स् are known to be the second person singular, it should not thereby be understood that they must needs be used in that particular person and number only. They on the other hand, will be freely appointed in the matter of all the three persons and numbers ; cp. the भाष्य 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनानामिष्यते' । This is inferred on the strength of

the injunction of हि and स्व here ; for, as a general rule they could have been used to carry out their respective functions like other affixes even without this particular mention. Thus the application of हि extends to all the three persons and numbers in the cases of परस्मैपदी roots in the active voice, whereas स्व covers such cases of persons and numbers of आत्मनेपदी roots in the matter of भाववाच्य, कर्मवाच्य and कर्तृवाच्य as well. [N. B.—This rule has been illustrated and instanced under the last one].

[Note that no particular sense is enumerated for the लोट in this rule. Hence it is भावे because “अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाभावे भवन्ति” । हि and स्व being substitutes of लोट are also भावे । On “लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति” Haradatta comments “लोटन्तं पुनःपुन लं वनमाह” ।]

नित— । क्रियासमभिहारे इति । अत्र चत्वारि वाक्यानि । क्रियासमभिहारे इत्येकं वाक्यम्, तस्यार्थमाह—पुनःपुन्ये भृशार्थे चेति, द्योत्ये इति । क्रियासमभिहारस्तावद् धात्वर्थविशेषणम् । तच्च लोटो द्योत्यते इति भावः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यम् ; तद्व्याचष्टे—तस्यचेति । लोट इत्यर्थः । तिङानपवाद इति—प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । हिस्वी तिङानपवादी इत्यर्थः । यदि त्वेतीतिवादीनां स्थाने स्यातामित्युच्येत तदा ‘लुनीहि’ इत्यत्र ‘ई ह्रस्वघोः’ (२४०६) इति ईत्वं न स्यात् तिपः पित्त्वेन हिस्वाभावात् । एवं ‘ब्रूहि’ इत्यत्र ‘ब्रुष इट्’ इतीट् स्यादित्यादयो बहुवो दोषा उत्पत्स्येरन् । तस्मान्नोडादिसकारणमेवादेशी हिस्वी भवतो न तु तिवादितिङाम् । ‘तौ च हिस्वी—’ इति—एतत् द्वितीयं वाक्यम् । तत्रानुवृत्तिलभ्यम् । ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति प्रथमवाक्यात् ‘लोटो हिस्वी’ इति द्वितीयवाक्ये लोट् इत्यनुवर्तते । तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । ततो ‘लोटो लोट् हिस्वी’ इति तृतीयवाक्यं पथ्यवसितम् । तत्र ‘हि’

इति परस्मैपदप्रतीकं । 'स्व' इति आत्मनेपदप्रतीकम् इति मत्वाह—क्रमेण परस्मैपद-
संज्ञात्मनेपदसंज्ञीसा इति । तिङ्संज्ञी चेति—'लोटो लोट् हिस्वी' इत्यव लोट्
हिस्वयोर्विशेषणमित्याहुः । न च हिस्वी लोटौ भवतः किन्तु लोट्धर्माणाविति
सामर्थ्याद्भवम् । तथापि यदि मुख्यलोट्सम्बन्धिनो धर्मस्यातिदेशः क्रियेत तदा व्यर्थो
विधिः—'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्येव सिद्धेः । तथात् स्थानिवदभावत्व-
लोट्त्वपदेशौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वी इति भवतीति तिङ्—संज्ञकत्वम् । सुप्तिङन्त-
पदमिति पदत्वमेतेन सिद्धम् । 'वा च तध्वमोः' इति चतुर्थं वाक्यम् । तस्य
ध्वम् च (इन्द्रः), तयोः । विषयसप्तमी । तदाह—तध्वमोर्विषये त्विति । एतेन
'तिङ्गामपवादत्वात्तद्वशात् तध्वमोरभावाद् 'वा च तध्वमो' रिति वाक्यशेषासङ्गति-
रिति न चोदनीयमिति भावः । तशब्दो च मध्यमपुरुषैकवचनमेवेति प्राहुः ।
पुरुषैकवचनसंज्ञेति । उक्तकर्म्मप्रथमाया द्विवचनम्—'अतिदिशते' इत्यवान्वयः ।
मध्यमपुरुषैकवचनत्वेऽपि हिस्वयोः पुरुषवचनसंज्ञा नास्तीत्यर्थः । सर्वे पुरुषवचन-
साधारणत्वात् । तथा च भाष्यम् "इमौ हिस्वी सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनाना-
मिष्यते" इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञेऽप्यनयोः स्यातां तदा युष्मत्समानाधिकरण्ये
एकत्वे च सति हिस्वाभ्यां भाव्यमेवेति तदर्थं विधिरिष न कर्तव्य इत्यत आह—
हिस्वविधानसामर्थ्यादिति । सूत्रनिगमनमाह—तेनेति । कर्तरीति कर्तृवाच्ये
इत्यर्थः । आत्मनेपदिभ्य इति—स्यष्टम् । उदाहरणानि उपरिहात् 'समुच्चये
सामान्य वचनस्य—' इत्यत्रोक्तानि ।

२८२६ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३॥४॥३॥

दी— । अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ।

What has been said above optionally takes place when congregation of verbs is implied. In other words, when several actions of the same agent are spoken of together, we have लोट् etc as above, but optionally.

मित—। समुच्चये इति । अनेक-क्रियासमुच्चये इति । एतेनानेककारक-समुच्चये नास्य प्रवृत्तिरित्याहः ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥३।४।४॥

दो—। आद्ये लोटविधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनु-प्रयोज्यः ।

The word पूर्वस्मिन् refers to the first of the two previous rules, 'क्रियासमभिहारे—' (2825) and 'समुच्चये—' (2856) both of which enjoin लोट् । Thus the rule means—In the matter of the former लोटविधि or application of लोट्, the original root only of the लोटन्त form is to be employed after that (लोटन्त form). Here by अनुप्रयोग or after—application is meant simply 'afterwards' and not invariably 'after,' as Bhashya has लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति' where the 1st लुनीहि being intervened by the 2nd, according to invariable after—application there, was no chance of the अनुप्रयोग of लुनाति ।

मित—। यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्येति यथाविधिः यस्याः प्रकृतेर्लोट् विहितः सेवानुप्रयुज्यते पश्चादविधीयत इत्यर्थः । पश्चात् प्रयोगोऽनुप्रयोगः । अनु-प्रयोगइत्यनेन यथा कथञ्चित् पश्चात्प्रयोगमात्रं विवक्षितं न तु 'अव्यवहितपश्चाद-प्रयोगत्वमन्यथा 'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' इति भाष्यासङ्गतेः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन प्रागुक्त 'क्रियासमभिहारे—' (२८२५), 'समुच्चये—' (२८२६) इत्यनयोराद्यं परामृश्यते । तदाह—आद्ये लोटविधाने इति । लोटः प्रकृतिभूते लोटप्रकृतिभूत इत्यर्थः । प्रकृतिश्चात्र यथा—'लुञ्छिदने' क्रादिः ।

२८२८ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥३।४।५॥

दी—। समुच्चये लोड्धिौ सामान्यार्थकस्य धातोरनु-
 प्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगादुपथायथं लडादयस्तिवाद्यश्च ।
 ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रिया-
 समभिहारे हे वाच्ये' (वार्तिक) —याहि याहीति याति ।
 पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमान—
 कालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राह-
 यति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति
 यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वा-
 धीष्वेत्यधीति । धुंविषये पक्षे अधोधुमधीधुमिति यूयमधोधु ।
 समुच्चये तु—सक्तृन् पिव धानाः खादित्यभ्यवहरति । अन्नं
 भुङ्क्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तधूमोसु पिवत
 खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्धुमास्वदधुमित्यभ्यवहरधु । पक्षे
 हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन
 सामान्येनाभिदान्वयः । पक्षे—सक्तृन् पिवति धानाः खादति ।
 अन्नं भुक्ते । दाधिकमास्वदते । एतेन—

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषावलो य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

—इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतन-
 परोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्च-
 —स्कन्देत्यादिरर्थं इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीय-
 सूक्ते 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य हित्वा-

पत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषे कवचनमित्यपि
केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेतुरत्वात् ।

इति लकारार्थ-प्रकरणम् ।

When there is समुच्चय or congregation of verbs in the matter of लोडिधि or application of लोट्, there takes place the अनुप्रयोग or subjoining of a root bearing almost the same sense i.e. expressing a sense which is similar or common to that of the लोडन्त roots. In other words—when there is समुच्चय, the single क्रिया of which the समुच्चित verbs are particular instances will have to be subjoined showing the correct पुरुष, वचन । And then लट्, etc, तिप्, etc are to be judiciously (यथायथम्) applied after the subjoined (अनुप्रयोग) root—whence i. e. from the application of लट्, etc in which, the indication or determination of the particular number (संख्या), tense (काल) and person will be manifest. 'क्रियासमभिहारे—' varttika. This enjoins reduplication of the लोडन्त form which indicates frequency or intensity. Thus याहि याहीति याति—(i.e. he goes after repeated importunity for going.). Here the sense of the portion ending in हि (याहि याहि) is frequent or intense going (on the part of the person addressed) and that of याति is going at present of the (same) single person. The word इति, however, helps to bring out similar connection between the two i.e. suggests the same sense of पीनः पुन्य etc in the case of याति also.

Similarly याहि याहीति यातः, याहि याहीति यानि, याहि याहीति यासि etc (under these examples it is easy to see that the अनुप्रयोगः याति यातः etc, यासि याचः etc, अयासीत् (लृङ्) and यास्यति (लृट्) etc make manifest their number person and tense, whereas याहि is the same in all members and persons etc ; similarly in the cases of 'यात यात—,' (intance of 'त' second per. plural) 'अधीष्व अधीष्व—' and 'अधीष्वम् अधीष्वम्—'etc. [N. B.—Note carefully that these embody the illustrations of the first rule 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तध्वमोः' (२८२५) and the third rule 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' (२८२७)] । Now he goes to illustrate the second rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२८) and the fourth 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' (२८२८) by saying—समुच्चये तु etc. Here, of the two again, the latter 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' is instanced first, beginning from 'सक्तून् पिव—' and ending with '—अभ्यवहरति,' whereas the former 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' is instanced under 'पचे—सक्तून् पिवति etc upto दाधिकमास्वदति' । It is important to note here that लोट् वा लीङ्गन्त forms only—obtained in connection with हि, स्व, त and ध्वम्—are made optional (and not क्रियासमभिहार which according to भाष्य does not deserve to be drawn down here). सक्तून् पिव धानाः खादित्यभ्य-वहरति—i.e being asked or requested to take the drink of barley and to eat the fried barley (धाना fem.) he partook of both of them. अभ्यवहरति conveys the general sense of eating and drink- ing. Hence this अनुप्रयोग ;—समुच्चय being made by 'पिव' and 'खाद' । Similarly अन्न', मुञ्च, व etc. Here the अनुप्रयोग is आत्मनेपदी (अभ्यवहरति) in connection with स्व which is आत्मनेपद । पचे हिस्वी i.e हि and

ख takes place optionally in the room of त and ध्वम् by '—वा च त-ध्वमोः' (२८२५). Thus—पिब खादित्यभ्यवहरति, भुङ्क्ते आस्रदतेभ्यवहरते । Here i.e in the above instances of समुच्चय, the similarity (अभेद) in relation (अन्वयः = सम्बन्धः) is effected of the particular (लोटन्त) verbs with the sense of the subjoined ones in a general way. In other words, eating and drinking are no doubt two particular significances of the two particular roots पा and खाद but अभ्यवहार constitutes both of them. Hence there exists affinity or similarity in sense between the first two (or more verbs) and the last. पक्षे चक्तून् etc. Here लोट् being wanting by 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' there is no use of a root of सामान्यवचन or similar significance. By this (एतेन) i.e by the mode of our explanation of the rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) along with 'समुच्चये सामान्यवचनस्य, (२८२८) we have served a clear exposition of the verse 'पुरीम् अवस्कन्द—' etc (of the great poet Magha—sl. 51. canto 1st.). The sense of the verse according to Bhattoji is— 'That (Ravana) who was mighty enough having declared war against Indra (नमुचिद्विट्) caused troubles of heaven (अस्त्रास्या चक्र) by (i.e in the form of) besieging the city of Amaravati, felling the trees of the forest of Nandana, robbing (the inhabitants of their) jewels and abducting their wives. Thus he (Bhattoji) says 'अवस्कन्दन—' etc. i.e the sense being of the अस्त्रास्याक्रिया or the act of causing troubles in the shape of अवस्कन्दन (molesting), खवन (chopping or hewing) etc, expressive of भूतानघतनपरोक्ष i.e लिट्—अवचक्रन्द etc, and having reference to the

single agent viz Ravana. इह पुनःपुनः—etc. : Here the exposition 'that the sense is—पुनः पुनश्चक्रन्द' or troubled frequently etc is erroneous, because the term 'क्रियासमभिहारि' which implies frequency or intensity has not been carried down (from the first rule 'क्रियासमभिहारि लोट्—' २८२८) to the second 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) and also because this (अनुवृत्ति of क्रियासमभिहार) is open to the objection that there will be duplication of the लोटन्त forms अवस्रन्द, लुनीहि etc on the score of the varatika 'क्रियासमभिहारि इ वाच्ये' while we have got no such duplication here. Thus this explanation is a total failure. All this refutation is with reference to Mallinatha's 'सर्वदृष्ट्या' the distinguished commentary on माघ ; for Mallinatha there says सर्वत्र पौनःपुन्येन इत्यर्थः, after making the अनुवृत्ति thus 'अत्र अवस्रन्द इत्यादी क्रियासमभिहारि लोट्—' इत्यनुवृत्तौ etc : 'परुषवचनसंज्ञे इहनेव्युक्त्वात्'—cp 'पुरुषैकवचनसंज्ञे तु मानयोरतिदिश्यते under (२८२५) ।

[N. B.—The sense of the verse as brought out by Bhattoji is not so happy, as it can not make a suitable room for the word 'दिवः' etc.—(See नितभाषिणी) । Hence Nagesha brings forward a different sense which is based on 'विध्यर्थे लोट्' and is thus preferable to that presented by our author in as much as it is simpler, happier and being more preferably intended by the poet. We give below the sense of the said verse according to Nagesha—

Who i. e Ravana being mighty and thus entering into war against Namuchidwit caused disturbance or uneasiness of

heaven day after day ; thus—he ordered his attendants, Ho Besiege the city, cut off Nandan, seize their property and seduce their (god's) wives.

(See also our notes under verse 51 canto I of Sisupalavadham).

For the words of Nagesha see Mitabhashini below].

Here ends the chapter on sequence of tenses.

मित— । समुच्चय इति । समुच्चयोऽव अनेकक्रियैकवाक्यस्थानम् । सामान्यमुच्यतेऽनेनेति सामान्यवचनः ['करणाधिकरणयोश्च' (३१००) इति करणे ल्युट्] । तस्य सामान्यद्योतकस्त्विति यावत् । तदाह—समुच्चये लोड्डिधावित्यादि । कौट्टिशैर्धातुभिः सामान्यार्थकस्य धातोरित्यपेक्षायां—समुच्चयीयमानैरिति बोध्यम् । वक्त्यति हि अनुवादं स्वयमेव 'समुच्चये तु—सक्तून् पिबेत्यादि' । वक्त्यते च विशेषस्तत्रैव । अनुप्रयोगादिति—अनुप्रयोगः पश्चादव्यवहारावः अस्ति अस्येति 'अर्थं आदिभ्योऽच्' इत्यच् । अनुप्रयुज्यमानाद् धातोरित्यर्थः । यथायथमिति—यथायुक्तम् यथापूर्वमिति वा । तत इति—अनुप्रयोगादिति परामृश्यते । अनुप्रयुज्यमानधात्वन्तर्भूतलडादिस्तिवादिष्वेत्यर्थः । अभिव्यक्तिः=प्रकाशः । तथा च याति, यातः यान्तौत्येवंलक्षणानुप्रयोगात् क्रमेण एकत्वद्वित्वबहुत्वरूपवचनावगमः, वर्तमानकालबोधः, प्रथमपुरुषाभिव्यक्तिश्च भवति । एवं यासि, यावः, यामि, यावः, अयात्, अयाताम्, इत्याद्यनुप्रयोगेऽपि बोध्यम् । 'याहि याही'त्यादौ तु, तथा 'अधीष्व अधीष्व' इत्यादौ च द्विसूत्र्यां न संख्याकालपुरुषाभिव्यक्तिः । तयोः सर्वसंख्याकालपुरुषसाधारणत्वादित्युक्तम् 'क्रियासमभिहारे—' इति प्रथमसूत्रे । उक्तं हि भाष्ये—'द्विस्त्रान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ' इत्यादि । अदानौम् 'क्रियासमभिहारे लोट्—' (२४२५) इति प्रथमसूत्रमुदाहरित्वंस्तदनुगुणवार्तिकमुपन्यस्यति—'क्रियासमभिहारे हे वाच्ये' इति । पीनःपुन्धे भ्रमार्थे च योत्ये द्विसूत्रेष्वन्तस्य धातो—हि'ब'चनं स्यादित्यर्थः । स्पष्टञ्चैतद्विल्लं प्रक्रियायां 'सुनोहि सुनोही'त्येवार्थं सुनातोत्येव । याहि याहीति याति इत्येव । अत्रेदमवधेयम्—

‘क्रियासमभिहारे लोट्—’ ‘यथाविध्यनुप्रयोगः—’ इति प्रथमतः तीयसूत्रयोरिकत सन्निवेशः अनुवृत्तिलाभार्थं साम्यात् । व्याख्यातं हि ‘यथाविधि—’ इत्यत्र ‘आर्थे लोट्टुधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः’ इति । ततश्चानयोयुंगपदुदाहरणविषयत्वं फलितम् । उदाहरणानि चाव—याहि याहीत्यारभ्य यूयमधीध्वे इत्यन्तानि इति बोध्यम् ॥ पुनः पुनरतिशयेन वा धानमिति—अनिर्द्दिष्टार्थकत्वाद् भावार्थकत्वमित्यर्थः । ‘अनिर्द्दिष्टार्थाः प्रत्यया भावे भवन्ति’ इत्यादिवादिष्यर्थः । यातीत्यनुसारादवापि वर्तमानं धानमिति विभावनीयम् । याहि याहीति यथावित्यादौ तु ‘पुनः पुनरतिशयेन व्यतीतकालिकं धानमित्यादिमितिदिक् । ह्यन्तस्यार्थे इति—याहि याहीति “हि—अतन्व्ये”त्यर्थः । एककर्तृकं वर्तमानं धानमिति—एतेन ‘ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्ति’रिति यदुक्तं तत्स्वयमेव प्रतिपादितम् । इतिशब्दस्त्विति—तथाच याहि याहीत्यंशस्य क्रियासमभिहाररूपी यावानर्थस्तावानेव यातीत्यस्येति भावः । एवं यात इत्यादि । याहि याहीति यातः (तौ) । याहि याहीति यान्ति (ते) इत्यादीनि अन्यत्र संख्याकालपुरुषविशेषेष्वपुदाहार्याणीति भावः । याहि याहीत्ययासीत् । लुट् । याहि याहीति यास्यति । लृट् । अधीष्वाधीष्ति—अत्र ‘स्व’ उदाहृतम् । ध्व’ विषये पक्षे इति स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । य अधीध्वमिति । एवम् अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । अध्यधीध्वम् । अध्यगीध्वम् । अधिजगिर्दु इति वर्तमान-भूतानद्यतन—भूतसामान्य—परोक्षेषुदाहरणानि । इदानीं तुय्यसूत्रमुदाहरति—समुच्चये’ इति । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र इत्यर्थः । सक्तून् पिव धानाः स्वादेत्यभ्यवहरतीति । ‘धाना भृष्टयवाः स्त्रियामि’त्यमरः । आकारान्तोऽयं शब्दः । कर्मवचनम् पिबेति पानार्थकत्वाद्घातोः । स्वादेति च चरणार्थकत्वाद् घातोरित्यनयो-र्वलक्ष्यं च द्रष्टव्यम् । पानभोजनयोर्भेदात् । ‘अभ्यवहरति’ इति तु पानभोजनयोः सामान्येन याहकम् । तेन सामान्यर्थकत्वमस्य क्लृप्तम् । इत्यभ्यवहरति इति । अनुप्रयोगवत्त्वादात्मनेपदम् । पक्षे हि स्वाविति—वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषादित्यर्थः । तेन हि पक्षे—पिवस्वादादभ्यवहरतीत्यादि उदाहार्यम् । अत्रेति—‘समुच्चयमान-विशेषणामि’ति पिव स्वादेति पानभोजनादीनाम् ‘अनुप्रयोगार्थेन’ अभ्यवहरतीति

‘सामान्यार्थेन अभेदेनान्वयः’ भेदराहित्येन सम्बन्धः अर्थसाम्यादितिभावः । पक्षे सक्तुन् पिवतीति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (२४३६) इति द्वितीयसूत्रेणैकविषयता-पन्नत्वात् ‘सक्तुन् पिव धानाः खादेत्यव्यवहरती’त्यादीनुदाहरणानि । लोडभावपक्षे तु सक्तुन् पिवतीत्यादीनि । अत्र पक्षे सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽपि नास्तीति लक्षितव्यम् । एतेनेति—‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यस्य ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इत्यस्य चासादुक्तव्याख्यानप्रकारेणेत्यर्थः । इति व्याख्यातमिति—पुरीमवस्तुन्देतिश्लोका-नन्तरवर्तिना अन्वयः । कथं व्याख्यातमित्यत्र आह—अवस्तुन्देनलवनादिरूपेति । अत्र आदिपदेन मीषणहरणे शास्त्रे । भूतानद्यतनपरोक्षेति—‘चक्रे’ इति लिङ्गत्वेन सर्व्वव तदर्थस्त्रैवावगमात् । एककर्तृका इति रावणकर्तृका इत्यर्थः । पुर्य्यवस्तुन्देनादी-नां तद्धेतुकत्वात् । अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्—अवस्तुन्देनादिलक्षणमस्वास्थ्यं चक्रे इत्यर्थः । तथाचाग्निन् मते इदमत्र श्लोकव्याख्यानम् (श्लोकोऽयं शिशुपालवधे प्रथमसर्गे प्रथमः) :—बली वलवान् यः रावण इत्यर्थः तस्त्रैवाव प्रकृतत्वात्, नमुचिद्विषया नमुचिद्विद्विन्दस्तेन विरट्छा विरोधं विधाय पुरीमवस्तुन्दे पुर्य्या अवस्तुन्देन पीडन-अवरोध इति यावत्, लुनीहि नन्देन नन्दनवनस्योच्छेदनम्, सुपाण रत्नानि धनापहरणं सुपक्षेये इति धातुः, अमराङ्गनाः हर देवयोषिदात्मसात्करणम् इत्यम् इत्येवंलक्षणम् [अत्र इत्यंशब्द इति—शब्दवाचक इति बोध्यम्] दिवः स्वर्गस्य अस्वास्थ्यं चक्रे स्वास्थाभावस्यत्र सोऽङ्गमित्यर्थः चक्रे चकार दिवमस्वस्थीचक्रे इत्यर्थः । एवञ्च अवस्तुन्देनादिलक्षण—समुचितक्रियाविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन ‘अस्वस्थीचक्रे’ इत्यनेन सामान्येनाभेदान्वय उपपादित इति द्रष्टव्यम् । इहेति—माघकाव्यव्याख्याकृतो भक्तिनाथस्य सर्व्वदशाख्यायां व्याख्यायां अममुदघाटयति—पुनः पुनश्चस्तुन्दे अवरोध नन्देन सुलाव चिच्छेद इत्येवं सर्व्वत्र लिङ्गत्वेन व्याख्याय अत्र ‘अवस्तुन्दे’ इत्यादी ‘क्रियासमभिहारे लोट्—’ इत्यनुवृत्तौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति विकल्पेन काल-सामान्ये लोडित्याह । आह च भक्तिनाथः—अत्र सर्व्वत्र पौनःपुन्ये इत्यर्थे इति । अत्र द्विस्रयोः संख्याकालपुरुषविशेषाभिव्यञ्जकत्वभावलिङ्गत्वत्वेऽपि व्याख्यानं दोषावहम् । अनु चोक्तमनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया भावे भवन्तीति । सामान्येनार्थप्रकाशपरत्वं तस्य ।

क्रियासमभिहारे इत्यस्यानुवर्तनस्तु असम्यगालोचनफलमेव । 'समुच्चयेऽन्य—' इति द्वितीयसूत्रे तदनुवर्तनस्य भाष्यासम्मतत्वात् । तथा 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेण 'अवस्कन्द अवस्कन्द, लुनीहि लुनीहि' इति सर्वत्र लोडन्तस्य द्वित्वापत्तयः । अतस्तादृग्व्याख्यानमनुचितमेवेत्यकामिनापि वक्तव्यमिति भावः । अस्तुतस्तु अत्र स्वमतमपि न सम्यगिव प्रतिभाति । हि शब्दस्तावत्सकलपुरुषवचन-विषये परस्त्रीपदिभ्य एव कर्तरि विधीयते । तथा सति 'चक्र' इत्यनुप्रयोगस्य आत्मनेपदं दुरुपपादम् । परस्त्रीपदस्त्रीबीचिव्यात् । तथा 'दिवः' इति पठान्तस्य स्वव्याख्याने अन्वया भावाच्च । ततश्चैवमपिव्याख्यानं कवेर्नाभिमतमिति प्रतिभाति । अतएव नागेशोऽव व्याख्यानान्तरमाह—परित्यज्ज्वादिना । तत्र च तेन 'क्रियासमभिहारे लोट्—' इति प्रथमसूत्रमेवानुसृत्य व्याख्याय 'अहृद्वि'वमिति' समभिव्याहारात् 'रावणस्य तथा कर्मशालित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च (सामर्थ्याद्) व्यञ्जनैव (पीनःपुन्यम्) बुध्यते इत्युक्तम् । परं तदपि न सम्यक् कवेरभिमतम् । शब्दस्यैव हि पीनःपुन्यस्य सर्वत्र विवक्षितत्वात् तत्र तु आर्थस्येति अपरितुष्यन् स्वयमेव व्याख्यानान्तरमाह—'यथा अवस्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव । स्वसेवकप्रेरणा विषयावस्कन्दनादिजन्यमस्वास्थ्यं मनोदुःखं चक्र' इत्यर्थे इति । अथमभिप्रायः—सः वली (रावणः) नमुचिदिषा विगृह्य स्वसेवकान् मकराक्षधूसलोचनादीन् प्रत्येकमाह—याहि भो मकराक्ष पुरीम-अमरावतीम् अवस्कन्द अवस्कन्धि, त्वञ्च धूसलोचन नन्दनं वनं लुनीहि शकलीकुरु, त्वमतिकाय रत्नानि मुपाण आत्मसात् कुरु, त्वञ्च कुम्भकर्णं अमराङ्गनाः विबुधवनिताः (कर्म) हर अपहरेति । अत्र सर्वत्र विधी लोट् । इत्यं उक्तप्रकारेण दिवः सूचलोकस्य अस्वस्थ्यां मनः पीडां चक्र' जनयामासेत्यर्थः । इदमेव व्याख्यानं सम्यक् सरलतरं कवेरभिमततरञ्चेति प्रतीयते इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । केषाञ्चिद् भन एवेति—पुरुषांशे वचनांशे चेति भावः । अममेवोपपादयति—पुरुषवचनसंज्ञे इहेति । उक्तमेवैतत् प्राक् प्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यलमिति शब्दः ॥ श्रीं तत्सत् ॥

इति श्रीकुमुदरञ्जनकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्यख्यायां मितभाषिण्यां
लकारार्थतिङ्-प्रकरणम् ॥

Errata in Vol III. Part I.

P. 14. line 2, for "गर्गेभ्यो आगतं" read "गर्गेभ्य आगतं" ।

N. B.—P. 21. line 22, (under sutra 1088) for "समर्थात्" the reading in some book "प्रथमात्" is seen ; but we prefer "समर्थात्" (see our notes in first sutra there).

P. 36. line 2, for "यूव्—" read "युव्—" ।

P. 53. line 24 for "जात + डक्" read "जाता + डक्" ।

P. 70. line 4, for "कुलान्यटति" read "कुलान्यटति" ।

P. 70. line 22, for "सक्त—" read "सक्तु—" ।

P. 75. line 16, for "कद्रुभिन्नस्य" read "कद्रुभिन्नस्य" (i.e, "कद्रु" is a misprint for "कद्रु") ।

P. 77. line 6, sutra 1145 for (i) "हान्तिनायन-आथर्वणिक—" read "—हान्तिनायनाथर्वणिक—" ; (ii) for "—सारव-ऐच्चाक—" read "—सारवैच्चाक—" ; for "जैश्वशिनिय" read "जैश्वशिनिय" ।

P. 99. line 13, for "कामायायनिः" read "कामायायणिः" ।

P. 104. line 13, for "पान्तो—" read "पाण्डो—" ।

P. 115. line 22, for "सुत्या" read "सुत्या" ।

P. 116. line 4, (sutra 1201) & line 16, for "—शीचहचि—" read "—शीचिहचि—" ।

P. 116. line 14 for "सत्यामुदा" read "स्रात्यमुदा" ।

Vol I. Part II.

P. 249. line 22, for "कुतो एतत् लभ्यते" read "एतत् कुतो लभ्यते" ।

P. 331 line 23, P. 383, line 1 for "मानुषी" read "मनुषी" ।

NOW AVAILABLE
Principal S. Ray's & K. M.

1. Sakuntalam (with Introduction,
Translation, Tika, Notes etc)
2. Uttaracharitam " "
3. Mudra Rakshasam " "
4. Ratnavali " "
5. Swapnavasavadattam, "
6. Meghadutam " "
7. Laghukaumudi " "
8. Evolution of Gita " "
9. Philosophy of Ayurveda "
10. Notes on History of Sanskrit Literature
11. Kiratarjuniyam (I, II, III, XI, XII—
XIII) (each)
12. Sisupalavadham (I, II) (each)
13. Siddhanta-Kaumudi (Vol I, Vol II,
Vol III—Part I, Vol IV, Vol V
[Volume VI (in the press) will complete the series]

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray. - 451.

Author— Dikshita, Bhattoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol. V.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.